Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

BORNHOLMERNES LAND

ØEN I ØST

BIDRAG TIL BELYSNING
AF BORNHOLMSKE FORHOLD I FORTID OG NUTID
UNDER REDAKTION AF HANS HJORTH

2. BIND

BORNHOLMS TIDENDES FORLAG . RØNNE 1944

UDTALELSE AF EN GAMMEL BORNHOLMER

AF PROFESSOR, DR. PHIL. VILH. GRØNBECH, HELSINGØR

Det er naturligt at man besinder sig på sig selv, hvad man er, hvad man har oplevet, og hvordan man er blevet den man er. I gamle dage digtede man om sin fortid og nutid, eller man skrev sin saga; nu vælger man andre former, men både trangen og hensigten er uforandret de samme.

Der er vel ingenting så vanskeligt som at skrive om sine forældre, hvad de har været, og hvad de har betydet. Vi står dem for nær, vil man måske sige, til at vi kan få det rigtige overblik over deres fortrin og svagheder. Men vanskeligheden ligger dybere. Andre mennesker kan vi lære så godt at kende, at vi, med rette, kan mene vi forstår dem. Vi kan blive opmærksomme på nye sider hos dem, så at vi må udvide vor forståelse, lægge til vor viden. Men ved de nærmeste kommer forståelsen nede fra dybet, og jo mere vi nærmer os deres væsen, des stærkere føler vi også at der er dyb under dyb. Vi kan ikke øge vor viden og forståelse stykke for stykke; sagen er den, at de ikke står uden for os, men at vi i alt hvad vi tænker og gør, fortsætter deres gerning. Hvad de har levet og været og tænkt og lidt og virket, ligger nederst i os selv som selve urgrunden vi gror i, og det vil af naturlige årsager aldrig lykkes os at adskille det de var fra det vi er, eller fra det de er nu i os. Vi fortsætter dem, således at det de blev til, ligger som liv inden i alt hvad vi siden har tænkt og gjort. Tiden har afsløret ikke blot hvad de var, men hvad de kunde blive. Deraf kommer det, at dette som kaldes arvelighedslære bliver så overfladisk, at dens udforskning af slægtstrækkene bliver så gækkende; sammenhængen fra slægt til slægt kan ikke opløses i disse eller hine egenskaber, tilbøjeligheder, evner eller lidenskaber. Den er indfældet i sjælen.

På samme måde går det med ens forhold til det folk man er rundet af. Sammenhængen kan ikke indregistreres i paragraffer om folkekarakteren som hård eller blød, fantasifuld eller nøgtern. Arven ligger allerinderst, i disse hemmelige tilskyndelser som former livet, i den vilje som vi ikke forstår hos os selv, før vi har set hvad den førte til. I ethvert menneskes liv lyder der nede fra sjælen et: jeg kan ikke andet; det behøver ikke at tage skikkelse som selvtillid, tværtimod, ofte nok giver det sig udtryk som et håb, parret med mistro, som frygt for at evnerne ikke skal slå til, som ængstelig længsel. Engang, når man er nået frem til at se sin mandsgerning forme sig, forstår man den underlige udholdenhed som lå under al frygt og bæven.

Og så går det måske op for en, at det der bar gennem modløshed og tvivl, det der kunde slå op i dristighed, var en kraft man havde fået fra sit folk gennem slægten. Og det er først når dette ubevidste dyb, der har virket i det stille, til en vis grad afslører sig, at man får nogle forudsætninger for at forstå sit folk; men ganske vist kan netop denne afsløring gøre en uvillig til at tale for meget om sin forståelse, da man føler meget mere end man nogen sinde kan udtrykke.

Det forhindrer jo ikke at mennesker kan give et billede af det der nu kaldes folkelynnet, blot de stadig erkender at alle beskrivelser kun bliver tilnærmelser til noget som er både for omfattende og for kraftdunkelt til at udtømmes i ord. Men for at skrive folkesjælens historie må man selv stå midt i dens nutidige liv, så at man kan fremdrage billeder fra virkeligheden. Det er noget jeg ikke kan driste mig til, jeg maa nøjes med at give et par bekendelser eller minder, som dukker op.

De fremmede turister går og sjæler over disse klipper og skær, over dette piskende hav, der er så malerisk og romantisk. Romantik kender vi hjemmefødinge ikke meget til; klipper og hav ligger for dybt i mig til at jeg kan beundre eller nyde dem; min samhørighed viser sig i at jeg kender dem, og i at der stiger en mærkværdig varme, hjemfølelsens varme, op, så snart jeg ser stenen stikke op af mulden. Der er imidlertid mange andre ting i mit land som betyder lige så meget for mig. Engang da jeg gik på en landevej midt på øen sammen med folk ovrefra, faldt den ytring: »Se, dette her vi ser omkring os føles som noget almindeligt, det adskiller sig ikke fra det øvrige Danmark«. Ved den bemærkning blev jeg noget vár som altid havde levet i mig, så stærkt at det ikke havde behøvet at komme til min bevidsthed. Dette land vi så omkring os, var netop ikke som det øvrige Danmark; jeg tror såmænd at jeg i det øjeblik syntes det adskilte sig mere fra sjælland end skærene. Der var en egen linjeføring i stigninger og sænkninger, som jeg ikke så noget andet sted, og jeg fornam, hvordan bakker og dale formedes efter stenens dybe grund. Bakker og dale kunde være blødt svungne på overfladen, men der var en egen bestemthed i de blide linjer. Og den kunde de fremmede ikke se, sagde jeg med undren til mig selv. Der er noget i mig selv af den, grundede jeg videre på egen hånd, i min udholdenhed, der altid virker gennem en vis tilbageholdenhed. Det var en sammenhæng som der ikke kan gives beviser for, ud over de to oplevelser; mit vågnede syn på bakkerne og min ligeledes nyvakte erindring om ungdommens stride år smeltede sammen til eet. Og jeg forstod i det øjeblik, hvorfor samfølelsen gik så dybt i mig — det var fordi landet havde nedfældet sig i mine forfædre slægt efter slægt, ikke blot gennøm øjet, men gennem fødderne som vandrede i det, og gennem hånden der arbejdede med det. Det var fældet ind i oplevelser af fødsel og død, rigdom og fattigdom og blevet til historie. Mit folk veed hvad det vil, og vil lidt mere end det veed, men det går stille med sin egensindighed, utilbøjeligt til at slaa i bordet og sige Fanden gale mig. Landet og arbejdet på landet er gået ned i sjælen og har givet os udholdenhed snarere end stædighed, tålmodighed til at vente snarere end stejlhed.

Der har været andre minder som steg op og afslørede deres hemmelighedsfulde

kraft under senere besøg på fødeøen. Den milde, hvilende frodighed som øen kan have ved siden af sin strenghed; landet med de s nå lunde midt i agrene vilde jeg kalde det, og i lunden gulspurvens fløjt, der smelter ind i sommersolens stilhed. I mig har det fremkaldt den tyste fornemmelse af noget som groede frodigt ved siden af stenen, og der har jeg haft samme sikre følelse af at ageren og lunden og gulspurven hang sammen med landet gennem slægten, — følt det ved at en fornyet oplevelse klarede noget inden i mig.

Ofte har jeg følt mig som lidt af en fremmed fugl blandt landsmænd vest for Østersøen, og hvad jeg ikke har følt selv, har de andre ladet mig føle. Og da er atter landet steget op for mit indre blik med en slægtskabsfornemmelse der vidnede om en dyb sammenhæng. Vi der fra barnsben af har været fortrolige med klipper og skær, med brænding på sten og dønninger mod høje klinter, bliver ikke let opstemte; folk udefra vil, som erfaringen viser, gerne kalde os nøgterne og fantasiløse. Ja, vi har noget nøgternt, fordi det stærke går for dybt i os til at det kan forløses i et brus; men vi har en anden slags fantasi, der under spøgens og besindighedens skikkelse stiger så dristigt som noget fantasifuldt påfund. Vi dækker fantasien under et blufærdigt slør, men bliver det sprængt indefra, er vi heller ikke bange for at stå ved vore Drømme. Havet er for os virkeligt nok, for virkeligt til at vi kan digte om dets vælde; man sejler på det, og man fanger også fisk i det, og det er lige så selvfølgeligt og derfor lige så stort. Og for os var havet vejen til en verden langt uden for al dansk horisont; der forsvandt vore frænder ud i det ukendte, derfra kom de tilbage med megen visdom uden mange fagter.

Fra gammel tid af stod vejen for mig som underet, længe inden jeg selv blev klar over det; vejen, dette det mest prosaiske af alt, til at gå på, til at køre på, med de mest jordbundne realiteter i grøften og på siderne; men også vejen som går ud over alle mål og bliver ved at være lige underfuld og lige uudtømmelig; længselen ikke op i det blå, men den sandede, støvede længsel ud til mennesker, til verdens ende. Jeg så den under mange forskellige himmelstrøg, og den blev fantasiens bane og fantasiens indhold — til jeg en skønne morgen opdagede, at nederst nede i mig lå mit lands veje, åbne, naturlige og hemmelighedsfulde i deres stigen og fald, i deres bugtninger mellem Guds stene og menneskers boliger.

Jeg veed, at dette er meget utilfredsstillende og næppe værd at optegne; jeg kan kun fornemme mit land og folk som en drivende impuls, som en stadig inspiration, der vel ene kunde finde udtryk i myter. Skal det stå her, må det tjene som en optakt til kenderes ædruelige udredning af bornholmsk slægtsfølelse.

Vilh. Lorentzen

BORNHOLMSK DIGTNING

AF BIBLIOTEKAR, FORFATTER CHRISTIAN STUB-JØRGENSEN, AARHUS

Jo mindre en Egn man vil kortlægge, des mere maa man fæste sig ved Stednavne af rent lokal Interesse, Navne man lige saa lidt vilde søge paa et Danmarkskort som Danmarks mindre Købstæder paa en Globus. Og jo snævrere et Omraade en litteraturhistorisk Fremstilling har til Emne, des mindre kritisk har den Lov at være i Udvalget, og des mere maa de rent litterære Synspunkter skydes i Baggrunden.

Men der er til Gengæld andre Synspunkter, der trænger sig i Forgrunden, naar man vil skildre den Litteratur, som knytter sig til saa afgrænset en Egn som Bornholm. Og det er de rent lokale Synspunkter: i hvor høj Grad spiller Hjemstavnen en Rolle i den paagældende Forfatters Produktion, og hvilket Billede giver hans Digtning af Hjemstavnens Natur og Mennesker, i hvor høj Grad er han præget af dens Folkesind og dens Udtryksform?

En Egns Litteraturhistorie maa i første Række beskæftige sig med de der paa Egnen fødte eller boende Forfatteres Digtning. Men ogsaa hvad fremmede Digtere har skrevet med Motiv fra den paagældende Egn kan have Interesse i denne Sammenhæng. Selv for en saa afsondret Landsdel som Bornholm er det ikke altid nemt at skelne mellem hjemligt og fremmed; flere af de Skribenter, vi umiddelbart vil anerkende som Bornholmere, er født andetsteds eller har haft deres Livsgerning udenfor Bornholms Grænser. Og adskillige »førte« har gennem længere Tids Virke paa Bornholm givet temmelig væsentlige Bidrag til Egnens Aandsliv.

I det følgende forsøges givet en Oversigt over de vigtigste af de Forfattere, der ved Barndomsindtryk er knyttet til Bornholm eller som, fødte eller førte, har været bosiddende her, for saa vidt som deres Digtning har Forbindelse med Bornholm. Jeg gaar helt udenom de mange, der enten efter et flygtigt Besøg eller paa anden Haand har fundet et bornholmsk Motiv, som de har formet i Digtning; af saadanne Digtere er der ikke saa faa, ikke blot danske fra Ingemann til Kelvin Lindemann, men ogsaa svenske, tyske og russiske Skribenter.

Digtekunsten paa Bornholm er ret ærværdig af Alder. Jeg tænker her ikke paa de folkelige Viser og Æventyr, der falder udenfor denne Oversigts Rammer. Men omtrent saa langt tilbage, som vi har navngivne danske Digtere, har Bornholm været med i Koret. Vore første Digtere finder vi saa langt tilbage som i Reformationstiden.

Det var de to Salmedigtere *Arvid Pedersen* (død c. 1554—58) og *Mogens Bancke* (død c. 1588), begge Sognepræster i Ibsker. Arvid Pedersen er den betydeligste Digter af de to; han har en Hædersplads blandt Salmedigterne i Reformationens Fortrop, og en enkelt af hans Salmer findes endnu i vor Salmebog. Hans Efterfølger Mogens Bancke, der først havde været Præst i Allinge, udgav Evangelierne paa Rim for at gøre Lægmand fortrolig med de hellige Texter; det tyder paa, at Læsefærdigheden hos den Tids bornholmske Almue ikke har været helt ringe.

Ingen af de to Salmedigteres Produktion har direkte lokal Tilknytning; deres kirkelige Betydning omtales andetsteds i dette Værk.

Der skulde gaa over 200 Aar, før Bornholm i egentlig Forstand fik sin Litteratur. Fra dette Tidsrum har vi dog et enkelt berømt Værk, nemlig den anonyme »Printzenskjoldsvise«, hvis Værdi som historisk Kilde har været Genstand for mange Undersøgelser. Visens Stil er traditionelt folkelig, men den rappe Handling forklarer fuldtud Visens Udbredelse og Folkeyndest. (Jfr. Bd. I, S. 232.)

Det var de »Førte«, der bragte Bornholm ind i Litteraturen. Og det skete i Aarene omkring 1800; ligesom den ældste bornholmske Digtning var ogsaa denne af gejstlig Oprindelse. Den blev til i Præstegaarde, i et enkelt Tilfælde i en Degnegaard. I Degnegaarden i Østerlars sad *Claus Andresen* (1751—1816). Han kom i 1787 som Degn til Christiansø, og derfra tre Aar efter til Gudhjem og Østerlars. I 1786 havde han udgivet en Samling »Poetiske Forsøg«, nærmest i Wessels Stil, en Bog med saa meget Talent, at den lige manglede Prikken over i'et for at være betydelig. Andresen havde ført et muntert Liv i København og var Ven med Digtere som Rahbek og Thaarup; i Samtidens litterære Tidsskrifter findes adskillige af hans Digte, men den anden Digtsamling, han arbejdede paa i Østerlars-Aarene, udkom aldrig; Manuskriptet ligger i det kongelige Bibliotek. Det første trykte Digt om Bornholm skyldes Claus Andresen; det stod i »Morgenposten« 1791 og hed »Den fæle Øe«! Det fremgaar tydeligt af det og andre Digte, at han ikke befandt sig vel her:

Jeg qvæder da om en Øe saa fæl
Som nogen Øe her paa Jorden.
Gud fri fra den hver Moders Sjel,
Især dem, her boe i Norden.

Den ligger midt i vildene Hav,
Er dannet af Kampestene,
Der kommer ingen i sin Grav
med uskadte Arme og Beene.

En habil Lejlighedspoet var *Elieser Gad* (1771—1838), der var Præst i Pedersker fra 1794 og derefter i Rø fra 1798 til 1806. Han gjorde sig især bekendt ved Skrifter om Bornholms Skolevæsen, men deltog ogsaa paa anden Vis i Øens kulturelle Liv. (Se Artiklen om Skoleforhold.) I pæne, lidet særprægede Vers hyldede han bornholmske Venner; i nogle faa naturskildrende Digte og Hyrdedrengeviser sporer man hans Sans for Landskabets særlig bornholmske Tone.

En ejendommelig litterær Skikkelse var nogle Tiaar senere til Huse i Hasle Præstegaard; det var *A. P. Adler* (1812—1869), Præst i Hasle og Rutsker fra 1841 til 1845, da han blev afskediget paa Grund af de besynderlige Meninger, der kom til Orde i hans Prækener og teologiske Skrifter. Aaret efter sin Afskedigelse udsendte han »Nogle Digte«, et lille Bind ganske ubetydelige Rimerier, hvoraf nogle med bornholmske Motiver og med Benyttelse af temmelig radbrækkede Dialektgloser. En halv Snes Aar senere var han naaet saa vidt, at han kunde udsende en Prøve paa et bornholmsk Dialektleksikon, et paaskønnelsesværdigt Førsteforsøg, og samme Aar (1856) udgav han »To Fortællinger fra Bornholm«, historiske Noveller fra Reformationstiden og fra Opstanden i 1658. De betyder lidet i litterær Henseende, men viser, at han efterhaanden havde tilegnet sig en vis Fortrolighed med bornholmsk Folkeliv.

Imidlertid havde Bornholm foruden Præstegaardene et andet Centrum for litterær Virksomhed; det var den lærde Skole i Rønne. Her underviste Lærere, som i deres Fritid dyrkede Museme efter de bedste klassiske Mønstre. Formen var, som den skulde være, men Indholdet oftest ganske traditionelt. De fleste af disse Poesier var ren Lejlighedsdigtning og har nu kun kulturhistorisk Interesse.

P. G. Bohr (1776—1847), Rektor i Rønne fra 1818 til 1844, var Lejlighedspoet i den værdige Stil. Fra hans Haand foreligger en Samling »Skole-Taler og Lejligheds-Digte«,

trykt i Rønne 1831, iøvrigt den første Bog, der blev trykt paa Bornholm. Den indeholder bl. a. nogle Digte til bornholmske Fester, saaledes nogle Prologer til Rønne dramatiske Selskab; Slutningsdigtet henvender sig til »Klippefolket Bornholmerne«, og Bogen tilegnes Bornholm med et smukt følt Digt, som han slutter med Ønsket om engang at faa Lov at hvile i Bornholms Jord, et Ønske som han fik opfyldt.

En Slags »Nationalsang« fik Bornholm, da Adjunkt *Johan Nicolai Beyer* (1783—1826) paa Prins Christians Opfordring skrev en Sang til Festen ved Prinsens Besøg i Almindingen 1824:

Burgundarholm fra Arilds Tid
var Gud og Kongen tro,
og Tapperhed var Folkets Id,
i Kamp det gik saa fro,
for Hjemmet vældig stred,
af Lænken det sig sled.
Derfor staar Øen høit i Kongens Minde.

Paa Prinsens Ønske blev Sangen skrevet til en Melodi, H. E. Krøyer havde komponeret til et af Oehlenschlægers Lejlighedsdigte, forøvrigt den samme Melodi, Hostrup senere har brugt i »Genboerne«: »I denne Vinter har vi ha't en usædvanlig Frost«. Sangen blev meget populær paa Bornholm, og adskillig bornholmsk Festpoesi fra de følgende Aar blev skrevet til dens Melodi.

Men ikke blot den lærde Skoles Lærere, ogsaa nogle af dens Elever dyrkede Muserne. Et Par af Fyrrernes litterære Bohêmer er udgaaet fra Rønne Skole. Den ubetydeligste og mest problematiske af dem var *Arboe Mahler* (1813—1850), Søn af en Præst i Hasle. Han hørte til Kresen omkring »Corsaren«, men hans litterære Virksomhed var lidet omfattende. En Overgang redigerede han et humoristisk »Skov- og Dyrehavsblad«; iøvrigt var han kendt som en af Tidens københavnske Originaler, og flere samtidige Forfattere har benyttet ham som litterær Model. Han vendte hjem til Bornholm, hvor han blev Redaktør af »Bornholms Avertissementstidende«, men han blev indblandet i en Falskmøntneraffære og forsvandt atter fra Øen; han døde paa en Sindssygeanstalt. — Betydeligere, og interessantere fra et lokalt Synspunkt, var *Carl Peter Dick* (1818—1859), Styrmandssøn fra Rønne. I sin Skoletid gjorde Beretningerne om de bornholmske Vikinger saa stærkt et Indtryk paa ham, at han 17 Aar gammel udgav et »Drapa om Jomsborg« i den vante romantiske Stil. Efter at være blevet Student levede han i København som Pressemand og Litterat; han dyrkede Føljetonromanen og oversatte Sues »Den evige Jøde« og »Paris' Mysterier«. Af selvstændige Arbejder foreligger fra hans Haand »Selvtægt i Østersøen« (1845), en lille Føljetonroman, hvor der saavist intet savnes i Retning af Skurkagtighed, Blodhævn og lignende kraftige Ingredienser. Men den ganske velskrevne lille Roman rummer tillige saa megen ægte Lokalfarve, at den stadig bevarer kulturhistorisk Interesse. Overfarten med Skipper Maglegaards Jagt, Interiørerne fra Rønne Teater, Midsommerfesten i Almindingen — alt er skildret af en lokalkendt Mand, der ogsaa nu og da, især i et lille indskudt Naturbillede, røber sin Kærlighed til Hjemstavnen.

Den betydeligste Indsats fra Rønne lærde Skole kom imidlertid omkring Aarhundredets Midte og skyldes Skolens Rektor *J. C. S. Espersen* (1812—1859). Han var bornholmsk født og selv Student fra Rønne. Sine Adjunkt- og Overlæreraar tilbragte han ved Metropolitanskolen, til han i 1857 kunde vende tilbage til sin gamle Skole som Rektor. Han var klassisk Filolog, men allerede mens han var ved Metropolitanskolen syslede han med den bornholmske Ordsamling, der blev Grundlaget for hans bornholmske Ordbog, hans Livs store Indsats. Han var ogsaa begyndt at digte paa Modersmaalet; i 1852 udkom som et særskilt lille Tryk den bornholmske Vise »Liden Elna«; senere udgav han i den lille Samling »Bornholmiana« (1859) endnu to Viser: »Sjøkarijn« og »Simpel Skildring af det

bornholmske Landliv«, senere bekendt under Titlen »Lived hos Bønnarna«. Man mærker Filologen i Espersens Digte; de er skrevet af en Mand, der samler ejendommelige Gloser og gærne vil bruge saa mange af de mest særprægede som muligt; navnlig »Lived hos Bønnarna« har Partier, der paa Grund af Ophobning af usædvanlige Ord kan være svært at forstaa selv for en indfødt. Men Espersen forstaar tillige Ordenes poetiske Værdi; han kan faa dem til at føje sig sammen til virkelig Lyrik. Det let sentimentale »Liden Elna« er meget virkningsfuldt opbygget, og »Sjøkarijn«, navnlig det store Midterparti med Skildringen af Livet hjemme paa Bøjden, giver saa koncise og samtidig følelsesmættede Billeder af Hjemstavnen, at det ikke er noget Under, Bornholmerne har vedkendt sig netop dette Digt som deres nationale Sang. Den bornholmske Tone er truffet beundringsværdigt, baade i jævn stilfærdig Følelse og i Humor.

Mindre betydelige er de Digte, der skyldes *Magnus Jespersen* (1833—1917), barnefødt i Bodilsker og Adjunkt ved Rønne højere Realskole fra 1858 til 1881. Hans betydeligste Indsats falder indenfor Geologien, men han havde mange Interesser, ogsaa litterære, hvilket ses af de mange ikke offentliggjorte Vers, der citeres i A. Garboes Biografi af ham. Foruden flere Digte i »Bornholms Avis« offentliggjorde han et lille Hefte med Titlen »Ung Karna o. fl. Sange til Bornholm« (1861); Titeldigtet er i bornholmsk Dialekt. Digtene virker fortænkt, med en Masse halvtydelige Antydninger og privat Filosofi; hist og her oplives de af et sanset Naturindtryk. Som Adjunkt i Nykøbing F. udgav han i 1881 en lille Bog med den uhyre karakteristiske Titel »Sol er oppe, et Stykke Opliv af Uffokol« — en Prosafortælling om en Sejltur til Bornholm, skrevet i en lignende uigennemsigtig Stil som Digtene.

Espersens virkelige Medbejler i bornholmsk Dialektdigtning blev en jævn Almuesmand, den Allinge-Urmager *J. P. Møller* (1818—1893). Det er ikke meget, der foreligger fra hans Haand; i Bogform kom de kærnefuldt fortalte »Folkesagn og andre mundtlige Minder fra Bornholm« (1867). Sammen med Espersens Digte kom to af hans Viser, »Vâutehorrijn« og »Hallstøddijn« i »Bornholmiana«; yderligere har vi fra hans Haand nogle faa Viser, hvoriblandt et Par meget folkeyndede: »En ny, sorjelig Kjærlighedsviza« og »En ny, fæzli hosam Jyla-Autans-Viza«. J. P. Møller er ikke saa sleben en Digter som Espersen; hans Vers kan være tunge og kantede, men der er Saft og Kraft i dem. Han elsker det drøjt folkelige Udtryk og gaar hverken udenom Eder eller Skældsord, men ingen Bornholmer vil kunne nægte, at sligt falder naturligt i vort Folkemaal. Og beundringsværdig er den Sikkerhed, hvormed Møller har kunnet opridse en Skikkelse eller et Folkelivsbillede. Vogterdrengens mange Fortrædeligheder, »Krægleriet« mellem de unge Mennesker, den lille Hyrdedrengs vaagne Iagttagelse af hvad der foregaar omkring ham paa Gaarden, naar Fatter kommer fra Kroen, eller dengang han gik og »snøjada omkræjn aa gjore saj et Ærne, daa Pajan kom i Sæjn« — det er ikke noget, enhver lidt begavet Dilettant gaar hen og gør ham efter.

Omkring Midten af Aarhundredet begynder et nyt Centrum for litterær Virksomhed at gøre sig gældende: Pressen. Flere af de Personer, der var knyttet til Dagbladene eller deltog i det politiske Liv, forsøgte sig ogsaa paa det skønlitterære Omraade. Nogle af dem stod tillige i Forbindelse med Højskolen, som i de Aar gjorde et Fremstød paa Bornholm.

Af disse Forfattere har *Lucianus Kofod* (1829—1904) frembragt et enkelt Værk, som, iøvrigt stærkt omtvistet, har holdt sig i Live til vore Dage. Lucianus Kofod var et Fattigmandsbarn fra Pedersker; ved sin gode Begavelse kæmpede han sig frem til ansete Pladser indenfor Skole, Presse og Politik. Han var med som Frivillig i begge de slesvigske Krige og udviste en Tapperhed, der kaster et forsonende Skær over hans senere

noget buldrende Patriotisme. Han debuterede i 1851 med en Samling Vers, »Knopper og Blade fra Krigens Mark«, patriotiske Digte, hvoriblandt Vers om Afrejsen fra Bornholm og om Hjemlængslen til Barndommens Egne. Han viste her en udpræget Formevne, men i stilistisk Henseende var hans Vers meget usikre. I 1871 udgav han det Digt, som har bevaret hans Navn: »Bornholms drape«, der udkom som en særskilt Tryksag paa 8 smaa Sider. Trods den noget fordringsfulde Titel har han vel næppe tænkt sig Digtet som bornholmsk Nationalsang, dertil var dets aktuelle polemiske Udfald (mod Trandberg) for dominerende; først godt 30 Aar efter Digtets Fremkomst blev det populært paa Bornholm — i en lidt ændret Form, idet nogle af Versene blev sløjfet og de andre ordnet lidt om. I denne Form har Sangen holdt sig ved bornholmske Fester og Møder til vor Tid, omend den efterhaanden er kommet ud for stærkere og stærkere Kritik. Og ikke med Urette: Digtets Patos er hul og buldrende, og dets Billedsprog er en stilløs Sammenblanding, hvor grundtvigianske Sagaord staar Side om Side med hverdagsagtig Banalitet. Dog ligger der bag denne Stilløshed utvivlsomt en varm Hjemkærlighed, og Sangen røber baade Blik for Særpræget i Bornholms Natur og Fortrolighed med Øens Historie, og naar han holder sig paa det jævne, kan han afstedkomme et ganske kønt lyrisk Naturbillede:

> Og strøm på strøm igennem dal
> med viltre krumspring går,
> på hver en brink og åbræd smal
> der grønnes, lys og sommersval,
> en løvhal, i hvis skjul om vår
> den ømme fjældstavn slår.

Den historiske Interesse var i stærk Vækst i Aarene ved Aarhundredets Midte, og det var paa dette Tidspunkt man først fik Øjnene op for den Rigdom af Motiver, Bornholms Historie rummer. Den fremmedfødte *M.A.A. Wolff* (født 1828, død i Amerika, Dødsaaret ukendt), som i en Aarrække var Redaktør paa Bornholm og en glimrende, efter Bornholmernes Mening vel skarp Redaktør, skrev ogsaa en Række skønlitterære Arbejder; blandt dem har Bornholmerne Grund til at mindes Skuespillet »Bornholms Befrielse« (1860) og Romanen »Tønnes og Elna« (1861). De behandler samme Emne, Opstanden i 1658, og har tildels fælles Personer og Handlingsforløb, men Skuespillet, et Krønikespil, der umiskendeligt har Shakespeare til Forbillede, er langt det interessanteste og rummer adskillige gode Enkeltheder. Romanen er udpræget Føljeton, og dens mange altfor romanagtige Effekter faar Nutidsmennesker til at smile paa de forkerte Steder.

Ph. R. Dam (1823—1900), ligesom Lucianus Kofod Folketingsmand og Højskolemand, røbede ogsaa litterære Interesser. Foruden en Del Digte i Dagspressen udgav han en i sin Tid meget yndet historisk Roman, »Sveder Ketting og Lybækkerne paa Bornholm«, en Tidsskildring, der navnlig virker levende ved de mange sete Træk af bornholmsk Folkeliv og ved de Dialektgloser, der bryder den traditionelle historiske Stil. Dams betydeligste Værk falder udenfor Skønlitteraturen; det er hans Optegnelser om »Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm«.

Et Par interessante historiske Romaner skyldes Nyker-Læreren *L. P. Sommer* (1845—1908), Søn af en Styrmand, senere Bager i Rønne. »Egil Ragnarsen« (1887) og »Herrerne paa Hammershus« (1891), den sidste fra Ærkebispetiden, skildrer Episoder af Bornholms Middelalderhistorie med særlig kirkehistorisk Interesse; i dem begge mærker man de Studier, der ligger bagved, selvom den første ogsaa rummer friske Drengeindtryk fra Legen paa den bornholmske Strand.

Hos ingen af disse Digtere vælder Digtningen saa frit og umiddelbart som hos de bedste af Dialektdigterne. Først mod Aarhundredets Slutning faar Bornholm en Litteratur, der har Betydning ud over Øens Grænser. Men forinden var der en Digter ovrefra, der var kommet Bornholm paa nærmere Hold end de fleste af Øens Gæster, og i hvis

Digtning Bornholm kom til at spille en betydningsfuld Rolle.

Det var *Holger Drachmann* (1846—1908). Allerede som nybagt Student havde han gæstet Bornholm; i 1868 kom han herover paa et Sommerophold hos sin Malerven Kristian Zahrtmann, og i den følgende Sommer slog han sig for Alvor ned her. Det var ikke blot Klipper og Hav, der drog Marinemaleren og inspirerede adskillige flotte Lærreder — det var ogsaa Prokurator Th. Erichsens smukke Datter Vilhelmine, der blev Drachmanns Barnebrud og Gennembrudsmændenes fejrede »Fru Belli«; at dette italienskklingende Navn var et godt bornholmsk Ord, vidste vel kun faa af dem. Ægteskabet blev kort og ulykkeligt, men Vilhelmine blev efter at Drachmann havde mistet hende hans store uforglemmelige Oplevelse; hun lever i nogle af hans skønneste Digte som Sakuntala eller som Snehvide — ja helt op i hans Alderdomsdigtning kredser hans Tanker om hende.

At ogsaa Bornholms Natur har haft Betydning for hans kunstneriske Udvikling, ses vel bedre af hans Malerier end af hans Digtning. Bortset fra et temmelig udvendigt romantisk Digt om Hammershus vil man i hans første Digte kun finde en enkelt Stemning fra Hav og Klippekyst, der maaske kan henføres til Bornholm; hans første Prosabøger har mere direkte Tilknytning, især »I Storm og Stille« (1875) med en Skildring fra Christiansø og et Portræt af Skipperen paa Postjagten »Ørnen«. Levende Træk fra hans Bornholmsophold findes i hans Breve til Faderen, udgivet i 1932.

Den egentlige bornholmske Hjemstavnsprosa dukkede op i Aarhundredets sidste Tiaar. I Modsætnnig til de tidligere Hjemstavnsromaner blev det Samtidsskildringen og ikke Historien, der kom til at beherske dens Bornholmsbillede.

Den første Svale, der varsler den rige Blomstring, kom i 1892: en lille beskeden Bog med den jævne Titel »Hjemstavns-Billeder fra Bornholm«. Forfatteren hed *Fridtjof Bön* (1866—1929), født i Sandvig som Søn af Højskoleforstander Julius Bön. Hans Forfatterskab blev ikke stort: foruden Hjemstavnsbillederne en Roman og et Par Bind menneskeligt medfølende Københavnerskitser; de sidste tredive Aar af hans Liv lagde Skolegerning og Kommunalarbejde i København Beslag paa hans Arbejdskraft. De bornholmske Emner fra Førstebogen tog han ikke senere op; det var som om han resignerede i Følelsen af, at en større Digter havde overtaget den Gerning at sikre Bornholm en værdig Plads i Litteraturen.

Böns bornholmske Novellesamling hører vel ikke til Litteraturens store Værker, men i Bornholms Litteraturhistorie er det en klassisk Bog. Stærkest er Bogens muntre Tone i de sikre Kulturbilleder fra Allinge, hvor de gamle Ulke sidder paa »Manja-Bænken« og følger Havnens Liv eller genopfrisker Ungdomsminder fra den Tid, da man lodsede Skibene paa Grund lige for Øvrighedens Øjne. Bidsk er Skildringen af en Højskoleforstanders Vanskeligheder mellem bornholmske Storbønder, og i mere følsomme Noveller fortælles om de svenske Fiskeres Slagsmaal i bornholmske Havne og om Udflytternes barske Kaaar i »Ny Sverrig« paa Højlyngen. Overalt farves Replikkerne af sparsomt anvendte bornholmske Gloser, uden at Bön nogensinde slaar over i ren Dialekt.

Større litterære Prætentioner havde *Jakob Hansen* (1868—1909), en højt begavet, i det væsentlige selvlært Mand, der ikke var bange for at forløfte sig paa de største Opgaver. Han var født i Hasle, men levede sin Barndom i Nexø, hvor han tidlig gjorde sig bemærket ved sine rige Evner og sit tidligt voxne Væsen; Barndomsvennen Martin Andersen Nexø har skildret ham som han var i Drengeaarene og erkendt sin store Gæld til ham. Hans første Roman, »En kritisk Tid« (1897), vakte baade Opmærksomhed og Forargelse, men fik faa Læsere, og Læserkresen forøgedes ikke synderligt ved de følgende Romaner, hans betydeligste Arbejder, eller de Novellebind, han med korte Mellem-

rum udgav. Hans Forfatterskab var rigt paa Løfter, som han ikke fik Lov at indfri; Fattigdom og haardt Arbejde gjorde ham til Bytte for Tuberkulosen, og han døde kun 40 Aar gammel i dyb Nød. Hans Forfatterskabs Emner er meget vidt spændende, fra historisk Roman og tidløs Symbolisme til kynisk Samtidsskildring; i Novellesamlingerne, navnlig »De levendes Land« (1906), behandler han nu og da bornholmske Motiver. Novellen »Evolution« er bygget paa Barndomsindtryk fra Nexø, og i »Det store Skisma« giver han en ironisk Skildring af sekteriske Stridigheder i en lille bornholmsk Købstad. Et Par bornholmske Spøgelseshistorier findes i »Golgatha« (1912), et Bind Noveller, Andersen Nexø udgav efter hans Død, og hvor han i et Forord sætter Barndomsvennen et smukt Minde.

Med *Martin Andersen Nexø* naar den bornholmske Hjemstavnsdigtning sit Højdepunkt. Han blev født paa Christianshavn i 1869; Faderen var Bornholmer. Indtryk fra de tidligste Aar i København fortæller han i første Bind af sine Erindringer; de afspejler sig flere Steder i hans Produktion, navnlig i »Pelle Erobreren«s tredje Bind. Da han var otte Aar gammel, rejste Familien til Bornholm, hvor den slog sig ned i Nexø. Det blev paa Bornholm, han modtog de stærkeste Indtryk, de Indtryk der blev mest bestemmende for hans Udvikling. Gennem Erindringerne, paa engang en uundværlig Selv-Kommentar og et Stykke selvstændig Digtning, faar man Indtrykket af hvilken Betydning han tillægger det Livsafsnit, han har tilbragt der. »Vejs Ende«, Slutbindet, standser ved det Tidspunkt, da han giver sig Digtningen i Vold, da han er blevet formet til det, han skal være — og det Tidsrum, Erindringerne beskæftiger sig med, er foruden den tidlige Barndom i København først Drengeaarene i Nexø og som Hyrdedreng paa sydbornholmske Gaarde, dernæst Aarene som Skomagerlærling i Rønne og som Murerhaandlanger paa Bornholm, endelig hans Højskoleophold og den følgende Tid som Lærer.

Romanen og Novellen er det Omraade, hvor Andersen Nexø har ydet sin største Indsats. I sine unge Aar skrev han en Del Digte, deriblandt ogsaa Landskabsvers fra Bornholm; nogle af dem, sammen med enkelte nyere Vers, udgav han langt senere. Af de nyere Digte staar det ejendommelige Prosadigt »Bornholm« helt ene i hans Produktion, koncentreret og lidenskabeligt, stærkt i sin Karakteristik af bornholmsk Landskab og Sind.

Andersen Nexø debuterede i 1898 med Novellesamlingen »Skygger«, der strax slog hans Navn fast i Litteraturen. I de nærmeste Aar fulgte en Række Romaner og Noveller, prægede af Tidens pessimistiske Naturalisme. En Del af disse Bøger virker nu forældede, og det er ikke tilfældigt, at det netop er dem, der væsentligt er skrevet paa et litterært Program. Hvor Andersen Nexø holder sig til, hvad han har set og oplevet, er han fra første Færd frisk og levende. Og denne Del af hans tidligste Forfatterskab er i udpræget Grad den, der har bornholmske Motiver. Blandt Ungdomsromanerne har ene »Familien Frank« (1901) midt i Tristheden en befriende Humor. Det er en Smaabyskildring af Fattigdom og Elendighed, men midt i Haabløsheden lyser et Drengesinds Ukuelighed og Livsevne, noget af det, der senere blev til Erobrersindet hos Pelle. Det provinsielle i Bogens Miljø og dens Mennesker giver den et ejendommeligt Lune. — Men det er dog navnlig i Novellerne, Andersen Nexøs personlige Tone bryder afgørende igennem det, der kun er Tidens Stil. Allerede i Debutbogen finder vi en af hans allerbedste Noveller, »Lotterisvensken«. Det er en Skildring fra Stenbruddene, en trist Beretning om Fattigdom og Brændevinslast, Fænomener han kun kendte altfor godt fra sin Barndom. Bornholmerskildringerne fortsatte han i »Muldskud« (1900); her er en monumental Figurstudie som »Frænke« og muntre Beretninger om sære og snurrige Skikkelser som »Bigum Træben« og »Hovsmeden fra Dyndeby«; der er sociale Sam-

tidsbilleder og Kulturskildringer fra dengang Kystboerne selv maatte hjælpe lidt til, naar der ikke af sig selv kom Vrag paa Kysten.

Hjemstavnsnovellerne udgør en meget væsentlig Del af Andersen Nexøs Forfatterskab; med de bedste af dem naar han op paa Niveau med vore betydeligste Novellister. Ind imellem de store Romanværker, der er Mærkepælene i hans Forfatterskab, har han udgivet en hel Række Novellesamlinger; Motivkresen er efterhaanden meget omfattende, men i de fleste af dem findes et Par Bornholmsnoveller, og ofte er det dem, der særlig fæster sig i Erindringen. En enkelt Samling har han helt viet Bornholm, nemlig »Barndommens Kyst« (1911), en Samling Fortællinger og Skitser fra et Sommerbesøg paa Nexøkanten. I nær Sammenhæng med Novellerne staar den lille Roman »Lykken« (1913), der foregaar i Nordlandets Stenbrud og forener den sociale Skildring med Folketroens Symbolisme.

Hovedværkerne i Andersen Nexøs Forfatterskab er de store Romanværker: »Pelle Erobreren«, »Ditte Menneskebarn« og »Midt i en Jærntid«, samt Erindringerne. Af Romanerne har kun »Pelle Erobreren«s to første Bind Tilknytning til Bornholm; de er til Gengæld Hovedværker i vor Hjemstavnslitteratur. Digterisk set har første Bind Overvægt, og dette skyldes i første Række gamle Far Lasse, en af vor Litteraturs store Skikkelser. Men hvad Miljøskildringen angaar, er de to Bind jævnbyrdige i deres Rigdom. Første Bind giver Billeder fra Storgaarden paa Sydlandet, fra Vogterdrengenes Liv under aaben Himmel og fra de fattige Udflytteres Kamp med Sten og magre Jorder paa Højlyngen, — andet Bind et ikke mindre mangfoldigt Billede af Rønne i Firserne, Livet i Haandværkernes Værksteder, Arbejderklassens efterhaanden tilspidsede Stilling, Smaaborgerligheden med dens Dyrkelse af det udvendige Skin. I begge Bind lever en Vrimmel af Skikkelser, oplevede eller digtede eller begge Dele, af Situationer og Beskrivelser, der fanger den særlige Duft over Miljøet. Det samme gælder Erindringerne, der som nævnt beskæftiger sig med det samme Stof, men her meddelt i direkte oplevet Form, dog præget af digterisk Afrunding og Perspektiv.

Endnu et Værk maa fremhæves, Andersen Nexøs eneste trykte Skuespil »Folkene paa Dangaarden« (1915). Dets Handling er egentlig symbolsk og social, men det har tillige Betydning som Folkelivsskildring. Det foregaar paa en bornholmsk Storgaard, og med Fru Bohn, der sidder i Enkesæde paa Gaarden, har Andersen Nexø skabt en af sine mest monumentale Skikkelser. Hun er umiskendelig bornholmsk i sit Standspræg og i sin Udtryksmaade, der gerne giver Meningerne Eftertryk ved at fremsætte dem i Ordsprogets Form. Ogsaa hendes Ordvalg præges af Dialekten. Iøvrigt har Andersen Nexøs Prosastil faaet sin friske Farve bl. a. af det Sprog, han talte i sin Barndom; saa dialektpræget som de samtidige jyske Hjemstavnsdigteres er hans Sprog ikke, men det fornægter dog ikke sit Hjemsted.

I Aarene omkring 1900 kom der ny Grøde i den bornholmske Dialektdigtning, og Interessen for den gav sig Udslag i, at ældre og nyere Dialektdigte blev samlet og udgivet, de fik efterhaanden stor Udbredelse paa Bornholm. Nogle af Folkeviserne var allerede i 1888 blevet udgivet med Noder af Fr. Bruun; i 1892 fulgte P. L. Gornitzkas Samling, der godt en halv Snes Aar senere fik sin endelige Form i K. A. Petersens Nyudgave.

K. A. Petersen (1855—1929) var Journalist; hans Betydning for bornholmsk Kulturliv var overordentlig stor. Han forenede Frisind med en dyb Ærbødighed for det værdifulde i Traditionen; han havde Sans for det skønne baade i Naturen og Kunsten, og han var en levende og modtagelig Mand, intelligent og videbegærlig, med Autodidaktens usnobbede Syn paa Problemerne. I Dagbladsartikler behandlede han ikke blot sociale og

populærfilosofiske Emner, men tillige Hjemstavnens Natur og Historie; han skrev ypperlige Bidrag om den bornholmske Dialekt, som det laa ham paa Hjærte at faa bevaret ren overfor de Paavirkninger udefra, der var farlige for dens Ejendommeligheder i Ordvalg og Grammatik. Selv skrev han i Ny og Næ et beskedent Digt paa Bornholmsk, ligesom han af Frödings Digtning lod sig henrive til et Forsøg paa at oversætte Dele af den til Hjemøens Sprog, et umuligt Forehavende, som han trods alt slap bedre fra, end man skulde vente. Et Udvalg af sine Digte, gennem Aarene trykt i den bornholmske Dagspresse, udgav han i 1925. Betydeligere end hans egne Digte var den Interesse, han vakte for Dialektens poetiske Udtryksmuligheder og den Lydhørhed, hvormed han stedse fulgte Dialektdigtningens Ytringer.

I digterisk Henseende stod *Peter Dam* (1853—1918) højest blandt dette Slægtled af Dialektdigtere. Han var født i Rønne, var først Pottemager, men tog Lærerexamen og virkede ved forskellige Skoler og Højskoler; fra 1900 til 1912 var han Lærer ved Nexø Realskole. Samtidig virkede han i politisk Agitation og i Afholdssagens Tjeneste. Sine Digte spredte han i Pressen uden at tænke paa at samle dem; derfor maa man søge dem rundt i Dagblade, i Sangbøger og i andres Digtsamlinger. Hans bornholmske Fædrelandssang »Oldtidens vældige Vikingedrage«, stærkt historisk præget, synges endnu. Men betydeligere er, hvad han har skrevet i Dialekt. Folkemaalet føjer sig naturligt og frit for ham, og i Digte som »Op te Jyl« og »Nåd min Paja hår skrevved« er der stilfærdig og ægte Lyrik. Et virkeligt Fund er »En ny borrinjholmsk Viza: Min Bedstefår hadde ejn lidinj Gaar —«, der har fanget noget overordentlig karakteristisk i bornholmsk Lune.

Langt mindre sikker var den overordentlig produktive *Karl M. Kofod* (1863—1941), i en Aarrække Lærer i Tejn. Han debuterede i 1895 med »Sommeridyl«, en Sonetkrans, og den lille Bog viser strax nogle af hans Ejendommeligheder. Sonetkransen er en indviklet og udspekuleret Form, der kræver betydeligt teknisk Haandelag, og Karl M. Kofod klarer alle Skær med Hensyn til Rytmen og de mange Rim — men alle hans Rimord er unægtelig ikke lige gode; det er Poesien og Meningen det gaar ud over. Og det samme gælder store Dele af hans Poesi paa Rigsdansk. I hans øvrige Forfatterskab gør sig en lignende Usikkerhed gældende. Han skrev meget og paa mange Felter: Noveller, en enkelt Roman (»Bornholmer-Ras«, en kulturhistorisk Skildring fra Reformationstiden), Lokalhistorie og Biografi navnlig vedrørende kirkelige Forhold, og Avisartikler, bl. a. om Topografi, Stednavne og Folkeminder. Hans største Svaghed er maaske det totalt svigtende Sprogøre, der navnlig i hans Stednavnetydninger har afstedkommet mange Uhyrligheder. I hans Noveller og Digte paa Bornholmsk gør det sig ogsaa gældende; mens han i enkelte Replikker og vellykkede Vers har givet ægte Prøver paa folkelig Udtryksform, er Sproget paa andre Steder saa smittet af dansk Bogsprog, at Resultatet bliver en Blanding, som ingen Steder hører hjemme. Her og der skæmmes hans Stil desuden af den pædagogiske Pegefinger; hans Sagnfortællinger gennemtrænges af en moraliserende Tendens, der ligger bornholmsk Tankegang saa fjærnt som vel muligt. Det er beklageligt, for naar han umiddelbart og uden Spidsfindighed har holdt sig til det jævne bornholmske Bondemiljø, som han kendte fra sin Barndom, har han kunnet skrive faste og gode folkelige Vers.

Et Udslag af den nyvakte Interesse for Folkesproget finder vi ogsaa i den bornholmske Dialektkomedie, som Øens Dilettantskuespillere begyndte at dyrke omkring 1910. I disse Amatørskuespil, der i dette Værk omtales i anden Sammenhæng, gemmer sig ogsaa mange Sange paa vor Hjemøs Maal.

De sidste 30 Aars bornholmske Digtning frembyder et meget broget Billede. Den spænder over alle Digtekunstens Genrer:

Lyrik, Skuespil, Romaner, Noveller og Børnebøger; den dyrker Hjemegnens Fortid, dens forsvindende Folkekultur og dens Nutidsliv; den benytter sig af Rigssproget og den bornholmske Dialekt; den søger snart at blande sin Stemme i den danske Litteraturs store Kor, snart henvender den sig beskedent, som ren Hjemstavnsdigtning, til den lokale Læsekres; snart finder den jævnt ind i de traditionelle Former, snart klæder den sig i Modernismens sidste Skrig. Og ligesom tidligere er der flere af vor Tids Hjemstavnsforfattere, der ikke udgiver Bøger, men finder deres Publikum gennem den lokale Dagspresse og de i det sidste Tiaar temmelig talrige bornholmske Tidsskrifter og Aarbøger.

Navnlig Lyrikken har blomstret i disse Aar. Dens Førstemand er Rønneboen *Jørgen Vibe*, hvis Betydning rækker ud over det rent lokale. Hans første Digtsamling, »Rullesten«, udkom i 1918; han fandt her strax den Emnekres, der skulde præge de næste Samlinger, hvoraf den betydeligste er »De røde Sejl« (1920). Det er navnlig Havnen og Skipperne han besynger, snart patetisk, snart i Visens forsorne Form. Ogsaa Provinsbyens Smaahygge digter han om, ofte med en Tone af dulgt Ironi. Men han skildrer ogsaa den barske Højlyng og dens nøjsomme Folk, og i flere Digte har han givet en Hyldest til sin Hjemø set som en Helhed, med Understregning af dens Fattigdom og de barske Kaar, der har præget den. Flere af Digtene er skrevet i Dialekt, mest drøje og djærve Viser, men ogsaa et saa gribende Billede som »Martas Horra«.

Efter nogle Aars Tavshed udgav han i 1927 Digtsamlingen »Slaaen«; i de følgende Aar fulgte endnu et Par Samlinger. Her er Ungdommens Overmod borte, Digteren er blevet modnere og mere personlig, samtidig med, at Tonen er mere bitter end før. De bornholmske Motiver er ikke længere fremherskende, men nogle af hans smukkeste Bornholms-Digte findes i disse Samlinger. Hans Stemme er blevet ru, men den kan endnu skælve af Ømhed. — Foruden Digtene har Jørgen Vibe skrevet et Par friske Drengebøger fra Bornholm.

En Række fine og følsomme Digte skyldes *Ingeborg Petersen*, K. A. Petersens Datter. Foruden et Par smaa Prosabøger, hvor Psykologi og Stemningskunst smelter smukt sammen, har hun udgivet en Digtsamling, »Ildrose og andre Digte«, der udkom anonymt i 1918; heri findes enkelte bornholmske Landskabspoesier. Sine smukkeste Vers har hun skrevet siden da; de findes spredt i bornholmske Aviser, Aarsskrifter og Samlingsværker og har næsten alle Tilknytning til Bornholm. De bærer umiskendeligt Præg af at være skrevet af en Kvinde i deres fine lagttagelseskunst og Sansen for den smukke og karakteristiske Enkelhed.

En fin og spæd Tone var der i de to Digtsamlinger, der i Tyverne blev udgivet af *Jørgen Brandsø* (Pseud. for Olsker-Læreren Jørgen N. Jørgensen, 1873—1940). Han var en fynsk Gaardmandssøn, som havde fundet et nyt Hjem paa Bornholm. Hans Digte, der navnlig rummer Naturstemninger, knytter sig i deres Legemsløshed sjældent til et bestemt Landskab, og det turde være svært at spore bornholmsk Indflydelse i hans Vers.

Det kan man derimod hos den jyskfødte Svaneke-Lærer *Anton Kjølby*. Hans to Digtsamlinger »Smil og Graad« og »Under Dannebrog« er i gammeldags Form, som han behersker dygtigt; Følelsesindholdet er alment og giver sig gerne Udtryk i Digte, der egner sig til Fællessang; hans bornholmske Fiskersang har den Jævnhed, den Blanding af Alvor og Munterhed, som Emnet kræver. De religiøse Toner klinger i hans Vers paa ægte folkelig Vis, uden Exaltation eller Bulder. Og i hans jævne Vers er adskillig overbevisende Lyrik, født i et aabent Sind.

Personlige Mindebøger er de to statelige Bind Vers, *Christian Sommer* har udgivet. Selv bedømmer han disse Digte beskedent, og han er ogsaa en uøvet Digter, der ofte forfalder til det traditionelle, men personlig følte er disse Vers af en Bornholmer, der

sidder i det fremmede og maner de hjemlige Landskaber frem i Mindet: Helligdomsklipperne og Højlyngen, Fiskerlejerne eller Barndommens Kirke i Nylars.

Hos *Carl J. E. Aakerlund* er det formelle den største Svaghed; i hans »Brogede Blomster« gaar Rytmen tit i Stykker, men den lyriske Følelse er umiskendelig. Hans Dialektdigte viser stor Fortrolighed med Sproget og Sans for det rammende Udtryk. Aakerlund har desuden udgivet to Prosabøger: »Bornholmerhistorier og andre Noveller« og Romanen »Og Lyngen den veg —«; ogsaa de har iøjnefaldende formelle Svagheder, men ogsaa her redder Indholdet dem; navnlig de paalidelige kulturhistoriske Træk gør, at man læser dem med Interesse.*)

Hjemstavnsprosaen er maaske endnu rigere paa betydelige Værker end Lyrikken. Det er især den kulturhistorisk betonede Roman, der dominerer; Forfatterne skriver paa Barndomsindtryk. En helt moderne Bornholms-Roman er endnu ikke skrevet.

De bornholmske Storbondegaarde, den Leveform og det Folkesind, der trivedes paa deres Omraade, skildres i *Karna Birch Grønbechs* Romaner, og de skildres af en bortrejst, der erindrer baade med Kraft og Kærlighed. Hendes Bøger er mere end bornholmsk Kulturhistorie; de er baaret af en maalbevidst Idealisme, hvis Veje man ikke altid kan følge, men man maa beundre det ildfulde Sind, der bærer den. I hendes første Roman, »Ingrid Klo«, er det bornholmske Miljø svagere udformet; det faar overvejende Betydning i »Betula Sparre«, »Kommandantens Døtre« og »Sigurd Flyng«. I disse Bøger møder vi et Bornholm fra Slutningen af forrige Aarhundrede; adskillige navngivne Bornholmere vandrer levende omkring mellem de opdigtede Hovedpersoner og forstærker Bøgernes Indtryk af Oplevelse og Iagttagelse.

Et interessant, tidligt afbrudt Forfatterskab bærer Navnet *Chr. Fr. Mortensen* (1879—1933). Han var født i København, men levede sine Drengeaar i Nexø; han blev Journalist, først i Rønne, senere ovre, og døde som Redaktør i Holstebro. Han efterlod sig en Række Romaner, hvoraf de fleste, deriblandt de betydeligste, spiller i vestjysk Miljø. Fra Bornholm har han hentet Motiverne til tre Romaner: »Skarvaja-Vognen«, »Richardt West« og »Eske fra Ferskenstræde«, foruden en Drengebog. De skildrer alle Nexø-Forhold; mens »Richard West« er en Roman om Byens Foretagsomhed og dens Kappestrid med Rønne, har de to andre Romaner en Dreng til Hovedperson og bygger paa Barndomsindtryk. De er skrevet med en sammenbidt Kraft, der ofte gør Stilen noget krampagtig; et vist Hang til Sentimentalitet svækker dem ogsaa. Men de rummer saa megen ægte erindret Stemning, ikke blot Duften af Provins-Miljøet og Hyggen mellem Sandstensgærderne, men ogsaa de gamle Sagns Rædsler, saaledes den gamle Tro paa Dødningevognen, der har givet den første Bog Navn. Og en Begivenhed som »Jarl«-Katastrofen har gjort et dybt Indtryk paa den tolvaarige Dreng; denne Begivenhed dukker frem flere Steder i hans Bøger, bl. a. i en mærkeligt omdigtet Form i »Richardt West«.

Et Par interessante skønlitterære Arbejder skyldes vor store Religionsforsker *Vilh. Grønbech*. Hans omfattende videnskabelige Forfatterskab har meget store litterære Kvaliteter, saa det kunde ikke undre, selvom det overraskede, at han i fremrykket Alder udgav ogsaa en Roman og en Digtsamling. Det blev skrevet ved hans 70aars Fødselsdag, at disse Værker virkede svagt i hans Forfatterskab — dette synes mig kun tildels rigtigt: Vel er »Sejersen fra Variager« som Roman betragtet ikke helt vellykket; til Gengæld er Digtsamlingen »Solen har mange Veje« en

*) For Fuldstændighedens Skyld meddeles følgende Oplysninger om dette Afsnits Forfatter: Christian Stub-Jørgensen er født i Allinge 1897 og har siden 1916 været bosat udenfor Bornholm. Han debuterede i 1919 med Digtsamlingen »De fjærne Skove«, af hvilken store Dele er skrevet, mens han endnu boede paa Bornholm. I 1923 udgav han »Under Hjemlandets Kyst«, væsentligst Digte om den bornholmske Hjemstavn, der for hans senere spredte og sparsomme Lyrik har været det eneste Motiv. I enkelte Digte har han benyttet bornholmsk Dialekt.

Bog, der ikke blot er fuld af Rigdom og Visdom, men ogsaa af Lyrik, og dens Udtryksform er paa en ejendommelig Maade i Pagt med Tidens Stil. I nogle af Digtene gemmer der sig Barndomsindtryk, men noget særpræget bornholmsk rummer den ikke. Det gør derimod Romanen, der maaske snarere bør betragtes som en Afhandling i Romanform om Almuekulturens Møde med den nye Tid. Byen Variager er ikke direkte kalkeret over Virkeligheden; den adskiller sig afgørende fra Grønbechs Fødeby Allinge, som man vel strax vil tænke paa. Men at den ligger paa Bornholm er der ingen Tvivl om; ogsaa rent sprogligt bærer Bogen et stærkt lokalt Præg. Afsnittet om Folkemindeindsamlingen i Variager er et af Bogens mærkeligste; Grønbech citerer en Række Talemaader og Ordtøj, hvoraf saavidt jeg kan se ingen er direkte optegnet, men alle er de saa ægte i Tonefaldet som om de kom direkte fra den bornholmske Almue. Trods Svaghederne i Kompositionen er »Sejersen fra Variager« en Bog, man ikke gaar tomhændet fra; der er faa skønlitterære Bøger, der direkte eller indirekte siger saa meget om bornholmsk Sind.

En Del Børnebøger er skrevet af Bornholmere og med bornholmske Emner; et Par er nævnt i det foregaaende. Her skal yderligere kun nævnes *Eva Dam Thomsen* (1886—1921), en Datter af Peter Dam; hendes Bøger for smaa og store Piger er friskere og menneskeligere end sædvanligt indenfor denne ikke uden Aarsag misagtede Genre.

Den dramatiske Hjemstavnslitteratur, mest i Dialekt, falder udenfor denne Oversigts Rammer. Bortset fra den har Bornholm kun frembragt een Dramatiker, *Herdis Bergstrøm,* Søster til Fridtjof Bön og gift med Skuespildigteren Hjalmar Bergstrøm. Først efter sin Mands Død begyndte hun at skrive Skuespil. Sex af hendes Arbejder er blevet opført dels paa Det kongelige Teater, dels paa Folketeatret; de præges af hendes friske Menneskelighed og Frisind. Intet af dem er trykt.

Dialektdigtningen har i disse Aar haft en Blomstring som aldrig før, selvom de Værker, den har frembragt, sjældent staar Maal med de klassiske fra forrige Aarhundrede. Den frodigste af dens Dyrkere er Rutsker-Husmanden *Otto J. Lund,* der har udgivet to Digtsamlinger og tre Prosabøger, samt offentliggjort en Mængde Bidrag i Dagspressen. Hans Digtning er jævn og folkelig; den udmærker sig ved en ypperlig Sprogfølelse og en udpræget Sans for Naturlighed i Replikker og Situationer. Det er i Prosaen han yder det bedste; hans Vers har ingen let Flugt og det traditionelle mærkes ikke mindst i de faa Digte, han har skrevet paa Rigssproget. Dog har han ogsaa indenfor det folkelivsskildrende Digt skrevet smukke Ting. En mild og venlig Menneskelighed præger hans Produktion.

J. P. Kuhre (1886—1941) har indlagt sig Fortjeneste som Samler og Udgiver af de bornholmske Folkeæventyr, »Sansâger«. Fra hans Haand foreligger et lille Digthefte, »Bællaminje frå Mâgleskâu«. Hans Vers er folkelige i Form og Udtryk; de er naturlige i Sproget og har en personlig Tone. Naturskildringen spiller en fremtrædende Rolle og røber en fin Iagttagelse.

I de Sange i bornholmsk Hjemstavnsmaal, som Departementschef, senere Minister *K. H. Kofoed* har samlet af sin Produktion, er det Folkelivsbillederne, Portrætterne af bornholmsk Almue, der virker stærkest. Snart følsomt, snart med Humor tegner han sine Erindringsbilleder; i et Par stærkt personlige Digte kommer en behersket Vemod til Orde. Digtene er skrevet uden Prætentioner, men med et ikke almindeligt Haandelag, baade hvad Versbygning og Sprog angaar.

Mens disse Dialektforfattere digter i de tilvante Former, er der andre, der har søgt nye Veje. *Elna Schöne* (1883—1943) er den mest produktive af dem. Hun var Datter af K. A. Petersen og kunstnerisk begavet paa mange Felter; hun tegnede, og sine første Digte satte hun selv Musik til. I 1926 udgav hun to smaa Hefter bornholmske Sange med

Melodier. Det ene med den problematiske Titel »Ändelia Sånga«, indeholder religiøs Poesi, og der strækker Dialekten ikke til; Udtrykket er næsten overalt stærkt anstrengt. Bedre gik det i »Nya borrijnholmska Vizer«, hvor hun faar fat i den Tone, hun skulde udvikle i sine senere Dialektdigte; de findes navnlig i Aarsskriftet »Gammalt å Nyt«, som hun gennem en Aarrække udgav. Der er rørende Folkelivsbilleder, navnlig i Digtkresen »Frå Rønna«, men især personlig Lyrik og Naturstemninger, præget af Finhed og kvindelig Sans for Enkeltheder og Nyancer. Efterhaanden blev hendes Digte fastere og sikrere, og der er ingen Tvivl om, at hun i høj Grad har udvidet Dialektens poetiske Udtryksmuligheder.

Født i Forbindelse med Musikken er *H. Hjorths* Digte. Nogle af dem er i Rigssproget, udpræget sangbare og, som Sangen til Hjemstavnsstævnet, med en ikke almindelig Rejsning. I sine Dialektdigte har han hentet Fornyelse fra den bornholmske Folkevise; en Sang som »Gjøjn« bygger tillige paa gamle folkelige Forestillinger. Paa Folkeminderne bygger ogsaa hans Skuespil »Karna Blåkujlla«, hvor Traditioner fra vidt adskilte Tider sammenslynges til en Ramme om gamle bornholmske Viser.

Paa helt primitivt Grundlag har Gudhjem-Fiskeren *Hans P. Haagensen* skrevet de Digte, han har spredt i den lokale Presse. Ligesom han har dyrket Malerkunsten i en primitivt forenklet Stil, gaar han i sine Digte udenom det tillærte og skaber sig sin egen Form, som han har Brug for den. Hans Digte kan derfor virke ubehjælpsomt, men at de er født af et ægte Kunstnersind, fornægter sig ikke; de har en sikker Sans for det væsentlige, og man mærker overalt Malerøjet. Foruden Digtene har han i Dagspressen givet en Række levende Skildringer af Gudhjemfiskernes Liv i ældre Tid.

Den fineste Kunstner blandt vor Tids bornholmske Dialektdigtere er dog *A. Jensen*. Han er født i Løgstør, men kom sex Aar gammel til Nexø og levede sin Barndom paa Bornholm. Efter at have taget Studentereksamen forlod han Øen, men en Snes Aar efter vendte han i 1921 tilbage til Nexø, hvor han blev Realskolebestyrer. Her fandt han sin Barndoms Sprog igen og blev snart fuldt fortrolig med det. Allerede i Gymnasieaarene havde han skrevet Digte paa Bornholmsk; nu begyndte han igen, og selv om han kun skriver i Ny og Næ, har han gennem Aarene frembragt en Række Digte. Men han har aldrig samlet sine Vers i Bogform; de er at finde rundt i bornholmske Skrifter, som Regel med det beskedne Mærke A. J. Dog vil man sjældent tage fejl af dem, om man er en Smule lydhør: Versene løber let, deres Tone er ren og fyldig, og den hyppige Anvendelse af særprægede Gloser virker aldrig unaturligt, men understreger Stemningen virkningsfuldt. I Digte som »Mo framtiden« og »Når dâjn i roser dølmar« har han vist, at Dialekten kan bære en virkelig Lyrik. Med dens Bæreevne har han gjort mange vellykkede Experimenter, benyttet den til Oversættelse af den sjælfulde engelske Symbolistdigter W. B. Yeats (iøvrigt første Gang, denne Digters Vers oversattes i Danmark), sat bornholmsk Text til Schuberts »Ständchen« — det allerbedste er maaske den prægtige Oversættelse af Printzenskjoldvisen til Bornholmsk. Fra hans Haand foreligger endvidere en Række fortræffelige bornholmske Ritorneller — og man maa huske, at Ritornellen er saa vanskelig en Kunstform, at kun vore eleganteste Digtere, Aarestrup og Seedorff, helt har behersket den. Det maa bemærkes, at A. Jensen har foretaget disse vovelige Kunststykker uden at Dialekten et Øjeblik slipper den folkelige Tone, der gør dens Anvendelse naturlig.

Hertil skal kun kort føjes, at ogsaa den moderneste Modernisme har fundet sin Plads i den bornholmske Digtning. Blandt de bornholmske Digtsamlinger maa nævnes »Nitten Digte« af *Gustaf Munch-Petersen* (1912—1938); han var ikke født Bornholmer, men en Tid bosat her og fra Barndommen vel-

kendt paa Bornholm. Han begyndte sit Forfatterskab som dunkel Surrealist, men arbejdede sig efterhaanden henimod Klarhed, stærkest i de nitten Digte, der blev det sidste, han selv udgav, inden han 26 Aar gammel faldt som Frivillig i Spanien. — Var hans Forfatterskab ret upaaagtet paa Bornholm, vakte til Gengæld *Martin Melsted* (Pseud. for Rau Levinsohn) betydelig Opsigt med sin haardkogte Roman »Daarernes By«, et ganske talentfuldt Værk, hvor man ikke med sin bedste Vilje kunde finde den ringeste Lighed med det Gudhjem, der meget mod sin Vilje havde tjent ham til Model. — Endelig har den unge Rønnebo *Bent Nielsen* ifjor udgivet en meget moderne Digtsamling »Mørk By«; hans Poesi er endnu kaotisk, men med umiskendelige Tegn paa Udviklingsmuligheder. Sporene af Bornholm er svage i hans første Digte, men det vides, at han arbejder med bornholmske Motiver.

Mange Navne er nævnt i denne kortfattede Oversigt, og dog er der adskilligt flere, der i Bøger og Presse har ydet Bidrag til den bornholmske Litteratur. Dog skulde intet væsentligt Navn være glemt. Der er fine Kunstnere imellem; der er ogsaa Folk, der behandler deres Instrument med uøvet Haand. Men alle har de haft noget paa Hjærte, alle har de villet prise deres Hjemø, værne de Minder, den har skænket dem, bevare dens Sprog. De har været stolte af at være Bornholmere — kan Bornholm ogsaa være stolt af dem?

De er ikke alle lige store Kunstnere, men mellem de mange jævne Hjemstavnsforfattere er der ogsaa Digtere, som nævnes med Ære i dansk Litteratur, og der er tilmed, hvad der ikke hyppigt er Tilfældet for et saa begrænset Omraade, et Navn som hører Verdenslitteraturen til.

Og tager vi dertil i Betragtning, at Bornholm har haft en Søn som Madvig, husker vi Vilh. Grønbechs store Værk som Kulturforsker — ja, saa tør vi roligt hævde, at Bornholms Indsats i Danmarks litterære Aandsliv ikke er ringere end at vi tør være den bekendt.

TEATERFORHOLD PAA BORNHOLM

AF ADJUNKT P. HOLST-JENSEN, RØNNE

Komediens Muse er en farlig Dame at indlade sig med; med fuld Ret hævder hun sin Plads blandt de tre Gratier, disse den lokkende og dragende Skønheds Symboler, og utallige er de Beundrere, som med bankende Hjerter har søgt at indfange hendes yndefulde Skikkelse. Men, som hun er skøn, er hun lunefuld og fordringsfuld, og for mange er hendes Smil blevet spottende og hendes Velkomsthilsen et hastigt Farvel. Selv de Udvalgte, som hun skænker sin Fortrolighed, maa utrætteligt passe paa ikke at blive hende uværdige.

For omkring ved 125 Aar siden kastede hun sine Øjne paa det ensomme og tilsyneladende utilnærmelige Bornholm, og det mærkelige skete, at den forvænte og feterede Verdensdame kom til at holde af denne Ø og dens Beboere, der hurtigt blev hendes trofaste Venner. Resultatet af Bekendtskabet kan vi gøre op saaledes:

Der findes hos Bornholmerne en ægte og trofast Kærlighed til dramatisk Kunst, der har givet sig et Udslag, som er uden Sidestykke i dansk Teaterhistorie. I Begyndelsen af forrige Aarhundrede, da Øen kun sjældent blev besøgt af fremmede Skuespilselskaber, begyndte Dilettanter i Rønne uden Erfaringer og uden professionel Bistand at opføre Stykker, hvoriblandt adskillige af den kongelige Scenes Repertoire. I 1823 byggede Byens teaterinteresserede Mænd deres eget Teater, nu Landets ældste Provinsscene, uden een Øres Tilskud fra Stat eller Kommune, hvorfra Aar efter Aar de skiftende litterære Retningers repræsentative Stykker blev spillet. Da Tiden blev moden dertil, opstod her den bornholmske Hjemstavnskomedie, der bragte Teatret i endnu intimere Forbindelse med Øens kulturelle Liv, og som fra Rønne førtes videre ud til de mange Smaabyer, hvor den gav Stødet til selvstændigt Arbejde med dramatisk Virksomhed. Derfor er en Beretning om bornholmske Teaterforhold uomtvisteligt nødvendig i det Helhedsbillede af Øen, som dette Værk tilstræber at give.

DE FØRSTE FORSØG

Det begyndte i 1818. Lars Winsløv, Mads Stender og Adolf Dam hed 3 unge Mænd paa omkring 20 Aar, som sammen med andre jævnaldrende havde plejet ved Fastelavnstid at gaa omkring og more Borgerne med de sædvanlige Løjer. De vilde nu forsøge noget Nyt og fik da den Idé at opføre enkelte Scener af Holbergs »Jean de France« i forskellige Borgeres Hjem. Idéen slog saa godt an, at de forberedte Stykket i dets Helhed, og i Marts Maaned samme Aar fandt den første bornholmske Premiere Sted i Md. Wolffsens Sal i Silkegade. En ejendommelig Oplevelse maa det have været; siddende paa Brædder, der laa ovenpaa Kasser og Fjerdinger, saa Tilskuerne de sammensyede Lagener glide til Side for en Scene, hvor et Par Skærmbrætter markerede Kulisser, og hvor ellers intet fandtes, der kunde skabe nogen dramatisk Illusion. Hvordan Spillet har været i Holbergs vittige Komedie findes der intet over-

leveret om, hvilket vi kan beklage, men derimod ved vi, at denne første Forestilling fik sin store Betydning derved at den foranledigede Dannelsen af et dramatisk Selskab, der fik Navnet »Ej blot til Lyst«; dette skulde arbejde for en Fortsættelse af disse »dramatiske Øvelser«, som de dengang kaldtes. Det var Byens bedste Mænd, der paa den Maade viste deres Interesse for Sagen: Kommandanten i Spidsen for andre Officerer, Amtsprovsten sammen med andre Embedsmænd, Købmænd og enkelte Haandværkere, i alt 64 Medlemmer. En Bestyrelse med Apoteker Paulsen som Formand skulde føre Ideen ud i Livet, og det viste sig hurtigt at være forbundet med større Vanskeligheder, end man havde tænkt sig. Først og fremmest maatte man jo have et Lokale at spille i, og det var i en lille By som Rønne svært at opdrive. Udgifterne synes ogsaa at have afskrækket, og saa vidt kom man i sin Modløshed, at man allerede i Stiftelsesaaret holdt Afstemning om Selskabets Opløsning. Man blev dog enige om at se Tiden lidt an endnu, og medens man sad og ventede paa at noget skulde vise sig, kom det forløsende Initiativ fra nogle unge Mennesker, dels i og dels udenfor Foreningen; de lejede et Lokale i Østergade, det nuværende Teaters Hjørnesal, og begyndte Opførelserne af en Række Forestillinger, fortrinsvis for Selskabets Medlemmer.

Med ungdommelig Ildhu kastede disse første Skuespillere sig over deres Opgaver og spillede i Løbet af den første Sæson ikke mindre end 10 Stykker, deriblandt følgende 3 af Holberg: »Abracadabra«, »Didrich Menschenschreck« og »Julestuen«. Der blev ikke forlangt Betaling ved Indgangen, men naar Stykket var forbi, foretog man en Indsamling blandt Tilskuerne, som kunde betale efter eget Skøn, idet dog Direktionen fremkom med den Vejledning, at den fandt, at »den moderate Betaling for enhver Chapeau med Damebillet iberegnet 3 Mk. i Tegn ikke vil synes formeget«. En saadan Praksis kunde naturligvis ikke bestaa ret længe, og man erstattede ogsaa hurtigt de frivillige Bidrag med en Form for Abonnement, saaledes at Publikum kunde købe Billetter til hele Sæsonen under eet, hvorefter de resterende blev solgt til hver Forestilling for sig. Hvert Stykke opførtes 2 Gange, altid Lørdag og Søndag, den første Aften for Tjenestefolk og Børn, den sidste for de finere Folk; denne Skik holdt sig langt op i Aarene.

De energiske Dilettanter kunde glæde sig over en betydelig Succes; de udnyttede den velvillige Stemning og mødte frem med et righoldigt og alsidigt Program; i Sæsonen 1822—23, den sidste før Teaterbygningens Aabning, spillede de i Løbet af 10 Aftener 15 Stykker, bl. a. et saa krævende som »Erasmus Montanus«.

TEATERBYGNINGEN

Da Teaterselskabet i nogle Aar havde fulgt Dilettanternes Virksomhed, overtog det paa prisværdig Maade Initiativet. Den 15. Febr. 1823 tog den det afgørende Skridt til Opførelsen af en Teaterbygning ved at udsende Indbydelse til Aktietegning til dette Formaal. Indbydelsen, der er underskrevet af Toldkasserer Chresten Krumm, Skipper Caspar Henrik Wolffsen, Konsul Otto Arboe og Toldinspektør Christian Lohmann, begynder saaledes:

»Lysten til at bivaane de dramatiske Øvelser er hvert Aar tiltaget saaledes, at, uagtet Lokalet flere Gange er udvidet og hvert Stykke spillet to Gange, have dog mange anholdt om Billetter uden at deres Ønske er blevet opfyldt, formedelst det indskrænkede Locale, som nu haves, dette har foranlediget Undertegnede til at fremkomme med dette Forslag til Indretning af et Skuespilhus, der maatte indrettes med saamegen Økonomi og Simpelhed, at de Midler, der derved kan tilvejebringes, blive tilstrækkelige, dog bør Huset være saa stort, at deri kan rummes 3—400 Tilskuere, saa at hvert Stykke ikkun behøvede at spilles én Aften ad Gangen, fordi derved spares en Del Udgifter til Musik, Belysning etc., som nu ere en Følge af, at ethvert Stykke maa spilles to Gange.«

Der blev udbudt 200 Aktier til en Værdi af 10 Rigsdaler pr. Styk; Aktierne skulde ikke

Teaterbygningen fra Syd, Hjørnet af Østergade og Teaterstræde. (Nationalmuseet fot.)

forrentes i almindelig Forstand, men Aktionærerne fik gennem Køb af Billetter til nedsat Pris Godtgørelse for deres Udlæg. Det var Meningen at indløse 10 Aktier hvert Aar, men det viste sig hurtigt, at Teatret ikke kunde undvære Grundkapitalen, og ingen af Aktierne er nogensinde blevet indløst. Bygningen med Inventar og Garderobe skulde altid forblive Aktieejernes Ejendom, selv efter at alle Aktier var udtrukket, og Teatret maatte ikke sælges eller anvendes til andet Formaal end det oprindelige, førend det i 3 paa hinanden følgende Aar havde staaet ledigt, uden at nogen Forening havde dannet sig til at opføre dramatiske Øvelser dér. Den oprindelige Bestemmelse bestaar ikke blot i Komedier og Koncerter, men ogsaa i Baller og »Conversation«. Mellem disse saglige Bestemmelser finder vi den pudsige Paragraf, at det er tilladt at afhænde sin Aktie til enhversomhelst anden, der da erholder den førstes fulde Rettigheder, dog med det kuriøse Forbehold, at han ikke »ved sin Opførsel maatte have gjort sig uværdig til at bivaane Selskabets Opførelser, hvorom i Tilfælde af Tvivl de spillende Herrer afgive endelig Dom«.

Bestyrelsen henvendte sig ikke forgæves til Rønnes Borgere; der blev endda solgt flere end de udbudte Aktier, nemlig i alt 215. Byfoged, Cancelliraad Pingel tegnede sig for de første 25, og Listen over Aktionærerne viser, at der har været Interesse for Sagen i vide Kredse. Bestyrelsen havde imidlertid været altfor optimistisk i sine Kalkulationer, for Bygningen kom til at koste mere end det dobbelte af Aktiekapitalen, nemlig 4,444 Rdl. 1 Mk. og 12 Sk., og vi ser derfor, at Teatret allerede før det blev taget i Brug kom ud for økonomiske Vanskeligheder, som desværre

har fulgt det trofast siden, og da intet aarligt Tilskud har dækket Underskuddet, har Teatret i visse Perioder været klart insolvent.

I Marts 1824 stod Teatret færdigt. Ikke nogen stor og pralende Bygning med brede Trapper og prangende Portal; forgæves vil man lede efter de arkitektoniske Prydelser, hvormed Skuespilhuse saa ofte tiltrækker sig Opmærksomheden. Jævn og beskeden med sit velholdte Bindingsværk er dens Ydre i Dag omtrent som da den blev bygget. Bygningens Indre var derimod i sin første Skikkelse ret forskellig fra det nuværende. Hjørnesalen, hvor nu Publikumsgarderoben findes, tilhørte oprindeligt ikke Teatret og var ikke bygget sammen med dette. I den østlige Ende af Mellemrummet mellem de to Bygninger foregik Billetsalget; den nuværende Foyer var delt i to Rum og lejet ud til en selskabelig Klub; ovenpaa disse Rum var den egentlige Garderobe. Tilskuerpladsen var noget kortere end nu, da den var skilt fra Klublokalerne ved en ret bred Gang, hvorfra to Trapper ført op til Galleriet. Scenerummet var ca. 5 Alen kortere og betydeligt smallere, idet den vestlige Ydermur stod ved de nuværende Kulissers Yderkant. Mellem Muren ud til Gaden og Kulisserne var en mindre Garderobe og en Gang, hvorefter først Kulisserne begyndte.

I denne Skikkelse forblev Teatret indtil 1850, da en gennemgribende Restauration fandt Sted, hvorved Scenen udvidedes og nye Paaklædningsrum blev indrettet. Ved Mageskifte og Køb erhvervede man sig en Del Havejord Vest og Nord for Teatret; Scenen og Paaklædningsværelserne blev revet ned, og en ny Bygning rejst, i hvilken Scenerummet blev baade højere, dybere og bredere. De forbedrede Forhold kunde imidlertid ikke straks udnyttes, da man manglede Penge til at anskaffe nye Dekorationer. Først i 1857—58 blev Ombygningen fuldført og udstrakte sig nu ogsaa til Tilskuerpladsen, hvor der blev skaffet flere Siddepladser ved at nedlægge den omtalte Gang mellem denne og Foyer'en. De to gamle Klublokaler her synes ogsaa nu at være blevet slaaet sammen til eet med direkte Indgang til Tilskuerpladsen, saaledes at denne Del af Teatret altsaa paa det Tidspunkt fik sit nuværende Udseende. Den udvidede Scene blev nu fuldt udnyttet, da man fik Raad til at anskaffe nye Dekorationer, ligesom det faste Inventar paa Scenen synes installeret samtidig.

De senere Forandringer i Teaterbygningens Forhold har i korte Træk været følgende: I 1872 købtes den nuværende Hjørnesal af Branddirektør Chr. Lohmann for 550 Rdlr., og da denne døde, erhvervedes i 1907 hele Naboejendommen, Matr. Nr. 987 a, for 12,000 Kr. Midlerne hertil skaffedes delvis tilveje fra et Byggefond, som Teatret havde oprettet i Sæsonen 1876—77, og hvis Midler stammede fra Overskuddet fra Teatrets Drift samt i Begyndelsen fra en aarlig Basar. I 1920 begyndte Installeringen af elektrisk Lys, og i 1924 forsvandt den sidste Petroleumslygte. I Aarene lige før 1920 var Teatret saa forsømt, at det var nærmest ubrugeligt. Gulvbrædderne var angrebet af Svamp, Loftet utæt, og fra Kælderen, der var udlejet som Oplagsrum for Sildetønder og Saltekar, ankom Rotterne til Tilskuerpladsen til forstaaelig Gêne for Teatergængerne. Nu blev alt bragt i god Orden, og siden den Tid er Bygningen blevet passet med Omhu og Samvittighedsfuldhed.

DEN RIGSDANSKE KOMEDIE

Lørdag den 29. November 1823 vandrede Rønneboerne for første Gang til deres eget Teater. Aabningsforestillingen var et Skuespil af Kotzebue og ikke, som man kunde have fundet passende, et Stykke af Holberg, som dog havde sin Andel i Æren for den nye Bygning. Man skyndte sig imidlertid at indhente det forsømte ved at opføre »Jeppe paa Bjerget« 14 Dage senere. Skuespillernes Iver efter at benytte den nye Scene var i de første Sæsoner beundringsværdig stor, og de havde den Opmuntring, at Publikum villigt kom,

Teaterbygningens Nordfløj i Teaterstræde. (Billedbladet fot.)

naar de kaldte. Vi gengiver som Illustration Repertoiret for Sæsonen 1824—25:

12. og 13. Dec.: »De to Grenadérer« af Patrat.
18. og 19. Dec.: »Gevinsten i Classelotteriet« af Hagemeister og »Brandskatten« af Kotzebue.
8. og 9. Jan.: »Educationsraaden« af Kotzebue og »Den frivillige Landstorm«.
15. og 16. Jan.: »Jeppe paa Bjerget« af Holberg.
29. og 30. Jan.: »Krigsretten« af Bruun.
13. og 14. Febr.: »Gulddaasen« af Olufsen.
19. og 20. Febr.: »Hexeri og blind Alarm« af Holberg.
26. og 27. Febr.: »Jacob v. Tyboe« af Holberg.
12. og 13. Marts: »Virtuosen Nr. 2« af P. A. Heiberg og »Nr. 777« af Lebrun.
24. og 25. Marts: »Skatten« af Hoffmann & Mahul og »De to Sedler« af Florian.

Selv om nogle af Stykkerne havde været opført før, maa man forundres over, at Dilettanterne har kunnet overkomme et saadant Hukommelsesarbejde. Man vil ogsaa tvivle om, at der kan have været den tilstrækkelige Tid til Prøver og personligt Arbejde med Rollerne. Hvorledes denne Side af Sagen blev ordnet, ses af følgende Lovbestemmelser, vedtaget i 1825 af Direktionen:

1. Directionen skal allene været overdraget at bestemme de Comedier, der skal udføres, og hvorved det er sammes Pligt ved Valget af Stykker at tage Hensyn saavel paa det spillende Personale som de havende Decorationer.
2. Ligeledes skal Directionen være bemyndiget til at besætte Rollerne efter bedste Overbevisning, og det saaledes, at enhver af de spillende saavidt muligt erholder Rolle, han uden at prostituere sig kan udføre.
3. Directionen, der saaledes er overdraget saavel Valget af Stykke som Rollernes Besættelse, skal være forpligtet til at have Rollerne saa betimeligt

afskrevne, at de idetmindste inden 3 Uger forinden Stykket er bestemt til Opførelse, kunne være vedkommende tilstillede.

4. Naar en spillende saaledes som foran er bestemt, erholder sin Rolle 3 Uger forinden Stykket skal gives, formodes ogsaa, han som Følge deraf vil have lært sin Rolle saa godt, at han paa første Prøve vil kunne spille samme ved Hjælp af Suffløren, saa har man paa Grund heraf bestemt Prøvernes Antal til 2 foruden Generalprøven, dog med Undtagelse af saadanne Comedier, hvori Stillingerne kunne være saa mange, og saa vanskelige, at de ej godt kunne laves paa 2 Prøver, thi i saa Fald maa det være de spillende i Forening med Directionen overladt at bestemme en tredie Prøve.

5. Den spillende, som har modtaget Rolle, men formedelst indtrufne Forhindringer ei kan møde til den bestemte Prøve, skal være forbunden til saa betimeligt at anmelde dette for en af Directionen, at Teaterbuddet kan gaa om til de medspillende, for at give disse Underretning om Prøvens Udsættelse til en anden Aften.

Man opførte altsaa 5-Akts Stykker af Holberg efter 2 maaske 3 forudgaaende Prøver, og selv med meget overfladisk Teaterkundskab kan enhver forstaa, at Resultatet har været saa som saa. Fra Teatrets Side gjorde man i 1828 et morsomt Forsøg paa at hæve Forestillingernes Niveau, idet der blandt Byens Borgere blev udvalgt 24, der dannede en Slags raadgivende Censurinstans. Medlemmerne af denne Komité skulde efter Tur overvære Generalprøverne og derefter fremsætte deres Kritik af Spillet overfor de Optrædende. Hvorvidt de omtalte Damer og Herrer var i Stand til at øve nogen Indflydelse paa Spillet, kan ikke nu afgøres, men det kan ikke overraske nogen, at denne ligesaa originale som naive Foranstaltning ikke overlevede to Sæsoner. Et andet Forhold, som i disse første Aar ved Siden af den mangelfulde Instruktion maa have virket forstyrrende for den dramatiske Illusion, var Anvendelsen af Herrer i Damerollerne. Det var den Gang ikke saa almindeligt, at Damer optraadte paa Scenen, og Tilskuerne maatte derfor affinde sig med at se de mandlige Skuespillere optræde som forelskede unge Piger i muntre saavel som alvorlige Skuespil. Det er utvivlsomt Enkeltpræstationerne, der har baaret Spillet, og blandt disse fremhæver Datiden især Skibsfører Marius Winsløv, som i alt spillede Komedie 74 Gange i Løbet af Aarene 1818—38. Han skal have været fortrinlig baade som Karakterskuespiller og som Komiker.

Da den livlige Aktivitet, som kendetegner de første Aar paa Teatret, havde varet 11 Aar, begyndte baade Skuespillere og Tilskuere at blive trætte. Man maa huske paa, at Rønne dengang var en By paa kun mellem 3 og 4000 Indbyggere, og det var umuligt selv for de mest energiske Dilettanter, der havde Dagen optaget af andre Ting, at honorere Kravene om Afveksling. De maatte tage gamle Stykker op igen, og naar saa Besøget svigtede, tabte de selvfølgelig Humøret. I de første 11 Aar blev der spillet 99 Forestillinger, omfattende i alt 137 Stykker; vi vil lige bemærke de mest iøjnefaldende Træk ved dette Repertoire. Den store Mester indenfor den danske Komedie, Ludvig Holberg, er rigt repræsenteret; foruden de nævnte »Jeppe paa Bjerget« og »Erasmus Montanus« træffer vi Stykker som »Jacob v. Thyboe«, »Den Stundesløse«, »Barselstuen« (med Krumm som Barselkonen!), »Den politiske Kandestøber«, »Den pantsatte Bondedreng« og nogle flere, i alt opførtes 19 af hans Komedier, de mest populære flere Gange. Et andet Stykke, som har bevist sin Levedygtighed paa vor Skueplads, Olufsens »Gulddaasen« fandt ogsaa Vej til Rønne Teater, hvor det blev spillet gentagne Gange, og som Varsel om kommende Tider lægger vi Mærke til Heibergs Vaudeville »Kong Salomon og Jørgen Hattemager«. Ved Siden af breder de udenlandske Repræsentanter for den sentimentale, borgerlige Komedie sig, først og fremmest den ovenud skattede Kotzebue, der blev spillet ikke mindre end 38 Gange.

Hvis nogen Mand skal nævnes, som i denne Periode har haft særlig Betydning for Rønne Teater, maa det blive Toldkasserer Chresten Krumm; han var en dygtig og initiativrig Direktør, som evnede at holde Interessen for den dramatiske Kunst levende, og hvem der

Scenebillede fra Holbergs: Det lykkelige Skibbrud (Saison 1873—74). Iscenesat af Oberst Fallesen.

tilfalder i hvert Fald en Del af Æren for, at Bygningen blev rejst.

Efter Krumms Død viste det sig umuligt at finde en Mand med den fornødne Indsigt og Autoritet til at føre Teatret videre paa tilfredsstillende Maade. Det resulterede i det meget uheldige Forhold, at man valgte en ny Bestyrelse for hver Forestilling, saaledes at man ikke paa Forhaand kunde tilrettelægge hele Sæsonen, fordele Rollerne etc. Som et meget kedeligt Intermezzo maa det betegnes, at Teatret i en enkelt Sæson ansatte en lønnet Direktør, som for sin Ulejlighed fik udbetalt Halvdelen af Nettoindtægten, en Ordning, som ganske strider mod Teatrets Karakter. Dødvandet varede indtil 1845, og i de 15 Sæsoner var da kun opført 62 Forestillinger; efter 1845 bedrede Forholdene sig saa meget, at man kun undtagelsesvis oplever en Sæson med mindre end 6 Forestillinger og endog i et enkelt Tilfælde kommer op paa 14. Saaledes gik Tiden til henimod Midten af Firserne, da Samfundslivets ændrede Vilkaar afbrød den rolige og stabile Udvikling. Men før vi omtaler denne sidste Periode, vil vi prøve at karakterisere den Indsats, Teatret indtil da havde gjort, og fremdrage nogle af de Mænd, der stod bagved.

Efter 1830 var Holbergs Tid forbi paa Rønne Teater; der opførtes af nye Stykker kun »Det lykkelige Skibbrud« og »Don Ranudo«, ligesom ogsaa Repriserne er faa; det tjener dog Teatret til Ære, at det højtideligholdt 200-Aarsdagen for Digterens Fødsel ved at genopføre »Barselstuen«. Man skulde paa Forhaand mene, at Oehlenschlägers dramatiske Værker ikke vilde komme i Betragtning blandt Dilettanter, men vi maa i Sandhedens Interesse bekende, at nogle faa Gange svigtede Selvkritiken. Tragedien »Palnatoke« blev spillet et Par Gange, og den Opmærksomhed, det vakte i 1844, skyldtes sikkert i første Række, at Dr. Dampe, som lige var blevet frigivet fra sit lange Fængselsophold paa Christiansø, spillede Titelrollen. For at faa Misgrebene overstaaet paa een Gang, skal det ogsaa nævnes, at Schillers Sørgespil »Røverne« har gaaet sin bevægede Gang hen-

over Rønne Teaters Brædder, dog kun een Gang. De Stykker derimod, som beherskede den danske Skueplads i Heibergs Tid, egnede sig langt bedre for Dilettanter og vandt meget hurtigt udbredt Yndest. I deres ofte korte Form blev de her særlig anvendelige omkring Midten af Aarhundredet, fordi Teatret da arbejdede sammen med en Sangforening paa den Maade, at der opførtes et kortere Stykke i Tilslutning til musikalsk Underholdning af forskellig Art. Der er Heibergs egne Vaudeviller: »Aprilsnarrene«, »De Danske i Paris«, »Recensenten og Dyret« og hvad de nu hedder; Fru Heibergs »Nej« og »En Søndag paa Amager«; »Flyttedagen« og »Debatten i Politivennen« af Hertz, »Østergade og Vestergade« samt »Vor Tids Mennesker« af Overskou; Hostrup, hvis uopslidelige Stykker er et Fund for Dilettanter, er maaske den populæreste af dem alle; »Eventyr paa Fodrejsen« er opført 7 Gange, ligeledes »Gjenboerne«, »Soldaterløjer« har 6 Gange staaet paa Programmet. Senere i Aarhundredet bliver Erik Bøghs mange Smaastykker, Vaudeviller og Farcer faste Numre paa Programmet; — i næsten for høj Grad kunde man synes. Naar saa hertil føjes et Par Stykker af H. C. Andersen, »Hyldemor« og »Den nye Barselstue, »Ambrosius Stub« af Chr. Molbech, Lystspil af C. Recke og F. Holst, maa det indrømmes, at Teatret har givet et meget alsidigt Indtryk af Aarhundredets danske dramatiske Litteratur.

Naar vi nu vender os mod det udenlandske Repertoire, konstaterer vi straks en overvældende Forkærlighed for de franske Dramatikere, i god Samklang med den af Heiberg inspirerede Æstetik. For sig selv staar Molière, som er repræsenteret ved to Stykker: »Scapins Skalkestreger« og »Don Juan«, men ellers er det den udspekulerede Intrigekomedies Mestre, der præger Programmet. Det kan ingen Interesse have at nævne Titler paa de mange, nu glemte, Stykker af Scribe og hans forskellige Medarbejdere; den blændende dygtige Sardou naaede hertil med to Værker, som begge var blevet opført paa det kongelige Teater, »Ferréol« og »Lad os skilles«, og samtidig mange mindre Aander, hvis Værker for længt er begyndt at tynges af Aarenes Støv. Disse Stykker havde imidlertid den Fordel foruden at være stærkt underholdende i Øjeblikket, at de ikke stillede uopfyldelige Krav til Dilettanter takket være deres meget lidet nuancerede Persontegning. Der er Grund til at bemærke, at Teatret 4 Gange har opført det lyriske Drama »Farinelli«, et Stykke, som man ellers med dets udstyrsmæssige Krav vil anse for uegnet; ved Opførelsen i 1846 anskaffede man Dragter for 34 Rdl., saa Kostumeringen maa have været meget beskeden, men ved Genoptagelsen i 1877 var Kravene om historisk Nøjagtighed steget, og man lejede da Dragterne paa det kongelige Teater. Sullivans japanske Opera »Micadoen« betegner det eneste Forsøg paa Operaens Omraade.

Kan vi nu vide noget om, hvor god Skuespilkunst der er blevet præsteret i denne lange Periode? En betydelig Udvikling er utvivlsomt foregaaet, og det er muligt at fremdrage to Forhold, der har medvirket hertil. For det første traadte allerede tidligt professionelle Skuespillere i Samarbejde med Teatret; det hændte, at et omrejsende Selskab blev opløst i Rønne og Medlemmerne for længere Tid tog Ophold i Byen, hvorefter de selvfølgelig blev ivrige Skuespillere paa den lokale Scene; eller Teatret engagerede ligefrem professionelle Kræfter, der tilfældigt opholdt sig i Byen, til at spille sammen med Amatørerne. Det kan ikke være andet, end at nyttige Impulser ad denne Vej er kommet Teatret til Gode. For det andet har det været af stor Betydning, at Kammerherre Fallesen i de 10 Aar, der gik forud for hans Udnævnelse til Chef for det kgl. Teater i 1876, som Kommandant i Rønne kom i Forbindelse med Teatret, hvor han virkede som Instruktør ved en Række Forestillinger. Han brugte til et enkelt Stykke indtil 20 Prøver og reviderede saaledes grundigt Dilettanternes Opfattelse af Instruktion. Siden har Teatret aldrig slaaet af paa disse Krav, og

kun den, der kender lidt til Livet bag Kulisserne, ved, hvilket Arbejde og hvilken Taalmodighed der ligger forud for Dilettanters Opførelse af en Helaftensforestilling.

Det vilde være fristende at fremdrage en Del af den Tids Skuespillere — og mange har utvivlsomt fortjent det — men Antallet er saa stort og et Udvalg vilde blive ret tilfældigt, saa Interesserede henvises til at skaffe sig Oplysninger i Dr. Kabell's Teaterhistorie, hvor udførlige Personalia er nedskrevet.

Blandt de Direktører, der har haft særlig Indflydelse paa Teatrets Gang, træffer vi mange Repræsentanter for gamle, kendte Rønneslægter: Navne som Colberg, Bidstrup, og Hintze har ogsaa ved Teatret spillet en betydelig Rolle. Det skal fremhæves, at Overlæge C. V. Zahrtmann gennemførte den omfattende Udvidelse i Midten af Aarhundredet, og at en anden Læge, Dr. Søren Kabell, senere i Aarhundredet kom til at præge Scenen maaske mere end nogen anden, før eller siden.

Dr. Kabell er Rønne Teaters »grand old man«. Fra han kom til Byen i 1872 lyser hans Navn i mere end 50 Aar over enhver Side af dets Virksomhed. Han elskede at spille Komedie og var en fortræffelig Skuespiller, som Instruktør var han kyndig og inspirerende, som Oversætter af franske, engelske og tyske Skuespil forøgede han Repertoiret, som Direktør gennemførte han forskellige praktiske Reformer, og endelig har han som Teaterhistoriker samlet al vor Viden om de første 75 Aars Dilettantkomedie i sit smukke, haandskrevne Værk paa over 1200 Foliosider, som nu opbevares paa Bornholms Museum. At han optraadte mere end 300 Gange paa Scenen giver et Indtryk af hans utrættelige Iver, og at han i sin Alders ni-og-halvfjerdsindstyvende Aar, paa Halvtredsaarsdagen for sin Debut paa Rønne Scene, under stort Bifald spillede Skriverhans i »Eventyr paa Fodrejsen«, turde være et Vidnesbyrd om en ganske usædvanlig Vitalitet. »Det mangesidige Repertoire«, siger

Læge Søren Kabell i daglig dress. (Th. Yhr fot.)

han selv, »var ikke begrundet i et ligesaa mangesidet Talent. Der var noget Talent, tror jeg, i Retning af komiske Karakterroller og Bonvivants, men neppe mere«.

Dr. Kabell formaaede at skabe Festivitas omkring Teatret. Det maatte ikke forsømme nogen Lejlighed til at befæste sin Stilling i det bornholmske Forlystelsesliv, og vi ser, hvorledes man bestræber sig for at skabe en festlig Ramme, naar Anledning gaves. Ved Halvtredsaarsjubilæet i 1873 saa Tilskuerpladsen saaledes ud: Balkonen var draperet med rødt og hvidt Klæde, Prosceniets Sidevægge skjultes af rødt Klæde og foran dette var anbragt 2 tresidede, pyramideformede Støtter, hvorpaa var malet Navnene paa de Forfattere, hvis Stykker i de forløbne Aar

var blevet spillet. Over Prosceniet var ophængt en lang Granguirlande, fra hvilken der hængte to Skjolde, hvorpaa Datoerne 30. November 1823 og 30. November 1873 var malet. Fra gammel Tid var Kongens Fødselsdag og Fastelavns Søndag de største Aftener i Sæsonen. Paa Christian den Niendes Fødselsdag i 1874 var Tilskuerpladsen dekoreret med Kongens Portræt, Granguirlander og dansk, svensk, norsk, engelsk, russisk og græsk Flag; paa Siderne af Prosceniet fandtes to Obelisker med Dato og Aarstallene 1818 og 1874 samt Kongens Valgsprog, og i Baggrunden af Scenen, der forestillede en Skov, saa man en Gruppe Buske, hvori Kongens Navnetræk stod at læse i Transparent. Efter Fastelavnsforestillingen samledes Skuespillere og andre Medvirkende til en Fest paa Scenen, og i lang Tid var det Skik at holde Gildet for aabent Tæppe, saaledes at de, der havde Lyst, fra Tilskuerpladsen kunde overværes ogsaa denne Side af Teatrets Virksomhed.

Trods alle Bestræbelser ebbede den florissante Periode ud omkring 1890, og tilsvarende Tider er ikke siden oprundet for Rønne Teater. De Aarsager, der bevirkede denne Ændring, var ikke forbigaaende, men Udtryk for dybtgaaende Forandringer i Øens hele Liv, som vi kort skal gøre Rede for.

Bornholm levede indtil den sidste Trediedel af det nittende Aarhundrede sit stille, nøjsomme Liv, fjernt fra den øvrige Del af Danmark. Persontrafiken til Øen var meget sparsom og uregelmæssig og især om Vinteren meget lidet tillokkende ombord paa smaa Jagter, som i de hyppige Vinterstorme søgte at krydse sig frem til København. I de lange Vinteraftener, naar Mørket rugede over Byen, og Borgerne kun med Lygte i Haand færdedes i Gaderne, var der god Tid til at ofre Teatret nogle Timer. Adspredelserne var ikke mange, og Fordringerne ikke større end at Dilettantskuespillere kunde opfylde dem. Efterhaanden som Forbindelserne til Øen blev bedre, ændrede dette Forhold sig imidlertid. Den lille Bys Idyl afløstes af vor Tids livligere og travlere, stadig voksende By. Adspredelserne bliver flere, og Publikum bliver stadig mere kræsent, nu da flere og flere kan drage Sammenligninger med de københavnske Teatres Skuespilkunst. En anden Konkurrence melder sig samtidig fra de omrejsende Teaterselskabers Side, som nu i stigende Grad gæster Øen. Det er klart, at Forudsætningerne for Teatrets Eksistens under disse Forhold ikke længere er de samme.

Paa Baggrund af tidligere Aars Virksomhed kan det være forstemmende at konstatere, at Teatret i de sidste 50 Aar kun har opført henved 70 Forestillinger paa Rigsdansk, men i Betragtning af de lige anførte Bemærkninger maa det snarest forundre og glæde os, at man ikke helt tabte Modet. En Undersøgelse af disse 70 Stykker viser, at Teatret ikke i samme Grad som tidligere har været Udtryk for Samtidens dramatiske Literatur. Kun 35 af Stykkerne er Nyopførelser og af dem endda nogle af tidligere spillede Forfattere, bl. a. Bøgh, som man formodentlig nu har afpresset de sidste Draaber. Under stærk Paavirkning af Romantikernes Lystspil staar ogsaa Clara Andersens meget nydelige Stykker: »Grøns Fødselsdag« og »Rosa og Rosita«. Firsernes Dramatikere finder vi repræsenteret ved eet Stykke af Einar Christiansen: »Folkesnak«, Otto Benzons »En Skandale«, Gustav Esmanns »Det gamle Hjem«, Emma Gads »Den mystiske Arv« samt 3 Stykker af Edgar Høyer, deriblandt det populære »Tante Cramers Testamente«. Af senere dansk Dramatik har Teatret kun opført »Skærmydsler« af Gustav Wied, »Lazarus« og »Munken gaar i Enge« af Carl Gandrup, »Christianes Hat« af Svend Rindom og »Danser De?« af Herdis Bergstrøm; det sidste, som allerede havde været opført paa det kongelige Teater, vakte betydelig Opmærksomhed paa Grund af det bornholmske Milieu, hvori det udspilledes. De udenlandske Stykker er der ikke megen Grund til at standse ved; det er Lystspil næsten alle, deriblandt en Fuldtræffer som »Charleys Tante« og et enkelt lille Stykke af Bernard Shaw.

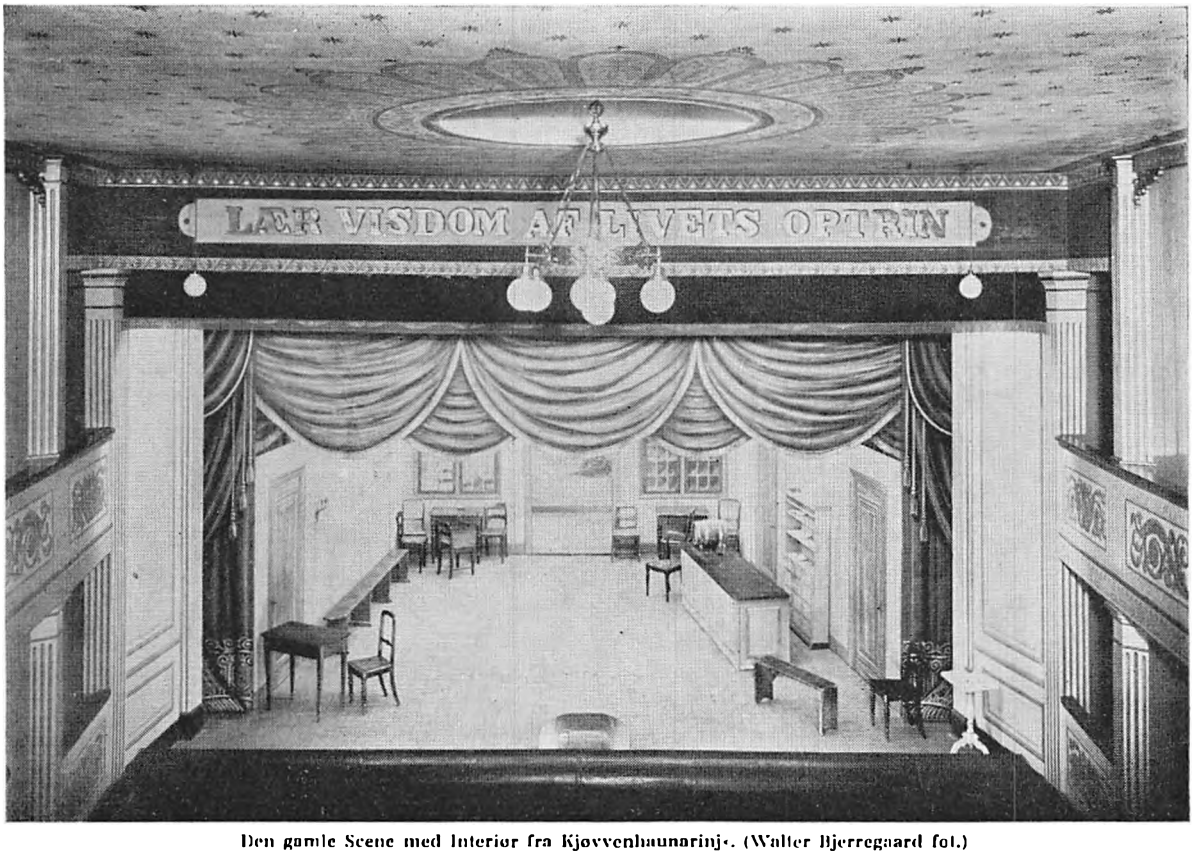

Den gamle Scene med Interiør fra Kjøvvenhaunarinj«. (Walter Bjerregaard fot.)

At Teatret ikke paa fyldigere Maade har opført vor Tids Dramatikere, maa ikke regnes det til Last. Det skyldes ikke manglende Blik for denne Side af dets Opgave, men Forhold, som det ikke selv er Herre over. Moderne Skuespil stiller i mange Tilfælde Krav til Skuespillerne, som Amatører ikke kan opfylde, i hvert Fald ikke til Glæde for Tilskuerne. Store Roller, hvis Udførelse kræver et Kunstnertemperaments fulde Indleven, eller Stykker hvor Handlingen er traadt i Baggrunden til Fordel for den egentlige Menneskefremstilling, har ofte kendetegnet det tyvende Aarhundredes Skuespilkunst, og herfra har vort Teater klogt holdt sig borte. Henrik Ibsen lader sig ikke spille af Dilettanter og overhovedet ikke Problemstykker; bedst lykkes saadanne Stykker, hvor Konflikten ikke er betinget af de agerendes Karakteregenskaber; men hvor en konstrueret Intrige skaber Stykkets Spænding.

Ogsaa vor Tids ubønhørlige Krav til Iscenesættelsen begrænser en Dilettantscenes Virkefelt. De Mangler, Tællelysene eller Olielampernes Tusmørke i gamle Dage kunde holde skjult, vilde nu i Rampelysets Skær springe i Øjnene og forstyrre enhver velment Interesse.

Det har saaledes ikke altid været nogen misundelsesværdig Post at have Ansvaret for Rønne Teater i de forløbne 50 Aar. Samtidig med Dr. Kabell virkede — mere i det Stille — Lektor Aasted i 30 Aar som Direktør. Han havde i højere Grad end sin skuespilivrige Kollega Øjet aabent for de mere praktiske Forhold, som heller ikke maa forsømmes ved et Teater, og ved hans Indgriben reddedes Bygningen fra truende Forfald omkring 1920. I Begyndelsen af Aarhundredet havde Teatret en Række udmærkede Skuespillere og Instruktører i Tandlæge H. Lindhardt, Hr. og Fru Adjunkt Holbeck, Amtsfuldmægtig V. Pürschel, Adjunkterne C. C.

Andersen og Schlichtkrull, Tandlæge Bruun og andre. I de sidste Aar har den rigsdanske Komedie hovedsagelig ligget i Hænderne paa Skrædermester C. Hintze og Redaktør V. Kjødt, der begge er Medlemmer af Bestyrelsen og har paataget sig Instruktion.

Saaledes har Rønne Teaters Skæbne formet sig, og saaledes har det varetaget sine Opgaver: at underholde og udbrede Kendskab til dramatisk Litteratur. »Mere intimt end noget andet Sted i Landet«, skriver Teaterhistorikeren Robert Neiiendam, »kan man i det gamle Bindingsværkshus opleve en Stemning fra Holbergs første Teater i Lille Grønnegade«. Naar Bornholmerne sidder i deres gamle Teater og lader Blikket fanges af Mottoet over Scenen »Lær Visdom af Livets Optrin«, maa man haabe, de altid maa føle deres Forpligtelse overfor dem, der har skabt og opretholdt denne historiske Seværdighed.

GÆSTESPIL PAA BORNHOLM

Omkring Begyndelsen af det nittende Aarhundrede, da en national Bevægelse, baaret frem af Romantikken, gik over Landet, begyndte danske Skuespilselskaber deres Nomadefærd omkring i vore Provinser. Før denne Tid havde tyske Selskaber alene haft Mod paa denne Opgave, men de mistede nu hurtigt deres Yndest i Befolkningen. Paa Bornholm synes de aldrig at have spillet nogen Rolle; den eneste Oplysning, vi har om dem, stammer fra 1836, da det Beckerske Selskab annoncerer tysk Komedie; dog er Opførelserne afhængige af, at Tilskuerne vil tegne sig for 8 Forestillinger. Planen maatte imidlertid opgives af Mangel paa Tilslutning. Forinden havde allerede danske Trupper gæstet Øen, hvor de nød godt af at kunne optræde paa en rigtig Scene, medens de som oftest maatte nøjes med Raadhussale, Loftsrum eller lignende primitive Lokaler andre Steder. Paa den anden Side afskrækkede Trafikforholdene Selskaberne fra regelmæssige Besøg, saa en aarlig tilbagevendende Begivenhed bliver de først i Aarhundredets sidste Halvdel. Gæstespillene dækkede ikke blot Rønne, men ogsaa de mindre Byer paa Øen; den første Teaterforestilling i Nexø annonceredes saaledes i 1858.

Det er ikke Meningen at nævne alle de Selskaber, der i Tidens Løb har sat deres Ben paa Bornholm; vi træffer Navnene paa næsten alle de mest kendte Tournéer: Ehler, Rau, Becher, Tietken, Levini, Carl Henriksen og mange andre. Ind imellem Skuespillene blev der ogsaa budt paa Kraft- og Behændighedskunster, Dans og Pantomime, Taagebilleder (Lanterna magica) og Serpentinedans; i 1829 giver Kunstberider Hoffmann og Co. forskellige Forestillinger, og i 1842 og 43 afsluttes den mimiske Kunst her paa Teatret af to af dens fornemste Udøvere, Hesse og Volkersen, Tivolis senere saa populære Harlekin og Pierrot. Som naturligt var slog Selskaberne sig ned for længere Tid, naar de havde overstaaet Rejsens Besværligheder, ofte blev de her et halvt Aar eller deromkring, og de synes at have staaet paa god Fod med de stedlige Amatører, i hvert Fald optræder de ofte sammen med dem, ja, Dilettanterne giver endog Beneficeforestillinger for de mest yndede. Allerede i 1832 gæstes Øen af fhv. kgl. Skuespiller Wildt og fhv. kgl. Skuespillerinde Md. Hygom, som i Løbet af et halvt Aar optræder 18 Gange sammen med Dilettanterne, og senere i Aarhundredet kunde disse glæde sig over at spille sammen med en saa fornem Gæst som Kr. Mantzius. Det var ikke den Gang Skik, at man rejste rundt med Hovedstadsteatrenes sidste Succes, evt. med en landskendt Skuespiller som særligt Trækplaster, tværtimod; de mødte med et imponerende Repertoire med danske og udenlandske Stykker i broget Mangfoldighed. For Eksempel var der blandt de 45 Stykker, som Bechers Selskab gav i Løbet af 3 Maaneder i 1848 kun faa Repriser, og man kan i det hele taget ikke tilbageholde et Udbrud af Beundring ved Tanken om den Energi, de lagde for Dagen. »Elverhøj« afløses af »Jor-

den rundt i 80 Dage«, dette af »Hagbarth og Signe«, »Kærlighed paa Flasker« o.s.v. o.s.v. indtil Afskedsforestillingen med dens tilbagevendende Hyldest til Bornholmernes Land.

De gode Teaterselskaber er altid blevet hilst med Glæde af Bornholmerne, som ikke et Øjeblik har ment, at de med deres Dilettanter var selvforsynende paa Dramatikkens Omraade.

Den baade vittige og spydige Skildring af Bornholmerne som Teaterpublikum, vi finder i Herman Bangs »Kunstrejse paa Bornholm«, er absolut ikke almengyldig. Man forstaar den maaske bedre, naar man læser om hans Trups Sammensætning: »Truppen indrettedes til Koncertbrug. Dens Medlemmer var en Tenorsanger, Fader til ni Børn og Lervarefabrikant, en Pianistinde, der fra Konservatoriet havde Attest »for at egne sig fortræffeligt til Lærerinde« samt Undertegnede«. Dette blandede Selskab optraadte i Rønne, Hasle, Sandvig, Svaneke og Nexø, til meget ringe Glæde for sig selv og de saare beskedne Tilhørerskarer, hvilket den ekcentriske Forfatter maaske kunde have sagt sig selv i Forvejen.

De tilrejsende Skuespillere lyste op i Hverdagen med deres Pust fra den store Verden og deres aparte Fremtoninger. Med egne Erfaringer som Grundlag skildrer Andersen Nexø i »Pelle Erobreren« et saadant Besøg: »Røre vakte de; naar de strøjfede om i Gaderne med deres flagrende Klæder og underlige Hovedtøj, løb Folk til Vinduerne for at kigge, og de gamle spyttede efter dem. Byen var ikke sig selv, mens de var her, hvert Sind havde slaaet sig skævt. De unge Piger laa og hvinede i Søvne og drømte om Bortførelser — de stillede selv Vinduet paa Klem; og hver en Knægt gik og var rede til at rømme bort med Selskabet. De, der ikke var teatergale holdt gudelige Møder for at bekæmpe Ondet.

Og en Dag forsvandt Skuespillerne som de var kommet — efterladende en Masse Gæld. »Satans Rak!« sagde Mester med sit slukørede Udtryk — »der pudsede de os sku! Men prægtige Folk var de — paa deres Maade! Og de havde set Verden!«

Men i vore Dage tegner Billedet sig ganske anderledes. Selskaberne kommer med een Damper eller Flyver og rejser bort igen med den næste, uden at komme i den nære Forbindelse med Befolkningen som i gammel Tid, da de lejede sig ind hos Borgerne og knyttede selskabelige Forbindelser til højre og venstre. Blandt Nutidens Gæstespil er der Grund til at fremhæve Betty Nansen-Teatrets og særlig det kgl. Teaters Besøg, som begyndte i 1921 med Operaen »Barberen i Sevilla«. Det bragtes dengang i Stand af den bornholmske Teaterforening, som eksisterede her i Tyverne, og er siden blevet regelmæssigt fortsat med afvekslende Repertoire af Skuespil, Opera og Ballet til stor Glæde for Øens Teatergængere.

HJEMSTAVNSKOMEDIEN

Der skulde gaa næsten hundrede Aar efter Dilettantkomediens Begyndelse, før den nærliggende Tanke at opføre Skuespil i bornholmsk Mundart blev til Virkelighed. Da det endelig skete, var det i yderste Øjeblik til at redde Rønne Teater ud af den vanskelige økonomiske Situation, som Tilbagegangen indenfor de rigsdanske Opførelser havde medført, men forøvrigt er denne Side af Bornholms Teaterliv ikke saa nøje knyttet til det faste Teater som de foregaaende, om end det som naturligt er har domineret i Sammenligning med de andre Byers Indsats.

Rønne Teater var ikke engang Skuepladsen for den første bornholmske Premiere; den fandt Sted i København, hvor bornholmske Studenter i 1909 spillede et Stykke af stud. theol. Laurits Wessel med Titlen: »I Piblamarken«. Efter et Par Opførelser kom de til Bornholm og havde her den betydelige Succes at kunne spille Stykket for 12 fulde Huse omkring paa Øen. Hvad var Grunden til den voldsomme Begejstring, hvormed man modtog Stykket? Ikke Stykkets Handling, thi den Kærlighedsintrige, der holder sammen paa

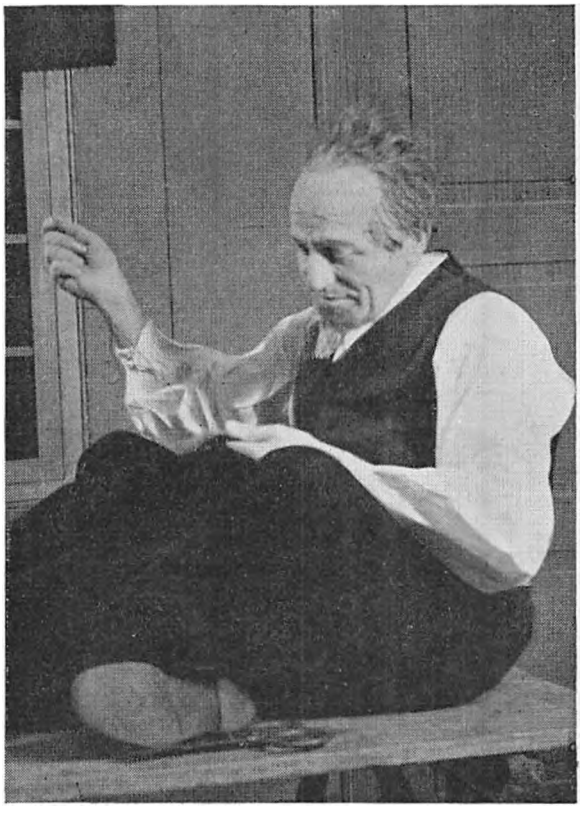

»Måns Peter« paa sit Skrædderbord fra »I Piblamarken«.
(Kaare Rasmussen fot.)

Komedien, var hverken vittigere eller mere overraskende, end man var vant til at se, men en ny Bekræftelse paa den gamle Sandhed, at det altid er en Oplevelse at kigge ind gennem sine egne Vinduer. Det var ikke franske Standspersoner eller københavnske Studenter, der befolkede Scenen, men jævne bornholmske Skræderfolk i deres beskedne Stuer, talende deres uforfalskede Dialekt og optaget af Problemer, som alle kendte fra deres egen Verden. Ogsaa de nydelige Melodier, som var komponeret af Fenger-Grøn, havde deres Andel i Succes'en. I 1941 blev Stykket genoptaget og dets Rennomée yderligere fastslaaet som det mest populære af de bornholmske Skuespil; det blev da spillet 22 Gange paa Bornholm samt i København for Nationalforeningen Bornholm.

Wessel skrev senere Stykket »Râsapâsinj«, som ogsaa blev opført, men det var ellers først i Tyverne, at bornholmsk Mundart blev almindeligt Scenesprog paa Bornholm. Der blev da ved Rønne Teater ansat en Direktør for Komedien i bornholmsk Mundart, som skulde udnytte de Muligheder, denne indebar. Med stor Energi og Dygtighed virkede paa denne Post gennem mange Aar Fru Sofie Madsen, som derigennem har sikret sig en Hædersplads i Teatrets Historie. Hun ikke blot iscenesatte, men ogsaa oversatte og endog skrev personligt et enkelt Stykke i Genren. Som Hjemstavnskomedier kan man ikke betragte de tre Oversættelser, som der er Tale om, nemlig »Sina Runjenom« efter Anker Larsens »Landsbyens Magdalene«, »Karna Balra« efter »Bolettes Brudefærd« og »Højskolepiblana« efter Gustav Wieds »Kærlighed«; de er kun ved deres Sprog bornholmske og ingen Tillempning til Øens egne Forhold er forsøgt. Deres ubestridte Sceneheld skyldtes i særlig Grad lavkomiske Virkemidler: Pudsigt maskerede Personer, og en overdaadig Udnyttelse af Sprogets komiske Slagkraft; gamle bornholmske Vendinger, ramsalte Repliker, Kraftudtryk og Eder udløste Gang paa Gang Publikums stormende Jubel. I sit eget Stykke »Ætte dænj søda Klønj« fra 1926 har Forfatterinden sin egen Ø's Grund under Fødderne, idet hun skildrer Tiden efter sidste Krig med Gullaschperiodens lunefulde Spillen Bold med Folks Rigdom og Anseelse.

En ganske anden Stemning hersker i de tre Stykker, som Fru Margrethe Kofoed skrev mellem 1920 og 30, og som blev modtaget med overordentlig stor Velvilje. Det er ikke gennem barokke Indfald, at »Et Sjømanjsjemm på Borrinjholm«, »Liden Elna« og »Haved e mit« vandt Bornholmernes Hjerte. Stykkerne har deres betydelige Værdi som Folkelivsbilleder — skildrende Sømændenes, Bøndernes og Fiskernes Liv omkring Midten af sidste Aarhundrede. Gennem Forfatterindens dybe Forstaaelse af bornholmsk Mentalitet og hendes blide og optimistiske Menneskeopfattelse i det hele taget er her uden store litterære Prætentioner blevet skabt

Kostumebillede fra »Den politiska Kanjestøvarinj«. (Knare Rasmussen fot.)

Værker baaret af ægte Poesi. Med deres Sprog og Sange til gamle bornholmske Melodier, deres Dragter og Folkedanse fik Stykkerne betydelig kulturhistorisk Værdi og var med deres levende og tilforladelige Præg en stor Oplevelse for de mange Tilskuere.

Genopførelsen af »Liden Elna« i 1944 vakte stor Interesse i By og paa Land og syntes at bekræfte, at dette Stykke nu er blevet klassisk bornholmsk Teater.

Den Succes, som Fru Margrethe Kofoeds Stykker fik, kaldte en anden dramatisk Forfatter frem, den udmærkede bornholmske Skuespiller H. Chr. Hansen, hvis to Stykker »Jarter Dama« og »Mads Ols Lena« spilledes en Del Gange.

Den største Originalitet og Lødighed har de bornholmske Skuespil naaet i Forfatteren Hans Hjorths »Karna Blåkujlla« fra 1928. Med den gamle bornholmske Folkevise »Konginj å Karna« som Ledemotiv er det en Gendigtning i dramatisk Form af tre afgørende Episoder i Bornholms Historie med den unge Pige Karna som Klippeøens Personifikation. Brydningstiden mellem Hedenskab og Kristendom, Oprøret mod Hansatidens tyske Købmænd og de svenske Erobrere samt til Slut Bornholms Tilslutning til det danske Kongerige er det historiske Raastof, hvoraf Forfatteren har skabt sit smukke og poesifyldte Værk. Uden at skæmmes af Selvforherligelsens Islæt er Stykket fra første til sidste Scene Udtryk for Kærlighed til og Respekt for Bornholmerne og deres Væsen. Trods Personernes symbolske Karakter virkede de ikke blege og konstruerede, de er Individer i ligesaa høj Grad som Typer, og deres Sinds Blanding af Overtro og Kristentro, Selvstændighedstrang og Hengivenhed til Fædrelandet er fremstillet med overbevisende Kraft. Stykkets helstøbte Karakter bliver yderligere understreget af den Musik,

Operasangerinde Fru Sigrid Espersen og kgl. Operasanger Erik Sjøberg i »Kjøvvenhaunarinj«. (Parkso fot.)

som Forfatteren havde komponeret over bornholmske Motiver.

Hans Hjorths øvrige Produktion bestaar af 3 bornholmske Stykker: »Per Kofoeds Jens«, bygget over en virkelig Tildragelse fra Hekseforfølgelsernes Tid i Rønne, Lystspillet »Pântegjæjl å Slompahæjl« og den solide Succes, Folkekomedien »Mads i Møllan«. Flere af disse Stykker er spillet for »Nationalforeningen« i København foruden mange Steder paa Bornholm, og Forfatteren, der samtidig er Direktør for Teatret i Rønne, har i begge Egenskaber kunnet glæde sig over deres store Popularitet. Derimod interesserede hans Oversættelse af »Den politiske Kandestøber« til bornholmsk Mundart ikke i saa høj Grad Publikum.

Det har vist sig, at de bornholmske Dilettanter ofte i forbavsende Grad har haft Evne til at føre sig paa Scenen paa en naturlig Maade. Det er jo hovedsagelig det Krav, som Rollerne har stillet til dem, og Folk som N. C. Kofoed, H. Dich, Hedvig Kofoed og Elna Kofoed har løst deres Opgaver paa en saadan Maade, at Tilskuerne, som straks vilde gennemskue det uægte eller u-bornholmske ved deres Væremaade, har ydet dem fuld Anerkendelse. Fast Instruktør ved Hjemstavnskomedien har i de sidste Aar været Forfatteren Hans Hjorth.

Paa 125-Aars Dagen for Dilettantkomediens Bestaaen satte Rønne Teater den første bornholmske Opera paa Programmet: Komponisten Prof. Daniel Andersens »Kjøvvenhaunarinj«. Med megen Spænding imødesaa man dette Eksperiment; Skeptikerne rystede paa Hovedet, men blev gjort til Skamme, Teatret forløftede sig ikke paa Opgaven og havde heller ikke fortjent det, thi dette Stykke betegner et usædvanligt Opbud af en Amatørscene: 25-Mands Orkester havde taalmodigt prøvet Aften efter Aften, Rønnekoret og Folkedansere ydede deres Bidrag, og i Spidsen for Sangerne optraadte den populære Operasanger Erik Sjøberg paa sin Fødeøs Scene. Og det viste sig, at Operaen var de mange Anstrengelser værd. Librettoen, hvori musikalske Partier veksler med Dialog, beskriver den bornholmske Kroværts Søn, der vender hjem fra København, forskruet af forloren Fornemhed og misforstaaede Hovedstadsmanerer; han betragter sine gamle Omgangskammerater med Nedladenhed og Spot, og de ham med aaben Foragt og Harme. Karakteriseringen af de to Milieu'er er gjort med uimodstaaelig musikalsk Underfundighed: Københavnerpigens Arie-Travesti udmærket sunget af Operasangerinden Fru Sigrid Espersen, og Akkompagnement til Skurepigernes Gulvvask er for at nævne et Par Eksempler hver for sig kostelige Oplevelser, ligesom de lyriske Partier med deres iørefaldende Strofer er af stor Skønhed. Efter Tæppets Fald hilste et hjerteligt Bifald den hvidhaarede Professor ved Dirigentpulten.

Fra Rønne bredte Hjemstavnskomedien sig ud over Øen, hvor Dilettantkomedie allerede i flere Aar havde været spillet i nogle Byer. Særlig i Svaneke, Gudhjem og Hasle har Interessen været stor, og Repertoiret er her

Scenebilleder fra Kjøvvenhaunarinj-. (Parkso fot.)

blevet forøget med bornholmske Stykker af Karl M. Kofod, H. P. Haagensen og Carl Aakerlund m. fl.

Den bornholmske Hjemstavnskomedie har haft en meget lovende Begyndelse, og intet tyder paa, at den har naaet sin Kulmination; Interessen er snarest vokset fra Stykke til Stykke, og naar blot Repertoiret kan fornyes i tilstrækkelig Grad, vil Publikum ikke svigte. Gennem Øens Historie, dens geografiske Særpræg, Sæder og Skikke er der vokset frem en stærkere Samhørighedsfølelse end de fleste Steder i Landet, saaledes som det altid vil være Tilfældet paa en Ø af Bornholms Størrelse, og Skuespil, der udtrykker Befolkningens Sindelag, vil altid være sikre paa at vække Interesse. Problemet i Øjeblikket er blot at finde de Mænd eller Kvinder, der kan løse denne Opgave.

Paa dette Omraade er det bornholmske Teater fuldt originalt, og det har her den betydningsfulde Opgave at bevare det sproglige og kulturelle Særpræg, som det er Tidens almindelige Tendens at udjævne.

BORNHOLMSK MUSIK

AF FABRIKANT H. HJORTH, RØNNE

Heimdal stod paa sin Regnbue, satte Gjallerhornet for Munden og blæste Reveillen for Valhallas Guder. Disse Toner gav Genlyd i Islands og Norges Fjelde, de lagde sig til Hvile i de svenske Dale og gemte sig hen i den danske Skov. Ogsaa her til vor lille Ø naaede en lille Tone, som Stenaldermandens skarpe Høresans kunde opfange, naar hans Stenøkses Klang mod Egestammen forstummede ved Solnedgang. Det var slet ikke Hjortens Brunstbrøl, som han godt kendte, heller ikke noget Fuglefløjt, men en anden fin og fager Tone, næsten som naar Vinden suste i Krondyrets Gevir, idet det strøg ham tæt forbi. Han gik efter Lyden og kom paa Sporet af en Hind, som han nedlagde og slæbte hjem til sin Boplads. Da han havde spist sig mæt og suget al Marven ud af Hindens slanke Løb, fandt han paa for Tidsfordriv at blæse ind i Knoglens Hulhed og fangede derved efterhaanden den Tone ind, som havde gemt sig i Skoven. Nu ejede han den, kunde tage den frem, naar han vilde, i de lange Vinternætter og genkalde for sit Øre Sommerskovens flygtigste, men mest betagende Musik. Han borede Huller i Knoglens Skaft og kunde derved fremtrylle flere forskellige Toner, som hver havde sin Klang og sit Væsen; hele 5 raadede han tilsidst over, flere havde han absolut ikke Brug for. En Tone mere vilde fuldstændig sprænge hans Sind.

Fløjten er fundet ved Salomons Kapel og opbevares nu i Nationalmuseet. Den er den bornholmske Euterpes Attribut; i hver af dens 5 Toner klinger et Afsnit af vor Musikhistorie ud.

Den dybeste Tone, Oldtidens mystiske Grundtone, vil kun lade sig høre, naar alle Lydhullerne, som kan fremkalde de andre Toner, er tæt tildækket med Fingerspidserne. Hvis vi vil lytte os frem til den, maa alle senere Epokers Musik være helt udelukket af vort Sind.

Hvordan har denne Tones Klang været?

Ingen kender Oldtidens Musik, og ingen kan vide, hvordan den har lydt.

Og dog!

Opsøger vi Stenaldermanden i hans Jordhule, hvor han i den lange Vinternat ligger dækket af Dyreskind, syg i Sindet af Længsel efter Lys, Sommer og Sol, og saa Foraarsvinden spidser Læberne og piber hult i Røghullet over vore Hoveder, da kan vi fornemme den første dybe Naturtone, i hvis Overtoner alle senere Tiders Musik ligger gemt. —

Johs. V. Jensen har i sin henrivende Bog, Nornegæst, lyttet sig frem til en anden, lysere Oldtidstone:

»Gæst rører Buestrengen, sidder i Jorden og svulmer af Tone, en Sommertone, han ved

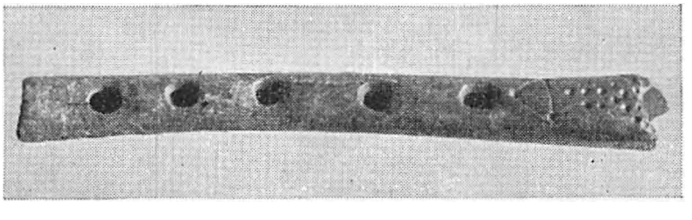

ikke af hvad; tankefuld lytter Pil, hvorfor tryller han saa saare?

Gæst er bleven dyb og vil spille, een Streng er ham ikke nok, han sætter to paa Buen, den ene lang, den anden kort, nu kan den ikke bruges til at skyde med naturligvis, men nu er den Harpe, og Gæst leger yndefuldt i de lange, lange Nætter.«

Nornegæst er Oldtidens første Spillemand, som paa to Strenge giver Udtryk for sit primitive Sinds Længsel og Skønhedstrang.

Jo vist ved vi noget om Oldtidens Musik. Lurernes gjaldende Toner, dybe og olme som Oksebrøl, skingrende som Ulvehyl, har givet Genlyd i de bornholmske Klipper, naar Vikingerne kaldte til Dyst. Broncelurernes lange Rækker af Naturtoner er kendt og nedskrevet paa Nodepapir, deres Klang har lydt i mange Nutidsmenneskers Øren. Omend der hidtil ikke er fundet Lurer paa Bornholm tør det formodes, at i hvert Fald primitive Lurer af Træ eller Horn, Langeleiker, har været i Brug her som overalt i de nordiske Lande.

Men tilbage til Fløjten fra Hammeren.

Vi dækker alle Hullerne, sætter den for Munden og lader den endnu engang tone sin mørke, sonore Klang ud i Æteren. Vi lader den accompagnere af Bueharpens klingre, sitrende Strenge og lader tilsidst Lurens maskuline Fanfarer blande sig deri. I denne instrumentale Treklang, Fløjte, Strengeleg og Horn, har vi Optakten til vor musikalske Udviklings Symfoni.

Aabner vi for Fløjtens første Lydhul fremkommer en ny Tone, en Cantus firmus fra den lille Dragehoved-prydede Trækirke, som rejste sig i Offerlunden ved Stokkekilden midt paa Sydlandet. Tonen var bragt hertil sydfra af Biskop *Egin;* den forplantede sig ved Munkenes Sange til den hvide Krists og den hellige Jomfrus Ære gennem aabentstaaende Kirkedøre ud over Øen, helt op til Nordlandet, hvor den blandede sig med Oldtidstonen, som endnu ikke var døet hen, men levede videre og fortalte om Riddere, Konger, Havmænd, Elverpiger og væne Møer.

Denne Middelalderens Tone klinger endnu som Undertone i den moderne Musik; den er den nye Musiks Underbevidsthed, som med atavistisk Sejghed giver sig nye og friske Udslag.

Af Middelalderens Musik er en stor Del bevaret; vi kender Reglerne for dens Melodiføring og Harmoni, deres »Kirketonearter«, som er forskellige fra vore Dur- og Mol-Skalaer, og kan saaledes ved Rekonstruktion udfylde mange af de Lakuner, der er opstaaet.

Om nogen speciel bornholmsk Middelaldermusik kan der naturligvis ikke være Tale, omend visse gamle Visemelodier synes at indebære en særlig Tone, som maaske kan kaldes bornholmsk uden dog at lade sig definere:

Konginj å Karna.

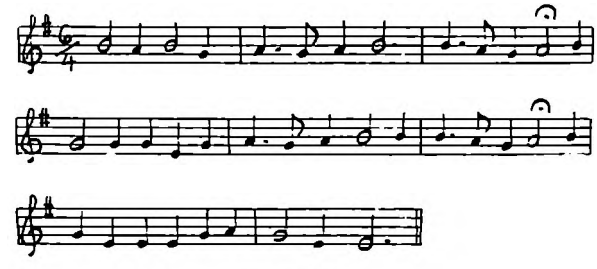

Elverhøj.

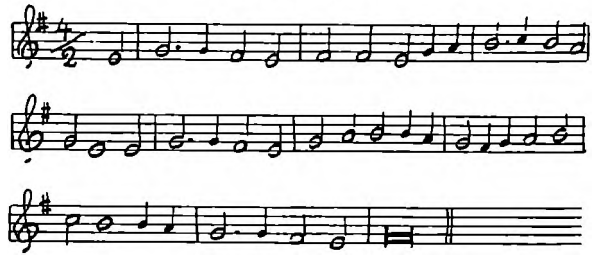

En Mængde saadanne Melodier er bevaret i Folkemunde lige op til vor Tid.

En Melodi, som har Præg af Middelalder, er Vogterdrengens næsten jodlende Sang, naar han drev Dyrene hjem om Aftenen:

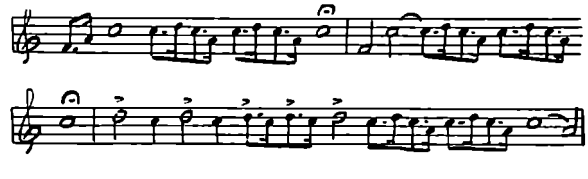

Den synes mig at have nær Tilknytning til den katolske Recitation, hvoraf vi endnu hører en Efterklang, naar vore Præster messer for Alteret.

I sin Primitivitet kunde den for saa vidt godt tilskrives Oldtiden.

Den tredie Tone i Skalaen, Protestantismens og Baroktidens Musik, er væsensforskellig fra de to første; den er befriet for disses Mystik og Sværmeri. Klart og rent runger Melodien til Vor Gud han er saa fast en Borg op mod de gamle bornholmske Stenkirkers Hvælvinger, ledsaget af Orglets friske Brus.

Til Rønne Kirke skænkede Brødrene Jeppe og Lars Hansen i 1638 »et smukt, lidet Orgelværk eller Positiff«; dette »herlig og zirlig formalede« Instrument var vistnok det første bornholmske Kirkeorgel. Det trakteredes ved Overgangen til 1700-Tallet af Organist Frederik Slache.

Til taktfaste, sekventiske Melodier traadte Bonden og hans Viv Dansen i Storstuen sammen med Gaardens Folk, Venner og Bekendte. Endnu er Melodiføringen ofte tydeligt præget af de gamle Kirketonearter:

Molevet.

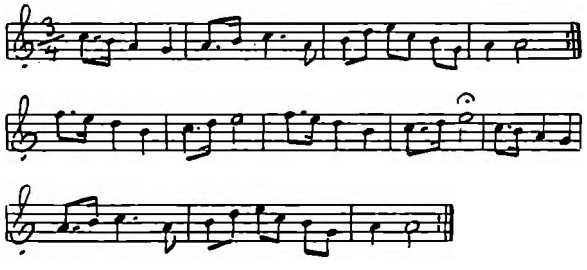

Rokokko-Tidens yndefulde Musik, Menuet og Gavottetemaernes elegante Vendinger genspejler sig ogsaa i visse bornholmske Dans- og Folkevisemelodier.

I Militsen indførtes Trommer, Piber og Trompeter til Opmuntring for Soldaterne; de betjentes som Regel af Gaardejere, hvis Ejendomme blev kaldt Trommeregaard eller Piberegaard efter Ejerens Bestilling. Trompeteren var en kongelig, lønnet Soldat, tilknyttet Kommandantens Stab; Frantz Trompeter beboede i 1719 Sandegaard i Knudsker.

Spillemændene, som medvirkede ved Kildefester, Høstgilder og lignende Lejligheder, begyndte at florere. De spillede vistnok altid »efter Gehør« og benyttede, hvad de kunde huske af Visemelodier og Danse; og havde de ikke en, der passede til Formaalet, filede de en eller anden Melodistrofe til, saa den kunde benyttes, eller lavede en ny. En bornholmsk Melodi, som utvivlsomt er en Omformning af en middelalderlig Salmemelodi, skal anføres her som Exempel paa, hvorledes den stedlige Musik optog og ændrede selv Kirkens Melodier:

Middelalderlig Melodi.

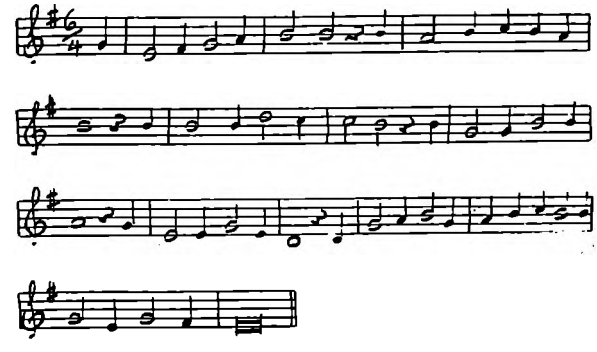

Bornholmsk Melodi.

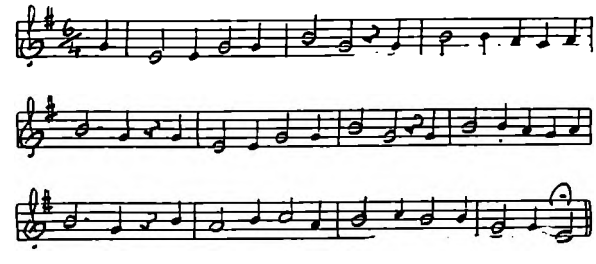

Thomas Laub har paavist Samhørigheden mellem Prinsenskjoldvisens og Elverskudvisens Melodier.

Man ser heraf, hvorledes den ene Epokes Melodier gaar igen i senere Tiders Musik og derved udvisker Grænserne mellem de forskellige Tidsafsnit.

Med Aar 1800 naar vi frem til Overgangen til den romantiske Tidsperiode, Oldtids-

fløjtens 4. Skalatone, og efter denne Tid flyder Kilderne til vor Viden om Fortidens Musik rigeligere end før, hvor man kun glimtvis kunde følge Udviklingen.

Kirkens Musik har altid været et af Grundelementerne i Musikhistorien. Den er i høj Grad traditionsbunden, og Romantiken har derfor haft svært ved at gøre sit nye, særlige Indhold gældende paa dette Omraade.

I Danmark har vi haft 3 store Romantikernavne, *Weyse*, *J. P. E. Hartmann* og *N. W. Gade;* men ingen af disse Komponister har formaaet at gøre nogen afgørende Indsats i Kirkemusiken. Weyse har efterladt sig nogle overordentlig skønne og højt skattede Salmemelodier, men ikke noget kirkeligt Storværk; de 2 andre havde næppe nogen egentlig Tilknytning til Kirkemusiken, men har dog skænket os nogle faa Melodier, som vil bevare deres Navne fra Kirkens Glemsel. Men i en kirkelig Grotid, hvor en Kæmpeskikkelse som *Grundtvig* tonede frem, var der ingen Komponist til at iklæde hans Salmer et passende Klædebon. Hvilken Chance havde den Salmekomponist ikke haft, der blot nogenlunde havde kunnet følge den bredvingede Ørn paa hans Himmelflugt!

Kirkesangen var i Ortodoksiens og Rationalismens Tidsaldre præget af Forfald; den Luther'ske Sang havde mistet sin livlige Folkelighed og var endt som den stive Koral. Dette skyldtes maaske tildels rent praktiske Aarsager, f. Ex. den, at det er vanskeligt for en stor Forsamling i en Kirke at følge med i Sangen, naar Melodien har vekslende eller varierende Rytme. Men Hovedaarsagen var vel den, at Kirkelivet i sig selv var i Forfald.

Under disse Forhold kunde den bornholmske Kirkemusik naturligvis ikke sætte sig noget Spor i Historien. Det vides, at *Frantz Aug. Lindtner* var Organist i Rønne Kirke indtil 1804, da han efterfulgtes af Vilhelm Herolds Oldefader *Chr. Gottlieb Herold,* som virkede indtil 1818. Efter ham overtog *Johan Casper Lindtner,* Søn af den førstnævnte, Organistembedet, som senere overgik til *Carl Frederik Hoffmann.* Disse Organister var samtidig Direktører for et inden for Bornholms Milits oprettet Musikkorps for Blæsere og efter 1823 for Musiken i det Teater, som da fik sin egen Bygning og benyttede Orkester ved Forestillingerne. Disse Bestillinger blev efterhaanden Hovedsagen. *Nicatius Stibolt* var i 25 Aar en dygtig og energisk Musikdirektør, som navnlig indenfor Teatret vandt sig et udmærket Navn. Han døde 1875 og efterfulgtes af Organist *Arthur Allin,* den senere landskendte Komponist og Domorganist i Aarhus (1888—1915).

Og saa kom i 1881 *Emil Madsen,* den dygtige, flotte, feterede, aromatisk duftende Violinist, Organist, Sanglærer og Musikdirektør, hvis hvide Skjortebryst, viksede Overskæg og Diamantring paa Lillefingeren endnu huskes af det ældre Slægtled. Han udgav en lille elementær Musiklære, der blev brugt ved Skoleundervisningen; dens Indhold, som slet ikke var saa ringe, blev bogstavelig talt banket ind i Elevernes Hukommelse og har sikkert været en og anden til Gavn senere hen i Livet. Den der skriver disse Linjer fik i hvert Fald ved hans Undervisning et urokkeligt Grundlag for videre musikalsk Udvikling.

Da Emil Madsen trak sig tilbage først i 90'erne, overtog *Martin Zangenberg* Organistembedet og de andre musikalske Funktioner; han var Broder til kgl. Skuespiller Chr. Zangenberg og uddannet som Lærer. I de faa Aar, han virkede paa Bornholm, viste han sig at være en dygtig og alvorlig Musiker, som interesserede sig mest for noget dengang saa ukendt som Kammermusik og rent ud nægtede at spille til Dans. Desværre var han svag af Helbred og døde midt i sin Gerning 1899, efterfulgt først af *Birger Brockdorff,* som i ca. 40 Aar var en habil og paalidelig Orgelspiller, og sidst af *Hans Nyholm,* en dygtig, moderne indstillet Musiker.

Instrumentalmusiken, som var Romantikens særlige Udtryksform, udøvedes som nævnt særlig i Forbindelse med Teatret og Militæret. Emil Madsens Orkester var efter Forholdene godt, omend alle dets Medlem-

mer var Amatører, og hver havde sit Levebrød som Haandværker. I dette sad bl. a. Aug. Lindtner og Otto Stibolt, begge Efterkommere af de førnævnte Organister. Skønt Orkestret var vel disciplineret, var Omgangstonen dog ret fri. Engang da Emil Madsen gentagne Gange havde rettet paa Stibolt, som ikke kunde faa Kontrabassens Passager gode nok, skal Stibolt have svaret: »Bassinj e minj, å jâ spellar minsjæl på'nj som jâ vil!«

Militærorkestrets sidste Dirigent var Musikdirektør, Stabshornblæser, Leutnant *Peter Andersen,* hvis udmærkede Ledelse blev paaskønnet ogsaa paa allerhøjeste Sted.

Efter at det gamle hæderkronede Militærorkester i 1923 var blevet nedlagt, fortsatte det i 5 Aar under private Former og gav Koncerter rundt om paa Øen fremdeles med Musikdirektør P. Andersen som Dirigent. Efter den Tid tog Rønne Kommune Musikkorpset under sine Vinger, og det giver fremdeles offentlige Friluftskoncerter under Musikdirigent *Andr. Jensens* Ledelse.

Andre Orkestre er senere dukket op, men de fleste har kun haft en kort Levetid.

Georg Marquard, den senere ansete Violinist og Musikdirektør i Horsens, trommede et Orkester sammen med hvilket han gav nogle Koncerter, men det gik ind, da han forlod Bornholm. Organist *Senstius* havde Held til at samle et virkelig brugbart Symfoniorkester, som medvirkede ved mange Lejligheder.

Den dygtige Violinist *Frank Hansen* har givet offentlige Koncerter med et 15 Mands Strygeorkester, som stiftedes i 1936.

I Juni 1866 havde Bornholm Besøg af Studentersangforeningen under Ledelse af selve J. P. E. Hartmann. De Koncerter den gav i Hasle, Rø, Svaneke, Almindingen og Rønne gjorde et overordentlig stærkt Indtryk paa Befolkningen, der overalt flokkedes om Sangerne; Vogntoget fra Rønne til Hammershus talte saaledes ca. 50 Køretøjer. En særlig Stemning vakte det, da Koret ved den sidste Koncert i Rønne Teater fremførte en bornholmsk Vise (Sjøkarinj) udsat af Hartmann, som Dagen før havde hørt den og indøvet den med Sangerne; dette var sagtens første Gang, en Vise er blevet sunget paa bornholmsk Maal af et Kor, maaske baade første og sidste Gang, Studentersangforeningen har sunget bornholmsk. Et nyt Besøg af samme Kor havde Bornholm 25 Aar senere, ogsaa da var Begejstringen for Sangen paa et Højdepunkt; senere har andre Kor fulgt Studentersangforeningens Exempel, saaledes Herrekoret Bel Canto, Palestrinakoret, Herrekoret Arion m. fl. under Ledelse af henholdsvis Vilhelm Poulsen, Mogens Wøldike og Kai Senstius. Disse Besøg af fremmede Kor har sikkert medvirket til Dannelsen af forskellige bornholmske Kor. I 1880'erne bestod allerede 2 saadanne: Højskoleforeningens Kor og Kristelig Sangforening, som endnu existerer; senere er dukket mange andre op, som har haft en kortere eller længere Levetid. Her skal nævnes Afholdsforeningens Sangkor, dygtigt ledet af Musikdirektør Peter Andersen, Baptisternes Sangkor, hvis første Leder var Hans Kruse, Arbejdermandskoret »Bornholm« med H. C. Jensen som mangeaarig Dirigent, og mange andre. Alle de nævnte Kor har dog væsentligt haft deres Mission indenfor de Foreninger eller Institutioner, de er vokset ud af.

Nogle Kor, som er opstaaet paa bredere Basis og ikke har haft Tilknytning til noget Parti eller Samfund, skal omtales nærmere, da de især har virket udadtil; først og fremmest »Bornholmerkoret«. Dette stiftedes i 1913 og lededes, i alle de Aar det bestod, af Kantor, senere Viceskoledirektør, *H. Johansen,* hvis mange udmærkede Musikegenskaber kom det tilgode. (Hans betydningsfulde Virksomhed omtales udførligt i Bd. I. S. 247.) Koret stod højt i Anseelse og dyrkede som sit Speciale de bornholmske Viser, som gennem Korets Arbejde opnaaede en Renaissance. Det var ikke noget nyt at benytte de bornholmske Viser som Korsang, men den Maade paa hvilken de blev fremført virkede som en Fornyelse, saaledes at Viserne, af hvilke adskillige ikke før var kendt, blev

slaaet fast i Folks Bevidsthed og opnaaede stor Yndest baade indenfor og udenfor Bornholms Grænser. Koret har derved bidraget betydeligt til den bornholmske Vises Popularitet, hvilket ikke kan skattes højt nok, og har arbejdet paa lige Linje med de Bestræbelser, der samtidig udfoldedes fra anden Side i Tale, Skrift og fra Scenen til Bevarelse af bornholmsk Folkemaal og Visedigtning.

Koret paatog sig desuden mere omfangsrige Opgaver, idet det fremførte adskillige større Sangværker — Ved Solnedgang, Korsfarerne, Elverskud m. fl. — som Regel med Solister ovrefra (Harriet Wendelhaven, Lis Mogensen Witte, Albert Høeberg, Gunder Knudsen, Alfred Koefoed m. fl.), dertil Klaverledsagelse og enkelte Strygeinstrumenter. Det var dog med Visesangen, Koret gjorde sin betydeligste Indsats og vandt sine største Sejre.

Et andet Kor, »Canto«, dannedes 1916 i Aakirkeby paa Initiativ af *Kai Senstius*. Det lykkedes ham at stampe et brugbart Stemmemateriale op af Jorden og at arbejde det frem til en Faktor i det bornholmske Musikliv. Det kastede sig med Forkærlighed over den seriøse Musik, og man maa beundre den Iver og Interesse, der blev lagt for Dagen for at løse de ingenlunde lette eller taknemlige Opgaver, det stillede sig. Det blev Canto's Mission at fremføre nogle af Musikens Storværker paa Bornholm, — Messias (1923), Mozarts Requiem, Skabelsen m. fl. — med Orkesterledsagelse og kunstnerisk Assistance ovrefra (Else Schøtt, Kamma Larsen, Niels R. Gade, Gilbert Jespersen, N. O. Raasted m. fl.). Naturligvis kneb det for det forholdsvis lille Kor at hævde sig med tilstrækkelig Vægt i det store Ensemble, men Opførelserne var af stor Interesse og samlede et lydhørt Publikum i de Kirker, Rønne, Aakirkeby og Nexø, hvor de fandt Sted. Desværre flyttede Senstius i 1924 som Organist til Odense, og dermed var Korets Glansperiode til Ende, omend det i nogle Aar blev videreført i hans Aand.

»Rønnekoret« som i 1933 efterfulgte Bornholmerkoret, lagde stærk Vægt paa Korets klanglige Kvalitet, alle Amatørkors Achillessæl, og opnaaede paa dette Felt særdeles smukke Resultater, som er blevet hævdet og videreført under de udmærkede, men lidt for hastigt skiftende Dirigenter, Adjunkt *Otto Foss*, der var Korets Stifter, Adjunkt *Carl Haahr* og Organist *Hans Nyholm*.

Ogsaa i de andre bornholmske Byer har Korsangen floreret, navnlig i Svaneke, hvor den energiske Musikdirektør *Otto Hansen* gennem mange Aar har befæstet sit Ry som dygtig Musiker og Kordirigent.

Store festlige Sangstævner er gentagne Gange afholdt i Almindingen under Medvirken af Kor fra hele Øen og under Tilslutning af en tusindtallig Tilhørerskare.

Det er klart, at der paa et saa isoleret Sted som Bornholm ikke kan præsteres de i absolut Forstand upaaklagelige Kor, Orkestre eller Solister. Hertil kræves et stort Opbud af velskolede Sangere og Instrumentalister, og for saadanne er her ingen Existensmuligheder. I det øvrige Land kan Provinsbyerne lettere end her supplere det forhaandenværende Materiale med Sangere og Musikere fra vore Musikcentre. Imidlertid maa det hævdes, at Bornholm musikalsk set vistnok ikke staar tilbage for nogen anden dansk Landsdel baade hvad angaar Trang og Evne til Udførelse af god Musik og Sindenes Modtagelighed for denne Kunstart.

Manglen paa kvalificeret Assistance maa iøvrigt siges at virke ansporende paa dem, der har Musik i sig, saa de efter yderste Evne dygtiggør sig til Gavn for Helheden, og en Mængde dygtige Amatørmusikere er derved fremstaaet.

Med Musikundervisning har det stort set været skralt, naar det drejede sig om Videregomme. I Folkeskolen er Sangundervisning drevet med godt Resultat især i Byerne. Rønne har haft gode Sanglærere. Her bør i første Række nævnes den udmærkede Musikpædagog *Fredlev Skovmand*, hvis kyndige Undervisning lige siden 1901 har sat sig

umiskendelige Spor, paaviselige ved adskillige Fremførelser af Skolesang, og hans gennem en Menneskealder trofast fortsatte Virksomhed som forstaaende Musikanmelder, Korleder og musikalsk Skribent, hvilken ogsaa har haft pædagogisk Betydning, har sikret ham en smuk Plads i den bornholmske Musikhistorie.

Ogsaa Kantor Johansens Navn, som allerede ofte er nævnt i anden Sammenhæng, bør her fremdrages.

Begge har de udgivet Sangbøger til Skolebrug.

Klaverundervisningen har tildels været i gode Hænder. Fru Adjunkt *Brøndsted* virkede med Held i 1870—90erne; i vore Dage har navnlig Fruerne *Margrethe Koefoed* og *Rigmor Smidt* haft stor Betydning for Musiklivet; sidstnævnte har spillet ved utallige Koncerter herovre, og det var paa hendes Initiativ, at *Bornholms Musikforening* i 1901 blev dannet.

Denne Forening, som endnu bestaar, stillede sig den Opgave at arrangere gode Koncerter med den bedst mulige kunstneriske Medvirken, især blandt Hovedstadens Solister, og det maa siges, at denne Virksomhed har baaret gode Frugter. Den Modtagelighed for lødig Musik, som utvivlsomt er tilstede nu, skyldes for en væsentlig Del Musikforeningens Koncerter, der altid bød paa god Musik. Kunstnere, som var ukendt med Forholdene, mente ofte fejlagtigt, at deres Program maatte lægges saa »populært« som muligt, for at disse fjerntboende Øfolk skulde kunne begribe noget deraf, og de blev forbausede, naar Bestyrelsen forlangte det bedste, der kunde ydes, sat paa Programmet, og det saa viste sig, at Tilhørerne kunde tage imod det.

Da Fru Smidt efter 25 Aars trofast Arbejde i Musikforeningens Bestyrelse trak sig tilbage, blev hun udnævnt til Foreningens Æresmedlem.

Det er en Mængde udmærkede Solister og Ensembler, Musikforeningen har faaet til at koncertere herovre, næsten udelukkende danske; dog med enkelte Undtagelser, f. Ex. Budapester-Strygekvartetten. Kun faa af de mest fremtrædende Kunstnere i dansk Musikliv har ikke optraadt her. Et Navn savnes dog: *Vilh. Herolds*. Der blev rettet mange Henvendelser til ham, men alle blev afslaaet; Grunden til hans Vægring var den, at Musikforeningen ikke havde indbudt ham til Optræden ved Foreningens allerførste Koncert; derved havde den mistet sin Chance for Tid og Evighed. Han var jo en stor Kunstner, Herold, og dertil Bornholmer til Fingerspidserne. For egen Regning holdt Herold dog flere Koncerter paa sin Fødeø.

Enkelte Koncerter er undtagelsesvis afholdt med lokale Kræfter; ved den sidste Solo-, Kor- og Orkesterkoncert var ikke alene de udøvende Bornholmere, men ogsaa Programmet var sammensat af lutter bornholmske Kompositioner.

Egentlig Musikforstaaelse er her maaske kun sparsomt af, men Modtageligheden for musikalsk Paavirkning, som vel er den mest elementære musikalske Evne, er vistnok usædvanlig stor; Musikforeningen, hvis nuværende Formand er Overretssagfører *Th. Thaarslund*, har haft en god Arbejdsmark. Dens Udsæd paa vor Klippeø er ikke faldet paa Stengrund men i god Jord og har baaret mange Fold.

I Nexø startedes en Musikforening med omtrent samme Formaal som Bornholms Musikforenings. Den har ogsaa haft sin lokale Betydning, men de har haft vanskelige Kaar at arbejde under, skønt dens Formand, den ukuelige Musikbeundrer, Digter og Sangkomponist Læge *C. U. Boesen*, har gjort sit bedste for at stimulere Musiklivet i sin By.

Helt uden musikalske Ydelser til Gengæld for, hvad Bornholm har modtaget, er Bornholm nu heller ikke. Med Stolthed kan nævnes den lysende Stjerne paa den danske Musiks Firmament, Vilhelm Herold fra Hasle. Bagersøn, Seminarist, Lærer, kgl. Kammersanger og Skuespiller af Guds Naade, som endnu ingen har formaaet at erstatte. En ny opgaaende Stjerne, Skomagersvenden, kgl.

Operasanger *Erik Sjøberg*, som Sanglærerinden Frk. *Klindt Jensen* har Æren for at have »opdaget«, har endnu ikke naaet sin fulde Glans. Organist *Karl Joh. Isaksen* har skabt sig et Radionavn som Cembalospiller, og Pianistinden *Asta Lind* er skattet af mange Sangere indenfor Det kgl. Teaters Mure.

En Kunstner i en Klasse for sig er Prof. *Daniel Andersen*. Som Sanger og Sangpædagog har han navnlig virket i Udlandet og gjort sig fordelagtigt bemærket. Her i sin Fødeby, hvor han har slaaet sig ned efter mange Aars Udlændighed, har han især kastet sig over Komponistvirksomhed og derved sikret sig et smukt Navn. Hans Opera, »Madonnas Ansigt«, har staaet paa Det kgl. Teaters Plakat, og med sit bornholmske Syngespil »Kjøvvenhaunarinj«, hvortil han selv har skrevet Teksten, har han slaaet sit Navn fast paa Bornholm.

Af Stil er han en ægtefødt Søn af Efterromantiken og hans Udtryksform er udpræget operamæssig. Man imødeser med Spænding hans næste store dramatiske Arbejde, som forhaabentlig ikke vil lade vente længe paa sig. Det bliver formentlig igen et bornholmsk Syngestykke eller Opera.

Opera paa Bornholm! Hvad vil det egentlig sige? Kan der spilles Opera i en Smaastad som Rønne? Ja vist kan der det! Ikke Mestersangerne eller Don Juan, men dog Opera. Det kgl. Teaters Personale har gentagne Gange været her med Gæstespil og opført f. Ex. Martha, Den solgte Brud, Figaros Bryllup, og det maa siges, at især Mozarts mindre Operaer næppe kan faa en smukkere og mere intim Virkning paa den kongelige Scene end her paa Rønne Teaters over hundredaargamle skraa Brædder; og Kjøvvenhaunarinj, der indeholdt store, rent operamæssige Afsnit, virkede særdeles plausibelt med sit 25 Mands Orkester og over 50 syngende Personer paa Scenen, og det skønt saa godt som alle de Medvirkende var Bornholmere.

Men ikke blot det store af Format skal fremdrages her. Hjemmeusiken har været flittigt dyrket, maaske især inden Radioen blev almindelig, og den har været til stor Opbyggelse for utallige musikglade Bornholmere.

Et typisk Exempel var i sin Tid »*Bjerregravene*« en yderst fattig Familie om hvem det fortælles, at de aldrig lod sig kue af Sulten. Havde de ikke Mad i Huset, kom Fiolen frem af Kalveskindsposen, og dens aandelige Føde optog dem da saa stærkt, at de helt glemte de timelige Krav om Brød og Sul. Det var før den sociale Forsorgs Tid. Til Minde om og i Ærbødighed for denne bornholmske Musikant skal jeg her redde fra Forglemmelse en Strofe af hans »Bjerregravs Vals«, som sikkert er komponeret med sulten Mave, men som forhaabentlig til Tider har kunnet holde hans og Familiens »kødelige Lyster« i Ave.

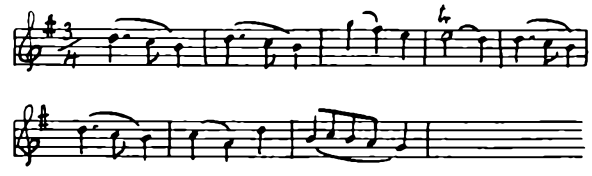

Manden er ligegyldig, og Valsen er ligegyldig, men Tilfældet Bjerregrav er klassisk.

Dansemusiken er et særligt Kapitel, hvis Udvikling paa Grund af Udøvelsens mere private Karakter er vanskelig at følge. Spillemænd og Sangere drog i gamle Dage fra Gaard til Gaard og gav Underholdning ofte for en Bid Brød og en Dram, eller de blev tilkaldt til Dansegilder og Fester. Dansen ledsagedes ofte af Sang, hvis Instrumenter ikke var for Haanden. Enkelte Navne paa saadanne lever endnu i Erindringen: *Harmen Boss, Blinde Hans Poulsen, Per Ost, Kage-Hans* og mange andre.

Alle de utallige Ensembler paa 2—5—6 Mand, som dyrkede Dansemusik lige op til vor Tid, ved vist ingen rigtig Rede paa, og det turde være forkasteligt at fremdrage nogle paa andres Bekostning. Enkelte »Band«s er opstaaet i den seneste Tid til Glæde for den moderne Ungdom.

Det skal dog omtales, at Musikdirektør *Hjalmar Ipsen,* som nu er Sparekassebestyrer, og hvis velkendte Orkester i Allinge var stærkt eftertragtet, i 1907 startede et Musikforlag, Hjort Ipsens Musikforlag, som blev kendt over hele Skandinavien. Det udgav Hefter med let Danse- og Underholdningsmusik, som i sin Tid var meget efterspurgt, da de udfyldte Savnet af saadan Musiklitteratur til en billig Penge.

Men tilbage til Hjemmemusiken. Adskillige smaa Ensembler dyrkede Sang og Musik hovedsagelig for egen Fornøjelse men ogsaa lejlighedsvis til Glæde for andre. Her skal anføres nogle saadanne:

En udmærket Dobbeltkvartet »*Octo*« lod sig oftere høre i 1890'erne. Den blev dannet af Rønne-Borgerne Købmand *Ahlstrand,* Fotograf *Paul Müller,* Branddir. *N. Rønne,* Dyrlæge *Petersen,* Skomager *H. C. Schou,* Boghandler *H. Colberg,* Lærer *Othenius Kofoed* og Musikdirektør *Emil Madsen.* En Strygekvartet, som bestod i mange Aar og oftere medvirkede ved Koncerter rundt om paa Øen, dannedes med Fru *Emilie Sommer* som Primaria.

Fru Elna Schønes Viser og Sange, som hun selv ved visse Lejligheder foredrog uden instrumental Ledsagelse, og til hvilke hun selv havde skrevet baade Tekster og Melodier, var Udslag af en særpræget, alsidig Naturbegavelse.

Fruerne *Aase Hjorth, Beth Kullmann* og *Hedvig Koefoed* samt Købmand *Joh. Frandsen* har ofte ved Koncerter glædet Publikum med deres smukke Sang; ligesaa Fru *Emilie Sommer* og Fru Dr. *Ankerbye* med deres Violinspil og Musikdirektør *P. Andersen* med sin Klarinet.

Et ejendommeligt Udslag af Trangen til Hjemmedyrkning af Musik manifesterede sig, da Oberst *W. F. Laub,* Bornholms daværende Kommandant, i 1908 sammenkaldte en Del sanginteresserede Mennesker i sit Hjem og begyndte med dem at indøve Kirkemusik fra Palestrinatiden. Det var noget nyt og uhørt og i Begyndelsen noget uvant for de udøvende. Men efter kort Tids Forløb begyndte det at gaa op for dem, at der i den gamle Musik laa en hidtil upaaagtet Skat begravet, som alle gerne vilde være med til at drage frem i Lyset. Oberst Laub, som ikke for intet var Thomas Laubs Fætter, besad en sjælden Evne til at gøre sine menige interesserede i Sagen, og hans glødende Begejstring for den gamle Kirkemusik, der dog ytrede sig under de stilfærdigste Former, tændte i manges Sind en lille Flamme, som aldrig lod sig slukke.

Paa denne Maade dukkede vistnok for første Gang paa Bornholm nogle Toner frem, som ikke lod sig bringe i Harmoni med Romantikens og navnlig Efterromantikens hidtil eneraadende musikalske Udtryksform. Det var en stilfærdig Reaktion mod en Epoke, hvis Dage snart var talte. Det gik op for en og anden, at der ogsaa i vore gamle danske Salmer og Folkeviser var gemt noget af det ædle Metal, som kunde bringes til at klinge, naar et tykt Lag Støv blev gnedet af det. Berggreen og Barnekow havde ikke været gode ved vore middelalderlige Melodier; der trængtes til en ny Mand, som kunde faa det gamle Guld til at klinge paa en ny Maade, for Guldet maatte jo præges om for at blive til gangbar Mønt.

Det var naturligvis ikke noget nyt eller særligt for Bornholm eller Danmark; over hele Verden var der lukket op for Oldtidsfløjtens sidste Lydhul. Den moderne Musiks første spæde Klange lod sig ane.

Hvad er det blevet til siden? Hvad er den nye Musikepokes Kendetegn?

Vi ved det ikke; vi er jo kun ved Begyndelsen, Fødselsveerne er næppe overstaaet endnu.

En saa radikal Ændring i det bestaaende Musikgrundlag, som Ignorering af de hidtil gældende Harmonilove jo er, kan i og for sig ikke udgøre Basis for en ny Musikstil. Der maa skabes et nyt, positivt, teoretisk Fundament for Harmoni og Rytme, før den moderne Musik kan siges at have fundet sit naturlige Leje; at dette vil komme er lige

saa sikkert, som der altid følger lovordnede Tilstande efter selv den mest dybtgaaende Revolution.

Men den musikalske Produktion kan jo ikke ligge stille og vente paa Afklaringen. Den maa tværtimod give sig saa stærke og klare Udtryk som muligt; for det er af denne, det nye langsomt skal vokse frem.

Over Alverden er der i den sidste Menneskealder gaaet en Flodbølge af negroid Musik, hvis Væsen dels er inciterende, dels dulmende; den er et Barn af Tiden, hvis Ungdom trænger til Incitament og til Afslappelse og har naturligvis derfor sin Berettigelse. Mange fremragende dygtige Komponister har skrevet fortrinlig Musik til de nye Danseformer, som for Tiden har Ungdommens Gunst, og ogsaa Operaer i denne Musikstil gaar deres Sejersgang over Jordkloden.

Dog indrømmes det vel af alle, at Negermusiken ikke spænder over alle Registre i det menneskelige Sind, og at den saaledes har sin Begrænsning. Tiden vil vise, om der af Jazz + noget andet, som danner et nødvendigt Supplement til den, kan fremstaa en ny Musikstil, som bliver den nye Tids.

Her paa Bornholm trives den negroide Musik lige saa vel som andre Steder. Her er oprettet en Jazz-Musikforening, som skal trives godt, selv om den har nogle Begyndervanskeligheder.

Men nu den øvrige moderne Musik? Hvad bærer den i sit Skjold.

Vi har en dansk Komponist, som er fuldt moderne og dog dybt rodfæstet i Middelaldertidens Musikfornemmelse. Tilmed er han dansk i Arv og Marv lige til sit Navn: *Carl Nielsen.*

Hans Symfonier er »uudslukkelige«, og naar han stiller sig med begge Ben paa den danske Muld og synger: Du danske Mand, da synger vi med alle, baade høj og lav, og takker ham for den nye Tone han har skænket os.

Her har vi Dominanten til Oltidsfløjtens Grundtone, ren og klar.

En anden dansk Komponist, der ikke har Carl Nielsens Frodighed, men hvis Navn vil leve lige saa længe som hans, er *Thomas Laub,* den rene Kirkesangs aandfulde og uforfærdede Stridsmand.

Disse to Navne er de Hængsler om hvilke Porten ind til Fremtidens danske Musik vil kunne aabnes paa vid Gab.

I deres Fodspor vandrer den eneste bornholmske Tonekunstner, der hidtil har gjort en Indsats i den nyere danske Musik, *Kai Senstius.*

Bornholmsk? vil man spørge; paa hans Daabsattest staar da København. Ja vel. Som Postmedhjælper kom han hertil fra Hovedstaden; men her paa Bornholm fik han de Impulser, der gjorde, at han lagde Posthornet paa Hylden og viede sit Liv til den rene Musik. Her fik han sit musikalske Gennembrud og sin musikalske Ilddaab. Almindingens skære Ynde og Hammerens storladne Prægnans genspejler sig overalt i hans Produktion, ikke som romantiske Lydkulisser, men som Grundelementer i hans renlivede Nutidsmusik.

Hans første større Arbejde blev da ogsaa Kantaten »Bornholm« for Soli, Kor og Orkester, som havde sin Førsteopførelse i Aakirkeby 1913. Det næste var Operaen »Dionysosfesten« (1920), hvis klassiske Motiv blev iklædt nye Toner.

I disse Kompositioner har han dog endnu ikke fundet sin musikalske Udtryksform, og selv regner han dem ikke med til sin Produktion. Men senere er der fremkommet en lang Række mindre og større Værker, Symfonier, Ouverturer, Kammermusik, Orgel- og Sangkompositioner, med hvilke han har slaaet sit Navn fast overfor sig selv og i dansk Musikbevidsthed.

I de henved 12 Aar han var bosiddende paa Bornholm, virkede han paa enhver tænkelig Maade til Musikens Fremme; han saaede Musik i mange Sind og øste ud til højre og venstre af sin musikalske Rigdomskilde. Hans Navn og hans Virke paa Bornholm vil sent blive glemt.

TRÆK AF BORNHOLMS KUNSTHISTORIE

AF MUSEUMSINSPEKTØR, MAG. ART. LARS ROSTRUP BØYESEN

Enhver, der interesserer sig for den ældre danske Kunsthistorie, vil vide, hvor vanskeligt det er for de skiftende Tiders Vedkommende præcis at definere Begrebet dansk Kunst. Vil man nøjes med at betragte, hvad der er frembragt af egentlig danske Kunstnere, er Feltet hurtigt overskuet, og Spørgsmaalet er saa, hvor berettiget det er at drage indvandrede Kunstneres Værker med ind i Søgelyset. Utallige Nederlændere, Tyskere, Franskmænd og Svenskere gjorde sig i ældre Tid saa magtfuldt gældende paa det danske Parnas og kom i den Grad til at præge Helhedsbilledet, at man daarligt synes, de kan undværes i en Fremstilling af dansk Kunsthistorie. Men hvorledes med den endnu større Skare af Trækfugle, der under mere eller mindre tilfældige Ophold paa de danske Strande udfoldede et Brudstykke af en Virksomhed og sidenhen forsvandt sporløst i Horisonten?

De samme Problemer, der melder sig under Betragtningen af den kunstneriske Hovedudvikling i vort Land, er vi ogsaa nødt til at tage Stilling til, naar vi drejer ned ad en Bivej og ønsker at betragte en enkelt Landsdels — i dette Tilfælde Bornholms — Kunst. Hvad er Bornholms Kunsthistorie? Opfatter vi den snævert som den Indsats, der er gjort af indfødte bornholmske Kunstnere, vil Skildringen deraf i katastrofal Grad komme til at bære Præget af spredt Fægtning, og det interessanteste, nemlig Forsøget paa en Paavisning af noget specielt bornholmsk, det Fællespræg, der skulde binde disse Personligheder sammen, maa af gode Grunde helt opgives. En Opregning af alle de Malere, der gennem Tiderne har malet paa Bornholm, vilde paa den anden Side svulme op til det næsten uoverskuelige, men samtidig have omtrent den samme begrænsede Interesse, fordi et saadant topografisk Synspunkt i rent kunstnerisk Henseende ikke er synderlig frugtbart. Mest fængslende vilde det unægtelig være ensidigt at lade den kunstneriske Værdi være den afgørende Faktor og i Skæret af de absolut lødige maleriske Præstationer belyse den bornholmske Naturs Betydning for dansk Farveudvikling og dansk Kunstsyn. Maaler vi med denne Alen, tvinges vi imidlertid til praktisk talt udelukkende at beskæftige os med de sidste Tiaars Kunst, hvorved vi jo mister hele det historiske Terræn. Og i denne Forbindelse har det netop sin Betydning, at vekslende Tiders Stemme faar Lov at høres. Vi vil derfor til en vis Grad søge at sammenholde de forskellige Synsvinkler og skiftevis lade dem være dominerende. Benyttet med Kritik og Skønsomhed turde denne Metode da ogsaa give positive Resultater og en nogenlunde kontinuerlig Udviklingslinie kunne lade sig optegne.

*

I ældre Tid har Bornholm i kunstnerisk Henseende været stærkt præget af Øens isolerede Beliggenhed i Forhold til det øvrige Danmark. Selvom København i langt højere Grad dengang end i Dag var Kunstens abso-

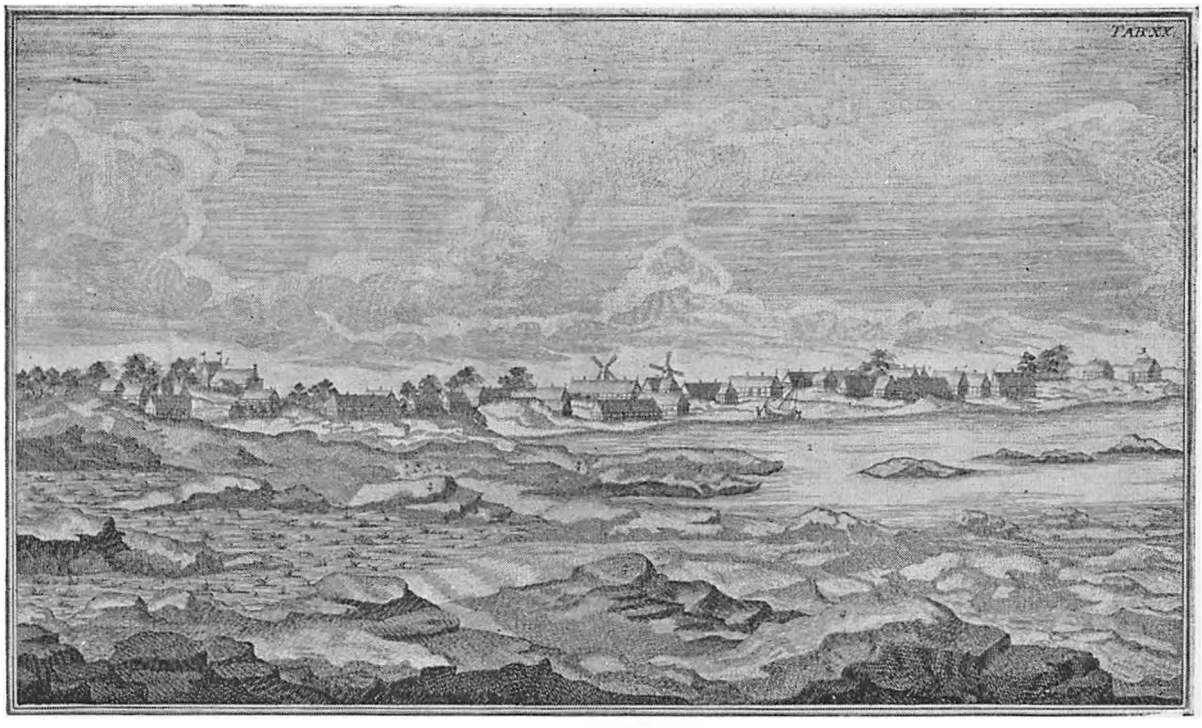

»Prospect af Svanike Kiøbstæd paa Bornholm. Anno 1751.« Kobberstik af Jonas Haas i Thuralis Bornholmsbeskrivelse fra 1756.

lutte Centrum, havde Sansen og Behovet for Billedkunst dog bredt sig ud over Landet, og der kan næppe paapeges en Egn, som ikke paa en eller anden Maade rummer udmærkede Kunstværker. Det skulde da lige være Bornholm. Det var jo i ældre Tid Kirkerne, der var de vigtigste Samlingspunkter for kunstnerisk Virksomhed, men hvad Malerkunst angaar, maa de bornholmske Kirker siges at være ualmindelig spartanske. Af samtlige toogtyve Amter indenfor det egentlige Kongeriges Grænser er Bornholms Amt saaledes det, der er fattigst paa Epitafier, disse mærkelige Mindetavler, der gennem Renæssancen og Barokken baade kvantitativt og kvalitativt var de stærkeste Repræsentanter for Malerkunsten i de danske Provinser. Af de ellers saa vidt udbredte Portrætepitafier rummer Øen fra Baroktiden kun to, der vel begge stammer fra det sidste Aarti af 1600-Tallet, altsaa et Tidspunkt, da Skikken at ophænge Epitafier allerede var næsten ophørt i det øvrige Danmark. Kunstnerisk betydelige er de heller ikke; det ene af dem, Præsten Jørgen Jensen Sodes Epitafium i Østerlars Kirke, er endog ualmindelig stift og plumpt; paa det andet, der hænger i Østermarie Kirke, ses, som Thura siger i sin Bornholmsbeskrivelse, »den fra Printzenskiolds Tid, navnkundige Jens Koefoeds Skildrie malet, som siden blev Capitaine paa Landet, tillige med hans tvende Hustruer og 24 Børn tolv Sønner og tolv Døttre«. Med sin energiske Opremsning af Folkeheltens uendelige Børneflok virker Epitafiet i al sin naive Ubehjælpsomhed nærmest humoristisk.

Portrætkunsten, som i dette Tidsrum var den førende Genre indenfor Maleriet, fortsættes i 1700-Tallet af den døvstumme Maler *Villum Povlsen Koefoed*, der fødtes i Rønne i 1707, og om hvis Virksomhed man iøvrigt kun ved lidt; hans eneste sikre Arbejde var et Epitafium i Rønne Kirke, hvorpaa han havde malet sine Forældre og Søskende.

Vil vi undersøge, hvornaar det bornholmske Landskab for første Gang begynder at gøre sig gældende i Kunsten, maa vi frem til Tiden omkring 1750. Thuras ovennævnte

Værk »Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse, over den i Øster-Søen liggende, Under det Kongelige Danske Herredømme Blomstrende Navnkundige Øe Bornholm ...« fra 1756 bærer vistnok Prisen som det første Sted, hvor man skal lede efter bornholmsk Landskabskunst. Laurits Thura, den fremragende Bygmester og flittige Topograf, har forsynet sit smukke og omhyggelige Værk med en Række kobberstukne Tavler af den kendte Kobberstikker Jonas Haas, fremstillende de bornholmske Byer. Gengivelsen af Landskabet er i god Overensstemmelse med den landskabelige Opfattelse omkring Midten af 1700-Tallet. Det er ikke det bestemte Steds individuelle Karakter, der er understreget, tværtimod, Naturen er presset ind i et Skema, der er behersket af prospektagtig Anskuelighed og detailelskende Omhu. Det her gengivne Prospekt af Svaneke, dateret 1754, har dog, al topografisk Stivhed tiltrods, et Tilløb til en bredere malerisk Virkning, som peger fremad mod en kommende Udvikling. I det følgende halve Aarhundrede synes Bornholmerkunsten at have ført en slumrende Tilværelse. Det danske Landskabsmaleri har endnu ikke rigtig faaet Vind i Sejlene, og Bornholm har i dette Tidsrum ikke fostret nogen Kunstner, som for Alvor har gjort sig gældende indenfor Genre-, Portræt-, Figur- eller Historiemaleriet.

En af de faa navngivne bornholmske Malere fra denne Periode er fornævnte Villum Povlsen Koefoeds Søn, *Herman Koefoed* (1743—1815); hans Virksomhed er bedre kendt end Faderens, men til Gengæld synes den i Hovedsagen at være faldet udenfor Bornholm.

Han vandt i 1771 Akademiets lille Guldmedaille og lagde sig i København efter Portrætkunst og Malerirestaurering. I en københavnsk Privatsamling fandtes indtil for faa Aar siden hele fire Portrætter fra hans Haand; et af dem, et Brystbillede af Grev Holstein til Sølbygaard fra 1782, er nu havnet i Langes Samling i Bornholms Museum. Hans maleriske Ideal har aabenbart været

Herman Koefoed: Portræt af Grev Holstein til Sølbygaard. 1782. 57 × 47 cm. Bornholms Museum. Brødrene Langes Samling.

hans store Samtidige, Jens Juel, hvis elegante Tegning og delikate Farveholdning Koefoeds Portrætter dog kun giver en svag Afglans af.

Først et Stykke ind i det nye Aarhundrede begynder bornholmske Motiver at dukke op i Kunsten, hvad der maa ses i Forbindelse med Landskabsmaleriets almindelige Opblomstring paa denne Tid. Endnu er det dog kun meget spredte Prøver, vi bliver stillet overfor. Og det er ikke just den danske Kunsts Stormestre, der har gjort sig den Ulejlighed at tage den dengang lange Sørejse for at opsøge de særprægede Motiver, som Bornholms Natur nu engang frembyder mere end noget andet dansk Landskab. En af de første, der synes at have underkastet Bornholm et nærmere Studium, er den fynske Landskabsmaler *Søren Læssøe Lange*. Om det egentlig er den bornholmske Naturs Egenartethed, der har tiltrukket denne elsk-

værdige Landskabskunstner, er dog tvivlsomt. Han er sikkert mere kommet til Bornholm, om man saa maa sige for en Ordens Skyld, idet han omkring 1805 var begyndt at udgive en kobberstukken Serie af danske Landskaber og dermed ogsaa af Fuldstændighedshensyn maatte have Bornholm med. I Kobberstiksamlingen paa Statens Museum for Kunst findes en Del Skitsebogsblade, som han har udført paa Bornholm i Efteraaret 1818. Aaret efter udkom flere kobberstukne Blade med Motiver fra Bornholm og Christiansø; uden at være større Kunstværker udmærker de sig ved en egen dekorativ Hygge, der ikke mindst kommer til Orde i de haandkolorerede Eksemplarer. Formentlig nogle Aar efter, engang i 1820'erne, tegnede en ellers ukendt ung Landskabsmaler *Emil Wolff*, der døde i 1830 kun 23 Aar gammel. et Klippeparti med et Vandfald. I 1824 aflagde den meget produktive Landskabsmaler *J. P. Møller*, Eckersbergs jævnaldrende Ven og Rejsefælle, et Besøg paa Klippeøen. En endnu bevaret Skitsebog fyldt med karakteristiske, omend noget fersk opfattede Bornholmermotiver vidner klart om, at han har brugt sine Øjne godt. De følgende Aar, 1825 og 1826, udstillede han paa Charlottenborg et Par Bornholmerlandskaber, der indtil man finder tidligere Billeder, der kan gøre dem Rangen stridig, maa betragtes som de ældste kendte Oliebilleder af bornholmsk Natur.

Det er iøvrigt mærkeligt at iagttage, i hvor ringe Grad Bornholm har været i Stand til at fængsle Kunstnerne gennem den første Halvdel af forrige Aarhundrede. J. P. Møller var en vidtberejst Mand, der under sine Ophold i Tyskland, Frankrig og Schweitz ofte havde malet Bjerglandskaber, han var paa Forhaand fortrolig med Natur af mere vild Karakter, hvorfor Bornholm næppe har voldt ham hverken Overraskelse eller Overvindelse at gaa til. For hans Samtidige synes Sagen at have stillet sig anderledes. Den jordbundne Eckersberg havde ikke megen Sans hverken for landskabelig Storslaaethed, i hvert Fald ikke naar den laa ud over, hvad det smilende danske Bakkelandskab kunde præstere, eller for de romantiske Stemninger, som Bjergnaturen kunde udløse. Og her som paa saa mange andre maleriske Omraader blev Eckersbergs Opfattelse normdannende. Saavidt det vides er *Købke* den eneste af Eckersbergs Elevkreds, der har arbejdet paa Bornholm; hans Interesse for Bornholm skyldes formentlig i første Række, at hans Broder, Carl Adolph Købke, var Præst i Ibsker. Paa Feriebesøg hos ham i Løbet af 1830'erne har han udført flere nydelige Blyantsskitser af bornholmsk Natur. Et Par af de mindre Profeter paa Malerkunstens Parnas har ogsaa været herovre paa samme Tidspunkt. En iøvrigt ret ukendt Akademielev ved Navn *Vilhelm Petersen* udstillede saaledes i 1834 et Par Billeder fra Listed og Rø og malede i 1838 et Klippeparti, der nu opbevares i Bornholms Museum, medens *L. R. Lyngby*, der nu kun huskes i Kunsthistorien, fordi Købke har malet et smukt lille Portræt af ham, i 1834 og 1836 var fremme paa Charlottenborg med et Parti af »Helligdommen« og et bornholmsk Søstykke. Mærkværdigvis synes Bornholm heller ikke i de mere romantisk betonede Maleres Kreds at have spillet nogen større Rolle. Det bør blot anføres, at en iøvrigt alt andet end betydelig Landskabsmaler som *F. C. Kiærskou* i 1837 malede et Billede fra Hammershus; han skulde senere hen i Tyrol faa bredere Afløb for sin Hang til Bjergromantik. Interessantere er det at erfare, at en af det romantiske Landskabsmaleris Hovedskikkelser herhjemme, *Vilhelm Kyhn*, benyttede Bornholm som Springbrædt ud i sin maleriske Karriere. 24 Aar gammel debuterede han i 1843 paa Charlottenborg med to bornholmske Partier, fra Rø og Almindingen. Næste Aar udstillede han ikke mindre end fem Landskaber fra Bornholm og senerehen, i 1872 og 1873, vendte han tilbage til sine gamle Motiver. Fra Kyhns flittige Haand er ogsaa bevaret en Række Tegninger og Raderinger fra Bornholm, men de viser ham gennemgaaende ikke fra hans stærkeste Side.

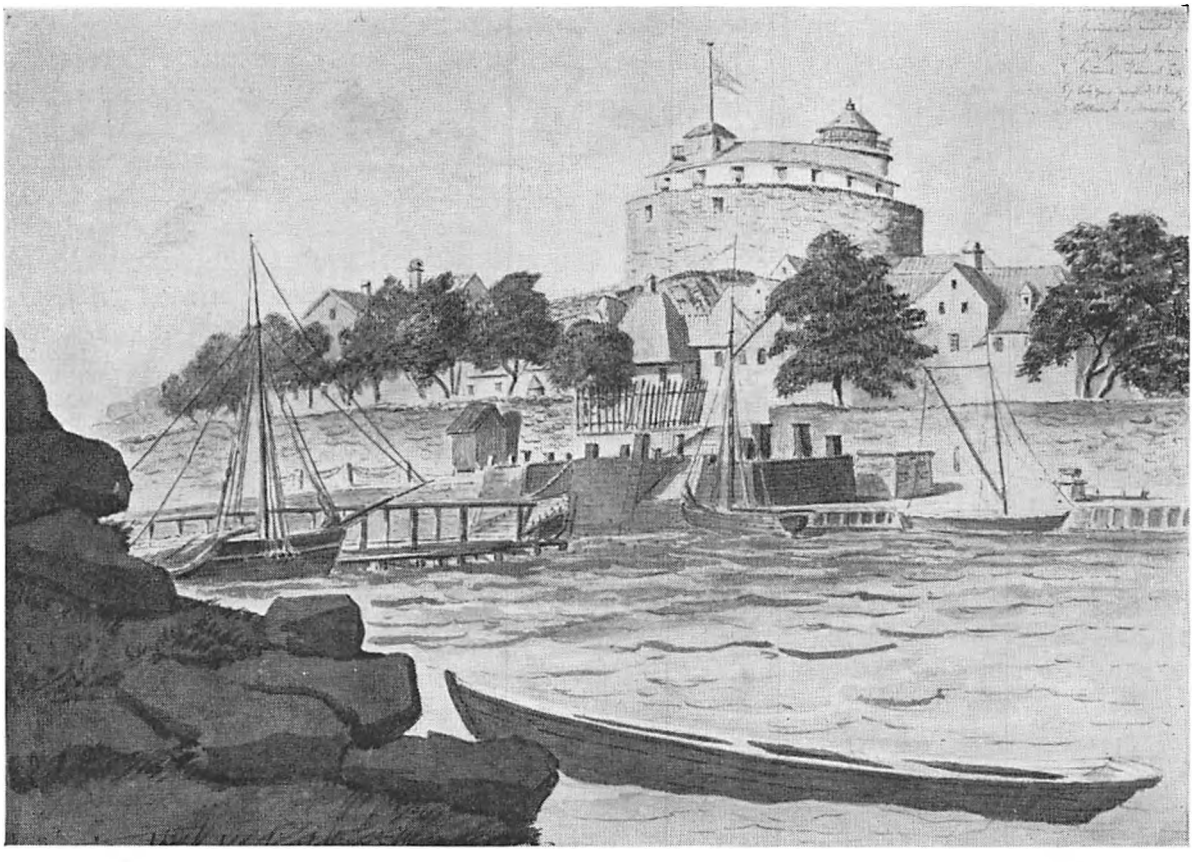

I. P. Møller: »Christiansø 25. Juli. Eftermid: Kl. 4.« Fra Kunstnerens Skitsebog under hans Ophold paa Bornholm 1824. Blyant, Pen, Tuschlavering. 24 × 31 cm. Kobberstiksamlingen, Statens Museum for Kunst.

Ogsaa Marinemaleren *C. F. Sørensen* maa henregnes til Bornholmerkunstens Avantgarde. I Slutningen af Fyrrerne tegnede og malede han en Række nydelige Blyantsstudier og Akvareller med Motiver fra Christiansø; flere af dem findes nu i Bornholms Museum.

Selvom der hist og her er dukket indfødte bornholmske Malere frem i Løbet af den Udvikling, vi hidtil har betragtet, maa det bornholmske Indslag i Bornholms Kunsthistorie dog siges at være uhyre beskedent. Først i 1836 begynder en ung Maler at gøre sig gældende, som er Bornholmer, og som kan have nogen Interesse udover den allersnævreste lokale Sfære. Hans Navn er *Lars Hansen.* Selv for Folk, som har givet sig meget af med forrige Aarhundredes Kunsthistorie, vil har sikkert være ukendt, og Tiden har næppe begaaet nogen større Uretfærdighed ved at kaste Glemselens Slør over hans Livsværk. Og dog er Lars Hansen slet ingen helt uinteressant Personlighed. Hans hele Udvikling, kunstneriske Syn og Maade at gribe Tingene an paa er saa karakteristisk, at han kan staa som Prototypen paa en dansk Kunstner i andet eller tredie Plan fra Midten af forrige Aarhundrede; endelig kom han paa sin Vej gennem Livet i Forbindelse med flere af Datidens kendte Personligheder, saaledes at Glansen fra de Store ogsaa i nogen Grad kom til at skinne paa den lille bornholmske Maler. Han regnes almindeligvis for den egentlige bornholmske Kunsts Grundlægger. Lars Hansen var født i Rønne i 1813 som Søn af en fattig Fisker, og det meste af sin Tid maatte han tage haarde Livtag med Armoden. Hans egen Beretning om sin Barndoms Syslen med Kunsten er i al sin Naivitet

Lars Hansen: Provstedatteren. 1851. 64 × 49 cm. Bornholms Museum.

meget rørende: »Fra mit 5te Aar, da jeg første Gang saae at en Pige tegnede en Fugl paa Tavlen, var Tegning min kjæreste Beskjæftigelse. Tegnematerialierne var dog kun faae saavelsom Farverne, Saften af Grønkaal, gule og røde Murstensstumper som med Vand reves imod en anden Steen, samt det Blaa som Moder brugte til Vadsk; Pensler gjordes af vores eget Haar, som med en Traad traks ind i en Penpose .....«. Efter Konfirmationen i 1827 søgte Præsten at overtale Faderen til at lade den velbegavede, men svagelige Dreng læse videre, men der var syv Børn foruden i Hjemmet, saa Tanken maatte opgives. Han blev saa sendt til København, hvor han samtidig med at han var i Malerlære besøgte Akademiet, fra 1837 paa Modelskolen under J. L. Lund. I disse Aar gik han i forfærdende Grad for Lud og koldt Vand, blev hundset med i sine Lærepladser og maatte klare Dagen og Vejen ved at udføre Portrætbestillinger. Den kendte Kobberstikker Lahde, hvis ene Datter var gift med Lægen i Rønne, tog sig venligt af ham, og Lahdes gode Ven, Blomstermaleren C. D. Fritzsch lod ham male sit Portræt; han fik derved mere Vind i Sejlene, fik endog bevæget selveste Oehlenschläger til at sidde for sig og oparbejdede efterhaanden en helt god Position som Portrætmaler i Provinsen. Da det trods alt var temmelig sløjt med Økonomien, drog han til Sverige, hvor han, afbrudt af mindre Afstikkere til sit Hjemland, opholdt sig i 21 Aar, de første to i Göteborg og Resten i Stockholm. I Göteborg havde han, foruden at han malede Portrætter, en Tegneskole for unge Damer; i Stockholm var hele hans Tid besat med Portrætbestillinger, og det lykkedes ham at indarbejde sig i de bedste Kredse. Kongefamiliens Medlemmer var gode Kunder hos ham, flere kendte Adelsmænd og Politikere lod deres Portrætter male af ham, og da han stod paa sin Berømmelses Tinde fik han ikke mindre end 900 svenske Rigsdaler for en Portrætbestilling. Før han rejste fra Danmark, var 15—20 Rigsdaler Gennemsnitstaksten. Efter som Aarene gik maatte Lars Hansen dog mere og mere vige for den moderne Tekniks Krav. Portrætfotograferingen begyndte at vinde Indpas, og den kunde han ikke i Længden konkurrere med, saa meget des mindre som hans Syn blev mere og mere svækket. I 1863 tog han hjem igen til Bornholm, dog kun for et kortere Ophold. Syden var hans egentlige Maal. Hans Hjemsted blev Rom, og med den som Udgangspunkt dyrkede han Rejselivets Glæder. I 1864 var han i Sorrent sammen med den kendte Marinemaler C. F. Sørensen. De malede Marineskitser sammen i 14 Dage, og da Sørensen derefter blev angrebet af en stærk Dysenteri, blev Hansen hans trofaste Sygepasser i fem Uger. En Overgang fungerede han som Bibliotekar ved den skandinaviske Forening i Rom og blev snart en rar og hjælpsom gammel Onkel for alle Skandinaverne i Verdensbyen. Han var en Særling,

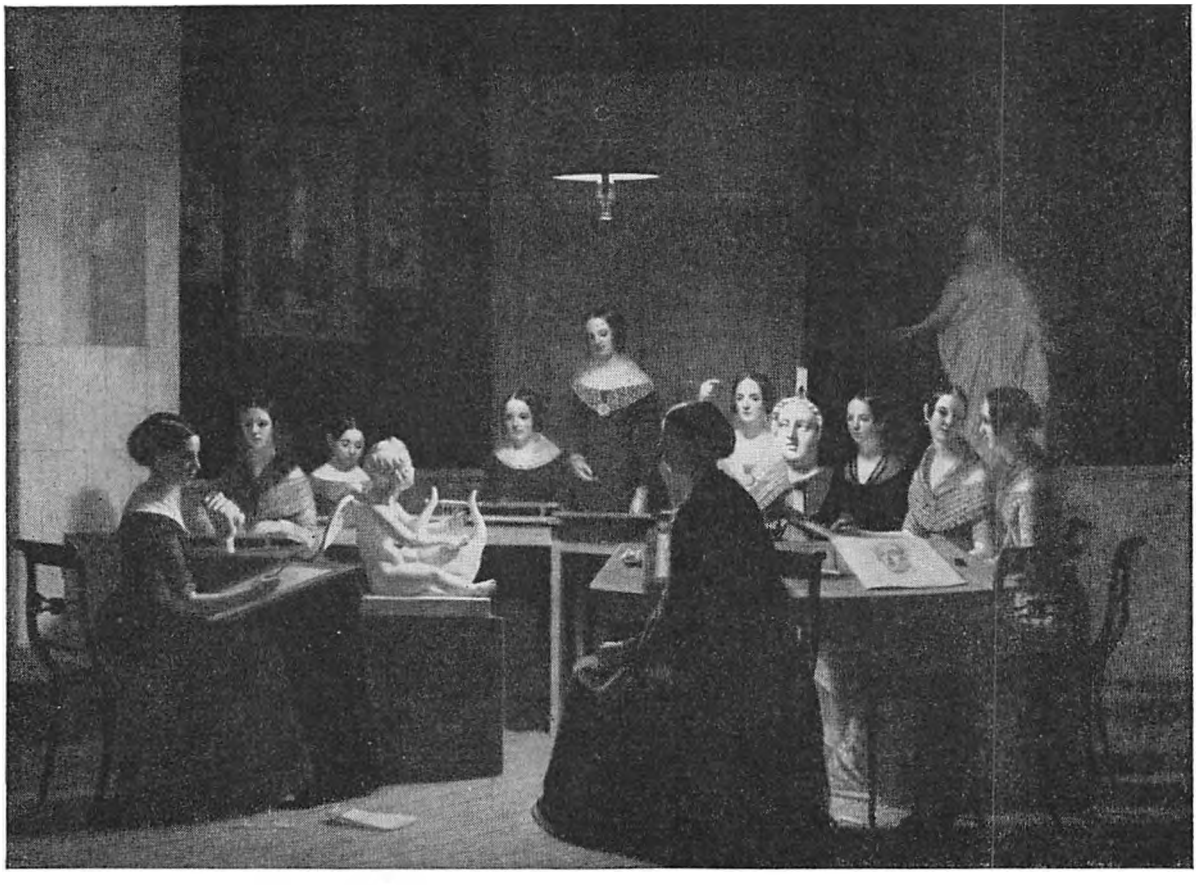

Lars Hansen: En Tegneskole i Göteborg 1843. Udstillet paa Charlottenborg 1863. 34 × 42 cm. Bornholms Museum.

optaget af de mærkeligste Tvangsforestillinger, men blev dog behandlet med den største Agtelse. Sommeren 1865 tilbragte han i Aricia sammen med Henrik Ibsen og hans Familie, og Sommeren 1866 var han sammen med den berømte norske Digter i Frascati. Ibsen synes at have sat megen Pris paa Lars Hansen, det fremgaar f. Eks. af et Brev fra 6. Juni 1866 skrevet i Frascati til Hansen i Rom, hvori Ibsen lokker godt for ham for at faa ham ud paa Landet, saa han kan slutte sig til ham og hans Familie. Efter en Rejse i 1867 til Schweitz og Verdensudstillingen i Paris vender han i 1868 definitivt tilbage til Danmark. Sine sidste Aar tilbragte han paa Bornholm, og her døde han den 10. August 1872, kun 59 Aar gammel.

Som Kunstner er Lars Hansen uden noget virkeligt Særpræg. Gennem J. L. Lunds Undervisning paa Akademiet og ved at kopiere større Kunstneres, f. Eks. Tizians, Jens Juels og Eckersbergs, Værker havde han opøvet en vis teknisk Dygtighed; ikke mindst indenfor Portrætkunsten lagde han Habilitet for Dagen. Men megen Gnist er der ikke i hans Pensel, den bevæger sig med pedantisk Nøgternhed henover Lærredet. Denne Tørhed præger selv hans bedste Arbejder som f. Eks. Selvportrættet fra 1862, det ganske yndefuldt komponerede Billede af Provstedatteren fra 1851 og Portrættet af Oehlenschläger. Lidt udenfor den slagne Landevej er det morsomme lille Billede »En Tegneskole i Göteborg«, der er malet i 1843 og udstillet paa Charlottenborg efter Hansens Hjemkomst til Danmark i 1863. Heller ikke det er ganske vist synderligt sprudlende, men der er en egen stilfærdig Hygge over det, og samtidig

er det et udmærket Tidsbillede. Det hørte dengang med til god Opdragelse for det bedre Borgerskabs Døtre at lære at tegne og male, og den fordringsløse Skildring introducerer os i Hansens Elevkreds i Göteborg. Ved Petroleumslampens Skær sidder de unge Damer og kopierer flittigt de Gibsafstøbninger efter Thorvaldsens Værker, som Hansen har ladet forskrive fra København.

Det bornholmske Landskab synes aldrig at have interesseret Lars Hansen. Det var til Gengæld det, der fortrinsvis tiltrak den Række Malere, der gennem 1850'erne og 1860'erne aflagde Studiebesøg paa Øen. Allesammen maa de henregnes til Kategorien »Smaamestre«, og der er derfor ingen Grund til at gaa nærmere ind paa dem. Deres Navne skal blot nævnes i den Rækkefølge, de kom til Bornholm eller rettere sagt udstillede Billeder med Motiver derfra. Gennem 1850'erne bemærker man saaledes Folk som *David Jacobsen, Carsten Henrichsen, Carl Neumann, Fru Jerichau Baumann, A. C. Lunde, Viggo Fauerholdt, C. L. Bille* og *F. C. Lund* og i Treserne *Lorange, Harald Trolle, Carl Rasmussen, J. P. Kornbech* og *Vilhelm Rosenstand.*

En Brevudtalelse fra 1868 nævner Allinge som det Sted, »hvorhen Tourister og Malere i Reglen rette deres Cours«. Man kunde af denne Bemærkning fristes til at tro, at der var Tale om en veritabel Strøm af Malere til Øens mere notable Punkter, saaledes som det er Tilfældet i vore Dage. Dette holder dog næppe Stik. Maalt med Nutidens Alen har Bornholm faktisk i disse Aar været besøgt af relativt faa Malere. Endnu var der kun Tale om mere spredte Visitter, ikke om systematisk Hjemsøgelse.

En Sommerdag i Aaret 1868 blev — efter en Overfart, der havde varet to Dage — en ung Malerspire sat i Land paa Bornholm med sine Malerrekvisitter. Efter et Par Dages Ophold i Rønne slog han sig ned i Allinge, hvor han med en flammende Energi formelig kastede sig over Motiverne og bød sig selv en Arbejdsdag paa otte til ti Timer. Trods at han ikke engang var fyldt 22 Aar, svang han allerede Penselen med selvfølgelig Rutine, men uden at træde hans iøvrigt meget veludviklede Forfængelighed for nær, tør man maaske sige, at han førte Pennen med større Mesterskab. Hans Navn var *Holger Drachmann.* Megen Undervisning havde han ikke faaet i Malerkunsten, men naturligt Haandelag havde han. Han støvede rastløst hele Øen rundt for at finde egnede Motiver, og hyppigt maatte han sende Bud til Faderen i København om snarest at sende »tre Alen Studielærred og to dobbelte Tuber Cremserhvidt«, for at Arbejdet ikke skulde gaa i Staa af Mangel paa Materialer. Selvom Faderen næppe kunde betragtes som nogen større Kunstdommer, havde han maaske ikke helt Uret i at give Sønnen det velmente Raad at lægge mere Vægt paa Billedernes Gennemførelse, end han gjorde, ofte havde de et temmelig nervøst og nonchalant Præg. Først langt hen i September Maaned vendte den unge Drachmann tilbage til København, men allerede i Begyndelsen af Juni næste Aar (1869) drog han atter til Klippeøen; han var selv godt tilfreds med de Resultater, han naaede, han syntes, hans nye Billeder forholdt sig til hans »Studier fra ifjor som respectable Sætninger til løsrevne Ord«. Om det, naar alt kommer til alt, var kunstneriske Bevæggrunde, der dette Aar drog Drachmann til Bornholm, er dog tvivlsomt. Sandsynligheden taler for, at andre og mere personlige Faktorer gjorde sig gældende. Faa Dage før han i Efteraaret 1868 havde forladt Rønne, havde han nemlig ved et Tilfælde truffet en purung Pige, som han med hele sin tøjlesløse, ungdommelige Kraft havde forelsket sig fuldstændig blindt i. Hun hed Vilhelmine Erichsen og var Datter af Prokurator og Kancelliraad Thomas Erichsen i Laxegade i Rønne. Faderen var »fattig som en Kirkerotte (eller som jeg selv)«, som Drachmann skriver, Datteren skildres af alle, der har kendt hende, som en Aabenbaring af Skønhed, Friskhed og Charme. Drachmann opholdt sig tidligt og silde hos Erichsens, men Fru Erichsen var

Holger Drachmann: Ud for Christianso. 1872. 40 × 54 cm. Bornholms Museum.

ikke begejstret ved Tanken om at lade de to Unge alene paa deres lange Spadsereture; det formede sig dog saa heldigt, at en ung Mand, som havde kendt Vilhelmine fra hun var ganske lille, og som var Malerkammerat med Drachmann, kunde fungere som Anstandsdame. Det var Kristian Zahrtmann. Zahrtmann skriver selv herom: »Jeg blev Skærmbrædt paa vore lange Ture langsmed Havet. Han (Drachmann) var godmodig og overordentlig generт af sig, og netop paa Grund af det sidste kunde han blive uartig. Han er den Eneste jeg nogensinde har set være uhøflig mod Moder. Var iøvrigt som sine Omgivelser, kunde skifte Ham fra Time til Time«. I Efteraaret 1869 blev Drachmann og Vilhelmine forlovede, og i 1871 blev de gift. Deres korte og ulykkelige Ægteskab er det ikke her Stedet at komme ind paa. Drachmann fremtraadte første Gang offentligt som Maler paa Charlottenborg i 1869 med to Landskaber. Heraf var det ene fra Bornholm, fra Aarsdale. I 1870 udstillede han tre Bornholmermotiver, i 1871 eet, i 1873 eet og i 1874 to. Dermed var hans egentlige Malerperiode til Ende. Senere i Livet syslede han ganske vist lejlighedsvis med Pensler og Farve, men mere for Adspredelsens Skyld.

Samme Aar, som Drachmann traadte frem paa Charlottenborg, havde ogsaa *Zahrtmann* sin Udstillingsdebut med »En Konfirmandinde paa Bornholm«. Zahrtmann var tre Aar ældre end Drachmann, og han havde utvivlsomt et Forspring for ham i Modenhed; bortset herfra var der dog ogsaa betydelig solidere Bund i hans maleriske Bestræbelser.

I Modsætning til Drachmann var Zahrtmann den udprægede Slider. Han havde om-

Kristian Zahrtmann: Portræt af Vilhelmine Erichsen, senere gift med Holger Drachmann. 1866. 47 × 38 cm. Fru Elisabeth Theodor Jensen.

hyggeligt aset sig gennem alle Akademiets Klasser og havde i Juli 1868 faaet Afgang. Den støtte Arbejdsevne udelukkede paa ingen Maade Tilstedeværelsen af en urolig Aand og et temperamentsfuldt Sind; disse Egenskaber tiltrods er det dog Maalbevidstheden og Refleksionen, der gav hans Kunst det rige Fond af potenseret Kraft, som har placeret ham paa en saa fremskudt Plads i vor moderne Kunsthistorie. Gennem sit Eksempel og gennem sin energiske kunstpædagogiske Virksomhed blev han noget af et Kraftcentrum for tre Generationer af danske Malere.

Zahrtmann følte sig med en sønlig Hengivenhed, som er lige saa smuk som den er sjælden, hele Livet igennem stærkt knyttet til sit Hjem, ikke mindst sin Moder, som kom til at spille en meget stor Rolle for hans Kunst. Derved kom han til at føle Bornholm som sin Tilværelses egentlige Udgangspunkt. Ofte aflagde han Besøg i Rønne hos Forældrene, og Tid efter anden benyttede han ogsaa Lejligheden til at male paa Bornholm. Alligevel kan man ikke regne ham for Bornholmermaler i moderne Forstand. Han er nok den betydeligste Kunstnerpersonlighed, den bornholmske Jord har fostret, men alt i alt har hans Kunst kun ringe Tilknytning til Øen, hvilket iøvrigt hænger nøje sammen med hele Zahrtmanns kunstneriske Indstilling. Hans Hovedinteresse er koncentreret om det menneskelige og psykologiske, hvorfor menneskelige Figurer stedt i sjæleligt tilspidsede Situationer og opfattet med en paa een Gang skarp og medfølende Indlevelsesevne maa siges at være hans egentlige kunstneriske Force. Naar han endelig gav sig af med Landskaber, var i Grunden kun den italienske Naturs kraftfortættede og modsætningsrige Karakter tilfulde i Stand til at udløse den Trang til Farveeksplosion, som var et af hans Væsens mest markante Træk.

Kristian Zahrtmann: Studie til »En Konfirmandinde«. (Søsteren Elisabeth). 1868. 41 × 31 cm. Fru Ida Parnov, Hellerup.

Kristian Zahrtmann: Mormoderens Have i Rønne. Søsteren Elisabeth og Kusinen Emma Jespersen spadserende. 1869. 45 × 65 cm. Bornholms Museum.

At give et Overblik over Zahrtmanns vidtforgrenede Indsats i dansk Kunstliv blot fordi han er Bornholmer ligger udenfor denne Opgaves Rammer. Vi maa nøjes med at belyse den Del af hans Virksomhed, som har direkte Tilknytning til Øen.

De første Arbejder, der kan paavises fra Zahrtmanns Haand, stammer fra Aaret 1860, hvor han altsaa var atten Aar gammel. Tiden fra 1860 til 1870 maa betragtes som hans egentlige Læretid, og i denne Periode havde han menneskeligt som kunstnerisk den mest intime Forbindelse med Bornholm. Allerede dengang var hans Hovedinteresse rettet mod Menneskeskildringen og Portrættet. Hans nærmeste Familie- og Vennekreds synes at have udvist en englelig Taalmodighed som Modeller. Snart er det Moderen eller Mormoderen, der maa holde for, snart er det de mindre Søskende; der var heldigvis mange af dem, saaledes at Modelbyrden kunde fordeles. Ogsaa Vilhelmine Erichsen og hendes Søstre var flinke til at sidde for den unge Zahrtmann. I de første mere forsigtige Forsøg, som er præget af en egen ren og barnlig Uskyld i Opfattelsen, nøjes han almindeligvis med at skildre Modellens Hoved og Ansigtstræk. Først paa et noget senere Tidspunkt gaar han i Gang med hele Figuren. Disse Helfigursbilleder eller Tegninger af hans Nærmeste fører ganske umærkeligt over i Genrescenerne. Et smukt og holdningsfuldt Billede af Søsteren Elisabeth, der med en Salmebog i Haanden er anbragt i Profil op mod den lavloftede Bornholmerstues to lysende Vinduer, har saaledes ikke Portrætkarakter, men maa snarere opfattes som en Art Folkelivsmaleri. Den unge Kvinde i Nationaldragten er skildret som en Type, som Repræsentanten for det Folk, Zahrtmann

selv følte sig saa stærkt knyttet til. Mere fortællende i deres Tone er Billeder som »Grethe Poul Hans ved sin Rok«, »Ved Sygesengen« eller »Erlandsens Stue«; naar alt kommer til alt, er det dog det folkloristiske Moment, der i disse Billeder i første Række tiltrækker Opmærksomheden. Betoningen af Handlingen og Evnen til en dramatisk Tilspidsning af Temaet begrundet i psykologiske Iagttagelser af de Optrædendes Karakterejendommeligheder modnes først hos Zahrtmann, da han kaster sig ud i de store og meget krævende historiske Opgaver.

Ind imellem disse Figurskildringer dukker der ogsaa Landskaber op. Gentagne Gange har han saaledes malet Hammershus, han har malet Brænding mod Klippekyst og har skildret en Del af Øens gamle Arkitekturmindesmærker. Men fælles for alle disse Billeder er, at de er ganske konventionelle i Opfattelsen og ikke formaar at fange de Træk som virkelig er karakteristiske for den særprægede Natur. En Undtagelse danner dog et Kystparti fra Svaneke, som han malede 1869, og hvor han i usædvanlig Grad synes at have haft Blikket opladt for Klippekystens specielle Storladenhed. Blandt Friluftsmalerierne fra disse Aar har han iøvrigt mest Held med Billederne fra Fædrenehjemmets eller nære Slægtninges idylliske Haver. For Eksempel ejer Bornholms Museum et Parti fra Mormoderens Have (1869), der nok kan forekomme tørt, men alligevel er helt og smukt i Opfattelsen.

Da hans første Ungdomsaar og egentlige Læretid er omme, bliver han indfanget af den Motivkreds, som skulde komme til at spille en saa afgørende Rolle for ham: den historiske med Leonora Christine i Moderens Skikkelse som det monumentale Midtpunkt; i Slutningen af 1875 kom han for første Gang til Italien, hvad der ikke blev af mindre Betydning. Dermed var Zahrtmann ført ind i sit egentlige Livsspor, og hans barnligt intime Forhold til Bornholm trængtes i Baggrunden. Hans Kærlighed til Fødeøen var dog usvækket, hvad der senerehen fra Tid til anden gav sig — omend kun sparsomme — maleriske Udtryk. Foruden Interiører fra Forældernes Hjem og Portrætter af mere familiemæssig Karakter har han kun malet ganske enkelte Landskaber, saaledes i 1895 en Række Skov- og Strandpartier fra Rønne og nærmeste Omegn og i 1899 og 1900 et Par Gaardinteriører fra Hjemmet. Flere af disse Billeder giver et godt Indtryk af den koloristiske Udvikling, Zarthmann er gennemløbet siden sin bornholmske Ungdom. Endelig i 1904 maler han et Parti fra Nygade i Rønne.

Medens Zahrtmann alle Dage holdt Kontakten med Øen vedlige, kappede hans yngre Samtidige *Michael Ancher* den allerede paa et meget tidligt Tidspunkt af sin Tilværelse. Ancher blev født i 1849 paa Frigaard i Rutsker Sogn. Han opvoksede i Rønne, hvor hans Far imidlertid havde slaaet sig ned som Købmand, og her fik han sin Realskoleuddannelse. Det var skralt med Familiens Økonomi, og allerede som sekstenaarig maatte han forlade Hjemmet for at tjene til Livets Ophold, og han fik Stilling som Skriver paa et saa fjernt Sted som Kalø Godskontor i Jylland. Det var herovre, hans Lyst til Malerkunsten for Alvor blev vakt; det, der gav ham det afgørende Skub fremad, var, at han saa tilrejsende Kunstnere, først og fremmest Th. Philipsen og Vilhelm Groth, tumle med deres Landskabsbilleder. 1871 kom han til København for at gaa paa Akademiet, men Jylland vedblev at drage ham; i Sommeren 1874 begav han sig, ivrigt tilskyndet af sin Ven og Malerkammerat, den senere Museumsmand Karl Madsen, til Skagen, og dermed var hans Skæbne egentlig beseglet. Resten af sit Liv satte han hele sin kunstneriske Kraft ind paa Skildringen af Skagens Natur og Folkeliv, og han og hans Hustru, Malerinden Anna Ancher, der var Datter af Skagens Kromand Erik Brøndum, blev de samlende Midtpunkter i den Kunstnerkoloni, der snart flokkedes heroppe; dens Indsats kom som bekendt til at betyde et helt Kapitel i moderne dansk Kulturhistorie.

Hele Anchers Manddomsproduktion til-

Michael Ancher: Ved Sygesengen. 1879. 62 × 71 cm. Skagens Museum. En Replik fra samme Aar i Den Hirschsprungske Samling.

hører Skagen; Spørgsmaalet, om han i sin pureste Ungdom har beskæftiget sig med bornholmske Motiver, kan ikke afgøres paa Grundlag af det Materiale, der indtil nu foreligger tilgængeligt. Fra Tiden efter det Øjeblik, hvor Skagen har bjergtaget ham, findes saavidt det vides kun eet eneste Billede fra Bornholm, og det er endda til en vis Grad malet paa Trods. Billedet hedder »Ved Sygesengen« og stammer fra 1879; det forestiller en ung Pige, der sidder og læser højt for sin syge Bedstemoder, som ligger gemt i Alkovens Puder. Det tilhører nu Skagens Museum, medens en samme Aar dateret Gentagelse findes i den Hirschsprungske Samling. Det fortælles, at Ancher ligefrem var flygtet til Bornholm fra den store Kunstnerindvandring, som hjemsøgte Skagen. Ancher kunde nok lide at se Mennesker om sig, men han betragtede de mange nyopdukkede Kunstnerkammerater med en vis Skepsis og Jalousi, han var bange for, de skulde okkupere de Motiver, som han som den førstankomne mente at have Eneret paa. I sin øjeblikkelige Ærgrelse stak han altsaa af fra det hele og benyttede sit Ophold paa Fødeøen til at male en bornholmsk Genrescene. At han har valgt et Optrin med Figurer er ganske naturligt,

Menneskene interesserede ham alle Dage mere end Landskabet. »Ved Sygesengen« kan næppe henregnes til Topydelserne indenfor Anchers Produktion, men det er et samvittighedsfuldt gennemført og ægte opfattet Billede.

Ancher har næppe paa Bornholm som paa Skagen været udsat for ubehagelig kunstnerisk Konkurrence. Kun faa Malere synes i disse Aar at have fundet Vej over til den fjerne Klippeø; Grunden er maaske for en Del den, at Skagen lagde saa stærkt Beslag paa Sindene. Helt frem til omkring 1910 fik Bornholm Lov til at henligge forholdsvis ubemærket; en Række mere eller mindre kendte Malere aflagde ganske vist Visit og hjembragte haandgribelige Minder om Øens populære Turistpunkter, som næste Foraar kunde ses paa Charlottenborg, men om en samlet kunstnerisk »Rejsning« er der slet ikke Tale. Der skal her blot nævnes enkelte Navne som *J. U. Bredsdorff, G. E. Libert, Chr. Blache, Carl Bille, Peder Mønsted, A. P. Madsen, Louise Bonfils, A. Dorph, Fr. Winther, Vilhelm Pacht, Raadsig, Otto Haslund* og *Chr. Zacho* for blot at anføre et Udvalg af de mere kendte. Den mest trofaste af dem alle var dog *J. H. Brandt,* kaldet »Bølgebrandt«, som gennem en Menneskealder var Øens faste Gæst, og som skaffede sig et kendt Navn i Samtiden paa sine talløse Skildringer af bornholmske Strandmotiver.

Af indfødte Bornholmere er der i denne Periode kun Grund til at gøre opmærksom paa to. Den ældste af disse, *Hans Christian Koefoed,* blev født paa Soldatergaard i Aaker Sogn samme Aar som Michael Ancher, i 1849. Han fik sin Uddannelse paa Akademiet og blev senere Elev af Carl Bloch, der kom til at betyde en Del for ham. Hans egentlige Felt var Genremaleriet, og han har malet en Række elskværdige fortællende Scener, dels fra Bornholm, dels fra Vestjylland og Frankrig, hvor han en Overgang studerede. Han døde i 1921. Den yngste hedder *Hans Peter Kofoed* og blev født 1868 i Rø. Efter at have gennemgaaet Akademiet begyndte han i 1892 at udstille paa Charlottenborg. I sin Ungdom henter han ofte sine Motiver fra Fødeøen, senere synes Nordsjælland, Norge og Italien at have været hans foretrukne Steder. Hans maleriske Opfattelse var paavirket af Viggo Johansens og Krøyers Impressionisme, og hans Billeder er ikke uden koloristisk Følsomhed. Meget produktiv var han ikke; dels var han overordentlig selvkritisk, dels var hans Tid optaget hos Bing og Grøndahl, hvor han de sidste Aar før sin Død i 1908 var Leder af Afdelingen for Underglasurmaleri.

Det naturalistiske, impressionistisk farvede Gennembrud, der skete herhjemme i Halvfjerdserne og Firserne, fik meget stor Betydning for Landskabsmaleriets Udvikling og hele Karakter. Landskabsmaleriet blev et udpræget Friluftsmaleri, hvad det ikke havde været før. Nu var det et kunstnerisk Krav, at Billederne blev udført Ansigt til Ansigt med Motivet, hvorved Studiet af Lyset, Atmosfæren og Naturens Farver blev drevet med hidtil ukendt Intensitet. Som vi har set, var det i første Omgang Skagen, der kom til at høste godt af det nye.

Om det er Bornholms fremmedartede Karakter, der har afskrækket Kunstnerne, som fra det øvrige Danmark var vant til blidere Linievirkninger og mere afdæmpede Farveklange, eller det ganske simpelt er Øens isolerede Beliggenhed, der har bevirket, at det varede saa længe, før den blev draget ind i det moderne Landskabsmaleris Motivkreds, faar staa hen. Nok er det, at Bornholm først for Alvor gør sin Stemme gældende i Kunsten paa et saa sent Tidspunkt som omkring 1910. Men da blev det til Gengæld ogsaa med en Kraft og en Myndighed, som ikke kunde siddes overhørig, og det er ingen Overdrivelse at sige, at et af de vigtigste Kapitler i moderne dansk Kunsthistorie har udspillet sig paa Bornholm.

Mærker man sig Tidspunktet for de moderne Maleres Opdagelse af Bornholm, fristes man unægtelig til at hælde til den Opfattelse, at det virkelig var Bornholms egenartede Natur, der saa længe havde givet den

dens isolerede Særstilling; thi netop omkring 1910 skete det Sporskifte i dansk Kunst, som medførte og muliggjorde en mere intens og mere koncentreret, maaske ogsaa en mere ensidig, Uddybelse af de koloristiske Problemer, end man hidtil havde turdet give sig i Vold. Man var begyndt at orientere sig efter de nye ekspressionistiske Strømninger i fransk Kunst, Strømninger som krævede de stærke, enkle Virkninger, den frodige Kolorit og den dristige Spænding mellem Billedets forskellige Farveflader anerkendt som Malerkunstens væsentligste Faktorer. Nu er det jo en Kendsgerning, at man bevidst eller ubevidst søger mod de ydre Midler, som i højeste Grad formaar at udløse den indre Spænding, som ens Syn paa og Opstilling af Problemerne har skabt; og den bornholmske Natur blev uden Tvivl for en Gruppe af den Malergeneration, som havde sit Gennembrud omkring 1910, det Middel, der takket være sin potenserede Styrke i alle Virkninger og sin Rigdom paa Modsætninger udløste netop den Trang, som det nye Syn paa Malerkunstens Midler og Maal havde skabt. Thi det er jo en Kendsgerning, at intetsteds i Danmark har Vegetationen en saa sydlandsk Farvepragt, Lyset en saa glødende Styrke og Himlen og Havet en saa dyb, mættet Farve som paa Bornholm.

Den egentlige Opdager af Bornholm som malerisk eller maaske rettere som koloristisk Motiv var kuriøst nok ikke en Dansker, men en Svensker, nemlig *Karl Isakson* (1878—1922). Isakson er en af den moderne skandinaviske Kunsts ejendommeligste Begavelser. Han var født i Stockholm, men selvom der i hans Væsen var mange Egenskaber, som vi her i Danmark vil anse for typisk svenske, følte han sig ikke rodfæstet i Sverige; hele hans nervøse, ideligt svingende Temperament gjorde ham hele Livet til en inderst inde rodløs Mand, men Danmark var dog det Land, hvor han bedst faldt til Ro, og hvor han følte sig mest hjemme. Hele hans Kunstnergerning faldt i hvert Fald her, og det er ogsaa her, hans Betydning i overvejende Grad kan spores. Isaksons Berøring med Danmark begyndte iøvrigt ret tilfældigt; paa en Studierejse i Italien i 1902 traf han i Civita d'Antino Zahrtmann, med hvem han rejste til København for at gaa paa hans Skole, og dermed var Isaksons Skæbne beseglet. Selvom Zahrtmann ikke direkte kan spores i Isaksons Kunst, er der dog ingen Tvivl om, at han fik stor Betydning for ham, ikke mindst ved den Tillid og Interesse, hvormed han mødte ham. Direkte Betydning for Isaksons Kunst fik derimod en anden Kunstner, nemlig den store franske Maler Paul Cezanne (1839—1906). I næsten to Aar, fra 1905 til 1907, opholdt Isakson sig med Afbrydelser i Paris, og Cezannes Billeder gjorde her et meget dybt Indtryk paa ham. Hver eneste Gang, der i Frankrig eller Tyskland blev budt paa en Udstilling af Cezannes Kunst, rejste Isakson derhen for at studere den. Det er værd at lægge Mærke til, at Isakson faa Maaneder før han kom til Bornholm første Gang, i Foraaret 1911 havde været i Paris og genopfrisket Bekendtskabet med Cezanne. Efter Hjemkomsten gik han stadig rundt med Postkort efter Cezannes Billeder i Lommen, som han dels med enthusiastisk Begejstring viste frem til sine Malerkammerater, dels raadførte sig med, naar han selv stod overfor sine Motiver. Dette skal ikke forstaas saaledes, at Isakson slavisk kopierede Cezanne, for baade i Formopfattelse og Kolorit er Isakson væsentlig forskellig fra sin beundrede Læremester. Men Grundprincippet, hvorudfra de arbejder, er det samme. Cezanne knæsatte Princippet og fik derved europæisk Betydning, Isakson paa sin Side tilegnede sig det og benyttede det som Grundlag for Udformningen af sine helt igennem personligt farvede Inspirationer og bidrog derved sit til at bringe dansk Kunst i Kontakt med, hvad der foregik ude i den store Verden. Hvori bestaar da dette Princip? Vi skal ikke her fortabe os i det vidtløftige teoretiske System, der danner Udgangspunktet for Cezannes Ideer, blot i korte Træk se paa Resultaterne af alle Overvejelserne. Den nye

Kunstretning med Cezanne i Spidsen bygger paa en Maade videre paa de Landvindinger, Impressionisterne gennem 1860'erne og 70'erne var naaet frem til gennem Spektralanalysen. Cezanne benytter ogsaa de »rene« Farver, Lysets Grundfarver: rødt, orange, gult, grønt, blaat og violet, men i en anden Sammenhæng. Mens Impressionisterne sætter disse Farver op mod hinanden, saa at sige opløser Formen, i Farveflækker, som ifølge deres Teori skal blande sig til en Helhed paa Øjets Nethinde, spiller for Cezanne den enkelte Form og Billedets Struktur i det hele taget en afgørende Rolle; derfor samler han de rene Farver i faste Flader, hvoraf han opbygger og sammentømrer sin Komposition. En usvigelig Sikkerhed i Opbygningen er afgørende for Billedfladens Harmoni. Thi i dette stærkt forenklede Maleri, der, selvom det bygger stærkt paa direkte Naturiagttagelser, alligevel paa sin Vis er abstrakt, spiller hver Aftoning i Farvefladerne ind som formdannende Element og hvert Strøg ind som strukturdannende Led. Af Billedets koloristiske Balance afhænger altsaa Kompositionens Balance. Afhængig af Farvefladernes indbyrdes Forhold er ogsaa Billedets Lyskraft — Farverne kan ligefrem presse hinanden op til en voldsom Lyskapacitet; men presser de for stærkt, saa blot een af dem ikke harmonerer og gaar ud af Billedet, kan hele Kompositionen bogstavelig talt falde sammen som et Korthus. Maaske man vil forstaa, hvor fint et Samspil og hvor fin en Balance, der efter Cezannes Principper er mellem et Billedes Funktioner.

Med Indtrykkene fra Cezanne i frisk Erindring kom Isakson i Sommeren 1911 til Bornholm og Christiansø, og det blev kun det første af en hel Række Besøg. Der fandt han udbredt for sine Øjne hele den funklende Natur, som kunde give ham Lejlighed til at prøve sine Kræfter. Resultatet blev en Række Billeder, der nu, blot 25 Aar efter, staar som klassiske. Isakson omformede sine Motiver til et dekorativt-forenklet Hele. Selve Linien dyrker han saa godt som ikke — han oplever Naturen koloristisk og sammensætter Kompositionen af koloristiske Elementer uden Tegning i almindelig Forstand. At der alligevel kommer Tegning i Billedet viser tilfulde Isaksons sikre artistiske Fornemmelse. Med klar og præcis Sikkerhed anbringer han Farveakkorderne paa Lærredet, saa de klinger sammen og skaber Struktur og Rumvirkning i Billedet. Naar man ser disse skitsemæssigt henkastede Billeder, aner man knapt, hvilken Kamp og hvilket sammenbidt Koncentrationsopbud, der ligger bagved dem. I det Øjeblik Isakson satte sine tyndtflydende, i Terpentin opløste Farver op paa Lærredet, var de »færdige« og stod ikke til at ændre. Hver ny Farve, der blev sat af, var skæbnesvanger — harmonerede den med Kompositionens øvrige Farver, kunde den maaske presse hele Billedet frem til det afgørende Maal, saaledes at den tilsigtede klanglige Totalitet levede og stod fast — slog det fejl, var det hele ødelagt, og Billedet blev skaanselsløst kasseret. Et nyt Lærred blev taget frem, og med Erfaringerne in mente fra det mislykkede Resultat, blev Kampen taget op paa ny.

Naar man betragter Isaksons Kompositioner fra Bornholm og Christiansø, maa man beundre hans Evne til at faa Lyset til at tindre af Kraft med uendelig fine Virkemidler. Billederne fyldes med Spænding ved den raffineret dristige Maade, hvorpaa han med sikker Beregning spiller Komplementærfarverne ud mod hinanden — de ægger og modvirker hinanden samtidig med at de holder hinanden i Skak, faar de usynlige perspektiviske Akser til at ligge fast og hvælver Billedets Rum til en stor, frodig Helhed.

Edvard Weie (1879—1943) kom til Bornholm og Christiansø nogenlunde samtidigt med Isakson, i Sommeren 1912. Ogsaa han kom til denne sin nye Motivkreds fra Paris, hvor han havde opholdt sig om Foraaret, men hans Maleri bar ikke saa direkte Spor af det. Weie fortsætter i alt væsentligt Linien fra sin Ungdomstid — den Linie, som han selv kalder den realistisk-impressionistiske — og

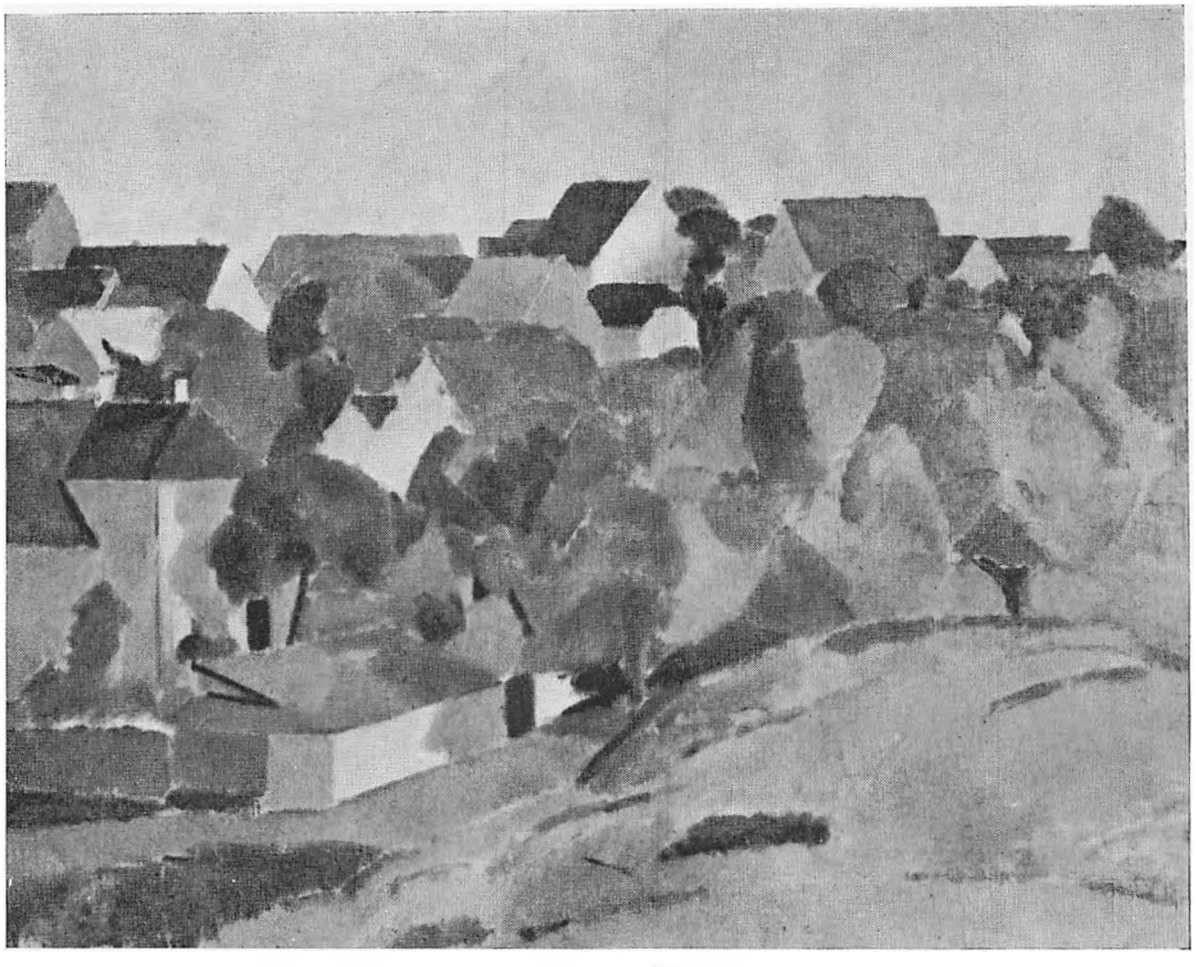

Karl Isakson: Udsigt over Svaneke. 1919. 68.5 × 77 cm. Fru Vera Michaelsen, Gentofte.

Mødet med Bornholm kom i første Række til at betegne en Modning paa denne Udviklingslinies Vej, ikke et Brud med den. Modningen i disse Aar viser sig ved en dristigere Motivafskæring, større Enkelhed og Stramhed i Kompositionen, en sikrere flademæssig Behandling, som faar Bugt med de første Aars lidt tørre Uddetaillering.

Naar man taler om Bornholmermalernes Pionertrop, nævner man gerne Isakson og Weie i et Aandedrag, men man er altfor tilbøjelig til at antage, at disse to Kunstnere lignede hinanden mere, end de faktisk gjorde. Den personlige Forbindelse mellem dem var iøvrigt af noget problematisk Karakter. Det har nok virket befrugtende for dem begge at kunne diskutere Kunstens Problemer med hinanden, men samtidig var de begge af et saa nervøst og oversensibelt Temperament, at de gik hinanden paa Nerverne, hvilket resulterede i, at de til Tider direkte undgik hinanden under Sommeropholdene paa Christiansø. Ganske vist arbejdede Weie ud fra de samme Grundideer for den moderne koloristisk betonede Kunst, som vi udførligt betragtede i det foregaaende, og som Isakson i saa høj Grad var fængslet af, men dog vandrede Weie ad sine egne og meget personlighedsprægede Baner, som kun til en vis Grad løb parallelt med Isaksons. Mens denne fortrinsvis arbejdede med de vide, næsten prospektagtige Udblik over Landskaberne, vælger Weie gerne mere lukkede Motiver, f. Eks. et Hjørne af en Strandbred, hvor Klippeforma-

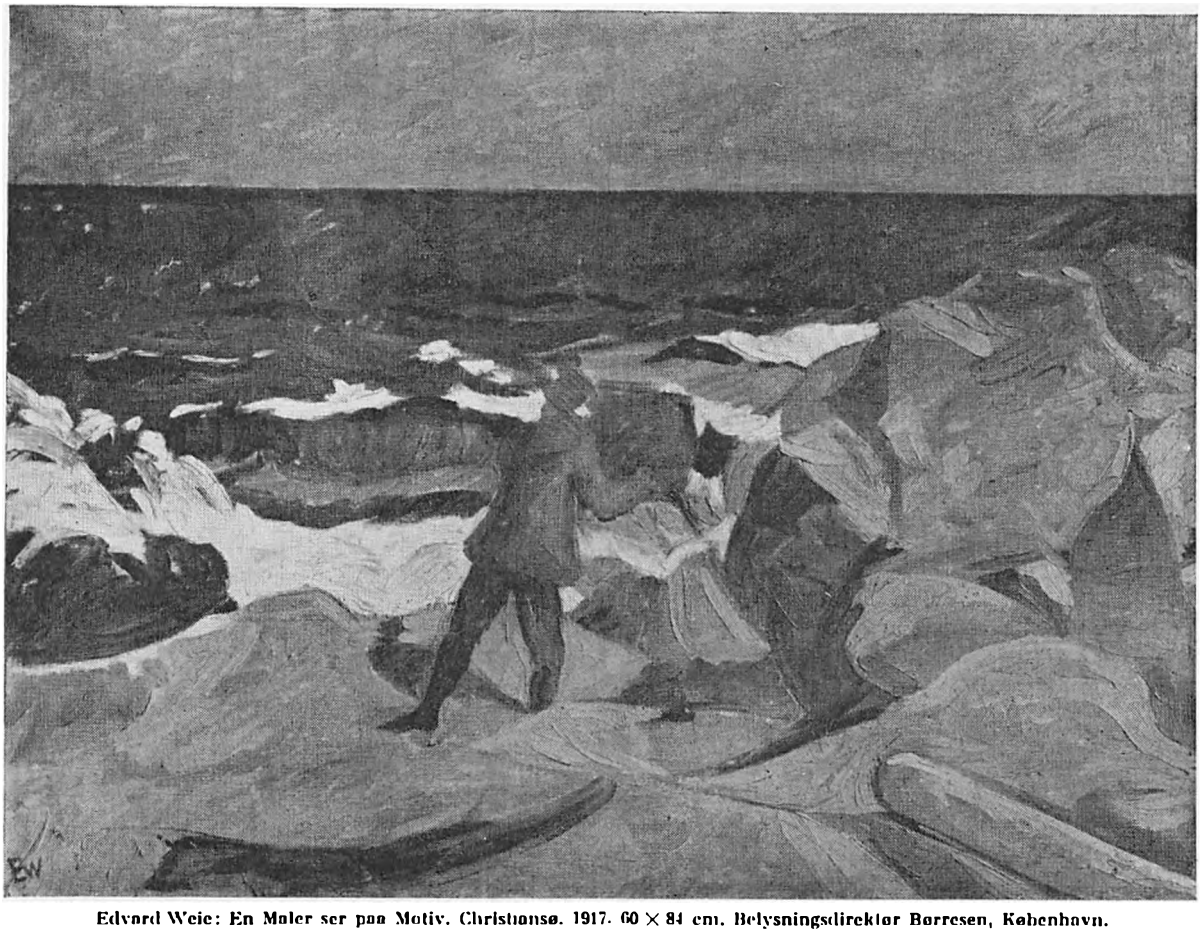

Edvard Weie: En Maler ser paa Motiv. Christiansø. 1917. 60 × 84 cm. Belysningsdirektør Børresen, København.

tionerne danner en fast, haandgribelig Barrikade ind i Billedet, udformet med en energisk gennemført plastisk Fylde, næsten ornamental i sin Virkning, som ligger Isakson fjern. Der er en egen viril og samtidig fint behersket Kraft i disse Landskabsbilleder, som man kun altfor sjældent finder i moderne dansk Kunst. Der er ingen Tvivl om, at den bornholmske Natur har tiltalt Weie, netop fordi den er saa lys- og farvemættet — han har selv paa Tryk gaaet voldsomt i Rette med den almindelige danske Natur for dens Graahed og Tristhed; maaske ogsaa Christiansøs Isolation har tiltalt ham, fordi han der har fundet Fred til den Nerveanspændelse, som det at male var for ham.

Weies Bornholmerbilleder giver dog ikke Udtryk for hans Glæde over Lyset og Farven ved en Farvernes Mangfoldighed. Faktisk bevæger Weie sig indenfor en ret snæver Farveskala: graat, blaat, hvidt, brunt, som han til Gengæld aflokker en enestaaende Tone- og Valørrigdom, og hvis stoflige Muligheder han udnytter til det yderste. Udmærkede Eksempler paa hans smukt afbalancerede Kompositionskunst, hans enkle, fyndige Farvekraft, hans Evne til at komponere Figurers Bevægelser sammen med Landskabets Linier og hans Sans for ornamental og stoflig Virkning viser i en Nøddeskal hans Tritonbilleder, der ligger i umiddelbar Forlængelse af Bornholmerlandskaberne; faktisk er det de bornholmske Klipper og oppiskede Bølger, vi har for os, blot fyldt med nøgne Væsener fra en fantastisk Verden. Først senere fik Weies Kunst den Lighed med Isaksons, som man almindeligvis vil se.

Med Isakson og Weie var Bornholm og

Olaf Rude: Aftensol i Gaden. Allinge. 1922.

Christiansø introduceret i moderne dansk Malerkunst. Det var disse to Kunstnere, der i første Række fik størst Betydning, men Forholdet maa dog ikke opfattes saaledes, at de var de først ankomne endsige de eneste paa Øen. Allerede da Isakson kom til Christiansø i Juni 1911 fandt han en hel Kunstnerkoloni herovre. Helt fra 1896 havde hans Landsmand, den udmærkede svenske Marine- og Landskabsmaler Oscar Hullgren, saaledes været fast Sommergæst herovre — og han er det forøvrigt stadigvæk — medens en hel Skare danske Kolleger først fornylig havde »opdaget« Øen. Foruden *Axel Salto* og hans senere Hustru, den bornholmsk fødte Malerinde *Kamma Thorn*, var der *Harald Giersing*, *Andreas Friis* og *Mogens Lorentzen*. Til Staben i disse Aar hørte ogsaa *Aage Roose* og hans svenskfødte Hustru, Malerinden *Wanda Roose*, ligesom Maleren *Danneskjold-Samsøe* inspireret af Isaksons Lovsange over den stedlige Natur, lod sig lokke derover. Der er næppe overleveret mange Christiansøbilleder fra disse Maleres Haand, men Opholdet har dog sikkert betydet et Led i deres maleriske Udvikling. Og de havde det i hvert Fald ualmindelig hyggeligt sammen i det tvangfri og kammeratlige Lag.

Efterhaanden som Aarene gik, fik ogsaa andre Kunstnere Øjnene op for den bornholmske Motivkreds' Værdi. Nogle af disse Kunstnere var Trækfugle, som en Sommer eller to tog Øen i Besiddelse og sidenhen vendte tilbage til de mere hjemlige Strande;

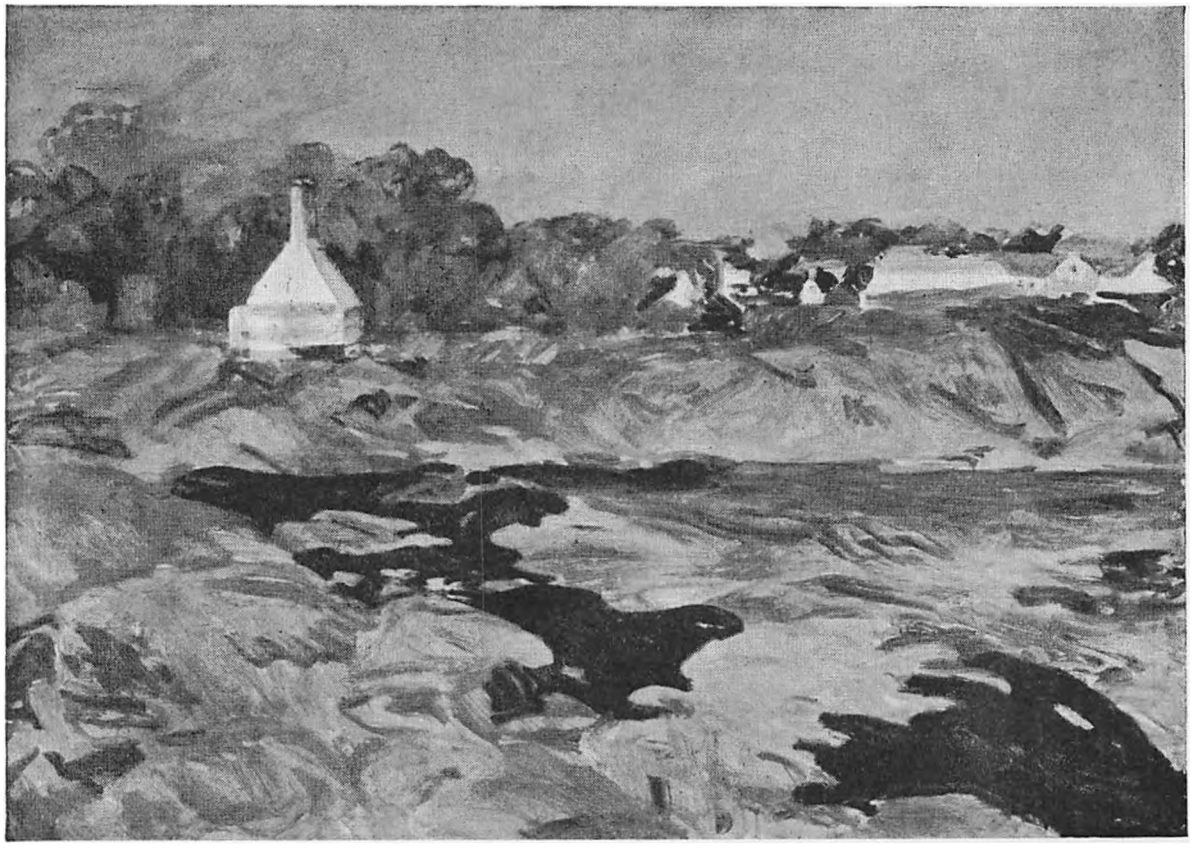

Kræsten Iversen: Tang i Klipper. Neksø. 94 × 134,5 cm. Esbjerg Kunstforening.

men der var andre, som blev ved med at søge til Bornholm, der efterhaanden indgik som et fast Led i deres Kunst og deres Udvikling. Den stadige Forbindelse med Bornholm gav sig et ydre Udslag i, at flere af dem fik Hus derovre. Selvom det bornholmske Landskabsmaleri selvfølgelig kun betegner en Side af disse Kunstneres Virksomhed, glider denne Side dog ind som en saa karakteristisk Repræsentant for deres hele kunstneriske Habitus, at det ikke er med Urette Associationen »Bornholm« indfinder sig, naar der nævnes Navne som Olaf Rude, Kræsten Iversen, Oluf Høst eller Niels Lergaard. At tale om nogen egentlig »Bornholmerskole« i snævrere Forstand skal man alligevel være varsom med. Kærligheden til den bornholmske Natur og de naturlige motiviske og koloristiske Inspirationer, den giver, er det Baand, der holder dem sammen. Men hver for sig er Bornholmermalerne dog saa udprægede Individualiteter, som betoner højst forskellige Sider af Naturindtrykkene og behandler dem saa uensartet, at Vejen, om man ønsker det, ligger lige saa aaben for at se Forskellene som Lighederne mellem dem.

Nogenlunde samtidigt, henholdsvis i 1919 og 1920, kom Olaf Rude og Kræsten Iversen til Bornholm. *Rude* (f. 1886), der forresten det første Aar var fulgt af *Jais Nielsen*, havde gennem de sidste Aar tumlet med kubistiske Problemer, men var efterhaanden ved at faa mere naturalistisk Jordbund under Fødderne. Mødet med Bornholm kom for Rude til at betyde Teoriernes Møde med den store, levende Natur. Det taler til Ære for hans umiddelbare maleriske Instinkt, at han ikke forsøgte at forcere disse abstrakte Teorier frem paa sine Motiver, hvorved de kun var blevet en Hemsko for ham — han gav

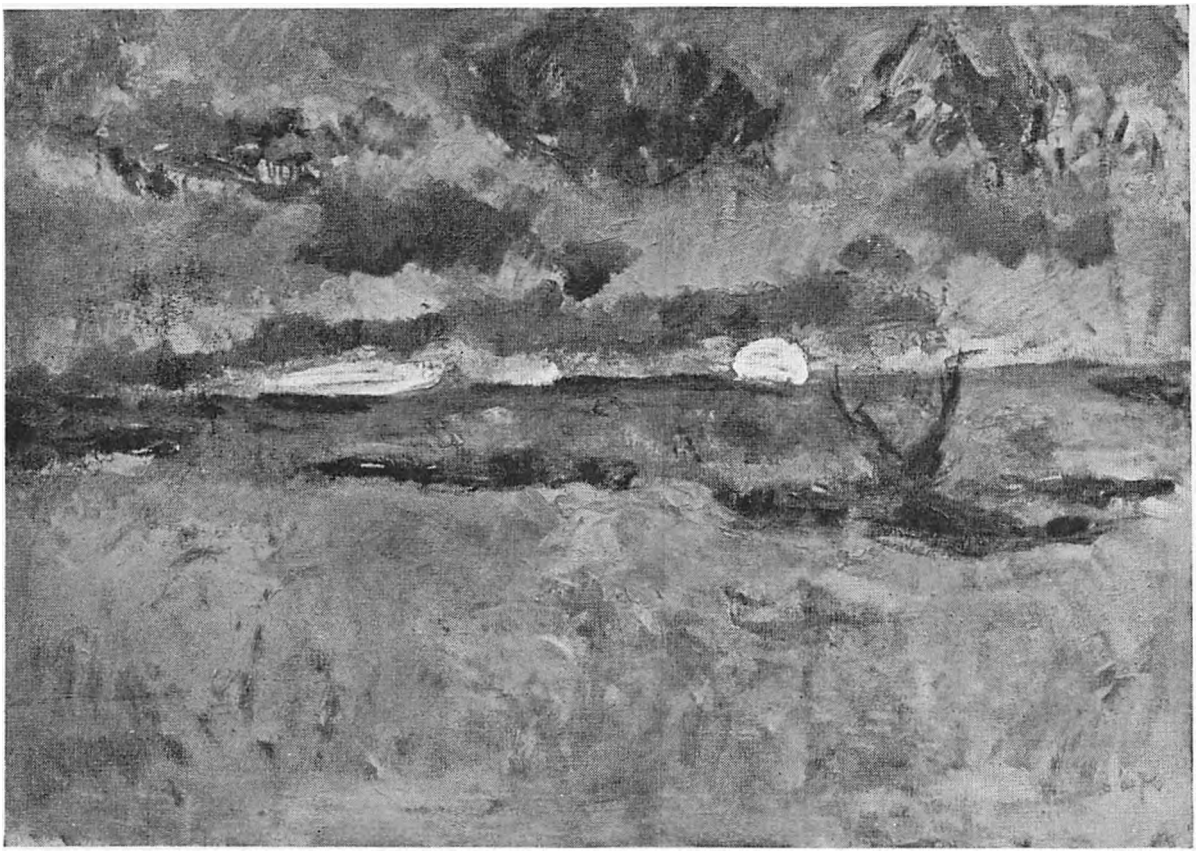

Oluf Høst: Vintersolnedgang. 1931. 90 × 117 cm. Statens Museum for Kunst.

sig med modtageligt Sind Naturindtrykkene i Vold, og den teoretiske Ballast, han medbragte, blev paa denne Maade en virkelig frugtbringende Støtte for hans Kunst.

Det kubistiske Element glider ind i Rudes Bornholmerbilleder som et Middel til Klaring. Fast og stringent bygger han sit Motiv op, Flade til Flade og Blok til Blok, med klare, skære Farver i Lyset og dybe, men alligevel lette Toner i Skyggen. Rudes koloristiske Dristighed i disse Aar har haft en stor Betydning for ung, dansk Kunst, han har med sine Bornholmerbilleder vist, hvordan det indenfor en streng Selvdisciplins Rammer er muligt at spænde Kolorittens Lysfylde op til sin højeste Ydeevne. Iøvrigt har Rude ganske naturligt været underkastet en Udvikling i den Snes Aar, han nu har holdt til paa Bornholm. Fra det klart opbyggede koloristisk køligt afvejende har han kastet sig ud i fornyede Eksperimenter; i mange af hans sene Bornholmerbilleder er der Side om Side med en mere eruptiv Formgivning tændt en hektisk Farveglød, som viser ham fra en ny ungdommelig, romantisk bevæget Side.

En af *Kræsten Iversens* (f. 1886) Fortjenester er, at han helt fra sine unge Dage som en af de altfor faa nulevende danske Malere har forsøgt at holde Figurmaleriets Traditioner levende og indgyde dem nyt Liv. Det var udviklende for ham at sætte sig disse alvorlige Opgaver, hvor Figur og Landskab blev komponeret sammen til en stilbunden Helhed. Men Stil kan være baade en Dyd og en Fare, og Kræsten Iversen har utvivlsomt selv omkring 1920 følt Trang til at kaste sig lukt ud i det umiddelbare Friluftsmaleri som en Modvægt mod den alvorlige Stilsøgen, ligesom fylde Lungerne med en frisk Luft, der ogsaa kunde gavne hans mere dekorativt

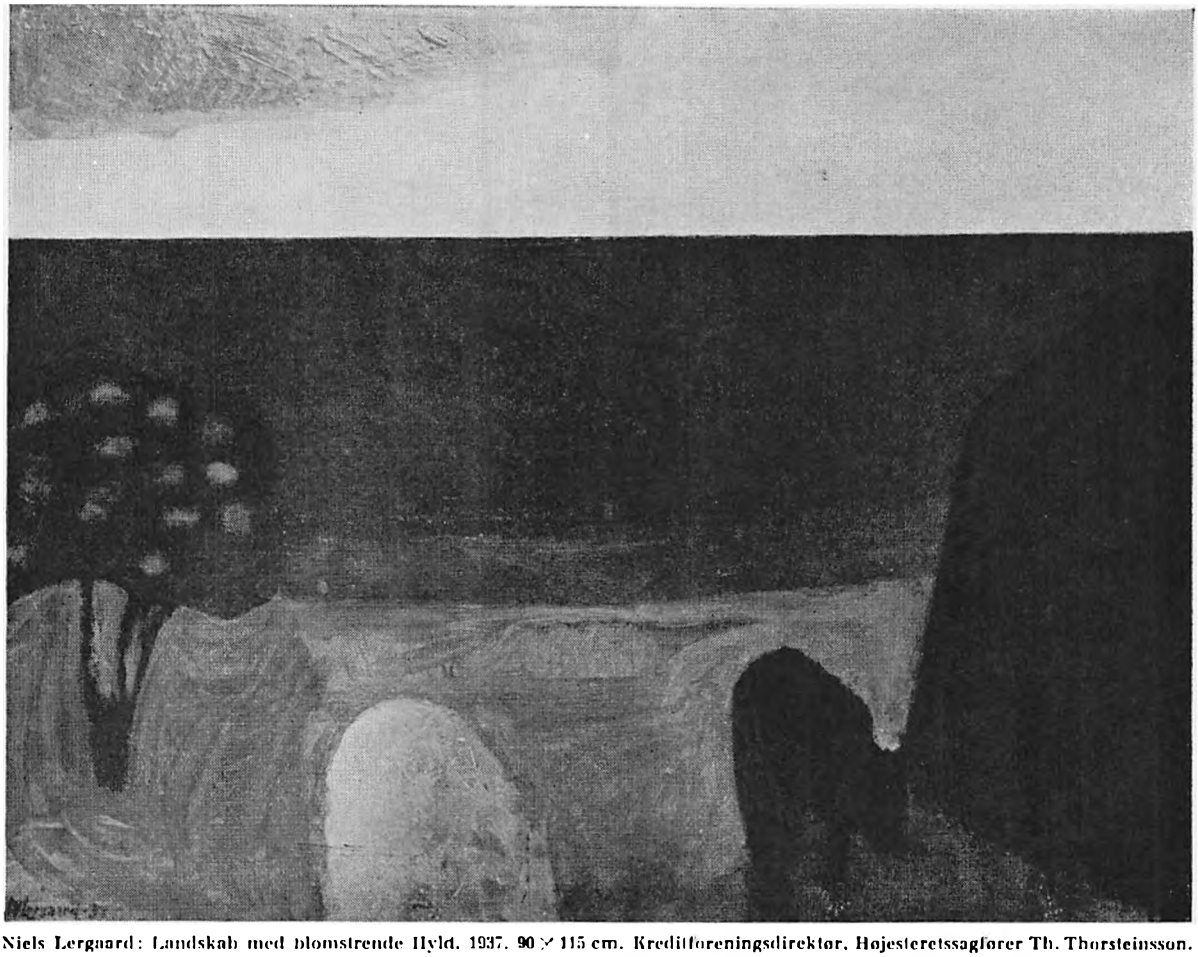

Niels Lergaard: Landskab med blomstrende Hyld. 1937. 90 × 115 cm. Kreditforeningsdirektør, Højesteretssagfører Th. Thorsteinsson.

bundne Bestræbelser. Fornyelsen kom fra Bornholm, hvor Kræsten Iversen har opholdt sig regelmæssigt om Sommeren i den sidste Snes Aar. De talrige Bornholmerskildringer der er blevet Resultatet af disse Somre, repræsenterer den uofficielle Side af hans Virksomhed, hvor han blot har kunnet følge sine egne Indskydelser. Videreførende impressionistiske Traditioner skildrer han i blonde, friske Farver Solens Flimren over det blaa Vand og de rødgraa Klipper og Lysets Spillen i de sommergrønne Grantræer. Han søger ikke de stejle og yderliggaaende Virkninger, men betoner Liniernes og Farvernes blide, behagelige Harmoni og Velklang.

Mens Kræsten Iversen i første Række er de lyse Solskinsdages Maler, opsøger *Oluf Høst* (f. 1884) Tusmørkestemningerne, hvor Konturerne udvisker sig og gaar under i et Hav af flammende Farver. Sammen med Niels Lergaard repræsenterer han det romantiske, det mystiksøgende Element mellem Bornholmermalerne. Blandt de betydeligste af disse er han den eneste indfødte Bornholmer, og det giver hans Kunst et eget Vingefang; han ved, hvordan der er paa Bornholm hele Aaret rundt, han kender ikke blot den blaa Himmel, Solen og Sommerdagenes Sødme, men ogsaa de barske Vinteraftener, naar Sneen fyger sammen i høje Driver, og Vinden tuder i de sorte og forpjuskede Træer. Høst er maaske den nulevende danske Kunstner, som mest hemningsløst kaster sig ud i den rent koloristiske Oplevelse med Følelsen, Intuitionen som eneste Kompasnaal — i hans glødende Farvevisioner gen-

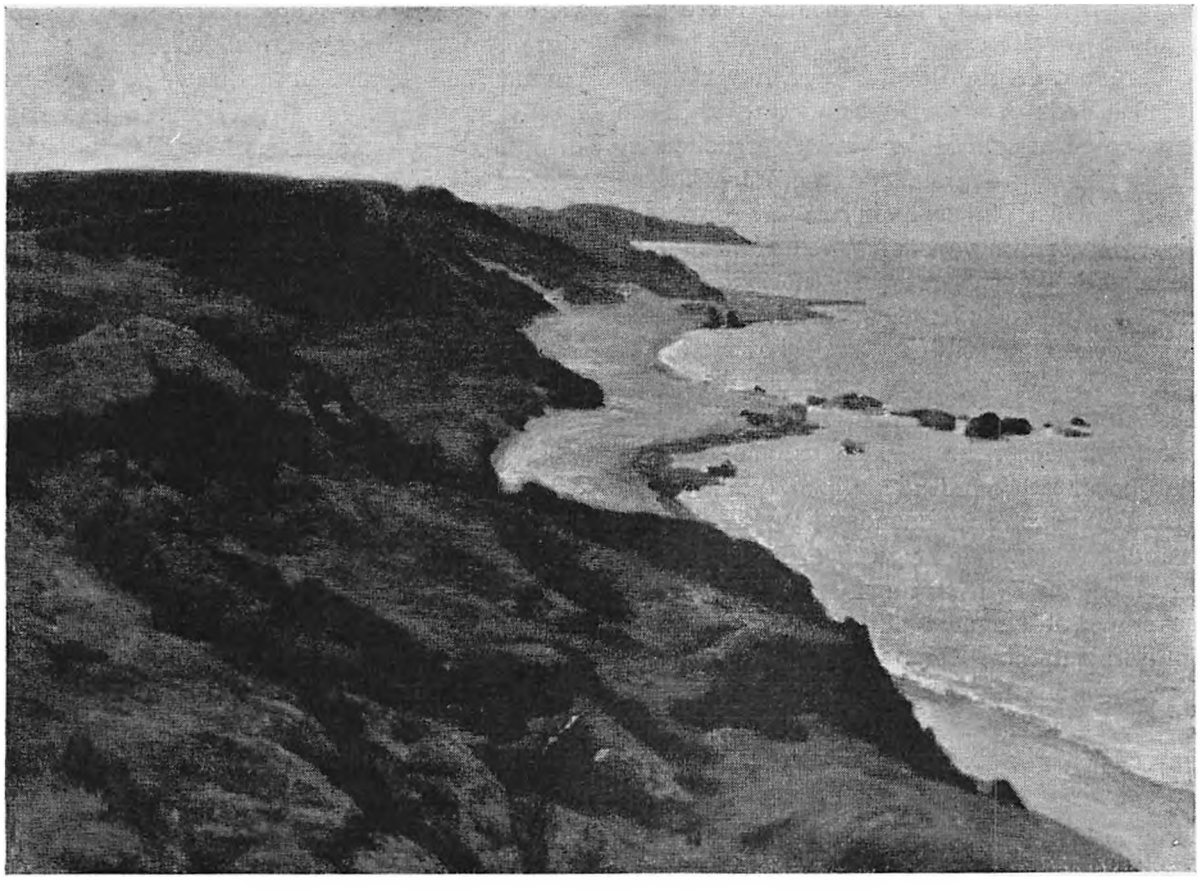

Bertel Hansen-Svaneke: Kysten ved Risegaard. 58 × 68 cm. Bornholms Museum.

oplever vi Naturkræfternes Rasen, Spøgelsernes Hvislen gennem Mørket, Farveakkordernes Klange som Bruset fra et stort Orkester — det er en Kunst, som skal sanses mere end den skal ses, en fintbalancerende, psykologisk Demonstration, som den i sidste Ende er, af Naturens Magt over det menneskelige Sind.

Niels Lergaard (f. 1893) staar rent følelsesmæssigt Høst nær, det er den samme Naturdyrkelse og Hang til Mysticisme, der danner Undertonen i hans Kunst. Men hans Udtryksform er en helt anden. Han er ikke for ingenting Jyde, mut og kantet, uvillig til betingelsesløst at give sig Følelsen i Vold og give andre et Indblik i den. Han næsten forskanser sig bag sine Billeder, hvor Høst aabner Døren paa vid Gab. Lergaards Udtryk er det abstrakt-dekorative Flademaleri, hvor Naturiagttagelsernes Sum er uddraget i syntetisk Form og monumentaliseret. Man kan sige, han er utilgængelig, fordi han ikke straks lukker sig op og fordi det kræver aktivt Arbejde af Beskueren at gøre sig fortrolig med hans Tankegang. Han kræver faktisk noget af det samme Arbejde, som han selv har nedfældet i sit Værk, og det er ikke lidt. Der er et Fond af indædt Slid bagved den dystre stoflige Fylde og den tunge plastiske Fordeling af Masserne. Det er en kunstnerisk Udtryksform, som ligger langt fra Artisteri, fordi den med sin næsten knugende Alvor nærmer sig det religiøse.

Omkring denne Grundstamme af Bornholmermalere fylker sig en næsten uoverskuelig stor Kunstnerskare; et Faatal af dem er Bornholmere af Fødsel, Hovedparten er »Sommerbornholmere«, hvis Ophold paa Øen

dog i visse Tilfælde har faaet en mere permanent Karakter.

Blandt de ægte Bornholmere hører den i 1937 afdøde *Bertel Hansen-Svaneke* til de mere kendte; som Maler var han ganske vist ikke synderlig original, paa de store københavnske Udstillinger, hvor han var repræsenteret, havde han vanskeligt ved afgørende at hævde sig; hans største kunstneriske Dyd er en solid akademisk Dygtighed, som ikke mindst kommer til sin Ret i hans omhyggeligt gennemarbejdede Portrætter; ogsaa bornholmske Landskabsmotiver har han dyrket i vid Udstrækning. Til samme Generation hører *Anthon Juul Erthmann* fra Neksø (f. 1878); skønt bosiddende paa Sjælland har han dog ingenlunde svigtet Forbindelsen med Fødeøen, af hvis Natur han har givet følsomme Skildringer i sin blide, pastelagtig-impressionistiske Kolorit. Indenfor Grafiken har Bornholm fundet sin trofaste Fortolker i *Ernst Køie* (f. 1872), som i Aarenes Løb har udsendt et overordentligt stort Antal dekorativt virkningsfulde Raderinger af Bornholmermotiver. Til Gudhjem-Malerne hører ligeledes *H. P. Haagensen* (f. 1884), der fra sine tidlige Aars helt L. A. Ringske Saglighed — et Billede i Bornholms Museum viser udmærket dette Stadium — har udviklet sig frem mod en friere, bredere og mere koloristisk betonet og stemningsmættet Udtryksform. *Ole Wiedemann Høst* (1915—43) var ogsaa indfødt Bornholmer, men døde allerede i Starten, paa et Tidspunkt, hvor han skulde have haft Mulighed for at finde sig selv efter mange Eksperimenter og Anfægtelser.

Medens langt de fleste af de Kunstnere, vi hidtil har beskæftiget os med, har holdt til paa Østbornholm, er *Claus Johansen* (1877—1943) en udmærket Repræsentant for Vestlandet. Han kom til Bornholm i 1914 og slog sig ned i Rutsker, hvor han lige til sin Død levede Originalens og Løsgængerens fuglefri, i materiel Henseende saare beskedne Tilværelse. Han var Autodidakt, ja vel nærmere Amatør i dette Ords gode Betydning; sin medfødte, ægte Naturfølelse og Farvesans havde han i sin Isolation bevaret frisk og intakt. En lang Række nydelige smaa Landskabsstudier viser hans Sinds Uberørthed og hans Pensels ureflekterede Sikkerhed. En følsom koloristisk Begavelse, ligeledes i Kabinetsformat, er *Johanne Bruhn Hjorth*, der i mange Aar boede i Rønne. Ogsaa dette Værks Redaktør, den alsidigt kunstnerisk begavede *Hans Hjorth*, har med Held dyrket Maleriet.

»Sommerbornholmerne«s Skare er som nævnt næsten kaotisk mangfoldig; Repræsentanter for de mest forskelligartede Afskygninger indenfor dansk Nutidsmaleri er blevet inspireret af Bornholms Natur. At forsøge at registrere dem med blot tilnærmelsesvis Fuldstændighed vilde være ganske hasarderet. Lad os nøjes med et tilfældigt og ganske usystematisk Udvalg og nævne, at Folk af den ældre Generation som *Johan Rohde, Viggo Johansen, Larsen Stevns, Marie Henriques, Henrik Schouboe, Ernst Zeuthen, Andreas Moe, Søren Sørensen* og *E. W. Johnsen* hver for sig har malet karakteristiske Billeder fra Bornholm, medens *Harald Leth, Povl Schrøder, Helge Nielsen, Poul Høm, Carl Østerbye, Sigurd Vasegaard* og *Einar Herman Jensen* faar staa som gode Repræsentanter for det yngre Bornholmerkuld.

Af den Omstændighed, at Bornholm ogsaa fra de helt unge og endnu uberømte Malerspirers Side er Genstand for en veritabel kunstnerisk Kultus, tør man vel tage det Varsel, at Bornholms særprægede Natur ogsaa for Fremtiden vil være en Berigelseskilde for kommende Generationers Skønhedsglæde og maaske — saaledes som den allerede før har gjort det — vise sig i Stand til at gribe ind i den danske Malerkunsts Udvikling og danne Epoke.

LANDBOFORHOLD PAA BORNHOLM

AF KONSULENT K. A. JENSEN, RØNNE

Paa adskillige Omraader har Landboforhold paa Bornholm været afvigende fra Forholdene paa de øvrige danske Øer.

At der paa Bornholm ikke findes hverken Landsbyer, Herregaarde eller Muldvarpe, viser ikke saa lidt i denne Retning. Udtrykket »en Gaard« rummer i uforfalsket bornholmsk Opfattelse ikke ganske det samme Begreb som i det øvrige Danmark. Det samme gælder Betegnelsen »Bonde« eller »Gaardmand«, hvilket ikke har været en fuldgyldig bornholmsk Betegnelse for en Ejer af en Landbrugsejendom af en vis Størrelse, idet Benævnelsen yderligere er betinget af, at Ejendommen bærer det gennem Aarhundreder autoriserede Gaardstal. At Naboens Ejendom maaske har et større Areal og flere Tønder Hartkorn, giver ikke Adkomst for Ejeren til Betegnelsen Bonde eller Gaardmand, hvis Gaardstallet mangler. Ejeren af en saadan Ejendom bærer Betegnelsen Avlsbruger, og Avlsbrugerejendomme betegnes ofte 2-, 3- eller 4-Hestes Ejendomme (»Et 2-Hestes Avl«).

De bornholmske Bøndergaarde har aldrig været samlet i Landsbyer, som paa de andre danske Øer. Rent undtagelsesvis har flere Gaarde ligget meget nær hverandre og har mindet lidt om den egentlige Landsby, ellers er Beliggenheden spredt, ofte i mere eller mindre regelmæssige Rækker, langs Vandløb, hvor primitive Vandmøller har leveret Trækkraften til Maling af Kornet og græsrige Sletter har betinget Føden til Husdyrene og frugtbare Strækninger til Opdyrkning. Indenfor hvert af de 15 Landsogne, Øen er inddelt i, findes foruden Præstegaarden og Degnegaarden undertiden én eller flere Proprietærgaarde, og disse har ikke Gaardstal.

De Bølger, der er gaaet hen over Landbruget i det øvrige Land, er ogsaa drevet ud over Østersøen og har ramt Landbruget paa Bornholm. Den store Pengekrise med Statsbankerotten efter Afslutningen af Napoleonskrigene i Begyndelsen af forr. Aarhundrede, hjemsøgte ogsaa det bornholmsk Landbrug og vendte op og ned paa mange af de gamle Gaardmandsslægters økonomiske Forhold.

Min Oldefader, Esper Pedersen Marcher, der paa det Tidspunkt boede paa Store Almegaard i Østermarie, skyldte en privat Pengeudlaaner i Svaneke et Laan paa 700 Rigsdaler. Af en god Ven, hvis Forbindelser gjorde, at han havde mere Føling med Forholdene end Folk i Almindelighed, fik han det Raad at sælge nogle Kreaturer og betale Gælden, da der var Fare for, at denne kunde blive hans Ruin. Det var i Krigshøjkonjunkturens Tid, hvor Priserne var høje og alt let at sælge, og en Dag mødte han i Svaneke med de 700 Daler i Haanden, men blev mødt med saa overstrømmende elskværdige Oplysninger om, hvor godt og sikkert Laanet stod i Gaarden, og saa højtidelige Løfter om, at Laanet aldrig skulde blive sagt op, saa han vendte hjem igen med sine Penge. Faa Dage efter blev han opsøgt af sin gode Ven, der spurgte, om han havde faaet Laanet ud af Verden. Han forklarede, hvorledes det var gaaet, hvorefter Vennen sagde, at det var ganske naturligt, at

Gammel Vandmølle ved Vasagaard, Aaker.

Manden ikke vilde have sine Penge, men han skulde tvinges dertil ved Opsigelse af Laanet paa lovlig Maade. Og hvis Pengeudlaaneren spurgte, om det var Sølv, der blev betalt med, skulde der svares, at »det er Kongens Mønt, som gaar og gælder«. Efter forskellige Genvordigheder og Protester lykkedes det at faa Laanet ud af Verden, og Gaarden var reddet.

Samtidig skyldte Maanden paa Kuregaarden i samme Sogn 1000 Rigsdaler til samme Pengeudlaaner. Kuregaardsmanden var af Amtmanden budt 1000 Rigsdaler for sine to bedste Hopper og Kanen. Det var lige til at dække Gælden med, men Kuregaardsmanden holdt for meget af sine Hopper til at sælge dem. Han beholdt baade Køretøj og Gælden, men da Krak'et kom, maatte han gaa fra Gaarden, og han levede siden som en fattig Mand i et af Fiskerlejerne.

En saadan Skæbne maatte mange friste under samme Forudsætninger. Privatkapitalen var eneste Form for Prioriteter, og da Daleren blev nedskrevet til 4 % af Værdien og saadanne Panter var skrevet i Rigsbankdaler Sølv og blev krævet indbetalt efter Pantets Ordlyd, blev Følgen, at Gælden med et Slag blev 25 Gange saa stor.

Meget tyder paa, at Landbruget paa Bornholm i Begyndelsen af forrige Aarhundrede har været i Stagnation. Bondereformerne i Slutningen af det attende Aarhundrede kom ikke til direkte Virkning herovre. Jorden her var jo paa en Maade udskiftet i Forvejen, men hver Gaard havde i Almindelighed sine Jorder spredt paa mange forskellige Steder i Smaalodder, der i Tidens Løb var taget under Plov. Dette Forhold besværliggjorde Driften og var en Hindring for en forbedret Agerdyrkning og Anvendelse af nye Driftsformer og Kulturplanter.

Pastor *Niels Grønbech* i Rø skildrer dette Forholds Betydning meget indgaaende i sit lille Skrift »Noget om Landbruget paa Bornholm med Forslag til dets Forbedring«. Skriftet blev trykt i 1815 ved Det kongelige Landhusholdningsselskabs Understøttelse og tilegnet Frederik d. VI.

Forfatteren retter en indtrængende Appel til Kongen om at bekoste Jordernes Opmaaling og Loddernes rigtigere Ansættelse til Hartkorn samt at indbyde Lodsejerne til at mageskifte deres Strølodder. Han fremhæver, at Hartkornet er ansat højst forskelligt, og anfører som Eksempel, at en af de ringeste Gaarde i hans Sogn er ansat til 9 Tdr. Hartkorn, medens en af de største er sat til 3 Tdr.

Dette for det bornholmske Landbrug saa betydningsfulde Arbejde blev ogsaa gennemført, men det tog en Periode paa ca. 25 Aar, i en fattig Tid, hvor Bondens Kamp for det daglige Brød var haard. Deri ligger vel ogsaa en Del af Forklaringen paa den store Modstand, som det offentliges Magelægning af de bornholmske Jorder blev mødt med. At fremmede skulde komme og gøre Indgreb i den fra Fædrene nedarvede Ejendomsret over den frie Bondes Jordarealer, kunde nok vække Forbitrelse, naar Sindet i Forvejen var nedtrykt og pirreligt som Følge af Tidernes Tryk.

TRANGE TIDER

Misvækstaar, hvor den fattigste Del af Befolkningen maatte blande »Erstatning« i Melet for at faa de sparsomme Kornbeholdninger til at strække til Brødet indtil ny Høst, var ikke sjældne. Pengeknapheden var stor og Priserne smaa.

Faaregaard i Olsker. Typisk gammeldags Bindingsværk. (Frede Kjøller fot.)

I Eftervinteren 1837 flyttede min Oldefader fra sin Gaard til et lille Fæstehus som Aftægtsmand. Han foretog en Tur en Dag i den nordlige og bedste Del af Østermarie Sogn for at købe en Ko og noget Langhalm. Han kunde købe, hvilken Ko han vilde, for 5 Rigsdaler, og Resultatet blev, at han købte en ung Ko paa St. Frigaard for 5 Rigsdaler og fik en halv Trave Langhalm med i Købet. Kreaturerne var magre, og mange Steder var Straataget revet af Bygningerne og brugt til at fodre Besætningerne med.

Ved en Auktion, der afholdtes 10. Marts 1832 paa Simblegaard i Klemensker Sogn, og hvori enkelte Naboer ogsaa havde Part, blev solgt 158 Bud af forskellig Art. Hele Auktionen indbragte den samlede Sum af 373 Rigsdaler og 4 Skilling. Den største Forretning var Sæd og Kartofler. Der solgtes 52 Tdr. Havre, hvor højeste Bud pr. Td. var 4 Rigsdaler og 8 Skilling, 10 Tdr. Vikker, højeste Pris pr. Td. var 4 Rigsdaler og 4 Mark, 6 Tdr. Ærter, hvor højeste Pris pr. Td. var 5 Rigsdaler, 2 Mark og 12 Skilling. Der solgtes 48 Tdr. Kartofler, hvor højeste Pris pr. Td. var 1 Rigsdaler og 1 Mark.

Ved en Auktion samme Sted den 6. Marts 1833 kostede Ærter 2 Rigsdaler og 4 Mark pr. Td. og Korn 2 Rigsdaler og 3 Mark pr. Td. Ved samme Auktion solgtes en Tyr for 6 Rigsdaler, 4 Mark og 8 Skilling. En Kalv solgtes for 4 Rigsdaler, 1 Mark og 12 Skilling, to Faar for tilsammen 4 Rigsdaler, 5 Mark og 6 Skilling.

Kartofler kostede 4 Mark pr. Td., en Fjerding Spegesild kostede 3 Rigsdaler og 1 Mark.

Ved en Auktion den 18. Februar 1837

kostede Byg 2 Rigsdaler, 5 Mark og 10 Skilling, Kartofler 1 Mark og 10 Skilling pr. Td.

I den Tid regnedes en Tønde = 5 Skæpper, en Skæppe = 32 Potter. En gammel Tønde var saaledes 160 Potter.

En Rigsdaler var 6 Mark og en Mark 16 Skilling. En Rigsdaler var saaledes 96 Skilling. Ved en skønsmæssig Omregning til Nutidens Møntforhold regnes en Rigsdaler = 2 Kr., en Mark = 32 Øre og en Skilling = 2 Øre.

Det ses af Simblegaardens Regnskabsbog, at der i Efteraaret 1837 er solgt en Slagteko for 8 Rigsdaler og en Del Lam for omkring en Rigsdaler Stykket. En Galt kostede 10 Rigsdaler. Til Kommandanten er samme Aar i Sommerhalvaaret leveret 12 Lispund og 8 Pund Smør til en Pris af 16½ Skilling pr. Pd. (Et Lispund var 16 Pund.)

Regnskabsopgørelsen for 1837 viser en Indtægt paa 807 Rigsdaler og 12 Skilling. Udgifterne var 725 Rigsdaler, 2 Mark, 15½ Skilling. Beholdning 81 Rigsdaler, 3 Mark, 12½ Skilling.

En saadan Pengeomsætning paa en af Øens største Gaarde, som efter den Tids Forhold var i en god Drift, taler sit tydelige Sprog om Datidens økonomiske Forhold i Landbruget i al Almindelighed.

En Oversigt over Høsten og Kalkulation over, hvad der anvendes til Besætningen, giver et meget interessant Billede af en saadan Gaards Drift i de Tider.

Antal Læs indhøstet 1837:

70	Læs	Hø
39	»	grøn Kløver (Hø)
5	»	Frø-Kløver
49	»	Rug
42	»	Havre
65	»	Byg
41	»	Ærter
25	»	Vikker
Ialt 336	Læs	Sæd og Foder

Anslaaet Forbrug:

Til 19	Heste à 5 Læs	.....	95 Læs
» 36	Fækreaturer à 5 Læs	.	180 »
» 50	Faar à 1 Læs	.....	50 »
	Tilsammen		325 Læs

En ny Kalkulation viser en Nedskæring paa 2 Heste, 2 Fækreaturer og 5 Faar, hvorved Forbruget kommer ned paa 300 Læs, og Resten beregnes til Salg.

Fra Høsten 1835 foreligger ogsaa Oplysning om Tærskeresultatet. Der er tærsket:

Rug	96	Tdr.	3½	Skp.
Byg	148	»	4½	»
Havre	22	»	1	»
Ærter	73	»	1	»
Vikker	25	»	3	»
Ialt	366	Tdr.	3	Skp.

Det fremgaar af Tærskeregnskabet, at 6 Mand har besørget Tærskearbejdet, der i den Tid foregik med Plejl.

Som alt andet, der angik Penge, var Arbejdslønningerne i de Tider indenfor Landbruget ogsaa smaa. En Dagløn paa 10 Skilling om Sommeren og 12 Skilling i Høsten synes at være almindelig. For de faste Tjenestefolk bestod en stor Part af Lønnen ofte i Naturalier: Beklædning af solide, hjemmevævede Stoffer, Fodtøj og Træsko, undertiden ogsaa levende Dyr.

Med Udgangen af 1830'erne synes Statsbankerottens Følger overstaaet og Forholdene mere stabile, men det havde ogsaa taget det meste af et kvart Aarhundrede at naa dette.

Perioden havde været streng, og den havde sat sit Præg paa Landbefolkningen og givet den en vis Indstilling. Det gamle Ord »Arbejdet adler Manden« var sat i Højsædet. Flid, Sparsomhed og Nøjsomhed, Selvhjulpethed og forsigtig Disposition prægede det daglige Liv. En ny Generation groede til med disse Egenskaber indprentet fra Barndommen.

HUSFLID

Om de bornholmske Landbokvinders Husflid fortælles i Thaarups Amtsbeskrivelse for godt 100 Aar siden, at næsten enhver Bondekone, ja Husmandskone paa Landet havde sin Væv, hvorpaa de vævede baade uldent og linnet til Husets eget Brug, og hvad de fik tilovers, bragte de dels til Købstæderne, dels overgav de det til Skipperne til Forhandling ovre. De fleste var ogsaa ret øvede i at farve, hvortil de bl. a. anvendte hjemlige Urter og Mosser.

Landbokvindernes Husflid spillede en stor Rolle til op mod Aarhundredskiftet, hvor Landbrugets Produktion omlagdes og Industriens Maskiner konkurrerede de flittige Hænder ud.

Det var et utroligt Haandarbejde, der blev nedlagt i Fremstillingen af disse hjemmevævede Sager.

Lindyrkningen. Til dette Formaal dyrkedes Lin (Hør). Linet blev trukket op og henlaa nogle Uger til Røtning, indtil Stænglerne blev skøre. Dagen, hvor Brødningen skulde finde Sted i det tidlige Efteraar, stod mindst paa Højde med Tærskedagen i vor Tid. Til dette Arbejde krævedes en Brøddegrav ca. 3 Alen lang, ca. 1½ Alen bred og ca. 2 Alen dyb, med en Mur af Bredtørv eller Stensætning godt en Alen over Jorden. Tværs over Brøddegraven blev lagt Påla (Tværstænger) til Linet at hvile paa under Tørringen. I Brøddegraven fyredes med Brænde, saa der under Arbejdet holdtes en passende Tørreild vedlige. Det ansvarsfulde Arbejde med at passe Linets Tørring over Brøddegraven, uden at der gik Ild i det, varetoges af »Tørrekonen«. Naar Linet opnaaede den passende Tørhed over Graven, deltes det ud i Haandmaal til Brøddekonerne, der var placerede med deres Brødder omkring Graven. Her blev Stænglerne brudt i den primitive Maskine og Skæverne (Stængeldelene) rystet ud af Taverne. Arbejdets Gennemførelse beslaglagde megen Arbejdskraft, 10—12 Kvinder krævedes mindst til en saadan Brøddedag. Arbejdet var for det meste organiseret som gensidig Hjælp, mindre i Form af Daglønarbejde. Fyraften var der ikke noget, der hed, og Arbejdet trak ofte langt ud paa Aftenen. Det svage Skær fra Brøddegraven, den knasende Lyd fra de arbejdende Brødder og de mange travle Skikkelser i den stille, dunkle Efteraarsaften gav en Stemning, som de interesserede Tilskuere af Børn bevarede i deres Erindring og kunde fortælle om helt op i den høje Alder.

Det braaddede Lin bragtes i Hus og skulde derefter skættes for at befries yderligere for vedhængende Skæver. Skætningen foregik ved, at Linet toges igen i Haandmaal og blev holdt over en Stoleryg og banket af med Skættetræet, et langt fladt Træstykke lignende et Sværd. Senere hvor Hakkelsesmaskinen blev almindelig paa Gaardene, blev den taget til Hjælp i dette Arbejde. Knivene blev skruet af og et tyndt fladt Brædt skruet fast tværs over Svinghjulet. Brædtets tilspidsede Ende ragede en halv Alen frem forbi Svinghjulets yderste Kant. Et bredt lodretstaaende Brædt med nedbulet øverste Ende gjorde Tjeneste i Stedet for Stoleryggen til at holde Linet over. Naar Maskinen drejedes rundt, gjorde Brædtets Ende Tjeneste som Skættetræ, og der sparedes en betydelig Armkraft.

Den næste Proces, Linet gennemgik, var Hæglingen. Hæglen var et Brædt paa ca. en Alens Længde, hvor et Felt paa Midten paa 6—8 Tommer var tæt besat med tynde spidse Staalpigge. Linet toges atter i Haandmaal og blev trukket gennem Staalpiggene, hvorved alle Urenheder og korte Taver blev skilt fra og Taverne rettet ud. Efter den sidste Gennemgang gennem Fin-Hæglen havdes den bedste Kvalitet af de længste og fineste Taver, som kaldtes Brua. Den ene Ende af Handmaalet blev snoet op i Knude, og disse smaa Bundter snoedes sammen i Kranse, som kunde hænges op paa Loftet klar til at spindes til Brugarn, hvoraf vævedes det fine Lintøj, Lagener, Duge m. m.

Anden Kvalitet af Hæglingen kaldtes Blaar

Bedstemor ved Spinderokken. (Parkso fot.)

og spandtes til Blaargarn, der gav en grovere Kvalitet. Den tredje Kvalitet efter Hæglingen var de korteste, groveste og urene Taver, der blev kartet og spundet til det saakaldte Skættefaldsgarn, som bl. a. blev meget brugt til Lysevæger. Garnet blev snoet sammen i korte Snore af en Blyants Tykkelse og dyppet i smeltet Tælle. Vægen rulledes sammen, og naar dens fri Ende blev antændt, gav den en beskeden Flamme til at lyse op, naar man skulde se et eller andet i et mørkt Lokale. Den erstattede Nutidens elektriske Lommelampe.

Hamp dyrkedes ogsaa undertiden til Fremstilling af Garn og Reb.

Naar Foraaret kom, blev det nyvævede Lærred bleget paa en Eng eller Græsmark. Lærredsstykkerne blev ved Hjælp af smaa Hanke, der anbragtes med passende Mellemrum, spændt stramt ud mellem Pinde, der dreves i Jorden med en lille Trækølle. Lærredet blev vandet flere Gange daglig. Blegningen varede 2—3 Uger, og under denne Paavirkning af den ozonholdige Foraarsluft antog Lærredet efterhaanden den eftertragtede Hvidhed.

Det store Faarehold var ogsaa knyttet til Kvindernes Husflid. Faarene klippedes to Gange om Aaret, Foraar og Efteraar. Ulden blev vasket, tørret og pillet op, hvorefter den opbevaredes klar til Kartning. Dette Haandarbejde krævede ret stærke Hænder. Efter Kartningen af Ulden fremkom de 8—9 Tommer lange pølseformede lette luftige »Toja«, der lagdes omhyggeligt ned i »Tojakurven«. Denne var et af Mændenes Husflidsarbejder, flettet af smukt afpudsede Vigre, hvor der ingen Ujævnheder fandtes.

Saa var Ulden klar til Spinderokken. En Bunke Toja blev forsigtigt løftet op og hængt paa Rokkehovedet, Rokkehjulet kom snart til at snurre, og Garnet rulledes op paa Tenen. Spinderokken havde gerne sin Plads ved Siden af Bilæggerovnen. Derfra kunde den, der spandt, samtidig have den fornødne Føling med Madgryden, der stod paa en Trefod inde i Ovnen og kogte over Tørvegløder.

Efter Spindingen blev Garnet tvundet, d. v. s. snoet sammen af flere, sædvanligvis tre Traade. Derefter kom Vævningen, som omfattede flere Slags Stoffer, baade linnet og uldent. »Vimad«, som var det mest almindelige til saakaldt hjemmevævet Tøj, bestod af linnet Varp og uldent Islæt og vævedes paa den Maade, at ⅔ af Islætten var fremme paa Retsiden. Firskaft eller Bolster, som brugtes til Dynetøj, vævedes med ⅓ af Islætten paa Retsiden; det benævnes ogsaa »Entrø-ner (»En-træd-ned«).

Ved Vævning af Vadmel benyttedes Uldgarn baade til Varp og Islæt. Dette blev stampet, og til dette Øjemed fandtes Stampemøller, der modtog Tøjet til Behandling. En saadan fandtes i sin Tid paa Stampen ved Rønne.

Af Uldgarnet strikkedes alt til Husbehov, baade Undertøj og Strømper. Disse blev valket, før de toges i Brug, d. v. s. de blev grundigt gennemarbejdet paa Siden af en Kartoffelkurv efter at være dyppet i varmt Sæbevand. Denne Proces gjorde de nye Strømper særdeles varme og stærke at slide paa. Hjemmestrikningen af Strømper har

holdt sig længere end Vævningen, men Kvaliteten af Strømperne fremstillet af Fabriksgarn staar ikke nær paa Højde med dem, der var lavet af hjemmekartet og -spunden Uld.

Ved selskabelige Lejligheder samledes Kvinderne paa Salen, og saa aabnedes Kister og Dragkisteskuffer. De færdige Tøjruller blev forevist, beundret eller kritiseret og deres Anvendelse drøftet. Der diskuteredes om, hvor langt Garnnøgler og Harrer kunde løbe. Et fagligt Udtryk, som Børnene ikke ret kunde fatte, hvad Harrerne angik. At Nøglerne kunde løbe, havde de derimod Erfaring for, naar disse blev tabt paa Gulvet.

Mændenes Husflid. Om Mændenes Husflid fortæller Thaarup, at Mændene var meget behændige. »De fleste kunde selv forarbejde Størstedelen af deres Agerdyrkningsredskaber. Ja, endog Vogne og Slæder, ligesom mange slaa Tovværk og Reb, saa at egentlige Rebslagere her paa Landet ere faa, og disse have deres egentlige Fortjeneste ved Skibsrhederierne. En Del Husmænd forfærdige Kurve, Birke- og Enekoste og sligt andet til Salg i Kjøbstederne, hvor de finde god Afsætning.«

Huggehuset med Høvlebænken og det nødvendige Værktøj var ogsaa et næsten helligt Sted for Husbonden, og ve den Synder, der laante et Stykke Værktøj, men glemte at sætte det paa Plads. Selv om der i indeværende Aarhundrede er gjort meget for Ungdommens Oplæring i Husflid, vil man i Nutiden mest almindeligt træffe, at alt købes, lige ned til Rivetænder og Træskoklamper.

HAANDVÆRKERNE PAA LANDET

førte for det meste en omvandrende Tilværelse. Skrædderen og Sypigen var der Brug for paa Gaarden nogle Dage om Aaret. De var betydningsfulde Personligheder, ikke mindst i Kraft af deres indgaaende Viden om alt og alle. Hvis Husbonden ikke selv var Træskomand, var der ogsaa Brug for en saadan nogle Dage for at faa lavet de nødvendige Par Træsko til Aarets Forbrug. Træskoene lavedes af Elletræ, og før de toges i Brug, blev de tjærebrændt, oversmurt med Tjære og holdt over Gløder med en Ildrager, indtil den varme Tjære trængte gennem Træet og kunde ses indvendig. Derved blev Træskoen næsten uimodtagelig for Fugtighedens Indtrængen og meget holdbar. Træskoen blev ogsaa meget omhyggeligt passet med Opklampning ved Hjælp af Træklodser af Ask fastholdt med Træpinde. At rende rundt med sletbundede Træsko var en stor Skam og gav vedkommende Person et daarligt Stempel. Ofte lavedes Træsko saaledes, at Overlæderet blev sparet.

Bornholmsk Le, »Sais«. Skovl, hvor Bladet er af Træ med Jernkant forneden. Møggreb af Træ. Foroven Trætøjrepæl og Rebtøjr med Kobindsel (Hornreb). Bornholms Museum (Parkso fot.)

Sadelmager og Skomager var almindeligt forenet i samme Person og var ogsaa en Haandværker, der kom omkring paa Gaardene, syede nyt Fodtøj og Seletøj og reparerede gammelt. Ofte garvedes eller som det

hed barkedes Huden til det nødvendige Læder af Husbonden eller hos en Nabo, der var særlig Specialist i dette. Det foregik i store Barkekar af Egetræ, og Garvesyren fik man ved at samle Barken, hvor der blev fældet Egetræ.

Smeden var stationær Haandværker i Kraft af, at Essen og Blæsebælgen ikke var egnet til Omflytning. Naar Foraaret nærmede sig, bestilte hver Gaardmand sin Dag eller Dage hos Smeden for at faa Avlsredskaberne m. m. sat i Stand. Til dette skulde af Gaardmanden medbringes Jernet og Kullene, Mad og Brændevin til Smedens Underhold den Dag, ligesom han selv brugte Forhammeren eller skaffede en Mand dertil.

Smedearbejdet var ikke nogen stor Post. Jernet skulde købes, og derfor sparedes der paa det mest muligt. Mange Haandredskaber forarbejdededs helt igennem af Træ, saasom Møggrebe og Skovle, baade Hulskovle og almindelige Skovle. Naar det skulde være rigtig godt, blev Grebens Spidser og Skovlens nederste Rand forsynet med et beskedent Jernbeslag.

Derimod ofredes der ofte et kunstfærdigt Smedearbejde paa Bygningsbeslag, saasom Hængsler og Dørlaase.

DEN DAGLIGE LEVEVIS

hvilede gennem Størstedelen af forrige Aarhundrede alt overvejende paa Selvforsyning og vilde selvfølgelig med Nutidens Øjne blive betragtet som meget spartansk. At den derfor ernæringsmæssigt set stod tilbage, behøver ikke at være Tilfældet.

Brødet bagte man selv af eget Brødkorn. Ved hver Gaard og Hytte fandtes en Bagerovn som en halvt kuppelformet Tilbygning til det Rum i Stuehuset, hvor den aabne Skorsten havde sin Plads inden for Muren. (Se Billedet Side 218 i 1. Bind.)

Bagerovnen var klinet af Ler. Ovnens Fyraabning vendte ind mod den aabne Skorsten gennem dennes Ydermur. Ovnen var i Almindelighed saa stor, at en Bagning kunde strække til Stedets Forbrug af Brød i 2 à 3 Uger.

I Sommertiden kunde Brødet blive baade tørt og skimlet inden næste Bagning, men det var der ogsaa Raad for. Der blev fyret op under Murgryden, og man hældte lidt Vand i Bunden af den. Derover lagdes en Rist, hvorpaa de gamle Brød anbragtes. Naar Vandet kogte, blev Brødet dampet op og blev som nyt.

Til Mel og Gryn benyttedes Sæd af egen Avl, der blev leveret til Mølle og formalet. Møllernes Antal paa Bornholm var betydelig større i Begyndelsen af forrige Aarhundrede end i Nutiden.

Brygning af Øl til Husbehov blev ogsaa foretaget. Adskillige Gaarde fremstillede selv Maltet paa deres egen Maltkølle. I mindre Stil kunde man ogsaa fremstille Maltet ved at lade vaad Byg ligge til Spiring paa et varmt Sted og derefter tørre den færdig i Bagerovnen. Maltet maledes gerne paa en saakaldt Hjemkværn. Den bestod af to smaa Møllesten af ca. en Alens Diameter, af Sandsten eller en Stenart, som træffes i de norske Fjelde. Underliggeren laa fast anbragt i Bunden paa et firkantet Kværnhus, medens Overliggeren var bevægeligt anbragt paa en Spindel og drejedes rundt med Haandkraft ved Hjælp af en opret Stang, hvis nederste Ende greb i en Fordybning i Nærheden af Overliggerens Yderkant.

Det malede Malt blev overhældt med kogende Vand og Massen bragt over i Røstabaljen. Denne var et ret højt Trækar med forholdsvis lille Diameter, og i Bunden ude i Nærheden af Kanten fandtes et rundt Hul af ca. en Tommes Diameter. I dette Hul anbragtes Røstatappen, en drejet Træstang, der var noget længere, end Røstabaljen var høj. Røstatappens nederste Ende var afdrejet spids, saaledes at Spidsen gik 2 à 3 Tommer gennem Bunden af Baljen.

Naar der skulde lægges Røsta, blev der benyttet noget fint frisk Halm eller groft Hø, der snoedes om den nederste Ende af

Røstatappen, hvorefter denne blev stukket gennem Hullet i Røstabaljens Bund. Den frie Ende af Røstahalmen bredtes ud i Bunden af Røstabaljen sammen med Humle eller Malurt, og derover lagdes nogle glatte Sten til at holde Røstahalmen i Bund. Røstahalmen dannede et Filter, og Regulering af Afløbet foretoges ved Hjælp af Røstatappen, hvorved den af Maltet udtrukne Saft, der kaldtes Urt, blev tappet ud af Massen og opsamlet i et andet Kar. Derefter tilsattes Urten Gær og blev tilsidst tvilnet paa Anker, hvor Øllet gæredes færdigt.

Det sidste af den gærede Urt blev hældt paa en Lejl, et lille Anker, der rummede 3—4 Potter. Lejlen blev spundset meget omhyggeligt. Indholdet gik under Navnet »Surdrikka« eller Surgær og opbevaredes som Gær til Bagning og næste Brygning.

Af den første Afsivning fremstilledes det bedre Øl til Brug ved mere højtidelige Lejligheder, medens de senere og tyndere Afsivninger blev til Daglig-Øllet, det saakaldte »Drikka«.

Slagtning af Kvæg, Faar, Svin og Gæs foretoges om Efteraaret og gjaldt Forsyningen af Sulemad, Paalæg og Fedt for hele Aaret. Kød og Flæsk og de hjemmelavede Spege- og Rullepølser blev nedsaltet, og en Del blev senere hængt op i den aabne Skorsten til Røgning. Naar Røgningen var tilendebragt, blev de røgede Varer nedlagt i en Tønde med tør Halm oppe paa Loftet, hvor det kunde holde sig under lang Tids Opbevaring.

BELYSNINGEN

Lysestøbningen var et Arbejde, der fulgte efter Slagtningen. Dertil anvendtes Tælle fra Faar og Kvæg. Ved Støbningen benyttedes Forme, der kaldtes Lysespid. Det var to lidt spidse Jernrør, der var sammenholdt med to Tværstykker. Den tynde Ende vendte nedad og var lukket med et Bundstykke, hvori var en lille Aabning i Midten.

Som Lysevæge benyttedes nogle sammensnoede Traade af Blaargarn, Vægen blev trukket gennem Hullet i Lysespidets Bund og fastgjort. Den anden Ende af Vægen strammedes om en Pind over Lysespidets øverste Ende. Derefter blev Formen fyldt med smeltet Tælle. Naar Tællen var blevet kold og stiv, blev Lysespidet varmet lidt op, saaledes at Tællen var paa Smeltepunktet langs Formens Sider, og det færdige Lys kunde trækkes ud.

Disse hjemmestøbte Lys var det bedste Belysningsmiddel, men havde den Ulempe, at Vægen, efterhaanden som Lyset brændte ned, satte Tane, og Lyset kom til at ose. Derfor skulde Tanen paa det brændende Lys jævnlig snuppes af med Fingrene eller, naar det skulde være fint, klippes med en Lysesaks. Denne var en smukt udført Genstand i Messing med en Skaal, der opsamlede Tanen, og forsynet med Ben, saa den kunde staa paa Bordet ved Lysestagen.

Til daglig Brug benyttedes meget en lille, ikke særlig stærkt lysende og heller ikke særlig vellugtende Tranlampe, hvis bedste Egenskab var, at den ikke var særlig brandfarlig. Petroleumslampen holdt først sit Indtog ude paa Landet op i 1860erne. Den betød et mægtigt Fremskridt paa Belysningens Omraade, men blev ogsaa betragtet med Ængstelse paa Grund af sin Brandfarlighed.

Lygterne, der anvendtes i Stald og Lade, bestod gerne af to firkantede Endestykker af Træ, der holdtes sammen med fire Hjørnestolper, hvori var løbet en Not til at holde Glasset fast. I Stedet for Glas i Lygten anvendtes undertiden klare Hinder. Som Belysning i Lygten anvendtes en lille Tranlampe eller Lysestump. I samme Øjemed benyttedes ogsaa undertiden Hestefedt. En mere fornem og næsten stormsikker Lygte var den saakaldte Tyvelygte. Det var en Lyslygte forsynet med et cylindrisk Glas paa omkring 2½ Tomme i Diameter. En rund Kappe af tynd Jernplade med Haandtag foroven kunde skydes ned over Glasset. Lygten var da til at stikke i Lommen, og Glasset var samtidig beskyttet.

DEN DAGLIGE KOST PAA LANDET

Selv om Kosten gradvis forandrede sig over mod Nutidens Forhold, var dog Forsyning med egne Produkter, med Undtagelse af Kaffe, Sukker og enkelte Krydderier, det alt overvejende helt op mod Slutningen af forrige Aarhundrede.

Ved 6-Tiden om Morgenen indtoges Dagens første Maaltid, der bestod af Spegesild, Kartofler og en Skive Rugbrød med Fedt paa samt Søvva som Søbemad. Spegesild og Kartofler kom ind paa Bordet i hver sin Bakke. Hver Mand spegede sine Sild selv ved Hjælp af sin Lommekniv og pillede selv sine Kartofler. De rensede Sild lagdes paa en aflang Træbrik, en saakaldt Sildetallerken, hvor Affaldet fra Sild og Kartofler lagdes i en Bunke paa den ene Ende.

Silden spistes sædvanlig uden at Benet blev udtaget; det var ikke noget rigtigt Mandfolk, der pillede Benet ud af Silden. Mineralstofbehovet blev ogsaa herigennem dækket. Til Silden hørte de traditionelle Snapse Brændevin. Søvva bestod af Mælk, der under Kogningen tilsattes Drikka, hvorved Ostestoffet udskiltes i Klumper. Desuden kogtes Brødstykker og undertiden Grødrester i Blandingen.

Ved ca. 10½-Tiden om Formiddagen indtoges en Hjertestyrkning, som kaldtes Ellevebid eller Ellevebrændevin, bestaaende af et Stykke Rugbrød med Fedt, sjældnere Smør, samt en Snaps Brændevin; bart Brød kunde ogsaa forekomme.

Middagsmaden var for en stor Del »kogter Mâd«, d. v. s. Ærter og Kaal kogt sammen med saltet og passende udvandet Flæsk og Kød, eller Brændesnude, der ogsaa kogtes sammen med saltet Sulemad, men som almindelig Suppe, dog med Tilsætning af Byggryn. Naar der var slagtet, kogtes Suppe paa fersk Kød.

Desuden spistes megen Byggrynsgrød og Vælling. I Vandgrøden kogtes et Stykke røget Flæsk, naar den skulde være rigtig. Fersk Sild og kogt saltet Sild saavel som Torsk i baade fersk og saltet Tilstand var almindelige Retter paa Middagsbordet. Laks kunde paa visse Egne i Perioder forekomme i saa rigelige Mængder, at Karlene ved Fæstemaal betingede sig, at de ikke vilde have Laks til Middag mere end to Gange om Ugen.

Efter Middagshvilen, der almindeligvis varede fra Kl. 12 til 2, nød man en Kop Kaffe med et Stykke brunt Kandis til.

Kl. 5 var det Unjarnatid, og naar der arbejdedes ude, bragtes Unjarna ud til Arbejdspladsen. Det var Rugbrød med paasmurt Fedt, sjældnere Smør, og til Dels Paalæg samt Brændevin og Drikka.

Ved 8—9-Tiden om Aftenen indtoges det sidste Maaltid, der hvad Maden angik var af samme Sammensætning som ved Morgenmaaltidet. Søbemaden spistes altid fra samme Fad, hvilket gjorde Opvasken let at komme over.

Klipfisk med Kartofler og kogt hjemmemalet Sennep med Smør og Kanel paa samt Risengrød med Smørhul i Midten, paastrøet Kanel og dyppet i sødt Øl var Gæstebudsmad. Det benyttedes ved højtidelige Lejligheder, Begravelser, Jule- og Nytaarsaften, Høstgilder og lignende. Det var ikke et rigtigt Gilde, hvor den traditionelle Klipfisk og Risengrød manglede.

En Gang op mod Midten af forrige Aarhundrede, medens Forbindelsen med København vedligeholdtes med Sejlskibe, frøs Østersøen til, saa der var ingen Forbindelse fra først i December til hen mod Midten af April. Forsyningen med Klipfisk og Risengryn slap op hen paa Vinteren, og standsmæssige Begravelser kunde derfor ikke afholdes.

Foruden Salt var de indkøbte Krydderier, der væsentligst anvendtes, Peber og Kanel. Knust Peber udrørt i Brændevin benyttedes som Stimulans, naar Utilpashed gjorde sig gældende. En Snaps Peber og Brændevin har sikkert ogsaa været i Stand til at sætte Cirkulation i Kroppen og vække de slumrende Livsaander, selv om vi Nutidsmennesker synes, det maatte have været en robust Kur, hvilket ogsaa maa siges om Rom med Hvid-

løg paa, der anvendtes som Middel mod Gigtsmerter.

Af hjemmeavlede Krydderier anvendtes meget Sennep til Spegesild og saltet Kød og Flæsk. Det var brun Sennep, der dyrkedes. Efterhaanden som den skulde bruges, blev den lomalet, hvilket foregik ved Hjælp af en Kanonkugle, der ved en bestemt Bevægelse bragtes til at rende rundt i et rundbundet Fad, som man holdt mellem Knæene i siddende Stilling. Kommen og Timian dyrkedes ogsaa som Krydderurter.

Honning benyttedes ligeledes i Husholdningen. Langs Stuevinduerne mod Syd var som Regel en smal lille Have omgivet med Stakit. Her stod Bikuberne paa en Bænk. Kuberne var et Husflidsarbejde af Halm. Denne blev trukket gennem et Pølsehorn med passende Aabning og sammensyet med lange, tilskaarne Træbaand af Baandpil. Naar Træktiden for Bierne var forbi, blev nogle af Bifamilierne slagtet. Bierne blev dræbt i Kuben ved Svovldamp. Kagerne blev taget ud, fejet rene for døde Bier og bragt over i et Trækar, hvor de blev gennemæltede med en stor Slev. Den æltede Masse blev hældt over i en meget spids Pose, der hængtes op i en Bjælke. Ved Hjælp af to runde Stænger blev Honningen krystet ud af Vokset af to Mand, der lod Stængerne glide oppe fra og ned ad Posen med et stærkt Tryk.

Vokset blev smeltet og renset. Det benyttedes til at vokse Sytraaden med og var ogsaa en Salgsvare.

HJEMMEBRÆNDING AF BRÆNDEVIN

Brændevin spillede en stor Rolle i den daglige Kost. Hjemmebrænding var et bornholmsk Privilegium, som først ophævedes ved Midten af forrige Aarhundrede. Forbud mod Brændevinsbrænding havde en Gang imellem været udstedt, saaledes i 1740, 1785 og 1801, hvor ringe Høstudbytte gav Anledning til Frygt for Mangel paa Føde- og Sædekorn. I 1810 udtalte Amtmand Thaarup, at det vilde være ønskeligt, at Indskrænkning kunde

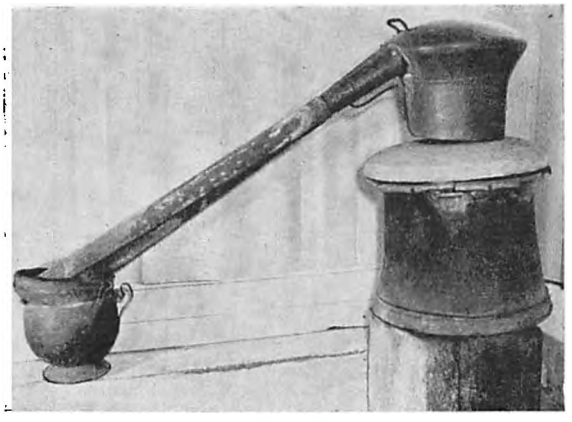

»Brændevinstøj«. Panden med Hatten (Destillationsapparat).

ske i det store Forbrug af Brændevin paa Bornholm, og tillige, at Kornbesparelse kunde blive tilvejebragt ved de mange smaa Kedlers Indskrænkning til enkelte større Brænderier efter københavnsk Brænderimønster. Der var i Tidernes Løb talt meget baade for og imod Hjemmebrændingen. Som et Forsvar for denne kunde man ogsaa træffe det Argument, at Dranken var nødvendig som Kraftfoder til Husdyrene.

I 1845 opgives der at være 915 Brændevinsbrænderier ude paa Landet, og i 1850 anslaas det aarlige Forbrug af Brændevin til godt 80 Potter pr. voksen Mand eller ca. 1 Pægl pr. Dag, hvilket skulde være det dobbelte af Brændevinsforbruget i det øvrige Land.

Samme Aar stillede Finansministeren Forslag om, at Bornholm kom til at svare samme Brændevinsskat som det øvrige Land, og samtidig om Forbud mod Hjemmebrænding. Da dette Forslag blev tilstillet de bornholmske Kommunalmyndigheder, blev der for Alvor Røre i Andedammen.

Bornholmerne var klar over, at Privilegiet ikke kunde opretholdes, men samtidig mente man sig berettiget til en Erstatning for dets Ophævelse. Sagen medførte en lang Forhandling i Rigsdagen, hvor de bornholmske Rigsdagsmænd forsvarede Øens Interesser. Resultatet blev, at Brændevinsskatten blev indført paa Bornholm, og Hjemmebrændingen blev forbudt. Til Amtet blev udbetalt en Er-

statningssum, som indgik i en særlig Fond, der er fælles for Land- og Bykommuner. Destillationsapparaterne (Brændevins-Hatten) blev konfiskerede, men de gamle Brændevinspander, store Kobberkedler, der er videre i Bunden end foroven, tjener endnu som Vaskekedler (Murgryder) i mange gamle Bøndergaarde.

At det store Forbrug af Brændevin i den Tid skulde været et Udtryk for den bornholmske Landbefolknings store Drikfældighed, vil sikkert være en forkert Opfattelse. En Udtalelse, som en af Øens Rigsdagsmænd fremførte, da Sagen var til Debat i Rigsdagen, rammer sikkert det virkelige Forhold rigtigt. Han paapegede, at en Mængde Familieforsørgere paa Bornholm ernærede sig ved strengt Arbejde, Kulbrydning, Stenarbejde osv. Ofte langt borte fra deres Hjem fra tidlig Morgen til sildig Aften. De fik ingen varm Mad, og deres medbragte Kost var ofte kun bart Brød og salt Sild, hvortil de medbragte en halv eller hel Pægl Brændevin, og det kunde næppe være for meget ved saadant Arbejde og saadanne Leveforhold.

Dette er ogsaa blevet bekræftet af ældre Arbejdsfolk, som i de senere Tider, hvor Beskatningen har gjort Snapsen til en Luksusvare, har udtalt, at Snapsen meget godt kan undværes nu, »for vi lever ved anderledes god og velsmagende Kost, end vi gjorde i vore unge Dage«. De daglige Snapse til voksne arbejdende Mandfolk blev dog ved at være Skik og Brug helt til op i Begyndelsen af dette Aarhundrede.

Naar der ikke var blevet sagt ved Fæstemaalets Indgaaelse, at her faas ikke Brændevin, krævede Karlene et vist Beløb i Erstatning. Dette Tillæg kaldtes almindeligvis for »Brændevinspenge«.

Gamle Mennesker har fortalt, at før den almindelige Skoleordning gennemførtes i Begyndelsen af forrige Aarhundrede, hvor Degnen holdt Omgangsskole og læste med Børnene, mødte der ofte Børn, hvis medbragte Skolemad var et Stykke Brød, der var dyppet i Brændevin.

BRÆNDSELSFORSYNINGEN

var for 150 Aar siden et Problem, der greb stærkt ind i Forhandlingerne om Højlyngens og Udmarkens Opdyrkning og Beplantning, da en meget stor Del af Brændselsforsyningen hentedes der.

En Beregning over det Brændsel, Udmarkerne gav, findes i en Betænkning om Udmarksspørgsmaalet fra 1806 af Landinspektør, Kammerraad Petersen, Frederiks Stenbrud, Nexø. Deri anføres, at hver Bonde, som ikke har Skov til sin Gaard, bruger aarlig 8 Læs Lyng og 12 Læs Bredtørv, og de der har Skov og bruger noget deraf til Brændsel, tager Halvdelen, altsaa 4 Læs Lyng og 6 Læs Bredtørv. Hver Udbygger bruger 3 Læs Lyng og 5 Læs Bredtørv. Dette udgør for Landbostanden ialt ca. 8400 Læs Lyng og 13,000 Læs Bredtørv. Købstædernes og Fiskerlejernes Forbrug anslaas til 5000 Læs Lyng og 5000 Læs Bredtørv. Landinspektøren antager, at en Tredjedel af Gaardmændene kunde forsyne sig selv med Brændsel fra egne Skove og Moser, og ved en bedre Økonomi med Brændsel kunde en Fjerdedel af Resten spares. Der bliver efter disse Fradrag endda tilbage et Forbrug af 8500 Læs Lyng og 11,200 Læs Bredtørv. Hvis dette Kvantum skulde erstattes med Favnebrænde, anslaas det til mindst 4000 Favne, som da skulde indføres og Kapitalen udgaa fra Bornholm. Endvidere anføres, at de 25,000 Tdl. Udmark rigtigt anvendt kunde nok give større Kapitaludbytte, og at Brændsel nok kunde faas andet Steds fra. Men det tilføjedes, at dette ikke er nok for den fattige Bonde og Borger, der ikke ser sig i Stand til at købe det nødvendige Brændsel, og som derfor, hvis Udmarkerne borttages uden forudgaaende Forberedelse, maa savne et af Livets første Nødvendigheder.

Der hengik ogsaa endnu et lille halvt Hundrede Aar, før Kulturen holdt sit Indtog paa Udmarkerne og afløste Lyngriven og Tørvejernet. Imens aabnedes andre Muligheder for Brændselsforsyning: Haslekullenes stær-

Tørvemosen i Hundsemyre. (Ivar Pedersen fot.)

kere Udnyttelse en Overgang, en mere rationel Udnyttelse af Tørvemoserne og endelig de bedrede økonomiske Forhold, der muliggjorde Indførsel og Brug af udenlandske Kul. Denne Overgang skete gradvis op igennem Aarhundredet, og selv i Begyndelsen af dette Aarhundrede var mange Husmødre paa Landet ikke helt tilfredse, hvis de ikke fik en Del Bredtørv, Kuletørv eller Gimper (opstukne Tørv, som ikke var »plødret«) til Raadighed til Vinterbrug.

Baade under forrige og nuværende Verdenskrig har Brændselsforsyningen været et alvorligt Spørgsmaal ogsaa for Landbostanden og dens Virksomheder. Til Løsning af dette Spørgsmaal har Udmarksplantagerne givet et stort Bidrag, ligesom Tørvemoserne ved Hjælp af Nutidens tekniske Midler har maattet aflevere deres gamle Oplag af Varmeenheder. En tiltrængt systematisk Oprydning af Tjørn, Krat og Lyng samt Optagning af Skryner i vore Skove har skaffet Masser af Brændsel, ligesom Teknikkens Kæmpekræfter ved Hjælp af Gravemaskiner og traktordrevne Tipvogne æder sig ned i Dybet for at bringe Haslekullene frem for Dagens Lys.

HESTENE PAA BORNHOLM

har gennem Tiderne spillet en meget stor Rolle for Landbefolkningen. Den spredte Bebyggelse Landet over har stillet Krav til Hesten som eneste Samfærdselsmiddel, og Forbindelsen mellem fjerntboende Slægter var ikke uoverkommelig, selv med de daarlige Vejforhold, naar den foregik paa Hesteryg, hverken for Mænd eller Kvinder. De sidste red i Tværsadel.

Værre var Forbindelsen med Vogn ad de primitive Veje, der sneglede gennem Ter-

rænet, hvor der var de færreste Forhindringer og den største Mulighed for at slippe igennem. Hist og her samlede Sporene sig som Traadene i et Edderkoppespind ved Vadestederne over Vandløbene, hvor man endnu mange Steder kan se de kratbevoksede, udviskede Hulveje som fladbundede Grøfter sprede sig fra et bestemt Sted ved Aaen og udefter.

At Øens administrative Centrum, Hammershus, laa ved den mest oplandsfattige Spids paa Nordbornholm, stillede i Middelalderen et stort Krav til Bøndernes Heste. Skatternes Ydelse in natura paa Slottet, Kørslen af Brænde dertil og f. Eks. at Gaarde helt ude ved Nexø havde Forpligtelsen at levere flere Læs Limsten til Slottet aarligt, viser, hvilke Krav der stilledes til Hestene. En Køretur fra Nexø til Limensgade i Aaker for at faa Stenene og derfra med Læs til Slottet ad Datidens Hulveje er vel nok en Køretur, der maa betragtes med Respekt.

Der foreligger fra Slutningen af det 16. Aarhundrede Oplysninger om, at Hesteavlen blomstrede paa Bornholm, og der var Udførsel af Heste til Lybæk og forskellige Steder i Tyskland og til Sverige. Dette formentlig høje Stade af Hesteavlen maa sikkert tilskrives Øens Forbindelse med Klosterstutterierne i den Tid, Øen hørte under Ærkebispedømmet.

Fra den Tid maa ogsaa antages at hidrøre de vilde Stod, som Kirkerne i Middelalderen havde gaaende i Højlyngen. Den sidste Rest af disse tilhørte Rø Kirke, som havde to Hopper, der aldrig kom i Hus, undtagen naar de skulde bedækkes, hvor de med List og Behændighed blev drevet ind i en eller anden Gaard. I de haarde Vintre holdt de til nede i den lune Døndal. Deres Føl blev indfanget og solgt som Indtægt for Rø Kirke. Thura beskriver i 1756 disse vilde Heste som værende kun af Middelstørrelse, men velbyggede, stærke og raske og med meget lange Haler og Maner. Rø Kirkes vilde Stod skal være udgaaet omkring 1780.

I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede lyder der ikke Ros om den bornholmske Hestebestand. I 1808 søgte Landsdommer Rogert at vække Opmærksomhed for at indskrænke Hestenes Antal paa Bornholm, særlig ved at indføre lettere Plove. Landsdommeren opstillede en Beregning over, at der kunde spares 3—4000 Heste og i Stedet holdes Køer, hvorved kunde produceres et Overskud af 6000 Lispund Smør om Aaret til Udførsel foruden indvundne Værdier af Mælk, Kalve og Gødning.

Veterinærprofessor Erik Viborg foretog i 1818 en Rejse til Bornholm og beretter følgende om Hesteavlen: »Af dette Husdyr er der omtrent 7000 Stkr.*) Ordentlige Stodheste holdes her ikke. Hopperne springes af Klodde, og 400 Føl tillægges omtrent aarligen paa Øen. Hestene er fra 9 Kvt. 4 Tom. til 10 Kvarters Højde, ligne den sjællandske Hest af Skabning, har groft Hoved, kort Hals, slet Bygning i Benene, fladribbede, afskydende Kryds og et uregelmæssigt Fodskifte. I Syvaarskrigen har Bornholm imidlertid udført Heste til Tyskland, da disse have Husarhestens Maal. At Bornholm fik bedre Heste, er i flere Henseender af Vigtighed. Deres Antal kunde derved formindskes, de bornholmske Dragoner blive bedre beredne, og Udlændingen vilde da søge deres Heste«.

Endvidere udtaler Erik Viborg, at Hesteavlen kunde ophjælpes ved at oversende et Par Hingste fra det kongelige Stutteri.

Om Hestenes Afstamning fortæller Amtmand Thaarup, at en Amtsforvalter Schrøder i 1740'erne havde indført to norske Hingste, gule med sorte Haler og Maner, af hvilken Race findes mange gode Affødinger. I 1750 var Stiftamtmand, Grev Reventlow paa Visitatsrejse her paa Bornholm, hvor han afgik ved Døden, og han skal have efterladt tre medbragte Hopper fra sit lollandske Stutteri. Disse Hopper skulde ved en Mohrenkop-Hingst fra Frederiksborg Stutteri have

*) Dette Antal er antagelig for lavt ansat. Andre samtidige skønner over ca. 10.000 Heste, hvilket er flere Heste end Køer.

givet gode Affødinger, og skønt udartet skulde Racen dog være kendelig et lille Aarhundrede derefter.

Pastor Gjelstrup i Rø havde i 1790'erne faaet en sort Hingst fra det kongelige Stutteri, og Prof. Viborg bemærker, at man ser her og der ædelt Afkom efter den, men det har som oftest det sorte Blods Fejl: Spat og et mejende Fodskifte, og at dette Blod gav mere trivelige Heste, som var lette og stærkt udholdende, kjende Bornholmerne. Af den jyske Race haves svære og knoglede Heste.

Kammerraad Jespersen, Kannikegaard, Bodilsker, omtaler 1836 de to Hingste, som E. Viborg sendte herover, at de var mindre gode Heste, og at der paa hans egen Begæring var sendt to Hingste herover i 1832. Han havde forlangt to kraftige Hingste paa mindst 10 Kvarter, men fik to smaa 9 Kvarters Hingste, der paa Grund af deres ringe Størrelse kun blev lidt benyttede, og Afkommet efter dem blev da heller ikke større. Han omtaler iøvrigt Hesteavlens ringe Kvalitet i Tilslutning til Prof. Viborg.

Det første egentlige Udslag af Interesse for Hesteavlen viser sig ved Afholdelse af et Væddeløb for Bønderheste ved Aakirkeby den 8. Oktober 1831. Af Byfoged Arboe var udsat et Beløb paa 70 Rigsdaler til 3 Præmier. Banens Længde var 4186 Alen. Der var anmeldt 6 Heste, og Løbene foregik under Rytter. 1. Præmie fik en sortblisset Hingst, 9½ Kvt. høj, tilhørende Lars Jensen, Ladegaard, Aaker, der gennemførte Løbet paa 5 Minutter 10 Sekunder.

Det følgende Aar stiftedes Selskabet til Hesteavlens Fremme paa Bornholm, hvis Formaal var at virke ved Midler som Hestevæddeløb, Dyrskuer, Indkøb af fortrinlige Heste og Salg af saadanne ved Auktioner.

Dette var Udslag af Væddeløbs- og Fuldblodsbølgen, der huserede i det øvrige Danmark og nu var naaet Bornholm. Selskabet holdt et Par Væddeløb de følgende Aar, men saa faldt denne Sport bort, og man begyndte med Indkøb af Halvblodshingste. Hertugen af Augustenborg, der var Sjælen i Blodsavlen

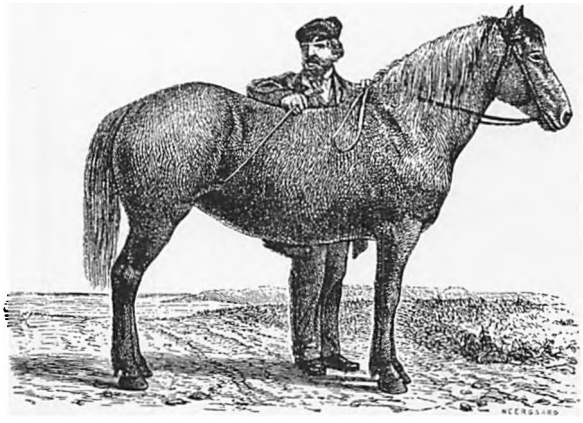

Lille, sort Hoppe af gammel bornholmsk Race.

i Danmark, skænkede Selskabet en Hingstplag, falden efter Fuldblodshingsten Logic. Ved Hertugens Assistance indkøbtes for 600 Rigsdaler Halvblodshingsten Young Potetos (kaldet Pot-otte). Desuden købtes i 1837 fra Frederiksborg-Stutteriet Hingsten Young Bæver af det røde Stod. Disse Hingste fik ingen større Betydning i Avlen.

Omkring 1840 købtes af Overauditør Arboe Hingsten Young Philosophus, falden efter Philosophus paa Augustenborg, samt fra Stutteriet to Blodshingste Young Rubini og Young Capodistria. Den sidste var en stor mørkebrun Hingst; den stod først opstaldet i Rutsker og overdroges 1846 til Jens Schou i Sose. Den fik Betydning i Avlen gennem flere Sønner, hvoraf er opgivet:

Sønner:

1. Kures Hingst paa Rosmannegaard, f. 1846.
   Sønnesønner:
   Frigaards Hingst, f. 1852.
   Kures Enkes Hingst, f. 1861.
   Niels Kures Hingst, Sandegaard, Bodilsker, f. 1852.
2. Engels Hingst i Ringeby, f. 1848.
3. Jens Schous Hingst i Sose, f. 1849.
   Sønneson:
   Jens Lunds Hingst, Nylars, f. 1856.
4. Engels Hingst paa Lehnsgaard, Comet, f. 1850.

Allerede ved Aar 1845 synes Blodsperioden at have kulmineret. Selskabet begyndte at realisere sine Ejendele. Hingsten Pot-otte solgtes paa Auktion for 130 Rd., og højeste Bud for Young Capodistria var kun 40 Rd. Meget tyder paa, at Halvblodsperioden var

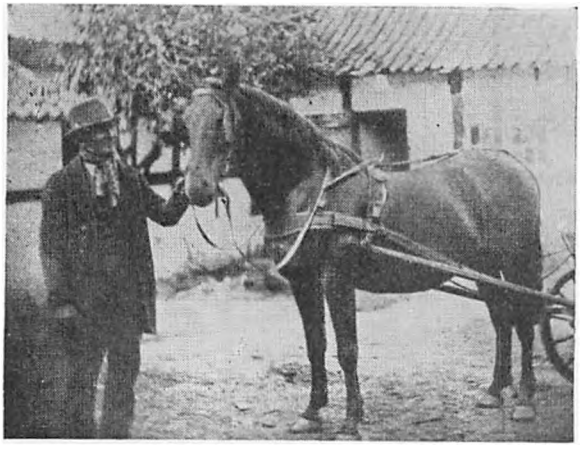

»Comet«, f. 1850, tilh. Propr. H. A. Engel, Lehnsgaard, Østerlars.

blevet en Skuffelse med Hensyn til Forbedring af Landracen. Forholdene med Hensyn til Opdrættet af disse mere fordringsfulde Dyr har heller næppe endnu svaret til disses Krav. Selskabet synes at være kommen ind i en død Periode, men giver atter Livstegn fra sig i 1850 ved at foranstalte Dyrskue afholdt, hvilket jo hørte med til dets oprindelige Program.

Med 1852 begynder et nyt Afsnit, hvor »Selskabet til Hesteavlens Fremme« bliver rekonstrueret og gaar over til at blive Bornholms landøkonomiske Forening. I Henhold til Husdyrloven af 1852 kan saadanne Foreninger faa Statstilskud i Forhold til, hvad Foreningen selv yder i Præmier ved Afholdelse af Dyrskuer. Foreningens første Dyrskue afholdtes en Efteraarsdag samme Aar i en Købmandsgaard i Rønne og blev dermed en aarlig tilbagevendende Begivenhed, som snart fik sin faste Plads i Øens Centrum, Almindingen.

Oplysningerne om Hestene ved de første Dyrskuer er mangelfulde. Flertallet er mere eller mindre blandede Halvblodsafstamninger, sjældnere ren bornholmsk Landrace eller indført Frederiksborgrace. Igennem Statens Tilsynsførende ved Dyrskuerne, der til at begynde med var Landstutmester, Prof. With, kom Bornholmerne mere i Forbindelse med Hovedlandet, hvilket gav Anledning til Udstationering af Hingste fra Statens Landstutteri. Dette var oprettet i Fyrrerne, særlig ved Indkøb af engelske Halvblodshingste af Yorkshireracen. Den første, der kom hertil, var dog nærmest en Frederiksborghingst Rolf, som Landstutmesteren havde købt paa Sjælland for 200 Rd. Den kom hertil i 1852 og stod herovre i 3 Aar, men blev meget lidt benyttet, hvorfor Landstutmesteren tog den tilbage. Han forlangte nu, at to Bornholmere skulde rejse over og være med til at udvælge en Hingst. I 1857 fik Bornholm atter en kgl. Landstodhingst, den 4-aarige Gævninge, gulbrun med Aal, 10 Kvt. 1 Tom. høj. Efter Beskrivelsen: lille, velbygget, trivelig og god Hest med let Bevægelse.

Af Afstamning var Gævninge et Krydsningsprodukt. Faderen var en stor, skimlet engelsk Halvboldshingst Greyloch og Moderen en lille, bred, stærk, rødblisset sjællandsk Hoppe af ubekendt Afstamning. Efter den Tids Indstilling vakte Stamtavlen ingen Forargelse, og at der var for lidt Hest i ham, kunde heller ikke vække Anstød, hvor Hestene i Forvejen var smaa.

Gævninge faldt i Bornholmernes Smag, bedækkede mange Hopper (i 1860 115 Hopper) og levede, til den var over 20 Aar gammel. Som 19-aarig var den fremstillet for Hingsteskuekommissionen og var da i god og kraftig Stand. Trods sin blandede Herkomst viste den sig i Besiddelse af forbavsende Nedarvningsevne, saa den leverede et særdeles godt og talrigt Afkom, der selvfølgelig ligesom den selv var smaat og finbenet, men velskabt og triveligt, ofte noget ondskabsfuldt, hvilket var en Arv fra Gævninges Moder. I mange Aar beherskede Gævningeblodet i høj Grad Dyrskuerne saavel som Øens Hestebestand.

Gævninge var Fader til ikke mindre end 6 præmierede Sønner, nemlig:

1. Peter Thorns Hingst i Nylars, f. 1858.
2. Peter O. Lyngbergs Hingst i Nylars, f. 1861.
3. J. Jacobsens Hingst i Vestermarie, f. 1861.
4. Pastor Kofoeds Hingst i Østerlars, Thor, f. 1863.
5. Rømers Hingst, Klingegaard, Rutsker, Dan, f. 1868.

6. Jochum Mikkelsens Hingst, Vallegaard, Ibsker, Leo, f. 1862, der gik videre i Hingstelinien: Brage, f. 1868; Markus, f. 1875; Max, f. 1882, og Josefsens Hingst, Styrmandsgaard, Østermarie, f. 1878.

Desuden var der 8 Gævningedøtre, der optraadte som Mødre til præmierede Hingste:

1. P. M. Kofoeds Hoppe, Siegaard, Aaker, Moder til Skjold (F. Frode).
2. Kofoeds Præmiehoppe, Loftsgaard, f. 1861, Moder til Frode II (F. Frode).
3. Engels røde Hoppe, Ringeby, Moder til Skjold II (F. Skjold) og til Osman (F. Sleipner).
4. Anthon Skovgaards brune Hoppe, Bækkegaard, Ibsker, f. 1867, Moder til Læssø (F. Læssø).
5. Munchs Hoppe, Brændesgaard, Ibsker, Moder til Asfærg (F. Grantorp).
6. A. Larsens Præmiehoppe, Vestermarie, Moder til Claus (F. Grantorp).
7. P. Dams gule Præmiehoppe, Ringeby, Moder til gul Hingst (F. Grantorp) og til Nord (F. Sleipner).
8. Brun Hoppe, Moder til Fridor (F. Fridolin).

I 1858 fik Bornholm endnu en kgl. Landstodhingst, den røde Melløse, f. 1851 i Melløse, Frederiksborg Amt; Højde 10 Kvt. 2½ Tom. Den regnedes for en Frederiksborghingst, men paa Moderens Side var der engelsk Fuldblod. Den stod i flere Aar paa Krusegaard i Rutsker og gav et temmelig stort og værdifuldt Afkom, men ingen Hingste.

Desuden var her i kortere Tid i 60'erne udstationeret to Hingste fra det kgl. Landstutteri. Begge Sønner af den gamle Frederiksborg Stutterihingst Merkur, men med Mødre af mere ellere mindre Blod i Afstamningen, nemlig den mørkegule Palnatoke og Estrid-Hingsten, der var skimlet. De blev begge meget lidt benyttet.

Interessen for Hesteavlen var imidlertid vaagnet, og med Sjælland som det nærliggende Forbillede blev det ganske naturligt Frederiksborghesten, man herovre kom til at interessere sig for.

Et Aktieselskab blev dannet i Aaker, og dette købte i 1862 af P. Sylvest, Strølille i Frederiksborg Amt, den skimlede Hingst Frode for 1000 Rd. Denne Hingst var af

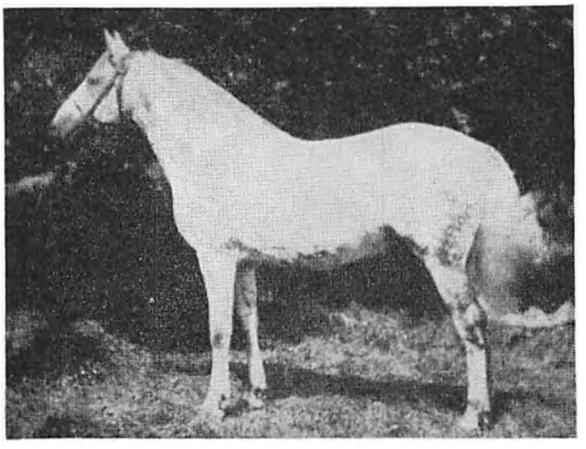

Frode, f. 1855.

gammelt Stutteriblod baade paa fædrene og mødrene Side. Dens Fader var den skimlede Merkur, der som ung blev solgt til Jylland ved Stutteriets Opløsning og som 18-aarig købt tilbage som Hovedstodhingst i det opfriskede Frederiksborg-Stod.

Frode var en ret stor Hingst, 10 Kvt. 4—5 Tommer høj, meget ædel og smuk. Den gav godt Afkom, men mange Skimler og blev solgt tilbage til sin gamle Ejer som 16-aarig. Dens Virken blev af grundlæggende Betydning for Frederiksborgavlen paa Bornholm.

I 1867 blev af et Aktieselskab købt Hingsten Oddur II fra Odsherred, ogsaa nærmest en Frederiksborghingst.

Den Snes Aar, der var forløbet gennem 50'erne og 60'erne, maa betegnes som Frederiksborgavlens Grundlæggelse paa Bornholm, men nu kommer der andre Forhold til at gøre sig gældende. I 1869 afholdtes Landmandsforsamling i København, og nu faar Bornholmerne Smag for at komme ud og modtage Indtryk af, hvad der foregaar i det øvrige Land. Ved denne Lejlighed købtes den brune Hingst Jylland til et Aktieselskab i Nyker og Klemensker. Det var en forholdsvis stor og stærk Hingst paa 10 Kvt. og ca. 5 Tom., af Afstamning nærmest en Yorkshireblanding. Ved Landmandsforsamlingen i Nykøbing F. 1872 købte det Aktieselskab, der havde ejet Frode, Hingsten Bourlington II, brun, 10 Kvt. ca. 5 Tom., en ret betydelig Hingst af Frede-

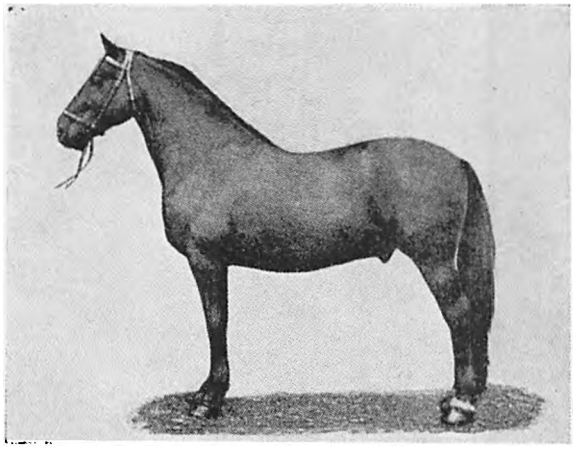

Sleipner, f. 1878, Stb. 29-213.

riksborgpræg, men ligesom Jylland nærmest en Yorkshireblanding. Købet af disse to Hingste danner et Overgangsstadium, hvor nye Opfattelser gør sig gældende for Avlen i Fremtiden. Landbrugets Udvikling medfører Ønsket om en større og kraftigere Brugshest, ikke mindst paa Østbornholms svære Jorder. Krigen mellem Tyskland og Frankrig medførte højere Hestepriser, især for store Heste. Det kgl. Landstutteri blev ophævet. Selvstændige Meninger gjorde sig gældende hos Landbrugets førende Mænd. Alt dette medførte en Brydning mellem Nutid og Fremtid, der aabner Adgang for den jyske Avls Indgriben i den bornholmske.

I 1874 var kommen en sort jysk Hingst, Ravn, til Østlandet, hvor den stod et Aar, hvorefter den blev solgt til Sverige. I 1873 var der mødt 4 jyske Hopper paa Dyrskuet. I 1875 dannedes paa Østlandet et Aktieselskab, hvis Formaal var at indkøbe en god jysk Hingst. Ved Landmandsforsamlingen i Viborg 1875 indkøbtes Hingsten Grantorp, der stod med 1. Præmie blandt de 3-aarige. Den var 11 Kvarter, mørkebrun og kostede 6000 Kr. Dens Fader var Kongepræmiehingsten Grantorp, og Moderen var en stærk mørkebrun jysk Hoppe.

At Grantorp som en yderliggaaende Modsætning til Gævninge-Avlen vilde vække Uro i de hippologiske Interesser paa Bornholm vilde jo være uundgaaeligt, og ved dens første Dyrskue herovre maatte den ogsaa nøjes med Anerkendelsen stutteridygtig.

Det følgende Aar opnaar Grantorp dog 2. Præmie ved Dyrskuet, og op gennem 70'erne bliver den ret godt benyttet, ligesom der kommer meget Afkom frem efter den ved Skuerne, men den er stadig et Stridens Æble, og dens Sønner naar sjældent Anerkendelse ved Statshingsteskuet.

I 1879 stiftedes Danmarks første Hesteavlsforening, »Foreningen til Hesteavlens Fremme paa Bornholm«, med det Formaal at indkøbe og udstationere Hingste af Frederiksborgrace samt at kaare Hopperne, der skulde bedækkes af disse. Hingstene Nejede og Abildøre blev indkøbt paa Sjælland. De var begge brune, af Størrelse 10 Kvt. 2 Tom., den første blev kasseret paa Statshingsteskuet og gik snart ud af Sagaen, medens den sidste virkede i Avlen en Aarrække.

I 1883 indkøbte Gdr. A. Hansen, Palmegaard, Vestermarie, Frederiksborghingsten Sleipner, Stb. 29, Gl. 213, f. 1878, mørkerød med Stjerne og hvide Bagkoder, 10 Kvt. 4½ Tom høj. Den blev købt hos P. Sylvest, Strølille, der 21 Aar tidligere solgte Frode til Bornholm. Faderen var den berømte Hamlet, og Moderen var Datter af Frode. Sleipners Virketid paa Bornholm blev kun 8 Aar, men i den Tid leverede den et talrigt og godt Afkom, hvoraf flere Sønner, bl. a. den skimlede Stanley, Stb. 26, Gl. 181, den brune Sleipner II, Stb. 23, Gl. 178, og den røde Osman, Stb. 24, Gl. 179, gjorde en meget betydelig Indsats i Avlen.

Foreningen til Hesteavlens Fremme købte i 1885 to Frederiksborghingste fra Sjælland, Volmer og Storhammer, den sidste fik ikke megen Betydning, hvorimod Volmer, mørkerød med Blis og hvide Bagsokker, 10 Kvt. 3 Tom., Søn af Hamlet, blev en betydelig Avlshingst, hvad Døtre angik.

Af private Hingste, der indkøbtes i samme Periode, maa nævnes Rubin, tilhørende Anthon Skovgaard, Bækkegaard, Ibsker.

Den jyske Avl havde igennem 80'erne ført en lidt tilbagetrukken Tilværelse. Landbofor-

eningens Formand skriver om Dyrskuet 1888: »Hvad angaar Hesteavlen mærker man endnu for lidt til, at ensartede Principper for Avlen gør sig gældende. Et Parti holder paa Frederiksborghesten, og et andet Parti ønsker sværere Heste, end denne Race i Reglen kan yde. Dog viste sig i Aar nogen Fremgang hos Følhopperne. Mellem de udstillede var der en Del udlagte, smukke Hopper. Og kan det lykkes Hingstekommissionen at overbevise Opdrætterne om, at de ved at benytte de gode frederiksborgske Hingste til store udlagte Hopper kan producere gode Brugsheste, vil Troen paa de svære Hingstes Nytte falde bort«.

Samme Aar afholdtes Udstillingen i København, hvor man fra Bornholm deltog ved at udstille Hingstene Max, Sleipner og Volmer, hvoraf de to Hamlet-Sønner tilkendtes Præmie. Det gik som ved tidligere Landmandsforsamlinger, Jyderne gjorde atter Indtryk paa Bornholmerne. Der blev dannet en Hesteavlsforening, og samme Efteraar indkøbtes to unge jyske Hingste, Baldur og Comance, hvoraf den sidste regnedes for at være en af de mest lovende Hingstplage i Jylland. Af jyske Hingste i privat Eje nævnes fra denne Periode Frejdig, tilhørende Gdr. Riis, Kjøllergaard, Rø. Frejdig var en Søn af den berømte Gl. Valdemar i Toustrup.

Efterhaanden var oparbejdet et mere jysk Hoppemateriale paa Bornholm, dels mere eller mindre blandet Afkom efter foregaaende jyske Hingste, og dels indkøbte jyske Hopper, bl. a. adskillige udrangerede fra Københavns Sporvognsselskab.

Aaret 1888 medførte ogsaa Ansættelse af en ny Formand i Statshingsteskuekommissionen, Oberstløjtnant Nielsen. I sin Beretning fra Dyrskuet 1890 opstiller den nye Formand et Slags Program, idet han tilsiger de to modstaaende Retninger i Hesteavlen Ligeberettigelse og vil søge at holde dem ude fra hinanden.

Dermed skulde man synes, at den hippologiske Strid for Eftertiden skulde være ude af Verden paa Bornholm, men Statskonsulent J. Jensen rammer det virkelige Forhold, naar han om de bornholmske Hestefolk siger: »Man ved endnu ikke, hvad man vil, helst vil man vel have en Universalhest, der var stor og svær som »Jyderne« samt køn og fyrig som »Frederiksborgerne«, man vil helst »baade—og«, et barnligt Standpunkt i Avlen. Derfor krydser saa mange de to Racer for at faa den attraaede Mellemform; enten—eller tiltaler næppe saa meget, og dog bliver det det Standpunkt, som Opdrætterne maa ind paa, hvis de vil fremad«.

Op gennem 90'erne glider Hesteavlen ind i de Rammer, som den i de siden forløbne halve Hundrede Aar har arbejdet indenfor. Hesteavlsforeninger oprettes baade for Frederiksborg- og Jydeavlen. Den sidste er efterhaanden afløst af Belgierne, men den svære Avl er aldrig rigtig kommen til at slaa an paa Bornholm. For Frederiksborgavlens Vedkommende har Universalhesten for mange Opdrættere fremdeles staaet som det attraaede Maal, og de Midler, der har været anvendt for at naa dette, har ikke altid været lige heldige.

Frederiksborgavlen blev gennem 90'erne i høj Grad præget af Sleipner og hans Sønner. Ved Jubilæumsskuet 1902 var anmeldt ialt 125 Katalognumre af Heste.

I den jyske Afdeling, som nu kaldes Kl. A, var anmeldt 5 Følhopper, 2 Goldhopper, 2 unge Hopper og 2 Hingste, ialt 11.

I Frederiksborgafdelingen, som nu kaldes Kl. B, var anmeldt 44 Følhopper, 11 Goldhopper, 29 3- og 4-aarige Unghopper, 11 ældre Frederiksborghingste, 3 3-Aars Hingste og 16 2-aarige Hingste, ialt 114. Forholdet mellem Repræsentationen af de to Klasser var ved denne Lejlighed noget lignende, som det har været fremdeles.

Af de 55 Følhopper og Goldhopper af Frederiksborgrace er Sleipner Fader til de 12, og Sønner af Sleipner er Fædre til de 16 (hvoraf Stanley til 9), og 8 af Mødrene til de fremstillede Hopper har Sleipner til Fader, d. v. s. at de $\frac{2}{3}$ er af Sleipner-Afstamning. 11 var faldet efter Volmer. Af de 29

unge Hopper er 7 faldet efter Sleipner-Sønner, de 9 har Mødre, der er efter Sleipner, og 2 efter Sleipner-Sønner, altsaa ⅓ af de unge Hopper er af Sleipner-Afstamning. 9 af de unge Hopper er faldet efter Hermod, som i 1894 var indkøbet af Foreningen til Hesteavlens Fremme.

I 1893 blev af Krigsministeriet udstationeret en Hingst paa Bornholm med det Formaal at producere Remonter, nemlig Petrus, sort, ca. 11 Kvarter, af østprøjsisk Halvblod. Rent forretningsmæssigt set havde dette Skridt gavnlige Følger for Øen. Remontekommissionen kom og købte Heste; andre Hestehandlere fandt ogsaa Vejen herover. En Afsætning, som ikke hidtil var kendt, virkede opmuntrende paa Avlen. For selve Frederiksborgavlens Udvikling var Fordelen imidlertid tvivlsom, idet Petrus ogsaa blev benyttet til de gode Hopper inden for Frederiksborgavlen, og med Tidens ringe Respekt for Renavl kom disse Halvblodskrydsninger, baade Hopper og Hingste, til at optræde baade paa Dyrskuerne og i Avlen som gode Frederiksborgere, hvilket kan spores i Avlen endnu i vore Dage.

Bornholms Hesteavlscenter blev oprettet i 1898 paa Grundlag af ca. 100 fredriksborgavlsinteresserede Medlemmer. Motiverne for dets Oprettelse angives saaledes: »Erkjendelse af, at Bornholms Hesteavl bør ledes i Retning af forædlede Heste paa Basis af de forædlede Heste af Frederiksborg Stutteri Stamme, som i et ikke ringe Antal findes paa Øen, men det erkjendes, at disse Heste, som i seneste Generation for en stor Del nedstammer fra Hamlet-Sønnerne Volmer og Sleipner, tildels mangler den Størrelse, som fordres paa Nutidens Luksusmarked. At de har arvet Hamlet-Typens Fejl, svag Ryg og bløde Koder. At Øens Opdrættere ikke er kjendt med og forstaa et rationelt Opdræts Betydning og Nødvendighed. At Opdrætternes Helhed er uforstaaende med Hensyn til at vælge den Hingst, som er mest passende for Hoppen, og ofte lader sig lede af andre Hensyn. Avlscentrets Hovedopgave vil være at arbejde med saa rentrukne Frederiksborgheste som muligt, men ved Siden heraf maa det have en Biopgave i at godtgjøre, hvorvidt den Krydsning, som for Tiden foregaar paa Øen med blandet fremmed Blod, er hensigtsmæssig, hvorfor det har været anset for rigtigt alt nu at indkjøbe en Petrus-Hoppe«.

Ved Fremsættelsen af disse Motiver og ved Mobilisering af alle Kræfter lykkedes det at faa Statens Støtte, og Centret blev oprettet. Der indkøbtes til at begynde med 8 Hopper, og Maalet var, at Bestanden skulde op paa 20. Hopperne udstationeredes hos Medlemmerne, og Ledelsen bestemte, hvilke Hingste de skulde bedækkes ved. De bedste Føl blev opdrættet paa en særlig Opdrætningsanstalt indtil 3½ Aars Alderen, hvor de, der fandtes værdige dertil, indgik som Stamhopper, og de øvrige solgtes ved Auktion til Medlemmerne. Opdrætningsanstalten havde først til Huse hos Gdr. P. Kofoed, Møllegaard, Klemensker, senere hos Gdr. Colberg, Tornegaard, Klemensker, og sidst hos Gdr. Herman Hansen, Bækkegaard, Vestermarie.

I 1915 skete en Nyordning af Centret, der fik Navnet Hoppecentret Bornholm. Der fortsattes med de hos Medlemmerne udstationerede Hopper, men Opdrætningsanstalten blev nedlagt og Føllene solgt til Medlemmerne ved Auktion hvert Efteraar. I 1926 blev Hoppecentret opløst og Hopperne solgt ved Auktion.

OVERSIGT OVER HINGSTE,

der har virket i Hesteavlsforeningerne paa Bornholm, og Sønner af disse:

Foreningen til Hesteavlens Fremme.

1. Abildøre, brun, 164 cm, f. 1870 i Odsherred. F. Braade, M. præmieret jysk Hoppe.
2. Nejede, brun, 162 cm, f. 1874 i Frederiksborg Amt. F. Gl. Nejede, M. ubekendt Afstamning.
3. Volmer, mørkerød, 165 cm, f. 1880 i Frederiksborg Amt. F. Hamlet, M. Frederiksborghoppe.
4. Storhammer, mørkerød, 167 cm, f. 1885 i Frederiksborg Amt. F. Hamlet, M. blandet Halvblod.
5. Saladin, Stbg. 53, Gl. 77, sort, 170 cm, f. 1890 paa Sjælland. F. Robini, M. indført ædel Hoppe.
6. Hermod, Stbg. 22, Gl. 177, brun, 171 cm, f. 1890

i Præstø Amt. F. Pegasus, Stb. 28, Gl. 212, M. Teglstrup, Stbg. 74.

Sønner:

Hermod II, Stb. 72, Gl. 475, Skimmel, 172 cm, f. 1896 hos J. Kofoed, Skrubbegaard, Klemensker.

Pegasus Slejpner, Stb. 130-858. (Se Nyker Hesteavlsforening Nr. 1.)

Hermod Bornholm, Stb. 132-860, rød, 167 cm, f. 1901 hos Kofoed, Skrubbegaard. Solgt til Nordsjælland.

Krusmann, Stb. 86-570, rød, 167 cm, f. 1895. Ejer: A. Skovgaard, Bækkegaard, Ibsker.

Hermod Sosegaard, Stb. 182, brun, 176 cm, f. 1906 hos Munch, Sosegaard, Vestermarie.

Hermod Stanley, Stb. 207, brun, 175 cm, f. 1907 i Bornh. Hesteavlscenter. Ejer: Chr. Jensen, Lyrsbygaard, Østermarie.

Rolf Krake, Stb. 208. (Se nedenfor Nr. 12.)

Svan Hermod, Stb. 210, Skimmel, 171 cm, f. 1908 hos Munch, Fynegaard, Knudsker.

Hermod Zarif, Stb. 227, rød, 172 cm, f. 1910. Ejer: Holger Koefoed, Langedeby, Bodilsker.

7. Regulus Slejpner, Stb. 74-477, sort, 170 cm, f. 1895 i Frb. Amt. F. Regulus III, M. Dobra.
8. Bannerhøj Præstø, Stb. 87-571, rød, 175 cm, f. 1898 paa Sjælland. F. Bannerhøj, Stb. 33-217, M. Rosa Nigra, Stb. 55-76.

   Sønner:

   Bannerhøj II, Stb. 158, rød, f. 1903. Ejer: H. Hansen, Bækkegaard, Vestermarie.

   Svend, Stb. 162, mørkerød, 170 cm, f. 1903 i Bornh. Hesteavlscenter. Ejer: Østre Herreds Hesteavlsforening.
9. Fuks, Stb. 83-501, rød, 168 cm, f. 1898 i Præstø Amt. F. Sageby, Stb. 5, M. Lyra, Stb. 333.
10. Odin, Stb. 131-859, rød 170 cm, f. 1901 hos L. Ipsen, Thingfogedgaard, Nylars. F. Regulus Sleipner, Stb. 74-477, M. Rosa Thingfogedgaard, Stb. 303-486.
11. Dandy, Stb. 181, rød, 174 cm, f. 1906 paa Sjælland. F. Primus Manfred, Stb. H II 18, M. Aletta Stensby, Stbg. 436-747.

    Sønner:

    Dandy II, Stb. 252. (Se Nyker Hesteavlsforening Nr. 3.)

    Primus, Stb. 253. (Se nedenfor Nr. 14.)

    Moddy, Stb. 280, rød, 174 cm, f. 1913 hos C. Jørgensen, Vennerslyst, Hasle.
12. Rolf Krake, Stb. 208, f. 1908 hos Jensen, Ll. Krusegaard, Aaker. F. Hermod, Stb. 22-177, M. Thyra II, Stb. H II 66.
13. Unge Viebjerg, Stb. 288, rød, 170 cm, f. 1909 i Frb. Amt. F. Regulus Viebjerg, Stb. 103, M. Hoppe e. Zarif II.
14. Primus, Stb. 253, rød, 177 cm, f. 1911 hos A. Kjøller, Ellesgaard, Østermarie. F. Dandy, Stb. 181, M. Alma Ellesgaard, Stb. 656.

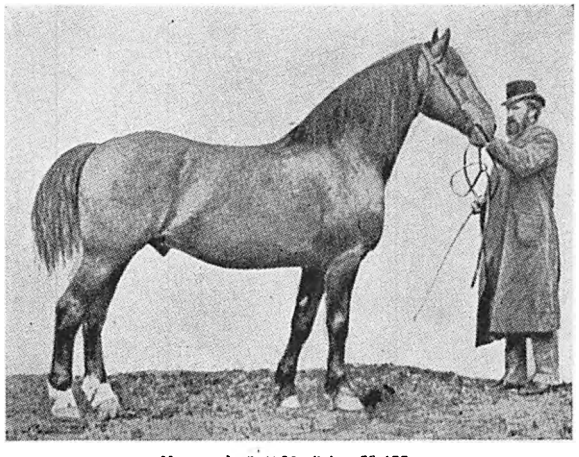

Hermod, f. 1890, Stbg. 22-177.

15. Bjørn, Stb. 251, rød, 173 cm, f. 1911 hos A. Byder, Bjørnegaard, Nyker. F. Stanley Slejpner, Stb. 160, M. Lotte Bjørnegaard, Stb. 402.
16. Grand, Stb. 279, Skimmel, 175 cm, f. 1914 i Sorø Amt. F. National, Stb. 218, M. Hoppe e. Lindholm, Stb. 34.

    Sønner:

    Laurex, Reg. 44, brun, 176 cm, f. 1920. Ejer: A. Ipsen, Paradisgaard, Ibsker.

    Jeppe, Skimmel, 171 cm, f. 1928 hos A. Hansen, Søndregaard, Nylars.
17. Hamlet Surtur, Reg. 40, rød, f. 1918 hos Kr. Jensen, Lyrsbygaard, Østermarie. F. Surtur Stambul, Stb. 161, M. Manna Lyrsbygaard, Stb. 755.
18. Regulus Stjern, Reg. 70, rød, 172 cm, f. 1920 i Frb. Amt. F. Regulus Strølille, Stb. 212, M. Hertha e. Regulus Garbogaard.
19. Frode Kongsgaard, rød, 173 cm, f. 1927 i Frb. Amt. F. Robin Kongsgaard, Stb. 320, M. Lise Kongsgaard, Stb. 1279.
20. Sigurd Brederød, Reg. 85, rød, 167 cm, f. 1925 i Frb. Amt. F. Qvintus Brederød, Reg. 120, M. Tulle Tøpholm, Stb. 1151.
21. Brage, Reg. 124, sort, 171 cm, f. 1927 hos Th. Pedersen, Timannegaard, Ibsker. F. Pommery Tøpholm, Stb. 309, M. Albina Timannegaard, Stb. 998.

    Søn:

    Stanley Lynggaard, Reg. 232. (Se Rø Hesteavlsforening Nr. 2.)
22. Kvik Torvedgaard, Stb. 318, rød, 167 cm, f. 1924 i Frb. Amt. F. Aladdin, Stb. 310, M. Dobra III, Stb. 1093.

    Sønner paa Bornholm:

    Fuks Hornsherred, Reg. 258, rød, f. 1933 i Frb. Amt. Ejer: Aage Pedersen, Brogaard, Østermarie.

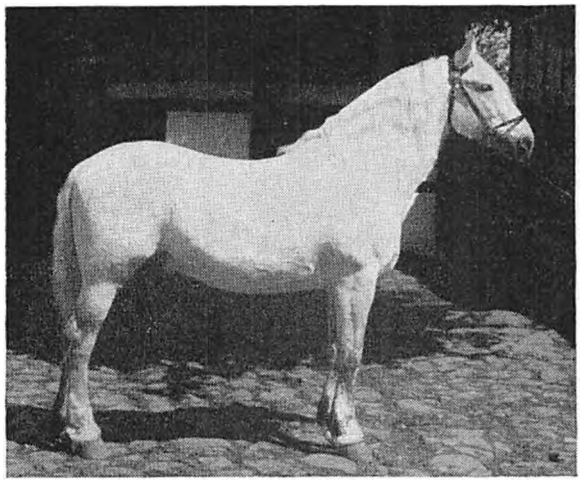

Grand, f. 1914, Stb. 279.

Sydsjællands Kvik, Reg. 234, rød, f. 1934 hos Herm. Jensen, Hedensminde. Solgt til Sydsjællands Frb. Hesteavlsforening.

Tom, Reg. 284. (Se Rø Hesteavlsf. Nr. 3.)

Sønneson:

Aletty, Reg. 342, rød, 173 cm. Ejer: Herman Jensen, Hedensminde, Østermarie.

23. Prins Østerlund, Stb. 346, rød, 175 cm, f. i Holbæk Amt. F. Juvel Østerlund, Stb. 328, M. Lady Østerlund, Stb. 1297.

    Søn:

    Pan. (Se nedenfor Nr. 29.)

24. Juvel Storgaard, Stb. 347, rød, 172 cm, f. 1932 i Præstø Amt. F. Juvel Kromose, Stb. 330, M. Yrsa Storgaarden, Stb. 1046.

    Søn:

    Sally Slejpner, Reg. 368, f. 1939. Ejer: H. Sode, Aarsballegaard.

25. Sally Dammegaard, Reg. 257, rød, 172 cm, f. 1935 i Frb. Amt. F. Juvel Østerlund, Stb. 328, M. Eva Frerslev, Reg. 1916.

26. Ramon Juvel, Reg. 267, rød, f. 1936 i Sydsjælland. F. Juvel Kromose, Stb. 330, M. Julie Lekkende, Stb. 1545.

27. Regulus Tostrup, Stb. 351, rød, 172 cm, f. 1932 i Holbæk Amt. F. Regulus Hagelse, Stb. 305, M. Mida, Reg. 517.

28. Sultanen, Reg. 333, rød, f. 1939 i Frb. Amt. F. Sheiken, Stb. 350, M. Inga Sandkilde, Stb. 1525.

29. Pan, rød, 175 cm, f. 1941 hos A. Lundberg, Værfeldsgaard, Aaker. M. Dina Værfeldsgaard, Reg. 2636.

Søndre Herreds Hesteavlsforening
(oprettet 1895).

1. Stanley, Stb. 26-181, Skimmel, 170 cm, f. 1887 hos Forp. Borgen, Nylars Præstegaard. F. Sleipner, Stb. 29-213, M. Alma e. Søn af Gævninge.

2. Slejpner II, Stb. 23-178, brun, 170 cm, f. 1889. F. Sleipner, Stb. 29-213, M. Hoppe e. Jylland J. J. Bornh. Hesteavlsf. Nr. 32.

    Sønner:

    Stanley Slejpner, Stb. 160. (Se Nyker Hesteavlsforening Nr. 2.)

    Sleipner III, Stb. 108-666. Ejer: Joch. Brandt, Gadeby, Bodilsker.

3. Unge Pegasus, Stb. 73-476, brun, 174 cm, f. 1895 paa Sjælland. F. Pegasus, Stb. 28-212, M. Flora af blandet Halvblod.

4. Zarif Bornholm, Stb. 106-664, brun, 172 cm, f. 1900 i Frb. Amt. F. Zarif II, Stb. 3, M. e. Augustus.

    Sønner:

    Zarif Stanley, Stb. 205, rød, f. 1907 paa Værfeldsgaard. Solgt til Stevns.

    Skjold, Stb. 213, rød, f. 1909. Solgt til Nordsjælland.

5. Dan, Stb. 180, brun, 175 cm, f. 1905 paa Sjælland. F. Frode Baarse, Stb. 66-406, M. brun Hoppe e. Hannibal Sjolte.

    Søn:

    Saturn, Stb. 303, rød, f. 1914. Ejer: J. Jensen, Ellebygaard, Østermarie.

6. Fuks Værebro, Stb. 278, rød, 172 cm, f. 1913 i Frb. Amt. F. Gulfuks, Stb. 169, M. Ester Værebro, Stb. 483.

    Sønner:

    Fuks Skyttegaard, Reg. 38, rød, 172 cm, f. 1919. Ejer: H. Kofoed, Skyttegaard, Pedersker.

    Fridor, Reg. 80, rød, 170 cm, f. 1923. Ejer: A. Kofoed, Krampegaard, Pedersker.

7. Duks, Reg. 42, rød, 172 cm, f. 1920 hos Jørgensen, Tvillingsgaard. F. Surtur Stambul, Stb. 161, M. Eva Tvillingsgaard, Stb. 899.

8. Feltus Juvel, Stb. 331, rød, 170 cm, f. 1922 i Frb. Amt. F. Juvel, Stb. 284, M. Hertha Munkhøjgaard, Stb. 1020.

    Sønner:

    Juvel Kromose, Stb. 330, f. 1928 i Frb. Amt. Ejer: Sydsjællands Frb. Hesteavlsforening.

    Juvel Hjortegaard, Reg. 231. (Se Rø Hesteavlsforening Nr. 1.)

9. Vigas Grumløse, Stb. 348, rød, 173 cm, f. 1930 paa Sjælland. F. Juvel II, Stb. 322, M. Rosa Grumløse, Stb. 1346.

    Søn:

    Vigas Gadegaard, Reg. 389, rød, 175 cm, f. 1940 hos Poulsen, Ll. Gadegaard, Pedersker. Ejer: Et Konsortium i Nyker.

10. Juvel Garbo, Reg. 233, rød, 172 cm, f. 1933 i Frb. Amt. F. Juvel Lynggaard, Stb. 326, M. Lise Garbogaard, Stb. 1404.

11. Juvel Kværnager, Reg. 266, rød, 171 cm. f. 1936

paa Kværnagergaard, Tappernøje. F. Juvel Kromose, Stb. 330, M. Zarina Kværnager, Stb. 1345.

12. Rubin Stevns, Reg. 364, rød, 173 cm, f. 1939 paa Stevns. F. Nobel, Stb. 341, M. Lona Klintgaard, Stb. 1544.

Nyker Hesteavlsforening
(oprettet 1904).

1. Pegasus Sleipner, Stb. 130-858, sort, 172 cm, f. 1899 hos Rømer, Bukkegaard, Nyker. F. Hermod, Stb. 22-177, M. Ragna, Stb. 130-195.
2. Stanley Sleipner, Stb. 160, brun, 170 cm, f. 1904 paa Hjulmagergaard, Aaker. F. Sleipner II, Stb. 23-178, M. Hjulmagergaardshoppen, Stb. 255-386 e. Stanley.
   Sønner:
   Bjørn, Stb. 251. (Se Foreningen til Hesteavlens Fremme Nr. 15.)
   Frode Lynggaard, Stb. 277, rød, f. 1912 hos Lundberg, Værfeldsgaard. Ejer: Chr. Hansen, Lynggaard, Aaker.
   Sønnesøn:
   Hermod Slejpner, Stb. 316, rød, f. 1919.
   Ejer: A. Folkmann, Faarebygaard, Aaker.
3. Dandy II, Stb. 252, brun, 176 cm, f. 1911 hos Lundberg, Værfeldsgaard. F. Dandy, Stb. 181, M. Thyra Værfeldsgaard, Stb. 646.
4. Pommery Tøpholm, Stb. 309, rød, 172 cm, f. 1917 i Frb. Amt. F. Unge Pommery, Stb. 258, M. Spardille, Stb. 608.
   Sønner:
   Stjern Hyldebrandsgaard, Reg. 171, brun, f. 1928. Ejer: W. Müller, Hyldebrandsgaard, Nylars.
   Max, Reg. 123, Knabstrupper, f. 1927 p. Bondegaard, Rutsker. Ejer: Overdyrlæge Ahlstrand, Rønne; senere Foreningen til Knabstrupperhestens Bevarelse.
   Brage, Reg. 124. (Se Foreningen til Hesteavlens Fremme Nr. 21.)
   Sønnesøn:
   Stanley Lynggaard, Reg. 232. (Se Rø Hesteavlsforening Nr. 2.)
5. Juvel Tøpholm, Stb. 332, mørkerød, f. 1926 hos H. Jensen, Søstrup v. Holbæk. F. Juvel, Stb. 284, M. Lone, Stb. 1298.
   Søn:
   Ajax, Reg. 303, mørkerød, 169 cm, f. 1932.
   Ejer: Jensen, Vejrmøllegaard, Aaker.

Ibsker og Omegns Hesteavlsforening
(oprettet 1906).

1. Surtur Stambul, Stb. 161, rød, 172 cm, f. 1903 i Sydsjælland. F. Stambul, Stb. 82-500, M. Almanda, Stb. 220-331.

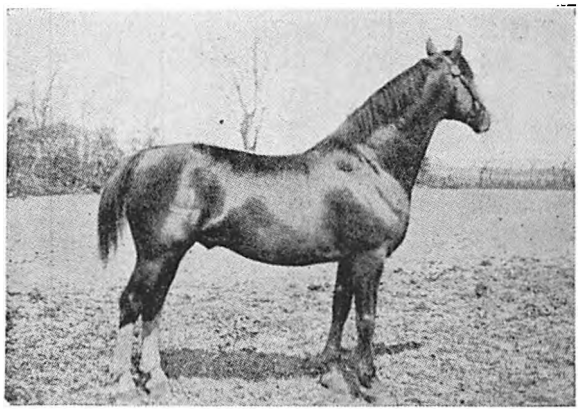

Feltus Juvel, f. 1922, Stb 231.

   Sønner:
   Fox Stambul, Stb. 206, rød, f. 1908 hos Munch, Sejersgaard, Østermarie. Ejer: Munch, St. Myregaard, Knudsker.
   Slejpner Stambul, Stb. 209, brun, f. 1908. Ejer: J. Skovgaard, Holmegaard, Østermarie.
   Ridder Rap, Stb. 275, rød, f. 1913. Ejer: Klemensker Hesteavlsforening. Solgt til Sjælland.
   Hamlet Vallegaard, Reg. 39, rød, f. 1917. Ejer: Kofoed, Vallegaard, Nyker.
   Hamlet Surtur, Reg. 40. (Se Foreningen til Hesteavlens Fremme Nr. 17.)
   Duks, Reg. 42. (Se Søndre Herreds Hesteavlsforening Nr. 7.)
   Osvall, Reg. 101, rød, f. 1924. Ejer: J. Jensen, Ellebygaard, Østermarie.
   Rolf Surtur, Reg. 102, sort, f. 1924. Ejer: Stender, Aspesgaard, Aaker.
   Sønnesøn:
   Volmer Vornedegaard, Stb. 281, brun, f. 1913. F. Slejpner Stambul, Stb. 209. Ejer: Schou, Vornedegaard, Ibsker.
2. Kaj, Stb. 302, rød, 176 cm, f. 1915 hos Gdr. Clausen, Glim, Roskilde. F. Osman, Stb. 136, M. Flora Glim, Stb. 760.
   Søn:
   Aladdin, Reg. 43, rød, 175 cm, f. 1920 hos Chr. Jensen, Lyrsbygaard, Østermarie.
3. National Sigurd, Stb. 354, rød, 172 cm, f. 1924 hos Chr. Hansen, Regerup, Glumsø. F. Vigas National, Stbg. 314, M. Lady Sigurd, Stb. 1177.
   Søn:
   Sigurd Slejpner, Reg. 316, rød, f. 1936 hos Th. Pedersen, Timannegaard, Ibsker.
4. Regulus Frode, Reg. 200, rød, 171 cm, f. 1932 paa Sjælland. F. Frode Engelsborg, Reg. 141, M. Bella, Reg. 1142.
5. Sigurd Bornholm, Reg. 317, rød, 171 cm, f. 1938 paa Sjælland. F. Sigurd Hornsherred, Stb. 323, M. Ritta Lykkensprøve, Stb. 1563.

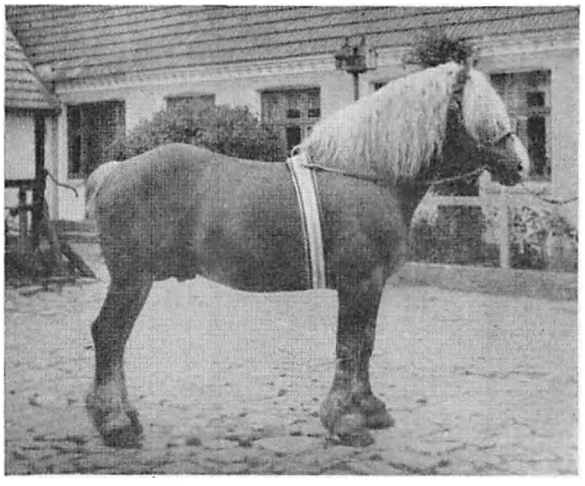

Tardif de Neufske II, f. 1917. Vestergaard, Østerlars 1927.

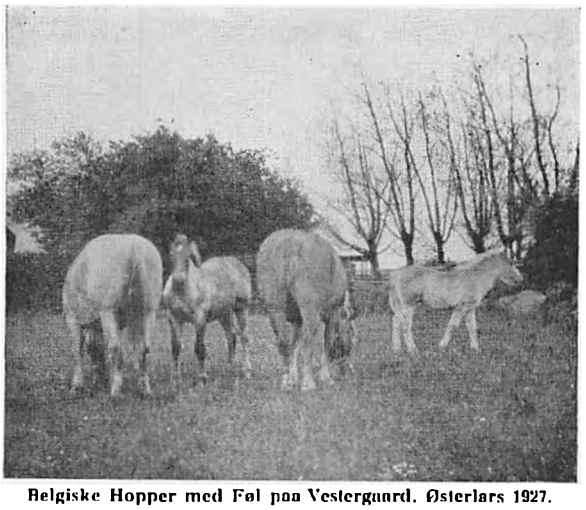

Belgiske Hopper med Føl paa Vestergaard, Østerlars 1927.

Rø Hesteavlsforening
(oprettet 1935).

1. Juvel Hjortegaard, Reg. 231, rød, 171 cm, f. 1932, paa Hjortegaard, Pedersker. F. Feltus Juvel, Stb. 331, M. Palma Hjortegaard, Stb. 1384.
2. Stanley Lynggaard, Reg. 232, Skimmel, 172 cm, f. 1932 paa Lynggaard, Aaker. F. Brage, Reg. 124, M. Mosla II e. Frode Lynggaard.
3. Tom, Reg. 284, rød, 170 cm, f. 1936 hos H. Hansen, Bækkegaard, Vestermarie. F. Kvik Torvedgaard, Stb. 318, M. Grethe Bækkegaard, Reg. 2220.

Østre Herreds Hesteavlsforening
(oprettet 1938).

1. Aladdin Tranegaard, Reg. 293, rød, 172 cm, f. 1935 paa Tranegaard, Helsinge. F. Aladdin, Stb. 310, M. Stella III Laugø, Reg. 1210.
2. Sigurd Juvel, Reg. 390, rød, f. 1941 hos Chr. Jensen, Tjeldsgaard, Gadstrup, Roskilde. F. Elegant, Stb. 249, M. Schibli, Reg. 2986.

Bornholms Hesteavlsforening, der oprettedes 1888 med det Formaal at drive Avl af jyske Heste, arbejdede en Snes Aar og havde foruden de to ved Starten anskaffede Hingste (Baldur og Comance) ogsaa Hingstene Valdemar Engbjerg, brun, f. 1892, Jylland, brun, f. 1893, Dalgas II, Stb. 1003, sort, f. 1898, og Halby Munkedal, brun, f. 1900. Efter sidste fremstilledes flere Sønner ved Dyrskuerne.

Paa Sydbornholm oprettedes i 1912 »Foreningen den svære Hest«. Der indkøbtes en jysk Hingst, Egmund II, f. 1907. Foreningen antog senere Navnet »Jyden«, men kun Navnet er tilbage af det oprindelige Formaal, idet Foreningen siden 1925 har holdt Hingste af belgisk Race, nemlig:

Leo, rød, f. 1920 paa Særslevgaard, Jyderup. F. Favori, D. B. Stb. 44.
Alex, rødskimlet, f. 1929 paa Vojremosegaard, Marslev, Fyn. F. Konsul de Hess, Reg. 3, M. Mathilde, Reg. 218.
Loyal de Hess, rød, f. 1934 paa Særslevgaard, Jyderup. F. Liberal de Hess, Stb. 13, M. Lise, D. B. Stb. 503.
Klaus, rød, f. 1937 paa Asminderødgaard pr. Værslev. F. Neron de la Croix, B. Stb. 37-2118, M. Camilla, Stb. 1726.

I 1911 dannedes i Østerlars Foreningen »Den svære Hesteavls Fremme«. Denne købte den første belgiske Hingst til Bornholm, den brune Leopold, f. 1907 paa Tømmerupgaard pr. Mørkøv.

I 1916 oprettedes paa Nord- og Vestbornholm »Hesteavlsforeningen Fremad«, der indkøbte den belgiske Hingst Prins, brun, f. 1912 i Belgien. Efter denne fulgte den rødskimlede Finaldo, f. 1919 hos Aug. Meyer, Vilhelmshøj, Jyderup, og derpaa den brunskimlede Claus Indgjald, f. 1928 paa Løgismose, Fyn. Senere har Foreningen indstillet sin Virksomhed.

I 1941 oprettedes paa Nordbornholm »Nordlandets Hesteavlsforening«, der købte Hing-

sten Lasse de Stub, belg. Stb. 674, hos P. Jørgensen, Sandved, Næstved.

Af private, der har gjort et stort Arbejde for den belgiske Avl paa Bornholm, skal nævnes Gdr. Mads Nielsen, der i mange Aar boede paa Vestergaard, Østerlars. Foruden at indkøbe to belgiske Hingste, Togeur de Vierset, rød, f. 1912 i Belgien, og Tardif de Neufske II, rød, f. 1917 hos Proprt. Fraas, Philipsdal, Gørlev, gik Mads Nielsen ikke af Vejen for Indkøb af Hopper, og adskillige Avlsdyr er solgt fra Vestergaard i Aarenes Løb.

Gdr. Aug. Olsen, Hollændergaard, Olsker, indkøbte 1931 en svensk belgisk Hingst, Vereon, sv. Reg. 28-1210, f. 1928 hos G. Johansson, Skaraborg Len i Sverige. Den virker fremdeles paa Nordlandet.

KVÆGET

har uden Tvivl haft en meget stor Betydning paa Bornholm helt tilbage i den dunkle Middelalder, hvilket bl. a. fremgaar af den for Bornholm særegne Skatteydelse i Smør, der ydedes in natura i fordums Dage paa Slottet og senere paa Amtstuen. De historiske Oplysninger, der foreligger fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede, giver derimod ikke noget lyst Billede af Kvægbruget paa den Tid.

Prof. Erik Viborg anfører fra sin Rejse paa Bornholm i 1818: »Kvægracen er liden, men ædel og mælkerig i Forhold til Føden, den fortærer. Kvæget vinterfodres slet og maa om Sommeren søge sin Føde paa Udmarkerne. Det er derfor intet Under, at Kvæget her maa være lidet og usselt. De bornholmske Kvægstalde er lave med uafdelte Baase og giver Kvæget et slet Opholdssted om Vinteren. Gode Tyre ænses her ligesaalidt som rigtig Parring, og Tillægskalvene gives en maadelig Pleje. Den i 1804 afdøde Præst Landt til St. Ols Kirke har indført Kløveravlen paa Bornholm og derved bidraget til, at denne Provindses Kvæg bliver større og mere mælkerigt. — Da det bornholmske Kvæg nu kan, formedelst den tiltagende Kløveravl, gives en bedre Røgt og Pleje, saa var det Øjeblikket at forunde Bornholmerne et Par Tyre af den spanske Race paa Faurholm«. —

De samme Besværinger over Kvægets Tilstand paa Bornholm lyder stadig det følgende Snes Aar fra Datidens Skribenter. Kammerraad J. Jespersen, Kannikegaard, Bodilsker, anfører i 1836, at Kalvene fødes i Marts. »De faa ikke Mælk mere end 6 Uger og maa derefter leve paa Hø, og om Sommeren gaa de med det øvrige Kvæg paa de bare Græsgange helt op mod Julen. Den første Vinter faa de en Del Hø, men de ere allerede saa magre og usle, at det ikke hjælper meget, og de ere i Almindelighed om Foraaret fulde af Lus og kunne næppe rejse sig i Stalden uden Hjælp. Ungkvæget slippes gerne paa Lyngen. Derfor er Kvægracen saa liden. En Ko af Middelstørrelse, naar den er kommen til jævn god Slagtestand, vejer kun fra 10 til 14 Lispund (et Lispund = 16 Pund), og Prisen paa en saadan Ko eller Malkeko er i Almindelighed fra 10 til 14 Rd., men sælges ogsaa undertiden for 6 til 8 Rd. Besætningens Størrelse paa en Bondegaard af Middelstørrelse med 25 Tdr. Bygjord og 25 Tdr. Havrejord og 10 Læs Enghø er 8 Heste, 2—3 Plage, 8—10 Malkekøer, 10—12 Stkr. Ungkvæg, Tyre og Stude, 15—20 Faar, en Griseso, 6—8 Grise, 2 Galte«. —

Om selve Kvægracen paa Bornholm fremgaar det af Beretningerne, at det er en Landrace i Lighed med Kvæget paa de andre danske Øer. Erik Viborg fortæller, at alt Kvæg paa Bornholm en Gang skal være uddødt, hvorefter der er indført nyt Kvæg fra Kurland, men naar og hvoraf Kvæget skulde være uddødt, har han ikke kunnet udfinde. Han formoder, at det har været under Kvægpesten, der herskede i Danmark omkring 1750. Dette Tidspunkt passer i alle Tilfælde ikke, idet Thaarup har fundet, at i 1747 udførtes fra Bornholm 1884 Høveder, og Thura meddeler, at fra 1745—53 — i Kvægpestens Tid — udførtes fra Bornholm 6506 Stkr. Køer, Kvier, Kalve og Stude, der indbragte ca. 70,000 Slettedaler. Heraf førtes 133 Stkr.

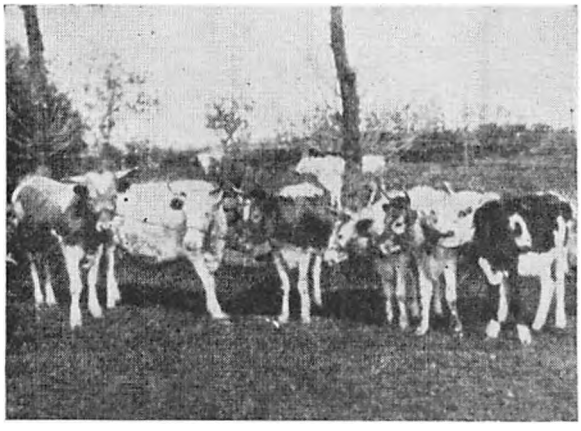

Kvæg af gl. bornholmsk Race paa Tornegaard, Pedersker, ca. 1900. (Konsulent, Dyrlæge Albrechtsen fot.)

til Lybæk og Resten til Sjælland. (Se endvidere 1. Bind S. 158.)

Der er meget, der tyder paa, at det bornholmske Kvæg har været paavirket af svensk Kvæg, hvilket ogsaa ligger nær i Betragtning af Erkebispeperioden. Ogsaa ved andre Forbindelser kan der være tilført Øen Kvæg af andre Racer. Saaledes blev i 1796 af By- og Herredsfoged Heiberg indkøbt en Ko fra Østfrisland, ved hvis Afkom han forbedrede baade sin og Omegnens Kvægrace.

Den gamle bornholmske Landrace frembød et broget Skue. Ved et Skifte paa Koosgaard, Ibsker, i 1740 bestod Besætningen af en sorthjælmet Ko og en do. Kvie, 3 rødstjernede Køer, flere rødryggede og rødskjoldede Køer og Kvier og 3 røde Kalve. Ved Skifte paa samme Gaard i 1763 og 75 fandtes hvide, sorte, blakkede, sortryggede og rødryggede Kreaturer. Ved Skifte paa Hullegaard i Ibsker 1787 bestod Besætningen af rødryggede, sorte og rødgule Kreaturer.

I Tiden omkring 1840 begynder Indførsel af fremmede Racer til Bornholm at gøre sig gældende. Til Kannikegaard i Bodilsker og flere Gaarde indførtes Avlsdyr af svejtsisk og Tyroler-Race. Den almindelige Krydsningsepidemi, som i den Tid gjorde sig gældende, naaede paa det Felt ogsaa Bornholm, og op gennem Aarhundredet indførtes Kvæg af forskellige Racer, Angler, jysk, holstensk, Korthorns, hollandsk og forskelligt Kvæg fra Sverige, der blev indkrydset i Landracen.

Ved det første Dyrskue i 1852 var mødt 21 Tyre af meget forskellig Herkomst. 1. Pr. fik en mørkrød Tyr fra Munch, St. Loftsgaard. Ved det andet Dyrskue 1853 var anmeldt 37 Tyre. 1. Pr. tildeltes Schou i Sose for en blakhjælmet Tyr. Stender, Ladegaard, fik 1. Pr. for 6 røde Køer; 2. Pr. Schou, Sose, for 2 Køer af blandet svejtsisk og Angler-Race. I 1853 præmieredes 3 bornholmske, 4 blandede svejtsiske og en jysk Tyr. I 1855 anvendtes for første Gang Pointssystem ved Bedømmelsen. Der gaves indtil ⅓ for Spejlet, ⅓ for Bygning og ⅓ for Hud og Haarlag.

I 4 Aar stod en Svejtsertyr fra Dahl, Pæregaard, Bodilsker, med 1. Pr., men i 1862 blev den afvist, fordi den var for stor, og 1. Pr. fik Frigaards Gunderslevholm-Tyr. Flere var blandede Angler, en sortrygget bornholmsk og en lysegul, der betegnedes jysk. Til dette Skue var anmeldt 27 Tyre og 37 Køer, og der var for første Gang en Afdeling for Husmandskøer. 1. Pr. tildeltes en jysk Ko, tilhørende J. M. Jensen, 23. Slg. Pc., Vestermarie, og 2. Pr. en sortrygget bornholmsk, tilhørende Skovfoged Rosen, Almindingen. I 1875 findes sortbroget Kvæg fra Herregaarden Dybæk i Skaane fremstillet. Dybækkerne, som de kaldtes, var af sortbroget hollandsk eller frisisk Afstamning og blev en Tid indført paa flere Gaarde, saasom hos Schou i Sose, Risbygaard i Klemensker m. fl.

I 1878 udstilledes af Hansen, Vasagaard i Ibsker en ægte Korthornstyr, indkøbt fra Graamøllekloster i Jylland. En komplet Blandingsavl var dominerende paa Dyrskuerne til 1876, hvor Anglerkvæget blev sondret ud, og Kvæget blev derefter bedømt i to Afdelinger, »Kvæg af Anglerrace« og Kvæg af blandet Afstamning, hvortil det gamle bornholmske blev henregnet.

Ved Statstyreskuets Oprettelse 1887 blev for ældre Tyres Vedkommende det røde Kvæg eneraadende, da det ved Lov blev paabudt, at ældre Tyre skulde være af »rød dansk Malkerace«, et Udtryk, som blev grundfæstet ved den 14. Landmandsforsamling i Svendborg

i 1878 og kom til at gælde for baade Anglerkvæget og det røde fynske Kvæg. Ved Landboforenings-Dyrskuerne var der dog stadig Adgang for Kvæg af andre Racer indtil Jubilæumsskuet 1902, hvor Reglerne blev ændret saaledes, at kun Kvæg af rød dansk Malkerace kunde præmieres.

Den Indkrydsning i den bornholmske Landrace, som tog sin Begyndelse omkring 1840, med Racer, der laa Landracen fjernt, og som stillede større Krav til Livsvilkaarene, end Landracen var vant til, og større end det store Flertal af Kvægbrugerne var indforstaaet med eller var i Stand til at honorere, synes heller ikke at have givet tilfredsstillende Resultater. Udtalelser fra Landboforeningens Diskussionsmøder, der begyndte i 1861, viser ogsaa Tegn paa store Skuffelser i saa Henseende. Ligesom der i Kvægavlen var blevet et Virvar af Krydsninger, gjorde sig ogsaa et Virvar af Meninger om Kvægavlen gældende, og de gav sig Udslag i et Virvar af Handlinger.

Foreningen begyndte i 1865 med Indkøb af jysk Kvæg fra Vendsyssel, der blev solgt til Medlemmerne ved Auktion. I Aarene 1868—70 indførtes til samme Formaal Kvæg fra Angel og Gunderslevholm. I 1872 købtes igen jysk Kvæg. Paa Diskussionsmøderne i 1872 blev der slaaet meget stærkt paa Bevarelse af den gamle bornholmske Race, der vel var lille og uanselig, men nøjsom og akklimatiseret. Ligeledes var man kommet til at se paa den mangfoldigartede Blandingsavl med Ængstelse, og det fremhævedes stærkt at holde hver Race for sig og aldrig benytte Blandinger til Avl. I 1875 og følgende Aar indkøbtes atter Anglerkvæg af Foreningen.

Omkring 1880 diskuteredes igen Spørgsmaalet om Anvendelse af rene Racer, og der ytredes Tvivl om det røde Kvægs Overlegenhed som Malkekvæg, og Interessen var nu kommet til at dreje sig om østfrisisk Kvæg. I 1885 indkøbtes 10 Stk. Østfrisere fra Dybæk i Skaane samt 10 Anglere, men de følgende Aar holdt man sig udelukkende til Anglerne.

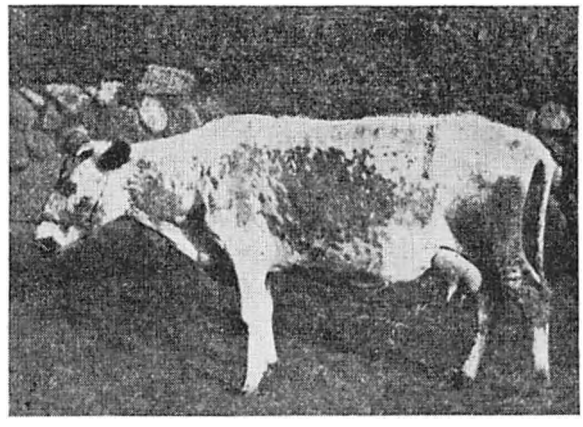

Ko af gl. bornholmsk Race paa Tornegaard, Pedersker, ca. 1900. (Konsulent. Dyrlæge Albrechtsen fot.)

Ad privat Vej blev ogsaa indført betydelige Mængder Kvæg til Bornholm direkte fra Angel. Den fra Sønderjylland udviste Lærer Jørgensen, der i 1864 kom til Ibsker Kirkeskole, havde bl. a. 3 Anglerkøer med sig. En Søster til Fru Jørgensen blev gift med Sandemand Ipsen, Brændesgaard. Faderen og Broderen var Kreaturhandlere i Angel, og gennem denne Forbindelse indførtes Anglerkvæg baade til Brændesgaard og flere Gaarde i Ibsker, hvor der blev drevet Renavl, og hvorfra Avlsdyr spredtes ud over Øen. Saaledes solgtes fra Brændesgaard fra 1867 til 1902 121 Tyre og 121 Kvier og Kviekalve. Flere af vore stambogsførte Kofamilier i vore Dage gaar i Afstamning tilbage til Anglerbesætningen paa Brændesgaard.

I det store og hele blev det Anglerkvæg, der i Aarhundredets sidste Halvdel dannede Grundlaget for det røde Kvægs Udbredelse paa Bornholm og trængte den gamle Landrace ud. Tyrenes Fordeling efter Race ved Kvægtællingerne ses af følgende Tabel:

Aar	Eng. Korthorn	Ayrshire	Rød, dansk Malkerace	Angler	Landrace	Jysk Race	Bl. og ikke angivne Racer	Ialt
1861	10	5		21	678		88	802
1866	3			25	635		54	717
1871	2			63	504			569
1876	3			85	501			589
1881	10			146	429		3	588
1888	15		22	144	234	4	75	494
1893	5	1	408				236	685
1898	6		447			6	155	614

Med Mejeribrugets stærke Udvikling sidst i 80'erne kom der ogsaa mere Fart i Kvægavlsarbejdet.

Formanden for Statstyreskuekommissionen, Proprt. Jespersen, Splitsgaard, slog ved flere Lejligheder, baade ved Landboforeningens Møder og Artikler i Aviserne, stærkt til Lyd for Oprettelsen af Tyreholdsforeninder, som paa dette Tidspunkt var ret udbredte i det øvrige Land. Bornholms landøkonomiske Forening tog sig af Sagen og fik først paa Aaret 1892 arrangeret en Række Møder omkring paa Øen med Statskonsulent Mørkeberg som Taler. Statskonsulenten udtalte, at Bornholm paa Kvægavlens Omraade stod langt tilbage for de fleste Egne i Danmark, og den væsentligste Aarsag var Anvendelsen af for daarlige Tyre og for daarlig Regnskabsføring med Køerne og deraf følgende mangelfuldt Udvalg af Moderkøerne. Den bedste Tyr paa Bornholm vilde kun naa at komme paa 9.—10. Plads f. Eks. paa Lolland-Falster. Statskonsulenten opfordrede indtrængende de bornholmske Landmænd til at slutte sig sammen og danne Tyreholdsforeninger efter samme Principper som i det øvrige Land, hvorved enhver Landmand kunde sikre sig Adgang til Benyttelsen af 1. Klasses Handyr.

Planen slog an, og i Efteraaret oprettedes den første Tyreholdsforening, »Bøsthøj« i Aaker. Det følgende Aar oprettedes 11 Tyreholdsforeninger, og de følgende 10 Aar oprettedes ialt 27. Tyrematerialet, der benyttedes, blev i det væsentlige indkøbt ovrefra De første Aar hentedes mange Tyre af Anglerafstamning, men efterhaanden blev det de mere kraftige fynske Tyre, der rykkede ind i Avlen, og siden Aarhundredskiftet har Tyreindkøbet til enhver Tid fulgt de førende Stammer indenfor rødt dansk Malkekvæg.

Selv om der senere fremkom en Slappelse indenfor Foreningsvirksomheden, har denne stadig været livskraftig og af stor Betydning for den røde Races Udvikling paa Øen.

I 1924 omfattede de sammensluttede bornholmske Kvægavlsforeninger 18 Foreninger med 34 Tyre, i 1935 31 Foreninger med 43 Tyre og 1943 21 Foreninger med 56 Tyre, der tilsammen havde bedækket ca. 4500 Køer, d. v. s. godt 1/6 af Øens Kobestand. I flere Andelsmejerier er Kvægavlsarbejdet taget op i Forbindelse med Mejeriet, saaledes at Mejeriets Medlemmer alle er med i Kvægavlsforeningen. Den største af disse er Aakirkeby Kvægavlsforening, der holder 9 Tyre. Under Sammenslutningen af Kvægavlsforeninger oprettedes i 1929 med økonomisk Støtte fra Mejeriforeningen en saakaldt Elite-Kvægavlsforening. Formaalet med denne var at indkøbe de bedst mulige Tyre og ved Kaaring af de formentlig bedste Avlskøer til disse at fremavle et bedre Avlsdyrmateriale. Foreningen fik ikke den Betydning, som var tilsigtet, men den første Tyr, der indkøbtes, Alf Højager, Stb. 2735, f. 2/1 1929 hos den kendte Opdrætter P. Jørgensen, Ærenlund, Ryslinge, og faldet efter Højager, Stb. 2168, og Ko Nr. 23, Thora, Stb. 3392, Datter af Damgaard Radsted, blev meget benyttet og kom til at betyde meget for Avlen baade gennem Sønner og Døtre. Den afgik i August 1944 og var tjenstdygtig lige til det sidste.

Fremgangsmaaden i Eliteforeningen var, at Køerne kørtes til Tyren paa Lastbil, men da Transportforholdene vanskeliggjordes nu under Krigen, gik Eliteforeningen over til at anvende kunstig Sædoverføring. Foreningen arbejder for Tiden med 6 Tyre, og sidste Aar er insemineret ca. 6000 Køer, hvilket er op mod 1/4 af Øens samlede Kobestand.

Kontrolforeningerne. Den voksende Interesse for Smørproduktionen, særlig i den sidste Fjerdedel af forrige Aarhundrede, medførte ogsaa Spørgsmaalet om de enkelte Køers Evne til at yde Smør af deres Mælk, og der fremkom Tid efter anden Apparater til at undersøge Mælken fra de enkelte Køer. En til dette Formaal fremstillet lille Prøvekærne, der kunde behandle 8 Mælkeprøver ad Gangen, konstrueredes i sin Tid af Smedemester Jakobsen, Andkjær ved Odder. En saadan blev ogsaa anskaffet til Bornholm af Kaptajn Kofoed, Nybro, Østerlars, hvor den gik i Laan

omkring paa Gaardene paa Østbornholm. I Andelsmejeriernes første Aar blev der særlig i Jylland paa enkelte Mejerier foretaget Undersøgelser af de enkelte Køers Mælk ved Hjælp af Mejeriets Flødekontrolapparat. Dette var saaledes Tilfældet paa Askovegnen, hvor man var kommet ret vidt paa dette Omraade. Men i 1893 kunde Mejeriet ikke længere overkomme dette Arbejde; under Drøftelsen af, hvad man nu skulde foretage sig, fremkom Bornholmerinden »Fru Anine«, Statskonsulent Fr. Hansens Hustru i Askov (Datter af Avlsbruger Anders Absalon Koefoed, Aakirkeby), med en Bemærkning om, at det maatte kunne lade sig gøre at danne en Forening, som holdt en Mand til at besørge Prøvevejning, Kontrollering og Regnskabsføring. Forstander Pedersen, Ladelund, greb Tanken med det samme og udformede den videre, og i 1894 kom den første Kontrolforening i Gang under den Form, som i Tidernes Løb har vundet almindelig Udbredelse. 4 Aar senere begyndte Kontrolforeningernes Virksomhed paa Bornholm, idet der til 1. Januar 1898 kom 3 Foreninger i Gang, Bodilsker, Bøsthøj og Nylars, og flere fulgte efter i Aarene efter Aarhundredskiftet.

I følgende Tabel er anført enkelte Aar gennem Tiden, som viser Kontrolforeningernes Udvikling paa Bornholm:

Aar	Antal Foreninger	Antal Besætninger	Antal Koer	Mælk kg	Fedt %	Smør kg
1898—99	3		897	2822	3,32	104
1904—05	9	191	3,635	2981	3,40	113
1906—07	13	203	3,937	3026	3,50	118
1915—16	19	374	6,005	3313	3,70	137
1918—19	15	300	4,895	2192	3,83	94
1928—29	30	659	11,309	3541	3,90	154
1937—38	36	1041	14,610	3868	4,06	176
1940—41	35	974	12,900	2926	4,20	138
1942—43	35	993	12,646	3157	4,20	149
1943—44	34	1020	12,976	3278	4,21	155

Tabellen viser den jævne Udvikling, der er foregaaet med Kontrolforeningerne og de bornholmske Køers Ydelse gennem Aarene, afbrudt af en Nedgang under Verdenskrigene

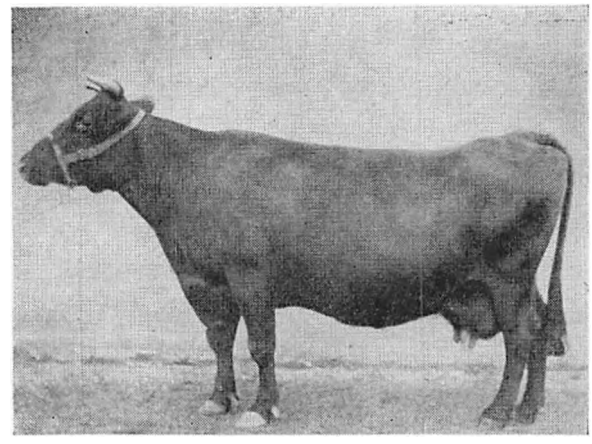

Nr. 2, Akeleje, f. 1891 paa Vennerslyst. (Anglerafstamning fra Brændesgaard).

som Følge af de knappe Ernæringsforhold. Fedtprocenten har fra en Begyndelse paa 3,32 % foretaget en jævn Stigning til 4,20 % i de sidste Aar. For at sammenligne Køernes Ydelse paa Bornholm med Fyn og Sjælland anføres Kontrolforeningernes Aarsudbytte for det sidste normale Aar før Krigen, nemlig 1937—38:

	kg Mælk	% Fedt	kg Smør
Fyn	4149	4,05	188
Bornholm ...	3868	4,06	176
Sjælland	3783	3,99	169

Godt Halvdelen af Øens samlede Antal Malkekøer er nu under Kontrol og indtager, hvad Ydelsen angaar, en pæn Gennemsnitsstilling indenfor det røde Kvæg paa Øerne.

Selv om det røde Kvægs Udvikling paa Bornholm i de sidste 40 Aar har haft en nøje Tilknytning til Avlen paa Fyn og Sjælland, har Udviklingen af Type, Bygning og Størrelse haft større Vanskeligheder ved at hævde sig end Udviklingen af Ydelsen. Der kræves stadig Indførelse af Stamtyre, for at Udviklingen ikke skal stagnere. Naar man tager i Betragtning, at Komaterialet ved Aarhundredets Begyndelse var det mere spinkle Angelkvæg og Blandinger af dette sammen med den gamle Landrace med flere af Fortidens Indkrydsninger, er det ogsaa ganske naturligt, at det tager Tid at faa den kraftigere fynske Type fæstnet i Avlen. Dertil

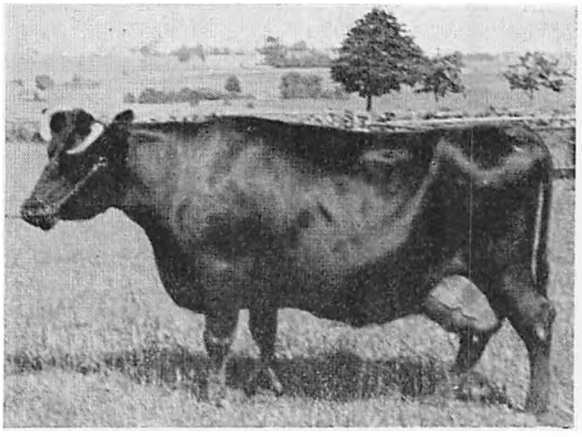

Ko Nr. 4, Lolly, Kostbg. 6260, f. 8/9 27. Ejer: J. Dam, St. Spagergaard, Østerlars. Ærespr. som Smørko 1940.

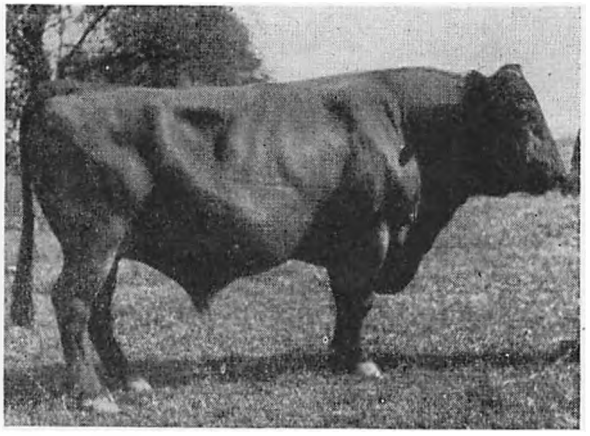

Alf Højager, Stbg. 2735. Ejer: Bornholms Elite Kvægavlsforening. Afkomspr. 1. Kl. 1. Gr. 1939.

kommer ogsaa, at det brede Lag af Kvægbrugerne paa Bornholm har set mere paa Tallene, altsaa Ydelsen, ved Udvalg af Avlsdyr, end paa at faa Ydelsen forenet med Bygning og Type.

Kun faa af de bornholmske Stambesætninger, hvorfra der er spredt Avlsdyr, gaar paa mødrene Side tilbage til fynsk Afstamning. De fleste hviler paa et Grundlag af Angler og i enkelte Tilfælde Køer indført fra Sverige, enten rødt Kvæg eller sortbrogede Dybækkere.

Jerseykvæget vakte en Del Opmærksomhed paa Bornholm i Begyndelsen af dette Aarhundrede paa Grund af den fede Mælk, og der blev indført en Del af dette, særlig til Øst- og Sydbornholm. I Østerlars Sogn vandt det egentlig kun fast Fodfæste paa Grund af den derboende særlig interesserede Jerseymand, Gdr. Mads Nielsen, Vestergaard. Kontrolregnskaberne for 1937—38 viser et Gennemsnitsudbytte af 72 Jerseykøer paa 3275 kg Mælk med 5,78 % Fedt og 215 kg Smør.

Tuberkulosebekæmpelsen paa Bornholm blev paabegyndt i 1891 af Dyrlæge Albrechtsen, Aakirkeby, Bornholms første Husdyrbrugskonsulent. Ved sin store Dygtighed og agitatoriske Evne lykkedes det ham at mobilisere baade Kvægbrugerne og sine Kolleger, Dyrlægerne, i Kampen for Kvægtuberkulosens Udryddelse her paa Øen, et Arbejde, der har haft den allerstørste Betydning for det bornholmske Kvægbrug. Med det i Forhold til de øvrige Øer noget barske bornholmske Klima var Kvægtuberkulosen en farlig og meget tabbringende Sygdom i de bornholmske Kvægbesætninger.

Indenfor de sammensluttede bornholmske Kvægavlsforeningers Tyre-Assurance blev snart vedtaget den Bestemmelse, at ingen Tyr kunde blive optaget i Foreningen uden Attest for bestaaet Tuberkulinprøve. Adskillige Tyreindkøb paa Fyn og Sjælland strandede paa dette Punkt, da Opdrætterne ikke turde vove dette Skridt, og da de sagtens kunde sælge deres Dyr andre Steder uden denne Garanti — hvorfor saa løbe denne Risiko? I 1922 vedtog de samvirkende bornholmske Kontrolforeninger, at de tuberkulinfri Besætninger skulde have en særlig Betegnelse i Aarsberetningen. For Aaret 1921—22 findes opgivet, at 54 % af de kontrollerede Besætninger har bestaaet Tuberkulinprøven, og det følgende Aar 72 %. I Beretningen for Aar 1931—32 er denne Betegnelse udeladt, da alle kontrollerede Besætninger har bestaaet Prøven. Ved Dyrskuet 1923 var i Dyrskuereglerne fastsat, at Tyrene skulde have bestaaet Tuberkulinprøven. Kun én af samtlige 52 anmeldte Tyre udeblev, fordi den ikke kunde bestaa Prøven. Det var det første danske Dyrskue, hvor denne Regel var gennemført.

Det sidste og afgørende Fremstød mod

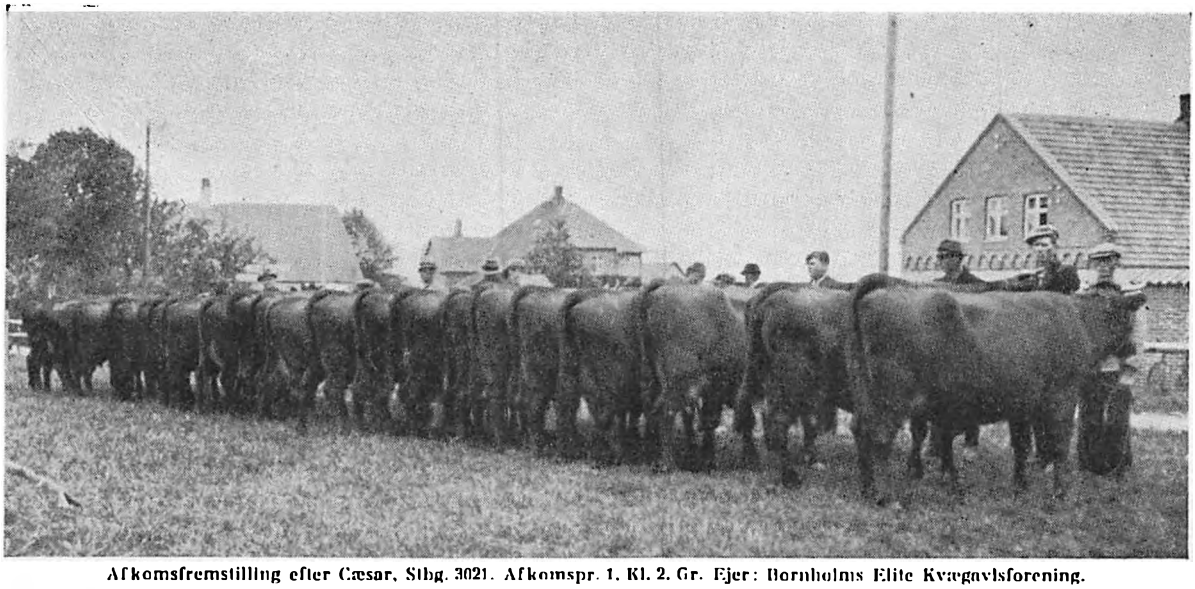

Afkomsfremstilling efter Cæsar, Stbg. 3021. Afkomspr. 1. Kl. 2. Gr. Ejer: Bornholms Elite Kvægavlsforening.

Kvægtuberkulosen kom, da Bekæmpelsen i 1923 blev optaget indenfor de enkelte Mejerier, hvor endelig en Tuberkuloseforsikring blev oprettet som det sidste og afgjort besejrende Vaaben. Men der gik det meste af et halvt Aarhundrede, fra Dyrlæge Albrechtsen paabegyndte de første frivillige Tuberkulinprøver, til Mejeriernes Love med fast Haand fjernede de sidste tuberkulosebefængte Besætninger. At Bornholm var foran i Arbejdet for Kvægtuberkulosens Udryddelse, har i de sidste 10—15 Aar haft en meget stor Betydning for Øen ved Afsætning af sunde Avls- og Brugsdyr til det øvrige Land, i Særdeleshed til Nordjylland.

Bekæmpelsen af den smitsomme Kalvekastning er i Øjeblikket en stor Opgave inden for det bornholmske Kvægbrug. Den paabegyndtes i 1936 som et Samarbejde mellem de veterinære Myndigheder og Mejeriforeningen paa Bornholm. Det var et meget heldigt Tidspunkt, dette Arbejde blev paabegyndt, da efter al Sandsynlighed de bornholmske Kvægbesætninger da stod overfor en Opblussen af Kastningen.

SVINENE

Professor Erik Viborg skriver i 1820: »Man ser paa Bornholm et lavbenet, kortkroppet Svin med børstefuld Ryg og temmelig buttet Hoved. Det gaar fortroligen omkring paa Gaden i Købstæderne og nyder ogsaa hos Landmanden sin Frihed. Svinet agtes højt paa Bornholm, da Indbyggerne sætter meget Pris paa Flæsk«. Han udbeder Tilladelse til at anskaffe nogle Grise af den Nielsenske og Viborgske Svinerace for at sende dem til Bornholm.

Amtmand Thaarup skriver i 1839: »Som Svinet er vigtigt for Landet selv, da det leverer megen Føde for Indvaanerne saavelsom til Udførsel, saa blev det forhen ydet en alt for stor Frihed og saas i Mængde paa Købstadsgader og overalt, hvor Øjet henvendte sig. Efterhaanden fik Købstædernes Politimestre det udeholdt fra Gaderne, dog har jeg endnu i 1836 set det paa Nexøes Gader. Paa Landet, hvor Svinene have om Foraaret og Efteraaret gaaet løse, hvor de ville, endog uringede, har dette været en af de største Hindringer for Agerbrugets Fremme. Men mere Orden er ved forskellige brave Landbrugeres alvorlige Overholdelse over Markfred efterhaanden indtraadt. Den fra den almindelige Brændevinsbrænding erholdte Bærme befordrer Svineavlen. Paa en Bondegaard holdes almindeligen et Par Søer til Tillæg og desuden 5 til 10 Svin. Udbyg-

gerne have gerne et à to Stkr. Svin at sælge. Den almindelige Vægt paa Svinene, naar de slagtes som Aars-Grise, er 5 til 8 Lpd., ældre 12 à 14 Lpd., og man har set Svin slagtede, som i deres tredje Aar have vejet 14 til 16 Lpd. Flæsk saltet og røget hører til Bornholms Udførselsartikler«.

Angaaende Svineracerne paa Bornholm meddeler Thaarup refererende til Indberetninger til Amtet fra By- og Herredsfogder i 1808: »foruden det almindelige Svin gives her adskillige Afarter, som dels er frembragte ved Svin forskrevne fra en eller anden Provinds i Danmark, dels ved engelske Svinesorter, som enten er komme hertil ved Skibbrud eller kjøbte af engelske Koffardimænd paa Strømme. Bornholm har og en ganske egen Svinerace, som er meget fortrinlig. Den er ikke meget lang, men høj eller rundrygget, sidbuget, lavbenet, tykhalset, har en fremstaaende Tryne, saa at Linien fra Panden til det yderste af Trynen næsten beskriver en Ellipse. Ørene er hverken runde eller spidse, men staar mere opret end nedhængende. Kuløren er i Almindelighed enten karmolet eller sort. Denne Race er overordentlig trivelig«.

I Traps Danmark 1857 fortælles om Svineavlen paa Bornholm, at Svinene, der her findes i stor Mængde, navnlig i Fiskerlejerne, er af gammel polsk Race. Hundrede Aar tidligere beretter Thura om de bornholmske Svin, at Svin findes der baade af det korte og det lange Slags. Dette tyder paa, at baade den jyske Landrace og den gamle Race af smaa buttede Svin, som havde hjemme paa Øerne i ældre Tider, var repræsenteret.

Omkring 1860 paabegyndtes Indførsel af Berkshiresvin fra Valbygaard ved Slagelse, og senere Svin af større Racer. Indtil 1870 var Svineavlen hovedsagelig baseret paa det hjemlige Forbrug, men nu begynder der at blive Udførsel af slagtede Svin til København. Dette bevirker en større Interesse for Svineavlens Forbedring, og Ornernes Antal ved Dyrskuerne er stigende, og Holstebroornerne begynder at rykke ind.

Sobestanden var fortsat meget blandet af Type og Oprindelse, og man indsaa det nødvendige i, at Søerne ogsaa kom med paa Dyrskuerne, hvilket første Gang fandt Sted i 1881. Egentlig Plan og dermed følgende Fremgang i Svineavlen kommer først efter Slagteriets Oprettelse i 1891 og Statskonsulent Mørkebergs Planlæggelse af Svineavlen i Danmark midt i 90'erne.

Paa Bornholms landøkonomiske Forenings Foranledning blev der sidst i 90'erne oprettet 5 Avlscentre af Svin af dansk Landrace og i Aar 1900 et Avlscenter for Svin af den store hvide Yorkshirerace (Engegaard, Nylars) og senere oprettedes et til paa Nordre Skole i Østermarie.

Mørkebergs Plan gik i store Træk ud paa at forbedre Landracen ved Udvalg, saa den kunde opnaa at tilfredsstille det engelske Markeds Krav, og indtil dette var opnaaet, maatte man benytte en Produktionskrydsning ved Hjælp af de engelske Yorkshireorner. Dette krævede en kontrolleret Renavl af begge Racer i Avlscentre og en Spredning af Yorkshireorner til at betjene Søerne hos de almindelige Svineproducenter. Den sidste Opgave løstes ved Oprettelse af Svineavlsforeninger, hvoraf der ved Aarhundredskiftet dannedes 23. Ved Husdyrlovens Barbering 1912 faldt Statstilskudet til Svineavlsforeninger bort. Dette medførte i det øvrige Land, at Svineavlsforeningerne i det væsentligste forsvandt. Her paa Bornholm blev de bevaret, idet Slagteriet gav et aarligt Tilskud til Yorkshireorner i Foreningerne. At dette enestaaende Skridt blev foretaget, skyldtes Slagteriets dygtige og tillige i Svineavlen meget interesserede Direktør, Th. Nielsen, der ogsaa var Sjælen i Avlens Ledelse. Den avlsmæssige Indsats, der herved blev gjort, havde uden Tvivl en meget stor Betydning for Kvaliteten af Flæsket fra Bornholms Andelssvineslagteri, der nød et stort Ry saavel i Slagterikredse som hos Konsumenter.

Det er vist ikke for meget sagt, at Bornholm var den Landsdel, hvor man til at begynde med gik stærkest ind for Mørkebergs Plan, men Fejlen blev senere, at man faldt

i Søvn paa den. Helt op mod 1930 lød Parolen ved alle Svineavlsmøder, at der kun maatte benyttes Yorkshireorner ude hos Producenterne. Slagteriet gav kun Tilskud til Orner af denne Race. Ornegrisene i Landracecentrene skulde kastreres, og der skulde benyttes Søer af Landrace, som Landracecentrene skulde forsyne Producenterne med. Man glemte, at Svineproduktionen var vokset saaledes, at Sobestanden var kommet op paa over 4000 Stkr., og at det direkte Salg af Sogrise fra Landracecentrene kun kom til at udgøre en meget lille Del af det Somateriale, der benyttedes i Avlen. Følgen var, at der i overvejende Grad benyttedes Søer af Krydsningsavlen, som tillige i mange Tilfælde var meget nær beslægtet med Ornematerialet, og Svineavlen udartede i Planløshed.

Det viste sig ogsaa i Kvaliteten paa Slagteriet, idet knapt ⅓ af Baconsvinene i Aarene omkring 1930 kunde blive sorteret i 1. Kl. Da Svinene fra Landracecentrene samtidig gennem Forsøgslaboratoriets Beretninger viste ⅔ og derover i 1. Kl., var det tydeligt, at Svineavlen paa Bornholm i det brede Lag ikke var fulgt med Tiden. Det medførte, at Svineavlsforeningernes Love først i 30'erne blev ændret saaledes, at Slagteriet ogsaa ydede Tilskud til Orner af Landrace. Som Følge af dette gik Salget af Yorkshireorner i de kommende Aar stærkt tilbage, og det sidste Yorkshireavlscenter blev nedlagt 1938.

Ved Midten af 30'erne vaktes Interessen for Oprettelse af en lokal Svineforsøgsstation paa Bornholm i Lighed med andre Steder, hvor Svineproducenterne kan faa deres formentlig gode Avlssøer kaaret og faa Grise efter dem optaget paa Forsøgsstationen og faa deres Trivelighed og Slagtekvalitet undersøgt. Forsøgsstationen blev oprettet i 1936 og fik Plads i en efter Brand nyopført god Stald hos Gdr. L. Tolstrup, Strangegaard i Klemensker.

Nu under Krigsperioden, hvor Forsendelsesforholdene har været vanskelige, har den lokale Forsøgsstation ogsaa modtaget Grisene fra de bornholmske Avlscentre, der ellers leveres til Forsøgsstationen paa Bregentved. Forsøgsstationen ledes af et Fællesudvalg, nedsat af Slagteriet, Bornholms landøkonomiske Forening og De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger.

Der findes for Tiden 8 statsanerkendte Avlscentre for Landrace hos følgende Ejere: Gaardejer A. Kure, Kofoedgaard, Klemensker, Avlsbruger H. C. Kofoed, Lillehave, Klemensker, Avlsbruger A. Møller, Pilevang, Aaker, Gaardejer H. Hansen, Duegaard, Østermarie, Gdr. Johs. Marcher, Tvillingsgaard, Vestermarie, Avlsbruger P. Ipsen, Doktorbakken, Aakirkeby, Gaardejer Ingv. Marcher, Naskegaard, Ibsker, og Gaardejer A. Knudsen, Myseregaard, Rutsker.

Under det lokale Tilsyn staar ca. 40 Besætninger som Avlssteder. De sammensluttede bornholmske Svineavlsforeninger omfatter 18 Foreninger, der sædvanlig har en Bestand af over 30 kaarede Orner.

Den Ændring, Avlen har været underkastet i Løbet af 30'erne, kan ogsaa spores paa Kvaliteten af Svinene, idet Slagteriets Klassificering i 1941 viste, at ca. ⅔ af Baconsvinene kom i 1. Kl.

FAAREAVLEN

spillede ved forrige Aarhundredes Begyndelse en meget større Rolle end i Nutiden. Erik Viborg fortæller i 1820, at Faarene paa Bornholm er af almindelig dansk Race, men dog mere finuldede end denne. Faarene maatte ogsaa søge deres Føde paa Udmarkerne. Pastor Landt i Olsker indførte spanske Faar til Bornholm, og hans Nabo, Kaptajn Lind, St. Hallegaard, fulgte hans Eksempel. Viborg foreslaar, at 3—4 Væddere af Blandingsrace skal skænkes Bornholm. Da den bornholmske Nationaldragt var graat Klæde tilvirket af sort og hvid Uld, og da der til den Ende fandtes mange sorte Faar, vilde det, bemærkede Viborg, være hensigtspassende, at Bornholm fik en Vædder af denne Lød fra Esrom.

Thaarup fortæller i 1838, at Byfoged Hei-

berg i 1792 skaffede sig to Par Faar fra det Ejderstedske. Han havde Uheld med dem efter faa Aars Forløb, men Tillæg af Racen blev tilbage. Kammerraad Jespersen paa Kannikegaard i Bodilsker havde faaet Faar af Southdown-Racen. Videre beretter Thaarup: »Efter Viborgs Forestilling sendtes 1820 to finuldede Væddere hertil, og adskillige har faaet Afkom efter dem, men det er gaaet med dem som med andre forædlede Faareracer, Hensigten kan ikke ventes opnaaet, naar Markfred ikke er almindelig. Faaret faar sædvanlig 2 Lam, undertiden 3 og vel ogsaa 4. I det bornholmske Sprog bruges det Udtryk »ønner« i Stedet for læmmer eller faar Lam. Faaret bliver om Foraaret løddet, det er, at Vinterulden aftrækkes, naar den nye Pels vokser ud. I September Maaned klippes det. Man regner ¾ til 1 Pd. Lød og 1¼ til 2 Pd. Sommeruld af et Faar. Hverken Faarene eller Ulden vaskes, men Ulden bliver kartet og spundet ligesaa fedtet og uren, som den er, da man paastaar, at Garnet, naar det skoldes i koghedt Vand, modtager Farven bedre, end naar Ulden først er vasket. Lugten ved Ulden skal desuden afholde Møl fra den. For omtrent 30 Aar siden var Faar med sort Uld sjældne, men siden steg Antallet af sortuldede Faar til næsten det halve Antal af Landets Faareflokke, hvortil den sidste Krig og den i samme Periode opstaaede større Frembringelse af melerede hjemmegjorte Tøjer, til hvis Forfærdigelse man fandt den af Naturen sorte Uld mindre bekostelig og mere varig end den ved Sværtning frembragte, har givet Anledning. En Bondegaard har omtrent en Snes Stkr. Faar, somme Steder færre og andre Steder flere. Især i Olsker Sogn er der Gaarde, hvor Antallet af Faar gaar op til 100, især paa Brogaarden. Disse Faar huses ikke om Vinteren, men føde sig selv ude og holde sig i den saakaldte Slotslyngs klipperige Strækninger. Den bornholmske Bonde føder almindeligt Faarene om Vinteren med Ærtehalm og noget Hø. Om Sommeren drives de ud paa Lyngen eller i Udmarkerne, hvor mange Lam bliver Offer for Ræve og Hunde, enkelte Steder vogtes de paa Gaardens Hjemmemarker«.

Kaptajn H. P. Rasch bemærker i 1837, at Faarenes Antal har forøget sig betydeligt i det sidste Decenium. Der holdes mindst ⅓ flere end forhen, hvilket mange Steder er flere, end der kan fødes; dette har skadelig Indflydelse paa Faarene selv baade paa Lam og Uld. Den oprindelige gamle Race er næppe mere at finde, thi alt for længe siden er indført Væddere af fremmede Racer. Kaptajnen udtaler endelig det Haab, at Udskiftningen omsider vil have velgørende Følger for Faareavlen.

Dette synes ogsaa at være Tilfældet, idet Faareavlen stadig udvides, indtil vi naar op i 1870'erne, hvor Smørproduktionen kommer ind i en stærkere Udvikling. Faar og Væddere indtager en betydelig Stilling ved Dyrskuerne den første Snes Aar. Der indføres stadig Avlsdyr af engelske Racer. Saaledes var Kammerraad Frigaard, Lyneborg, stadig Udstiller af Dishley-Racen. Efter Aarhundredskiftet gik Faarebestanden stadig tilbage, indtil nu i den sidste halve Snes Aar, hvor Faareavlen igen har vundet mere Interesse, og hvor større Besætninger af Faar atter har været at se i Landskabet. Den største Faarebesætning var lige før Krigen paa ca. 70 Moderfaar og tilhørte Gdr. J. Grønbech, Smedegaard, Rø. Flere Besætninger findes for Tiden paa en Snes Moderfaar og derover. Den Propaganda, der nu under Krigen er rejst for Faareavlens Udvidelse, har medført Oprettelsen af to Faareavlsforeninger, der benytter indførte Væddere af Oxforddown-Racen.

FJERKRÆET

Om dette fortæller Thaarup kort og godt, at der især opelskes Gæs og Ænder og paa Præstegaardene samt i Købstæderne en stor Del kalkunske Høns.

I Perioden efter forrige Verdenskrig har Hønseavlen gjort et stort Fremskridt. Selv om man endnu kan se det maleriske Syn af en broget, galende Hane paa Møddingen, om-

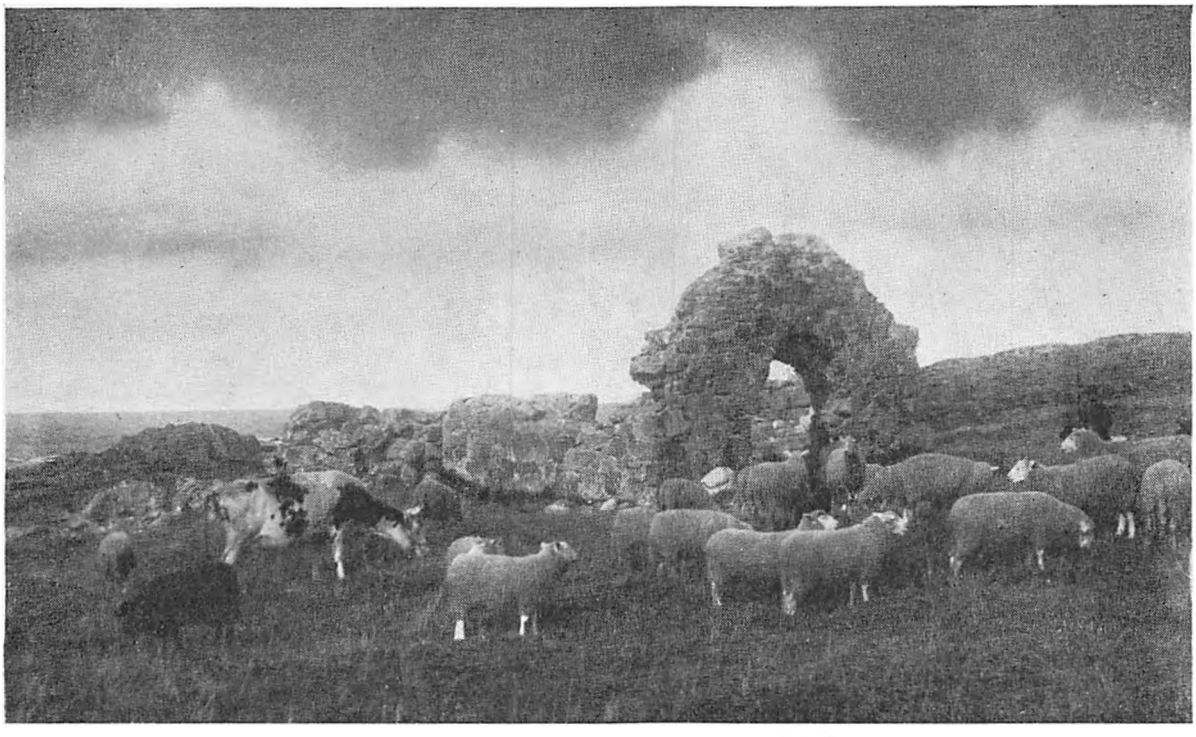

Faareflok og Ko af gl. bornholmsk Race ved Ruinerne af Salomons Kapel. Hammeren.

givet af en Flok Høner i alle Farvenuancer, og om Foraaret en skrukkende Høne med sine rapfodede Kyllinger, foregaar nu Hønseholdet i det store og hele efter mere moderne og rationelle Principper og en Deling mellem Avlshønserier og Produktionshønserier. Avlshønserierne, der arbejder med Dyr af kontrolleret Afstamning, udruger Æggene i Rugemaskiner og sælger daggamle Kyllinger til de almindelige Ægproducenter, hvor de opdrættes i Flokke ved Hjælp af kunstige Kyllingemødre.

Danmarks Fjerkræavlerforening har paa Bornholm en Amtskreds, der har gjort et stort Arbejde for Fjerkræavlen. Igennem et Fællesudvalg for Fjerkræavlen paa Bornholm, nedsat af Amtskredsen, De samv. bornholmske Husmandsforeninger og Bornholms landøkonomiske Forening, ledes en lokal Konkurrence for hele Fjerkræhold, der har til Opgave at udpege de gode Avlsbesætninger. I flere Aar har der været Deltagere fra Bornholm i Statens Konkurrencer for hele Fjerkræhold.

De Racer, der arbejdes med, er fortrinsvis hvide Italienere, og dernæst hvide Wyandottes, R. I. R., lyse Sussex og brune Italienere. Amtskredsen afholder aarlige Kaaringsskuer, ligesom der ved Dyrskuerne altid findes en fyldig Udstilling af Fjerkræ.

Gaase- og Kalkunavl synes de senere Aar at vinde større Udbredelse, ligesom der ved de fleste Landbrug foregaar et mindre Opdræt af Slagteænder.

HUSDYRBESTANDEN PAA BORNHOLM

	1838	1861	1871	1881	1893	1903	1909	1920	1929	1939	1942
Heste ...	7817	7599	7282	7384	7766	8549	9145	9907	8500	9000	8300
Kvæg ...	13693	19405	20337	24572	29583	32200	42500	45567	50900	54000	46000
Svin	4306	6497	7507	7096	15248	30423	32586	19535	52400	46900	17600
Faar	23591	27561	28391	19743	12775	9212	6432	5200	1285	1225	1992
Høns					15248	216888	256160	337910	525300	682823	292584

REDSKABER OG MASKINER

Amtmand Thaarup beskriver den gamle bornholmske *Hjulplov* som havende en lang Aas, et langt Løb (Plovshoved), en lang og lige Muldfjæl og kun een Stjært. Efterhaanden er den blevet forbedret ved, at man har givet den et Jernløb, gjort den mindre massiv og med en bedre dannet Muldfjæl. Svingplove var i 1826—27 fra Det kgl. Landhusholdningsselskab indført til Bornholm. Kirkesanger E. H. Schou i Bodilsker og Løjtnant Kjøller i Ibsker fik hver een. Pastor Børresen i Pedersker fik 1830 fra Landhusholdningsselskabet et Eksemplar af den forbedrede amerikanske Svingplov. Den vandt saa stærkt Bifald, at den i Løbet af 4 Aar blev almindelig i Sognet, og over 200 Stkr. kom i Løbet af faa Aar til Bornholm, mest i Søndre Herred. Siden blev de mere forbedrede ved at blive forsynede med en Forkærre, hvorved de fik en mere stadig Gang. De Plove, der indførtes den Gang, betegnes af Thaarup som »Winstrupske« og »Bajlayske«, og samme Forfatter fortæller, at en Model opfundet af Smeden Peder Nicolaj Holm i Rønne yndes meget.

Flere bornholmske Smede fabrikerede Plove, de mest kendte var Engleplovene og Stangeplovene, opkaldt efter to Smede Engel og Stange. Denne Model blev senere overtaget og fabrikeret paa Bornholms Maskinfabrik i Rønne.

I Aarene 1836—38 og 39 lod Efterslægtsselskabet afholde saakaldt Præmiepløjning, hvor der tillige anvendtes en Kraftmaaler, saa Kraftforbruget af de forskellige Plovtyper kunde sammenlignes. De Plove, der fabrikeredes af de hjemlige Smede, var i forrige Aarhundrede almindeligt forsynede med Aas og Stjerte af Træ. Det gav Ploven en vis Elasticitet, saa at den ikke saa let bragtes ud af Stilling ved at tørne mod en Sten, som naar Aasen var af Jern.

I vore Dage bruges Plove af nyere Typer: Oliver, Fraugde, Mullerup osv., men adskillige af de gamle Svingplove er i Gang endnu og benyttes ofte til Opfuring og Afpløjning. I Efteraaret 1944 afholdtes paa Sandemandsgaards Mark ved Rønne en Præmiepløjning foranstaltet af Knudsker Køre- og Rideforening.

Den saakaldte *Letharve* var det mest almindelige Redskab for 100 Aar siden. Den bestod almindeligt af to Led, hvor Bullene sammensattes af Trænagler. Hvert Led bestod af tre Bulle, der sammenholdtes af 2 Skeer, tommetykke og 3 Tom. brede og af Asketræ. I hver Bul sad sædvanlig 5 spidse lodrette Jerntænder i en Afstand af 8 Tom. Trækket, der forbandt Harven med Hamlen, var to krumme Træstykker, der sammenholdtes med Nagler, en senere Modernisering var et Træstykke med en Krog fæstnet til Harven og en Vidje til Hamlen. En mere primitiv Form var, at Bullene var for Eks. Tjørnestammer med de paasiddende naturlige Grene som Harvetænder.

Letharven har i Nutiden fundet sin Form i den stilbare Letharve af Jern, hvor Tænderne kan stilles i forskellig Skraastilling.

Omkring Midten af forrige Aarhundrede fremkom den saakaldte Svenskharve, der betingede en noget dybere Jordbehandling: en trekantet Ramme med Tværbjælker, hvorpaa anbragtes skraatstillede Jerntænder med Gaasefodskær. Den var Forløber for den saakaldte Fogs Patentharve med svære Tænder af en saadan Form, at Kvikrødder og lignende skulde løftes op af Jorden og glide op ad Tænderne. Her var den trekantede Ramme forsynet med indstillelige Hjul ved Siderne samt et Støttehjul fortil. Ved Aarhundredskiftet begyndte Fjedertandsharverne at blive almindelige, først med Fjederstaaltænder med ombyttelige Skær anbragt paa fast Ramme og snart efter de stilbare Fjedertandsharver, hvor Rammens Sider udgjorde Slæbemeder, og endelig Kultivatoren med forstærkede fjedrende Tænder anbragt paa en trekantet Ramme med Hjul ved Siderne og Støttehjul fortil, og hvor Dybdebehandlingen indstilledes ved at hæve eller sænke Rammen i Forhold til Hjulene. Kultivatorens

Princip er senere undergaaet Forbedringer i Nutidens Tip-Top-Harver m. fl.

Saamaskiner til smaat Frø var kendte i 1830'erne, men ikke almindelige. Saaningen foregik med Haand fra et Sædløb, en langagtig nyreformet Kurv, syet af Halm med Pilebaand ligesom Bikuben. Den rummede ca. ½ Td. Sæd og bares i en Rem over Halsen af Sædemanden og med Kurvens krumme Side ind mod Manden. Sædløbet havde en saadan Form, at Kornet laa bekvemt for Haanden, og med de rigtige Kast af den øvede Saamand blev det spredt i en Bue for hvert Kast, og Kærnerne blev jævnt fordelt. Hvis der var Fejl ved Saa-Manden, skulde det nok røbes, naar Kornet spirede.

Bredsaamaskiner baade til Frø og Korn lettede efterhaanden Sædemandens tunge Gang. Ved Aarhundredskiftet var Radsaamaskiner almindelige paa Gaardene, og i vore Dage har næsten hvert Husmandsbrug sin Radsaamaskine eller Part i en saadan.

Maskiner til Saaning af Kunstgødning saas i Begyndelsen af dette Aarhundrede paa de største Gaarde, men disse Maskiner, oftest »Westphalia«, var store, noget ubehjælpsomme Apparater, der ikke blev almindelige, hvorimod den lette, praktiske Gødningsspreder »Villemoes«, der fremkom for godt 25 Aar siden, er ret udbredt.

Høstmaskiner. Det oprindelige Høstredskab, Leen, hedder som bekendt paa Bornholmsk »Sajsinj«, og Konstruktionen er af en anden Type end i det øvrige Land. Som den beskrives af Thaarup for godt 100 Aar siden, ses den den Dag i Dag. Thaarup skriver, at man gør med den bornholmske Indretning af Bommen et langt bedre og sikrere Hug og tager Huggene bredere, uden at sætte høj Stub ved nogen af Siderne. Mejerede eller Gaffel over Leen bruges ikke. Det hindrer og besværer Mejningen, især i tyk og liggende Sæd, mere end det gør Gavn. »Mejeren opfrisker jævnligen Eggen paa Leen med en Strygespaan, der er besmurt med Beg og indgnedet med fint Sand. Eggen skærpes ikke som de sjællandske, men »hares«, det er udhamres med en Har-Hammer paa en liden Ambolt »Har-Støv« næsten lig en Harvetand, som sidder gennem en liden Træknub og kan drives i Jorden. Sajsebommen hænger i en tynd Line paa en Stage, som sættes i Jorden, en »Har-Sule«. Den, som harer, sidder paa Jorden, saaledes at han har Har-Støvet mellem Knæene. Leens Æg kan paa denne Maade blive skarp som en Ragekniv. Paa samme Maade hares Hakkelsesknive, Tørvejern og deslige«.

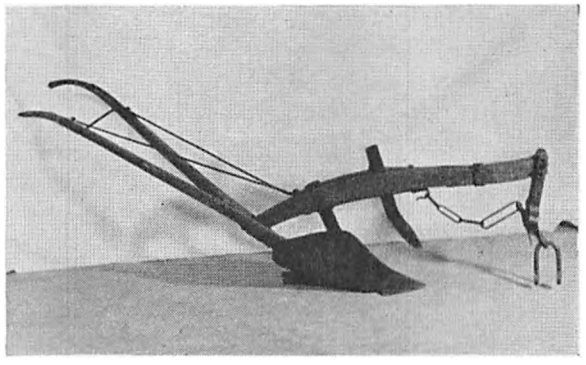

Engleplov. Bornholms Museum. (Parkso fot.)

I vore Dage er der næppe mange af de unge, der kan »hâra Sajsinj«, saa den bliver skarp som en Ragekniv, og de fleste giver den nu en Omgang paa Slibestenen.

Naar Høsten kom, kastede Smeden sin Hammer, Skomageren sin Læst og Snedkeren sin Høvl. Alle, der kunde bruge Sajsinj, hjalp til med Høsten. 12—14 Mand paa Rad, der svingede Leen, var et almindeligt Syn paa de større Gaarde. Bagefter kom Kvinderne med Riverne og ligede Kornet, der laa paa »Mo«. Naar det blev passende tørt, blev det favnet op i passende store Bunker, som ved Hjælp af Riven toges under Armen og sattes i ret store Stakke. Alle satte en Ære i at hjælpe til med den dyrebare Høsts Bjergning, og som Punktum for Høsten stod det forjættede Høstgilde.

I forrige Aarhundredes sidste Fjerdedel rykkede Høstmaskinerne ind paa de bornholmske Agre. En Slaamaskine blev i 70'erne anskaffet til St. Almegaard i Østermarie. Mejemaskiner med Aflæggeapparat blev i

80'erne almindelig paa Gaardene. Den første Selvbinder menes at være anskaffet til Kyndegaard i Nyker 1892. I dette Aarhundrede har Selvbinderen vundet stor Udbredelse her paa Øen, selv paa de mindre Ejendomme, hvor man holder en saadan i Fællesskab.

Tærskemaskiner. Plejlen var det oprindelige Tærskeapparat. Daglejeren og en Karl stod tit langt hen paa Vinteren og tærskede med Plejl. Da der fra de to ikke altid blev lagt lige stor Øvelse og Kraft i Slaget, plejede Daglejerens Plejl at sige »Bom« og Karlens kunde nøjes med at sige »Pjask«. Der hørte Haandelag til at svinge Plejlen paa den rette Maade. De første Øvelser af en Nybegynder var ikke ufarlige for Omgivelserne, men gik ofte værst ud over Plejlen.

Efter forrige Aarhundredes Midte begyndte Tærskningen at foregaa med Hestekraft. Hesteomgange, til at begynde med opretstaaende, leverede Drivkraften til Tærskemaskiner. I Begyndelsen meget enkle Maskiner med en Tærskecylinder uden Halmryster, hvor den lange Halm rystedes fra og Smaafoderet rensedes fra ved Hjælp af en Rive over Logulvet. Tilbage blev Avner og Kærner, der østes op ad en Væg i Bunke, »Drøssa«, for saa til sidst at gaa over en Kastemaskine med fire Vinger og Rystesold trukket med Haandkraft, hvor Avnerne blæstes ud fra den ene Ende, og Sæden kom ud i nogenlunde ren Tilstand fra den modsatte Ende, og det fine Ukrudtsfrø, der var gaaet igennem Renseapparatets Sold, kom ud under Midten paa Maskinen. De første Tærskemaskiner, der kom til Bornholm, var vistnok de saakaldte Allerup-Maskiner.

Hjemlige Haandværkere og Maskinfabrikker optog Fabrikationen af Hesteomgange og Tærskemaskiner, med og uden Forbedringer. Større nedliggende Hesteomgange til 4 Heste med tilsvarende Maskiner, der var forbedret med Halmryster og Halmtransportør, blev snart et Led i Udviklingen. Allerede i 80'erne dannedes Tærskeselskaber, der anskaffede store selvrensende Tærskeværker, drevne af Damplokomobiler, som besørgede Tærskningen paa de større Gaarde. De var besværlige at flytte med, krævede ofte 4 Heste baade for Kedel og Maskine. Efter Aarhundredskiftet kom en Forbedring i Form af selvtransportable Lokomobiler, og endelig efter Verdenskrigen blev Traktorer den almindelige Drivkraft. Efter Aarene 1910—15, hvor oliedrevne Motorer og Elektriciteten rykkede ud paa Landet som en bekvem og behagelig Drivkraft, medførte ogsaa Udviklingen, at der fremkom mere hensigtsmæssige selvrensende Tærskeværker, passende til de forskellige Brugsstørrelser af Ejendomme, og de vandt stor Udbredelse.

Mølleriet. Med den bekvemme Drivkraft af Oliemotorer og Elektromotorer blev Anskaffelsen af Kværne ogsaa ret almindelig, hvilket har medført, at de smukke, gamle Vindmøller, der var en Pryd for det bornholmske Landskab, snart er blevet en saga blott.

Hakkelsemaskiner. Det er gammel grundfæstet Fordom paa Bornholm, at Hestene skulde have Foderet skaaret i Hakkelse og en Overgang Køerne helst ogsaa. Især paa den Tid, da Kraftfodring med Rapskager begyndte. Disse skulde blødes op og røres ud i Vand, hvori Hakkelsen til Køerne skulde gøres vaad. Før Hesteomgangenes Tid foregik Hakkelseskæringen paa den saakaldte Skærekiste, hvilket var en god Aftenunderholdning for Karlene paa en Gaard, hvor der skulde skæres Hakkelse til 12—14 Heste. Hesteomgangene og Hakkelsemaskinen med fremskydende Valse betød et mægtigt Fremskridt paa dette Omraade, og hvor Elektriciteten anvendes som Drivkraft, foregaar Hakkelseskæringen i vore Dage paa en nem Maade. Iøvrigt gaar flere og flere Besteholdere over til at fodre Hestene med helt Foder.

Smørkærningen foregik fra Middelalderens Tid med den primitive Stavkærne, et højt, smalt Trækar, noget bredt forneden og smal-

(H. Nielsen fot.)

Blomstrende Lyng i Klipper

(Ivar Pedersen fot.)

Sti ved Hammershus

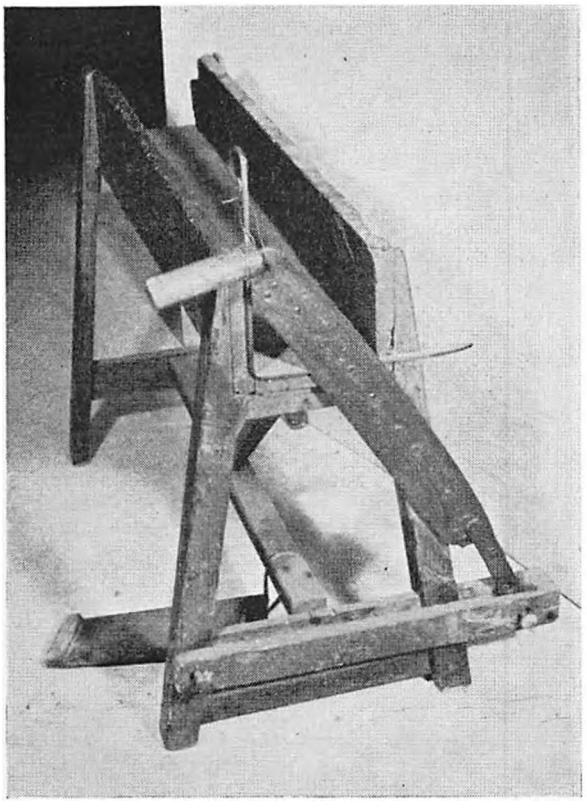

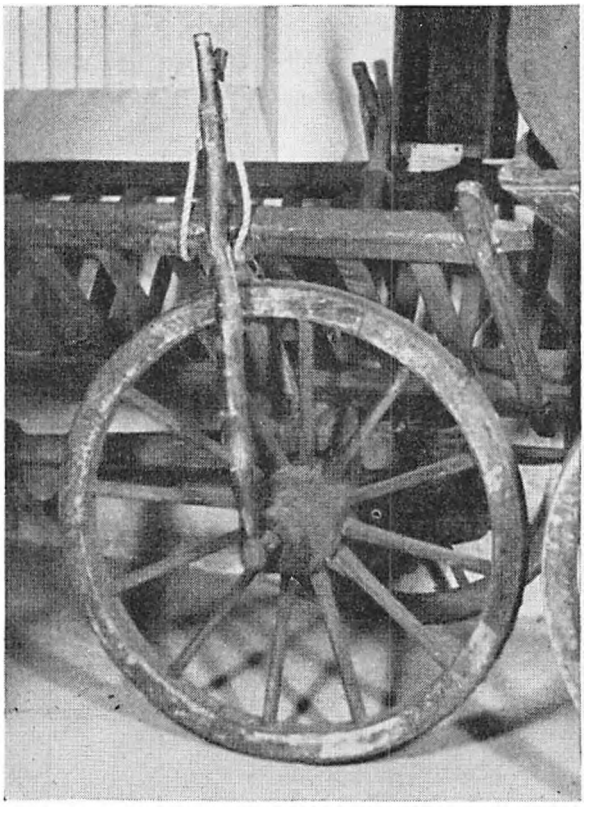

Til venstre: Skærekiste eller Hakkelsekiste. Til højre: Træakslet Vogn med Sule og Hostiger. Bornholms Museum. (Parkso fot.)

lere foroven, med et aftageligt Laag, der hvilede i en Fals. Naar Fløden var kommen i Kærnen, blev en Kærnestav, hvis nederste Ende var forsynet med et Trækors med store Huller boret i, stukket ned i Kærnen, Laaget, i hvis Midte var et rundt Hul, svarende til Kærnestaven, blev stukket paa denne og anbragt paa sin Plads i Falsen. En Person i staaende Stilling bragte Staven i ret hurtig op- og nedgaaende Bevægelse, hvorved Smørkuglerne bragtes til Udskillelse.

I 70'erne, hvor Smørproduktionen fik mere Interesse som Handelsvare og Indtægtskilde, rejste unge Landmandsdøtre over til Tune Landbrugsskole, Birkendegaard, Hanne Nielsen, Havartigaard ved Holte o. fl. Steder for at lære moderne Mejeribrug. Derved blev de ogsaa kendt med de holstenske Maskinkærner, der blev trukket ved Hestekraft.

Naar de kom tilbage fra deres Kursus, skulde det hjemlige Mejeribrug reformeres og holstenske Maskinkærner anskaffes. De hjemlige Haandværkere maatte tage Opgaven op paa deres Værksteder, saaledes fabrikeredes der mange Kærnemaskiner hos Smed J. Elleby i Østermarie.

Hvad Maskiner og Redskaber angaar, har det bornholmske Landbrug fulgt nøje med Tiden, hvilket bl. a. de store Maskinudstillinger paa Dyrskuerne har bidraget til.

Vogne. Den gamle træakslede Vogn, som i Aarhundreder var benyttet paa de ujævne Veje, holdt sig helt op i det 19. Aarhundrede. I dens ældste Form var det ikke ret meget Jern, der var anvendt paa den. Akslerne var af Træ, som Følge deraf var Navene store og klodsede. Hjulene havde et stærkt Stik, og Akslernes Tappe vendte noget nedad. Vognene blev derfor smalle i Sporet, medens der blev en stor Afstand mellem Hjulenes øverste Kant og derfor Plads til en Vognfading, der var smal i Bunden og bred for-

oven. Akslernes Tappe gik ret langt gennem Navene og var forsynet med et Hul udenfor Navet, hvori sad en Lundstikke, der holdt Hjulet paa Akslen.

Til Høstbrug blev Lundstikken erstattet med en saakaldt Sule, et passende svært Træstykke, hvis nederste Ende var tilspidset, saa den passede til Hullet i Akslen, og den øverste Ende var tvegrenet. Høstigerne blev løftet over Vognkæppens øverste Ende, saaledes at Høstigens øverste Bjælke kom til at ligge mellem Vognkæppen og Sulen. En Rebstrop blev slaaet om Høstigens øverste Bjælke og hængt op i Sulens Tvegren, saaledes at Høstigerne kom til at hænge i Sulerne.

Høstigerne, som Høstvognsiderne ofte kaldes endnu, havde den Gang virkelig Lighed med en Stige, og var lavet efter ganske samme Princip, men var meget tættere mellem Tremmerne. Til Høstvognen hørte den Gang mere Udstyr end i vore Dage. Naar Læsset var færdigt, skulde det bindes forsvarligt. Dertil anvendtes et langt Træ, »Lasstongen«, som blev stukket op i Læsset til »Lâpajan«, der lagde den tykke Ende af Træet ud over Læssets Forkant. Forrebet, hvis Ender var fastgjort i Høstigernes øverste Forhjørner, blev af Udesenderen lagt nogle Gange omkring Stangens Forende, hvorefter Lâpajan klemte Stangens Bagende ned mod Læssets Bagende, hvor den blev surret fast ved Hjælp af Bagrebet, der var fastgjort med den ene Ende i en af Høstigerne og kunde løbe over en Tridseblok, der var fastgjort i den anden Høstige. Derefter blev slaaet et Tværreb, hvis ene Ende var bundet fast til Langvognen, midt over Læsset og igen bundet til Langvognen. Tilsidst blev Læsset vævlet. Vævlen var et tyndt Reb som en Tøjsnor, der blev gjort fast til Stangens Bagende inde ved Læsset og derefter lagt to Gange rundt om Læsset med passende Mellemrum, strammet og tilsidst bundet fast i Bagrebet. Hvis det var fint Hø, der læssedes, blev der lagt Grene lodret i hvert Hjørne under Vævlen. Den eneste Mulighed for, at der nu skulde spildes noget, var, hvis Uheldet skulde være med og Læsset vælte.

Til Stadskørsel brugtes samme Vogn, men med fast Kasse, hvori var anbragt Sæder paa Asketræsfjedre, som ved Hjælp af Læderstropper og Jernkroge var ophængt paa Vognkassens Sider.

Rigtige Fjedervogne som Stadsvogne begyndte at fremkomme ved Midten af forrige Aarhundrede. Ved Frederik den 7.s Besøg paa Bornholm i 1851 kørte Vognmand Rottensten i Rønne for det kongelige Herskab med en Stadsfjedervogn, som tilhørte Købmand Rønne. Samme Vogn siges senere at have tilhørt Majoren paa Maglegaard i Østermarie. Den blev kørt af Gdr. H. Rottensten, Bjørnegaard, Klemensker, i det historiske Vogntog ved Dyrskuet i 1937 og Bellahøj 1938. Den staar nu i Bornholms Museum.

I den sidste Halvdel af forrige Aarhundrede gennemgik Vognene en rivende Udvikling her paa Bornholm, baade til Arbejdsbrug og Stadskørsel, og ved Aarhundredskiftet var der næppe nogen Egn i Danmark, der kunde staa Maal med Køretøjerne, som de fandtes paa bornholmske Bøndergaarde. Næsten hver Gaard havde den Gang sin Landauer og tilsvarende Heste og Seletøj. Desuden var lette Kavalervogne og Ponyvogne almindelige og senere Dog-carts. I Bilismens Periode efter forrige Verdenskrig blev Hestekøretøjerne trængt i Baggrunden, men den nuværende Krigsperiode har atter lokket dem frem af deres Vognporte til ny Ære og Værdighed.

Nutidens Vogne, baade til Arbejdskørsel og lettere Kørsel, er ofte forsynede med Gummi, hvilket uden Tvivl er Fremtidens Løsen, selv om Misundere siger, at den, der vil køre paa Gummi, kommer til at ride paa Veksler!

PLANTEAVLEN

Efter at Jordernes Udskiftning og Magelæg var gennemført i 1830'erne, var Vejen banet for Planteavlens Udvikling indenfor

det bornholmske Landbrug. Der forestod dog først et omfattende Arbejde med Rydning af de mange stenfyldte og kratbevoksede Arealer, et Arbejde, der stadig vedvarer hist og her, hvor nyt Land er taget under Plov, og dyrket Jord stadig har undergaaet Forbedring. Mange Steder er Stenene brudt op af Jorden, kørt sammen og stillet op som Gærder til Hegn i Markskel, Skove eller Indhegninger til løsgaaende Kreaturer. Den bornholmske Form for Stengærder er ikke almindelig i det øvrige Land, men ses meget paa visse Egne i Sverige. Det er et enkelt Gærde med de store Sten i Bunden og mindre for hvert Lag i Højden. Denne var i Almindelighed ¾ til 1½ Alen.

Mange af disse smukke Stengærder er de sidste Aartier skaanselsløst skærvet ud og puttet i de graadige traktordrevne Skærveknuseres Gab og forvandlet til Vejskærver. De, der er tilbage, burde fredes og behandles med Pietet som et varigt Minde om vore Forfædres Slid og brydsomme Arbejde for at forvandle den stenede bornholmske Urjord til kultiveret Ager.

Andre Steder benyttedes den Fremgangsmaade, at der med passende Mellemrum gravedes dybe og brede Grøfter, hvor Stenene væltedes ned; disse dækkedes først med et tyndt Lag Lyng, hvorefter der fyldtes Jord paa. Derved opnaaedes baade at faa Stenene bort og samtidig Jorden drænet. Somme Tider blev Stenene sænket. Der gravedes et stort Hul ved Siden af de store Sten i saa stor Dybde, at naar Stenen blev væltet deri, kom den forsvarlig dybt ned under Pløjelaget. En almindelig Akkord for dette Arbejde var, at alle de Sten, Ejeren kunde løfte, betaltes der ikke noget for, men de, der var større, betaltes med 2 Mark pr. Sten, der blev sænket.

Dræning. Den første Metode til Afledning af skadeligt Vand, var aabne Grøfter, men disse var ubekvemme at have i Agerjorden, og man kom ind paa at bortlede Vandet i Agrene gennem dækkede Grøfter ved Hjælp af Sten. Naar Grøften var gravet færdig, lagdes en Række passende smaa Sten i hver Side af Grøftebunden, ovenpaa disse lagdes flade Sten saa tæt som muligt som en Bro, der dækkedes med et tyndt Lag Lyng, hvorpaa der med en Spade blev stukket Ler fra Grøftens Sider til Dækning af Lyngen, og endelig blev Grøften fyldt til. Hvor der er god Lerbund, kan man den Dag i Dag træffe Stendræn, der er i Funktion, selv om de har omkring ¾ Aarhundrede bag sig. Undertiden drænedes ogsaa ved Hjælp af Faskiner særlig af Ellegrene, Risknipper blev bundet sammen og lagt i Bunden af Grøften, hvorefter denne blev dækket til. Saadanne Dræn har ogsaa kunnet paavises i Virksomhed efter et halvt Hundredaars Forløb.

I 1840'erne kom man i England ind paa at benytte brændte Lerrør til Dræning. Først i Halvtredserne var denne Metode naaet Danmark og anvendtes bl. a. paa Gjeddesdal ved Taastrup, Gedsergaard og flere større Gaarde, og omkring 1860 var Dræning med Rør ogsaa almindelig her paa Øen. Allerede 1857 var af Bornholms landøkonomiske Forening antaget en Dræningsmester, senere Gaardejer Rømer, Skovgaard, Klemensker, til at vejlede Foreningens Medlemmer i dette Arbejde. Disse første Rørdræninger udførtes med Rør af meget smaa Dimensioner og nedlagdes ofte i forholdsvis stor Dybde, og der kan endnu træffes Drænledninger fra 60'erne i Virksomhed.

I de senere Aar er der udført store Dræningsarbejder paa Bornholm efter Loven om Laan og Tilskud til Grundforbedring. Gamle Systemer har faaet en tiltrængt Fornyelse, lave Strækninger er blevet afvandet, og hvor aabne Hovedgrøfter hidtil har afledet Vandet fra store Strækninger, er Grøfterne blevet lagt til med store Rørledninger. Derved er indvundet betydelige Mængder af god Agerjord. Paa denne Maade er udført et stort samfundsnyttigt Arbejde, som tillige har aflastet Arbejdsløsheden.

I 70'erne forsøgtes paa St. Almegaard i Østermarie en Dræning, som bl. a. benyttes paa Gotland. En Plov er i Stedet for Plov-

hovedet forsynet med en meget stærk Plovkniv, paa hvis nederste Ende er anbragt en vandretgaaende torpedolignende kort Jernstang. Naar denne køres gennem Jorden i en passende Dybde, efterlades en underjordisk Kanal, hvori Vandet skal finde Vej. Systemet egnede sig ikke paa de stenfyldte Jorder. En Drænemaskine til at grave Grøfter med anskaffedes af Gdr. E. Ipsen, Brændesgaard, Ibsker, i 1920'erne. Den blev trukket af 4 Heste. Princippet var et Skær, der løsnede Jorden i Grøftens Bund, og ved Hjælp af et bevægeligt Transportbaand førtes Jorden op og lagdes ved Siden af Grøften.

Afvandingen har haft en meget stor Betydning for Jordernes kulturmæssige Udnyttelse paa Bornholm. Grundet paa det kuperede Terræn og den forskelligartede Undergrund kunde Jordernes Fugtighedsforhold være afvigende til Ydergrænserne selv inden for ganske smaa Omraader.

Mergling og Kalkning. Allerede Pastor Grønbech omtaler Jordernes Tilførsel af Lermergel. Han har selv forsøgt, men mener ikke at have opnaaet noget særligt Resultat. Mergling blev først almindelig efter Midten af forrige Aarhundrede, men da tog den ogsaa Fart. Man havde ogsaa da faaet mere Kendskab til at bedømme den foreliggende Lermergels Kvalitet om end med primitive Midler, som ofte bragte Skuffelser.

Lermergel forekommer i Dybet de fleste Steder i de bornholmske Jorder, men Kalkindholdet ligger oftest saa lavt, at Anvendelse af den stedlige Lermergel er forbundet med alt for store Arbejdsomkostninger i Forhold til den Kalkmængde, der vindes. Efter Aarhundredskiftet, hvor man er kommen ind paa laboratoriemæssige Undersøgelser af Mergelens Kalkindhold, og hvor Arbejdsudgifterne samtidig er stigende, er Anvendelse af den stedlige Lermergel efterhaanden ophørt. Jorderne bliver nu tilført pulveriseret Kalk, som føres til Øen, dels Limfjordskalk, men i overvejende Mængde Stevnskalk.

Paa Initiativ af daværende Planteavlskonsulent Aage Brandt iværksatte Bornholms landøkonomiske Forenings Planteavlsudvalg i 1929 en Kalktrangsundersøgelse paa alle bornholmske Landbrugsejendomme. Undersøgelsen blev gennemført paa 6 Aar og var gratis for Landbrugerne. Derved opnaaedes Kendskab til de enkelte Ejendommes og Markers Kalkbehov samt Vejledning i at tilføre de passende Mængder af Kalk. Naar Høstudbyttet i disse senere Afspærringsaar har kunnet holdes paa den nuværende Højde, skyldes det i høj Grad, at Jordernes Afvanding og Kalkindhold de fleste Steder er tilfredsstillende.

Kulturplanterne. Rug, Byg og Havre har været dyrket paa Bornholm saa langt tilbage i Tid, som Oplysninger om saadanne Forhold findes. Hvede, Ærter og Vikker synes at være af nyere Dato, men Hveden kan dog spores 2—300 Aar tilbage, Ærter og Vikker ca. 150 Aar. De egentlige Foderplanter kommer først rigtig frem efter Jordernes Udskiftning.

Kløveren indførtes af Præsterne ved forrige Aarhundredes Begyndelse, og Pastor Grønbech i Rø slog i sin Bog 1815 meget stærkt til Lyd for Kløverdyrkningens Indførelse. De øvrige dyrkede Græsmarksplanter bliver først almindelige langt op i Aarhundredet.

Ritmester Rømer paa Samsingsgaard, Klemensker, var en af de første, der dyrkede Roer af Betydning, det var i 60'erne, men først omkring Aarhundredskiftet faar Roedyrkningen noget større Omfang. De første Begyndelser var ret krampagtige. Roejorden blev kammet op med Plov og Kammen trykket sammen med Rullen. Frøet plantedes paa mindre Landbrug med Fingrene som Pletsaaning, og paa Gaardene benyttedes en enradet Saamaskine. Udtyndingen foretoges med Fingrene i kravlende Stilling. Til dette Brug kom som et stort Fremskridt de smaa korte Haandhakker og Hjulhakker. Først med Indførelsen af Radsaamaskinen og dobbelte Radrensere, og efter at de unge Mennesker havde lært Udtyndingen med langskaftet Hakke, kunde et større Roeareal magtes.

Typisk bornholmsk Bondegaard, Vestermarie. (Johnny Rømer fot.)

De første Runkelroer, der dyrkedes, var den lange, dybt siddende røde Elvetham, der sad meget fast i Jorden og var meget besværlig at tage op. En Modsætning var den efter Aarhundredskiftet i en Aarrække almindelige baade gule og røde Eckendorfer, der var bred i begge Ender, smal paa Midten og sad ovenpaa Jorden. Paa Grund af deres lave Tørstofindhold blev Eckendorferstammerne fortrængt af de forædlede Barresstammer, der fremkom og fik deres Anerkendelse gennem de sammenlignende Dyrkningsforsøg paa Statens Forsøgsstationer. I de senere Tider har de mere højprocentige Fodersukkerroestammer og Sukkerroer til Foderbrug vundet ret stor Udbredelse. Kaalrabi og Turnips har stadig en Plads i Roedyrkningen. Kartoffelavl i større Mængde findes paa de dertil egnede lettere Jorder.

Omkring Aarhundredskiftet begyndte Lucernen at blive dyrket og vandt hurtigt en i Forhold til andre Landsdele stor Udbredelse paa Grund af sin energiske Forkæmper, Konsulent Ove Elbergs Arbejde. Den frembragte mægtige Afgrøder, først i Renbestand og senere i Blanding med andre Græsmarksplanter. En Aarrække hen i 20'erne gik Lucernedyrkningen stærkt tilbage. Fugtige Somre begunstigede de nyopdukkede vedvarende Hvidkløvermarker, og Lucernen dyrkes nu mere sjældent i Renbestand, men meget almindeligt i Blanding.

Dyrkning af Bælgsæd til Modenhed, særlig Ærter, var ret udbredt til Midten af forrige Aarhundrede, men er siden Mejeribrugets stærkere Udvikling gaaet gradvis tilbage og er op i dette Aarhundrede en ret sjælden Afgrøde, men de senere Aar er der atter dyrket en Del Ærter, baade Kogeærter og Foderærter.

Olieplanter, saasom Raps og undertiden Kommen, var en Del udbredt en Overgang fra 1860 til 80'erne, og nu under Krigsperioden dyrkes en Del Oliehør og Gul Sennep.

Spindplanter, Hør og en Del Hamp, dyr-

kedes i mindre Mængder til Husbehov, saalænge den hjemlige Tilvirkning af Beklædningsmidler foregik. Siden blev disse Planter helt ukendte. Først nu under Krigen kom de atter frem til Dyrkning i industrielt Øjemed.

Frøavlen. Siden Kløveravlen blev indført paa Bornholm, har der vistnok til Stadighed, i hvert Fald paa visse Egne, været dyrket Kløverfrø. I de sidste 25 Aar har Frøavlen, baade af Rødkløver, Hvidkløver, Sneglebælg og Græsarter, vundet en betydelig Udbredelse. Desuden er der en Del Arealer med Roefrø. Avlen er Kontraktavl for forskellige Firmaer, og flere Frøfirmaer har oprettet Hamserier og Frørenserier herove.

Sædskiftet. En bornholmsk Bondegaards Jorder før Udskiftningens Tid deltes i to Hovedklasser: Bygjorden og Havrejorden. Bygjorden, som var den mindste Del af Jorderne, var de omkring Gaardene nærmest liggende Lodder, som blev gødede. Havrejorden var de længst borte liggende Lodder, som aldrig modtog Gødning. Der dyrkedes kun Havre, og efter Havren henlaa Jorden i flere Aar bevokset med naturligt Græs og Ukrudt og afgav en daarlig Græsgang. Angaaende Maaden at dyrke de bornholmske Jorder paa foreligger der flere interessante Beretninger af bornholmske Landmænd i 1830'erne.

Proprt. M. Stender, Ladegaard, Klemensker, meddeler i 1836:

»For 50 til 70 Aar siden, da Trevangsbruget her som andre Steder var almindeligt, var det en saare ubetydelig Del af det hele Areal til en Gaard, der blev gjødet. Der fandtes den Tid Gaarde paa 100 Tdl., ja, vel endog større, der kun havde 7 til 8 Tdl. gjødet Jord. Ved den forandrede Drift, først i Inddeling paa 5 Marker der kaldtes Skifter der endnu beholdes paa mange Steder, og senere i 6—7—8 undertiden 9 Skifter, har den opgjødede Jord meget formeret sig, og det almindelige er nu, paa de mindre Gaarde 8—10 til 12 Tdl., paa de større (af 70 til lidt over 100 Tdl.) fra 18 til noget over 30 Tdl., og det er ikkun Gaarde paa henved 200 Tdl., der har 40 Tdl. opgjødet Jord og derover. 50 Tdl. opgjødet Jord til en Gaard hører til det ualmindelige. Ved Indførelse af Ærter i det almindelige Sædskifte opstod formodentlig Femvangsbruget, et Slags Vekselbrug, men uden Brak og uden andre Fodervækster end undertiden Kløver. Dette er Grundprincipet for vort Agerbrug, i hvor mange Skifter der end haves. Sædfølgen er: Første Aar Rug, hvortil der pløjes en Gang i smalle fra 3 til 6—7 Alen brede lidet ophøjede Agre, som kaldes Rygge, paa hvilke Gjødning udføres, spredes og nedbringes med Harven tilligemed Sæden. I andet Aar ligger Jorden til Hvile, tredje Aar Byg, hvortil pløjes en Gang om Efteraaret og to Gange om Foraaret, 4de Aar Ærter efter en Foraarspløjning; denne Stub rispes af de fleste og pløjes af nogle om Efteraaret, og det femte Aar besaas med Byg efter to Foraarspløjninger. Hvor Kløver saaes, som langtfra er almindeligt, skjønt dens Dyrkning har tiltaget, saaes det om Foraaret paa Rugen. Hvor der haves 6 Skifter, bliver Kløveren liggende i to Aar, hvor man har 7 Skifter, er det første Rug, 2det Aar Kløver eller Hvile, 3die Aar Byg, 4de Ærter, 5te Byg, 6te Ærter og 7de Byg. Ved 8 Sædskifter kommer 2 Aars Kløver, ved 9 haves et Brak-Aar. Brak er langtfra almindelig og meget faa Steder regelmæssigt indført. Afdøde Kancelliraad Jespersen var den første, der i den vestre Del af Landet indførte reen Brak.

Det betydelige Areal af Havrejord, som hver Gaard har, avles i to til tre paa hinanden følgende Aar og besaaes alene med Havre, hvorefter de ligge i Leje i ligesaa mange Aar, som de bleve avlede. De give et ubetydeligt Udbytte af Havre og i Almindelighed næppe Græsning til Faar. Afvigelse fra ovennævnte Drift er vist meget sjælden, og et ordentligt Brakfrugt-Vexelbrug kjender jeg ikke uden hos Hr. Jespersen i Bodilsker Sogn (Kannikegaard) og hos mig. Jeg tillader mig derfor at give en Fremstilling af vort Agerbrug, noget jeg troer ej at være

uden Interesse, fordi den viser en af de faa Afvigelser fra den almindelige Driftsmaade, men tillige fordi jeg derved kommer til at fremstille den af os brugte Fremgangsmaade med at opdrive raa Jorder, der for største Delen bestaar af de før omtalte Havrejorder. Med Undtagelse af den nødvendige Tilberedelse med at bortrødde Stene og aflede skadeligt Vand, hvortil Havrejorden i Almindelighed trænger langt mere end Bygjorden, udfordres ved vor Fremgangsmaade ingen Opofrelse, men tværtimod forøges straks Indtægten.

I Aaret 1828 modtog jeg min nu ejende Gaard, der i det Hele indeholder et Areal af 183 Td. Land, i den usleste Tilstand som Følge af en forceret Sædavl uden ringeste Foderdyrkning eller Brak, og at der i mange Aar stadigen var ved Auktion bortsolgt Enghø og Sæd paa Roden m. m. Det hele Areal, der paa den Tid blev drevet som Bygjord, og fik en under hine Omstændigheder sparsom Gjødning, var omtrent 32 til 33 Td. Land geom. Maal. Disse Jorder søgte jeg saasnart muligt at forøge til 40 Tdr. Land ved at optage Havrejorder, og nu inddelte jeg dem i 8 Marker, hvorpaa jeg indførte følgende Sædskifte: 1ste Aar Vikker til Staldfodring, 2det Aar Hvede, 3die Aar Kløver, 4de Aar Byg, 5te Aar Kartofler, 6te Aar Byg, 7de Aar Ærter og 8de Vintersæd. I de første Aaringer var Gjødningen saa ubetydelig, at Kartoflerne kunde kun faa Klatgjødning og alle Vikkerne kunde ikke blive gjødede. Ved Hjælp af Sommergjødningen blev alligevel hele Vikkestykket gjødet til den paafølgende Vintersæd. Mange Sædafgrøder blev ogsaa ofrede, for ved Grøn-Nedpløjningen at sætte disse Jorder i god Stand. Ved Gjødningens Formerelse og den bedre Stand, hvori Jorderne kom, har jeg indført Handelsvæksters Dyrkning paa disse Jorder og tillagt 15 Tdr. Land af Havrejorderne. Driften er nu saaledes: 1ste Aar grønne Vikker, hvortil gjødes, og Vikkerne opfodres paa Stalden, 2det Aar Raps, 3die Aar Hvede, 4de gjødede Kartofler, 5te Aar Byg, 6te og 7de Aar Kløver, 8de Byg, 9de Ærter, 10de Viintersæd, hvorpaa saaes Græsfrø, 11te Aar Græs. Af Havrejorderne blev i Førstningen 8 a 10 Tdr. Land lagt med Kartofler, ligeledes klatgjødede, og det følgende Aar besaaede med Havre og derefter udlagt med Græs. Fra Aaret 1832 har jeg set mig i Stand til af disse Jorder at fuldgjøde 5 Td. Land aarligt og udfører nu paa samme følgende Plan: Efter at Jorden først saa vidt muligt er renset for Sten og det skadelige Vand afledet, opbrydes Grønjord 5 Tdr. Land, som besaaes med Havre, 2det Aar lægges Kartofler, som gjødes, 3die Havre med isaaet Græsfrø af forskellige Sorter, 4de og 5te Aar Græs. Naar disse Jorder ved denne Drift bedres og Gjødningen herved formeres, vil et fordelagtigere Sædskifte kunne udføres.«

Amtmand Thaarup fremhæver, at det var Pastor Sørensen, Præst i Pedersker fra 1817 til 28, der først indførte den Brakning af Havrejorder paa Bornholm, der siden havde bredt sig. Medens Brakkens Indførelse ses særlig at have sigtet paa Opdyrkning af Havrejorderne, indgik den senere som et fast Led i Sædskiftet.

Den fransk-tyske Krig medførte høje Kornpriser. Jorderne var paa det Tidspunkt adskillige Steder blevet merglede, hvilket gav en forøget Omsætning af gammel Oplagsnæring i Jorden, og Sædskiftet blev under disse Forhold belastet med Korndyrkning, hvilket medførte en Rovdrift af Jorden. Ved Landbrugsproduktionens Omlægning og Husdyrbrugets Udvidelse kom Foderafgrøder til at spille en større Rolle i Sædskiftet. Større og mere værdifulde Staldgødningsmængder blev til Raadighed, og Kunstgødning begyndte at finde Anvendelse. Roedyrkningens Udvidelse ved Aarhundredets Begyndelse, hvor et Skifte Rodfrugter indgik som fast Led, betød et mægtigt Kulturfremskridt i Sædskiftet, hvilket medførte, at Brak delvis eller helt forsvandt.

Et meget almindeligt Husdyrbrugssædskifte var en 7-Marksdrift med denne Sædfølge: 1. Vintersæd, 2. Roer, 3. Byg, 4. og 5. Græs-

mark, 6. Havre, 7. etaarig Græsmark med Halvbrak. Ulempen ved dette Sædskifte var, at Kløveren, der anvendtes i Frøblandingen i baade den toaarige og etaarige Mark, kom for hurtigt efter hinanden, og Følgen af dette blev Angreb af Kløveraal, der en Overgang umuliggjorde Kløverdyrkning, og Kløveren maatte erstattes af Kællingtand i den toaarige og Sneglebælg eller Rundbælg i den etaarige Mark. Denne 7-Marksdrift er senere undergaaet en Ændring, hvor de to kløverblandede Græsmarker er erstattet af een lucerneblandet Kløvermark, der ligger i tre Aar, hvorefter følger Havre og derefter Vintersæden, der som oftest er Hvede. Hvor der er flere Marker i Sædskiftet, sættes et Skifte ind med ekstra Rodfrugter og Staldfoderplanter, ligesom Frøavlen let finder en god Placering her.

Den bornholmske Høstmaade var fra ældgammel Tid noget for sig. Medens andre Steder i Danmark baade Vintersæd og Vaarsæd blev bundet og sat i Hobe eller Rækker, var det her kun Vintersæden, der blev bundet, indtil Selvbinderen blev almindelig. Vintersæden blev først opstillet i runde Hobe paa en Trave (20 Neg). Efter at have staaet nogle Dage blev den sat sammen i Stakke paa 5 Traver. De byggedes op i Skruegang, og tilsidst anbragtes Rivelsen paa Toppen. En saadan Stak kunde trodse omtrent alt, hvad daarligt Høstvejr kunde præstere.

Den løse Vaarsæd blev, medens den laa paa Skaar, ved Hjælp af Riveskaftet lignet, saa den kom til at ligge paa tværs af Skaaret. Naar den blev tør, blev den favnet op ved Hjælp af Riven. Stakken blev bygget op paa samme Maade som Vintersædstakken og af Størrelse til et Læs. I vore Dage træffes bornholmske Stakke sjældent andre Steder end i Landbrugspressen i det øvrige Land hen mod Høst.

Under Bornholms landøkonomiske Forening nedsattes i 1898 et Planteavlsudvalg, der i Forbindelse med Planteavlskonsulenterne har varetaget Planteavlens Forhold paa Bornholm med stor Dygtighed. Ved Aarhundredskiftet anlagdes en Forevisningsmark ved Bornholms Højskole til Demonstration af nye Sorter og Stammer. Forevisningsmarken flyttedes senere til Aakirkeby Præstegaardsjord syd for Byen og indgik i Rækken af Statens Forsøgsmarker som en Filial af Lyngby Forsøgsstation.

Planteavlen paa Bornholm har i den sidste Menneskealder, hvad Sorter, Stammer og Kulturformer angaar, staaet paa Højde med det øvrige Land.

UDSTYKNINGEN

I Krigsaarene og nærmest følgende Fredsaar i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede gav Pengerigeligheden og andre Tidsomstændigheder Anledning til forskellige Spekulationer med Landejendomme. Spekulanter opkøbte Gaarde med det Formaal efter Udstykning og Salg af Parceller at tjene Penge (Gaardslagteriet). Denne Bevægelse naaede ogsaa Bornholm og havde stærkest Udvikling omkring Byerne Rønne og Hasle. Alene i Rutsker Sogn udparcelleredes 14 Gaarde i 203 Parceller.

Forordningen af 3. December 1819 forbød Udstykningen af Ejendomme og satte en Stopper for Gaardslagtningen. Der foreligger Approbation fra Det kongelige Rentekammer paa Udstykning af ialt 82 Gaarde paa Bornholm, udstykket i 735 Parceller. Hvorvidt denne Bevægelse gav Anledning til Oprettelse af særlig mange nye smaa Ejendomme, staar ikke rigtig klart, men det har næppe været Tilfældet i Forhold til Parcellernes Antal.

Et stort Antal Ejendomme og nye Hjem er i Tidernes Løb blevet oprettet ved Ansøgning om Tilladelse til at indtage og opdyrke Stykker af Kongens Udmark. Paa denne Maade kunde et Landbohjem oprettes uden Købesum for Jorden, og derved opstod de saakaldte Arvefæstere. De mange Udlodder, som Gaardene fik i forskellig Afstand efter Udskiftningen, gav en naturlig Betingelse for Oprettelsen af nye Hjem. Saadanne oprette-

Udmarksgade i Rutsker. Ad disse Gader blev Kvæget drevet til og fra Højlyngen. (Alfr. Kjøller fot.)

des almindeligt som Fæsteejendomme under Gaardene og blev senere solgt fra som selvstændige Ejendomme.

I Aaret 1907 blev dannet en Udstykningsforening for Bornholms Amt. Denne har i Tilslutning til Loven af 1899 og senere Love opkøbt 35 Gaarde, som er udstykket, og hvor der er oprettet 155 nye Brug. Husmandsbrugskommissionen har de senere Aar opkøbt 6 Gaarde, hvor der er oprettet 22 nye Brug og afgivet Tillægsjord til flere mindre Brug.

ANTAL EJENDOMME

	Td. Hartkorn				
	Over 4	2 til 4	1 til 2	Under 1	Ialt
1834	836	72	42	1568	2518
1936	675	372	610	1904	3561
Bevægelse	−161	+300	+568	+336	+1043

ORGANISATIONSFORHOLD

Som en Begyndelse paa Sammenslutninger til Gavn for Landbruget staar Det kgl. danske Landhusholdningsselskab af 1769. Efter Stavnsbaandets Ophævelse 1788 oprettedes Landet over Foreninger eller Selskaber til Fremme af gavnlige Formaal. Denne Bevægelse naaede ogsaa Bornholm og gav sig Udslag i Dannelsen af »Det bornholmske Patriotskab«, en Sammenslutning af Øens prominente Personligheder med Kommandanten, Amtmanden og Amtsprovsten som Præsidenter og Landsdommeren som Vicepræsident. Selskabet havde mange gode Formaal paa sit Program, og dets omfattende Ordensregler sluttede meget patriotisk med følgende Udtalelse: »Vor Grundlov og vort Grundønske maa dog blive: Kongens Glæde og Landets Held, Kronprinsens Glæde og Efterslægtens Vel«.

Patriotskabets Virksomhed blev kun kort. Det ophævedes allerede 1792. Den 28. Januar 1805 blev Selskabet fornyet og fik Navnet »Bornholms Efterslægtsselskab«, og Stifteren var Amtmand Thaarup. Selskabets Virk-

somhed tog meget Sigte paa Landbrugets Forbedring. Men Interessen var ikke alle Tider lige stor. Saaledes var Virksomheden helt standset fra 1823 til 1835, hvor Amtmand Jespersen atter kalder Selskabet tillive. Der indtegnedes straks 56 Medlemmer, hvoraf kun 6 var »ukarakteriserede« Personer og kun 4 var Landmænd. Paa Medlemslisten fandtes adskillige Rangspersoner, saaledes en Etatsraad, 4 Kancelliraader, 3 Kammerjunkere, 3 Krigsraader, en Kammerraad, en Krigsassessor, en Professor m. m. I en Periode paa en halv Snes Aar arbejdedes der med mange Problemer: Præmiepløjning, Præmiering af Dræning, Uddeling af Frugttræer m. m. Der udsattes en Præmie til den, der inden 1840 producerede den største Kvantitet Roesukker, dog ikke under 100 Pd. Der forlyder dog intet om, at denne Præmie er blevet udbetalt. I Aarene 1844 til 52 holdes ingen Møder, men den 17. Maj 1852 sammenkaldte Amtmand Krabbe til Møde i Selskabet. Indenrigsministeriet havde i Anledning af Husdyrloven af 1852 afæsket Efterslægtsselskabet Erklæring om, hvorvidt der fandtes andre Landboforeninger paa Bornholm og disses eventuelle Virksomhed.

Ved samme Møde vedtoges det at tilbyde Foreningen til Hesteavlens Fremme et Tilskud af Selskabets Kassebeholdning til Uddeling af Præmier ved Dyrskue. Denne Forening, der siden 1832 havde virket med Hesteavlen, blev nu rekonstrueret, og ved et Møde den 10. Juli blev Love vedtaget for den rekonstruerede Forening, der fik Navnet »*Bornholms landøkonomiske Forening*«, og faa Aar efter fik denne Efterslægtsselskabets Formue overdraget. Den første Formand for den nye Forening var Gdr. Hans Kofoed Jespersen, Sejersgaard, Knudsker, der ogsaa stod som den sidste Formand i Foreningen til Hesteavlens Fremme, og som havde udarbejdet Vedtægterne for den nye Forening.

En Skildring her af denne Forenings Virksomhed i de forløbne over 90 Aar vilde være haabløst, fordi dens Opgaver gennem Tiderne har været saa omfattende. Den har været Livsnerven i det bornholmske Landbrugs Udvikling. De dygtige Landmænd indenfor det bornholmske Landbrug, der gennem skiftende Tider har staaet i Foreningens Ledelse, har haft en heldig Evne til at føre Foreningen saaledes, at den svarede til sit Navn. Foreningens Generalforsamlinger og Diskussionsmøder har været Stedet, hvor nye Tanker og Ideer om Forbedringer, saavel kommen indefra som udefra, er blevet fremsat, belyst, drøftet og udformet for til Slut at blive ført ud i Virkeligheden af et under Foreningen nedsat Udvalg. Dette gælder ikke alene de rent landbrugsfaglige Forhold, Husdyrbrugets forskellige Grene og Planteavlen, men ogsaa paa mange andre Omraader har Foreningen været med, lige fra Forhandlinger om Oprettelse af Bornholms Brandforsikringsselskab i 1854 til Forhandling om Øens Forsyning med Elektricitet fra Dampcentralen i Rønne nu i de senere Aar. Paa Husdyrbrugets Omraade kan nævnes Foranstaltninger lige fra Indførsel af Malkegeder til Husmænd i 1880'erne til Heste- og Kvægavlens Forbedring som foran nævnt.

Den magnetiske Pol i Foreningens Virksomhed har været Dyrskuerne, der med Undtagelse af det første Aar (1852) er afholdt i Øens Centrum, Almindingen, nær ved Stedet, hvor Bornholmerne i Aarhundreder, helt siden den katolske Tid, Slægtled efter Slægtled samledes St. Hans Aften om Koldekildes klare, helsebringende Vand. Det skete ikke med det samme, at Dyrskuerne blev Folkefester. Der foreligger en skriftlig Optegnelse om, at det Aar, Ritmester Rømer, Samsingsgaard, var Formand (1860) »tog han sin Hustru med til Dyrskuet, hun var ikke alene den første, men Dyrskuets eneste Dame«. Men med Udgangen af forrige Aarhundrede ebbede St. Hans-Kildefesten som Folkefest ud, og Dyrskuet, der afholdtes ved samme Aarstid, fik større og større Tilslutning. Og ligesom fordum Slægter mødtes St. Hans Aften, drak Lægedom af Kildens Vand og udfoldede et muntert Folkeliv i dens Omgivelser, samles i vore Dage Tusinder af Mennesker fra

AREAL- OG BEFOLKNINGSFORHOLD

Areal 1800:			Areal 1936:				
Agerjord	69,136	Tdl.	Landbrugsareal	40,789	ha = ca.	73,420	Tdl.
Hedearealer	20,495	»	Heder og Lyngbakker	4,089	» = »	7,360	»
Skove	4,094	»	Skove og Plantager	9,622	» = »	17,320	»
Moser og Kær	2,474	»	Moser til Tørveskær	134	» = »	241	»
Flyvesandjorder	2,090	»	Vandarealer	262	» = »	472	»
Søplan	275	»	Haver, Gaardspladser	1,982	» = »	3,567	»
Arealer udenfor Landbruget	6,938	»	Veje, Stier, Hegn	1,632	» = »	2,938	»
			Oplagspladser o. l.	244	» = »	439	»
Ialt	105,502	Tdl.	Ialt	58,754	ha =	105,757	Tdl.

Befolkning:

	1753	1801	1850	1901	1940
Landkommunerne	12,402	13,087		22,633	26,136
Købstæderne	4,689	5,926		18,256	20,121
Ialt	17,091	19,013	27,000	40,889	46,257

hele Øen ved Dyrskuet, samler Belæring af dets mange og alsidige Udstillinger og mødes Dyrskueaftenen paa Bakken ovenfor Kilden til en munter Folkefest.

Foreningens Medlemstal var i 1853 over 200, i 60'erne ca. 500, ved Aarhundredskiftet ca. 700, 1920 ca. 2000 og 1944 over 4000. Dens nuværende Formand er Gdr. H. Brandt Kofod, Brandsgaard, Bodilsker. Der er under Foreningen ansat Konsulenter i Kvægavl, Heste- og Svineavl, Planteavl, Regnskabsføring, Havebrug, Husholdning og Grundforbedring.

Den første *Husmandsforening* oprettedes paa Bornholm den 28. December 1901 i Nylars Sogn paa Initiativ af Husmand Martin Madsen, Bakkehuset, og Postbud Pedersen, Nylars. Der gik over et Aar, før den næste kom, nemlig Vestermarie, der oprettedes den 7. Januar 1903 paa Initiativ af Ludvig Andersen, Ellensminde (senere Dalegaard, Olsker). Inden Foraaret 1903 var der oprettet Husmandsforeninger i 7 Sogne, og ved et Møde den 1. Juni 1903 dannede disse en Sammenslutning ved Navn »De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger«. Ludvig Andersen, Ellensminde, var Samvirksomhedens første Formand. Det varede ikke længe, før der oprettedes en Husmandsforening i hver Sogn, og Samvirksomheden tæller for Tiden 15 Lokalforeninger med ialt ca. 2600 Medlemmer.

Aarene efter Aarhundredskiftet var en Grødetid produktionsmæssigt set, hvor en landbrugsfaglig oplysende Indsats bar gode og synlige Frugter. Den landbrugsfaglige Oplysning var hidtil kun blevet sparsomt udbredt blandt det mindre Landbrugs Udøvere. Husmandsforeningernes Organisering i hvert Sogn gav et udmærket Grundlag for Optagelse af de faglige Spørgsmaal ved deres lokale Møder, hvor der blev holdt Foredrag baade af stedlige Talere, Landboforeningens Konsulenter i Husdyrbrug og Planteavl og af Talere, der var skaffet tilveje ovrefra gennem Samvirksomheden. Fodringsspørgsmaalets store Betydning for den Produktion, der skulde bringe Indtægterne frem i den lille Bedrift, blev i første Omgang det mest aktuelle og medførte ganske naturligt, at Blik-

ket rettedes mod Jorden og de Muligheder, der kunde være for at frembringe de størst mulige Afgrøder paa ens egen Jord gennem det rette Valg af Sorter og Stammer, samt den rette Anvendelse af Kunstgødninger, Staldgødningens og Ajlens Udnyttelse m. m. Planteavlen blev derfor det Omraade, som der arbejdedes stærkest paa i den første Snes Aar — et Arbejde, hvor særlig Konsulent Ove Elberg, Rønne, der i en halv Snes Aar var fælles Planteavlskonsulent for Bornholms landøkonomiske Forening og De samv. bornholmske Husmandsforeninger, gjorde en stor, grundlæggende og meget betydningsfuld Indsats særlig med Hensyn til Dyrkning af Lucerne og Roer.

De samvirkende bornholmske Husmandsforeningers nuværende Formand er Avlsbr. Paul Ipsen, Klintvang, Aakirkeby.

Efter forrige Verdenskrig blev Konsulentvirksomheden under Samvirksomheden udvidet til ogsaa at omfatte Havebrug, Husdyrbrug, Husholdning og i de senere Aar tillige Landbrugets Regnskabsføring. Der er gennem De samv. bornholmske Husmandsforeninger udrettet ikke alene et stort landbrugsfagligt, men ogsaa socialt og kulturelt Arbejde, som har baaret tydelige Frugter i de bornholmske Husmandshjem.

Bornholms landøkonomiske Forening som den gamle Organisation og De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger som den unge har haft en heldig Evne til at udfylde hinanden i deres Virksomhed, og mange betydelige Arbejder er udført i Fællesskab og godt Samarbejde. At dette har kunnet ske i saa høj Grad, skyldes, at begge Foreninger har haft den Lykke at samles om Førere, der næsten altid har været af saa stort Format, at de har lagt Vægten paa det, der var til fælles Gavn, og ikke spildt Tiden med at rive i hinanden, hvor Interesserne kunde være modsatte.

ANDELSBEVÆGELSEN PAA BORNHOLM

AF GAARDEJER H. BRANDT NIELSEN, BODILSKER

I Aar kan Andelsbevægelsen fejre sin 100 Aars Fødselsdag, idet den første Brugsforening i Verden blev stiftet i Rochdale i England i 1844 af 28 fattige Vævere.

De fik den geniale og dog saa naturlige Tanke, at de ved at købe deres Varer i Fællesskab kunde spare nogle Penge. Dette Overskud — som man kalder det — skulde fordeles ligeligt imellem dem i Forhold til deres Køb.

Denne første lille Spire til Kooperationen er blevet Grundlaget, ja Forbilledet for hele den danske Andelsbevægelse, som har faaet en saa mægtig og afgørende Indflydelse og Betydning for det danske Landbrugs Udvikling, ja for hele det danske Folk og Samfund.

Den første Brugsforening i Danmark blev stiftet i Thisted i 1866 af Provst Sonne, som var Bornholmer, idet han blev født i Neksø den 16. August 1817. Hans Far var Købmand og engelsk Konsul og drev desuden en mindre Fabriksvirksomhed.

Provst Sonne havde megen Modgang og mange Betænkeligheder at overvinde, selv om hans Tanke ogsaa vakte megen Opmærksomhed i den lille Limfjordsby. Formaalet var baade stort og højtstræbende, han vilde ikke alene fremskaffe billigere Varer og bedre Kvaliteter, men man ventede ogsaa at faa et betydeligt Overskud, selv om man fordelte Varerne til en lav Dagspris. Med dette Overskud vilde Andelssagens Banebrydere med Provst Sonne som Fører udrette store Ting og løse store Samfundsopgaver.

De tænkte sig at dele Overskudet i fire Dele: Den ene Del skulde henlægges til et Alderdoms Fond, hvormed man kunde støtte gamle og trængende Medlemmer, der ellers var henvist til at søge det offentlige Fattigvæsen. Den anden Del skulde henlægges til en Hjælpefond for trængende Medlemmer i Sygdomstilfælde. Den tredie Part skulde anvendes til Oplysningsformaal, Bladhold, Bibliotek, Oprettelse af en Læsestue, en Forsamlingssal o. l. Endelig skulde den sidste Part fordeles til Medlemmerne som Overskud i Forhold til deres Køb af Varer.

Det var jo et stort socialt Program, de første Pionerer for Andelsbevægelsen satte sig som Opgave at løse, og vi Bornholmere har Grund til at være stolte af vor Landsmand, som blev Grundlæggeren af den danske Brugsforeningsbevægelse og dermed af hele den danske Andelsbevægelse; man kan vist ogsaa godt sige, at Provst Sonne med sit store sociale Program har vist Vejen frem til det sociale Spørgsmaals Løsning.

Siden Provst Sonne har Bornholm vel ikke fostret saa store og landskendte Mænd indenfor Andelsbevægelsen.

Det er heller ikke let for Folk paa en lille isoleret Ø som Bornholm at blive kendte ud over hele Landet, og det er jo heller ikke det vigtigste, Hovedsagen er, at man indenfor Andelsbevægelsen har Mænd, som hver paa sit Omraade kan fylde sin Plads til Gavn for den Sag, de vier deres Kræfter.

Vi har dog haft enkelte Mænd, som ved deres Arbejde indenfor Andelsbevægelsen paa Bornholm har vist saa megen Dygtig-

Provst Sonne.

hed, at de har opnaaet ledende Stillinger indenfor Centraladministrationen i den danske Andelsbevægelse. Der er Mænd som Folketingsmand Blem og Kaptajn Maegaard.

Men som det vil fremgaa af den følgende Omtale af Andelsbevægelsen paa Bornholm, har vi ogsaa haft mange andre gode Mænd, som har været Forbillede for andre Andelsforetagender ogsaa i det øvrige Land.

BRUGSFORENINGERNE

Den første Brugsforening paa Bornholm blev stiftet i Neksø i 1875. Om det var en Tilfældighed, at Neksø blev det Sted, hvor Andelsbevægelsen paa Bornholm begyndte, ved jeg ikke, men troligt er det vel, at Provst Sonne ihvertfald indirekte har haft nogen Indflydelse paa sin Fødeby.

Her er nu ialt 29 Brugsforeninger, som alle tillige med et Par Grovvareforretninger er indmeldt i Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, der i 1942 havde en Omsætning paa 209,9 Mill. Kroner.

Brugsforeningernes organisatoriske Forhold er saaledes: Der er aabent Medlemsskab. Det vil sige, at alle, som bor i en Brugsforenings naturlige Virkeomraade, kan blive Medlemmer. Der er lige og almindelig Valgret. Generalforsamlingen er øverste Myndighed, og den vælger Bestyrelse og Revisorer.

Den største Brugsforening er Aaker-Aakirkeby Brugsforening, der i 1942—43 havde en Omsætning paa 1,578,509 Kr., deraf Grovvarer for 909,986 Kr.

De fleste Brugsforeninger begyndte under smaa og meget primitive Forhold, men nu er de allerfleste ombygget og moderniseret baade ude og inde, saa det er blevet baade pæne og praktisk indrettede Forretninger, som staar fuldt paa Højde med de bedste indenfor den private Handel. Hertil har F. D. B.s Arkitektkontor bidraget meget med Tegninger og Overslag.

I mange Aar havde man ikke faguddannede Uddelere, men man antog Uddelere fra alle mulige Stillinger, blot de kunde regne og skrive. Derfor blev ofte Kontrolassistenter foretrukket, men det skal siges til Uddelernes Ros, at de voksede med Opgaven. Nu kræves der betydelig mere af en Uddeler, og det er jo ogsaa langt større Opgaver at gaa ind til.

I 1932 byggede F. D. B. den store, smukke og smukt beliggende Andelsskole ved Middelfart, hvor nu vordende Uddelere kan faa en grundig Uddannelse til deres fremtidige Gerning.

Ogsaa Regnskabsførere og Revisorer og andre ledende Mænd indenfor Andelsbevægelsen kan faa et Kursus paa Andelsskolen, ligesom der flere Gange er afholdt Regnskabskursus herovre under Ledelse af Chefen for F. D. B.s Konsulent- og Revisionskontor.

Det har ogsaa tit knebet lidt for Bestyrelserne at faa Foreningerne solidt økonomisk underbygget. Man havde jo det solidariske Ansvar, og paa det kunde der laanes omtrent lige saa mange Penge, som man ønskede.

Medlemmerne vilde jo gerne have udbetalt et stort Overskud, og Uddeler og Ledelse syntes ogsaa ofte, at det var god Reklame for Foreningen, naar man kunde møde med et flot Overskud.

Saa glemte man at konsolidere Foreningen — ja, man oparbejdede nok et lille Reservefond, men ellers kørte man med laante Penge. Og passede man saa ikke paa at opføre Varelager og andre Værdier, saa man var paa den sikre Side, ja, saa kunde det hænde, at det gik galt, og saa var det ikke altid morsomt med det solidariske Ansvar.

Men den Tid er forbi nu. Med Bistand af Konsulent- og Revisionskontoret har de fleste Brugsforeninger faaet deres Vedtægter revideret. I Mønstervedtægterne for Brugs-

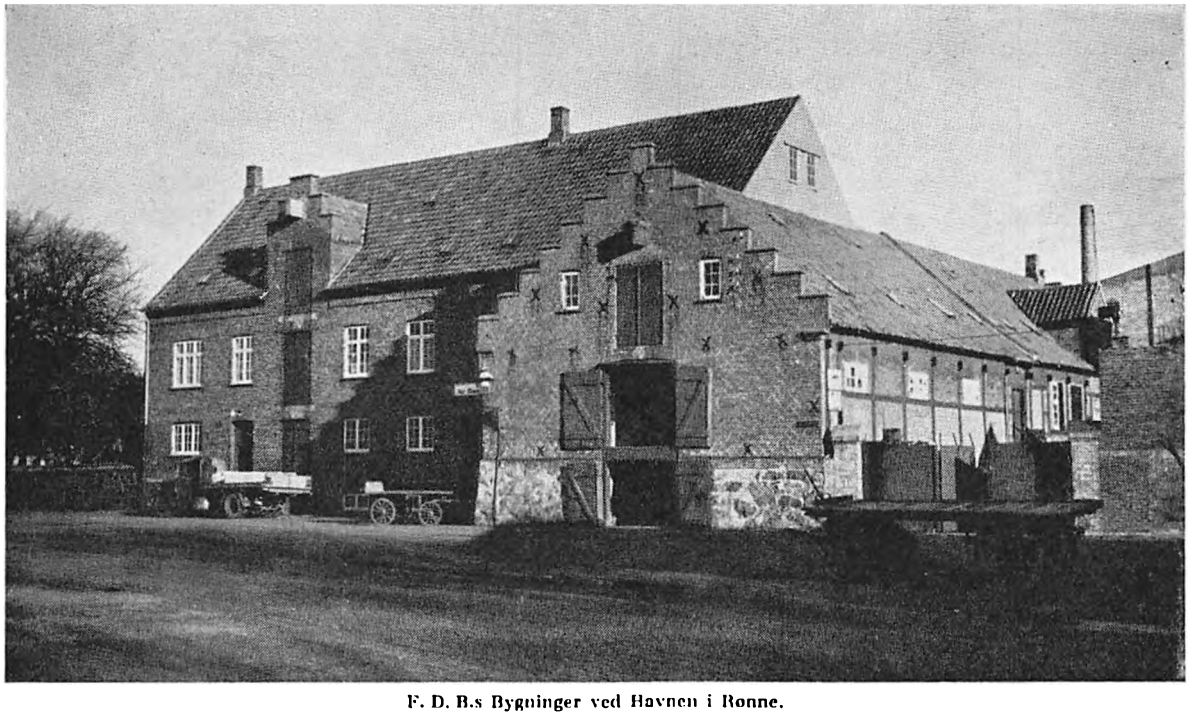

F. D. B.s Bygninger ved Havnen i Ronne.

foreninger staar der blandt andet om Foreningens Kapital:

»Den Kapital, der er fornøden til Foreningens Virksomhed, tilvejebringes — foruden ved Medlemmernes Bidrag i Henhold til § 5 og ved eventuelle Laan i Henhold til § 10 — ved Dannelsen af en Medlemmernes Andelskonto.

Til denne Andelskonto overføres af det aarlige Overskud saa stort et Beløb, som svarer til 2 % af hvert Medlems dividendeberettigede Køb i det forløbne Aar.

Paa Andelskontoen har hvert Medlem sin Særkonto, der forrentes med ..... Procent. Renten udbetales samtidig med, at der udbetales Overskud. Naar den samlede Andelskonto ved de i 2. Stk. foreskrevne Henlæggelser har naaet en saadan Størrelse, at Foreningens samlede Egenkapital udgør mindst 75 % af Bruttoformuen, kan Generalforsamlingen beslutte, at de ældste Henlæggelser udbetales de paagældende Kontohavere, idet dog Egenkapitalen stedse skal udgøre mindst 75 % af Bruttoformuen.

Ved Dødsfald, hvor den efterlevende Ægtefælle ikke indtræder i det afdøde Medlems Sted, og ved Udmeldelse som Følge af Bortrejse fra Foreningens naturlige Virkeomraade, udbetales hele det paagældende Medlems Saldo paa Andelskontoen. Ved Udmeldelse af anden Grund eller i Tilfælde af Udelukkelse udbetales alene Halvdelen af Beløbet, medens den anden Halvdel tilfalder Foreningens Reservefond. Udbetalingen er i alle Tilfælde betinget af, at den første efter Dødsfaldet, Udmeldelsen eller Udelukkelsen foretagne og af Generalforsamlingen godkendte Statusopgørelse mindst viser Balance mellem Aktiver og Passiver, og sker i saa Fald senest tre Maaneder efter at Statusopgørelsen er godkendt af Generalforsamlingen.«

Dette er en god Form for Konsolidering, for da er det altid den for Tiden værende Medlemskreds, der ejer Foreningen med dens Bygninger, Inventar og Varelager. Og naar det er Medlemmerne, der ejer hele Foretagendet, kan der ingen økonomiske Krak finde Sted.

Naar Medlemmerne ved Udmeldelse paa Grund af Dødsfald eller Bortrejse faar hele deres i Foreningen indestaaende Kapital udbetalt, er der ingen Grund til ikke at gøre Foreningen gældfri, saa er det jo kun en Sparekasse for Medlemmerne, og saa er det jo ikke som tidligere — og som det jo til Dels er endnu inden for andre Andelsforetagender — at det ene Slægtled konsoliderer og det næste høster Frugterne deraf — og bliver daarlige Andelsfolk.

Mon ikke der nu var Grund til at andre Andelsforetagender begyndte at konsolidere sig paa samme Maade som Brugsforeningerne?

Indenfor Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger er der nu 27 Kredse. Deraf udgør Bornholm en, nemlig 23. Kreds. Hver Kreds vælger en Repræsentant til F. D. B.s Repræsentantskab. Dette sker paa et Kredsmøde, hvor hver Brugsforening har een Stemme.

Der er altsaa 27 Kreds-Repræsentanter i F. D. B., og disse danner Repræsentantskabet, som igen vælger en Bestyrelse paa 7 Medlemmer. Generalforsamlingen, der bestaar af 1 Delegeret for hver Brugsforening, som er indmeldt i F. D. B., er højeste Myndighed.

F. D. B. blev stiftet i 1896, da den jyske og den sjællandske Fællesforening blev smeltet sammen til en Forening, og dens Navn blev saa: »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger«, populært kaldet »F. D. B.«.

F. D. B.s 23. Kreds — altsaa Bornholms — blev oprettet i 1903, og Lærer C. Hansen, Østermarie, blev valgt til Repræsentant. Lærer Hansen var Repræsentant i 9 Aar til 1912 og afløstes af Gaardejer Hans Pedersen, Staalegaard, Nyker. Hans Pedersen var Kredsrepræsentant til sin Død 1935, og han havde da været Kredsrepræsentant for Bornholm i 23 Aar. Hans Efterfølger blev Gaardejer H. Brandt Nielsen, Kirkebogaard, Bodilsker, som nu beklæder denne Tillidspost for de bornholmske Brugsforeninger.

I 1914 oprettede F. D. B. en Afdeling i Rønne. Den 31. Juli 1914 holdt F. D. B. Bestyrelses- og Repræsentantskabsmøde i Rønne for at forhandle om Køb af Købmand Exsteens Pakhus og en Grund af Borgmesteren.

Exsteens Pakhus købtes for en Pris af 19,000 Kr., og af Borgmesteren købtes en Grund stor 2800 Kvadratalen for en Pris af 3,30 Kr. pr. Kvadratalen. Repræsentantskabet og Bestyrelsen havde glædet sig til at bese vor skønne Ø i et Par Dage, men saa kom Krigsudbruddet og Deltagerne flygtede hjem over Hals og Hoved i Angst for at blive »internerede« paa Bornholm.

Den første Forretningsfører ved F. D. B.s Rønne Afdeling blev Rejsende i F. D. B. Andr. Jensen, som i 1922 forflyttedes til Afdelingen i Horsens. Hans Efterfølger blev Fuldmægtig i F. D. B., Nykøbing Falster, N. Rasmussen, der i 1924 kom tilbage til Afdelingen i Nykøbing F. som Forretningsfører. Saa blev Rejsende i F. D. B. W. Roslyng Forretningsfører fra 1924 til 1933, da han blev forflyttet til Vejle og senere til Randers. Bogholder P. Grøn fra Kolding Afdeling blev i 1933 forfremmet til Forretningsfører i Rønne. I 1941 blev Grøn forflyttet til Horsens, og Bogholder E. Sonne, Rønne Afdeling, blev forfremmet til Forretningsfører ved Rønne Afdelingen.

Omsætningen ved Rønne Afdelingen er vokset støt og roligt fra Aar til Aar, saa den i 1943 havde en Omsætning af Kolonial paa 2,902,027 Kr. og Isenkram paa 162,173 Kr. eller ialt 3,064,201 Kr. De bornholmske Brugsforeningers samlede Køb i F. D. B. i 1943 er 4,599,486 Kr.

De bornholmske Brugsforeninger holder nu Kredsmøde to Gange om Aaret. Paa disse Møder, hvor Kredsrepræsentanten aflægger Regnskab og Beretning om F. D. B.s Virksomhed, og hvor det hjemlige Arbejde drøftes indgaaende, holdes ogsaa som Regel et Foredrag af en af de ledende Mænd indenfor Andelsbevægelsen. Disse Møder er altid meget godt besøgt, idet baade Uddeleren og omtrent hele Bestyrelsen for samtlige Brugsforeninger og enkelte andre interesserede Kvinder og Mænd plejer at deltage.

Paa Kredsmøderne træffes vigtige Beslutninger. Foruden Valg af Repræsentant og Suppleant vælges ogsaa Medlemmer til et Kredsudvalg bestaaende af 4 Medlemmer plus 3 af Uddelerne valgte Medlemmer.

Dette Udvalg virker nærmest som et Forretningsudvalg. Det arrangerer Foredrags- og Filmstournéer for Brugsforeningerne.

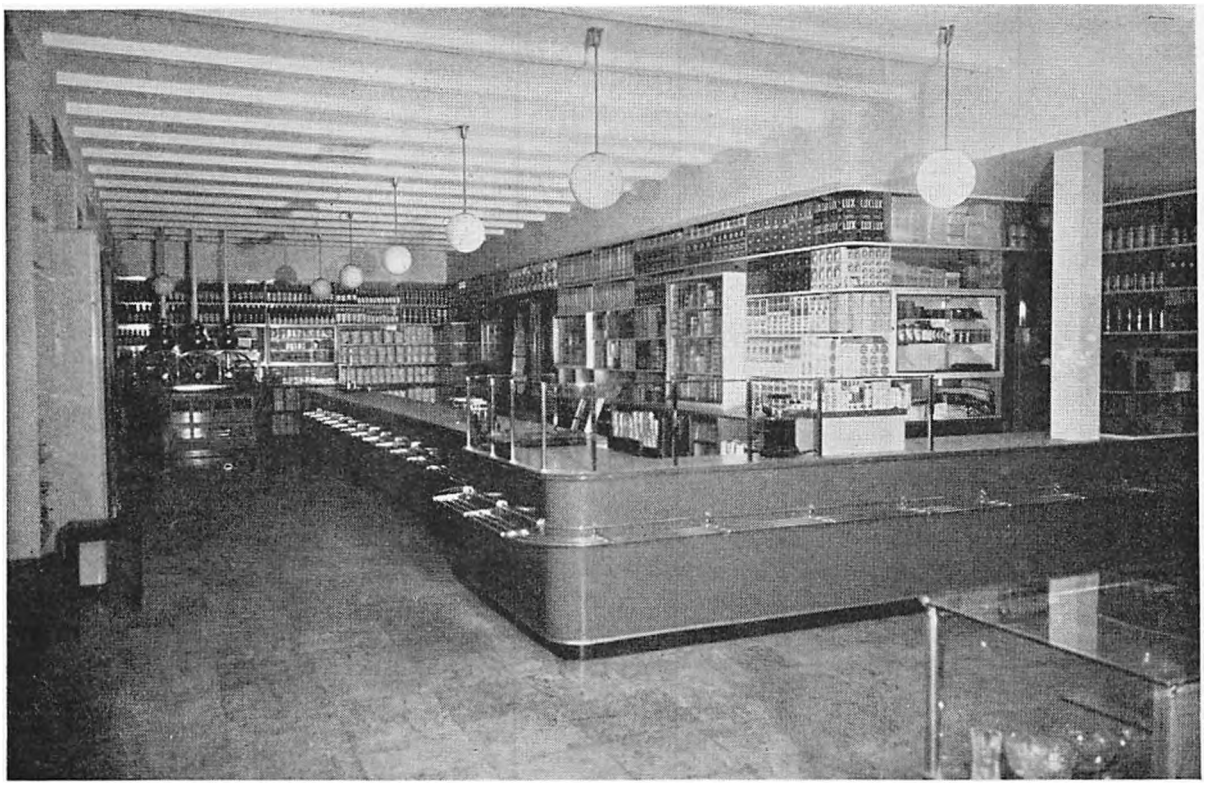

Anker-Aakirkeby Brugsforenings moderne Butikslokale. (Knarc Rasmussen fot.)

Der drøftes nye Problemer og forelægges ofte Spørgsmaal, som man ønsker, at Brugsforeningerne skal løse enten alene eller i Samarbejde med andre Andelsforeninger.

Saaledes afsluttedes der i 1931 en Overenskomst med Landboforeningen og De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger, om et Samarbejde ved Salg af Markfrø. Tidligere konkurrerede Brugsforeningerne og Landbo- og Husmandsforeningerne om Salget af det samme Frø, nemlig fra Danske Landboforeningers Frøforsyning i Roskilde, der i Forvejen har Samarbejde med F. D. B.

Efter Overenskomsten skal Landbo- og Husmandsforeningerne og deres Konsulenter arbejde for at udvide Salget af D. L. F.s Frø gennem Brugsforeningerne, mod at Landboforeningerne faar en Godtgørelse paa 1¼ % af Frøomsætningen.

Denne bornholmske Overenskomst fremkaldte en ret skarp Kritik paa Landbo- og Husmandsforeningernes Frøsalgs Generalforsamling, og blev spydigt kaldt for »den bornholmske Syge«. Men i 1939 lavede Frøsalget og F. D. B. en lignende Ordning for hele Landet, som blev inddelt i Frøomraader, og der nedsattes et Frøudvalg for hvert Omraade med 9 Medlemmer valgt med 3 fra Landbo-, 3 fra Husmands- og 3 fra Brugsforeningerne. Denne Frøordning havde vi paa Bornholm let ved at slutte os til, da det jo var den samme, vi havde praktiseret i 7—8 Aar, blot med den Forskel, at nu skulde Landbo- og Husmandsforeningerne have 1½ % af Frøomsætningen i Godtgørelse, og nu blev det F. D. B., der skulde betale, hvorimod det før var de bornholmske Brugsforeninger, der maatte bløde.

Arbejdsforholdene indenfor Brugsforeningerne herovre har altid været gode, baade mellem Brugsforeningerne og Uddelerne og mellem Uddelerne og deres Medhjælpere.

For nogle Aar siden følte Medhjælperforeningens Ledelse »ovre« sig kaldet til at

ordne Forholdene for deres bornholmske Kolleger, og der blev i den Anledning nedsat et Udvalg bestaaende af 5 Mand; 2 valgt af Brugsforeningerne, 2 af Uddelerne og 1 af Medhjælperne plus Redaktøren af Medhjælperbladet. Dette Udvalg udarbejdede et Overenskomstforslag, som de fleste bornholmske Brugsforeninger siden har arbejdet under. Senere er Medhjælperforeningen helt opslugt af Handels- og Kontormedhjælperforbundet, og i det øvrige Land har det flere Steder trukket op til Konflikt mellem Medhjælperne og Brugsforeningerne.

Som Modtræk mod H. K. dannedes en Arbejdsgiverforening inden for Brugsforeningerne, kaldet Brugsforeningernes Organisation vedrørende Arbejdsforhold — forkortet til »Bova« i daglig Tale. Den Organisation har aldrig faaet nogen stor Tilslutning, og her paa Bornholm var kun 2 eller 3 Foreninger tilmeldt »Bova«.

Den 27. Januar 1944 stiftedes der i København en ny Arbejdsgiverforening. Dens Navn blev »Brugsforeningernes Arbejdsgiverforening«. I hver af F. D. B.s 27 Kredse vælges der et Samarbejdsudvalg paa 5 Medlemmer, hvoraf de 3 vælges af Brugsforeningerne og de 2 af Uddelerne. Disse Samarbejdsudvalg vælger igen et Landsudvalg ligeledes bestaaende af 5 Medlemmer med 3 fra Brugsforeningerne og 2 fra Uddelerne, og dette Landsudvalg er saaledes Bestyrelse for Brugsforeningernes Arbejdsgiverforening og skal paa Brugsforeningernes Vegne forhandle med Medhjælpernes Organisation (H. K.) og afslutte Overenskomst angaaende baade Løn og Arbejdsforhold for Medhjælperne i Brugsforeningerne.

22 af de bornholmske Brugsforeninger havde deres Overenskomst opsagt til 1. Januar 1944, og de fleste af disse har allerede indmeldt sig i den nye Arbejdsgiverforening, for derigennem at faa deres Arbejsforhold ordnede paa en ensartet og betryggende Maade. Og det er jo at ønske, at vi dermed er kommet ind paa den rette Vej for at skabe gode og rolige Arbejdsforhold for Brugsforeningerne samt deres Uddelere og Medhjælpere.

MEJERIERNE

Det første Andelsmejeri paa Bornholm blev startet i Østerlars i 1886 og kom til at hedde: »Dybdal Andelsmejeri«. Pionererne her var Købmand Kofoed, Nybro, Gaardejerne H. Hansen, Gamlevælde, J. A. Kure, Kjeldsebygaard, Kr. Thorn, Nørregaard, o. fl.

Ved et Møde den 31. Marts 1886 paa Kirkeskolen i Østerlars blev det vedtaget at oprette et Andelsmejeri i Sognet, saafremt der blev tilmeldt 400 Køer. Resultatet blev, at der indmeldte sig 64 Andelshavere med ialt 465 Køer. Den første Bestyrelse blev Købmand Kofoed, Hansen, Gamlevælde, Kure, Kjeldsebygaard, Dam, Risenholm, og Thorn, Nørregaard. Købmand Kofoed valgtes til Formand og Hansen, Gamlevælde, til Kasserer. Den 17. Juli sluttedes Kontrakt med Mejerist Th. Hansen om Ledelse af Mejeriet.

Bornholms første Andelsmejeri begyndte sin Virksomhed den 11. August 1886. Der var mange Børnesygdomme at overvinde, men efterhaanden er Mejeribruget ved indhøstede Erfaringer og Teknikkens Snille forbedret saaledes, at man paa Verdensmarkedet kan levere 1. Klasses Smør.

Ifølge Dansk Mejeristatistik var der i 1930 her paa Bornholm 18 Andelsmejerier, og da her kun er 15 Landkommuner, vil det altsaa sige, at der er mere end et Andelsmejeri pr. Kommune. Her er ca. 3800 Andelshavere med 26,700 Køer og en Produktion af ca. 87,8 Mill. kg Mælk og 3,5 Mill. kg Smør. Paa Grund af Krigsforholdene er denne Produktion næppe steget i de senere Aar, maaske snarere faldet lidt.

Dertil kommer saa en betydelig Produktion af Ost paa Bøsthøj og Dybdal Mejerier. Paa Brodal Mejeri blev der før den nuværende Verdenskrig oprettet et Tørmælksanlæg og lavet Kasein til Export til Tyskland. Nu er der 15 Mejerier, som laver Kasein og sender Produktet til Brodal, hvor

det saa bliver tørret og afsat til den hjemlige Industri.

Paa Bodilsker Mejeri laves »Flaskefløde«, og man er Leverandør deraf til Øens Brugsforeninger og Købmænd. Desuden har Bodilsker et Anlæg til Syrning af den skummede Mælk, inden denne sendes tilbage til Leverandørerne.

Det Opsving, som dansk Landbrug — og vel i særlig Grad dansk Mejeribrug — fik ved Andelsbevægelsen, gavnede ikke mindst de smaa og mellemstore Landbrug. Nu blev den lille Producent i Stand til at levere lige saa fint et Produkt som den store Producent. Ved Sammenslutningen i Andelsmejerierne kunde selv den mindste Husmand faa sin Mælk behandlet paa de fineste og bedste Maskiner og derved faa fremstillet det fineste og bedste Smør. Og han kan saaledes opnaa lige saa høj en Pris for sit Smør, som selv den største Herremand kan faa for sit.

De fleste bornholmske Andelsmejerier blev bygget sidst i 1880erne, og nu er de fleste bygget om, fordi de var blevet for smaa.

Allerede i 1911 blev »Dybdal« bygget om og flyttet lidt. »Dybdal« er ikke alene det første bornholmske Andelsmejeri, men det er ogsaa det største. Det begyndte i 1886 med 64 Andelshavere og 465 Køer. Ved 50 Aars Jubilæet i 1936 var der 343 Andelshavere med 2705 Køer. Den samlede Mælkemængde, der er behandlet i de første 50 Aar anslaas til 230 Millioner kg og den samlede Omsætning ca. 34 Milioner Kroner.

Men naar det er lykkedes — ikke alene for »Dybdal Andelsmejeri«, men for hele det bornholmske Mejeribrug — at naa en saa vældig Udvikling, skyldes det ogsaa et stort og maalbevidst Arbejde indenfor Kvægavlsforeninger og Kontrolforeninger, saavel som af den enkelte Landbruger til Forbedring af Mælkeydelsen som Fedtprocenten i Besætningerne. Men mange andre Spørgsmaal, som havde Betydning for Mejeribruget, skulde løses.

Derfor stiftedes i 1908 Bornholms Mejeriforening. Dens første Bestyrelse blev følgende: Gaardejer Chr. Elleby, Søgaard, Vestermarie, Formand, Gaardejer H. Rottensten, Bjørnegaard, Klemensker, og H. B. Harild, Neksø. Foreningen er en Sammenslutning af de bornholmske Mejerier med Tilslutning til »Øernes Mejeriforening«.

Mangfoldige er de Opgaver Foreningen har taget op til Drøftelse, en Del er naturligvis ikke naaet videre end til Diskussion, men mange og store Spørgsmaal er under skiftende Formænds Ledelse — ogsaa i Samarbejde med andre Organisationer — blevet løst til Gavn for det bornholmske Landbrug.

Der arbejdedes for en Forbedring af Mælk og Smør, og der antoges en Mælkedommer, samt udstedtes Diplom til de Leverandører, som leverede den bedste Mælk. I 1911 blev der fremsat Forslag om at danne en Forsikring mod Driftstab ved Mund- og Klovesyge i Tilslutning til en sjællandsk Forsikring. Men først i 1920, da der er konstateret Mund- og Klovesyge paa Brandtsgaard i Bodilsker lykkedes det at danne saadan en Forsikringsforening for Bornholm alene. Denne Forsikring bestaar endnu med Konrad Munch, Stensvang i Pedersker, som Formand.

Man drøftede ogsaa en bedre Forsendelse af vort Smør, og henstillede til Dampskibsselskabet af 1866 at installere Køleanlæg i Skibene. Det skete først i 1929, da »1866« lod bygge sit nye Skib M/S »Bornholm«.

Der forhandledes om Export af Fløde til Tyskland, om fælles Indkøb af Kul til Mejerierne, om Nedsættelse af Havne- og Brotaksterne, om Syrning af Skummetmælken paa Mejerierne og om en Filial af Andelsbanken paa Bornholm samt om Oprettelse af en Mælkekondenseringsanstalt.

Først i 1916 under Verdenskrigen kom der en Export i Gang direkte til Tyskland, og senere er der gentagne Gange oprettet Rute paa Tyskland. Direktør H. Tholstrup og Mejeriforeningen er gaaet ind for en Særordning og har paataget sig at forsyne Bornholm med Mejeriprodukter.

I 1917—18 afholdtes Møder med Amtman-

den og Øens Rigsdagsmænd om en Særordning paa Grund af Rationeringen af Smør, og man faar fra Ernæringsraadet en Afskrift af den specielle Ordning, der træffes for Bornholms Vedkommende. Der fastsættes bestemte Priser for alle de forskellige Mejeriprodukter.

Direktør Tholstrup blev ansat som Leder af den bornholmske Særordning med en Løn af 10,000 Kr. plus 10 % af Overskuddet. Denne Særordning, som blev fornyet gentagne Gange, gav Anledning til mange Forhandlinger med Øens Rigsdagsmænd samt Amtmanden. Ogsaa Osteexporten til Tyskland voldte en Del Kvaler.

I 1921 behandler man et Forslag fra Direktør Tholstrup om Oprettelse af en Smørexportforening med Havn ved Arnager som Protest mod de høje Havne- og Brotakster.

Tholstrup køber Smørret fra 13 Mejerier, men en Udførselshavn i Arnager bliver dog ikke til noget, da der er Udsigt til en Nedsættelse af Havne- og Brotaksterne.

Først i 1929, da Gaardejer Fred. Brandt, Degnegaard, med sit amerikanske Tempo og uden personlige Hensyn tog Sagen i sin Haand, opnaaede man at faa denne aarelange Forhandling afsluttet.

Det er en hel Roman for sig at læse om de bevægede Forhandlinger med Havneudvalg og Ministerium angaaende denne Sag.

Til at begynde med var Havneudvalgene meget overlegne og afvisende. De var jo vant til selv at bestemme deres Takster, og Landbrugets Exportprodukter var en dejlig Malkeko for Byernes Havnekasser.

Ved et Møde i »Industrien« i Rønne, som Landbrugets Repræsentanter havde anmodet om at faa med Rønne Havnebestyrelse, bød Formanden for Havnebestyrelsen velkommen og meddelte derpaa kort og godt, at efter at de havde drøftet Situationen i et Møde om Formiddagen, kunde han meddele d'Herrer, at der ikke kunde være Tale om nogen Nedsættelse af Havne- og Brotaksterne, men at man tværtimod for nogen Tid siden havde indsendt et Andragende til Ministeriet om Tilladelse til at forhøje disse Takster. Han takkede Landbrugets Repræsentanter, fordi de var kommet tilstede. Mødet hævet.

Da rejste en af Landmændene sig og sagde: »Var det det hele? Det var s'gu en tør Omgang.« — »Ja, d'Herrer kan godt faa en Sodavand, inden De kører hjem«, sagde Formanden.

Det var jo altid et Resultat — selv om det var tyndt.

Stemningen blandt Landbrugets Repræsentanter var ikke høj, da de kørte hjem efter den Omgang. Det var jo haabløst at forhandle mere om det. Nu havde Spørgsmaalet staaet paa Dagsordenen, siden Mejeriforeningen blev stiftet i 1908, og man var lige vidt.

Fred. Brandt var meget utilfreds med Resultatet og tog Sagen op alene for Smørret. Han samlede Materiale ind fra det øvrige Land, som viste, at de bornholmske Havne- og Brotakster laa betydeligt højere — for enkelte Varegrupper indtil fem Gange saa højt. Han regnede ud, hvor meget en almindelig Bondegaard i normal Drift betalte i Havnepenge, og det blev en ret stor Prioritet, der her blev indskudt i det bornholmske Landbrug. Og med dette Materiale rejste han til København og fik sammen med en bornholmsk Rigsdagsmand Foretræde i Ministeriet, hvor han paa sin drastiske Maade forelagde Sagen. Det endte med, at han fik en skriftlig Erklæring fra Ministeriet om, at dersom de bornholmske Havneudvalg ikke vilde nedsætte Taksterne, vilde Ministeriet tage sig af Sagen.

Nu var Fred. Brandt udstyret med en stor Magt — og han forstod at udnytte den. Han tog de forskellige Havneudvalg enkeltvis under Behandling, og i Løbet af en Dagstid havde han samtlige Havneudvalgs Underskrift paa, at de vilde gaa med til en klækkelig Nedsættelse for Smør. Otte Dage efter var Havnetaksterne for Smør nedsat til det halve! Men nu vilde de andre Landboorganisationer ogsaa være med, og der blev holdt et Møde i Aakirkeby om Sagen. Her var det alligevel nær gaaet galt. Formanden for

Havneudvalgene tog Fred. Brandt under særlig kærlig Behandling i Haab om, at han skulde lade Naturen gaa over Optugtelsen, saa at man kunde faa Lejlighed til at tage sit gode Tøj og gaa, fordi man ikke kunde forhandle med saadanne ubehøvlede Mennesker. Men Fred. Brandt forstod Hensigten og lod Angrebene regne ned over sig uden at svare derpaa, og man maatte gaa ind paa Landbrugets Krav om Nedsættelse af Taksterne, som kom til at betyde en aarlig Besparelse for det bornholmske Landbrug paa mange Tusinde Kroner.

Men de to Herrer — Repræsentanten for Byen og Repræsentanten for Landet — lærte at respektere hinanden og blev siden meget gode Venner.

I 1923 holdt Stadsdyrlæge *Veilbæk* et Foredrag om Tuberkulosen blandt Kvæget og dens Bekæmpelse. Foredraget efterfulgtes af en stor Diskussion. Gaardejer K. F. Koefoed, Brunsgaard, udkastede Tanken om »Rent Land« paa Bornholm med Hensyn til Kvæg-Tuberkulosen, og han opfordrer Fred. Brandt, som nu er valgt ind i Bestyrelsen, til at tage sig af den Sag.

Og med sin sædvanlige Energi tog Fred. Brandt Arbejdet op sammen med Professor C. O. Jensen fra Veterinærdirektoratet.

Han begynder som naturligt er med Bodilsker Mejerikreds, hvis Formand han er, og sammen med Dyrlægen i Nexø udarbejder han Regler for Udryddelse af Kvægtuberkulosen.

Siden trawler han Øen rundt og taler ved Mejerigeneralforsamlinger og faar under megen Modstand og stærke Angreb dog tilsidst samtlige Mejerikredse med i Arbejdet.

Til sidst samler Lind, Brogaard, Klemensker, Reagenterne paa Brogaard og Simblegaard og opretter et »Tuberkulosemejeri« paa Simblegaard, men da man efterhaanden har faaet Kvægtuberkulosen udryddet i de øvrige Mejerikredse, kan man jo ikke finde sig i at have en Smittekilde i Klemensker, og der indledes Forhandlinger om en Ordning med Lind, Brogaard. Disse Forhandlinger gaar heller ikke helt stille af, men ender dog med et Forlig, hvorefter Tuberkulosemejeriet bliver nedlagt.

I 1937 kan Bornholm som det første Amt i Danmark melde »Rent Land«. Betegnende er det dog for Kampagnens Forløb, at det er ikke alene en Kamp for at overvinde de Landmænd som — i hvert Fald i første Omgang — bliver haardt ramt økonomisk, men ogsaa Myndighederne var meget uvillige til at yde deres Støtte, og havde Fred. Brandt ikke haft Veterinærdirektoratets solide Støtte i Baghaanden, var det aldrig gaaet. Ogsaa Dagbladenes Spalter blev taget i Brug, og det var just ikke altid Søndagslæsning, der blev serveret.

I 1931 valgtes Fred. Brandt til Formand for Mejeriforeningen, og paa hans Forslag oprettedes »*Bornholms Landbrugs Fællesraad*«. Dette kom til at bestaa af 8 Medlemmer, deraf valgtes 2 Repræsentanter af Landboforeningen, 2 af Husmandsforeningerne, 1 af Mejeriforeningen, 1 af Slagteriet, 1 af Kreaturexportforeningen og 1 af Ægsalgskredsene. Opgaven var at varetage hele det bornholmske Landbrugs Interesser i de for Landbruget saa vanskelige Kriseaar.

Foruden at »Fællesraadet«, som det populært kaldtes, medvirkede til den omtalte Nedsættelse af Havne- og Brotaksterne, arbejdede det for en Nedsættelse af Dampskibsfragten, som ogsaa havde staaet paa Dagsordenen i mange Aar. Det lykkedes at naa til en Overenskomst med Dampskibsselskaberne, men en Overgang saa det ud til, at man helt vilde boycotte de bornholmske Dampskibsselskaber og fragte Transportbaade fra København til at hente hele den bornholmske Eksport af Landbrugsvarer.

Ogsaa Oprettelse af en Smørexportforening var til Forhandling, men paa Grund af Gemytternes Uoverensstemmelse lykkedes det ikke at naa til et Resultat. I Fællesraadet gik Bølgerne nemlig ofte højt under Møderne. Landboforeningen og Husmandsforeningerne skiftedes til at udpege Formand for Raadet med et Aar ad Gangen. Den

første Formand blev den daværende Formand for Landboforeningen, Proprietær Jac. Rømer, Møllegaard, Klemensker.

Ved et af Møderne, hvor Søgangen var særlig høj, gik det Fred. Brandt saaledes paa Nerverne, at han fo'r ud af Døren, da Mødet var forbi, sprang ind i Bilen, og hjem gik det i fuld Fart. Først Dagen efter opdagede han, at det var en forkert Bil, han havde taget!

Da Paul Ipsen blev Formand efter Tur, indkaldte han til et Møde. Her blev ogsaa en varm Diskussion med personlige Angreb. Da man anmodede Lederen om at paatale nogle mere eller mindre parlamentariske Udtryk, beklagede han, at han ikke rigtig vidste, hvor han skulde begynde. Paul Ipsen gav paa Opfordring Fællesraadet Ferie paa ubestemt Tid, og den blev saa lang, at man nu maa antage, at det er afgaaet ved en rolig Død.

I 1922 var der baade Strejke og Lockout for Havne- og Slagteriarbejde, hvilket jo er meget uheldigt for Landbrugsexporten. Da der var gaaet nogen Tid, tog Andelsorganisationerne Sagen i deres Haand og lastede og lossede deres egne Varer ved Andelshavernes Hjælp. Skiftevis maatte Landmændene saa tage til Rønne og København som Havnearbejdere.

Stemningen blandt de rigtige Havnearbejdere var jo ikke »Skruebrækkerne« gunstig, og man gjorde mange Forsøg paa at forulempe dem paa forskellig Maade. Snart fik en Smørdrittel et Skub, saa den røg i Vandet, snart vankede der et Albuestød, som var ved at sende en Mand samme Vej, og enkelte Gange var det ved at udvikle sig til Haandgribeligheder. Frihavnen var ellers afspærret, saa man kunde arbejde i Fred og Ro.

Ogsaa Piledyrkning til Drittelbaand har Mejeriforeningen beskæftiget sig med. Fred. Brandt eksperimenterede med en Pilekultur i Bodilsker Mose og fik af Mejeriforeningen en Bevilling paa 5000 Kr. til dette Formaal. Pilene slog vældig godt an, de voksede, saa det var en Lyst at se, og Fred. Brandt var ved at blive landskendt for sin Pilekultur. Det gik dog i Staa efter nogle faa Aars Forløb paa Grund af Konkurrence med Baand ude fra og manglende Afsætning paa de tynde Vidjer. Der blev gjort et stort Arbejde for at lære Folk at flette Kurve af dem, men ingen kunde konkurrere med Fængselsvæsenet. De havde jo »billig« Arbejdskraft.

I 1937 tager Landboforeningen og Husmandsforeningerne sammen med Mejeriforeningen Kastningsbekæmpelsen op. Der nedsættes et Kastningsudvalg i hver Mejerikreds, og der vedtages i Samarbejde med Dyrlægerne og Veterinærdirektoratet bestemte Regler for, hvorledes den smitsomme Kalvekastning skal bekæmpes.

Da man begyndte Arbejdet for at udrydde den smitsomme Kalvekastning i 1937—38, var der 1207 smittede Besætninger, og senere er yderligere 650 Besætninger blevet smittet eller ialt 1857, hvilket er ca. 48 % af samtlige bornholmske Kvægbesætninger. Tilbage er nu pr. 1. Januar 1944 kun 588 smittede Besætninger eller ca. 15,6 %. Neksø Mejerikreds er helt renset for Sygdommen, og Vaddam, Bodilsker og Brodal Mejerikredse har vedtaget at være renset 1. April 1944 og de øvrige Mejerier 1. April 1945. Kan dette Maal naas, vil Bornholm altsaa være fri for smitsom Kalvekastning til April 1945. Saa har de bornholmske Landmænd løst to store Opgaver ved at rense Øen for baade Kvægtuberkulose og smitsom Kalvekastning. Det vil ikke alene betyde meget økonomisk for Landbruget, men det vil ogsaa fjerne to store Smittekilder for den bornholmske Befolkning baade i By og paa Land.

I Forbindelse med Kastningsbekæmpelsen rejser Fred. Brandt i Bodilsker Mejerikreds Spørgsmaalet om Inseminering — kunstig Sædoverføring. Dette vilde ogsaa kunne forbedre Kvægavlen meget, da det saa vilde være muligt at benytte Elitetyre i næsten alle Besætninger, og mange daarlige Privattyre kan erstattes med gode Malkekøer.

I 1943 vælges Gaardejer C. Christensen, Ryttergaard, Ibsker, til Formand for Mejeriforeningen.

BORNHOLMS ANDELS SVINESLAGTERI

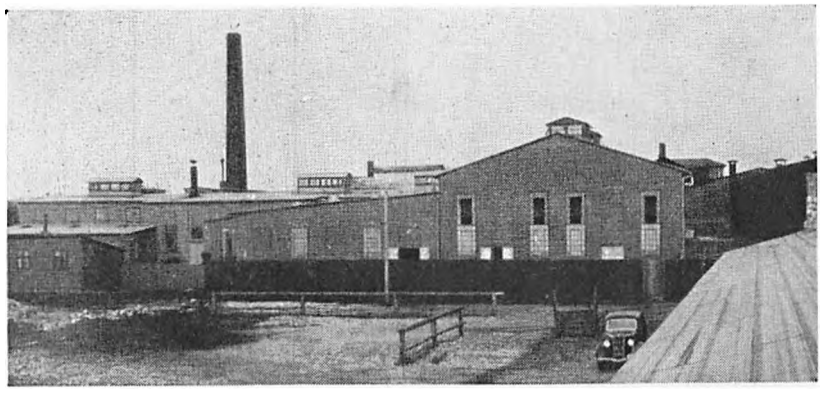

Bornholms Andels Svineslagteri, set fra Vest.

I 1891 oprettedes Bornholms Andels Svineslagteri. Det var Bornholms landøkonomiske Forening, der ved sin Formand, Jægermester M. E. Kirketerp, Lehnsgaard, Østerlars, tog Sagen op.

Ved Foreningens Generalforsamling 20. Marts 1891 drøftedes Spørgsmaalet, der anbefaledes fra flere Sider, og der nedsattes et Udvalg til at fremme Sagen.

Den 8. Maj holdtes den første foreløbige Generalforsamling i Aakirkeby, hvor det enstemmigt vedtoges at anlægge et Andelssvineslagteri, saafremt der til næste Generalforsamling var tegnet 7000 Svin og en Garantisum af 75,000 Kr.

I Maj Maaned holdt Jægermester Kirketerp og Folketingsmand Blem Agitationsmøder henholdsvis paa Nord- og Sydlandet. Ved den anden Generalforsamling i Almindingen den 7. Juni kunde det meddeles, at der nu var tegnet 7500 Svin. Med alle Stemmer mod 2 vedtoges det derefter at opføre Slagteriet.

Ved en tredje Generalforsamling den 21. Juni vedtoges saa Slagteriets Love. Det blev en Vedtægt med ialt 23 Paragraffer, som dog ikke skal gentages her, men § 1 lød saaledes:

Slagteriets Formaal er under Firma »Bornholms Andels Svineslagteri« at oprette og drive et Svineslagteri i eller ved Rønne, for derved at skaffe Deltagerne de højeste Priser for deres Svin. Slagteriet begynder hurtigst muligt sin Virksomhed, helst samtidig med dette Regnskabsaars Begyndelse.

Samme Dag, som Lovene vedtoges, holdtes det første Repræsentantmøde af de i Sognene valgte ialt 44 Repræsentanter. Til Formand for Repræsentantskabet valgtes H. Hansen, Gamlevælde, og til Næstformand P. Lund Koefoed, Lille Myregaard, Pedersker. Repræsentantskabet valgte derefter følgende Bestyrelse for Slagteriet: Folketingsmand M. P. Blem, H. A. Rømer, Blykobbegaard, Anton Jensen, Kratlund, Pedersker, L. Olsen, Hollændergaard, Olsker, Kristian Hansen, Risen, Østermarie, Jægermester Kirketerp, Lehnsgaard, H. Hansen, Gamlevælde, Landstingsmand M. Jensen, Limensgaard, og O. Jespersen, Splitsgaard. Derefter valgte Bestyrelsen Jægermester Kirketerp til Formand og Folketingsmand M. P. Blem til Næstformand.

Et Byggeudvalg bestaaende af Rømer, Blykobbegaard, og Jespersen, Splitsgaard, blev nedsat. Det bestemtes, at Formanden og Rømer skulde rejse over for at se paa andre Slagterianlæg samt forhandle med Ejeren af en Række Privatslagterier, Grosserer Ph. W. Heymann.

Heymann havde nemlig gjort Skridt til Anlæg af et Privatslagteri i Rønne, saa det var lige ved, at der kunde blive bygget to Svineslagterier i Rønne i Stedet for et.

De to Herrer kom hjem fra denne Rejse med hver sin Mening, idet Rømer fraraadede at bygge og Kirketerp anbefalede. Landstingsmand Jensen, der syntes at dele Rømers Mening, foreslog at indkalde til et almindeligt Møde om Sagen, men dette Forslag forkastedes med 6 Stemmer mod 2.

Bestyrelsen overdrog derefter Professor Math. Bidstrup at udarbejde Planer og Overslag til et Slagteri til 15,000—20,000 Svin aarlig, og med Maskiner, Direktørbolig etc. til højeste Pris af 40,000 Kr.

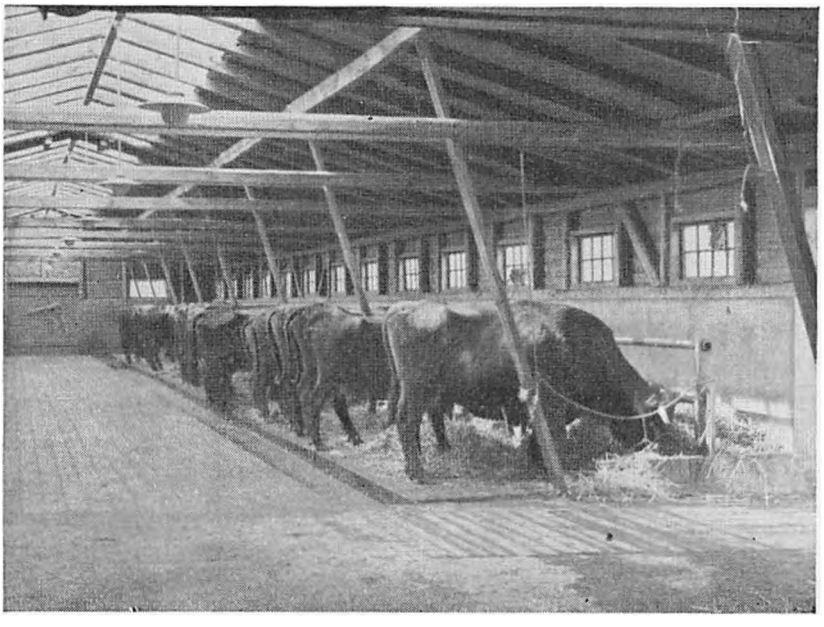

B. A. S.s Kreaturafdeling. Parti fra Stalden.

Til Direktør antoges Bogholder L. Berentzen ved Faaborg Andelsslagteri.

De bornholmske Pengeinstitutter var ikke særlig velvilligt indstillet overfor dette nye Andelsforetagende og »tilraadede«, at man oprettede Slagteriet som et Aktieselskab.

Takket være Næstformanden, Folketingsmand M. P. Blem, som stod i Venskabsforhold til den første Forkæmper for Andelsslagteritanken i Danmark, P. Bojsen, Gedved, fik man et billigt Laanetilbud fra Landbosparekassen i Horsens, og her laante man saa 110,000 Kroner.

Mens Byggearbejdet stod paa, søgte Grosserer Heymann at forpagte det nye Slagteri, og den 2. Marts 1892 behandlede Bestyrelsen et af Heymann fremsendt Udkast til en Forpagtningskontrakt paa 5 Aar, ved hvilken Bestyrelsen blandt andet skulde overdrage ham deres Rettigheder overfor Interessenterne.

Man forstaar ikke nu, at der overhovedet kunde forhandles om en saadan Bortforpagtning. Heldigvis skete der heller ikke noget, men havde Grosserer Heymann villet betale Fragten fra Rønne til København, var det sandsynligvis gaaet i Orden.

Den 21. Maj 1891 indviedes Bornholms Andels Svineslagteri, og den første Dag modtog Slagteriet 70—80 Svin, derimellem en Del fra Ikke-Andelshavere.

Aaret efter, nemlig den 21. Juni 1892, nedbrændte Slagteriet næsten fuldstændig. Branden skyldtes vistnok en Petroleumslampe i Salteriet. Bygninger, Maskiner, Inventar og Varelager var forsikret for 110,000 Kr. Genopførelsen af det nye Slagteri skete meget hurtigt, og Driften var kun indstillet i kort Tid.

I 1893 købte Direktør Berentzen Købmand Harboes Gaard og Forretning, og Bestyrelsen antog Direktør Th. Nielsen fra Holbæk Andelssvineslagteri til Direktør. Th. Nielsen kom til at betyde meget for Slagteriet, og han virkede som Direktør til 1931, altsaa 38 Aar, da han paa Grund af Alder trak sig tilbage. Han blev i 1928 udnævnt til Ridder af Dannebrog. Hans Efterfølger blev Bogholder J. C. Andersen, Løgstør Andelssvineslagteri.

I Tidens Løb har der været ialt 8 Formænd for Slagteriet, nemlig Jægermester Kirketerp, Lehnsgaard, Proprietær O. Jespersen, Splitsgaard, Folketingsmand Blem, Engegaard, Gaardejer Anton Jensen, Kratlund, Kaptajn Maegaard, Gaardejer Emil Hansen, Risegaard, Gaardejer Chr. Kaas, Kaasegaard, og nu Gaardejer Jens Jensen, Ellebygaard.

Slagteriet er blevet udvidet flere Gange i Aarenes Løb, sidste Gang i 1936, da der ogsaa blev oprettet et Kreaturslagteri.

Begyndelsen til Kvægsalget var, at L. S. — Landbrugernes Sammenslutning — vistnok i Mejeriforeningen rejste Spørgsmaalet om bedre Afsætningsforhold for Slagtekvæg. Man fik den Gang kun 30—40 Kr. for en

Slagteko. Det første Kvægsalg begyndte paa Sandemandsgaard i Knudsker med Christian Holm som Salgschef og Th. Thorsen, Virkelyst, Adolf Hansen, Palmegaard, og Frederik Brandt, Degnegaard, som Vurderingsmænd.

Der var i Forvejen en Kreaturexportforening — Formand var H. P. Hansen, Søndregaard, Nyker. I 1930 blev Slagteriet Medlem af Kreaturexportforeningen, som havde rettet Henvendelse ikke blot om Slagtning af Kreaturer, men ogsaa om Salg af Kød fra Slagteriets Butikker.

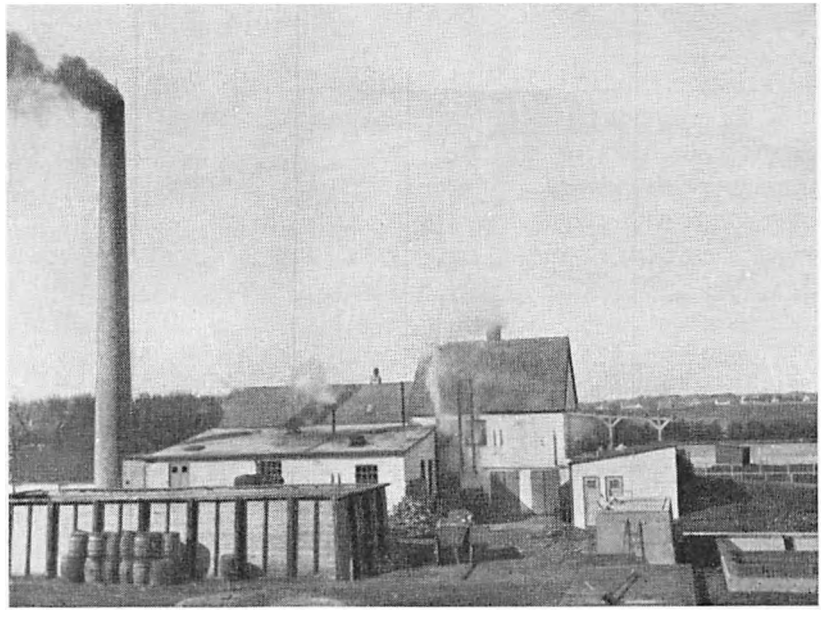

Kødfoderfabriken i Nyker, set fra Syd.

I et Bestyrelsesmøde i Slagteriet den 18. Maj 1933 fremlægges Vedtægter til »Bornholms Andels Exportslagteri« udarbejdet af Adolf Hansen, Palmegaard, og Vedtægter udarbejdet af Fred. Brandt, Degnegaard, til en særskilt Afdeling indenfor Bornholms Andels Svineslagteri. Disse Vedtægter blev saa senere samarbejdet til een Vedtægt, og ved en extra Generalforsamling den 3. Juni vedtoges med 108 Stemmer Vedtægter for »Bornholms Andels Svineslagteris Kreaturafdeling«. Ved en Generalforsamling den 18. September 1933 vedtoges det at bygge en stor Kvægstald ved Slagteriet, og den kom til at koste 21,700 Kroner.

Kreaturafdelingens Omsætning var det første hele Regnskabsaar 1933—34 ialt ca. 424,000 Kr., og i Regnskabsaaret 1939—40 var Omsætningen 2,763,200 Kr.

Svineslagteriet havde i Regnskabsaaret 1891—92 en Omsætning paa 683,491 Kr., og i Aaret 1939—40 var Omsætningen 8,552,738 Kr. Den største Omsætning var i Aaret 1924—25 med godt 10,5 Millioner Kroner.

Det største Antal Svin, der er slagtet paa et Aar, var 1931—32 med 93,000 Stk. Svin, og det mindste Antal Svin var i 1918—19 med 5334 Stk. Svin. Aarsagen dertil var foruden Krigssituationen og dens Eftervirkninger ogsaa Misvækstaaret 1917.

DANSK ANDELS ÆGEXPORT

Først lidt om det Selskab, som modtager de bornholmske Andelsæg. Naar Ægproduktionen har faaet saa stor Betydning her i Landet, at den er blevet en Indtægtskilde, som en stor Del af vort Lands Indbyggere regner med, maa det særlig tilskrives Dansk Andels Ægexport.

Før dette Selskab blev stiftet, var Ægproduktionen noget, der ikke regnedes meget med, og de Æg, der fremkom, var ofte gamle og hengemte Æg, der lejlighedsvis blev afleveret til Forretningsmanden, som saa igen sendte dem til Udlandet, særlig England. De danske Æg, der fremkom paa det engelske Marked, var ofte daarligere end de, der kom fra andre Lande, derfor blev Klagerne over de danske Æg stærkere og stærkere, og det vakte en Del Interesse, da Statskonsulent Harald Faber ved en Udstilling i Svendborg i 1890 paapegede Nødvendigheden af en bedre Behandling af de danske Æg, saaledes at de

kunde komme frem paa det engelske Marked i frisk Stand.

Paa Initiativ af Lærer Fr. Møller, Lindet ved Vejle, stiftedes den 27. Februar 1895 »Dansk Andels Ægexport«, og Bornholm, som ikke paa noget Omraade har staaet tilbage for de øvrige Landsdele, naar det gjaldt Andelsbevægelsen, kom ogsaa hurtigt til at levere Æg til dette Andelsselskab, der kom til at omfatte hele Landet. Direktør Fr. Møller, der var Formand for Dansk Andels Ægexport, blev af Købmand L. Kofoed, Nybro, anmodet om at holde Foredrag her paa Bornholm, og det første Foredrag blev holdt ved en Landbrugsudstilling i Gudhjem i Efteraaret 1896. Foredragsholderen fortalte om Dansk Andels Ægexport og nævnte de Priser, som Selskabet betalte for friske Æg, og da disse Priser var langt højere end de, der betaltes paa Bornholm, vakte dette Opmærksomhed. Købmand Kofoed var meget interesseret i Sagen og sammenkaldte kort Tid efter nogle Hønseavlere i sit Sogn til et Møde, hvor Spørgsmaalet indgaaende blev drøftet og resulterede i Oprettelse af den første Ægsalgskreds paa Bornholm, der fik Nummer 249.

Senere blev der paa L. Kofoeds Foranledning afholdt et lignende Møde for Hønseholdere i Gudhjem, hvilket ogsaa resulterede i Oprettelse af en Kreds der. Disse to Kredse kunde allerede i Slutningen af 1896 levere Æg til Dansk Andels Ægexport.

I Nexø var Købmand S. A. Bech interesseret i samme Sag, og paa hans Initiativ blev der den 23. November 1896 afholdt et Møde paa Teknisk Skole, og der stiftedes en Ægkreds for Nexø og Omegn.

Den 28. December 1896 var S. A. Bech til et Møde i Snogebæk, hvor interesserede Hønseholdere var samlet, og her blev saa stiftet en Ægkreds. S. A. Bech samlede og afsendte Æggene for disse to Kredse i 21 Aar.

I og omkring Aakirkeby vaktes ogsaa Interessen for Æggene, idet den gode Andelsmand P. Blem, Værmelandsgaard, om Efteraaret 1896 sammen med en Del andre interesserede kom sammen for at drøfte, hvad der kunde gøres for at faa bedre Æg frem og faa en god Betaling for dem. I Slutningen af 1896 blev der holdt stiftende Generalforsamling. P. Blem blev Formand, hvilken Stilling han med stor Interesse og Ihærdighed beklædte i 18 Aar. Denne Kreds har ogsaa senere, efter at P. Blem afgik som Formand, haft en god og handlekraftig Ledelse, der har haft Evne til at holde sammen paa Medlemmerne, og Resultatet blev, at den en Aarrække var den største Ægsalgskreds indenfor Dansk Andels Ægexport.

Det højeste Antal Ægkredse, der har været paa Bornholm, er 30, men en Del af disse er ophævet eller har sluttet sig sammen med en anden Kreds. De bornholmske Ægsalgskredse sluttede sig allerede 1897 sammen og dannede en Forening under Navn: »Bornholms Ægsalgskredses Fællesforening«. Denne Forenings første Formand blev Købmand L. Kofoed, Nybro, og han bestred denne Post, indtil han i 1910 blev afløst af S. A. Bech, Nexø, som har ledet Foreningen med megen Dygtighed og Interesse til Gavn for de bornholmske Ægsalgskredse, indtil han i 1943 trak sig tilbage og blev afløst af Gaardejer Aksel Pedersen, Staalegaard, Aaker. Denne Fællesforening har været til stor Hjælp, idet Ægsalgskredsenes Interesser hvert Aar drøftes, og adskillige Foredragsholdere har talt her, baade om Fjerkræ, Opdræt og Æghandel.

Ved Generalforsamlingen i Bornholms Ægsalgskredses Fællesforening den 11. Marts 1905 blev det besluttet at bede Dansk Andels Ægexport om at oprette en Filial paa Bornholm, saaledes at de bornholmske Ægsalgskredse, der hidtil havde sendt Æggene til København, kunde levere disse til et Ægpakkeri her.

Baade Rønne og Nexø tilbød gode Byggepladser, men da det var lettere at faa Æggene samlet i Nexø, idet det østbornholmske Dampskibsselskab kunde tage Æggene med fra Havnen til Nexø, blev det besluttet at bygge Pakkeriet paa Havnepladsen i Nexø,

D. A. Æ.s Bygning ved Havnen i Nexø.

og fra 1906 leverede Kredsene sine Æg hertil. Tilslutningen blev dog saa stor, at Pakkeriet i Nexø ikke kunde behandle alle de Æg, der fremkom, hvorfor Selskabet i 1933 ogsaa oprettede et Ægpakkeri i Rønne. Disse to Filialer af Dansk Andels Ægexport har i den gode Tid leveret $\frac{1}{15}$ af Selskabets Ægkvantum.

Og saa til Slut nogle Data, som viser Bornholmernes Deltagelse i Ledelsen af D. A. Æ. I 1898 oprettedes Repræsentantskabet for D. A. Æ., og Købmand L. Kofoed, Nybro, blev valgt til Formand for dette. I 1903 blev Købmand Kofoed valgt til Medlem af Bestyrelsen. I 1904 blev Gaardejer Hansen, Kobbegaard, valgt som Repræsentant med Købmand S. A. Bech, Nexø, som Suppleant. 1909 blev S. A. Bech Repræsentant med N. C. Hansen, Vasabæk, som Suppleant.

I 1926 valgtes S. A. Bech ind i Bestyrelsen, og Gaardejer Holger Koefoed, Langedeby, blev hans Efterfølger i Repræsentantskabet, men efter faa Aars Forløb afløstes han af Gaardejer Aksel Pedersen, Staalegaard, med Gaardejer Chr. Hansen, Gyldensgaard, som Suppleant.

I 1935 blev S. A. Bech Næstformand i Bestyrelsen, og denne Stilling varetog han, indtil han i 1943 faldt for Aldersgrænsen og blev udnævnt til Æresmedlem.

Aksel Pedersen, Staalegaard, blev saa valgt ind i Bestyrelsen, og Chr. Hansen blev Repræsentant med Gaardejer V. Juul Nielsen, Ll. Grammegaard, som Suppleant.

ØERNES ANDELSSELSKAB

Ved Lov af 26. Marts 1898 om Handel med Gødning og Foderstoffer fastsattes Regler om Garanti for Indholdet, samt Erstatning for Varer med for lavt Indhold. Der var adskillige private Firmaer, som vægrede sig ved at gaa ind under disse Regler, og derfor blev det ogsaa Andelsbevægelsen, der tog disse Opgaver op baade for Handel med Kunstgødning og med Foderstoffer.

Oprettelsen af Lokalforeninger for Foderstofhandelen paa Bornholm begyndte i 1901, samtidig med at *Øernes Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer* paabegyndte sin Virksomhed; der dannedes dels særlige Lokalforeninger, der som Regel svarede til Mejerikredsene, dels indmeldte nogle faa Brugsforeninger sig som Kredse under Øernes Andelsselskab. I de første Aar var Omsætningen i disse Foreninger kun ret ringe, da Foreningerne gennemgaaende var for smaa til at føre selvstændige Lagre, og der blev derfor i 1909 arbejdet for en Nytegning af Medlemmer med det Formaal at formaa Øernes Andelsselskab til at oprette en Filial med Lager i Rønne; man naaede at faa ialt 9 Kredse med et samlet Koantal paa ca. 5000, og Øernes Andelsselskab købte derefter den gamle Købmandsgaard, »Thorsens Gaard«, og oprettede en Filial her. Efterhaanden som Omsætningen i Kredsen steg, fremkom der Ønsker om, at Øernes Andelsselskab vilde opføre et Pakhus ved Rønne Havn, da mange af Varerne nu skulde sendes ud fra Rønne i Banevogne, og det var baade for omstændeligt og dyrt, først at køre Oliekager med Vogn fra Havnen midt op i Byen, knuse og blande dem der, og derefter atter køre dem til Jernbanen. Bestyrelsen for Øernes Andelsselskab indledede da Forhandlinger med Rønne Byraad om Leje af en Plads paa Havnen; disse Forhandlinger førte i Efteraaret 1916 til det Resultat, at Øernes Andelsselskab lejede en Del af den saakaldte »Kaolinmole«, og man gik straks i Gang med at opføre et moderne Pakhus, der senere flere Gange er blevet udvidet og forbedret samt forsynet med moderne Apparater til Losning af Korn og Foderstoffer. Pakhuset brændte den 20. September 1943, hvorved blandt andet et stort Lager af Statens Korn blev ødelagt, men er nu genopført.

I Aarenes Løb har flere Lokalkredse beliggende i Nærheden af en Havneby eller en Jernbanestation dannet særlige Sammenslutninger, de saakaldte Pakhusforeninger, der selv skaffer sig fornøden Pakhusplads, enten ved Køb eller Leje af Ejendom, og som foretager Indkøb og Fordeling af Varerne, medens Betalingen for Varerne ofte opkræves gennem Mejerikredsene. Under Øernes Andelsselskab er her nu indmeldt ca. 40 Lokalkredse, deraf ca. Halvdelen Brugsforeninger og Halvdelen Lokalforeninger. I Aarene mellem de to Verdenskrige er Omsætningen gennem Øens Lokalkredse steget meget stærkt; Omsætningen gennem Øernes Andelsselskabs Filial i Rønne har enkelte Aar udgjort ca. 3 Millioner Kroner, og naar hertil kommer, at flere Pakhusforeninger ved Havnebyerne gennem Øernes Andelsselskabs Hovedkontor køber for meget betydelige Beløb, samt at Handelen med hjemmeavlet Korn ogsaa andrager ret store Summer, vil man være klar over Andelsforeningernes store Betydning for det bornholmske Landbrug paa dette særlige Omraade.

DANSK ANDELS CEMENTFABRIK

Cementhandelen foregaar omtrent paa samme Maade som Foderstofhandelen, dog er det særlig gennem F. D. B. i Rønne og Brugsforeningerne samt Pakhusforeningen i Nexø og Klemensker Grovvareforretning at Cementen sælges.

Kommunekasserer Klausen, Svaneke, har været Medlem af Cementfabrikens Repræsentantskab siden 1932.

DANSK ANDELS GØDNINGSFORRETNING

I 1916 blev D. A. G. et landsomfattende Foretagende, og da kom ogsaa Bornholm med.

Det var Formanden for Bornholms landøkonomiske Forenings Planteavlsudvalg, Gdr. Rasmus Madsen, Aspesgaard, Pedersker, der tog Sagen op herovre og fik dannet en Afdeling af D. A. G. paa Bornholm, han blev valgt til Repræsentant for Bornholm samme Aar, og denne Stilling, som interesserede ham overordentlig meget, beklædte han i 20 Aar.

I D. A. G.s 25 Aars Jubilæumsoversigt findes følgende anerkendende Ord om Rasmus Madsen:

»Den nuværende Formand for D. A. G.s Repræsentantskab, Gaardejer Rasmus Madsen, Aspesgaard, Pedersker, afløste Folketingsmand V. Pinholt i Efteraaret 1918, men allerede ved D. A. G.s Fornyelse i 1916 var han valgt ind i Repræsentantskabet.

Rasmus Madsen hører til Planteavlens Veteraner, han var Formand for det bornholmske Planteavlsudvalg fra 1905 til 1919, og dette har ikke været uden Betydning for hans Gerning i D. A. G. Paa Bornholm tænkte man allerede paa fælles Gødningsindkøb i 1859, og man fik et saadant ordnet i 1870. Det gik omkring 1880 ind under Landboforeningens Styre. Rasmus Madsen var saaledes gammelerfaren i Fællesindkøb af Kunstgødning, inden han traadte ind i D. A. G.s Ledelse.

Rasmus Madsen har været D. A. G. en god Hjælper og Ven. Naar Organisationen kaldte mødte han altid paa Pletten. Som Formand for Repræsentantskabet følger han Bestyrelsens Møder og viser altid stor Loyalitet overfor denne samtidig med, at han sørger for, at Repræsentantskabet faar al mulig Indflydelse paa de større Afgørelser i Foreningen.

Rasmus Madsen vil det bedste for D. A. G. og de styrende Elementer, og han er afholdt til alle Sider indenfor Organisationen.«

Paa D. A. G.s bornholmske Afdelings Generalforsamling i 1936 var Rasmus Madsen fraværende paa Grund af Sygdom, Forsamlingen sendte ham et Telegram med Hilsen og Tak for hans store Arbejde for D. A. G. Denne Hilsen og Tak glædede ham overordentlig meget. Samme Nat døde Rasmus Madsen.

Suppleanten, Gdr. Harald Blem, Soldatergaard, blev valgt til Repræsentant og beklæder denne Stilling endnu.

I D. A. G.s Vedtægter staar: »Andelsselskabets Formaal er at skaffe dets Medlemmer billig Kunstgødning under Kontrol og Garanti«.

Ogsaa her har de bornholmske Landmænd forstaaet Andelsbevægelsens store økonomiske Betydning. Omtrent 80 % af Gødningshandelen herovre foregaar gennem D. A. G.

ANDELSBANKEN

Den danske Andelsbank begyndte sin Virksomhed i Aaret 1914. Dens Formaal var jo at regulere Pengemarkedet og ligesom andre Andelsforetagender, hver paa sit Omraade, at blive en Regulator i Erhvervslivet.

Denne Andelsbank blev imidlertid en stor Skuffelse. Der har vel nok ogsaa været Børnesygdomme at overvinde her, men det var vistnok i særlig Grad Verdenskrigens Spekulationer og Højkonjunkturer, der gjorde, at den første Andelsbank maatte standse sine Betalinger allerede den 1. Juni 1925.

Pengerigeligheden gjorde vel sit til, at Ledelsen financierede Foretagender, som man aldrig burde have indladt sig paa. Særlig var det nok De danske Mejeriers Mælkekondenseringsfabrik, der gav Stødet til, at Andelsbanken maatte standse. Denne Fabrik havde laant 15 Millioner Kroner af Andelsbanken, og da Krigen var forbi, var det ogsaa forbi med Fabrikken. Den kom aldrig i Gang.

Da Andelsbanken brød sammen, var man rygende uenige om, hvor det økonomiske Ansvar laa, men Andelsfolkene som Helhed var enige om, at man skulde forsøge at genrejse Banken, for det var ikke nok med, at den skulde være en Regulator paa Pengemarkedet. Den skulde ogsaa være Andelsbevægelsens Bank, saaledes at Andelsforeningerne kunde blive uafhængige af de private Pengeinstitutter.

En Kreds af Andelsfolk indbød derfor til et Møde i Aarhus, der afholdtes den 26. Juni 1925, og her blev følgende Resolution enstemmigt vedtaget:

»En Forsamling af mindst 800 Andelshavere og Sparere i »Den danske Andelsbank« retter en indtrængende Opfordring til Bankens Generalforsamling og alle danske Andelsfolk om at genoptage Arbejdet for Genrejsningen af nævnte Bank, idet vi føler os overbevist om, at Viljen til Genrejsning er i en saadan Vækst, at den absolut maa anses for at ligge indenfor Mulighedernes Grænse, og beslutter at nedsætte et Udvalg til Sagens Fremme.«

I Henhold hertil blev der nedsat et Udvalg paa 23 Medlemmer.

For Bornholms Amt valgtes Rentier Emil Hansen, Østermarie. Han udførte her et stort Arbejde for Genrejsningen af Andelsbanken. Emil Hansen var samtidig Medlem af Bestyrelsen for Bornholms Andels Svineslagteri og i Bestyrelsen for Bornholms Mejeriforening og havde herved stor Indflydelse baade paa deres og andre Andelsorganisationers Stilling til Andelsbanken. Han har været Repræsentant i Hovedbanken fra dens Start til 1943, da han paa Grund af sin høje Alder trak sig tilbage og afløstes af Gaardejer Th. Thinggaard, Pluggegaard, Nyker.

Var Standsningen af den første Andelsbank en stor Skuffelse og Sorg baade for Emil Hansen og alle andre gode Andelsfolk, saa er Genrejsningen af Andelsbanken blevet dem en Glæde. Nu er Andelsbanken kommet ind i et sundt og naturligt Leje og har en dygtig og maalbevidst Ledelse.

Andelsbanken A. m. b. A., Rønne-Afdeling, begyndte sin Virksomhed den 20. Februar 1926 i de af den gamle Andelsbank benyttede Lokaler paa Store Torv i Rønne under Navnet »Dansk Andels- og Folkebank A. m. b. A.« med Bankdirektør H. P. Bidstrup som Leder. Kredsledelsen bestod af J. P. Nielsen Grønvang, Chr. Kaas, Kaasegaard, Ad. Hansen, Palmegaard, A. Folkmann, Farebygaard, J. Andersen, Tornegaard, Fritjof Nielsen, Allinge, og Ludvig Rasch, Rønne.

Afdelingen fik straks Arbejdet med Udlodningen fra den gamle Andelsbank overdraget, ved hvilken Lejlighed det viste sig, at de fleste Indskydere havde Tillid til den nye Afdeling og betroede den deres Indlaansmidler. Imidlertid var Laanebegæret større end Tilgangen af Indskudskapital, hvorfor Afdelingen de første Aar maatte laane Kapital hos Hovedkontoret, et Forhold der ret hurtigt ændredes.

1927 fratraadte H. P. Bidstrup som Leder af Afdelingen, og som hans Efterfølger ansattes daværende Kasserer i Andelsbankens Afdeling i Odense H. Chr. Leth Espensen.

Leth Espensen var i Besiddelse af fortrinlige Evner til at komme i Forbindelse med Publikum, og under hans Ledelse gik Afdelingen støt fremad.

Til Leth Espensens Efterfølges antoges i 1935 Bogholder ved Afdelingen Edv. Eriksen, der stadig leder Afdelingen.

Afdelingen har haft det Held at komme i god Kontakt med ikke alene Landbefolkningen, men ogsaa Bybefolkningen, saaledes at dens Kunder bestaar af ⅓ Byboere og ⅔ Landboere, hvilket er ret usædvanligt af en Andelsbank at have saa stor en Procentdel Byboere som Kunder.

Afdelingen har — bortset fra de første Aar — saa godt som hele Tiden kunnet staa paa egne Ben, saaledes at det ikke har været nødvendigt at skylde Penge i Hovedkontoret. Naar det saaledes er gaaet støt fremad, skyldes dette vel i ikke uvæsentlig Grad den rimelige Rentepolitik, som Banken hidtil har ført, ligesom Bornholms Andelssvineslagteris Overgang med dets Forretninger til Banken i 1932 har haft en væsentlig Betydning for Tilgangen af Kunder.

Samtidig med Starten af Rønne-Afdelingen aabnedes der Kontorer i Østerlars og Østermarie, hvortil kom i 1942 Aabningen af det af Befolkningen længe ønskede Kontor i Klemensker. Disse Kontorer har ligeledes en god Kundekreds, og man har Indtryk af, at de alle arbejder i god Forstaaelse med Befolkningen. I 1939 købte Banken Ejendommen St. Torv 3 i Rønne, hvor den indtil da havde haft til Huse som Lejer. Banken ejer ligeledes Ejendom i Klemensker.

1932 blev Nielsen Grønvang afløst af Chr. Kaas som Formand, og Kredsledelsen bestaar nu foruden af Chr. Kaas af H. Pedersen, Møllehuset (Næstformand), J. Andersen, Nygaard, A. Folkmann, Nybo, Ad. Hansen, Palmegaard, Skrædermester Jønsson, Rønne, og Avlsbruger Fritjof Nielsen, Allinge.

Afdelingens Balance er ved Afslutningen af Regnskabet for 1943 9¾ Millioner Kr. Omsætningen i 1943 har været 272 Millioner

Andelsbanken, Store Torv, Rønne. (Adolf Møller fot.)

Kr., og Afdelingen beskæftiger nu 14 Mand i Rønne og 6 Mand ved Kontorerne.

Andelskapitalen er tegnet af 49 Andelsselskaber og 809 private Andelshavere med ialt 462,000 Kr.

HØRFABRIKKEN

Bornholms Andels Hørfabrik er det sidste store Andelsforetagende herovre.

Paa Grund af Verdenskrigen manglede vi mange Raavarer, som tidligere indførtes i store Mængder, ikke mindst Bomuld og Olie.

F. D. B. vedtog at bygge et stort Hørskætteri i Viby. Tanken om Oprettelse af en Hørfabrik paa Bornholm drøftedes ogsaa. Det var særlig Gaardejer C. Joh. Grønbech, Smedegaard, Rø, der var Sjælen i Foretagendet, og den 14. December 1940 afholdtes stiftende Generalforsamling, hvor følgende Bestyrelse valgtes: Gaardejer Sv. Koefoed, Brunsgaard, Nylars, Gaardejer V. Juul Nielsen, Ll. Grammegaard, Aaker, Gaardejer L. Kure, Ll. Myregaard, Knudsker, Gaardejer Helge Læsaa, Pedersker, og Gaardejer Grønbech, Smedegaard, Rø, sidstnævnte som Formand.

Der var tegnet 265 Andelshavere med et Garantiareal paa 480 Tdr. Land, og Andelshaverne staar inde for en Garantikapital af 1000 Kr. pr. Td. Land Garantiareal for en 5-aarig Periode.

Det var Meningen, at baade Husmænd og Gaardmænd skulde løse denne Opgave i Fællesskab, og der var da ogsaa tegnet en Del Husmænd som Andelshavere, men da Hørfabrikkens Love skulde vedtages, forlangte Gaardmændene privilegeret Valgret i Forhold til det indtegnede Areal. Da dette var et Brud paa den almindelige Opfattelse af

et Andelsforetagendes Grundprincipper, trak Husmændene sig — efter nogen Kamp om Spørgsmaalet — tilbage. Hørfabrikken kom til at ligge i Aakirkeby, lige Nord for Jernbanestationen, og den begyndte Driften den 23. Oktober 1941 med Landbrugskandidat Helge Larsen som Direktør.

Det første Avlsaar var 1941, og da var Hørarealet kun det indtegnede Areal, 480 Tdr. Land. Det var et meget tørt Aar, saa Høravlen blev kun ringe. Omsætningen det første Aar var kun 855,000 Kr. Det andet Driftsaar — 1942 — blev et udmærket Høraar. Det dyrkede Areal var steget til 800 Tdr. Land indenfor samme Avlerkreds.

Men længe før man blev færdige med Behandlingen af det andet Driftsaars Høst, skete der en Katastrofe for Hørfabrikken. Natten mellem den 5. og 6. April 1943 nedbrændte omtrent hele Fabrikken. Brandaarsagen er ikke blevet opklaret. Fabrikens Brand medførte, at der i 1943 kun blev tilsaaet Garantiarealet, 480 Tdr. Land.

Den 25. September 1943 kom Fabrikken i Gang igen, og den var nu blevet forbedret og udvidet betydeligt. Andet Driftsaars Omsætning blev 2 Millioner Kroner.

Høravlen paa Bornholm saavel som i det øvrige Danmark har vist, at det udmærket godt for Tiden kan lønne sig at dyrke Hør. Men ingen ved endnu, om Hørdyrkning i stor Stil kun er en Krigsindustri, eller om der ogsaa er Levemuligheder for en saadan Virksomhed i Fredstid her i Landet.

— — —

Foruden de her nævnte Andelsforetagender er der ogsaa en Del kooperative Virksomheder paa Øen, og alt i alt kan man roligt sige, at Bornholm er et godt Andelsland med større procentvis Tilslutning paa de fleste Omraader end i det øvrige Land — til Trods for Øens afsides Beliggenhed og ringere Kontakt med Hovedpersoner og Centralledelser. — Skyldes det Bornholmerens fribaarne Natur eller bedre Forstaaelse af Andelsbevægelsens økonomiske og kulturelle Betydning?

SKOVBRUG OG JAGT PAA BORNHOLM

AF SKOVFOGED A. F. V. SEIER, ALMINDINGEN

SKOVBRUG

Da de første Mennesker kom i Land paa Bornholm, fandt de Øen skovklædt og vildtrig. I Begyndelsen holdt de sig til Kysterne, men trængte efterhaanden paa deres Jagtture ind over Øen. Det var kun lidt de benyttede af Skovens Træer, først da de begyndte at dyrke Jorden og holde Husdyr, maatte der hist og her ryddes et Stykke Skov.

Der gik dog Aartusinder, inden det betød nogen Fare for Skoven, men da Befolkningen lidt efter lidt tiltog, krævedes der mere og mere Jord, og Skoven maatte vige. Da det kun var den gode og bekvemme Jord, der blev ryddet, og i Begyndelsen nærmest Kysterne og langs Aaløbene, blev der overalt store og smaa Stykker tilbage med Skov, saa at allerede Oldtiden har været med til at danne det smukke Skovbillede, vi nu har.

Skoven betragtedes som Allemands Eje, hvor enhver kunde tage, hvad han havde Brug for, og der blev hugget og ryddet meget. Det var stadig Skoven, der skulde holde for med Bygningstømmer og Brændsel. Skibs- og Baadebygning har ogsaa krævet sin Del særlig i Vikingetiden, og Følgen blev, at der flere Steder ryddedes mere, end der var Brug for til Agerjord.

De første skriftlige Efterretninger, vi har om Skovene her paa Øen, stammer fra 1499, da Ærkebisp Børge (Birger) udstedte en Fredskovforordning, hvori Øens almene Skove fredlyses. Denne indskærpedes 1501 af Byrge Gunnersøn, der paabød at Skovene skulde holdes i Fred og Hegn, da de var baade hærgede og forhuggede, og ingen maatte holde Geder. I 1525 skulde Bønderne levere c. 3400 Læs Brænde til Hammershus, og selv om Læssene kun var smaa, var det dog en stor Post. Naar dertil kommer Brændsel til Beboerne, Embedsmænd og Spiedlegaards Hospital, er det forstaaeligt, at de udplyndrede Skove ikke kunde levere det. Under Slotshøvding Schweder Ketting var Bønderskovene saa forhuggede, at han maatte give Bønderne Brænde fra Almindingen. 1602 blev Bøndernes Ydelse af Brænde til Slottet ansat til 300 Rdl., og 1682 maatte et Salpetersyderi i Aakirkeby nedlægges af Mangel paa Brænde.

Paa denne Tid har sikkert Bønderskovene hovedsagelig bestaaet af enkelte store Træer med forplukket Underskov af Hassel og Tjørn, og mange har været saa ødelagte, at Beboerne maatte rive Lyng og hugge Ener for at faa noget at fyre med.

I høj Grad medvirkende til Skovens Ødelæggelse var det talrige Kronvildt, Adelsvildt, som tilhørte Kronen. Dette kunde færdes frit overalt, og der var strenge Straffe for at jage det. Der fik selvsagt ikke ret megen naturlig Opvækst Lov til at gro, og det Dyrene levnede ødelagde Kreaturerne, som i Flokke drev rundt i Skove og Udmarker.

Forstmæssig Drift kendtes ikke. Under Christian IV blev der ganske vist ansat to Skovridere, men de var helt ukendt med Skovdrift, og deres Opgave var snarere at

Til venstre: Ledpæl ved Romersdal. Til højre: Ledpæl ved Segen (med Fr. VIs Navnetræk). (Parkso fot.)

vogte og pleje Vildtet og skyde Krybskytterne end at passe Skoven. I November 1669 blev der udstedt Forbud mod at skove i Almindingen uden Amtmandens Tilladelse, men saadanne Forbud var vanskelige at faa overholdt. Hvad der særlig fremskyndede Skovens Ødelæggelse var den manglende Plantning. I 1679 forsøgte en Skovløber Erik Mogensen at indhegne og tilplante et lille Stykke i Almindingen, og hvor prisværdigt det end var, saa blev det desværre kun ved dette ene Forsøg.

1688 blev Hans Christensen Piil ansat som Øens første Holzførster. Han var ukendt med Skovbrug, men indhegnede dog et Stykke ved Koldekilde til Skov og byggede 1698 Skovfogedstedet Koldekildehus.

Den gamle Grænse om Almindingen havde været afmærket med Træpæle. Da disse var meget medtagne, lod Amtmand Niels West i 1722 rejse 16 Stenpæle med Frederik IV's kronede Navnetræk, og senere er rejst enkelte med Frederik VI's Navnetræk. Nogle af disse Pæle er endnu bevarede.

Brændenøden var langvarig; trods det skærpede Forbud af 1727 blev der stadig revet Lyng og hugget Ener i saa stort Maal, at Kongen 1739 gentog Forbudet, hvorefter enhver Overtræder idømtes indtil 100 Rdl. i Bøde eller Arbejde paa Bremerholm. Disse strenge Forordninger blev givet for at sikre Vildtet Føde. Imidlertid hindrede hverken Pæle eller Forbud Folk i at stjæle Tømmer og Brænde i Almindingen. 1772 idømtes 25 Skovtyve 352 Rdl. i Bøde, 1774 blev der ulovligt fældet 207 Ege og Aaret efter dømtes 76 Skovtyve, saa der har været god Gang i Skovningen.

Kongen ejede kun Grunden og Træerne i Almindingen og Højlyngen, medens Bornholmerne havde Brugsretten til Græsning for deres Dyr og Hugning af Ener og Lyng. Derfor forstod de heller ikke alle de Paabud der kom, de havde altid betragtet Skoven som deres egen og følte det som et Indgreb i deres Rettigheder.

Da Storvildtet paa denne Tid var saa godt som udryddet, var der ikke længere nogen særlig Grund til at værne om Skoven, og 1774 delte Rentekammeret derfor Almindingen i 23 Parceller og udbød dem til Auktion. Det højeste Bud blev kun 3707 Rdl., saa det Salg blev der ikke noget af. Aaret efter afløste Herredskaptajn Hans Bidstrup, St. Bjerregaard i Vestermarie, den gamle Holzførster Mathias Kettelsen. Heller ikke han havde nogen forstlig Uddannelse, men skulde særlig vogte Skoven for Brændetyve. Kronvildtet var nu helt udryddet. Den sidste Hjort blev skudt i 1785 paa Hjortebakken i Bodilsker, saa nu var der kun Husdyrene tilbage til at ødelægge Opvæksten. Disse drev den største Del af Aaret rundt i Skovene og Udmarken i store Flokke. I 1798, da Slotslyngen var tillagt Øens Kommandant, benyttedes i lange Tider Slotskirken paa Hammershus som Stald om Natten til dennes Kreaturer, og et stort hvælvet Rum i det nordøstlige Hjørne til Faarehus for Gaardene i Olsker. Dette blev først forbudt i 1822.

Brændselsforbruget paa Øen var enormt. Foruden de mange Brændevinsbrænderier i Byerne havde hver Gaard og større Hus en Brændevinspande (ialt c. 1500). Brændevin var næsten vigtigere end Øl, var en Bestand-

Opskaaret Brænde i Bøgeskov. (Ivar Pedersen fot.)

del af det daglige Brød, og det tog saadan Overhaand, at Amtmand Fjeldsted i 1781 foreslog at formindske Brændevinsbrænder-nes Antal. Pottemagerne, hvoraf der var mange særlig i Rønne, brugte Mængder af Brænde, og naar dertil føjes Deputater til Tjenestemænd og Brændsel til hvert eneste Hjem paa Øen, er det ikke underligt, at Al-mindingen og de mishandlede private Skove maatte lide under det, og at der maatte ind-føres Brænde for at tilfredsstille Forbruget.

Endelig synes det at lyse for Almindin-gen. I 1792 kom Forstmester von Düring til Øen for at udarbejde et Forslag til Skovens Opelskning. I sin Indberetning skrev han, at Skoven var slet og mishandlet og foreslog Dele af den indhegnet og tilstaaet. Endvidere foreslog han, at hver Mand, som giftede sig, skulde plante fire Planter, hver Kvinde to og desuden to for hvert Drengebarn og en for hvert Pigebarn.

Der skete dog ikke noget. Først da Køb-mand Jochum Bohn i Svaneke bød 5000 Rdl. for Almindingen, 30 Rdl. i aarlig Afgift og forpligtede sig til at indhegne den og lønne de daværende Tjenestemænd, rystede det lidt alvorligt op i de gamle Parykker, og selv om de under $^{18}/_{11}$ 1797 afslog Tilbudet, sendte de dog næste Aar Overførster Clausen til Øen. Ogsaa han fandt Skoven slet behandlet, fore-slog den indhegnet, og, da den gamle Holz-førster Bidstrup ikke havde den allermindste Kendskab om Skovbrug, en kyndig Mand ansat i hans Sted.

Efter omtrent 1½ Aars Betænkningstid ansatte Rentekammeret $^{6}/_{8}$ 1800 Sekondløjt-nant Hans Rømer som Holzførster paa Born-holm. Denne Gang greb de høje Herrer rigtigt til Gavn for Landet og til Lykke for Bornholm. Bedre Mand kunde de ikke have faaet, og der er kun faa danske Forstmænd, der har haft Lejlighed til at udrette et saa

Gammel Eg ved Rømersdal. (Skovrider Nielsen fot.)

stort og uegennyttigt Arbejde som Rømer. Han blev sin Fødeø en god Søn og skabte den herlige Skov til Glæde for Befolkningen langt ud i Fremtiden.

Rømer var den første Holzførster med forstlig Uddannelse, idet han i 2—3 Aar havde hørt Forelæsninger paa Forstskolen paa Kronborg og derefter søgt yderligere Uddannelse i Skovene i Nordsjælland. Da han kom her over, var der nok at tage fat paa, men han havde Vilje og Ungdommens Mod og Energi til at overvinde alle Hindringer. 1787 var Almindingen opmaalt til c. 600 ha, hvoraf kun c. 165 ha Vest for Svenskebækken var bevokset med Skov og Krat, og i 1798 ansattes den bestaaende Egeskov til 8000 Rdl. Det gjaldt om at faa Skoven indhegnet og fredet, og Rømer tilbød at opføre et Hegn og bygge to Materialhuse for 10,000 Rdl. 1804 tog han fat paa Hegnet, og 1809 var der bygget et 9500 m langt Stengærde og begge Husene, som benyttes den Dag i Dag. Det havde været et Slid, og da Pengene under Arbejdet faldt i Værdi, satte Rømer store Penge til paa Arbejdet, men nu var hele Skoven indhegnet, og tilmed havde han inddraget 220 ha for at rette Grænserne. Megen Kamp med Bønderne havde han for at holde Hegnet i Fred, men han var den stærkeste.

Nu kom der Gang i Plantningen. 1803—06 saaede han i sin Planteskole Frø af Fyr, Rødgran, Eg, Birk, Hassel og Tjørn, og 1806 begyndte Udplantningen i Smaaholme. 1812 fik Rømer 100 kg Ædelgransfrø fra Overførster Linstow indsamlet i de sjællandske Skove. Heraf staar endnu nogle tilbage ved Christianshøj Trinbræt, og to af dem kaldes Rømer og hans Kone. At der har været Fart i Arbejdet fremgaar af Regnskabet for 1817—18, hvorefter der blev tilsaaet 55 ha med 150 kg Birk og 300 kg Naaletræ samt tilplantet 28 ha med 80,000 Bøg, 80,000 Ædelgran, 10,000 Lærk, 10,000 Ask og 20,000 forskelligt. Til Hjælp havde Rømer kun en Skovfoged, Ole Hansen Nørregaard, som boede i Koldekildehus.

Det kneb stadig at skaffe Brændsel, og Bønderne, som havde maattet sende deres Folk i Almindingen for at rive Lyng til Brændsel, var forbitrede, da det blev forbudt. Her hjalp Rømer dem, idet de fik Lov til at rive Lyng paa de Steder, hvor han skulde kultivere, saa begge Parter fik Gavn af det. Det pinte ogsaa Rømer meget, at Kronhammeren, til Mærkning af de Træer, der skulde fældes, befandt sig hos Amtmanden, og at alle Udvisninger skulde ske enten ved ham eller en Kontorist, da ingen af dem havde Forstand paa at behandle Skov. Rømer var glad, da det lykkedes at afværge disse Krav, og han fik selv Lov til at mærke de Træer, der trængte til at fjernes. Han vogtede over hvert Træ, og det gjorde ham derfor ondt, naar der skulde leveres 300—600 Fv. Egebrænde til Christiansø og Brænde og Tømmer til Militsen. 1809—10 leverede Almindingen c. 200 m^3 Egetømmer til fire Ka-

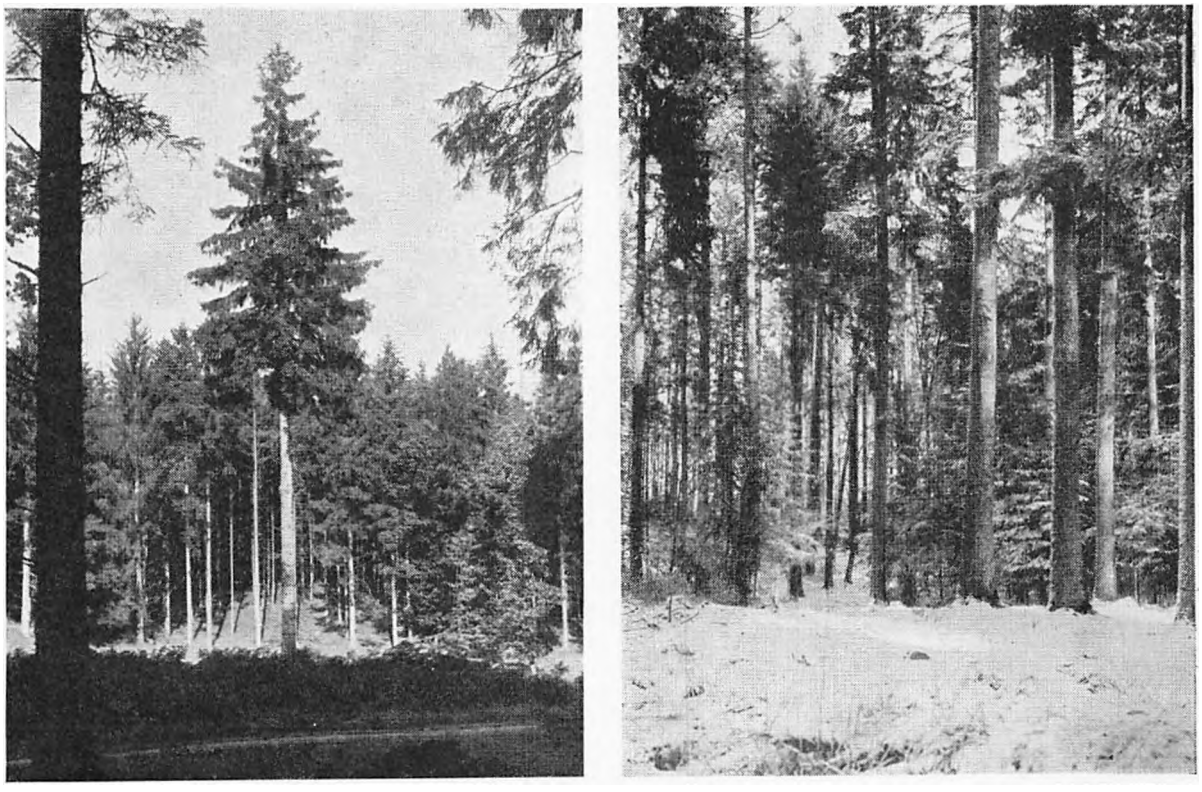

Ædelgraner i Almindingen. (Alfr. Kjoller fot.)

nonbaade og dertil maatte nogle af de bedste Ege i Skoven fældes. Trods Krigstiden kunde Rømer ifølge Kongens Bud hvert Aar hæve c. 8000 Rdl. paa Amtstuen til Skovens Drift, og skønt Rentekammeret efter Krigens Ophør nedskar ham til 2000 Rdl., hævede han ufortrødent det sædvanlige Beløb og lod det endog stige til 10,000 Rdl.

Det lykkedes ogsaa Rømer at faa hele Almindingen lagt ind under ét Sogn, Vestermarie.

Den nuværende Skovridergaard, »Rømersdal«, byggede Rømer 1811—13 efter først at have boet i en nærliggende tarvelig Lyngaard, der hed Eskeviske, som han havde givet 966 Rdl. for og hvortil der hørte 25 ha Jord. 1802 fik han af Staten Hareløkkerne, der havde været den afskedigede Skovfoged Jørgen Hansen Hares Tjenestejord. 1/9 1818 solgte Rømer Skovridergaarden til Staten for 6500 Rdl. Sedler.

Lidt efter lidt med aldrig svigtende Iver opbyggede Rømer Almindingen. Hans Arbejdsdag var lang, al sin Tid ofrede han Skoven, men han naaede et stort Resultat, og Kongen paaskønnede hans Virke ved først at udnævne ham til Kaptajn og senere til Justitsraad. Da Rømer den 2/8 1836 træt og udslidt lukkede sine Øjne, var hans store Værk fuldført. Hele Bornholm sørgede, og en tusindtallig Skare fulgte ham til Graven.

Rømer er død, men hans Navn dør aldrig. Han har selv sat sig et uforglemmeligt Minde ved at genskabe den døde Natur, og Bornholmerne har i taknemmelig Erkendelse af hans Arbejde rejst ham en Mindeobelisk i hans gamle Planteskole; men de burde gøre Skridtet fuldt ud og føre hans Ben til Skoven og jordfæste dem foran Obelisken, saa han kom til at hvile i den Skov, der for ham var Livet, og som han omfattede med saa brændende en Kærlighed.

De private Skove var som omtalt meget forhuggede. Der stod hist og her et enkelt

Birken »De syv Brødre« i Blykobbe Plantage.

Træ og ragede op over Krattet, et Billede, der har holdt sig til vore Dage, men mange Steder var der udelukkende Torn og Lyng. Kun ved Lensklint, Lindeskoven i Rø og hist og her langs Østkysten var der endnu lidt Skov tilbage; men ingen Steder i disse Skove blev der plantet. De var værdifulde til Græsning, men det havde til Følge, at kun meget faa Planter kunde komme frem. Interessen for at bevare Skoven var meget ringe, dog ogsaa her kom Hjælpen om end paa en Maade, der ikke blev velset. 27/9 1805 udstedtes Fredskovforordningen, hvorefter alt, hvad der havde Karakter af Skov, skulde indhegnes og fredes, og det blev forbudt at have løsgaaende Kreaturer i Skoven. Det vakte selvsagt stærk Modstand og blev kun faa Steder overholdt. Skoven maatte ikke afdrives, uden der blev plantet igen, og da det endelig begyndte at gaa op for Skovejerne, at Skoven, naar den fik Fred til at vokse, og der blev plantet, var et værdifuldt Aktiv, kom ogsaa Lysten til at bevare den. Nu er der sikkert ingen Ejer af Skov, som ikke omfatter denne med Interesse. Skovrideren i Almindingen var og er ganske vist Statens Tilsynsførende, som skulde lede Udvisningen og paase, at der blev plantet, men som intet havde at gøre med den økonomiske Side. For at faa Privatskovene drevet forstmæssigt og faa Effekterne afsat paa den fordelagtigste Maade blev der den 5/2 1935 stiftet en Smaaskovforening, som ansatte en Forstkandidat som Konsulent til at være Raadgiver og Leder.

Rundt om i Sognene voksede der Plantager op anlagt paa de Lodder, der tilfaldt Kommunerne, da Udmarken overgik til fri Eje. Paa nedenstaaende Skema ses, hvorledes Skovarealet fordeler sig, og hvilken Vækst der har været i de sidste 130 Aar. Fra i c. 1815 at have været 2956 ha er det vokset til 10,612 ha i 1943, og hertil kommer yderligere nogle Hektarer langs Aaløb, som ikke er opmaalt.

Bornholm er nu Danmarks skovrigeste Amt.

Herred	Skovareal c. 1815 ha	Skovareal 1943 ha	By og Sogn	Statsskov ha	Kommune-plantager ha	Private Skove *) ha	Ialt ha
Nørre	702	2298	All.-Sandv.	147		50	197
			Hasle		63	140	203
			Klemensker	8	94	270	372
			Olsker			315	315
			Rutsker		138	250	388
			Rø	583		240	823
Vester	1272	4223	Knudsker	209	55	100	364
			Nyker	8	159	360	527
			Nylars		98	190	288
			Ronne		240	40	280
			Vestermarie	2413	126	225	2764
Sønder	362	2488	Aaker	2	305	230	537
			Aakirkeby		71		71
			Bodilsker		270	280	550
			Nexø		40		40
			Pedersker		345	200	545
			Poulsker		385	360	745
Øster	620	1603	Gudhjem		10		10
			Ibsker		280	420	700
			Svaneke		36		36
			Østerlars		138	240	378
			Østermarie		144	335	479
	2956	10,612		3370	2997	4245	10,612

*) Disse Tal formentlig lidt for lave.

Paa Landets Vest- og Sydkyst havde Sandet i mange Aar været en Svøbe for de nærmestliggende Gaarde. Allerede 1508—20 blev flere Gaarde i Pedersker ødelagte af Sandflugt, og der blev endda udstedt Forbud mod at skære Marehalm. Nord for Rønne var det

Skovfyr i Sandflugtsskoven ved Rønne, et af de faa Steder i Landet, hvor dette Træ endnu trives.

ogsaa galt, men det omtales dog først 1680. Der var flere Gange gjort Tilløb til at dæmpe Sandflugten, men det strandede hver Gang paa Beboernes Modstand, da de brugte Strandmarkerne til Græsning.*) $17/7$ 1819 udnævnte Kongen imidlertid Kancelliraad Peder Jespersen til Sandflugtskommissær. Jespersen havde i Vuggegave faaet det samme stejle Sind som Rømer, og trods voldsom Modstand fra sine Landsmænds Side og Uheld med Plantningen (tørre Aar) lykkedes det efterhaanden at faa Skov frem, saa vi nu kan glæde os over den smukke Skov, der strækker sig fra Rønne langs Kysten til Hasle. 1851 lagdes Strækningen fra Rønne til Blykobbeaaen ind under Bornholms Skovdistrikt.

Slotslyngen, der som Udmark tilhørte Staten, blev i 1846 solgt for 1700 Rdl. Da det kunde befrygtes, at Arealet vilde blive udstykket til Sommervillaer og den derværende smukke Natur ødelagt, tilbagekøbte Staten 1908 en Del af Arealet for 51,500 Kr. Største Parten af Arealet er skovklædt, og Slotslyngen behandles nærmest som Naturskov. Paa Slotslyngens sydligste Klippeknude, kaldet Egebjerg, skal der have staaet en stor Egeskov.

Syd for Rønne blev i 1843 indtaget et Stykke til Skov, og her begyndte i 1856 Forstkandidat Christian Jespersen at fremelske en Skov, som nu er et godt Aktiv for Rønne Kommune.

Saa sent som i 1942 greb Hedeselskabet ind og dannede Plantelav for at faa de sidste Rester af uopdyrket Jord tilplantet.

Det er glædeligt at se den Interesse, hvormed Skovplantning nu omfattes, og den forhaandenværende Brændselsnød har vel nogen Del deri. For faa Aar siden var det saaledes, at hver Tomme Jord skulde under Plov, hvor

*) I 1822 blev der saaledes optaget 49 Heste, 33 Koer, 112 Kalve, 26 Faar og 16 Svin.

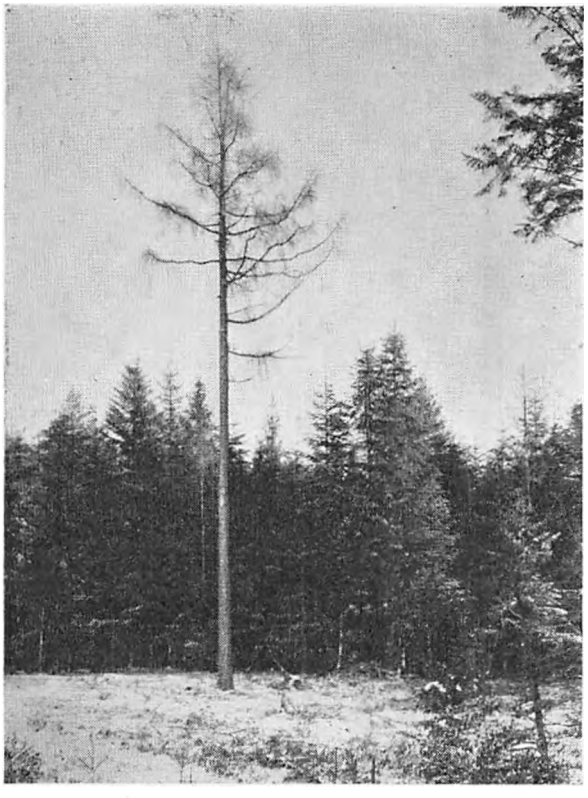

Gammel Lærk ved Ørnekulsbakken. (Skovrider Nielsen fot.)

ringe den end var, skønt det daarligt betalte sig at dyrke den gode Jord. Det kan sikkert bedre betale sig at tilplante den daarlige Jord, men det maa ikke gaa saa vidt, at alt skal være enten Skov eller Ager, vi maa have nogle Steder, hvor vi kan bevare lidt af den gamle Natur.

Rømers Opgave var at fremelske Skov. For de Forstmænd, der i Dag administrer Rømers Arv, gælder det om at værne Skoven og faa den til at give Udbytte. Ligesom Landbruget forædler sine Kulturplanter, saaledes søger ogsaa Forstvæsenet ved at indføre nye hurtigvoksende Træarter, ved Forædling og Forsøg at fremelske de Træer, der kan give det højeste Udbytte i den korteste Tid og samtidig egner sig for vort Klima. Det gode Resultat, Rømer havde af Ædelgranerne, førte til, at en af de senere Skovridere vilde tilplante det meste af Skoven med denne Træsort, men nu viser det sig, at Lus og Svampe slaar mange Træer ihjel, og da Veddet i den unge Alder er mindre værdifuldt, er Kultiveringen med dette Træ foreløbig standset. Et Træ, der er ved at vinde Terrain, er den hurtigtvoksende Douglasgran, hvis Ved er stærkt og holdbart som Lærk. Ogsaa af Thuja plicata og Chamæcyparis Lawsoniana findes her Kulturer, og de trives saa godt, at de sikkert har en Fremtid for sig. Skov-Fyrren er blevet brugt en Del ved Tilplantning af ny Skov, og skønt den ikke ynder vort Klima, vokser den mange Steder godt.

Et Træ, der yder meget værdifuldt Gavntræ, bl. a. Skibsmaster og Møllekøller, er Lærken, hvoraf der hvert Aar plantes meget enten i rene Bevoksninger eller spredt ind i Bøgeplantninger. Det er hovedsagelig den almindelige europæiske Lærk, men da den særlig i rene Bevoksninger er meget udsat for Svampeangreb, er der gjort vellykkede Forsøg med udenlandske Arter. Dr. Syrach Larsen har ved kunstig Bestøvning krydset Larix decidua med L. leptolepis og derved frembragt et meget hurtigtvoksende Træ. Prisen paa 1. Kl. stor Lærk er i Dag 140 Kr. pr. m^3.

Det vigtigste og mest benyttede Træ i Øens Skove og Plantager er Rødgranen. Allerede fra de første Gennemhugninger yder det værdifulde Effekter, og som Tømmer er det meget efterspurgt. Desværre lider Rødgranen meget af Rodfordærveren, der aarligt paafører Ejerne store Tab, og endnu er der ikke fundet noget Middel mod denne Svamp. Dr. Syrach Larsen ved Arboretet i Hørsholm har fra Bornholms Skovdistrikt modtaget Grene af svampefri Træer, der har staaet omgivet af haardt angrebne og saaledes synes modstandsdygtige. Disse Grene bliver plantede, og skønt det ikke lykkes for os i Skoven at faa en nedstukket Grangren til at slaa Rod, er det lykkedes for Doktoren ved at tilføre Jorden vækststimulerende Stoffer. Ved at pode ovennævnte Grene paa smaa Grantræer har man naaet at faa dem til at bære Kogler i Løbet af faa Aar.

Vort egentlige nationale Træ er Egen, den

Rodgraner ved Vejen fra Almindingen til Aakirkeby. (Vilh. E. Jensen fot.)

har Odelsret paa Øen. Her findes to Arter, Stilkeg, hvoraf der hvert Aar bliver tilsaaet et Areal her i Almindingen, og Vintereg. Rundt om paa Øen findes endnu enkelte gamle Ege med antagelig Størrelse. Den største staar ved Koefoedgaard i Østermarie og maaler i Brysthøjde c. 4,50 m i Rundmaal. Ved Vasegaard i Ibsker maaler en Eg 4,20 m. Der er endnu flere, bl. a. den bekendte, sagnomspundne Eg ved Stamperegaard i Østermarie, »Brændte Ole«.

Hvornaar de første Bøgeolden kom hertil, vides ikke. Ved Fiskerlejet Melsted skal have staaet flere store Bøge, som menes at stamme fra 1687. Den sidste af dem faldt i en Septemberstorm 1914. I Lindeskoven i Rø skal have staaet mange Bøge, saa Folk kunde drive deres Svin paa Olden, men der findes intet om, hvorfra de stammer. 1811 tilsaaede Peder Jespersen 1 ha ved Sejersgaard i Knudsker med 11 Liter Olden, 1817 udplantede Rømer 80,000 Bøgeplanter, og 1832 kom der 2 Td. Bog til Almindingen. Nu kultiveres der hvert Aar store Arealer med Bøg, enten ved Saaning eller Plantning. Ogsaa af Bøge findes her enkelte store Eksemplarer. Den største, jeg har set, staar ved Paradisgaard i Ibsker og maaler c. 1,50 m i Diameter. Ved Køllergaard i Pedersker staar en Bøg, som er plantet 1818 og nu maaler c. 1 m i Diameter.

Af de øvrige Løvtræer er det i Grunden kun Birk (særlig Vortebirk), Avnbøg og Ask, der har nogen Betydning. Her skal lige bemærkes, at Asken efter Sigende er bedre i de private Skove end i Almindingen. Karetmagerne kalder den for »Bona Ask« og paastaar, at Veddet er sejgere, fordi Træet er mere udsat for Vinden, men mon ikke dette, som for flere andre Træers Vedkommende, beror paa gammel Overtro.

Den aarlige Tilplantning er saavel som Hugsten øget ganske betydeligt i Anledning af Krigen. Normalt tilplantes der i Statsskoven 45 ha aarligt, i 1942—43 var Arealet c. 70 ha, hvortil kommer private og Kom-

Avnbøge ved Gamleborg. (Skovrider Nielsen fot.)

muner med 50—60 ha. Hugsten i samme Finansaar ses af nedenstaaende Skema:

Træart	m³ Gavntræ	
	Staten	Private Skove og Kommuner
Eg	327	c. 100
Bøg	468	c. 5
Forsk. Løvtræ	106	c. 200
Naaletræ	16,406	c. 6000

Dette giver ialt en Hugst paa 23,610 m³ Gavntræ. I samme Periode er der i Statsskovene hugget 18,000 rm Brænde og c. 4500 rm Stødbrænde. I Kommunernes og de private Skove er Tallene henholdsvis 25,000 rm og ca. 5000 rm. Tallene for Gavntræ fra de private Skove er sandsynligvis større, da den mindre Hugst ikke er opgivet.

Foruden det direkte Udbytte Skovene yder, har Øen paa mange andre Maader Gavn af disse. De opsuger Vandet og hindrer Oversvømmelser efter store Regnskyl, giver Læ mod Uvejr, dæmper Sandflugt og giver Arbejde til mange Hænder særlig i den Tid, hvor Landbruget ikke har Brug for saa mange Folk.

Rent bortset fra alle materielle Goder er der endnu et, som ikke maa overses, og som maaske er lige saa værdifuldt som alle de andre. Det er den Glæde, Skoven giver alle, som gæster den. Allerede i Middelalderen og maaske længere tilbage trak Koldekilde, der var kendt som en hellig Kilde, hvis Vand helbredede alle Sygdomme, Folk til Stedet. De medbragte Mad til hele Dagen og fik samtidig en Skovtur ud af det. Disse Skovture har stadig udviklet sig, og nu er der næppe én Bornholmer, som ikke mindst en Gang om Aaret skal i Skoven. Baade Vinter og Vaar, Sommer og Høst kalder Skoven. Danmarks eneste Bjergskov, Almindingen, er et centralt Samlingssted for hele Øen, her holdes de store Folkemøder og Familiefester. 1885 genindførtes Raavildtet til Skade for Skoven, men til Glæde for Jægerne og ikke mindst for Skovgæsterne, der fryder sig, naar de ser det smukke Vildt græsse fredeligt i Lysningerne eller i lette, elegante Spring forsvinde mellem Stammerne.

Hvornaar Skoven er smukkest, bliver man aldrig enige om. Nogle foretrækker den om Foraaret, naar Bøgen staar klædt som Brud i det sarteste grønne, og Birkene som Brudepiger i lette Gevandter slaar Kreds om den smukke Brud; men om Efteraaret, naar Bøgen har hamret sit Løv i Kobber, og Solen kaster Glans over det kuplede Tag, hvorimellem Birkens smaa citronfarvede Blade, Kirsebærtræets luerøde og Egens og Ellens mørkegrønne Løv bryder frem, da er der en Farvesymphoni, en Farveglæde i Naturen, som ingen Maler evner at gengive. Man kan ogsaa føle sig lille overfor Naturen; kommer man i Skoven en Efteraarsdag, naar Stormen rider sin vældige Ganger, det knager og flænger i Skovens Tag, staa stille og lyt — Skoven er svanger med Orgelbrus. Eller kom derind en stille Vinternat, naar Sneen har pudret hver Gren og Kvist. Birkenes kniplingsfine Grene er et Kunstværk af Broderi. Granerne staar i lange, hvide Kapper, der naar lige til Jorden, og de gamle Træer bøjer deres Grene langt ned og næsten spærrer Vejene. Højt fra den frostklare Himmel kaster Maanen sit spøgelsesagtige Lys over Skoven og faar Millioner af Snekrystaller til at blinke, medens Egens knudrede Grene tegner sære Arabesker paa den blaahvide Sne. Her er stille — tyst. Det er, som vandrede man i en fremmed, uvirkelig, men vidunder-

lig skøn Verden. Her bor Freden, den dybe, der kan naa ind selv til det tungeste Sind. Intet Fodtrin høres, kun i det fjerne glammer en Ræv. — Den store Skov sover sin Vintersøvn.

Det er en Lykke at have sin Gerning herinde, og det er en Lykke for Øens Befolkning, at den har den prægtige Skov, som altid med aabne Arme vil modtage de Gæster, der forstaar at værdsætte den og vil være med til at værne den mod Overlast og Besudling.

JAGT OG VILDT

Bornholm har fra Oldtiden og ned gennem Middelalderen været en vildtrig Ø, som Kongerne tidligt har fæstet deres Opmærksomhed paa, og hvis Vildt blev betragtet som kongelig Ejendom. Da Kong Svend 1149 maatte afstaa de tre af Øens Herreder til Ærkebispestolen i Lund, fulgte Jagten med, og der er stor Sandsynlighed for, at da Lilleborg i Almindingen blev opført (c. 1190), var Borgen ogsaa beregnet til at kunne benyttes som Jagtslot. Kron- og Raadyr var ædelt Vildt, særlig Krondyrene, og Kødet meget eftertragtet. Følger man de mange Paabud og Forordninger samt Optegnelser over nedlagt Vildt, faar vi Jagtens Historie gennem Middelalderen til vor Tid. Allerede 1499 udstedte Ærkebiskop Børge (Birger) en Forordning, hvorefter alle store Hunde skal have det ene Forben afhugget for ikke at jage Kron- og Raavildt, og mod Slutningen af Bispevældet maatte ingen jage uden Ærkebispens Tilladelse.

Da Lybækkerne 1525 overtog Øen, mente de, at Jagtretten ogsaa tilkom dem. Saaledes nægtede de 1543 et Andragende fra Bønderne om Tilladelse til at skyde Vildt, fordi det ødelagde deres Marker, og ligeledes et senere, hvori Bønderne bad om at Frimændene i det mindste maatte skyde Vildt, men saa greb Frederik I ind 1552, idet han gav Adelsmanden Henning Gagge, der var Jurisdictionsfoged herovre, Ordre til at skyde noget Vildt. Dette foraarsagede en Pennefejde mellem Kongen og Raadet i Lybæk, og da flere andre Adelsmænd, som ejede Gaarde paa Øen, lod skyde Vildt, bl. a. Peder Oxe, hvis Skytte endog skulde have nedlagt Vildt paa Slottets Grund, førte det til en Retssag i Kolding, hvor Kongen $^{25}/_{10}$ 1553 udstedte en Reces, hvori han forlangte, at Adelen frit skulde kunne jage paa deres bornholmske Godser. Denne Ret kom ikke til at gælde for Øens Frimænd.

Redskabshus, opført af Skovrider Rømer. (Parksø fot.)

Aaret efter Lybækkernes Afrejse overtog Frederik II 1577 hele Jagten, og han vilde nu opelske en Fredjagt paa Øen og forbød derfor Befolkningen at holde mere end en Hund, hvis ene Forben skulde være afhugget. Denne Forordning maatte stadig indskærpes.

1581 havde Kongen sine Jægere herovre for at skyde Vildt. Der blev nedsaltet 48 Td. Hjortekød, og Ordren lød paa, at det skulde gøres omhyggeligt, saa at det »well bliffuer foruarit«. Det blev sendt til Hoffet paa Kronborg i Anledning af Hertuginden af Mecklenburgs Besøg. Samtidig drev Bornholmerne lidt Jagt, naar de kunde se deres Lejlighed. Deres Skydevaaben var kun ringe, og iflg. Zahrtmann blev der fundet Kuglesten og Vesteknapper i faldne Hjorte, saa der er gaaet meget Vildt tabt for dem. Straffen for ulovlig Jagt var stor. 1605 havde en ung Mand skudt 2 Stykker Kronvildt og var hjemfaldet til Døden, men af sær kongelig

Naade lod Christian IV ham slippe med en Bøde paa 100 Rdl. og saa 3 Aars Krigstjeneste i fremmede Lande. Kongen ejede nu alle de Gaarde, som Adelen tidligere havde haft paa Øen med Undtagelse af Vallensgaard. Her stod altid meget Vildt, og Kongen prøvede flere Gange at faa den, da Ejerne skød meget Vildt og derved forringede Bestanden. Kongen bad dem endog om at skaane Vildtet i 3 Aar, men alt uden Held. 1630 sendte Kongen sin Jægermester, Otto Therno, herover for at lede den store Jagt, hvor der blev nedlagt over 200 Krondyr. 1635 blev der nedsaltet 40 Td. Hjortekød. I den korte Periode Svenskerne havde Øen, fik Printzensköld dog indberettet, at Vildtbestanden androg 500 Hjorte. De fik selvfølgelig ingen Glæde af Vildtet, og nu skulde det fredes. 1661 forbød Frederik III al Jagt paa Øen, men allerede 1664 var hans Jægere herovre i 6 Uger. Det ser dog ud, som om Vildtet har haft Fred for Jægerne i nogen Tid, men til Gengæld kostede den haarde Vinter 1670 mange Dyr Livet. Skønt der blev nedhugget Egegrene til dem, forslog det ikke, Dyrene frøs og sultede ihjel, flere Gange blev der fundet indtil 20 Dyr, som laa døde sammen i Sneen.

Trods det store Fald sendte Christian V Aaret efter sin Underjægermester Hans Anefeld herover med 11 Jægere, der indfangede 30 Hjorte, som med afsavede Takker, for ikke at beskadige hverandre, blev sendt til Sjælland til den Dyrehave, Kongen havde anlagt. Det var kun store Hjorte — 10 Endere og derover — der indfangedes. Grunden hertil var den, at den intensive Jagt i Dyrehaven tog saa stærkt paa Vildtet, at det var nødvendigt at indføre jagtbare Hjorte til Kongens og de høje Herrers Fornøjelse.

Mange af de bornholmske Hjorte var iflg. Thurah hvid- eller rødbrogede, »blissede«, og de prægede Bestanden i Dyrehaven saa meget, at de fleste Hjorte i 1705 var blissede. 2¾ 1737 fik Christian VI en hvid Kronhjort til Dyrehaven fra Württemberg. Dette var en stor Begivenhed, da hvidt Kronvildt var sjældent, og foruden de nødvendige Jægere maatte desuden Kammerherre Gensan følge det sjældne Dyr herop. I Dyrehaven var der indfanget 4—6 blissede Hinder, som blev sat sammen med den hvide Hjort i den indhegnede Fasanhave ved Bernstorff.

Det hvide Kronvildt i Dyrehaven nedstammer saaledes fra den hvide württembergske Hjort og de hvidbrogede bornholmske Hinder. Derimod er de hvidbrogede Dyr, hvoraf der tidligere fandtes mange, nu forsvundet.

Fra 1675—1703 blev der ret ofte fanget Kronvildt her og sendt over til Dyrehaven.

At den store Vildbestand har gjort megen Skade paa Markerne fremgaar bl. a. af, at der i 1682 var en halv Snes Gaarde i Klemensker og Østerlars, hvis Kornmarker var afgnavede af Kronvildt, og Aaret efter var det saa galt, at 34 Gaarde i Klemensker laa øde hen, fordi Vildtet havde ædt Høsten, og næsten det halve Østerlars laa øde af samme Grund. Det ser saaledes ud til, at Vildtet hurtigt har indhentet det store Tab, det havde lidt baade fra Naturens og Jægernes Side, og det er intet Under, at Befolkningen blev hadefuld paa Vildtet, hvis Liv var mere værdifuldt end Menneskeliv. De faa Stykker Befolkningen fik Ram paa forslog saa lidt. Det hjalp bedre, naar der blev skudt Vildt til den hollandske og engelske Flaade, som 1715 laa under Øen, og da russiske Officerer Aaret efter var i Land og forlystede sig med Jagten. Med den Tids Skydevaaben blev der skamskudt en Mængde Vildt, som lidt efter lidt gik til Grunde. 1750—51 var der streng Vinter med haard Skorpe paa Sneen og Isslag, der foraarsagede Vildtet megen Skade. 1755 indgav Holzførster Kettelsen en Beretning, hvori der staar, at der findes kun faa store Hjorte, de største er 10- og 12-Endere, og hele Bestanden er paa ca. 100 Dyr. Nu lader det til, at Kongen har tabt Interessen for Vildtet, og i 1771 blev Jagtretten bortforpagtet til den højestbydende, og dermed blev Kronvildtets Dødsdom underskrevet. 1779 blev den sidste Hind skudt, og 1785 faldt Øens sidste Kronhjort paa Hjorte-

bakken i Bodilsker. I vore Moser fremdrages af og til prægtige Gevirer af store Hjorte, og enkelte Stednavne som Hjortesølen ved Vallingebjerget og Dyresølerne ved Krakvejen begge i Almindingen minder endnu om det stolte Vildt. — Hjortegaard i Østermarie og Pedersker kan muligvis ogsaa føre deres Navn tilbage til Vildtet.

Det er trist, at det prægtige Vildt er udryddet; der har i Bornholms Jagtforening været Tale om at forsøge det genindført og udsat i Almindingen, men Forstvæsenet siger kategorisk Nej. Om private Skovejere vil indføre det, er en Sag for sig.

Smaavildt som Ræv og Hare hører man ikke meget om i de gamle Beretninger. I Bornholms Krønike skriver Ravn: »Harer vare i forrige Tider mangfoldige, men ere nu meste Delen ødelagt af saadanne gruelige Vintre (1670), Sne og Vinder, saa at her ikke findes ret mange af det Slags. Ræve ere her flere end nok af forhaanden ...« Der ses ikke at have været Forbud mod at skyde Ræve og Harer. 1759 blev der tillagt Kommandant Bülow 10 Harer aarligt fra Vildtbanen. Da Storvildtet forsvandt, synes det som om Harerne har formeret sig, vistnok som Følge af Jordens forbedrede Drift, der skabte bedre Livsbetingelser for dem. I 1830—40 vrimlede det med Harer, saa en enkelt Mand kunde skyde 150—200 Harer hver Vinter, men da Bagladerne kom, tabte Morten Terrain igen.

3/5 1832 lovede Kongen Bønderne Jagtret paa deres Grund, hvis de ved Magelæg vilde samle deres Jord og indhegne den. 2/5 1840 udstedtes der en ny Jagtlov i Danmark og denne kom for første Gang til at omfatte Bornholm. Ifølge den fik Landmændene Jagtret paa deres Ejendom. 8/5 1894 kom en ny Jagtlov, hvori det bestemtes, at Jagtretten tilkommer Grundejeren.

Jagten paa Bornholm i vore Dage drives paa samme Maade som i det øvrige Land, kun Støver- og Gravjagt er meget lidt brugt. Vort eneste Pelsvildt er Mikkel Ræv. Den har særlig gode Betingelser herovre, da her findes mange Klippekløfter ofte bevokset med et Krat af Slaaen og Tjørn, der sine Steder er uigennemtrængeligt for Hunde, medens Mikkel kender de faa farbare Steder og ofte pudser Forfølgerne. De mange Kommuneplantager yder den ogsaa et godt Skjul. Den giver Jægerne mange fornøjelige Øjeblikke og mange Ærgrelser. Staar man paa en kun meterbred Sti med unge Graner paa begge Sider, kan han komme som en rød Streg over Stien, man hører ham ikke, og selv om Skuddet smelder, træffer det ofte der, hvor han har været. Det gælder om at staa urørligt stille, thi Mikkel er vagtsom. Det kan ske, han pludselig staar nogle faa Skridt fra én og kigger paa én. Da gælder det om at kunne være rolig og haabe paa, han gaar frem. Blot det mindste Blink med Øjet, og Mikkel er væk, man har ikke engang set ham snurre rundt. Aldrig kommer han paa samme Maade. — Han kan komme luskende, saa man kunde sætte sin Bedstemor til at skyde ham, og han kan komme, saa Løvet fyger om Poterne. Man træffer ham i Roemarken, i Moser, i Lyngen, i Smaaskov og Krat saa vel som i Skovene, men altid er han Jægernes store Oplevelse. Det er derfor Synd, at han bliver lagt for Had af mange, og det er uforstaaeligt, at de to store Jagtforeninger kan gaa med til at udtage særlige Rævejægere for at decimere Bestanden. — Bornholmerne kan selv ordne Mikkel. Man skulde tro, at Rovfuglenes Udryddelse maatte være en Lære. At Mikkel tager nogle Høns og ligeledes tolder af Vildtet er rigtigt, det er hans Natur, men han gør meget Gavn, og som Musejæger kan han ikke undværes i Skoven, nu da Ugler er en Sjældenhed. Meget sygt og anskudt Vildt gaar i ham, og til Slut maa han jo bøde med sin Pels, og den opvejer adskillige tamme Høns.

Raavildtet holdt sig lidt længere paa Øen end Kronvildtet. Omkring 1790 blev her indfanget Raavildt og sendt levende til Laaland, men fra nu af høres der ikke mere om dette. Pastor Melby havde lejet Jagten paa Øen for 3 Aar, og alle, som betalte 16½ Sk.,

kunde gaa paa Jagt, saa antagelig er Raavildtet blevet saa stærkt efterstræbt, at det blev udryddet. For at raade Bod herpaa blev det smukke Vildt genindført af Kaptajn Koefoed, Langemyregaard, Aaker, og Jægermester Kirketerp, Lehnsgaard, Østerlars. 1885 indførtes der en Buk og en Raa. Da Raavildtet har faaet saa stor Betydning for Jagten paa Øen, skal jeg her gengive, hvad »den gamle Kaptajn«, Jægernes Hædersnavn til Koefoed, flere Gange har fortalt mig, naar vi var paa Jagt sammen. »Vi vilde jo gerne have sat Raavildt ud i Almindingen og havde ogsaa købt to Stykker, da vi fik at vide, at der fra Kjøbenhavn var nedlagt Forbud. Da Dyrene kom til Øen, skulde vi anbringe dem et Sted, og paa vor Vej gennem Almindingen indtraf det beklagelige Uheld, at Tremmekassen gik i Stykker, og inden vi kunde faa standset Hestene, var Dyrene sprunget ud, og vi saa dem forsvinde mellem Stammerne. Saa var det jo sket. Raaen havde jeg købt paa Laaland, saa det er vor gamle Race, vi har faaet tilbage.«

Den første Vinter døde Raaen, men Aaret efter blev der udsat to Raalam, der var indkøbt paa Engestofte (Laaland). Skovrider Balsløw gav Vildtet Fred, og først i 1893 blev det første skudt (2 Bukke og 1 Lam). Fra 1893—1901 blev der i 8 Aar paa hele Øen skudt 319 Stykker, deraf 199 i Almindingen. De første Stykker udenfor denne faldt i 1895 (3). Raavildtet har saaledes slaet godt an herovre. Skovrider Steen, der afløste Balsløw, hadede Vildtet og fik ansat en Skytte for at faa det bortskudt, men det lykkedes heldigvis ikke.

I 1904 ansloges Bestanden af Raavildt i Almindingen til c. 400 Stykker, og dette Tal holdt sig nogenlunde konstant i c. 15 Aar, saa aftog det stærkt, fordi der kun blev sat meget faa Lam. Grunden hertil mentes at være den, at Raavildtet havde faaet Mund- og Klovsyge, og at Sygdommen ytrede sig paa den Maade, at Raaerne blev ufrugtbare. De tre strenge Vintre 1939-40—41-42 slog meget Vildt ned, skønt der blev hugget Egegrene og fodret med Hø, Roer og Marvkaal. Bestanden skal dog nok komme op igen, da Beskydningen i Almindingen, der betragtes som Avlscenter for Øen, er meget begrænset. Skovrider Nielsen værner om Vildtet, og det sker ofte paa en Jagt, at der kun skydes et à to Stykker Raavildt.

Raaen, der ovre maa skydes den $^{1}/_{10}$, er her fredet til den $^{20}/_{10}$. Der har været Forslag fremme om at søge Bukken fredet om Foraaret for paa den Maade at spare nogle af de gamle Raaer, som Hegnsskytterne nedlægger. »Naar de ikke har Horn, spiser vi dem selv«, fortalte Drengen troskyldigt, naar der blev spurgt, hvad de gjorde med de Dyr, hans Far skød.

De fleste Raadyr skydes paa Klapjagter, men den fineste Sport og den Maade, hvorpaa man bedst plejer Bestanden, er Pürschjagten. En tidlig Sommermorgen lige i Dagningen gaar man ad de kendte Stier til de Steder, hvor man ved, Vildtet staar. Der er maaske en gammet udlevet Buk, Returbuk, med daarlig Opsats, der skal skydes, eller en kraftig Buk, hvis Opsats mangler Grene, saa Stængerne er lige, en Morder kaldes den, og den kan i Brunsttiden blive farlig for andre gode Bukke, da disse under Kampen ikke kan opfange Stødet, saa Modstanderens Vaaben gaar gennem Paraden og let kan medføre Døden. Man ser meget saadan en Morgen. Naar Solen glitrer i Trætoppene, jubler Fuglene af Fryd over Dagens Komme, overalt er der Liv. Harerne tosser rundt efter hinanden, staar man stille, kan de løbe lige paa én. Mikkel kommer hjem fra sin natlige Udflugt. Sindigt slentrer han ned langs Vejsporet, sætter sig i en Solstribe, flytter med Bagpoten lidt om paa sin Indkvartering, snuser op i Luften og gaar videre. Det ser ud, som var der dyb Fred mellem Dyrene. Ofte maa man gaa forgæves, enten er den bestemte Buk ikke ude den Morgen, eller den har valgt en anden Ædeplads, maaske er den der, men er urolig, har hørt én, skønt man er gaaet frem med den yderste Forsigtighed, og forsvinder under højlydt »Skrækken«, der aver-

terer Dyrene i lang Afstand. En Skovskade eller Solsort kan skræppe op, Dyret kan staa daarligt for at anbringe et sikkert Skud, og andre Uheld kan støde til, men jo flere Modgange, desto mere sætter man ind paa at faa netop den Buk, og naar den saa ligger foran én med en smuk Bladkugle, er der rigelig Belønning for Anstregelserne. Let og smertefrit faldt den — en misundelsesværdig Død.

Haren findes over hele Øen, men meget ulige fordelt. Som Regel er der mange paa Sydlandet baade paa de gode Jorder og i Klitterne, medens der flere Steder paa Nordlandet kan være ret bart om dem. Ved stadig fremherskende Vestenvind flytter mange af dem fra Vestkysten over mod Øst og kommer først tilbage, naar Vinden drejer i Øst. I Almindingen er der forholdsvis faa Harer, hvorimod Plantagerne med de nærliggende Marker har en god Bestand. Der skydes en Del paa Klapjagter, men de fleste paa Spring. Haren har længere Fredningstid her, idet den først maa skydes den $^{20}/_{10}$, medens den i det øvrige Land maa jages fra $^{1}/_{10}$.

Af jagtbart Fuglevildt skal først nævnes Tjuren, selv om det er tvivlsomt, om her i Øjebliket er flere tilbage. 1891 blev der i Almindingen udsat 2 Haner og 4 Høner. Disse slog godt an. 1903 rejste jeg selv tre forskellige Tjurhøner med Kyllinger i Løbet af en Time. 1911 var der c. 60 Tjurer i Almindingen, og paa en Klapjagt i 1917 saa jeg fire gamle Tjurhaner i Kølvandslinie sejle ud over en stor Eng. Et flot Syn. Desværre forstod Jægerne udenfor Almindingen ikke at værne om disse Fugle. De skød løs paa dem, naar de viste sig, baade Haner og Høner, og da Tjuren trækker langt omkring, lykkedes det at faa dem udryddet, skønt det havde vist sig, at her virkelig var Betingelser for, at Fuglen kunde trives. Et Par senere Forsøg er desværre ikke lykkedes, men naar her engang bliver Fred, bliver de gentaget.

Sidst i Halvfemserne blev der gjort Forsøg med Urfugle, idet 7—8 Stykker blev indkøbt i Sverige og udsat i Almindingen. I November 1907 blev der igen udsat nogle Stykker. Desværre lykkedes Forsøget ikke, da her sikkert er for faa Bær. Paa en Klapjagt i 1910 saa jeg Jagtjunker Blechingberg skyde Øens sidste Urfugl, en gammel Kok.

Jagtselskab ved Borregaard, Rutsker. (Alfr. Kjøller fot.)

$^{23}/_{3}$ 1910 ankom der 3 Kasser med Ryper. Nogle blev udsat ved Hammeren og nogle paa Østre Indlæg i Almindingen, hvor de allerede forsvandt efter den første Vinter.

De første Fasaner kom her til Øen i 1880'erne. Med sine mange Bækløb og Smaaskove er Bornholm et ideelt Sted for Fasaner, og her er nu mange af dem. Den smukke, spraglede Fugl giver Anledning til mange vanskelige Skud.

Agerhønen, der er indført i 1870'erne af Kaptajn Koefoed, Eskildsgaard i Pedersker, er det gaaet noget tilbage med i de senere Aar. Her har været mange Høns, og det skal nok lykkes Øens Jægere at faa Bestanden paa Fode igen. I 1943 var Agerhønsene totalfredede paa Bornholm. Hønsejagten er vel

nok den Jagt de fleste sætter mest Pris paa, da man her samtidig har Lejlighed til at glæde sig over sin trofaste Jagtkammerat, Hunden.

Skovduer skydes der en Del af. De mange Smaaskove giver god Lejlighed, enten naar Duerne trækker fra den ene Skovholm til den anden, eller naar man stiller sig paa Anstand under de Træer, hvor Duerne plejer at sætte sig, naar de flyver op fra Stubben.

Desværre er det her paa Øen gaaet meget tilbage med Andejagten. Vore Yngleænder er aftaget stærkt. Aarsagen hertil er endnu ukendt, men ved at oprette Anderier, som er lette at passe, kan der raades Bod herpaa i Forbindelse med fornuftig Beskydning. — Trækket fra Nord har heller ikke været, hvad det var før. Jagten paa Ænder er fornøjelig, men kræver en god Hund, som kan finde og apportere de nedskudte Ænder. Det er denne Jagt, der indleder Sæsonen, saa der er altid Spænding den første Jagtdag. En Augustmorgen i Mosen er som en Fornyelse af Livet, man glemmer, man er blevet et Aar ældre, og ser kun den herlige Natur rundt om sig.

Naar der om Efteraaret kommer rigtig Gang i Trækket, kan man tilbringe nogle stemningsfulde Øjeblikke ved Mosen om Aftenen. Lidt før Solnedgang finder man sig en god Plads ved Mosen og dækker sig og Hunden, thi Ænderne har et skarpt Syn, og saa venter man paa, den første Stjerne skal tændes, for saa kommer Ænderne.

Man kan skyde Ænder paa Træk paa Stubmarkerne, og jeg har engang staaet paa Andetræk paa Christianshøj, et Aar der var mange Agern. Ænderne kom først, da det var mørkt. De store, tunge Fugle baskede næsten lodret ned mellem Egene og tørnede ofte mod Grenene. Jeg ventede hvert Øjeblik at faa en And i Hovedet.

Det er særlig Graa-, Pibe- og Krikand, der er almindelige, men Atling-, Ske-, Trold- og Taffeland falder ret ofte.

Hvert Aar kommer her Gæs til Øen, enten enkeltvis eller i Smaaflokke; kun undtagelsesvis kan en stor Flok Sædgæs slaa sig ned. Det er særlig Sydlandet, der faar de fleste Besøg. Graagaasen er en ret sjælden Gæst, medens Sæd-, Bram- og Blisgaas viser sig oftere.

Bekkasiner er her ikke mange af. De skydes nu og da paa Andejagter.

Skovsneppen træffes over hele Øen. Det ser ud som om det store Foraarstræk gaar uden om Øen, medens her under Efteraarstrækket kan være mange Snepper. Som Bornholmerne er Foregangsmænd paa mange Omraader, saaledes er de det ogsaa paa Jagtens. De har nemlig fra 1931 ved Lov faaet Sneppen fredet om Foraaret.

Den store Mosestrækning, »Ølene« i Østermarie, er det efter haard Modstand lykkedes Øens Jægere at faa fredet, saa vore Gæster, Vadefugle og Ænder, der i Aartusinder har hvilet deres trætte Vinger paa Trækket mod Syd, endelig har faaet et godt Fristed. Vadefuglene er ikke Genstand for regelmæssig Jagt.

Havet, der altid har været hver Mands Revier, har lige til Motorbaadene kom, ikke ydet ret meget til Jagten. De faa Fugle, man kunde liste sig til fra Land eller med Robaad, betød intet. Først da Motorbaadene kom, kunde der drives Jagt, og i den første Tid med godt Udbytte. Men i Aarene lige før nuværende Krig skulde alle paa Havet, en Dag talte jeg over 20 Baade udenfor Rønne, og saa var den Jagt delvis ødelagt. Ændernes Antal var allerede af ukendte Grunde aftaget betydeligt (i 1904 saa jeg ved Christiansø Flokke af Havliter paa flere Tusinde, nu er 50—100 i Flok store Tal), og de, der kommer herned, blev saa forjagede, at det var haabløst at sejle dem paa Skud. Har man ellers den rette Mand til at sejle Baaden, og man kun er to gode Venner, kan man faa en fornøjelig Dag ud af det. De mange forskellige Ænder, Ederfugle, Fløjlsand, Hvinand, Bjergand og frem for alt Havlit (Gaddis) giver Afveksling.

Hunden er Jægerens uundværlige Ledsager. Blandt de mange Racer, der gennem

(Henry Pedersen fot.)

Sandede Skrænter ved Stampen

(Parkso fot.)

Hvidkleven ved Jons Kapel

Fra Kongejagten 30. Maj 1930 Skovrider Bramsen, Kongen, Prins Valdemar, Skovfoged Seier. (Knare Rasmussen fot.)

Tiderne er dannet, er det den »staaende Hund«, der har de fleste Jægeres Interesse, da det uden den kun vilde være smaat bevendt med Fuglejagten. Her ovre ser det for Tiden ud, som om det er Pointeren, der har Têten. I 1942 var der af denne Type anmeldt 161 Hunde, et i Forhold til det øvrige Land meget stort Tal. Den saakaldte tyske Korthaar var for nogle Aar siden meget brugt her, da den var alsidig og gerne gik i Vandet, noget de fine Pointere ikke altid er glade for. I den sidste Tid er her kommet nogle gode Settere, ligesom flere andre Racer bliver afprøvede.

For at kunne pleje og værne Vildtet paa den rette Maade er det nødvendigt, at Jægerne slutter sig sammen og raadslaar om, hvad der skal gøres for at fremelske en god Bestand. Det er altid Hovedformaalet for en Jagtforening. Hvornaar den første Jagtforening stiftedes paa Bornholm kan desværre ikke oplyses, da de brave, gamle Jægere er gaaet til de lykkelige Jagtgrunde uden at efterlade sig noget skriftligt, men saa vidt jeg husker efter Samtaler, var Sønderherreds Jagtforening vistnok den første. Den stiftedes omkring 1870 og lidt efter lidt fulgte Øens Jægere Eksemplet og sluttede sig sammen sognevis.

For ikke at modarbejde hverandre dannedes der i 1902 en Hovedforening, der fik Navnet »Bornholms Jagtforening«. Heri optoges foruden enkelte Medlemmer alle de eksisterende Jagtforeninger. Naar paa den Maade alle Jægerne var samlet under en Hat, kunde der ved ensartede Regler og Bestemmelser udføres meget mere til Gavn for Vildtet. I de Aar Bornholms Jagtforening bestod, har den ogsaa udført et godt Arbejde. Der blev udbetalt Skydepenge for Krager og Skader og indkøbt Kragegift for over 1100 Kr. Til Blodfornyelse blev der indført 4 Raabukke, ligesom Foreningen sørgede for Indkøb af Harer, Urfugle, Ryper, Fasaner og Agerhøns. Ialt blev der anvendt over 12,000 Kr. til Indkøb af Vildt. Desværre er der ikke i Regnskabet altid ført Stykketal for det forskellige Vildt, hvad der kunde have haft sin Interesse. Foruden dette fik Foreningen Fredningstiden forlænget for adskillige Vildtarter og har derved bidraget til, at her virkelig blev en god Bestand paa Øen.

Da Landsjagtforeningen af 1923 begyndte sit Arbejde her ovre den 15/1 1934, faldt mange Medlemmer fra, og 1935 indstillede Bornholms Jagtforening sin Virksomhed.

For at øge Skydefærdigheden paabegyndte Rønne Jagtselskab i 1918 Flugtskydning paa Galløkken. Allerede samme Aar, som Landsjagtforeningen startede herovre, havde de den 3/6 deres første Flugtskydning og 8/4 1934 den første Markprøve. — Kort efter fulgte Dansk Jagtforening.

I 1943—44 blev der her paa Øen udstedt 2028 Jagtkort, saa der behøver ikke arbejdes for at øge Jægernes Tal, det er sikkert stort nok i Forhold til Vildtbestanden.

KONGEJAGTER

Hvornaar og hvem af de hedengangne Konger, der har drevet Jagt paa Bornholm, vides ikke, men den 7/6 1913 kom Hans Majestæt Kong Christian X til Rønne med Kongeskibet »Dannebrog« for at prøve Jagten herovre.

Da der ikke var nogen præsentabel Bil at opdrive, tog Kongen, Prins Valdemar og Hofjægermester Wedell-Wedelsborg med Toget og ankom Kl. 6 til Almindingen. Her blev de kongelige Jægere modtaget af Jagtjunker Blechingberg, og Jagten begyndte med det samme. Som vort Lands første Jæger viste Kongen allerede denne første Aften sin bekendte Færdighed som Riffelskytte ved at nedlægge fire kraftige Bukke. Prins Valdemar fik en Buk. Kongen overnattede paa Hotel »Jomfrubjerget og Kl. 3,30 næste Morgen fortsattes Jagten, der gav fire Bukke til Kongen, et meget fint Resultat.

19/6 1914 kom Kongen igen sammen med Prins Valdemar, Kammerjunker, Greve Knuth, Vosnæsgaard, og Kammerjunker Appeldorn. Kl. 18 mødte Jægerne ved Skovfogedstedet »Segen«, og under Skovrider Bramsens Overledelse begyndte Jagten, der varede til Kl. 21,30. Kongen nedlagde to gode Bukke og Greve Knuth en Buk. Næste Morgen Kl. 3,10 holdt Bilen igen ved Segen. Det var blevet Taage, saa Betingelserne for Jagt var daarlige, men alt gik over Forventning, idet Kongen skød to Bukke, Prins Valdemar en Buk og Greve Knuth og Kammerjunker Appeldorn hver en Buk.

3/6 1920 var Kammerherre Kaufmann Kongens Gæst. Det øsregnede hele Morgenen, saa der blev intet Udbytte, men det tog Kongen med ægte Jægerhumør.

18/5 1922 var Kongen ledsaget af Prins Valdemar og Prins Georg af Grækenland, sidstnævnte dog ikke som aktiv Deltager i Jagten. Kongen skød fire Bukke, hvoraf den ene var den største, Kongen hidtil havde nedlagt.

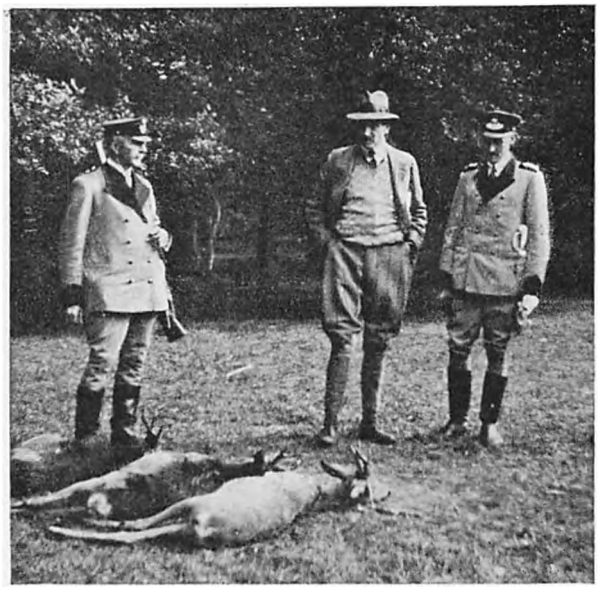

Fra Kongejagten i Almindingen den 8. Juni 1934. Skovfoged Seier, Kongen, Skovrider Nielsen. (Kaare Rasmussen fot.)

17/6 1927 havde Kongen Prins Valdemar med i Almindingen. Den Dag skød Kongen fire Bukke.

30/5 1930 var Kongen og Prins Valdemar ved Segen Kl. 4, men der var ikke noget Held med Jagten den Morgen.

23/6 1932 var Vejret koldt og regnfuldt, men Kongen mødte alligevel ved det sædvanlige Sted om Morgenen og fik heldigvis ogsaa en Buk.

8/6 1934 blev Kongen, der denne Gang var ledsaget af Storhertugen af Mecklenburg, modtaget af nuværende Skovrider Nielsen. Vognene fik hver sin Rute at køre, og ved Paraden mødte Kongen med fire fine Bukke og Storhertugen med tre.

Den hidtil sidste Kongejagt her var den 28/5 1938. For første Gang var Danmarks Kronprins med herovre som Jæger og var meget begejstret over den pragtfulde Natur. Da Morgenens lette Taagetæppe blev draget til Side, og Morgensolens Straaler spillede ind mellem Stammerne, præsenterede Skoven og Vildtet sig ogsaa paa den smukkeste Maade. Kongen skød to og Kronprinsen tre Bukke.

LITTERATUR:

Bornholms Skovdistrikts Driftsbog.
Bornholmske Samlinger. Bind X og XI.
Ravn, Rasmus: Borringholms Krønike.
Zahrtmann, M. K.: Borringholmerens Historiebog.
Weissmann, C.: Vildtet i Jægerborg Dyrehave.

BORNHOLMS HAVEBRUG GENNEM TIDERNE

AF KONSULENT HANS NIELSEN, NYKER

Hvad man ved om Havebruget paa Bornholm i ældgammel Tid, er ikke stadfæstet i nogen Bog eller anden skriftlig Overlevering. Kun senere Tiders Havebrugsinteresserede nævner lidt derom. Alligevel har vi en Bog, der kan fortælle os noget, nemlig Naturens egen, og for dem, der kender den, er den altid en Kilde at øse af. — Den bornholmske Plantevækst er meget righoldig, og mangfoldige Steder leder den os paa Sporet af de forskellige Vækster, vi kan tænke os brugt i Arilds Tid og helt op til vore Dage.

Da Egeskoven gik mod Nord, fulgte snart andre Træarter efter som Abild, Kirsebær og Hassel, og disse gav tidligt deres Bidrag til lidt Afveksling i den ensformige Kødspisning. Skovens vilde Løg blev tidligt indplantet ved Bopladsens indhegnede Jordstykke — Haven — og her gik Bornholms første Jorddyrker, Kvinden, og hægede om sine Planter. Lange Tidsrum skulde dog henrinde, før man fik samlet alle de Nytteplanter, vi nu dyrker.

Efter Valdemarernes sejrrige Togter mod Venderne følger der i Danmark en rolig og fredelig Tid, hvor Livet kan udfolde sig uden voldeligt Indgreb ude fra. Med Kristendommens Indførelse skyller en Bølge af Foretagsomhed ind over Landet. Munkene, der kom fra Frankrig, Holland og Tyskland, medbragte de første spæde Spirer og Frø til Danmarks gryende Havebrug. Klostrene rejste deres Mure rundt omkring paa de danske Øer, og store og smukke Haver anlagdes af kyndige Klosterbrødre. I Aaret 1162 ankom Danmarks Havebrugshelgen til Sjælland. Det var Biskop Absalons Ven og Studiekammerat fra den videnskabelige Højskole i Paris, Abbed *Vilhelm*, der kom for at grunde et Kloster paa Eskildsø i Roskilde Fjord. Med Kristendommen fulgte Fastetider for at spæge Kødet, og man blev tvunget til at give Afkald paa de umaadelige Mængder af Kød og Flæsk, der ellers udgjorde Danskernes Kost, og Grøntsager og Frugt blev sat paa Bordet. Selv om man knurrede højt, var man i nogen Grad tvunget til at »bide i det sure Æble« og »æde Græs«, som man udtrykte sig.

Paa Bornholm rejstes ingen Klostre, men ogsaa til vor Ø kom de havekyndige Klosterbrødre, der saaede og plantede nye og fremmede Planter. Munkene medbragte Podekviste af store og ædle Frugter, der blev indsat i de vilde bornholmske Abildtræer, som til dette Brug blev indplantet fra Skovene, hvor de maaske har groet i 4000 Aar. Man har nemlig i Pælebygningsfund ved Alvastra i Sverige fundet adskillige forkullede vilde Æbler fra denne Tid (Fornvännen 1910). Munkene, der i Reglen besad Tidens største Viden paa næsten alle Omraader, var ogsaa Læger og gik ud til den syge og lidende Befolkning for at lindre og læge alle de Sygdomme og Lidelser, der fandtes saa meget af. Til dette Formaal maatte man have Medikamenter, der i Reglen bestod af Planter, de saakaldte Lægeurter, som man dyrkede i Klostrenes Haver. Her paa Bornholm har man ogsaa indført og dyrket disse Planter, selv om Sporene efter dem er smaa og svage. Oppe paa Hammershus finder man en rig

Vegetation af Kalmus i den lille Dam ved Hovedporten, ligesom man finder den ved Kalbygaard i Aaker, begge Steder sikkert dyrket og indplantet af Munkene. Harpestreng anbefaler Kalmus mod Leversyge og gammel Hoste. En tysk Forfatter fra 1610 anbefaler Kalmus om Morgenen til de »grossen Herren«, der har drukket for meget om Aftenen. Under Pestepidemier skulde man gaa med Kalmusrod i Munden.

Løvstikke findes ret almindeligt i gamle Haver paa Bornholm (Lind 1918), ligesom man ofte finder Hjærtensfryd, Ambra, der paa Bornholm kaldes »Ruentræ«, Malurt, Saponaria (Sæbeurt), Balsam, Spanskkørvel, og efter hvad Pastor H. Møller, Vestermarie, meddeler, fandt han Imperatoria ostruthium (Mesterrod) i Smedehaven i Bodilsker, men den er senere forsvundet derfra. Bulmeurt findes hist og her paa Øen ved ældre Haver, rimeligvis ogsaa indført af Munkene, der benyttede dens Frø til at stille Smerter. Henrik Smith skriver: »Kager af Bulmeurtfrø, kastet i Vand, gør Fiskene vilde og Høns, som opfløjne ere, oc en Røg aff Bulmefrø under dem giort, nedfalde de oc ligge som de vaare døde, denne Konst bruge Landzknechtene og Taterne almindelige gierne«.

Bergstedt skriver i 1888 om Kulsukker (Symphytum officinalis): »Kaldes paa Bornholm »Kongsalidarod«, findes forvildet i Haver fra Dyrkning i ældre Tid«. Denne Plante har fra Oldtiden haft meget stor Anseelse til Saarbehandling, ja selv overskaaret Kød voksede sammen, om det kogtes med Kulsukker. Simon Paulli, 1648, fortæller om dens sammendragende Kraft, der kan komme til at virke alt for heftigt, en, som han selv skriver, »latterlig Historie oc Observation som sig hafver tildraget med en Huusmoder, som satte sig udi it Vandbad, beredt aff denne Wund-Urt, udi hvilket hendis Tieneste-Pige, som var Festemøe oc skulle med det første giftis, hafde toet sig udi, paa det hendis Festemand ingenlunde skulde tvifle, at hun endnu hafde sin Mødom«.

Dette gamle Lægemiddel er i den senere Tid atter kommet frem til Ære og Værdighed. En skotsk Læge C. F. Macalister, der fandt den dyrket ved mange Gaarde i Skotland og hørte den anbefalet, tog den op til kliniske Forsøg (The British Medical Journal 1912) og beviste ved disse, at der i dens Rod og Blade findes et lægende Stof, der kan faa selv de værste gamle purulente Saar til at granulere og lukke sig ret hurtigt.

Ogsaa en Del af vore Køkkenurter bragte Munkene med sig, men de har ikke forvildet sig udenfor Haverne, saa dem kan vi ikke spore ad denne Vej. Rødløg, Hvidløg, Kaal, Kørvel, Portulak, Salat, Gulerod, Pastinak, Selleri og maaske Rødbede har fundet Vej til Øen i en lille Pose hidbragt af en Munk.

Kristjern II indkaldte som bekendt hollandske Havemænd til Danmark, og paa Amager lever endnu Efterkommere af disse Hollændere, som stadig leverer fortrinlige Havesager til Hovedstadens Forbrug.

Her paa Bornholm er det sandsynligt, at *Peder Oxe*, som ejede 30 bornholmske Gaarde og var en stor Haveven, har indført nye Haveplanter, nyt Initiativ og nye Dyrkningsmaader. *Christian IV*, der ligeledes var ivrig Havedyrker og stærkt interesseret i bornholmske Forhold, maa ogsaa formodes at have givet bornholmsk Havebrug et godt Skub fremad.

Vidtfarende har Bornholmeren altid været, saa det er muligt, at Landets egne Sønner paa deres Farten i fremmede Lande har fundet en Del af vore Haveplanter og hjembragt dem som Frø og Stiklinger. Tidligt har man plantet saa sjældne Træer som Figen, Morbær og Valnød, der sikkert er hjembragt af søfarende Bornholmere, der har plantet dem i Hjembyens varme og solfyldte Haver, hvor der om Sommeren findes helt sydlandske Betingelser, saaledes at disse krævende Planter har faaet en Udvikling, der svarer til den, de har i Mellemeuropa. Valnødtræet i Købmand Holsts Have i Svaneke havde før Fimbulvinteren 1942 en Udvikling, der ikke stod tilbage for de berømte Valnødtræer paa Øen Mainau i Bodensøen. I Bølshavn staar en Pil,

der er hjembragt af en Skibsfører, som skar den som Stikling paa Napoleons Grav paa Sct. Helena. Mange sjældne Potteplanter er paa denne Maade gennem Tiderne bragt hjem for at glæde blomsterelskende Venner. Gennem Tiderne har Forbindelsen med Tyskland været meget livlig, det er derfor sandsynligt, at der derfra er hjembragt Træer eller Podekviste af en Del Frugttræer. Kæmpestore, gamle Frugttræer vidner om, at her tidligt er plantet Træer med store og gode Frugter, hjembragt ude fra.

Af Æbletræer findes her mange gamle Eksemplarer, hvis Oprindelse ikke kan udredes; vi kalder dem Lokalsorter, fordi det ikke andre Steder har været muligt at faa dem identificeret eller sortsbestemt. En Del af disse Lokalsorter har været forelagt tyske, svenske og danske Pomologer, men ingen har kendt dem, og man maa derfor gaa ud fra, at de er af bornholmsk Oprindelse. De er fremkommet af tilfældige Æblekerner og opvokset i en Skovkant eller ved et af de mange Stengærder, der hegnede Marken og gæstfrit gav Plads for Buske og Træer, saa det fik Præg af et levende Hegn. Fra disse Steder er de saa flyttet ind i Haverne, og var det nogle særlig gode Frugter, blev de podet i de vilde Skovabild, som man hentede i Skovene, hvor de voksede i stor Mængde.

Blandt disse Lokalsorter findes der nogle, som er rigtig gode. Der er f. Eks. *Dyndegaardsæblet;* Modertræet staar i Haven paa Dyndegaard i Rutsker; det er det største

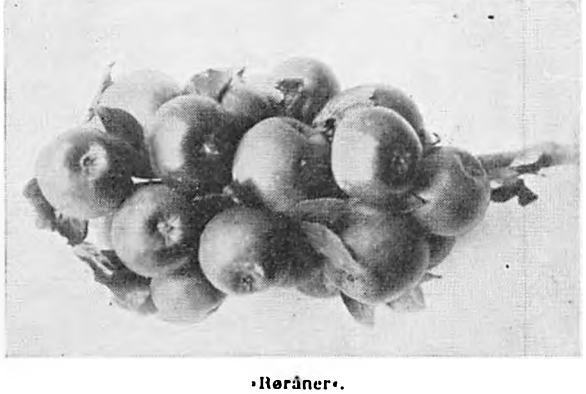

»Rørâner«.

Valnødtræet i Svaneke. (Johs. Hammer fot.)

Æbletræ, jeg har set, og det skygger over et Areal paa over 1200 Kvadratalen. Det fortælles, at Sorten stammer fra Kerner af Æbler, der var bjerget i Land fra en Stranding ved Vang, men denne Version kender man fra andre Steder, saa det behøver ikke at passe.

Granegaardsæblet fra Granegaard i Nyker er ogsaa en paa Øen stærkt udbredt Sort. Det er et meget haardført og frugtbart Træ, hvis Frugt yndes af mange Mennesker.

Paa Østbornholm findes en af Øens ældste Lokalsorter, nemlig »*Rørân*«. Rân er et bornholmsk Ord for Stribe, og »Rørân« betyder derfor »Rødstriber«. Enkelte Steder paa Øen gaar det under Navnet »Rødstraaler«, hvad der jo faktisk er det samme. Dette smukke røde Æble har megen Lighed med det amerikanske Æble Jonathan.

Der kunde nævnes mange flere gode bornholmske Æblesorter med gode bornholmske Navne, f. Eks. »Lailaplugga« og Askeæble, som paa Bornholm hedder »Kommiansæble«, og som har en vis Betydning paa sine Steder.

Her findes nogle Blommesorter, hvoraf navnlig bør nævnes den rodægte, grønne Reine Claude, som er mindst lige saa god som den almindelig kendte Grøn Reine Claude. Ved rodægte forstaar man i Gartnersproget,

at man kan plante de Skud, der fremkommer fra Rødderne uden Forædling og faa nye Træer med alle Modertræets Egenskaber, baade gode og daarlige.

Bornholmsk Kæmpeblomme er udbredt fra Mathiesens Planteskole i Korsør og har maaske faaet lidt Udbredelse uden for Øen.

Kirsebær forskaffede man sig ved at indplante nogle af de bedste Fuglekirsebær, som der findes i Mængder i Skovene herovre. De er meget variable, og der findes mange ret gode Sorter i gamle Eksemplarer i mange Haver.

Omkring 1800 skrives der i en Indberetning til Amtmandsskabet: »Kartoflen er ved at blive udbredt og have paa mange Pladser overgaaet til at blive Markfrugt«.

Daværende By- og Herredsfoged, Assessor Viborg skrev 1806: »En Bonde kan have en halv Skjeppe Land indhegnet Have. Her finder man en Gulerød, en Pølse-Urt, en Smule Grønkaal, og nogle faa Kartofler. Af Lugning har jeg for min Del aldrig seet Spor i en Bondehave, og hvor Kartofler hyppes skeer det mestendels med Hænderne. Hist staar et surt Kirsebærtræ, Kræft har allerede fortæret de to Trediedele, her beklager et kroget Pæretræ Stormens Ubarmhjertighed, og støtter sit hældende Liv paa en afskaaren Balkon. Saaledes alting. Der er ikke Spor til Orden. Ikke Kjendetegn til Plan, og dersom det var gjørligt burde den bornholmske Bonde, lig hin hollandske Maler, skrive over Indgangen: »Dette er en Have«. Videre fortsætter han med en Omtale af Haverne i Rønne, og om Strandings-Kommissær Tønnes Rasch's Have, der var beliggende ved det nuværende Missionshotel, skriver han: »Ved Rasch's Have var Bevis paa hvad den omhyggeligste Pleje formaaede. — Man forestille sig en Have tæt nede ved Havet, anlagt i den løse Sand, der maaske har et Underlag af Kul, og altsaa efter sin Natur er det ufrugtbareste der er til, udsat for Vindenes dødgjørende Aandedræt. I denne Have har den smilende Natur dannet sig et eget Eden, og i denne Have har hun udstrøet sin Velsignelse, der overgaar al Forstand. Denne frappante Kontrast har ofte bragt mig endog til at lee. Saa store Blomkaal som i Rasch's Have har jeg aldrig seet, end ikke paa Amagertorv i Kjøbenhavn, saa tidlige Havesager af ethvert Slags frembringes ingensteds paa Bornholm uden her, ingensteds ser man en saadan Træskole, og ingensteds saa dejlige Frugter af alle Slags — Haverne i Rønne frembringe og en stor Mængde Blomster. Ved disses Opelskning udmærker sig især Blomstervennen, Toldkasserer Heiberg. I hans mørke Bolig smiler en evig Vaar, og det er som hans Blomster aldrig afflorerede. Saadanne Mænd beviser ved deres Eksempel hvad Lyst, Flid og Omhu kan udrette. Asparges og Jordbær frembringer og Rønne i Overflødighed og disse herlige Sager nyder man i en Mængde man ikke i Almindelighed kjender til andre Steder. Jeg maa med alt dette dog tilstaa, at Kjøkkensager kunde produceres i større Mængde og bedre end nu sædvanligen skeer«.

Fra Søndre Herred foreligger en lignende Indberetning til Amtmandsskabet, og her tegnes et betydelig lysere Billede af Havebruget paa Landet. Man dyrker paa adskillige Gaarde saa megen Frugt, at der i frugtrige Aar kan sælges nogle Tønder Frugt til København. Af Køkkenurter dyrkes der i Landbohaverne: Grønkaal, Persille, Purløg, Græsløg og Timian. Hvidkaal indførtes oftest fra Amager, ligesom der indkøbtes Gulerødder fra Hasle, hvor man dyrkede disse i Mængder. Til Slut skrives: »Landets Beliggenhed opmuntrer til Havebrug. Med en god Vind kan man paa 5—6 Dage komme herfra til St. Petersborg, og endnu kortere Tid til Riga og andre Russiske Havne, hvor Frugten almindeligen betales meget dyrt«. Senere fortælles, at Svaneke var Træfrugternes Hjem paa Bornholm. I Aarene omkring 1830 indførtes der en ikke ringe Del Frugttræer fra det Kongelige Rentekammers Planteskoler. Det bornholmske Efterslægts-Selskab indførte en Del Frugttræer fra samme Sted og solgte dem til Indkøbsprisen for at fremme Frugtavlen paa Øen. Ved en Del af Øens

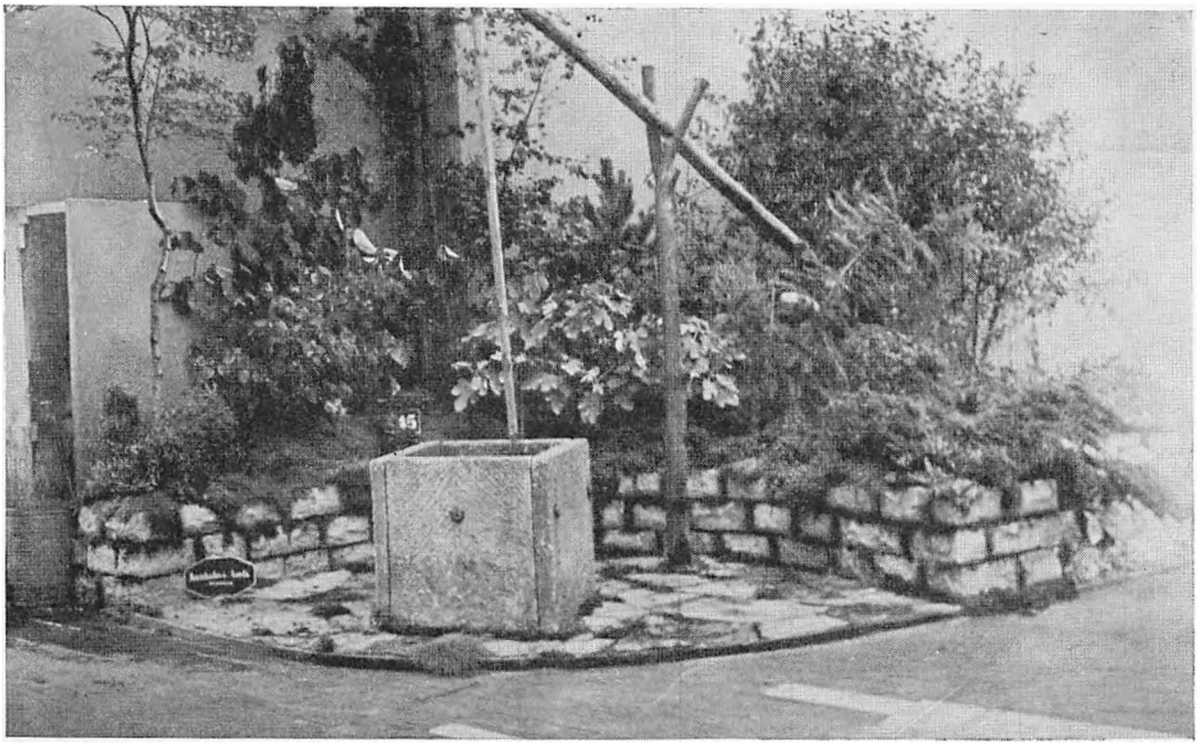

Bornholms Haveselskabs Stand ved Østlifternes Haveselskabs Jubilæumsudstilling i Forum 1938.

større Gaarde findes nu ret store og gode Haver med mange Frugttræer, og ved nogle Gaarde er der ogsaa plantet mere sjældne Træer som f. Eks. Platan, hvoraf der i Dag findes enkelte store og smukke Eksemplarer.

En af de Mænd, der kom til at betyde meget for Havebruget paa Øen, var Plantør *H. C. Kofod*, »Graneli«. Han fødtes 1840 og begyndte i en meget ung Alder at interessere sig for Højlyngens Opdyrkning og Tilplantning. Ved Selvstudium naaede han en forbausende Viden om alle Forhold inden for Havebruget, og ved et enestaaende Arbejde ryddede han Lyng og Sten i Aaker Højlyng, og snart groede der en stor og smuk Have ved hans Hjem »Graneli«. Hertil valfartede Folk i Tusindvis for at se og lære, og Kofod var utrættelig til at fortælle og forklare.

1889 indvarslede Bornholms landøkonomiske Forening til nogle Havebrugsmøder, hvor Plantør Kofod talte og agiterede for Oprettelsen af et Haveselskab, som resulterede i Bornholms Haveselskab. For at faa Gang i Sagen uddannede Kofod nu en Stab af Vandrelærere, der gik ud til Medlemmerne for at beskære deres Frugttræer og vejlede dem i Havebrug. I 26 Aar ledede Kofod Bornholms Haveselskab, og i denne Tid gjorde han et stort Arbejde for Havebruget og naaede et Skridt frem mod det store Maal, som han havde sat, nemlig »at gøre Øen til en Have i Østersøen«. Der arrangeredes Udstillinger, afholdtes Kursus og Foredrag, og flere Gange var fremmede Havebrugsfolk Talere. Desuden skrev Kofod en hel Del af Havebruget og var altid villig til med Raad og Vejledning at hjælpe dem, der ønskede et godt Raad. I 1923 lukkede den gamle Planter sine Øjne og gik ind til Hvilen, men hans Navn vil staa til sene Slægter, idet en Kreds af taknemmelige Mænd dannede et Fond, *Granelifonden*, der hvert Aar uddeler Belønning til Mennesker, som har arbejdet i Kofods Aand med at rydde Udmark, plante Skov og smykke Øen med Haver.

Efter Kofod, »Graneli«, fulgte adskillige

H. C. Kofod, Graneli.

Mænd, der har videreført hans Arbejde. Der var *Hans Pedersen,* Staalegaard i Nyker, der som Kofods Afløser som Formand for Bornholms Haveselskab gjorde et betydeligt Arbejde for Bevarelsen af en Del af de gamle bornholmske Frugtsorter.

Af andre af Kofod, Graneli's Efterfølgere som Forkæmpere for Sagen bør nævnes afdøde Plantør *Julius Hansen,* »Bolsterbjerg«, hvis smukke Haveanlæg stadig besøges af mange Mennesker Aaret rundt. Det er anlagt i et kuperet Klippeterrain som saa mange andre bornholmske Haver. Disse Klippehaver findes der naturligvis ikke Magen til i det øvrige Land, og de er saaledes noget ganske særligt bornholmsk, ikke alene paa Grund af deres landskabelige Skønhed, men ogsaa fordi der i disse kan trives Planter, som ikke ellers kan gro i dansk Muld.

I 1917 ansatte Bornholms Haveselskab og De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger en Havebrugskonsulent, *Hans Nielsen,* Nyker, for at vejlede Medlemmerne.

Havebrugssagen har i de senere Aar sat flere nye Skud, og et saadant er Skolehaven, som kom til Bornholm, og den fik i Lærer *A. Harild,* Bodilsker sdr. Skole, en varm Forkæmper. Han anlagde en smuk Skolehave ved sin Skole, hvor Børnene med Lyst og Interesse fik den første Vejledning i Havebrugets Mysterier. Ogsaa udenfor Skolen arbejdede Harild for Skolehaven, idet han rejste rundt paa Øen og holdt en Række Foredrag om sit Arbejde i Skolehaven. Harilds Arbejde i denne Sags Tjeneste paaskønnedes i saa høj Grad, at han blev valgt ind i Bestyrelsen for Landsforeningen »Skolehaven«, og ved et nordisk Lærermøde i Finland talte han for nordiske Lærere om sit Hjertebarn.

Ogsaa Kolonihavebevægelsen naaede til Bornholm, hvor der omkring 1930 oprettedes en lille beskeden Afdeling i Rønne, som snart arbejdede sig frem til at tælle et Par Hundrede Medlemmer. Krigsaarene har givet Kolonihavebevægelsen stærk Medbør, og der findes nu Afdelinger i alle de bornholmske Byer. Flere af Bykommunerne har været meget forstaaende overfor Bevægelsen; saaledes er der baade i Rønne og i Hasle udlagt et betydeligt Areal til permanente Haver.

De Spirer, som Munkene plantede paa Bornholm, har gennem Tiderne vokset sig til et stort Træ med Rødder, der gaar dybt i den bornholmske Jord, og selv om her ikke findes særlig store og imponerende Haveanlæg, saa er der en stor og stærk Interesse for Havebruget paa Bornholm. De bornholmske Haver, særlig i Byerne og langs Kysterne, er vel kun smaa, men der findes et Mylder af smukke Blomster, der ofte faar de besøgende til at standse og beundre, hvad en Haveven har faaet udrettet med smaa Midler. Bornholmerne er glade for Blomster, og de fylder gerne deres Haver med mange og helst sjældne Planter, dette ses ogsaa tydeligt i Vinduerne, hvor man finder ualmindelig mange og smukke Potteplanter. Der staar endnu — plejet og bevaret gennem Generationer — de gamle Munkes Myrter og Nerier.

LITTERATUR:

N. H. Bergstedt: Bornholms Flora. Botanisk Tidsskrift. Bd. 13. Kbh. 1883.

Sv. Bruun og Axel Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til 1919. Kbh. 1920.

I. B. Daugaard: Om de danske Klostre i Middelalderen. Kbh. 1830.

Harpestreng: Gamle danske Urtebøger, Stenbøger og Kogebøger. Udgivet ved Marius Kristensen. Kbh. 1908—15.

J. Lind: Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger Kbh. 1918.

Johan Pauli: Dansk oeconomisk Urtebog. Kbh. 1761.

Chr. Pedersen: Bidrag til Fremstilling af Danmarks Havebrug i Middelalderen. Kbh. 1902.

M. B. Swederus: Några drag ur våra köksväxters äldre historia. Stockholm 1911.

Fr. Thaarup: Materialier til den danske Stats Havekulturs Historie og Statistik. Kbh. 1843.

Fr. Thaarup: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. Tiende Stykke, Bornholms Amt og Christianso. Kbh. 1819.

SKIBSFART, HANDEL OG FISKERI

AF REDAKTØR H. P. SONNE. KØBENHAVN

Der var stort Halløj paa Rønne Havn Nytaarsaften 1900. Det gik langt udover de sædvanlige, ungdommelige Nytaarsspektakler. Skæggede, alvorlige Skippere gik i Spidsen med en Ihærdighed, som om de vilde besværge Fremtiden, og det er maaske ikke helt udelukket, at der i deres Underbevidsthed har dæmret noget i den Retning. De indsigtsfulde af dem var begyndt at blive klar over, at den store Sejlskibsfart i den Form, den hidtil havde været drevet fra Bornholm, ikke ret længe kunde fortsættes med Udbytte, men om Udvejen af dette Dilemma var man uenige.

Imidlertid nu drejede Aarhundredet, og og det skulde markeres. De fleste af de store Skibe, Barker, 3 Mast-Skonnerter og Brigger — store efter bornholmske Forhold, for ude i den store Verden var man forlængst begyndt at lave Sejlskibe i det mangedobbelte Format — var dette Aar kommet hjem inden Jul og laa nu udlossede og aftaklede Side om Side langs den indre Del af Kaolinkajen. Man maatte springe fra det ene Skib til det andet for at komme om Bord. Spredt rundt i Havnen laa mindre Rønneskibe, der endnu var i Fart. Ialt var der vel et halvt Hundrede Skibe i Havnen. I de smaa, lune Kahytter gav Skipperne og deres Koner Kur for Venner og Bekendte, et Glas Vin eller to blev drukket til Ære for det nye Aarhundrede, og ude paa Dækket blev der afbrændt Signallys, og Skibenes Beholdninger af Nød-Raketter gik til Vejrs under glade Raab. De store Børn blev sat til at dreje paa Taagelurerne, og ind imellem hørtes de stærke Knald fra Skibenes smaa Signalkanoner.

Fra Festen paa Havnen vandrede Skipperne med deres Koner og store Børn adstadigt op til Kirken, hvor de mødtes med Byens andre Borgere til den højtidelige Midnatsgudstjeneste. Kirken var stuvende fuld, saa mange maatte staa op.

Det var en mærkelig Nytaarsaften, fuld af en højtidelig Spænding, svarende til det sjældne Tidehverv. Og den næste Morgen blev der givet Kongesalut — 27 Skud — fra den gamle Kanon nedenfor Lodsvagten, hvis Opgave det ellers var under Taage at lede Postdamperne fra København sikkert i Havn. Alle Skibene havde nu iklædt sig deres Pynt af Signalflag fra Top til Lønning, og man kunde konstatere, at »*Fire Stjerner Cognac*« — saaledes kaldtes populært Agent Mogens Christiansens Kontorflag, et hvidt C, omgivet af fire Stjerner paa rød Bund — endnu vajede over en Snes velholdte Sejlskibe. Den gamle Agent havde gennem mange Aar været Bornholms største Sejlskibsreder, og han holdt endnu Têten, medens de andre store bornholmske Rederier — P. Bergs i Nexø, M. Smidts og R. A. Holsts i Svaneke f. Eks. — allerede i nogle Aar havde været stærkt paa Retur. En halv Snes Aar længere frem i Tiden var ogsaa Agentens Flaade svundet ind til en Skygge af, hvad den havde været.

Økonomiske Omvæltninger er knyttet til bestemte Forhold i Tiden, og forsøger man bagefter at betragte Udviklingen, kan man

næsten se den dreje sig om et bestemt Punkt ligesom en Port omkring sine Hængsler. Et saadant Hængsel er Aarhundredskiftet i Bornholms økonomiske Historie. Fra dette Øjeblik tog en paabegyndt Udvikling Fart. De gamle Sejlskibe blev fortrængt fra Havene af de maskindrevne Skibe. Handelen, der gennem Generationer havde haft sine Centrer i de gamle Købmandsgaarde, blev under Paavirkning af den nyanlagte Jernbane og hele den tiltagende Trafik Genstand for en dybtgaaende Omformning. Fiskeriet, der i Aarhundreder havde været drevet under næsten uændrede Former, gennemgik som Følge af Petroleums- og Oljemotorens sejrrige Fremtrængen en helt revolutionerende Udvikling.

Lad os først se paa

SKIBSFARTEN

Paa Bornholm havde Sejlskibene deres Kulminationstid fra Begyndelsen af 1880'erne til hen i 90'erne. Tager vi et Tidspunkt, der nu ligger ca. 50 Aar tilbage i Tiden, 1893, da den bornholmske Handelsflaade baade med Hensyn til Antal og Størrelse — skønt ikke mere i Indtjeningsevne — var nogenlunde paa sit højeste, saa viser Flagbogen, at der dengang var hjemmehørende paa Bornholm 201 Sejlskibe paa ialt 13—14,000 Brutto Registertons. Allinge havde 13 paa tilsammen ca. 300 Tons, Hasle 7 med en lignende samlet Tonnage, Nexø 37 paa tilsammen godt 2000 Tons, Rønne 73 paa 7—8000 Tons, og Svaneke, som gennem mange Aar var Bornholms næststørste By baade med Hensyn til Skibsfart og Skibsbygning, havde 66 Skibe paa henimod 3000 Brutto Tons. Allerede 15 Aar senere, omkring 1905—10, var Flaaden svundet stærkt ind, og i Dag — 50 Aar senere — findes der paa Bornholm ikke mere noget rent Sejlskib, men omkring 57 Motorsejlere paa tilsammen 3700 Brutto Tons. Tager vi for Sammenligningens Skyld, hvad de enkelte Havne har af Skibe, saa viser det sig, at der i Allinge er hjemskrevet 1 Skib paa 40 Tons, Hasle er som eneste By gaaet stærkt frem og har nu 12 Skibe paa ca. 880 Tons, Nexø har 6 paa 470 Tons, Rønne 35 paa godt 2200 Tons, og Svaneke er gaaet ned til 3 Skibe paa 110 Tons. Det største Sejlskib, Bornholm har haft, Barken »Jørgensen« paa 591 Brutto Tons, eksisterede endnu i 1893. Den største Motorsejler i Øjeblikket er 3-mastet Motorskonnert »Cornelia« af Nexø paa 248 Brutto Tons.

Denne Nedgang i Sejlskibstonnagen modvirkes til en vis Grad af den betydelige Stigning, der i Løbet af de samme 50 Aar har været i de to bornholmske Dampskibsselskabers Tonnagetal. Ogsaa Fiskerflaaden er i dette Tidsrum vokset.

Søfarten er — naturligvis kan man sige — et ældgammelt Erhverv paa Bornholm. Vor Ø har sandsynligvis haft Søfolk saalænge den i det hele taget har været befolket. Fiskeri har været drevet i Aartusinder og Søhandel allerede før den historiske Tid. Historien viser, at Bornholm i Perioder har haft stor Overproduktion af Søfolk, saa bornholmske Sømænd har maattet søge deres Erhverv i det øvrige Danmark eller i Udlandets Handels- og Krigsflaader. En Statistik saa sent som fra Begyndelsen af Halvfjerdserne i forrige Aarhundrede giver et slaaende Indtryk af, hvilken Rolle Søfart og Fiskeri spillede for Bornholmerne. Af hver 1000 Beboere paa Bornholm levede dengang 102 af Søen, medens Danmark som Helhed af hver 1000 Indbyggere kun havde 26, der søgte deres Erhverv ved Søfart eller Fiskeri. Man traf paa det Tidspunkt bornholmske Søfolk spredt over hele Verden, andre gik i Land og skabte sig et Erhverv som Købmænd, Befragtere, Lodser eller Havnefunktionærer. Overalt i Verden, hvor bornholmske Skibe kom hen, kunde de træffe Landsmænd, der bad dem om at bringe Hilsen med hjem. Endnu i vore Dage færdes man — for at tage et Eksempel — ikke meget paa Københavns Havn uden at høre det kære hjemlige Tonefald fra bornholmske Sømænd, der har faaet Stillinger som Funktionærer i

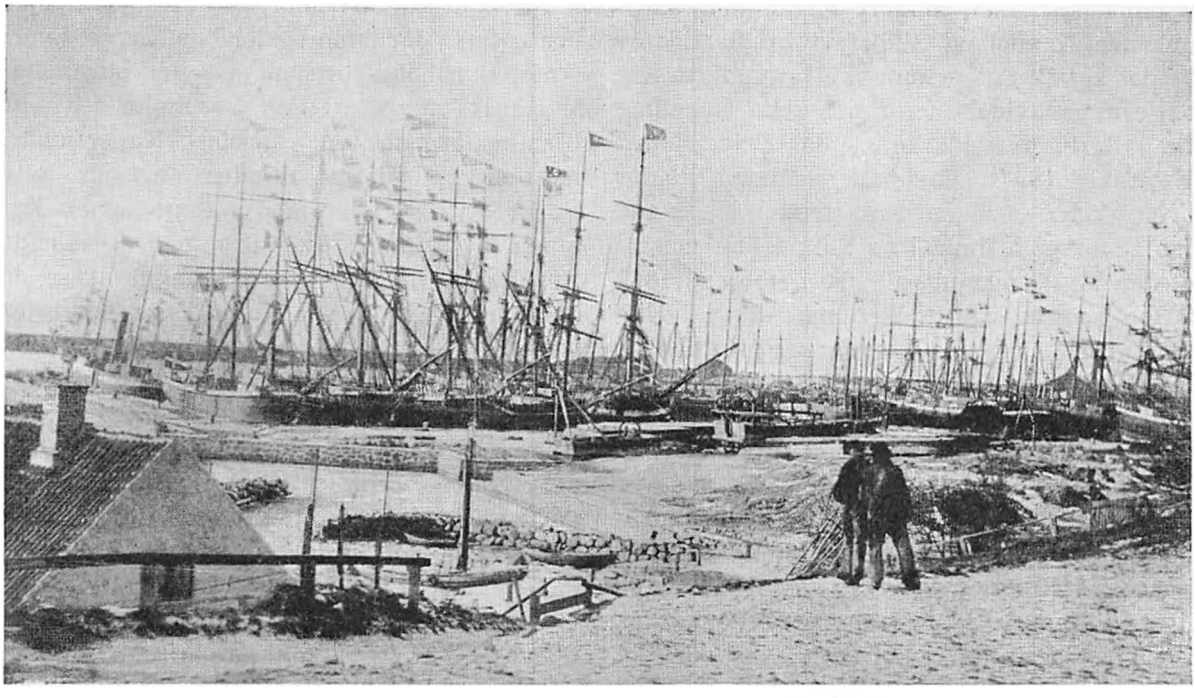

Der flages i Byen og paa Havnen. Fra Rønne Havn i 1880'erne.

Havnevæsenet, som Lodser, som Pakhusforvaltere eller i andre Erhverv med Tilknytning til Sølivet. Mange bornholmske Kaptajner og Styrmænd er ansat i de store københavnske Rederier, men denne Udvandring af Søfolk fra Bornholm er sikkert nu paa Retur, idet der ikke mere uddannes det Overskud af bornholmske Søfolk som i tidligere Tid. — Den bornholmske Navigationsskoles Nedlæggelse i 1922 er et Fingerpeg i denne Retning. Sandsynligvis er det ikke saa meget Lysten og Udlængslen, der mangler, som Uddannelsesmuligheden. De moderne, maskindrevne Skibe har jo i Forhold til deres Transportkapacitet ikke nær det Behov for Mandskab som de gamle Sejlskibe. Saadan er Udviklingens Gang, og den bornholmske Ungdom finder maaske nu et baade bedre og tryggere Erhverv paa andre Felter. Maaske er der ingen Grund til at begræde den forsvundne Romantik.

Søfartens Vilkaar er nøje knyttet til Handelen, og naar den bornholmske Skibsfart i tidligere Aarhundreder ikke selv kunde brødføde de opvoksende Generationer af Sømænd skyldes det dels den ringe Handel paa selve Bornholm, dels den Omstændighed, at Bornholm ikke havde Havne, der tillod en Udvidelse af Skibenes Antal og Størrelser.

Hvor skulde den store Omsætning komme fra i en Befolkning, som (i 1801) talte knap 20,000 Sjæle, og som »i ajl ærena Tid« havde været vant til at forsyne sig selv med næsten alt, hvad den brugte af Tøj, Møbler, Levnedsmidler, Drikkevarer osv. I 1782 vidste Bornholmerne endnu ikke, hvortil de skulde bruge Kaffebønner fra et strandet Skib. Man prøvede at koge dem til Svinene, som imidlertid ikke vilde æde dem. Paa Bornholm var i 1769 hjemmehørende 22 Skibe paa fra 5 til 17 Commercelæster (det dobbelte i den senere Beregningsmaade med Netto Registertons). Omkring 1800 har denne Tonnagemængde nok omtrent været fordoblet, hvilket selvfølgelig er en relativ stor Stigning, men ikke stor nok til at tjene mægtige Formuer hjem til Bornholm. Der var Bornholmere, som skabte store Formuer paa Handel og Skibsfart, men det skete mest udenfor Bornholm.

Langsomt, men sikkert havde den bornholmske Handel og Skibsfart imidlertid arbejdet sig frem, og man var begyndt at tale om Havneudvidelser for at skabe Grundlag for yderligere Udvikling, da Krigen med England i 1807 væltede alle saadanne Planer over Ende. Hvilken Katastrofe, den betød for Danmarks Handel og Søfart kan maales af den Kendsgerning, at ikke færre end 1381 Skibe, som sejlede under dansk Flag, i Krigens Aar — og navnlig i dens første Tid — blev prisedømt i England, og Hundreder af Søfolk, deriblandt mange Bornholmere, maatte tilbringe Maaneder og Aar i engelsk Prison. Danmarks Svar paa Ranet af vor Flaade blev Kaperkrigen, og i den kom Bornholm til at spille en meget betydelig Rolle — i Forhold til sit Folketal sikkert den betydeligste af nogen dansk eller norsk Landsdel. Øen havde en god Beliggenhed, hvor det gjaldt at genere den engelske Skibsfart til og fra Østersøen, Priserne kunde bringes ind under Beskyttelse af Christiansøs Kanoner eller de bornholmske Kystbatterier, og den dristige Legen Kispus med Fjenden har sikkert tiltalt noget i den bornholmske Sømands Karakter.

Den mest fremstaaende Skikkelse i den bornholmske Kaperhistorie er Ridder *Caspar Henrik Wolffsen*. Ridder blev han udnævnt til af Kongen som Belønning for de modige Kup han udførte, og han vandt over hele det danske Land en enestaaende Popularitet og fik Tilnavnet »den bornholmske Tordenskjold«.

Der var mange andre Bornholmere, der skabte sig Ry under Kaperkrigen. Blader man i Historien fra de Aar, er det ejendommeligt at se alle de bornholmske Navne, man støder paa ogsaa i Skibe, som er hjemskrevne i andre danske Havnebyer. — Det vrimler blandt Kaperførerne med Navne som Brandt, Birch, Kofoed, Sonne, Rønne, Rasch, Pihl, Rømer, Wichmann osv. En Bornholmer *Jens P. Bødker*, som drev Kaperi fra Helgolandsbugten, nævnes for sin Dristighed.

Flere af de københavnske Kaperfartøjer hed enten »Bornholm« eller bar Navne, hvori Ordet Bornholm forekom — »Den bornholmske Falk« for Eks. Paa Bornholm selv var hjemmehørende en anselig Kaperflaade, mest bestaaende af mindre Fartøjer, selv Baade og Eger blev udstyret med smaa Kanoner og kaprede løs, ofte med straalende Resultater. Det er ejendommeligt at se de blomstrende krigerske Navne, disse Fartøjer bærer — »Fanden«, »Hugaf«, »Hvide Ørn«, »Løven«, »Slangen«, for at nævne nogle af de mest karakteristiske. Midt i al denne Drabelighed virker det pudsigt at se et Fartøj bære Navnet »Forsigtigheden«. Det var oven i Købet et af de faa af disse Smaaskibe, der bar 2 Kanoner, medens mange maatte nøjes med een.

At Bornholmerne var flittige Kapere kan man se deraf, at Amtmand Thaarup den 27. November 1807 — kun tre Uger efter, at han havde udstedt sit Kaperreglement — kan indberette, at der indtil da til Bornholm er indbragt 9 engelske Skibe til en lavt anslaaet Værdi af 3½ Tønde Guld. Alene i 1813 blev der ved Priseretten i Rønne dømt Skibe og Ladninger til en Værdi af over 3 Millioner Rigsdaler. Der var saa travlt, at der endog maatte laves en Prisedomstol i Arnage, som af den Grund for Lejligheden blev ophøjet til Købstad. Det skete dog saa sent i 1813, at Arnageboerne ikke fik megen Tid til at sole sig i deres nye Værdighed. Det var kolossale Summer, der kom ind ved Kaperiet, men der var intet Forslag i disse Penge. Hvad Dyrtiden og et stort Forbrug ikke havde slugt, det tog Statsbankerotten. Caspar Wolffsen havde taget over 30 værdifulde Priser og blev en Tid regnet for Millionær, men da det hele var forbi, ejede han ikke mere, end da han begyndte. Han blev som Belønning for sine Bedrifter udnævnt til Toldinspektør for Bornholm, og han blev en dygtig Toldmand. Det lyder som en bitter Ironi, at hans Broder Chr. Leegaard Wolffsen i 1836 døde i svensk Fangenskab efter at være grebet som mistænkt for Smugleri.

Krigens Eventyr efterlod Bornholm som det øvrige Danmark fattigt i økonomisk Henseende, men ikke modløst. I alle Søkøbstæderne arbejdedes der med Havneudvidelser, og snart hører man igen Tale om smaa bornholmske Skibes Rejser ikke alene til de nære Havne paa Østersøen, men saa langt som til England, Spanien og Middelhavet. I Rønne var der 1815 29 Skibe paa 537 Commercelæster, bemandet med 122 Mand. 11 af dem var sejlet ud paa Lykke og Fromme for at søge Fragt i det Fremmede.

Det er dog først hen i 30'erne, at der rigtig kommer Gang i Skibsfarten. Nu begynder ogsaa Skibsbygningen i større Stil navnlig i Rønne og Svaneke, og saa kommer Robbefangsten og sætter sit Præg paa Bornholms Skibsfart. Ved at læse Johan Hansens »En bornholmsk Haandværkers Erindringer« faar man i denne — som forøvrigt i mange andre Henseender — et fortræffeligt Billede af Livet paa Bornholm i disse Aaringer, hvor Gammelt brydes med Nyt, men hvor Hovedsummen bliver økonomisk Fremskridt. Robbefangsten oppe mellem Grønland og Spitzbergen beskæftiger til Tider en halv Snes Skibe fra om Foraaret til hen paa Sommeren. Saa kommer de hjem og losser deres Spæklast, der smeltes til Tran paa et Kogeri, der laa Sydøst i Byen, vistnok et Sted mellem Søndre Teglværk og Curdts' Lund. Til denne Fart hører ogsaa Handel med Hvalrostænder, Barder fra enkelte dræbte Hvaler og Edderdun, som Sømændene gaar i Land paa Spitzbergen og henter. Undertiden kan Skibene efter Hjemkomsten fra Nordishavet naa en Rejse eller to til England efter Kul til de bornholmske Købmænd. I 1856 var Bornholms Handelsflaade vokset til 129 Skibe paa ialt 2399 Commercelæster (ca. 4800 Netto Registertons), og endnu i 1855 var 7 bornholmske Skibe paa godt 1300 Netto Tons og en Besætning paa 304 Mand beskæftiget med Robbefangst, men Udbyttet var begyndt at blive daarligt. Tranlampernes Tid var ved at være forbi, og de bornholmske Skibe var nu for første Gang stødt paa Dampskibenes Konkurrence. En Snes Aar tidligere, da det første Dampskib blev set passere Bornholm, havde det vakt Panik paa Kysten, fordi Folk troede, der var gaaet Ild i Skibet. Men iøvrigt havde den bornholmske Skibsfart endnu gode Aar. En Gren af den var Islandsfarten. Det var en udpræget Tuskhandel: Skibene bragte bornholmske og andre danske Produkter samt Sukker, Kaffe og Kolonialvarer op til Island og førte Klipfisk, Uld og andre islandske Frembringelser hjem igen. Til denne Fart var knyttet kendte bornholmske Skipper- og Købmandsnavne som Robbertsen, Predbjørn, Fader og Søn, H. C. Lund — den senere Havnefoged i Rønne, Fader til Konsul C. P. Lund — og flere andre. Den direkte Handel mellem Bornholm og Island varede til langt hen i forrige Aarhundrede og var ikke helt ophørt endnu i Begyndelsen af dette.

Den bornholmske Skibsfart havde — ligesom Skibsfarten i den øvrige Verden — nydt godt af den engelske Navigationslovs Ophævelse i Midten af Aarhundredet. Den frie Sejlads ud og ind af det engelske Imperiums Havne var dermed sikret, og Handelen blomstrede op paa en hidtil ukendt Maade. Ogsaa de bornholmske Købmænd fik mere at gøre. Man ser det af den bornholmske Indførselsstatistik i disse Aaringer. Nu begyndte der for Alvor at komme Varer til Øen, som hidtil havde været anset for Luksus. Indførelsen af Kaffe steg paa to Aar fra 1853 til 1855, fra 99,000 til 128,000 Pund, The fra 4000 til over 6000 Pund, Tobak fra 12,000 til godt 22,000 Pund, Ris fra 21,000 til 27,000 Pund, Sukker fra 145,000 til 190,000 Pund, Vin fra 2700 Viertler (en Viertel lig 7,7 Liter) til 3500 Viertler, færdige Varer af Uld og Bomuld fra 30,000 Pund til 49,000 Pund, Bomuldsgarn fra 47,000 til 61,000 Pund, Tømmer fra 144,000 Kubikfod til 258,000 Kubikfod og Jern fra 247,000 til 280,000 Pund. Der er blevet bygget baade Huse og Skibe i denne Periode, kan man se, Handelen har haft gode Dage,

og Bornholmerne, som tidligere sikkert hørte til de nøjsomste Folkefærd i Skandinavien — deres eneste Luksus var et stort Forbrug af Brændevin, som alle større Husholdninger selv brændte — har nu begyndt at vænne sig til en noget rigere Levemaade, selv om de sikkert langt fra var blevet forvænte. Men saa kom den økonomiske Verdenskrise i 1857, som paa Bornholm altsaa faldt sammen med Robbefangstens Svigten.

Efter nogle Aar, som sandsynligvis navnlig for Skibsfarten ikke har været helt lette — man finder ikke mange Oplysninger derom — kom der imidlertid Gang i Sejladsen igen. Alle de store Skibe, som før havde deltaget i Robbefangsten, blev nu sat i Fart paa Grønland for at hente Kryolit til Amerika, hvorfra de førte nye Laster til Europa. I denne Fart deltog Skibe baade fra Rønne og Nexø, medens Svaneke noget senere blev førende i den morsomme Frugtfart fra Middelhavet. Brødrene Smidt havde en hel lille Flaade af handige og velsejlende Skonnertbrigger og Bramsejlsskonnerter til denne Fart — »Edouard Suenson«, »Skjalm Hvide«, »Chr. Smidt«, »Jens Hintze« og »Sølling«. Skibene gik for det meste om Sommeren op til Hammerfest for at hente Tørfisk til Middelhavet. Derefter hentede de Frugt i Messina som Regel til St. Petersborg. Denne Rejse formede sig altid som en Kapsejlads. Det gjaldt om at være først ved Maalet, saasnart Isen forsvandt om Foraaret. Ligesom Tilfældet var med de berømte Clippere, der førte The fra Kina til London, fik ogsaa her det Skib, der først naaede St. Petersborg, en betydelig Pengepræmie. Den store By hungrede efter frisk Frugt ovenpaa den lange, russiske Vinter. Engang i 70'erne var det den dengang helt nye »Jens Hintze« — bygget paa Sandorffs Værft i Rønne — ført af Kaptajn *H. J. Olsen,* der fik Præmien.

Ogsaa P. Berg i Nexø havde blandt sine mange Skibe nogle, der gik i Frugtfart, saaledes Skonnertbriggen »Tre Søstre« og 3-mastet Skonnert »Margrethe«, begge bygget i Nexø af Skibsbygmester J. Brandt. De kom senere i Amerikafart. »Tre Søstre«, ført af Kaptajn Thuesen, blev i 1882 Vest for Hammeren paasejlet af en engelsk Damper. Efter at være erhvervet af Agent M. Christiansen og sat i Stand blev den i flere Aar ført af Kaptajn *Chr. Hintze,* en Broder til Konsul *John Hintze.* I 1896 sank den i den irske Kanal paa Rejse fra Cardiff til Lissabon efter Kollision med en amerikansk Skonnert.

Tiden fra Halvfjerdserne til ind i Halvfemserne var den bornholmske Sejlskibsfarts største Tid. Mogens Christiansens Flaade voksede stadig. Tæller man op alle de Skibe, der i Tidens Løb har tilhørt hans Rederi, naar man op paa et Tal af 34, og da Flaaden var paa det højeste, talte den over 20 Skibe. Nexø-Købmanden *P. Berg* havde vel Dusinet fuldt af store Sejlere, da hans Rederivirksomhed stod paa sit Højdepunkt. Ialt har 17 Skibe tilhørt hans Rederi. I Nexø var der ogsaa flere Rederier med mange mindre Skibe, deriblandt *O. E. Sonnes* og *Chr. Sodes.* De to store Købmænd i Svaneke *M. Smidt* og *R. A. Holst* havde hver for sig 5—6 Skibe, der dels gik i Nærfart paa Østersøen, dels i oversøisk Fart.

I Rønne var der i disse Aaringer ved Siden af Agenten adskillige Redere, som havde ganske respektabte Flaader: Konsul *A. P. Ellebye* havde som Regel 3 eller 4 store Barker eller 3-mastede Skonnerter. Købmændene *J. J. Thorsen* og senere hans Søn *Chr. Thorsen* ejede flere større Skibe, som først gik paa Robbefangst, siden i Kryolitfarten. Købmand *Thor Rønne* og efter ham *Wilh. Rønne* havde en Række mindre Skibe, der delvis gik i Laxefart paa Tyskland. I Slutningen af Perioden dukkede Konsul *C. P. Lund* op med sit Rederi, der senere bl. a. kom til at omfatte to af de største nye Staalskibe, der blev bygget i Rønne. Konsul Lund var ogsaa, i Samarbejde med Dampskibsselskabet Torm i København, interesseret i to mindre Dampskibe, der bar Navnene »Rønne« og »Bornholm«,

og som var hjemskrevet paa Bornholm. Konsul John Hintzes Rederi, som gik i Arv til hans Søn, Konsul *L. Hintze*, havde oprindelig et Par Brigger og en Bark og raadede senere til forskellig Tid over en Række mindre Skibe. I Perioden efter forrige Krig var Konsul Hintze Reder for et af Bornholms største Skibe med Sejl, 4-mastet Motorskonnert »Mogens Koch«.

De bornholmske Havne var i de Tider fulde af den Poesi, som gamle Søfolk altid forbinder med den store Sejlskibstid: den Gang var baade Havnene, Skibene og Søfolkene rene og »ship-shape«, fri for Os og smudsig Olje. Alene Navnene paa nogle af disse Skibe opfrisker Mindet om en svunden Tid paa Verdenshavene: »Aldebaran«, »Persante«, »Marcelo«, »Rialto«, »Amarant« og »Camtoos« — dertil Navnene paa Konger og Dronninger, Hav-, Vind- og Kærlighedsgudinder, Søhelte og stræbsomme Købmænd — jo, der var det store Pust over Søfartslivet paa Bornholm i de Dage.

Samtidig med Skibsfartens Opblomstring skete en Udvikling af Skibsbygningen, og her var det Svaneke og Rønne, der gik i Spidsen. Naturligvis har der langt tilbage i Tiden været bygget mindre Skibe paa Bornholm foruden de Baade og Eger, som Fiskerne benyttede, men det første større Skib, der omtales som bygget paa Bornholm, er Briggen »Bonavede«, der blev søsat i Rønne 1826, den var paa ca. 65 Læster.

Svaneke skildres i Rawert og Garliebs Beretning fra 1815 som en meget død By. Det samme Skudsmaal faar Allinge og Hasle; Allinge var dog paa Søfartens Omraade kendt for sit Skibsroeri, d. v. s. en Kadrejerhandel med forbipasserende eller opankrede Skibe, og denne Virksomhed fortsattes i større eller mindre Udstrækning hele Sejlskibstiden igennem. I Svaneke, der laa i en rigere Egn og havde større Opland, dukkede imidlertid hurtigt stærke Drivkræfter frem. Initiativrige Købmænd med Konsul *J. M. Nansen* i Spidsen sørgede for, at Havnen kom i Orden, og allerede i 1832 søsattes her paa et Værft, Nansen havde indrettet, en Skonnert »Arnold« til Firmaet Peter F. Heering i København. I følgende Aaringer byggedes en halv Snes Brigger og Skonnerter paa 70—80 Commercelæster alene til dette Firma, der havde en meget livlig Handel paa Bornholm baade med Kolonialvarer og med sin berømte *Cherry Brandy*. Konsul Nansen havde til at begynde med en større eller mindre Part i disse Skibe, og mange bornholmske Sømænd kom ud at sejle med dem. Paa et givet Tidspunkt var vistnok alle Rederiets Skibsførere fra Bornholm, og to hed Grønbech.

Det største Skib, som er bygget i Svaneke, var til Heering: Barken »Svanen« paa 135 Commercelæster, eller i moderne Beregning ca. 270 Netto Tons. »Svanen« blev færdig i 1858. Værftet i Svaneke var i 1852 blevet overtaget af Skibsbygmester *Henrik Hansen*, men Konsul Nansen var endnu Tilsynsførende ved »Svanen«s Bygning. Den senere saa kendte bornholmske Landmand og Købmand *Frank Kofod*, Nybro, sejlede i to Aar som Baadsmand med »Svanen« og har skrevet en Beretning om denne Rejse.

Bygmester Henrik Hansen fortsatte sin Virksomhed til henimod 1880 og byggede ialt opimod 40 Skibe, deraf saa berømte og velsejlende Fartøjer som Skonnertbriggerne og Skonnerterne »Skjalm Hvide«, »Edouard Suenson« og »Sølling« til Konsul M. Smidt. Et andet meget kendt Skib, bygget paa hans Værft, var Kvasen »Den bornholmske Eg«, der blev søsat 1875. Den blev senere ombygget til Fragtfart og senere igen udstyret med Motor og har under Navnet »Egen« endnu under denne Krig været i Fart fra Bornholm med Nexø som Hjemsted, men er nu forlist.

Slægtninge af Henrik Hansen oprettede Svaneke Baadebyggeri, der nedlagdes i 1940 efter at have været i samme Families Besiddelse siden 1869. Baadebygger P. Hansen byggede 365 Baade og Baadebygger Chr. Hansen ca. 40 Baade. En Slægtning til dem

igen er Skibsbygmester *Chr. Lind*, der har faaet sin Uddannelse i Svaneke, men nu har Værft i Rønne.

Man maa undres over, hvordan man i en lille Havn som Svaneke kunde bygge saa forholdsvis store Skibe som Barken »Svanen« og andre. Det var ogsaa en meget vanskelig Opgave, som kun kunde løses ved Anvendelse af stor Omsigt. Havnebassinet var ikke større, end at, naar Stævnen af de store Skibe var klar af Slæbestedet, tørnede Agterenden mod Bolværket paa den modsatte Side. For at undgaa Skade paa Agterskibet blev der før Stabelafløbningen lavet store Friholter af Hasselkæppe, som hængtes ud for at tage af for Stødet mod Agterskibet.

I Nexø byggede Skibsbygmester *J. Brandt* i Begyndelsen af 70'erne de to fine Skibe »Tre Søstre« og »Margrethe« til P. Bergs Rederi, og i 1896 byggede han »P. Berg« (den senere »Anne«), men ellers har Skibsbyggeriet i Nexø mest været indskrænket til Baade og mindre Fartøjer. J. Brandt byggede ogsaa i 1867 et andet berømt lille Skib, idet han efter Tegning af Skibsbygmester *Benzon*, Nykøbing F., fremstillede »Ota«, den første af den smukke bornholmske Dæksbaadstype, der blev anvendt til Laksefangst. Disse Dæksbaade betegnede et meget stort Fremskridt i Forhold til de aabne Baade, der hidtil havde været benyttet til dette farefulde Vinterfiskeri. Af senere Baadebyggere i Nexø maa nævnes *M. I. Larsen*, der siden 1922 har bygget 32 Baade og Kuttere. I 1892 gennemførtes efter megen Modstand Bygningen af Tørdokken i Nexø, der i mange Aar var det eneste Sted paa Bornholm, hvor et nogenlunde stort Skib kunde repareres. Denne Dok har haft og har stadig stor Betydning for Haandværk og Handel i Byen.

I Rønne begyndte den store Skibsbygningstid, da Skibsbygmester *S. P. Bech* kom til Byen i 1835. Han var født 1815 i Nyborg og uddannet ved sin Faders Værft i Carlshamn. I Tiden fra 1835 til 1866 byggede han 84 Skibe af mange forskellige Størrelser. De fleste af Skibene blev bygget til bornholmske Rederier, men S. P. Bechs Ry gik videnom, og han fik mange Bestillinger ogsaa fra andre danske Skibsfartsbyer som København, Aalborg og Helsingør. Blandt de største Skibe, han byggede til Bornholm, var Barkerne »Thor«, »Thetis«, »Frederik VII« og »Frederikke Louise« paa omkring 250 Netto Tons eller derover. De var bygget til Robbefangst og gik senere over i Kryolitfarten. Det sidste Skib, han byggede i Rønne i 1866, var Barken »Joseph Hambroe« til et Rederi i København. Ogsaa et Dampskib byggede Mester Bech, Træ-Hjuldamperen »Hermod«, der blev søsat 1854 og udstyret med en af Baumgarten & Burmeisters (senere Burmeister & Wain) første store Skibsdampmaskiner paa 120 H. K. »Hermod« ejedes af Postdirektionen og gik bl. a. i Fart paa Ruten Korsør—Kiel. I 1850'erne beskæftigede han paa sit Værft 120—130 Tømmermænd alene. Naar man hertil regner Smedearbejde, Takling, Sejlsyning samt Beskæftigelse til mange andre Haandværkere — Rebslagere, Bødkere, Glarmestre, Malere, Billedskærere, Blokkedrejere o. s. v. — vil man let forstaa, hvilken Betydning Skibsbyggeriet har haft for Rønnes Udvikling.

S. P. Bechs Skibe var smukke, clipperbyggede Fartøjer af høj Kvalitet. Paa dette Omraade stillede Robbefangsten og Grønlandsfarten særlige Krav. Skibene maatte, som en gammel Grønlandsfarer udtrykte det, ofte løbe paa i Isen, saa Mandskabet stod paa Enden. Derfor maatte de være særlig solide.

S. P. Bech blev næppe, hvad man ellers kunde have ventet, en rig Mand paa sit Arbejde i Rønne. Maaske gik Konjunkturerne ham i det lange Løb imod, og det var vistnok med blandet Glæde, at han i 1866 forlod Rønne for at blive Værftsdirektør i Kalmar. Han blev imidlertid ved Afskeden fejret som en Fyrste. Ved en Fest i Sommerlyst hyldede Amtmand *Vedel* og Kommandant *Fallesen* ham i varme Ord, og Værftets Folk overrakte ham kostbart Sølvtøj, ledsaget af en Adresse, der aander Beundring og varm Sym-

pati. Da Sejlskibet, der skulde føre ham til Kalmar, forlod Rønne, blev der flaget overalt i Havnen, og hans Skib eskorteredes paa den første Del af Rejsen af den nybyggede Bark »Joseph Hambroe« og en Skonnertbrig, som Bech havde bygget om.

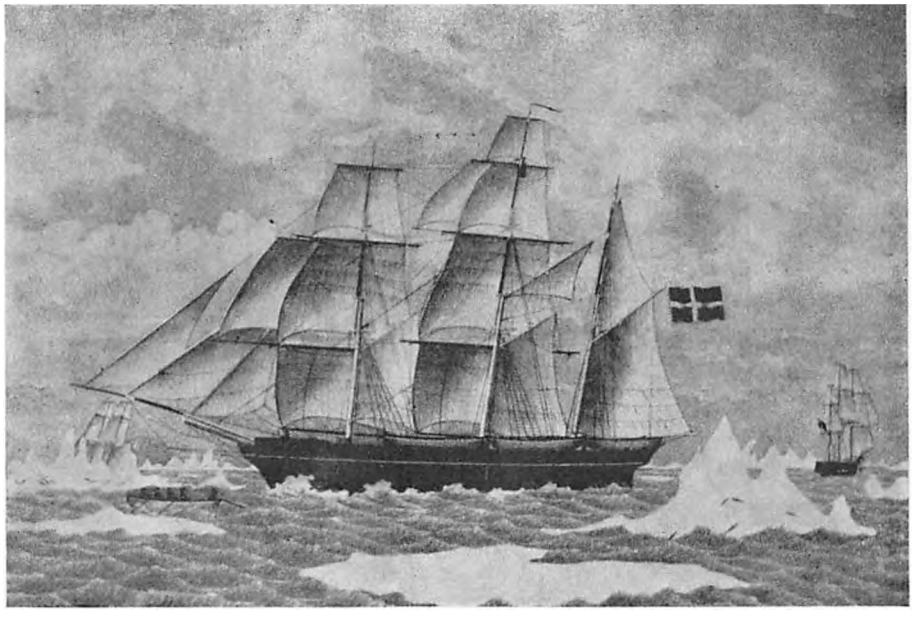

Barkskibet »Thetis« paa Ishavstogt.

Bech var Værftsdirektør i Kalmar i 13 Aar. I Foraaret 1879 aflagde han et Besøg paa Bornholm. Paa Tilbagerejsen døde han om Bord paa Dampskibet »Skandia« paa Vej til København. Han blev kun 64 Aar gammel. Et fortræffeligt Maleri, som nu er i hans Sønnesøn, Maskinmester *Th. Bechs* Besiddelse, viser ham som en statelig Mand med et begavet og myndigt, maaske ogsaa noget følsomt Ansigt. S. P. Bech var Bornholms store Skibsbygger. Mange af de Skibe, han byggede, vidnede endnu et halvt Aarhundrede senere om deres Mesters Snille. Barkskibet »Thor« sejlede til Aarhundredskiftet fra Rønne, inden det blev solgt til Sverige, og det var paa dette Tidspunkt med sine smukke Linier stadig en Øjets Lyst.

Efter S. P. Bechs Afrejse blev Stillingen som Skibsbygger i Rønne ligefrem opslaaet ledig ved en Annonce, indrykket i de københavnske Blade, med Udmaling af de Fordele, der frembød sig for en dygtig Skibsbygmester i Rønne. Der meldte sig *G. N. Sandorff*, en Mand paa 49, der havde arbejdet som Skibskonstruktør paa Orlogsværftet i Kronstadt og siden i Finland. Han byggede enkelte overordentlig smukke Skibe i Rønne, saaledes Frugtskibene »Cesarewna« og »Jens Hintze«, men ellers var Værftet i hans Tid mest beskæftiget med Reparationer, og de ventede Fordele udeblev. Træskibsbygningens store Tid i Rønne var borte, og i 1874 gik Sandorff konkurs.

Nogle Aar senere kom *Søren Mathias Bech* til Rønne. Han var Søn af S. P. Bech, født 1850, uddannet hos Faderen i Kalmar. Efter at have været paa Langfart med en svensk Bark til Sydamerika drev han i nogle Aar sit eget Skibsbyggeri i Bergquara, hvor han havde vist sin Duelighed ved Bygningen af flere store Barkskibe. I Rønne byggede han bl. a. i 1878 »Prøven« til Kaptajn *Magnus Bidstrup*, i 1884 »Klara Marie« til Kaptajn *H. M. Kofoed*, 1885 »Amalie« til Kaptajn *J. B. Gideon*, 1896 3-mastet Skonnert »John Hintze« til Agent *M. Christiansen*. Disse Skibe har været kendt af de fleste nulevende Bornholmere med Søfartsinteresser. »Kastor« sejler stadig som Motorskib med Hjemsted i Kalundborg. »Prøven« er nu galeaserigget og sejler vedblivende fra Rønne. »Klara Marie«, der ligeledes blev omrigget og forsynet med Motor, sejler vistnok ogsaa endnu fra Bornholm. Alle S. M. Bechs Skibe var — ret smaa, som de var — smukt formede og ualmindelig velsejlende. Særlig

»John Hintze« var et meget elegant Skib, og Agenten var overordentlig stolt af dette Skib, et af de ikke altfor mange, han selv havde ladet bygge. Det mindede i Form og Rigning en Del om en amerikansk Yacht, og det var udhalet paa det flotteste. Paa sin Jomfrurejse kom »John Hintze« til Swinemünde, hvor Skibet vakte saadan Beundring blandt Badegæsterne, at der blev arrangeret Lystture med det til stor Glæde for det tyske Publikum. Det forliste i 1917 i Nærheden af Rügen efter Paasejling af en tysk Damper.

Ellers var det mest Ombygninger og Reparationer, S. M. Bech beskæftigede sig med. Han ombyggede saaledes den smukke amerikanskbyggede Brig »Glencairn«, der under Navnet »Bornholm« men stadig med en skørteklædt Skotte som Gallionsfigur i mange Aar sejlede for M. Christiansen. Den blev i 1912 solgt til Sverige, senere kom den til Finland, og den hed stadig »Bornholm«, da den i 1926 forliste ved Gotland, vistnok som den sidste Brig i Nord-Østersø-Omraadet. Nu skal man til Middelhavet for at finde enkelte af disse saa dekorative 2-mastede Fuldriggere, hvis ikke den nuværende Krig har gjort det af med de sidste.

S. M. Bech afløstes i 1916 af sin tidligere Formand, Skibsbygmester *A. P. Sorth,* der oprindelig var uddannet hos Sandorff. Nogle Aar senere overdrog Sorth Forretningen til *Chr. Lind,* som i 1918 under Tilsyn af S. M. Bech byggede 3-mastet Motorsknt. »John«, der med sine 90 Brutto Tons var det sidste større Skib, der er bygget i Rønne. Chr. Lind har iøvrigt, ligesom fra 1925 *Chr. P. Christiansen,* bygget adskillige Fiskekuttere og foretaget Reparationer paa mange større og mindre Skibe.

Rønne havde omkring Aarhundredskiftet ogsaa en Periode med Staalskibsbygning. Efter Tegninger af den dygtige Konstruktør *P. H. Stenby* byggede Bornholms Maskinfabrik en Række paa 10 Sejlskibe og 2 Lægtere af Staal. Den første var 3-mastet Skonnert »Veset«, senere kom Skonnert »Freja«, begge til Rønne. 3—4 Skibe blev bygget til Rederier i Svendborg, Ærøskøbing og Marstal. De 3-mastede Skonnerter »Karen« og »Herman« blev bygget til P. Berg i Nexø, og sidst byggedes i 1902 til et Aktieselskab i Rønne under Ledelse af Konsul C. P. Lund de 3-mastede Skonnerter »Johannes« og »Marie«, opkaldt efter den tidligere Ejer af Store Munkegaard i Aaker, Kammerraad *Johannes Kofoed* og hans Hustru. Kammerraaden havde interesseret sig meget for denne Virksomhed og skudt betydelig Kapital deri. Disse to Skibe var med en Lasteevne hver paa 520 Tons d. w. de største paa Bornholm i de Dage. De gik mest i oversøisk Fart og viste sig som gode Sejlere. Naar denne Skibsbygning ikke fortsattes ud over 1902, skyldtes det igen Konjunkturerne. Dampskibene var blevet Trumf.

De yngre Bornholmere i vore Dage vil have vanskeligt ved at forestille sig den Interesse, hvormed alt, hvad der angik Skibsfarten, endnu i Begyndelsen af dette Aarhundrede var omgivet af alle paa Bornholm. Ikke blot i Byerne drømte de fleste opvoksende Drenge om at komme til Søs, ogsaa mange Bondesønner tog ud at sejle straks efter Konfirmationen. De nye »Georg Stage«-Elever, der stod paa Kirkegulvet i deres flotte Uniformer, var blandt alle Drenge de mest misundte Konfirmander.

I Rønne gav Hammerslagene fra Staalskibsværftet paa Havnen Genlyd over hele Byen Dagen lang, og om Vinteren, naar de store Træskibe blev kølhalet i Inderhavnen, var det en Forlystelse for Drengene at se disse Barker og 3-mastede Skonnerter blive halet omkuld ved Bolværket, for at man kunde komme til at kalfatre og tjære dem i Bunden. Naar snart det ene, snart det andet Skib i Løbet af Sommeren kom paa Reden for at proviantere, var det en Begivenhed, der interesserede hele Byen, og Skipperbørnene bad sig fri fra Skolen for at komme ud med Lodsbaaden og se til deres Far. Størst var Spændingen henad Jul, naar Skibene ventedes hjem fra Aarets sidste

Øverst: Fransk Brig, kastet op paa Klipperne ved Ro under Stormflodsnatten 13-11-72. Nederst: Allinge Havn efter Stormflodsnatten 13-11-72. (Stockel fot.)

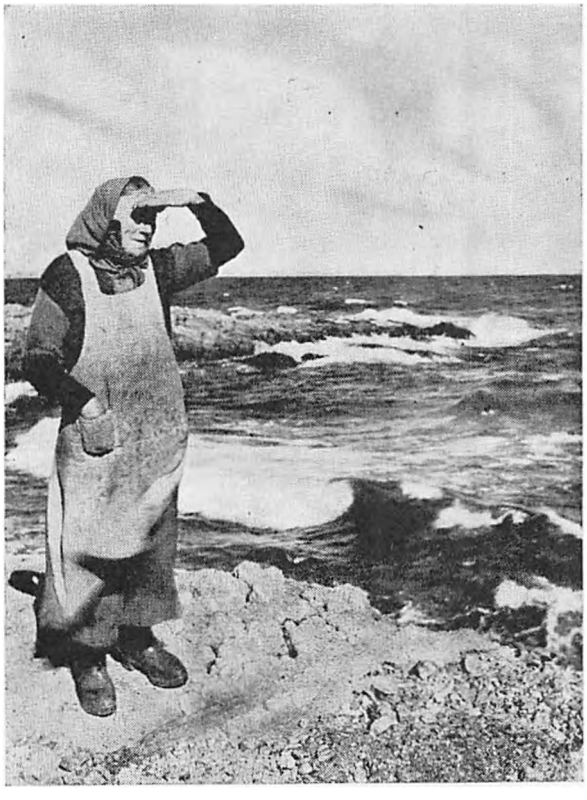

Manden ventes hjem fra Søen. (Sven Türck fot.)

Rejse med Kul fra England, og naar de kom ind, var der hurtigt fuldt af Drenge omkring dem. De mere begunstigede kom om Bord og fik smaa Foræringer af Søfolkene — Oljekridtpiber og engelske Tændstikker, som kunde stryges paa Buksebagen eller Skosaalen, var i høj Kurs, og selv et engelsk Skibskiks eller en Skonrog blev betragtet som Lækkerier af Drenge, der ikke hver Dag skulde spise dem. Det skete jo undertiden, at et Skib, der var gaaet ud om Foraaret, ikke kom hjem om Vinteren, og saa var der Sorg i Byen. Somme Tider var der dog kun Tale om en Forsinkelse som Følge af Isen, der kunde tvinge Skibene til at gaa ind i Kattegatshavn eller lade sig indefryse f. Eks. oppe i Kristianiafjorden, og saa fik man dem at se igen, naar Vandet blev frit.

De fleste Skipper- og andre Sømandshjem adskilte sig i det daglige — bortset fra Faderens Fravær — ikke særlig fra andre jævne bornholmske Borgerhjem. De havde ligesom disse en Stadsstue, der kun blev brugt ved højtidelige Lejligheder, og en Lillestue, af de mest moderne kaldt Dagligstuen, der anvendtes som Spise- og Opholdsrum til daglig. Men der var alligevel et Særpræg over Skipperhjemmene. Det var ikke alene Skibsbillederne paa Væggene og de sjældne Pyntegenstande — et udskaaret kinesisk Tempel eller russiske og finske Laplandsarbejder i Ben og Træ, Album med Prospekter fra hele Verden. Lagnerne paa Sengene var ofte af svært, silkeblankt russisk Hørlærred. Naar der holdtes Fest, kom fine Damaskesduge fra Holland eller Frankrig paa Bordet tilligemed smukt, blaamønstret engelsk Fajance, og i Kælderen var der ofte Flasker med Rødvin og Hedvin, hjemført i Balloner fra franske og spanske Havne, og en god Rom eller Whisky kunde man ogsaa finde. Fin, sød Pibetobak havde Skipperen altid med hjem, undertiden ogsaa oversøiske Cigarer fra Manilla eller Vestindien, maaske endda fra Cuba. De gode Varer blev købt paa Frilager uden Told eller Skat, og hvordan de kom i Land, er det vist ikke værd at forske for dybt i.

Vinteren gik med Skibenes Istandsættelse og Udrustning til nye Rejser. Allerede hen i Marts Maaned begyndte de at stikke til Søs, dersom Isforholdene tillod det. Der blev holdt en Del Selskabelighed i Sømandshjemmene i disse Vintermaaneder, og Skipperforeningens aarlige Fest med Bal blev af hele Byen betragtet som en af Vinterens store selskabelige Begivenheder.

Men det var langtfra Fest altsammen i Sømandshjemmene. Jævnlig kom der Ulykkesbudskaber fra Havet, og der maatte gribes hjælpende ind ved Indsamlinger til de Efterladte, og for Sømandsfamilierne, navnlig Sømandskonerne, kunde den lange Del af Aaret, da Skibene var ude, være svær at komme igennem. Naar Vejret var daarligt, gik Kvinderne med Uro i Sindet, og selvom de forsøgte at berolige sig med, at det jo ikke

behøvede at være Storm dér, hvor deres Mænd sejlede, slog denne Trøst ikke altid til. Skete det værste, kom Ulykkesbudskabet ikke altid som nogen Overraskelse for disse Kvinder: de havde haft et *Varsel.*

Da Barken »Frederik VII« i 1870 forliste ved Grønland, blev Besætningen reddet af en amerikansk Damper ved Hjælp af en Redningsstol. Ogsaa Kaptajn *Jacob Holm* — Fader til den senere Overlods *Nikolaj Holm* — var kommet om Bord paa Damperen, men da han hørte Skibshunden tude paa »Frederik VII«, lod han sig fire tilbage til Barken for at redde Hunden. Han fik ogsaa fat i Dyret og var for anden Gang paa Vej til Damperen, da Redningsstolen blev grebet af en svær Sø, og Kaptajn Holm slynget op mod Damperens Anker, hvorved han dræbtes. Da dette Ulykkesbudskab flere Uger senere kom til Rønne i et Telegram, var Kaptajn Holms Kone — den senere Indehaverske af Hotel Rønne — forberedt ved et Varsel. Selve den Nat, da Ulykken skete, havde Fru Holm set sin Mand komme op over Kirkebakken, hvor deres Hjem laa, og hørt ham sige: »Jeg har lidt, og jeg har stridt, nu kan jeg ikke mere«, og hun havde skrevet sin Oplevelse ned den næste Dag — altsaa længe, før Ulykkesbudskabet naaede frem.

Varsler af lignende Karakter var set eller hørt ved mange andre af de Ulykker, som nu og da maa følge i Søfartens Spor. Og de var ofte Samtaleemne i Sømandshjemmene.

Rønne Havns gamle Lodsbaad med Overlods N. Holm ved Roret.

Der var mange, særprægede Typer blandt de gamle bornholmske Søfolk. Overlods — eller Upper-Lods, som han almindelig kaldtes — *O. A. Juel* var en af dem. Han var den rigtige gammeldags Sømand, tidligere Langfarer, med firkantet graat Skæg og med Guldringe i Ørene, altid soigneret og sømandsmæssigt paaklædt.

Naar han med Oljetøj og Sydvest paa sad i Styrehullet i den gamle, blaa Lodsbaad, følte Drengen, der var hans Passager ud til Skibet paa Reden, en mærkelig Tryghed, selvom Søen gik saa højt, at det forekom ham uforklarligt, at den ikke væltede ned over Baaden. Naar Skummet fra Søen slukkede Upper-Lodsens Pibe, puttede han en Plade »Pioneer Brand« i Munden og sagde en Vittighed, men naar Drengen bagefter i sin Beundring vilde prøve at putte bare en lille Stump af denne Tobak i Munden, havde det til Følge, at han blev bleg og ikke Spor oplagt til at sige Vittigheder.

I Rønne var Manden for det hele, kgl. Agent *Mogens Christiansen*, selv en meget karakterfuld Type. Han var som tyveaarig begyndt som Brændeskipper i Rønne og arbejdede sig frem til Indehaver af et af Danmarks største Rederier. Man husker ham som en aldrende og graa Mand, altid i Aktivitet enten i sit hyggelige, gammeldags Kontor med Skibsmodellerne i Toldbodgade eller ude paa den store Oplagsplads bag Bygningen, eller nede paa Havnen. Han gik lidt foroverbøjet, Skægget sad i en Ring under Hagen fra Øre til Øre, Øjnene var store og

runde, ligesom konstant overraskede. Han var blevet tunghør med Alderen, og naar han skulde tale, begyndte han altid med en karakteristisk — og ofte efterlignet — Mumlen. Hans Sparsommelighed med Hensyn til Smaapenge var et Ordsprog i hele Byen, men der var Ting, han aldrig sparede paa. Hans Skibe blev altid holdt i første Klasses Stand, og Søfolkene levede godt om Bord i dem. Man kan endnu høre Fortællinger om, hvordan Skipperne i hans første smaa Skibe kom op i hans Hjem for at hente store Stege og andre gode Ting, som hans Kone havde lavet til Mandskabet om Bord. Alt, hvad han i sine yngre Aar rørte ved, havde Groevne i sig, og af dette Hjemmestegeri udviklede sig en Skibsprovianteringsforretning, som senere blev overtaget af Konsul John Hintze, og som stadig er i Virksomhed.

Der blev talt meget om Agentens Rigdom. Man diskuterede Mand og Mand imellem, om han var Millionær eller ej, og maaske har der, da hans Forretning var paa sit højeste, ikke manglet saa meget i Millionen. Efter Aarhundredskiftet, da det begyndte at gaa daarligt med Skibsfarten og svinde i hans Flaade, talte han ofte om, at han nok vilde ende paa Fattiggaarden. Den rige Mand havde sine Særheder, som hele Byen smilede ad, men det forhindrede ikke, at han var en af dens mest populære Skikkelser, baade afholdt og respekteret.

I 1908 solgtes »Erik«, der var Rønnes sidste Bark. Den skal efter Sigende iøvrigt senere være havnet ovre ved Newfoundland og eksistere endnu. I 1912 gik ogsaa Briggen »Bornholm« til Sverige, og ved hans Død i 1916 var der kun nogle mindre Skibe tilbage i Agentens Flaade.

Et Kapitel for sig er den bornholmske Post- og Passagerfart og den store og smukke Virksomhed, som var blomstret op paa dette Felt inden den nye Verdenskrig lagde Hindringer i Vejen for Samfærdslen, men dette vil blive omtalt andetsteds i dette Værk.

HANDEL

Anno 1900 var Handelen paa Bornholm endnu for en væsentlig Del samlet om de store Købmandsgaarde, der for manges Vedkommende havde ligget, hvor de da laa, gennem flere Generationer. Hertil kom Bønderne kørende med deres Korn og andre Produkter, de havde tilovers til Salg, og herfra vendte de om Aftenen hjem med Vognen fuld af Tømmer eller Kul, Købmandsvarer, Isenkram eller andre Materialer, de havde Brug for i deres Bedrift eller Husholdning. Ogsaa Byens Folk fik deres Vareforbrug dækket her. De virkede imponerende disse gamle Købmandsgaarde med deres store Pakhuse og Staldbygninger, men de gjorde ikke meget for at reklamere for deres Varer — havde det i mange Tilfælde heller ikke behov, deres Kundekreds var stabil, hvilede ofte paa Traditioner, gammelt Venskab og Familieforbindelser samt paa Indehaverens Ry for Hæderlighed og Varernes Kvalitet. Butiksruderne var vel nogle Steder blevet lidt større, end de havde været før, men mange af Kunderne kom — ligesom tidligere, da Butiken ikke engang havde haft Dør ud til Gaden — endnu gennem Gaarddøren for at gøre deres Forretninger. Handelstempoet var sindigt, og naar Bønderne kom, var et Besøg ved Snapsedisken, en Cigar inde paa Købmandens Kontor, eller — navnlig, hvis der var Damer med — en Kop Kaffe i Privatlejligheden hos Købmandens Frue en fast Regel, inden man for Alvor kom til Forretningerne.

Nogle af de Familier — man fristes næsten til at sige Dynastier — der sad paa disse Gaarde, kunde føre deres Stamtræ som Købmænd tilbage til det attende Aarhundrede, men paa Bornholm som i den øvrige danske Provins var de fleste af de store Købmandsgaarde dog først opstaaet i det nittende Aarhundrede.

Adskillige Bornholmere har, som tidligere berørt, tjent betydelige Formuer ved Skibsfart og Udenrigshandel udenfor Bornholm.

Et særligt fremtrædende Eksempel er Kaptajn *H. P. Kofoed,* der — født i Østermarie — kom ud som Sømand og i Slutningen af det 18. Aarhundrede erhvervede en meget anseelig Formue ved Sejlads paa Kina. Han nedsatte sig senere som Brygger i den pragtfulde Bygning paa Christianshavn, der overgik til Handelsfirmaet Heering, hvis Skibsbygning paa Bornholm er omtalt ovenfor. H. P. Kofoed ejede ogsaa de to store sjællandske Herregaarde Aastrup og Holbæk Slots Ladegaard. Hans Enke, Etatsraadinde *Marie Kofoed,* har gjort sit Minde stedsevarende paa Bornholm ved de rige Legatgaver, hun skænkede til Gavn for sin Fødeø og dens Beboere. I Heerings Gaard opbevares endnu den gamle Etatsraadindes Pengeskrin. Hun havde trods sin store Sparsommelighed — eller maaske netop paa Grund af den — den ejendommelige Vane altid at skulle have store, kontante Beløb ved Haanden, og det siges, at Skrinet ofte rummede en Snes Tusind Rigsdaler. I Heerings Besiddelse bliver det anvendt som Cigarskrin og er for Tiden nok saa tomt som aldrig før.

Interior fra Ole Peter Raschs Købmandsgaard.

En anden bornholmsk Sømand, Kaptajn *Michael Johan Grønbech,* født i Allinge 1876, grundlagde det kendte københavnske Handelshus M. J. Grønbech & Sønner. Ogsaa Kaptajn *Peter Dam* tjente en betydelig Formue i Fart paa Vestindien. Nu er »Dam« ikke saa godt et Navn i en engelsk-talende Søfartsverden, og han lod sig derfor kalde *Johnson.* Under dette Navn vendte han i 1820'erne hjem til Rønne, hvor han nedsatte sig som Købmand og Skibsreder og blev Konsul. Efter hans Død fortsatte hans Enke Rederiet. Den store, tidligere Købmandsgaard mellem Storegade og Havnebakken bærer endnu i Folkemunde hans Navn.

Den store danske Udenrigshandel i Slutningen af det 18. Aarhundrede — den Periode, der har faaet Tilnavnet den florissante — havde sit Sæde udelukkende i København. Det var nemlig den daværende Regerings Politik at gøre den danske Hovedstad til Landets eneste og Østersøens vigtigste Stabelplads. Herfra fordeltes Kinas, Indiens og Vestindiens Varer til Østersølandene, Norge og de danske Provinser. Efter 1814 manglede totalt den Kredit, der skulde til at faa denne Storhandel i Gang igen. Ogsaa paa Bornholm, der i Historiens Løb aldrig har haft Overflod paa Kapital, klages der i disse Aar bittert over Pengemangelen.

Imidlertid blev det nu Provinsen, der først kom til Kræfter, og den efterfølgende Tid, der maa betegnes som en Nedgangstid for København, blev til en vis Grad en Opgangstid for Provinsen — deriblandt ogsaa for Bornholm. Det hænger sammen med, at Kornexporten nu var blevet den vigtigste danske Handelsgren, og den foregik fra Købstæderne rundt om i Landet. Derved blev Provinsens Kornkøbmand det danske Handelslivs egentlige Matador. I denne Periode i første Halvdel af forrige Aarhundrede havde de fleste af de store bornholmske Købmandsgaarde deres Oprindelse, og deres største Blomstringstid faldt efter Midten af

Aarhundredet ved den tidligere omtalte almindelige Opgang i Befolkningens Vareforbrug.

Begyndelsen efter den store Krise, hvormed Napoleon-Krigene sluttede, var dog langsom og besværlig. Af Udførselsvarer havde Bornholm paa det Tidspunkt ikke ret mange. De bestod mest af Kornvarer, i første Række Havre og Ærter, dertil kom salt Kød, Spegesild og Brændevin. Nexø havde sin Sandstensudførsel, medens Granitexporten ikke var begyndt endnu. Derimod udførtes nogle Ladninger Ler, Kvarts og Grus, en Del Æg, nogen Frugt samt Birkekoste, Honning og Voks. En ret betydelig Udførsel var der paa dette Tidspunkt af hjemmegjort Tøj. I Begyndelsen af forrige Aarhundrede udførtes saaledes aarligt indtil 12,000 Alen fra Bornholm. Efterhaanden gik det meste af Tøjvævningen til Udførsel over i Købmændenes Hænder. De tilbyttede sig Landmandens Uld for Varer, og Arbejdet med Vævningen betalte de ligeledes med Varer. Endnu saa langt fremme i Tiden som omkring 1900 tilvirkedes dog i bornholmske Landbohjem adskilligt »Värknad« til Brug i den nærmeste Kreds.

De vigtigste Indførselsvarer var paa samme Tid — Perioden efter Napoleons-Krigene — Hør, Hamp, Humle, Tjære, Jern, Tømmer, Salt, Isenkram og Kolonialvarer. Handelen gik for det meste paa København, men enkelte bornholmske Skibe gjorde dog ogsaa Rejser til Lübeck, Rostock og andre tyske Østersøbyer. Tendensen til Forsyning via Tyskland var i dette Tidsrum stigende, fordi Købmændene regnede ud, at de paa denne Maade sparede Øresundstolden. Hamborg havde i ret betydelig Udstrækning overtaget Rollen som Stabelplads for den danske Provins. Fra Hamborg gik Varerne over Land til Byer som Kiel og Lübeck, hvorfra Skibsforbindelsen var let til hele Danmark og det øvrige Østersøomraade.

Det var ikke alene Pengemangelen, der til at begynde med bremsede Købmandsgaardenes Opblomstring. Handelsstanden i Nexø klager saaledes i 1815 ynkeligt over, at mange Søfolk, der sejler paa København med Fiskekvaser og smaa Fartøjer, i Hovedstaden køber Varer, hvormed de ikke alene forsyner sig selv og deres bekendte, men ogsaa driver en lille Handel dermed. I en By som Nexø — hedder det — hvor mange lever af Søfart, bidrager denne »uberettigede Handel« til at formindske de egentlige Handlendes Omsætning. De bornholmske Byer havde i denne Periode stadig vanskeligt ved at hævde deres Købstadprivilegier, der paa Bornholm sikkert aldrig var taget saa højtideligt som andre Steder i Danmark. I tidligere Tid havde Handelsfolk fra Hansestæderne i stort Omfang drevet Landprang paa Bornholm til stor Skade for Byernes Handel. Nu var det altsaa Øens egne Søfolk, der handlede udenom Købmændene. Ogsaa med Landmændene var der mange Stridigheder, fordi de f. Eks. brændte Brændevin til Forhandling eller stadig fulgte den Vane, de havde haft fra gammel Tid, selv at sejle deres slagtefærdige Kreaturer til de tyske Havne.

Ogsaa i de mange Strandinger, der indgik som et Led i den bornholmske Befolknings økonomiske Liv, maa Købmændene have haft en Konkurrence, men formodentlig ogsaa saadanne Fordele, at de har kunnet glæde sig med den øvrige Befolkning over de »dejlige Vrag«, hvis Betydning skildres saa levende af Madvig i hans Ungdomserindringer og andre Forfattere. For en senere Tids Betragtning kunde denne Glæde synes lidet klædelig, dersom der ikke paa den anden Side forelaa Vidnesbyrd om Bornholmernes raske Mod, hvor det gjaldt at redde Menneskeliv ved de samme Strandinger.

Men de bornholmske Købmænd havde andre Opgaver end at købe og sælge Varer. Selvom Bornholms Skibsfart var i langsom Stigning, var Kontakten mellem Bornholm og den omgivende Verden endnu saa ringe, at der slet ikke fandtes Gæstgivergaarde eller Hoteller paa Bornholm; og Købmændene

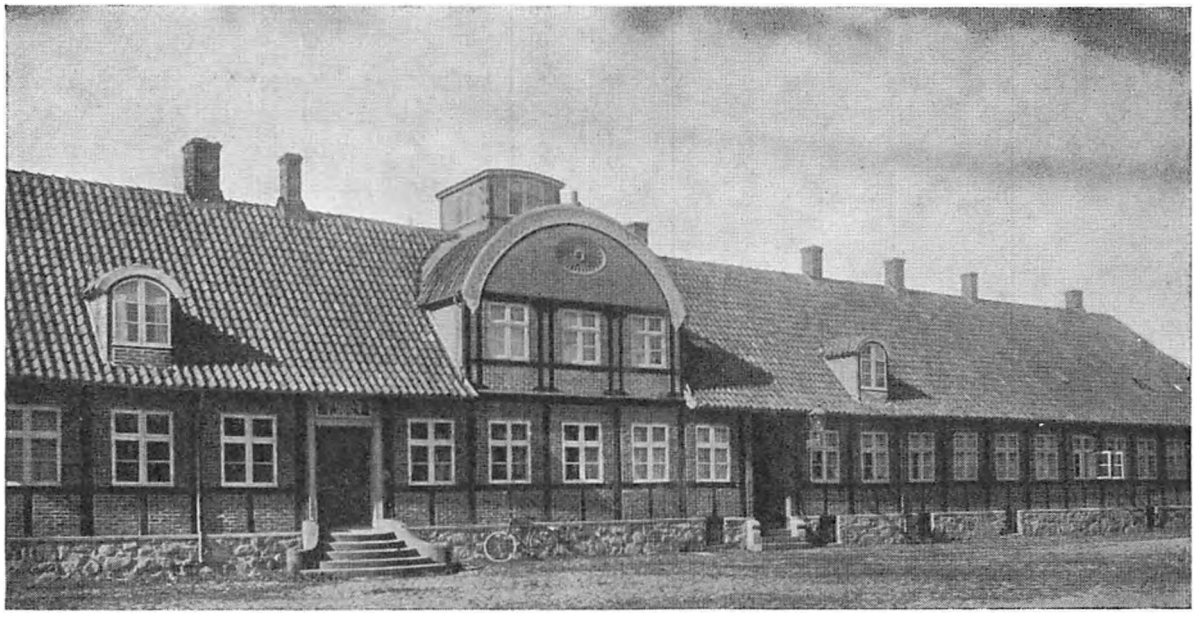

Købmand Hans Peter Rønnes Gaard ved Hovedvagten.

med det store Husrum maatte derfor i mange Tilfælde optræde som Hotelværter for de tilfældige Rejsende, der kom udefra, ofte ogsaa for Bornholmere, der kom til Bys fra andre og Købmanden blev i mange Tilfælde ogsaa Bankier, hvor det gjaldt at yde Forskud til Arbejder, der skulde udføres, Laan til Folk, der vilde etablere sig o. s. v. Den rige Svaneke-Købmand *J. A. Steenbech* drev saaledes en stor Laanevirksomhed og er blevet kendt i Rollen som ubarmhjertig Kreditor i Forholdet til Almindings-Skovens Skaber *Hans Rømer*. Konsul *Peter Johnson* i Rønne, der ogsaa i stor Udstrækning optraadte som Bankier, havde et skarpt Blik for Mangelen af en Pengeinstitution paa Bornholm, og sammen med Købmand *Ole Peter Rasch* (den ældre) og andre Rønneborgere oprettede han for Hundrede Aar siden Bornholms Spare- og Laanekasse, der som Bornholms første Bankvirksomhed afhjalp et stort Savn og bidrog stærkt til Fremme af det økonomiske Liv paa Bornholm.

Fra gammel Tid var Stillingen som Købmand og Skipper ofte forenet paa Bornholm. Mange Skippere drev Købmandsvirksomhed og lod deres Bod passe af Hustruen eller af Medhjælp, medens de selv førte deres Skib. Andre gik efter en Aarrækkes Sejlads i Land og passede Forretningen, medens de engagerede Skibsfører til Skibet. Mange Købmænd blev, som vi tidligere har set, Redere i større Stil, og saaledes var Købmandens og Skipperens Gerning altid nær sammenknyttede paa Bornholm i ældre Tid.

Ikke mindst i den bornholmske Islandsfart, der begyndte i 1830'erne, var Skipperen Købmand. I Island solgte han de Varer, han bragte med fra Danmark, medens han deroppe købte eller tiltuskede sig andre Varer, som han solgte hjemme. En karakteristisk gammel Skipper-Købmandsgaard i Rønne er den smukke, nu gule, tidligere rødkalkede Ejendom med den ejendommelige trekantede Have til Gaden dér, hvor Vimmelskaftet gaar over i Bagerpladsen. Her levede endnu efter 1920 to gamle Frøkner Robbertsen. De havde, siden deres Fader — en gammel Islandsskipper og -Købmand — døde, her drevet en Forretning med forskellige Specialiteter i Manufakturvarer, f. Ex. med Svanebaj, der navnlig anvendtes til Spædbørnssvøb. Deres Varer var almindelig kendt for Kvalitet, og

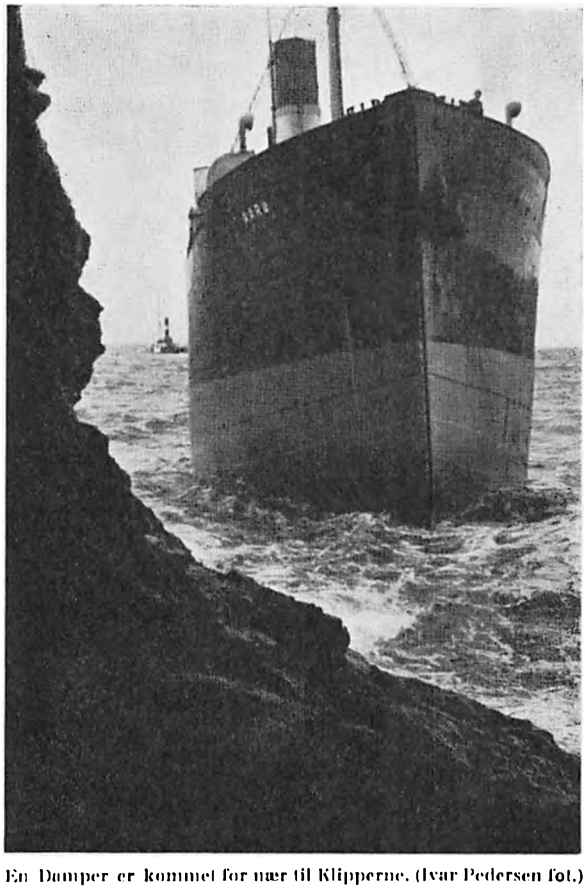

En Damper er kommet for nær til Klipperne. (Ivar Pedersen fot.)

mange af Byens Borgerkoner gjorde deres Indkøb her, naar de ventede en Arving. Man ser, en passant, at Specialforretninger selv paa Bornholm ikke er nogen helt ny Opfindelse, selvom det her drejede sig om en Specialforretning uden Skilte, ja selv uden Butiksruder.

Skipperne havde endnu en vigtig købmandsmæssig Rolle i Fordelingen af to betydningsfulde Udførselsvarer, der ikke er nævnt i Fortegnelsen ovenfor, nemlig Bornholmer-Urene og Pottemagervarerne. Skipperne tog i Mangel af anden Last som Tillæg til Ballasten Ure med paa deres Rejser til Ud- og Indland for at søge Fragt. Foruden denne mere lejlighedsvise Anvendelse af Bornholmer-Urene som Last i Skibene var der gennem de tre Fjerdedele af forrige Aarhundrede — og før den Tid — en fast Transport af de bornholmske Urmageres Arbejder, de almindelige Stue- og sjældnere Taffelure, til København, hvor de blev forhandlet fra et fast Stade paa Børsen.

Skippernes Handel med Pottemagervarer foregik mest til København, en Del gik dog ogsaa til Lolland-Falster og Smaalandsøerne og en endnu mindre Del til Udlandet. Skipperne købte i Almindelighed af Pottemageren en hel Brænding til en Pris, der i 1830'erne var 2 Skilling for hvert Kar, stort eller lille, senere steg Prisen naturligvis lidt, men den blev aldrig ret meget større. Paa Ankomststedet forhandlede Skipperen Lerkarrene til den Pris, han kunde opnaa, men hans Fortjeneste var næppe overdreven. I København havde de bornholmske Potteskippere deres faste Anlægsplads ved Gammel Strand oppe ved Højbro, hvor Potterne blev forhandlet fra Stader. Denne Ordning vedvarede til 1875.

Et stigende Forbrug, der baade skyldtes voksende Befolkningsmængde og Nedgang i Selvforsyningen, skabte henimod forrige Aarhundredes Midte lettere Erhvervsforhold, og Købmandsgaardene voksede i Antal, i Størrelse og i Magt. De Landforretninger, der efter Næringsfrihedens Indførelse i 1857 opstod her og der, i Rødbro, Nybro og andre Steder, gjorde intet Skaar heri, heller ikke det stigende Antal af mindre Kolonialforretninger i Byerne. Verdenskrisen i 1857 og senere Kriser, dels i Verdenskonjunkturerne, dels specielt for det danske Landbrug ved Overgangen fra Kornproduktion til animalsk Produktion, kunde ikke standse Handelens Udvikling, højst lægge en Bremse paa Farten. Først henimod Slutningen af Aarhundredet indtraf Kulminationen for Købmandsgaardene. Indtil da havde de forsynet saavel Bysom Landbefolkningen med praktisk talt alt, hvad de havde Brug for. Nu begyndte en Udspecialisering. Først gik Handelen med Kul, Tømmer, Jern og Manufakturvarer delvis over til specielle Virksomheder. Men Nedgangen fra den dominerende Stilling, Køb-

mandsgaardene havde indtaget, gik langsomt takket være det stadig stigende Forbrug.

Lad os kaste et Blik paa Forbrugsstigningen alene i 90'erne. I Tiaaret indtil 1900 var der en ikke helt lille Nedgang i Befolkningens Brændevinsforbrug, hvorimod Ølforbruget trods forhøjet Skat stadig var i Stigning. Forbruget pr. Hoved af fremmede Varer som Vin, Kaffe, The, Ris, Sago steg ligeledes stærkt. Af en Vare som Sukker alene steg Forbruget pr. Hoved med over 50 pCt. samtidig med, at Hovedparten af Sukkerforbruget ikke mere behøvede at importeres udefra, men blev produceret i Danmark. Ogsaa af Tobak var Forbruget stærkt voksende. Forbruget af Stenkul steg pr. Hoved med over 60 pCt. i dette Tiaar. Statistiken gælder hele Danmark, men Bornholm har med den dengang voksende Industri sikkert taget sin Andel — den forøgede Import af Kul og Foderstoffer skete jo til den hjemlige Produktions Forøgelse. Indførslen af Petroleum steg i Tiaaret med godt 30 pCt.

Denne Statistik er medtaget for at give en Bagggrund ogsaa for den kommende Udvikling. Tænk blot paa, hvad f. Ex. Benzinindførslen i Tiden inden den nuværende Krig betød for Handel og Omsætning!

Trafikens Stigning har haft en afgørende Indflydelse paa Handelens Udstykning og Udspecialisering. Ikke for intet er sidste Aarhundredskifte valgt som Skæringspunkt flere Steder i denne Artikel. Da kom den første bornholmske Jernbane fra Rønne over Aakirkeby til Nexø, og fra da af fik Rønne tillige Forbindelse med København hver Dag hele Aaret rundt.

Paa en Strækning, hvor der tidligere havde kørt en daglig Diligence i hver Retning, og hvor den regelmæssige Trafik ellers blev opretholdt af en Fragtvogn et Par Gange om Ugen, kørte nu Tog flere Gange om Dagen. Der opstod Stationsbyer med nye Forretninger. Det samme gentog sig godt en halv Snes Aar senere, da Banen over Klemensker og Rø til Allinge kom. Senere igen kom Rute-

Ogsaa paa Torvet foregaar Handelen livligt. (Sven Türck fot.)

bilerne og Personbilerne. En Trafik, som man Aar 1900 ikke havde tænkt mulig, bragte et Samkvem i Stand, som de Gamle aldrig havde drømt om. Turiststrømmen om Sommeren voksede. Alt bidrog til forøget Omsætning.

Bornholm fik ogsaa Del i den almindelige Befolkningstilvækst, de stigende Lønninger, den Flod af Varer, der skyldtes nye tekniske Fremstillingsmetoder, den opadgaaende Levestandard, som med visse Tilbageslag under Kriser i Begyndelsen af 1920'erne og igen i Begyndelsen af 30'erne varede lige til den nye Krigs Udbrud og bragte Omsætningsstigning over hele Linien, selvom man for den sidste Del af Tidsrummet tager Valuta-Bestemmelsernes hæmmende Indflydelse med i Betragtning.

Endnu findes store blandede Forretninger paa Bornholm, men de spiller ikke mere den dominerende Rolle som for 50 Aar siden.

Enhver kan følge, hvordan den ene gamle Købmandsgaard efter den anden forsvinder for at give Plads til andre Virksomheder. I Stedet er sket en vidtgaaende Udspecialisering, og Størstedelen af Detailhandelen foregaar nu gennem Brancheforretninger — Kolonial-, Isenkram- og Manufakturbutiker — de sidste igen ofte udskilt i Trikotage, Lingerie, Konfektion o. s. v. — Viktualiehandlere, Cyklehandlere, Automobilforretninger, Tobakshandlere, Frugt-, Grønt- og Blomsterhandlere, Fiskehandlere, Broderi-, Kiosk- og Konfektureforretninger, Smørudsalg, Isboder o. s. v., o. s. v. Fra 1890 til 1930 var i Danmark Detailhandlernes Antal mere end fordoblet, og Antallet af beskæftigede ved Detailhandelen viste endnu større Stigning. Det samlede Indbyggerantal var samtidig steget ca. 63 pCt. Disse Tal, der gælder for Danmark som Helhed, kan naturligvis ikke uden videre overføres paa Bornholm. Sønderjyllands Tilbagekomst spiller med ind, og Befolkningstallet paa Bornholm er ikke steget saa stærkt som i Danmark som Helhed, men i Antallet af Butiker og Handelsbeskæftigede vil Stigningen paa Bornholm iøvrigt sikkert vise sig at svare meget godt til det øvrige Danmarks.

De private Forretningsdrivende var imidlertid ikke ene om at nyde godt af den stigende Omsætning. Andelsforeningerne kom og tog det meste af Handelen med Korn, Foder- og Gødningsstoffer. Brugsforeningerne holdt deres Indtog, først paa Landet og i Fiskerlejerne, senere ogsaa i Købstæderne, og nu har Bonden paa Landet og Fiskeren paa Kysten ikke mere den undertiden milelange Vej til Byen for at handle. Sin Produktion kan han bringe til Stationen, og de Varer, han skal bruge, kan han købe i Stationsbyen eller Fiskerlejet.

Med den stigende Omsætning fulgte saaledes stigende Konkurrence, og med Konkurrencen voksede Reklamen. Butikerne moderniseredes, fik store Spejlglasruder for at kunne udstille deres Varer paa tillokkende Maade, og i Bladenes Annoncesider og særlige Tryksager bruger de Forretningsdrivende nu Spalter til at avertere deres Varer, hvor de for 40—50 Aar siden brugte Notitser, hvis de overhovedet averterede. Man er kommet langt fra den Tid, hvor man gennem Gaarden kom ind i en Bod med almindelige Stuevinduer, eller hvor Kommenskringler paa en Snor bag et pelargoniesmykket Vindu i Fiskerlejet oplyste den Forbipasserende om, at her kunde man hos en gammel Kone købe nogle tørre Kommens- og Sukkerkringler til sin Kaffe og maaske faa et Bolche, hvis man var tørstig. Endnu for 40 Aar siden var denne den mest primitive og beskedne Form for Reklame ikke helt ualmindelig paa Bornholm.

Selvom Tiden fra Aarhundredskiftet til nu har set mange af de gamle Købmandsgaarde forsvinde som Handelsvirksomheder, betyder dette saaledes ikke en Nedgang i Handelens Mængde. Den har tværtimod, indtil den nuværende Verdenskrig brød ud — bortset fra konjunkturmæssige Tilbageslag nu og da — været i uafbrudt Stigning.

Til Uddannelse af unge Handelsmænd er i Rønne oprettet en Handelsskole, som i 1913 fik Ret til at lade Eleverne aflægge en statsanerkendt Afgangsprøve. Den støttes af Stat og Kommune og er installeret i sin egen Bygning, St. Torvegade 55, der af afd. Købmand, Konsul B. Lyngberg er blevet den testamenteret. Skolen drives af Rønne Handelsstandsforening, som stiftedes 15. November 1871.

Handelen giver nu Levebrødet til et Antal Mennesker, der er meget større end ved Aarhundredskiftet, medens omvendt Skibsfarten beskæftiger et langt mindre Antal Bornholmere end dengang. Under Skibsfart regnes i denne Forbindelse ikke med Fiskeriet, der som beskæftigende Erhverv ligeledes er steget.

FISKERI

Ogsaa for de bornholmske Fiskere blev Aarhundredskiftet Indledning til en betydelig Omformning af deres Erhverv. Kort efter 1900 bliver den første Fiskerimotor

paa Bornholm indsat i en Halvdæksbaad fra Tejn. Fiskerne saa først med Skepsis paa den nye Maskine, de frygtede Brand og Eksplosioner, kritiserede det Spektakel, den lavede. Skønt de første Motorer gjorde en Del Knuder, varede det kun nogle faa Aar, før alle de Baade, der anvendtes til Sildevrag, var forsynet med Motor. Saa store var de praktiske Fordele ved Motoren, at de hurtigt overbeviste selv de mest skeptiske.

Tidligere havde man paa en Sommermorgen med Vindstille kunnet se Baadene komme roende i lange Rader ind fra Fangstpladsen, der ofte laa milevidt borte. De var ofte saa forsinkede, at der — selvom hele Fiskerlejets Befolkning, store og smaa, blev sat i Virksomhed — var et forfærdeligt Jag med at naa at faa Silden færdig til Afskibning. Naaede den ikke fra Nordkystens Fiskerlejer Østbornholmeren om Eftermiddagen, maatte den med Hest og Vogn køres til Rønne om Aftenen for at komme med Damperen derfra.

Gaar man et lille Aarhundrede længere tilbage, var Forholdene for Fiskeriet saa primitive, at man nu har vanskeligt ved at forestille sig det. Fiskeriet maatte ske fra den aabne Kyst, de nuværende Fiskerihavne eksisterede ikke dengang. Baadene, de fleste smaa og daarlige, maatte trækkes op paa Stranden. Og Fiskernes Boligforhold var — ligesom den fattige Landbefolknings — til det yderste tarvelige. Husene var ofte uden Skorsten, Røgen fra Ildstedet maatte — ligesom man ser det i Beskrivelser af Huse fra Middelalderen — selv om at finde sin Vej ud gennem et Hul i Taget.

Bortset fra den Udvikling, der har været i Baadtyperne, og den Revolution, Fiskerimotorens Sejrsgang har foraarsaget, har Metoderne i det bornholmske Fiskeri i Aarhundreder stort set været de samme, ligesom det var de samme Fiskearter, man fangede da som nu; Laxen og Silden har kæmpet om Hovedpladsen. Ved Middelalderens Fiskemarkeder var Silden den vigtigste. Senere hen blev Laxen af mange Fiskere næsten anset som den eneste Fisk, det var Umagen værd at gaa ud efter, og der har været Tider, da Laxen var saa almindelig paa Bornholm, at Datidens Tjenestefolk efter Sigende betingede sig, at de ikke vilde have Lax paa Bordet mere end to Gange om Ugen. Den samme Historie fortælles iøvrigt fra flere danske Kystomraader, men derfor kan den jo godt være rigtig. I de sidste 75 Aar har der i al Fald ikke været Fare for, at Tjenestefolk skulde faa for megen Lax. Silden, der ligesom Laxen i høj Grad har været anvendt til Eksport, først i saltet, senere ogsaa i røget, i enkelte Aaringer ogsaa i fersk Tilstand, spiller stadig en stor Rolle i Bornholmernes egen Ernæring, dog er det ikke mere som for 100 Aar siden, da en voksen Mand efter Sigende ofte spiste sine 6—8 Spegesild til Frokost, og Kvinderne og de store Børn ikke stod dem meget efter. Man tænke sig, skriver Fr. Thaarup i sin Beskrivelse af Bornholms Amt, hvilken Mængde af Sild, der bruges, naar man tager i Betragtning, at den ogsaa spises fersk, tørret og røget!

Torsken har ligeledes altid haft stor Betydning for den bornholmske Befolknings Ernæring, ligesom den i Perioder er en ret vigtig Eksportvare. Fladfisk som Botter, Østersø-Rødspætter, Skrubber og Sletter var længe mest kun Gammelmandsfiskeri, indtil de i 1920'erne blev Genstand for Fangst af de i den Periode nybyggede Kuttere med Skovlvod, og blev fisket i store Masser ogsaa til Eksport. Aalefiskeriet spillede i gamle Dage kun lille Rolle. Det var mest Drenge, der med deres »Aaletæller« interesserede sig for dette Fiskeri. De høje Priser paa Aal har til en vis Grad bragt en Ændring i dette Forhold, men stor Betydning har Aalen stadig ikke i Forhold til det bornholmske Fiskeri som Helhed.

I meget gamle Dage — d. v. s. for 150—200 Aar siden — blev Laxen fanget hele Aaret igennem. For godt 100 Aar siden skriver Fr. Thaarup at den bedste Tid for Laxefangsten er fra Foraarets Begyndelse til hen i Juni,

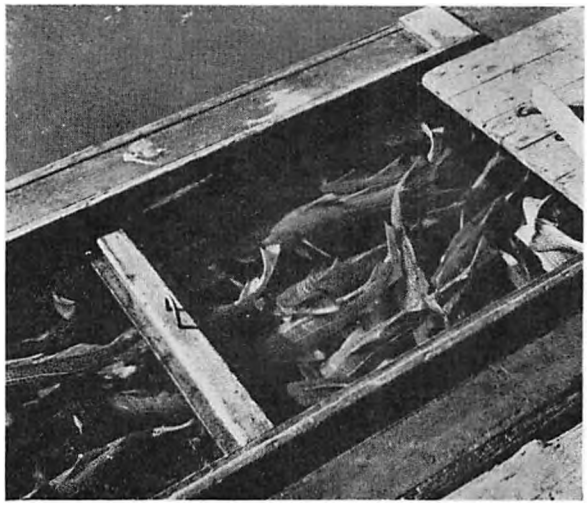

Et Hyttefad fyldt med Torsk. (G. W. Moegreen fot.)

da den falder bedst og fedest og er mest tjenlig til Røgning. I de sidste 75 Aar eller mere har Laxefangsten været et Vinterfiskeri. Den fanges nu som tidligere ved Hjælp af Laxelænker, Tove, der forankres langt til Søs, og hvorfra der med Mellemrum hænger Kroge ned, hvorpaa Sild anvendes som Madding eller »Bede«, som det hedder paa Bornholmsk. Lænkerne staar fast ude Sæsonen igennem og tilses saa ofte Vind og Vejr tillader det. Det kan ofte være lange og farefulde Rejser vinterdags at røgte Laxegrejerne, var det ikke mindst i gamle Dage, da man brugte aabne Baade. Endnu efter at Dæksbaadene var indført, saa sent som i December 1883 gik paa een Nat fire Baade tabt paa Hjemvejen fra Laxeredskaberne til Christiansø, og seks Fiskere omkom. Tidligere brugte man sommetider — vistnok efter svensk Mønster — at vrage efter Lax, ligesom man nu vrager efter Sild. For- og Efteraar sættes iøvrigt endnu en Del Laxe- eller Ørredgarn i Nærheden af Kysten, ligesom der undertiden »sløjes« efter Ørred, d. v. s. trækkes Garn efter Baade paa bestemte Steder af Kysten.

Det store Sildefiskeri om Sommeren foregaar, som det altid har gjort tidligere, ved Vragning. At vrage er et Ord af gammel nordisk Oprindelse, og i den gamle Betydning, hvori det anvendes paa Bornholmsk, vil det sige at drive med Garnene. Ordet er af samme Stamme som Vraget af et Skib, hvis oprindelige Mening altsaa er et drivende Skib. Sildegarnene, »Majnsarna«, bindes sammen i kilometerlange Rækker, der ved Hjælp af Smaasten holdes nede paa bestemte Dybder med den ene Ende fastgjort ved Baaden. I gamle Dage valgte man Dybden efter et Skøn, grundet paa Erfaring, nu har man opdaget, at det er Vandets Temperatur, der afgør, i hvilken Dybde Silden gaar, og Fiskerne grader omhyggeligt Vandet, inden de bestemmer, hvilken Dybde Garnene skal drive i. De bornholmske Fiskere optraadte i Midten af forrige Aarhundrede paa dette Omraade som Læremestre for de nordtyske Fiskere, der altid lod deres Garn drive i Overfladen af Havet og derfor ikke opnaaede saa gode Resultater som de bornholmske. Om Efteraaret naar Vragningen er ophørt, bruger man at sætte Sildegarn paa bestemte Grunde. Det samme gør man i mindre Udstrækning om Vinteren for at skaffe Sild til »Bede« til Laxelænker og Torskekroge.

Torskefiskeriet foregaar mest Efteraar og Vinter. I gamle Dage anvendte man til dette Fiskeri udelukkende Torskesnøre eller Kastekroge. Nu bruges ogsaa Trawl eller Skovlvod.

Men har Redskaber og Metoder holdt sig nogenlunde konstant gennem Generationer, saa er der med Fiskernes Fartøjer sket en stor Udvikling, der staar i Sammenhæng dels med den store Bygning af Fiskerhavne i forrige Aarhundrede dels med Fiskerimotorens Udvikling. Endnu omkring Midten af Aarhundredet drev Fiskerne Sildevrag om Sommeren i deres Eger. Egen kunde som Fartøj betragtet lede sin Afstamning tilbage til Vikingetiden. Hele Formen fører Tanken hen paa Vikingesnekken, selvom Egen i Tidens Løb havde faaet den høje Agterstævn erstattet med et skraat Spejl og Roret anbragt agter i Stedet for paa Siden. Riggen med det store Raasejl er tydelig afledt af Vikingernes Sejlføring. Egerne førte ikke Stagsejl,

Søndre Baadehavn, »Baadebroen«, i gamle Dage.

men et Sprydsejl, eller en Smak, som den kaldtes, for og agter. De var fintformede slanke Fartøjer og udmærkede Sejlere, men aabne, som de var, frembød de store Farer i haardt Vejr, og de var besværlige at krydse med, fordi Masten skulde lægges ned, og Raasejlet skiftes over i hver Bout. Desuden krævede de et stort Mandskab — 5—7 Mand i Baaden. Medens de blekingske Sildefiskere endnu i mange Aar kom til Bornholm om Sommeren i Baade af Egetypen, forsvandt Egerne fra Bornholm i 1860'erne.

Til Laxefiskeriet om Vinteren havde Egerne ikke ofte været anvendt. Til den milelange Tur, naar Lænkerne skulde efterses, anvendtes aabne Robaade. Eventuelt gik man under Sejl fra Fiskerlejet ud til Redskaberne, men roede saa langs Lænken. Det var et mægtigt Fremskridt, da Bornholmerne til dette Fiskeri fik de smukke, store og meget sødygtige, spidsgattede Dæksbaade af norsk Lodsbaadstype. Dæksbaadene havde Kahyt og Ildsted, og Fiskerne kunde paa de lange, drøje Vinterture komme ned om Læ og faa en Kop varm Kaffe — det forekom dem dengang at være næsten ufattelig Komfort. Endnu vigtigere, de kunde i de store dækkede Baade ride en Storm af i relativ Sikkerhed. Den første Dæksbaad »Ota« byggedes som tidligere omtalt i 1867 af Skibsbygger Brandt i Nexø efter Tegning af den kendte Skibsbygmester Benzon i Nykøbing F. En af de første Dæksbaade, som derefter byggedes, var »Laxen« af Tejn. Den eksisterer endnu — eller eksisterede i al Fald for faa Aar siden — som »Prosperity« af Gudhjem. Den Postbaad, der anvendes paa Ruten mellem Svaneke og Christiansø, er af den

originale Dæksbaadstype, kun med de Forandringer, Motorens Anbringelse har medført, og mange Rejsende har her haft Lejlighed til at sande dens Sødygtighed.

Dæksbaadene var glimrende til Laxefiskeri. Derimod egnede de sig ikke saa godt til Sommerens Sildefiskeri, fordi det her gjaldt at komme tidligt i Havn om Morgenen, og i Vindstille maatte man ro Baaden ind, og hertil var Dæksbaadene for store. Man begyndte derfor i 1890'erne til Sildevragningen at bygge Halvdæksbaade af en lignende spidsgattet Type, men betydelig mindre. Efter Motorens Indtrængen er der opstaaet delvis nye Baadtyper, for hvilke den spidsgattede Dæksbaad fra 60'erne og 70'erne dog stadig i de fleste Tilfælde staar som Forbillede, saaledes det store Antal Rødspættekuttere med Dam, der blev bygget i 1920'erne. I de senere Aar har flere bornholmske Fiskere ladet bygge Kuttere af endnu større Type, beregnet til Nordsøfiskeri.

Afsætningsforholdene har ofte voldt Vanskeligheder. Bornholmerne var de første, der begyndte med i Kvaser at føre levende Torsk til København. Kvasefarten begyndte allerede i 1758 paa Initiativ af Inspektør ved Frederiks Stenbrud i Nexø, *Niels Birch.* Da den første Kvase kom til København med levende Torsk fra Bornholm, havde den faaet Anlægsplads ved Gammel Strand, lige nedenfor Slotsporten. Kongen fandt saadan Behag i denne Begyndelse, at han aflagde Besøg om Bord og gav Skibsfolkene en Dusør paa 10 Dukater. Kvaserne fik ogsaa forskellige Afgiftslettelser, og efterhaanden fik den bornholmske Kvasefart stort Omfang, man eksperimenterede en Tid med ogsaa at føre Laxen levende til København, men det vilde ikke lykkes.

Bornholm fik efterhaanden maaske for mange Kvaser. I al Fald kom der en Tid, hvor Fiskerne klagede over, at Kvaserne aldrig kom og hentede deres Fangst. De havde fundet lettere og mere indbringende Beskæftigelse ved at forsyne København med Torsk fra Kattegat og Bælterne og Rødspætter fra Frederikshavn. Resultatet var, at Torsken paa Bornholm gik langt ned i Pris. Jeg har for godt 40 Aar siden i Tejn oplevet, at Torsk blev solgt knippevis til Folk fra Omegnen for en Slumpepris af 5 eller 10 Øre for 15—20 Pund Fisk. I mange Aar var det saaledes, at den eneste bornholmske By, hvor Torsken kunde opnaa en nogenlunde antagelig Pris, var i Rønne. En Del af Torsken tørredes til Anvendelse i Fiskernes egen Husholdning.

Laxen blev oprindelig, forsaavidt den ikke kunde afsættes paa Bornholm, sendt fersk, saltet eller røget til København. Saaledes var Situationen i Begyndelsen af forrige Aarhundrede. Den ferske Forsendelse gav størst Indtægt, men rummede ogsaa størst Risiko. For saltet Lax var Prisen i Hovedstaden meget lille, og det samme gjaldt den Lax, der var røget paa Bornholm. Den blev betragtet som en ret tarvelig Vare og daarligt betalt. Ofte var den røget ved Tang, der gav Fisken en ubehagelig Smag. Henimod Midten af Aarhundredet var 12—14 Skilling Pundet en god Pris for Laxen, men saa begyndte Konsul *Thor Rønne* i Rønne at organisere et Opkøb af Lax for at sende den i fersk Tilstand til Tyskland, og i 1874 var den kommet op i en Pris, der kunde variere fra 80 til 150 Øre pr. Pund. Thor Rønnes Søn, *Wilhelm Rønne,* udvidede denne Forretning, *Munck* i Hasle og Brødrene *Smidt* i Svaneke optog ligeledes Handelen med Lax til stor Fordel for Fiskerne. Man kunde i disse Dage se hele Fiskerfamilier, Mand, Kone og Børn paa Vej fra Fiskerlejerne til Byerne med Laxebrædtet paa Nakken. Eller Laxen blev transporteret paa Trillebør saa lange Strækninger som fra Gudhjem til Rønne. Endnu i Begyndelsen af dette Aarhundrede var det et sædvanligt Syn Vinterdage at se Fiskerne fra Søndre Baadehavn vandre op gennem Vimmelskaftet med deres Lax paa Brædter paa Vej op til Wilhelm Rønnes Virksomhed i Søndergade. Siden er den bornholmske Lax jo blevet en meget dyr Fisk, til Gengæld er den desværre de fleste Aaringer en meget

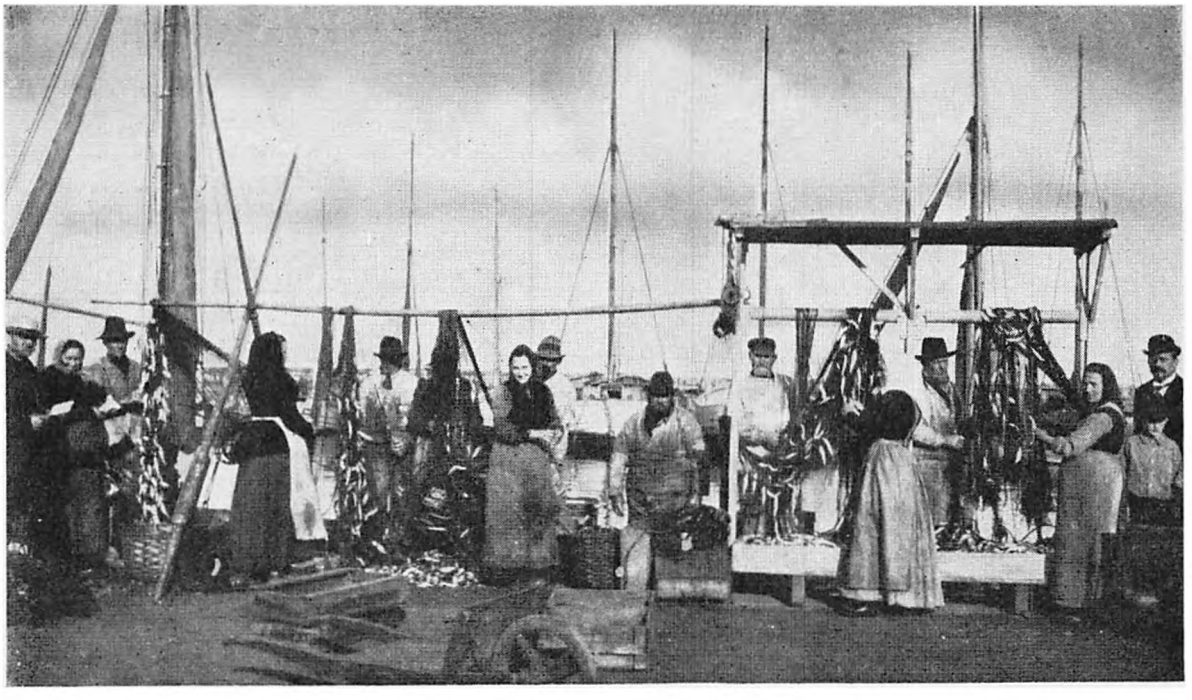

Øverst: Silden pilles af Garnene. (Ad. Møller fot.) — Nederst: Silden røges over sagte Brændeild. (Alfr. Kjøller fot.)

mere sjælden Fisk, end den var i gamle Dage. Den eksporteres nu udelukkende i fersk Tilstand og overvejende til København.

Efterhaanden er Silden uden Sammenligning blevet det betydeligste Emne for det bornholmske Fiskeri. Men ogsaa for den har Afsætningsforholdene ofte været meget vanskelige. Der er i alt Fiskeri et Moment af Lotterispil. Til Tider bliver Silden næsten helt borte, og saa tjener Fiskeren ingenting den Sommer. Til andre Tider kommer den i saadanne Mængder, at det i Perioder har været umuligt at skaffe Afsætning for den, og saa gaar den saa langt ned i Pris, at Fiskeren ogsaa paa denne Maade snydes for sin Løn.

For at hjælpe paa Afsætningsmulighederne og til en vis Grad konservere Silden, naar der var mere af den, end man kunde sælge fersk eller havde Midler til at salte, fandt Gudhjem-Fiskerne allerede tidligt i det nittende Aarhundrede paa at røge Silden. Det skete i deres Køkkenskorstene, og Resultatet var ikke særlig godt, hvis man skal tro Amtmand Fr. Thaarup, som skriver: »Silderøgningen fortjener ikke at roses!« Omkring Midten af Aarhundredet havde Gudhjem-Fiskerne dog faaet saadan Skik paa deres røgede Sild, at den blev en eftertragtet Vare; deres Eksempel blev fulgt i de andre Fiskerlejer, og fra 1870'erne begyndte de rigtige Silderøgerier at rejse sig over hele Bornholm. Medens man oprindelig røg Silden ved Tang og Lyng, gik man efterhaanden over til at anvende Ellebrænde, man fik mere Øvelse i Sildens Behandling, og Resultatet er blevet den lækre, brune, blanke Delikatesse, som alle sætter Pris paa. Men trods dette kunde Fangsten lejlighedsvis blive saa stor, at Prisen ikke kunde holdes. Det hjalp noget, da de samme tre Firmaer, som før blev nævnt, Wilhelm Rønne, Munck og Brødrene Smidt, oprettede Salterier, hvor Fiskerne altid kunde blive af med deres Fangst til en Pris af 20—29 Øre pr. Ol. Paa denne Maade gik det, saa længe Tyskland vilde aftage den bornholmske Spegesild, men da Eksporten hertil hørte op, var man lige vidt, og i 1890'erne og Begyndelsen af dette Aarhundrede kunde det igen ske, at Sildefangsterne blev saa store, at de ikke kunde afsættes til en blot nogenlunde rimelig Pris. Der var Tider, da Prisen for den ferske Sild kom ned i 10, 5 og 3 Øre Olen, ja, der indtraf Tilfælde, hvor den end ikke kunde afsættes til Gødning.

For Fiskerne var dette en Ulykke. Der blev forhandlet i Øst og Vest om Muligheder for at skaffe forøget Afsætning. Man drøftede Oprettelsen af en fast Dampskibsrute mellem Bornholm og Tyskland for at faa Silden sendt dertil i fersk Tilstand. Der forhandledes i Aarevis, men det hele løb ud i Sandet, og det skyldtes navnlig, at Fiskerne ikke selv kunde blive enige.

De bornholmske Fiskere havde allerede i 80'erne begyndt at organisere sig. I 1881 oprettedes deres gensidige Fartøjsforsikring, og i 1883 dannedes Bornholms og Christiansøs Fiskeriforening. Det var en Mand udenfor Fiskernes egen Kreds, Toldkontrollør *J. H. Stub*, Nexø, der først og fremmest havde Æren af at faa gennemført disse Organisationer, hvis Formand han var gennem henholdsvis 29 og 27 Aar. Men medens disse Foreninger arbejdede godt ved Løsningen af mange tekniske Spørgsmaal, havde de ikke nogen særlig heldig Haand, hvor det gjaldt at lette Afsætningsforholdene. Der blev talt længe om at organisere Fiskesalget paa Andelsbasis efter Landbrugets Mønster, men først efter 1910 begyndte Fiskesalgsforeningerne deres Virksomhed i flere Fiskerlejer. Den mest betydningsfulde Opgave blev efterhaanden at faa organiseret Salget »ovre« af den røgede Sild, og i 1933 naaede man — efter Aartiers Talen frem og tilbage, megen Uenighed og mange Konflikter — saa vidt, at der blev organiseret en Salgscentral i København. Den har vistnok i de forløbne Aar arbejdet ret tilfredsstillende. I Krigens Tid har der ikke været Vanskeligheder for Af-

Lille Fiskerleje paa Vestkysten. (Alfr. Kjoller fot.)

sætningen af de bornholmske Fiskeres Produktion.

Til Slut en Smule Statistik til Belysning af Udviklingen. I 1940 — det sidste Aar, hvis Statistik er tilgængelig — var der paa Bornholm 714 Erhvervsfiskere og 167 Lejlighedsfiskere. Værdien af deres Redskaber var 1,4 Mill. Kr., medens deres Fartøjer havde en Værdi af 1,2 Mill. Kr. De fangede i dette Aar Fisk til en samlet Vægt af ca. 9 Mill. Kilo og til en Værdi af næsten 3 Mill. Kr. Det var et Aar, der slog alle hidtidige Rekorder med Hensyn til Fangstens Mængde og Værdi. I dette Aar blev der ogsaa oprettet et nyt Fiskemelsanlæg ved Melsted, en Fabrik til Fremstilling af Fiskelevertran i Snogebæk og nye Fryseanlæg i Rønne og Nexø. Gennemsnitsindtægten i 1940 pr. Fisker var godt 3300 Kr.

I 1932 var Antallet af Fiskere paa Bornholm opgjort til 830 Erhvervsfiskere og 258 Lejlighedsfiskere. Fangsten havde en Vægt af 4,3 Mill. Kilo og en Værdi af 1,4 Mill. Kr. Gennemsnitsindtægten pr. Fisker var 1421 Kr., Redskabernes Værdi 1,3 Mill. Kr., og Baadenes Værdi 1,1 Mill. Kr.

Som man ser, har Kriseaarene efter 1932 bragt nogen Nedgang i Fiskernes Antal, som ellers havde været i jævn Stigning gennem 50 Aar. I 1885 var der paa Bornholm 483 Erhvervsfiskere og 198 Lejlighedsfiskere. Fangstens Værdi var ca. 355,000 Kr., og Fiskernes Gennemsnitsindtægt ca. 507 Kr. Redskabernes Værdi var ca. 360,000 Kr. og Baadenes ca. 325,000 Kr.

Som Helhed er det iøjnefaldende, at der i Løbet af den sidste Menneskealder er sket en Forbedring i de bornholmske Fiskeres Kaar. Fiskerlejerne har været i stærk Vækst siden

Tiden omkring Aarhundredskiftet — se blot til Tejn, der har udviklet sig til en hel By i Kappestrid med Gudhjem. Husene er ogsaa blevet pynteligere, hele Atmosfæren i disse Fiskerbyer, der til Sommerturisternes Fortryllelse kranser Bornholm med de lystigt rygende Sildeskorstene, de rene, ordentlige Boliger og de travle, muntre Beboere, er blevet ligesom mere tryg og selvsikker, end den var før Motorens Tidsalder.

Gennem skiftende Tider og Konjunkturer har Bornholms Søfart, Handel, Fiskeri — altid uløseligt knyttet sammen og føjet ind i Øens hele økonomiske System — arbejdet sig hen til deres nuværende Stade. Fremgang, Stagnation, tidvis endog Tilbagegang har skiftet, maaske har Fortidens Bornholmere i Almindelighed været dygtigere til at klare Søens Farer end til at finde Vej i Handelens Labyrinter, men Flid, Tilpasningsevne og Vilje til Fremdrift har aldrig manglet. Fremtidens Bornholmere vil, maaske endnu stærkere end Fortidens, faa Brug for disse Egenskaber.

Læsere, der vil vide mere om Emnet, kan henvises til nedenstaaende Litteraturfortegnelse, som dog langtfra kan betegnes som fuldstændig. Imidlertid føler jeg Trang til at takke en Række nulevende Bornholmere for mundtlige og skriftlige Oplysninger, de saa venligt og villigt har givet mig, navnlig om Forhold, der vedrører Skibsfarten. Blandt dem, jeg saaledes maa takke, er Maskinmester Th. Bech, København, Havnefoged H. P. Bessel, København, Skibsfører C. Clausen, Rønne, Kustode H. P. Holm, Rønne, fhv. Havnefoged Michael Hansen, Nexø, fhv. Havnefoged Jul. Hansen, Svaneke, og Artillerikaptajn J. F. Støckel, København.

H. P. S.

LITTERATUR:

Thaarup, F.: Kort Oversigt over Bornholms Amt. 1810.

Thaarup, F.: Bornholms Amt samt Christianso. 1839.

Rawert og Gurlieb: Bornholm beskreven paa en Rejse i Aaret 1815. 1819.

Smidth, A. J.: Beretning om Fiskeriernes Tilstand ved Bornholm og Christianso. 1861.

Skrydstrup, V.: Laxefiskeriet ved Bornholm (Nordisk Tidsskrift for Fiskeri 1875, S. 15—30).

Skrydstrup, V.: Silde- og Torskefiskeriet ved Bornholm (Nordisk Tidsskrift for Fiskeri 1875, S. 34—54).

Bornholms og Christiansos Forsikringsforening af Fiskefartøjer. Jubilæumsskrift. Rønne 1932.

Bornholms og Christiansos Fiskeriforening i 50 Aar. Rønne 1933.

Zahrtmann, M. K.: Rønne By og Borgere. Rønne 1927.

Zahrtmann, M. K.: Borringholmerens Historiebog. 2. Bind. Rønne 1935.

Petersen, K. A. og M. K. Zahrtmann: Nexø Byes Historie (Bornh. Saml., Bind XIV).

Thorsen, K.: Rønne Sofarts Historie, Rønne 1939.

Teinmæs, Th. og Aage Rohmann: Den bornholmske Ege (Hilsen til M. K. Zahrtmann. Rønne 1931).

Dam, Ph. B.: Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm. Aakirkeby 1933.

Hansen, Johan: En bornholmsk Haandværkers Erindringer. Rønne 1934.

Madvig, J. N.: Livserindringer. København 1887.

Trap: Beskrivelse af Landet Bornholm. 1857.

Trap: 2. Udgave 1872.

Trap: 4. Udgave 1921.

Heering, Peter F.: Jubilæumsskrift. København 1943.

Larsen, Kay: Danmarks Kapervæsen 1807—14. København 1915.

Flood, Constantius: Under Krigen, Christiania 1892.

Flood, Constantius: I Krigsaarene, Christiania 1898.

Hjorth, H.: Den bornholmske Slægt Wolfsen (Bornh. Saml., Bind XXIX, 1943).

Christoffersen, C. V.: Postbefordringen til Bornholm i forrige Aarhundrede (Bornh. Saml., Bind XXIX, 1943).

Rubin, Marcus: Den økonomiske Udvikling i Danmark i det sidste Slægtled. København 1900.

Vibæk, Jens og Eiler Alkjær: De danske Handelsforeningers Fællesorganisations Jubilæumsskrift. København 1940.

BORNHOLMSK HAANDVÆRK OG INDUSTRI

AF H. HJORTH, RØNNE

Grænsen mellem Haandværk og Industri er flydende, men der er dog mellem disse Funktioner en overordentlig stor Forskel, selv om Industrien saa at sige er vokset ud af Haandværket ligesom Blomster og Blade vokser ud af Stænglen.

Roden til al Værksteds- og Fabriksvirksomhed er Husflidsarbejdet, der er dyrket her, saa længe Landet overhovedet har været befolket.

Hvori bestaar da Forskellen mellem Husflid, Haandværk og Industri?

Et Exempel vil vise det:

Naar Kvinderne i gamle Dage kartede og spandt Faarenes Uld og deraf vævede Vadmel til Husstandens Behov, da var Vævningen Husflid; naar Husets Datter skulde giftes, og der ikke var Tid til at faa Udstyret færdigt i Hjemmet, og man gik til Væveren med Bestilling paa saa og saa mange Alen Lærred og Linned, da paatog Væveren sig et Stykke Haandværksarbejde. Naar i vor Tid Væverierne lader deres Maskiner oparbejde et Lager af Stoffer, som de agter at udbyde paa Markedet, da er det Industri; men som sagt, skarpe Grænser mellem de forskellige Fremstillingsmaader lader sig ikke drage. En Haandværker maa selv gøre sit Stykke færdigt uden væsentlig Hjælp af Maskiner; saadanne Fag, hvor én Mand gør en Del af Arbejdet, mens en anden, tredje og fjerde hver udfører andre Dele af samme Genstand, maa dog, selv om hvert enkelt Arbejde er rent haandværksmæssigt, henregnes under Industri o. s. v.

Næsten alt Husflidsarbejde kan gaa over til at blive Haandværk, men ikke alle Haandværksgrene lader sig industrialisere, omend mange Ting, der tidligere ansaas for at være forbeholdt Haandværket alene, dog nu drives industrimæssigt, f. Ex. Skrædder-, Skomager-, Slagterfagene; selv Madtilberedning og Husbygning kan drives industrielt indenfor visse Grænser.

Her paa Bornholm har været god Jordbund baade for Husflid, Haandværk og Industri.

Husfliden har staaet paa et højt Stade. Væverierne benytter endnu visse tekniske Traditioner og Mønstre, der kaldes Bornholmsk Vævning, og som stammer fra Husflidsarbejdet. Som et smukt Exempel paa Husflid skal nævnes nogle af Margrethe Lesler Hjort omkring 1710 forarbejdede Vægtæpper af hjemmevævet Lærred, hvorpaa er broderet kunstfærdige Billeder af hjemmespundet og hjemmefarvet Uldgarn. De findes nu paa Bornholms Museum. Naar Kvinderne om Aftnerne sad og spandt eller syede, var Mændene oftest beskæftiget med at lave Redskaber, Værktøj, Seletøj o. l. til Brug ved Dagens Arbejde; selv den gamle Bedstefar og den halvvoksne Dreng, som ikke duede til andet, kunde altid gøre sig nyttige ved at snitte Tænder til Høstriverne, flette Vidjekurve, lave Garnvindsler og andet let Arbejde. Alle flittige Hænder var i Arbejde, og alle Hænder var flittige.

Hvad en enkelt Mand kunde præstere — foruden at drive sin Gaard mønsterværdigt — fremgaar bl. a. af en Amtsberetning fra

1849, ifølge hvilken Gaardejer Per Larsen, Hjortegaard i Østerlars, selv havde lavet alle sine Møbler, selv smedet alt sit Værktøj og alle sine Avlsredskaber og ovenikøbet konstrueret og forarbejdet en lille Vandmølle, som kunde drive nogle primitive Maskiner.

De gamle Dages Husflid og Haandværket paa Landet skal iøvrigt ikke omtales nærmere her, da Emnet allerede er behandlet i Artiklen om Landboforhold (Bd. II, S. 79), men her skal optegnes lidt om Haandværket og Haandværkernes Kaar i Byerne baade »forr i Tider« og nu.

Købstæderne, særlig Rønne, havde en forholdsvis stor Stab af Haandværkere, der var udspecialiseret i en Mængde Fag, hvoraf de fleste er fuldstændig overtaget af Industrien, medens enkelte endnu drives som Haandværk. Vævere, Farvere, Handskemagere, Hattemagere, Gørtlere, Kobbersmede, Blytækkere, Pumpeborere, Hørsvingere, Rokkedrejere existerer saaledes ikke mere. De to særlige Fag, Pottemageriet og Urmageriet, der har baaret Bornholms Navn viden om, er ogsaa uddøde som Fag; det førstnævnte har dog i senere Tid opnaaet en Fornyelse ved industriel og kunstnerisk præget Fremstilling.

Det vil naturligvis føre alt for vidt at komme nærmere ind paa alle disse uddøde Fags Arbejdsmetoder og Vilkaar, men for de to sidstnævntes Vedkommende skal her dog fremsættes nogle Oplysninger, hvoraf de fleste dog næppe kan have Nyhedens Interesse.

Urmageriet havde en ret kortvarig, men glorværdig Blomstringsperiode; den begyndte omkring 1745 og varede i henved 150 Aar. Det maa ikke forstaas saaledes, at Ure var ukendte før den Tid; Hammershus Slot og flere Kirker var forsynet med Ure allerede i 1600-Tallet, og i Begyndelsen af 1700-Aarene fandtes der Ure, »Sejerværker« og »Væggesmede« i visse Rigmænds Stuer. Det er sandsynligt, at Rokkedrejere og Kleinsmede har forstaaet at rense og istandsætte saadanne Ure, men fagmæssigt Urmagerarbejde har næppe været udført, før Brødrene Peter og Otto (Otte) Arboe omkring 1750 forfærdigede de første bornholmske »Klokker«, først af Træ, senere af Jern og »Metål«. Hurtigt udviklede dette Haandværk sig; mange unge Mennesker gik i Lære paa Arboernes Værksted og blev senere selvstændige Mestre.

En af dem, Jørgen Peter Arboe, vandt sig et udmærket Navn og arbejdede ivrigt paa faglige Forbedringer. Han modtog 2 Gange Landhusholdnings-Selskabets Opmuntringspræmie paa hele 25 Rdl. for Ure med 11- og 6-Punds Lodvægt og søgte i 1800 Kongen om et rentefrit Laan paa 2000 Rdl. til Urmageriets Fremme, hvilket dog blev ham nægtet.

Savnet af Driftskapital for de ca. 50 Urmagere, der aarlig fremstillede ca. 1200 Ure, var meget følelig og en væsentlig Aarsag til den Fattigdom, de alle maatte føle, tvungne som de var til at afhænde deres Ure for et hvilketsomhelst Bud, helt ned til 12—14 Rdl. for et prægtigt Stykke Haandværksarbejde. Efter Fradrag af Udgifter til Snedker og Maler, som lavede »Klokkenahuzed«, kunde der blive 3—4 Rdl. til Urmageren for hans Arbejde gennem flere Uger.

Det var en Overgang alle Urmageres Ærgerrighed at lave saa sindrige og komplicerede Værker, at de kunde overgaa deres Kolleger, og denne Kappestrid gav ofte særdeles fine Resultater. Det var ikke nok at lave Urene, saa de kunde gaa med den største Nøjagtighed og slaa baade Timeslag og Kvarterslag med forskellige Klokketoner, nej der skulde være Sekundviser, Datotavle og nøjagtig Angivelse af Maanens Faser hele Aaret rundt o. s. v. Men denne Trang til at overgaa sig selv og andre resulterede ogsaa undertiden i, at Urmageren maatte gaa fra Hus og Hjem eller tog Skade paa Forstanden, for det var jo ikke altid, at de sindrigt udtænkte Planer lykkedes.

Efter denne Periode kom en Afslappelse; alle Snurrepiberier blev banlyst, og Hovedvægten blev lagt paa Udførelsen af gode, smukke Klokker, som kunde ventes afsat til rimelig Pris.

Urmagerne høstede overmaade mange Laurbær, og det er maaske derfor, at deres Lavsfane, som nu opbevares i Bornholms Museum, er smykket med 2 sammenknyttede Laurbærgrene; men stort andet end Laurbær høstede de ikke. Det blev alle Dage en kummerlig Tilværelse at være Urmager, for Laurbærsuppe er overordentlig tynd Kost, der fylder utrolig lidt i sultne Maver, særlig hos Kvinder og Børn. Men dengang som nu lod Mændene sig henrive ved at lave »noget der kan gaa rundt«, og deres Syslen med sindrige Mekanismer maa utvivlsomt have givet dem nogen Erstatning for Savnet af andre Livsens Goder.

Og vi, som har det gamle Bornholmerurs sindige Rytme i Øret, en Rytme der falder saa godt i Takt med vort eget Pulsslag, og som er aldeles uanfægtet af Nat og Dag, Krig og Fred, vi glædes ved de gamle Urmageres Værk, og vi takker dem i deres malurtbevoksede Grave.

Urmagerhaandværket trængtes ud af mere moderne Urformer, der indførtes fra Udlandet; dog levede endnu i Begyndelsen af dette Aarhundrede nogle faa af det gamle Fags Veteraner.

En Del af de gamle Urmageres Data findes optegnet i K. Thorsens: Bornholmerurets Historie.

Urmagernes Værkstedsindretning var saare enkel. De fleste arbejdede uden egentligt Værksted i Familiens Opholdsstue; der havde de ved et Vindue en lille Drejebænk saa stor som en velvoksen Symaskine og en Fileklo installeret, og ude i den aabne Skorsten en lille Smedeesse med Blæsebælg og nogle Grafitdigler, hvor de kunde legere og støbe Raaemnerne til deres Drev, Hjul og Klokker. Til at begynde med inddeltes alle Tandhjulene paa fri Haand ved Hjælp af en Passer, men senere, i 1790'erne, fik Urmagerne efter kgl. Resolution oversendt en Inddelingsmaskine fra Schweitz, som gik paa Omgang mellem dem. Denne Hjælp fra Landsfaderen efterfulgtes af et Beløb paa 600 Rdl., der skulde anvendes til Smaaforskud og til Indkøb af Materialer og Værktøj, og desuden blev en Urmager Wilhelm Armand, vistnok af schweitzisk Herkomst, sendt herover i nogle Aar for at organisere og forbedre den bornholmske Urproduktion, hvortil han fik en Bevilling paa 200 Rdl. aarlig.

Omend de fleste arbejdede ganske alene eller med Hjælp af en Læredreng, havde dog enkelte Urmagere større Værksteder, hvor indtil 5—6 Mand var i Arbejde, og den samlede Produktion var saa stor, at der først i det 19. Aarh. kunde udskibes 600 à 800 Ure aarlig til en Værdi af 10—15 Tusind Rdl.

Ved denne Tid begyndte Fremstillingen af de meget mindre, sirligt udstyrede Taffelure, som i en kort Periode var paa Mode. Blandt de fremmeligste Taffelurmagere nævnes Niels Sonne, Lars Funk og Niels Esbersen. Byskriveren Barclay indlagde sig Fortjeneste ved paa forskellig Maade at fremhjælpe dette Haandværk, der dog aldrig fik nogen større Betydning eller talte mange Udøvere.

Pottemageriet, det andet specielle bornholmske Haandværk, har været udøvet her lige siden den graa Oldtid. I Modsætning til Urmageriet, der var henvist til udelukkende at anvende indførte Metaller, Bly, Kobber, Jern, Zink, Tin m. m., var Pottemageriets vigtigste Raastof, Leret, at finde saa at sige overalt paa Bornholms Syd- og Vestland, og mekaniske Hjælpemidler næsten overflødige. Af en Klump jordfundet Ler kunde man med de bare Hænder fremstille et Kar, der var brugbart — omend skrøbeligt — blot ved at være tørret i Sommersolen eller ved et Ildsted.

Oldtidens Pottemagere lavede deres Husholdningskar og Gravurner uden andet Værktøj end en Træpind og en glat, flad Sten, maaske en Træplade; deres Hænders Arbejde røbede en udviklet Formsans og et glimrende Haandelag. Deres Teknik er bibeholdt lige op til vore Dage i Jylland, hvor »Pottekonerne« med de primitiveste Hjælpemidler har frembragt deres Jydepotter. I historisk Tid har de bornholmske Pottemagere udnyttet de tekniske Fremskridt, der er gjort, saa-

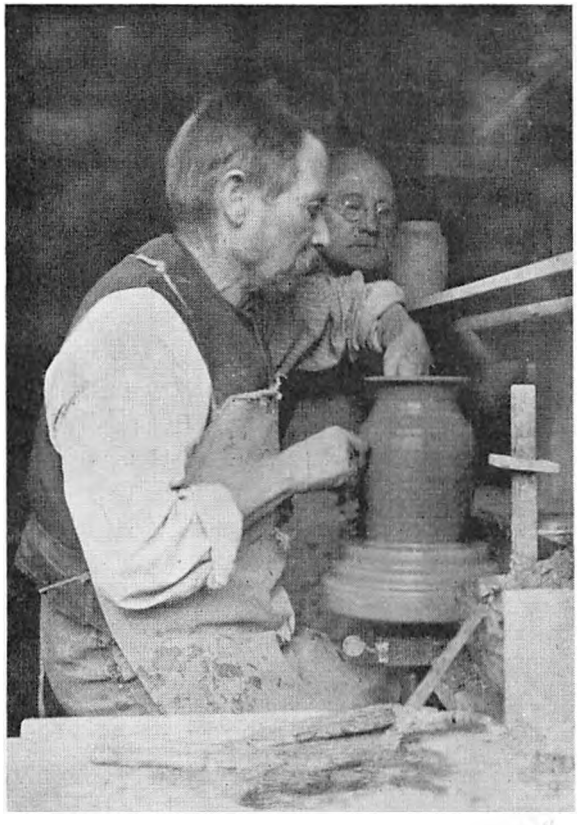

Pottemager ved Drejeskiven.

ledes er Pottemagerskiven taget i Brug, og Brændeovne anvendt, hvorved Varernes Kvalitet i høj Grad er forbedret.

Det gode Omdømme, de bornholmske Pottemagervarer har kunnet glæde sig ved, skyldes tildels de velegnede Lerarter, der findes paa Øen, men især den fortrinlige Maade, hvorpaa disse Raamaterialer blev haandteret. Pottemagerne var særdeles dygtige Folk, og de havde den fornødne Ildhu; derfor kunde deres Produkter hævde sig ogsaa udenfor de hjemlige Enemærker.

Omkring Aar 1800 var der omtrent 40 Pottemagere paa Bornholm, alle i Rønne; de udførte for 7—800 Rdl. Varer foruden at tilfredsstille det stedlige Behov; men ligesom Urmagerne formaaede de ikke at skaffe sig et anstændigt Udkomme. Mangel paa Driftskapital og daarlige Afsætningsforhold holdt ogsaa dette Fags Udøvere nede i Armod.

I sin Amtsoversigt af 1810 skriver Amtmand Thaarup: »Værdien af en Brænding, eller som det kaldes, en Ovn, er højst 50 Rdlr. En Pottemager gjør 4, 5, somme Tider 6, sjelden 7 Ovne eller Brændinger aarligen. Fordelen ved en Ovn er omtrent 20 Rdlr. For 5 til 6 Ovne aarligen 100 til 120 Rdlr. Hvorledes skal Pottemageren som Borger med Familie leve og betale sin Medhjælper? Derfor ere de fattige Mennesker, deres Huse er Hytter, de maae have andre Hjælpemidler til nødtørftigen knap Udkomme«.

Potteskipperne, som bestilte og aftog Produktionen til Udførsel, købte en hel Ovns Indhold ad Gangen og solgte Varerne for en Pris af godt 2 Rdlr. for 100 Stykker uanset Størrelse, Form og Kvalitet. Denne Salgsmaade opmuntrede naturligvis ikke nogen Pottemager til at lave særlig store eller gode Ting. En Undtagelse var der dog. Joh. A. C. Spietz, der i 1791 var kommet hertil fra Tyskland for at lede Englænderen James Davenports stort — altfor stort — anlagte Tegl-, Fajance- og Stentøjsværk, havde, da dette Værk efter kort Tids Forløb blev nedlagt, oprettet sit eget Værksted, hvor han forsøgte at fremstille nye, gode og smukke Varer af det bornholmske Ler. Han havde for saa vidt Heldet med sig, som han indførte nye, smukke Modeller og nye Fremstillingsmaader. Hans Arbejder er endnu i Kurs blandt Samlere, og de betegner en Landvinding for bornholmske Lervarer. Til Trods for sin store Indsats af Penge og Slid døde han i 1835 som en fattig Mand, og stort bedre gik det ikke hans 3 Sønner, der fortsatte og udbyggede hans Virksomhed og havde 10 Mand i Arbejde. De ernærede sig kun kummerligt, selv om deres Frembringelser blev prisbelønnede ved Udstillinger i København, og deres Virksomhed blev ikke fortsat i deres Spor efter deres Død. Ligesom Urmagerne maatte de nøjes med Laurbær som Krydderi paa den strenge Tilværelses daglige Kost. Pottemageriet havde som Haandværk udspillet sin Rolle og naaede ikke senere at faa nogen Betydning, selv om de gamle Værksteder

og Fremgangsmaader endnu blev benyttet helt op til vor Tid. Der indførtes nu godt og billigt Lertøj fra Udlandet; dette og de emaillerede Jernvarer gik deres Sejersgang henover de gamle Værksteders Ruiner.

Men med Spietz' Forsøg begyndte alligevel en ny Æra. Hans forbedrede Teknik og smukke Frembringelser havde givet Impulser til nye Forsøg paa at forny det gamle Pottemagerhaandværk. I hans Fodspor traadte nye Mænd, som gennem forbedrede Arbejdsmetoder og Industrialisering af Faget fik nye Virksomheder til at rejse sig af de gamle Pottemagerovnes Aske, men herom vil vi høre mere under Afsnittet Industri.

Pottemagerne opgravede selv deres Ler, som Regel i aabne Gruber, hvor Leret laa paa flad Mark kun dækket af et tyndt Lag Sand, Grus og Jord, eller i Bakkeskrænter, hvor Lerlag var tilgængelige uden noget Forarbejde. Det mest benyttede Ler blev optaget i »Potterekulerne« øst for Robbedale; det var meget plastisk og fik ved Brænding en rødlig Farve. Leret fra Onsbæk og Stampen, der senere optoges gennem dybe Skakter, fik ved Brænding en ganske lys, gulgraa Tone og taalte højere Temperatur end Potteleret.

Pottemagerne brugte som Regel Leret, som det var, uden forudgaaende Slemning eller Rensning, det blev »magret op« med fint Grus, banket og æltet til passende Konsistens og endelig delt op i Boller af ensartet Størrelse svarende til hvert enkelt Kars Dimensioner. Ved Hjælp af Pottemagerskiven, der blev sat i Sving ved Spark med Fødderne, formedes derefter hver enkelt Genstand paa fri Haand; efter Lufttørring i nogle Dage blev Karrene dyppet i Glasur, sat i Ovnen og færdigbrændt ved een Brænding. Ovnen var et aflangt muret Rum af 4 à 5 m^3 Indhold med Fyrhuller i den ene Ende og Skorsten i den anden. Flammerne passerede saaledes vandret gennem Ovnrummet, der var fuldstændig fyldt med Varer. Brændingsprocessen, »Skærsilden«, varede ca. 1 Døgn, i hvilket der uafbrudt blev fyldt Brænde i Fyret; i Løbet af dette Tidsrum blev hele Ovnens

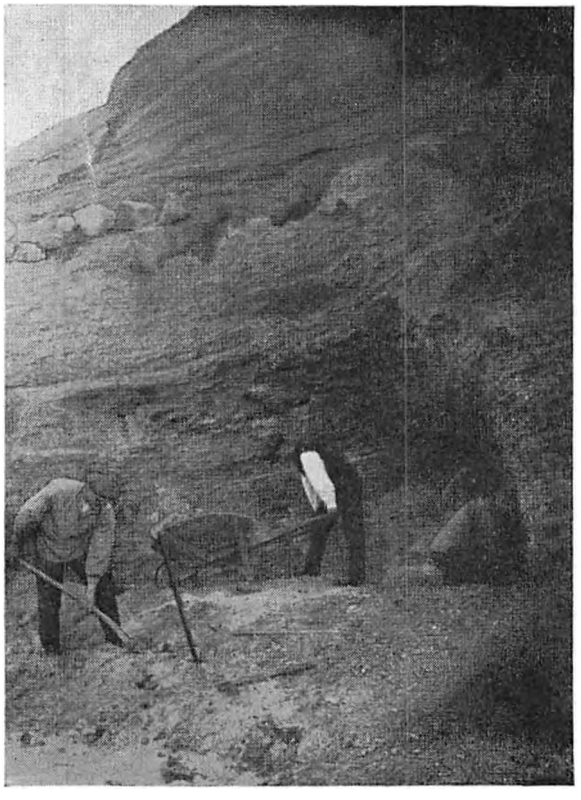

Lergravning i en Bakkeskrænt.

Indhold glødende, Leret blev haardt og Glasuren smeltet ud til et tyndt, glasagtigt Overtræk, der gjorde det porøse Ler vandtæt. Af det større eller mindre Held, der fulgte Brændingen, afhang Varernes Kvalitet, Styrke og Skønhed.

Pottemageriet var den enkleste Form for keramisk Virksomhed, men selv denne krævede stor Erfaring og megen Paapasselighed lige fra det Øjeblik, Leret blev gravet op, og indtil de færdige Varer efter nogle Dages Afsvaling kunde tages ud af Ovnen.

Om de gamle Haandværksfags Stilling iøvrigt savnes paalidelige Oplysninger før Thaarup i 1810 udsendte sin Amtsberetning. I denne opgøres Haandværkernes Antal paa Bornholm til 565, nemlig 158 Tømmermænd og Snedkere, 10 Bødkere, 53 Smede, 26 Murermestre, 98 Skomagere, 88 Skræddere, 39 Pottemagere, 31 Urmagere, 10 Slagtere, 6 Bagere, 5 Glarmestre, 6 Feldberedere, 6 Malere, 5 Træskomagere, 3 Hjulmænd, 3 Reb-

slagere, 3 Rokkedrejere, 2 Stolemagere, 2 Sadelmagere, 2 Brolæggere samt 1 Bogbinder, 1 Farver, 1 Gørtler, 1 Kobbersmed, 1 Hattemager, 1 Handskemager, 1 Guldsmed og 1 Sejlmager.

Haandværkerstanden i Almindelighed roses ikke, dog fremhæves Snedkere og Skibstømrere. »En Haandværker har ofte flere Haandteringer; han driver Avlsbrug eller er Kroholder eller Brændevinsbrænder. Meget faa har tjent som Svend eller Dreng andre Steder, hvor de kunne have seet noget til Nytte for deres Fag.« »Laug ere her ikke.« Man slutter heraf, at Haandværket ikke har staaet paa noget højt Trin i Amtmandens Øjne; men hans Syn paa Bornholmerne er i det hele taget ikke til deres Gunst, selv om han mener, at der i dem er »Emner til at danne et herligt Folk«. Betragter man imidlertid de Frembringelser, de har efterladt sig, maa man indrømme, at de i vore Øjne er præget af solid Udførelse, af stor Anvendelighed og af en Form- og Farveskønhed, som vor Tids Haandværkere endnu kan drage Lære af. Zahrtmanns Dom falder i Traad hermed: »Man maa undres over den nærmest selvlærte Haandværkerstands kyndige Indsigt. Laugsuddannelse var ukendt paa Borringholm, og under smaa Forhold maatte Haandværkeren tage mangfoldige forefaldende Bierhverv op, gjøre sig til Tusindkunstner, men Fusker blev han ikke, han satte sin Stolthed i altid at yde et Stykke ærligt Arbejde, selv om det kostede ham Slid og Tid og Lønnen derfor var ringe. Lærenem brugte han sine aarvaagne Øjne paa Værkstedet, fingernem skabte han med sindig Eftertanke dygtigt Arbejd«. (Borringholms Historie II, S. 304.)

Fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede spores en jævn Nedgang i Haandværkets Stilling, men henimod Midten gaar det fremad igen. Den livlige Opblomstring af Skibsbygningen stillede Krav om duelige Tømmermænd, Snedkere, Smede, Sejlmagere, Rebslagere, Drejere, Riggere og Kalfatrere, og af saadanne uddannedes en dygtig Haandværkerstab. Tømrerne maatte kunne behandle det genstridige, vridvoksede bornholmske Egetømmer, Smedene maatte med Hammeren i de bare Næver omdanne de glødende Jernblokke til mægtige Skibsankre, Rorhængsler, svære Jernknæ til at forbinde Spanter og Dæksplanker o. s. v. Dette var svært Arbejde, hvor 28-Punds Forhammeren maatte svinges; desuden maatte der smedes Værktøj, Skruestik og næsten alle andre Værkstedsindretninger, dertil Søm, Bolte og Nagler i uendelig Mængde. Sejlmagere, Rebslagere og Drejere maatte levere den svære Takkelage til de store tremastede Ishavsfarere. Det var en Opgangstid for Haandværket, som satte sig Spor helt op til vor Tid.

Da Dampskibsfarten efterhaanden afløste Sejlskibene, mistede disse Fag tildels deres Betydning; endnu bestaar dog nogle Værfter, der bygger ypperlige Fiskekuttere, saaledes C. Linds og C. Christiansens i Rønne, M. Larsens i Nexø og Hansens i Svaneke (nærmere herom S. 178).

Ved den nyere Tids store Trang til Nybygninger har Bygningshaandværkerne haft en god Periode; nye Haandværksfag er opstaaet paa Basis af Gas-, Vand- og Elektricitetsinstallationer; Kloakerings- og Sanitetsarbejdet har krævet specielt uddannede Fagfolk, som Fortiden ikke havde Brug for, og gamle Fag er uddøde.

Et enkelt Fag har dog hævdet sig gennem Tiderne, selv om dets Udøvere kun er forholdsvis faa i Tal. Det er Møbelsnedkerne. Endnu for en Menneskealder siden var der overalt Brug for gode, haandforarbejdede Møbler, nu har Fabrikker for en væsentlig Del overtaget Møbeltilvirkningen. Og dog kan enkelte Snedkerværksteder hævde sig smukt trods den stærke Konkurrence fra Fabrikkernes Side ved kun at fremstille det mest fremragende Arbejde.

Her bør nævnes det snart 100 Aar gamle Firma Jespersen & Nielsen, grundlagt 4. Februar 1858 af den hæderkronede Snedker Peter Andreas Jespersen, død 1919, dekoreret med Fortjenstmedaljen i Sølv for sit glim-

rende Haandværksarbejde. I 1904 optoges Chr. A. Nielsen, død 1933, i Firmaet og i 1908 den nuværende Ejer Andr. J. Kure, der begge i en Aarrække havde arbejdet i Jespersens Værksted. Foruden privat Bohave af alle Slags har det bygget Inventar til offentlige Kontorer og Pengeinstitutter; ved Rønne Kirkes Ombygning fik det overdraget at udføre Prædikestolen med Lydhimmel, Alterbord og Korskranke.

Om den nyere Tids Haandværk er der iøvrigt ikke stort at sige udover det, at Uddannelsen i det store og hele er særdeles god til Trods for, at Læretiden og navnlig den daglige Arbejdstid er kort i Forhold til tidligere. Stor Betydning har det naturligvis haft, at Lærlingene har gaaet i gode Skoler og der samlet sig Kundskaber og Haandelag, som de før savnede; desuden har de tekniske Skoler, som har rejst sig i alle Byerne, i høj Grad understøttet Værkstedsarbejdet ved deres udmærkede Undervisning, saaledes at Lærlingen, naar han møder til Svendeprøven, virkelig formaar at udføre et smukt og reelt Stykke Arbejde.

Haandværker- og Industriforeningerne har ogsaa her paa Øen i høj Grad bidraget til den smukke Position, bornholmsk Haandværk i Dag indtager.

Svendestykke fra Jespersen og Nielsens Værksted.

Industri. Som alle ved, bestaar den bornholmske Jordbund hovedsagelig af Granit, Sandsten, Kalksten, Ler og yngre Aflejringer; alle disse Raamaterialer har været Genstand for industriel Udnyttelse i større eller mindre Maalestok og med skiftende Held. Det er uomtvisteligt, at de paagældende Industriforetagender hviler paa en naturlig Basis, da de saa at sige er vokset lige op af den bornholmske Jordbund.

Lad os se lidt paa de forskellige Industrigrene i den Rækkefølge, de geologiske Dannelser angiver:

Det er *Granitten,* der har givet den bornholmske Stenindustri sit Præg. Sandsten og Kalksten har kun haft underordnet Betydning. Granit er blevet brudt og tilhugget siden Middelalderens Dage — herom bærer vore Borge og navnlig vore Kirker Vidne —, men om Industri kan der først blive Tale, da Bornholms daværende Kommandant, Oberst Poul Magnus Hoffmann i 1821 anlagde sit Stenbrud ca. 3 km øst for Rønne i Klippeløkken, hvorfra han udførte for ca. 50,000 Rdl. tilhuggen Sten til Brug for Holmen og Fæstningen »Trekroner«. Efter faa Aars Forløb overdrog han imidlertid Virksomheden til Købmand Jens Hansen Rønne, under hvis Ledelse den hurtigt voksede sig saa stor, at den gav Beskæftigelse til ca. 100 Mand. Virksomheden fortsattes af hans Slægt, fra 1873 i Form af et Interessentskab De forenede Granitbrud og Stenhuggerier ved Rønne. Af Produktionen udførtes en Del til København, hvor den blev benyttet bl. a. til Holmens Bro og Christiansborg Slot, til Fæstningen i Rendsborg og til tyske Stæder. Endnu i vore Dage er Klippeløkken et af de største Granitbrud, hvor den mørke, blaagraa, hornblende-

holdige Sten brydes i indtil 25 Meter dybe Gruber.

I 1880'erne købte A. P. Brodersen Virksomheden og kort efter afhændede han en Tredjepart til Folketingsmand M. P. Blem; i 1896 blev den omdannet til et Aktieselskab, og der blev tilkøbt 2 mindre Virksomheder. Efter Købet af endnu 4 andre Virksomheder i 1922, derunder Frederiks Stenbrud ved Nexø, ændredes Navnet til A/S De forenede Granitbrud, Sandstensbrud og Stenhuggerier paa Bornholm.

Isbjørnene paa Københavns Raadhus, Hansen-Jacobsens Monument »Modersmaalet« i Skibelund og Sybergs Statue af Maleren Kristian Zahrtmann paa Fuglebakken er hugget af Rønnegranit; Granitklædningen til Lillebæltbroen, som er det største Granitarbejde i Danmark i dette Aarhundrede, samt Granitarbejdet paa den nye Knippelsbro stammer ligeledes fra Klippeløkken. Selskabet producerer iøvrigt Brosten, Kantsten, Chaussésten og alle mulige andre Arbejder i Granit. Hovedvirksomheden har dog været Produktion af Gravmonumenter, og paa dette Omraade hævder Selskabet sig smukt som det førende i Skandinavien med en Arbejderstyrke paa ca. 250 Mand. Alle mulige tekniske Hjælpemidler er under de nuværende Direktører P. M. Nielsen og H. E. Madsen taget i Brug; det nyeste er vistnok at skære den haarde Sten ud i tynde Tavler, ligesom man skærer en Træstamme op til Brædder, og polere dem ved roterende Slibeapparater. Transporten af Stenblokkene ved Hjælp af sindrige Kransystemer har i høj Grad forøget Værkets Kapacitet og erstattet en Del Menneskeslid med Maskinkraft.

Naar Rønnegranitten bliver poleret, antager den en dyb sort Farve, ved Polering af de i Granitten isprængte Pegmatitgange opnaas pragtfuldt rødflammede, spejlblanke Stenflader, hvis Sammenspil med de sorte er af betydelig koloristisk Virkning.

»De forenede Granitbrud« er en smuk Virksomhed, der gør Bornholm og Bornholmerne Ære.

Omkring 1850 blev der af et Par tyske Stenhuggere anlagt et Granitbrud med Stenhuggeri paa Nørremark ved Nexø. Denne Virksomhed gik dog snart i Staa, men blev faa Aar efter købt af Nexøborgeren O. E. Sonne og Rønneboen P. K. Sode, der i 1856 genoptog Arbejdet. Nu kom der Gang i Foretagendet. De tilkøbte sig Klipperne paa Rahbækkegaards og Helletsgaards Grunde i Ipsker og oparbejdede paa disse Steder en ret betydelig Virksomhed. Granitten var dog ikke særlig velegnet til finere Huggearbejde; derfor fremstilledes fortrinsvis Brosten, som ikke kunde afkaste nogen større Fortjeneste. I Aarene 1860 og 61 tilkøbte de sig Part i nogle Stenhugerier i Hasle og Svaneke, og særlig sidstnævnte Sted blev Virksomheden drevet med Fordel. Fem Aar senere satte de Arbejder i Gang i Sandstensbrudet ved Nexø, men Arbejdet her standsedes brat i 1872, da Stormfloden den 13. November fyldte Gruben med Vand og ødelagde alle Maskiner og Værktøjsindretninger.

Men Firmaet Sonne og Sode var utrætteligt. Først i 1880'erne anlagdes et Granitværk i Allinge, hvor Granitten var bedre egnet til Finhugning og Slibning, og det drev denne Virksomhed i en Aarrække, med K. A. Petersen som Bestyrer, frem til en god Forretning, der særlig forarbejdede polerede Gravmæler. Konkurrencen var imidlertid stor, og i 1888 ophørte Driften ogsaa her. Sode havde dog stadig Stenhuggeri i Nexø; dette bestaar endnu og fremstiller smukt tilhugne Gravmonumenter.

Det mest bekendte Stenbrud er vel Hammerens Granitværk, dels fordi dets Beliggenhed er stærkt iøjnefaldende i en af fremmede stærkt besøgt Egn, dels fordi der i Tidernes Løb ud fra nationale og æstetiske Synspunkter jævnlig har været Diskussioner om det. I 1873 fik Allinge-Sandvig Kommune af Staten vederlagsfrit overdraget det vidtstrakte Areal Hammeren, som Granitværket udnytter til Stenbrydning. Et halvt Aar senere overdrog Kommunen det til en tysk Grosserer Martens, der i nogle Aar brød Sten paa

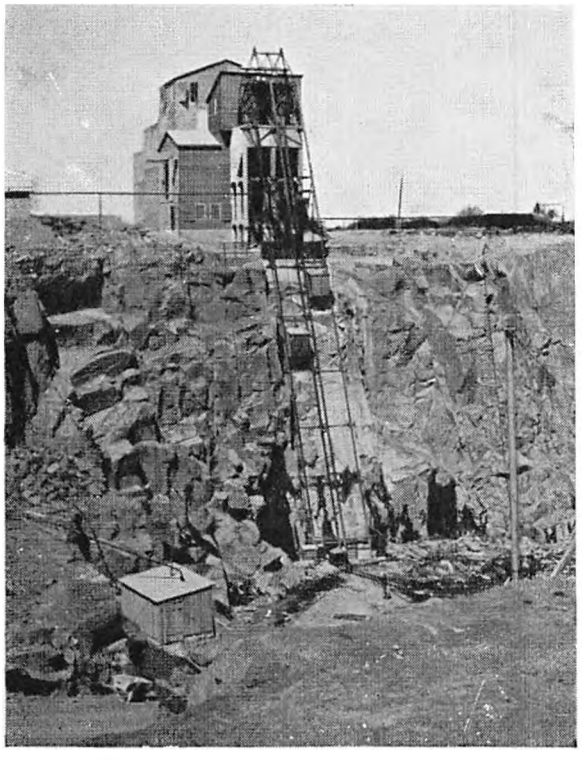

1. Granitbrydning i Stubbelokken.
2. Polering af Granitflade. Forenede Granitbrud.

3–4. Transport af Raablokke.

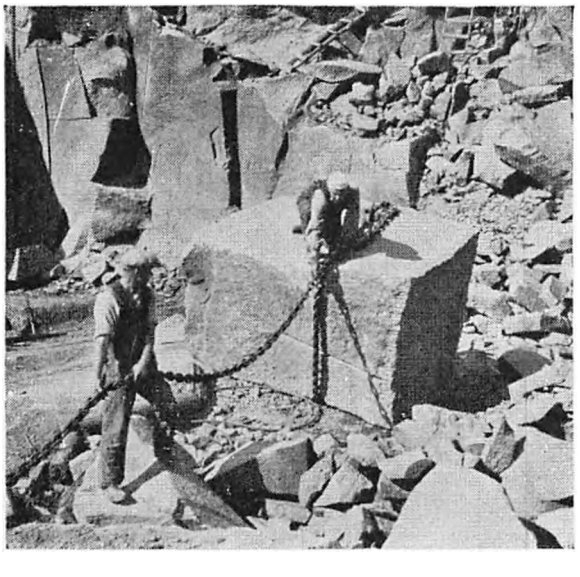

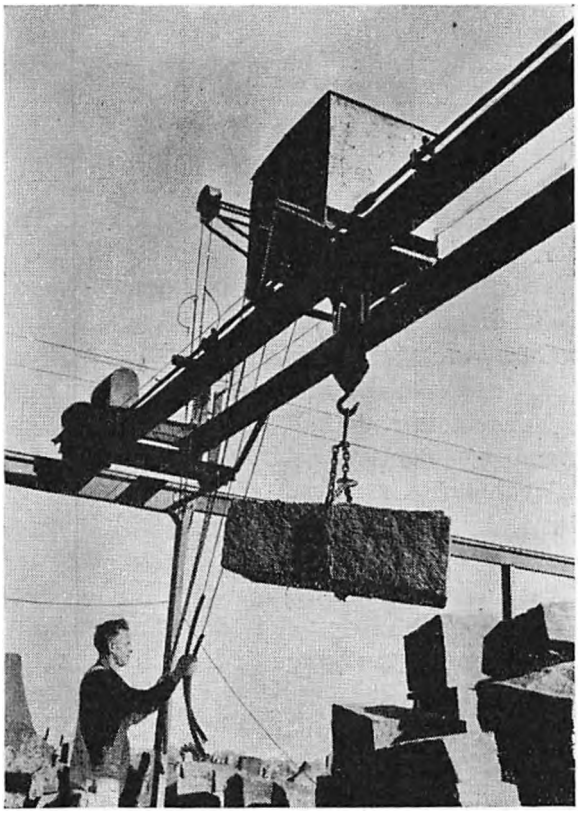

Hammerens Granitværk, til højre Sænehavnen og Hammershus. (Jette Bang fot.)

Arealet, men som opgav sit Foretagende, da det ikke kunde bære sig paa den Maade, det blev drevet. Han udlejede det da til R. A. Wiinberg, som under ret beskedne Former indtil omkring 1890 drev sin Virksomhed der. I 1891 overtoges Stenbrudet af Ejerens Svoger, den tyske Baron v. Ohlendorff, der med Geheimeetatsraad C. F. Tietgen som Mellemmand og Topfigur stiftede Aktieselskabet »Bornholms Granitværk« til Udnyttelse af det i uhyre Mængder foreliggende Raamateriale. Efterhaanden fik Værket ret store Dimensioner; det beskæftigede til Tider flere Hundrede Mand og lod i 1892 Hammerhavnen i Sænebugten bygge til Udskibning af de færdige Produkter.

Da Verdenskrigen i 1914 havde bragt Værket til Standsning, fik formaaende Mænd paa Bornholm udvirket, at Staten for 575,000 Kr. tilbagekøbte Hammeren, tildels ved Hjælp af betydelige Pengemidler, der af nationale Grunde var skaffet til Veje ved privat Indsamling. Nu var Hammeren igen paa danske Hænder. Amtmand Valløe, der var Sjælen i Foretagendet, havde naaet sit Maal, og Bornholmerne var ham megen Tak skyldig.

Det gik imidlertid ikke, som man havde ventet. Forudsætningen for de store Bidrag, der privat blev indsamlet, var den, at Værket skulde nedlægges og gives tilbage til Naturen; Stenbrydningen skulde ophøre. Imidlertid udlejede Staten i 1919 Stenbrudsarealet til A/S Møller & Handberg, der genoptog Virksomheden med forøget Energi og i forøget Maalestok.

I 1927—28 opførtes en stor, moderne Skærvefabrik, og i 1930 et supplerende Lasteanlæg paa Sænehavnen.

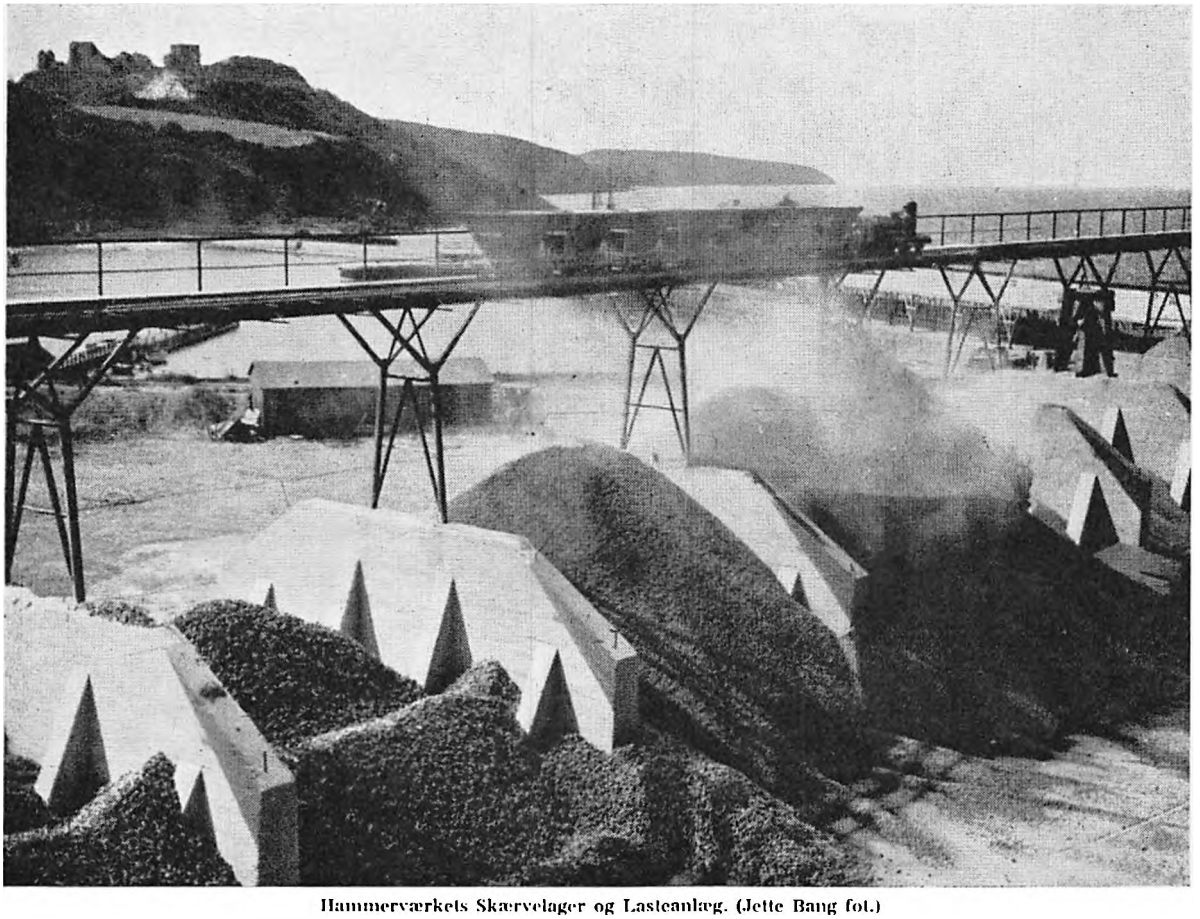

Hammerværkets Skærvelager og Lasteanlæg. (Jette Bang fot.)

Siden 1941, da Direktør Møller døde, er Værket overgaaet til A/S Vald. Handbergs Stenhuggerier og Stenbrud, og industrielt set er det et smukt Foretagende, der normalt beskæftiger ca. 125 Mand med Stenhuggeri, Skærve-, Brostens- og Kantstensfabrik under Ingeniør Edvin Andersens energiske Ledelse.

Samme Firma driver tillige Moseløkkens Granitværk i Nærheden af den gamle Slotsgaard Hammersholm. Anlægget af denne Virksomhed kan ogsaa føres tilbage til 1870-erne, da Købmand J. J. Grønbech og Købmand Kurdts drev et lille Stenhuggeri i Moseløkken. I 1899 frasolgte Proprietær Thorn, Hammersholm, det omhandlede Areal til Stenhuggerfirmaet Hans & Jørgen Larsen, der drev Værket frem til en anselig Virksomhed, dog under ret primitive Former, hvorefter Møller & Handberg i 1940 købte det og drev det i Fællesskab med Hammerens Granitværk.

Fra dette Værk er udgaaet bl. a. de Elefanter, der bærer Ny Carlsbergs Porttaarn, og Søjlerne til Nationalmuseets Bygning i Stormgade.

Siden 1941 tilhører Værket A/S Vald. Handberg, der har foretaget en gennemgribende Modernisering og beskæftiger et halvt Hundrede Mand ved Fremstilling af Brosten, Kantsten, Raablok til Bygnings-, Havne- og Broarbejde.

Endnu et stort Granitbrud ejer Nordbornholm i det af Jacob Mogensen i 1896 anlagte Vang Stenhuggerier, der bryder Granitten i de prægtige Ringebakkers Kystklipper. Det ejes og drives siden 1941 af A/S De danske Granitbrud, der tillige har overtaget Klint Stenbrud i Nylars.

Stenbrudenes Areal udgør ca. 100 ha, og der brydes foruden rød Granit ogsaa den graablaa Vang-Granit, af hvilken adskillige større Stenhuggerarbejder er udført, saaledes Vinduesindfatninger og Sokler til Christiansborg Slot. I 1920 opførtes en moderne Skærve- og Chausséstensfabrik, hvorfra der udføres Vejmaterialer til danske Amter og Kommuner; iøvrigt leveres Raasten til Gravmonumenter, Broarbejder o. s. v.

Foruden de nævnte har der bestaaet en Mængde andre Stenbrud og Stenhuggerier rundt om paa Øen, nogle har maattet nedlægges, og nye dukker stadig op. For Tiden kan nævnes Sigfred Mogensens og Andr. Kofoeds i Hasle, Martin Andersens og Ernst Nielsens i Rønne, Lobbæk Stenbrud, Chr. Larsen & Søn, Aakirkeby, Brudene paa Bjergebakken, ved Paradisbakkerne, i Olsker og mange andre.

Den nyeste Virksomhed indenfor Granitindustrien er A/S Rønne Granitværk, som i 1937 i Stubbeløkken ved Knuds Kirke paabegyndte Fabrikationen af Vejbelægningsmateriale til Moderselskabet A/S Dammann Asfalt. Af Rønnegranitten kan fremstilles et fortræffeligt Vejmateriale til asfalterede Vejbaner, og Selskabet købte derfor i 1941 De forenede Granitbruds Skærvefabrikker i Klippeløkken og Stubbeløkken og opførte paa sidstnævnte Areal en helt moderne Skærvefabrik. Kapaciteten af Værkets Fabrikker er ca. 100,000 t aarlig, og der beskæftiges normalt ca. 100 Mand. Der kan udskibes 500—600 t pr. 8 Timer fra Værket, som ikke driver almindeligt Stenhuggeri.

Efter Granitten kommer i den geologiske Rækkefølge Sandstenen. Denne, særlig Nexøsandstenen, er udnyttet industrielt længe før Granitten. Den er stærkt lagdelt og derfor lettere at bryde end den haardere og mere kompakte Granit. Lagdelingen gør, at Stenen lettere lader sig tildanne som regelmæssige Tavler, og da man i gamle Dage ofte havde Brug for saadanne til Bygningssten, Bordplader, Gravmæler, Trappesten, Brøndkar, Gulvfliser og meget andet, fandt den tidligt Anvendelse til saadanne Formaal. Den haardeste og »skarpeste« Sandsten var anvendelig til Møllesten og Sennepskværne, som blev fremstillet og udbudt allerede i 1744 af Hans Stenhugger og Svend Albertsen fra deres Brud nord for Nexø, det senere Frederiks Stenbrud. Dette blev til paa følgende Maade: En ung Stenhugger Peder Mogensen, der havde været ude paa Svenderejse, kom hjem til sin Fødeby Nexø og gav sig til at hugge kunstfærdigt udstyrede Gravstene til den velhavende Sonne-Slægt, af hvem han fik Forskud paa Arbejdet. Derved blev han sat i Stand til at bryde de dybere liggende Sandstenslag, der var tykkere og fastere end de øverste, som hidtil var blevet benyttet. Prøver af disse gode Lag blev sendt til Bygmesteren Jacob Fortling, som fik A. G. Moltke og dermed Frederik V til at interessere sig for denne Stenart. 16. September 1754 begyndte Det kongelige Frederiks Stenbrud sin Virksomhed under Ledelse af den dygtige Allingebo Niels Birk. Gruben førtes ned i Dybden til 7½ m under Havets normale Vandstand, og der brødes ca. 8000 Kbf. Sten af en Arbejdsstyrke paa ca. 50 Mand. Men Driften var ikke rentabel, og Staten havde hvert Aar Tab derved. Brydningen blev dog ikke indstillet, men i 1771 bød Kongen, at Værket skulde drives videre »paa det allerlangsomste, som mueligt er«. Havde Driften ikke været særlig rationel før, blev den det endnu mindre nu, og da Staten ikke vilde ofre flere Penge paa Foretagendet, overgik det i 1852 paa private Hænder, men det sygnede stadig hen og gav intet Udbytte. Som foran nævnt prøvede Stenværksejerne Sonne og Sode at sætte Fart i Sandstensbrydningen, men heller ikke disse formaaede at faa noget ud af den, og i 1872 gennembrød Stormfloden Dæmningen mod Havet og forvandlede Gruben til en pyntelig Indsø. Saadan henlaa Frederiks Stenbrud, indtil Det forenede Granitbrud i 1922 tog Sagen i sin stærke Haand, rejste en Betonmur mod Havet og fik Gruben tørlagt og Driften af den sat i god Gænge.

Siden den Tid er Nexøsandstenen igen kommet til Ære og Værdighed efter sit Fornyelsens Bad i Østersøens Bølger.

Nexøsandstenen er den eneste Sandstensart i Danmark, der er værd at bryde; den er velegnet til Bygningsbrug og har en varm, rødlig Farvetone, hvad man kan se f. Ex. paa Kirurgisk Akademis Facade i Bredgade og paa Frihedsstøtten, som er opført af dette Materiale. Til Gravsten og Mindetavler har den været overmaade meget anvendt, og særdeles smukke Mindesmærker findes i Bornh. Museum og overalt paa vore Kirkegaarde, vel navnlig i Nexø.

Af betydelige Arbejder fra den nyere Tid skal nævnes Eliaskirken i København, Soklen til Genforeningsmonumentet ved Indgangen til Fælledparken samt mange større Gravminder paa Vestre Kirkegaard i København.

Den industrielle Udnyttelse af Bornholms Kalkstenslejer indskrænker sig i det væsentlige til Anvendelsen af Orthoceratitkalken ved Limensgade i Aaker. Dette Mineral, som forud er omtalt (Bd. I, S. 34), blev i Middelalderen hyppigt benyttet som Bygningssten til Indramning af Vinduer og Døre og til anden Accentuering af Murflader, hvad man har Beviser paa fra Lilleborgs Ruiner og mange af de gamle Kirker. Desuden blev det benyttet til Mørtel. Formentlig kan ogsaa en og anden af de gamle Døbefonter være hugget i dette Materiale.

Men især blev Kalkstenen anvendt til Fremstilling af den bornholmske Cement, et Produkt som, inden Portlandcementen midt i 1870'erne konkurrerede det ud, var overordentlig stærkt benyttet ogsaa udenfor de hjemlige Grænser; f. Ex. Københavns gamle Raadhus, hvis smukke graarøde Farve tildels skyldes det bornholmske Industriprodukt.

I 1840 købte Konsul Otto Arboe det gamle Stenbrud af Staten for 800 Rdl. og byggede en Cementfabrik ved Rønne. Denne havde saa god Fremgang, at der en Snes Aar senere var ialt 6 Cementovne i god Gænge. De Forhaabninger, der knyttedes til Cementfabrikationen, gav sig Udtryk i nogle af Virksomhedernes Navne: Lykkens Prøve, Phønix, Haabet, men de bristede ret pludseligt, da de store jydske Fabrikker ca. 15 Aar senere udbød deres ypperlige Produkter; de bornholmske Cementovne slukkedes og med dem det optimistiske Syn paa Fabrikationen, som heller ikke senere er kommen i Gang.

I Forbindelse med Cementbrændingen skal det lige nævnes, at der i de senere Aar — paa Basis af indført Cement og det gode bornholmske Sand og Grus — er opstaaet en halv Snes Cementstøberier, der fremstiller Kloakrør, Brøndringe, Tagsten, Mursten og mange andre Cementvarer, som Regel af god Kvalitet.

Forsøgene paa at udvinde Alun af den sorte Alunskifer ved Læsaa og Fosforsyregødning af Fosforitten ved Arnage kan nævnes som Exempler paa helt mislykkede industrielle Foretagender, som kun har foraarsaget Tab og Skuffelser.

Nogle faa Steder paa Bornholm er Granitten i Tidernes Morgen blevet omdannet til det fine hvide, overalt sjældent forekommende Mineral, *Kaolin*, en ren Lerart, der har fundet rig Anvendelse i Industrien særlig som et uundværligt Grundelement i Porcellænsfabrikationen og et stærkt benyttet Fyldstof i Papirindustrien.

Kaolinlejerne findes i stor Udstrækning tæt øst for Rønne og er blevet udnyttet i forskellige Øjemed, siden de i 1790 blev opdaget paa Kanegaards Grund. Af »Kaneleret« udførtes aarligt ca. 300 Td. til Den kgl. Porcellænsfabrik, der i 1802 købte Snorregaarden (nu Porcellænsgaard) for paa dens Grund at udvinde den ogsaa her forekommende Kaolin. Imidlertid viste det sig, at denne Kaolin ikke var særlig velegnet til Porcellænsfabrikkens Formaal, hvorfor denne ret snart opgav Udvindingen her og skaffede sig Kaolin andet Steds fra.

Senere fandt man det eftertragtede Mineral andre Steder i Nærheden, saaledes paa

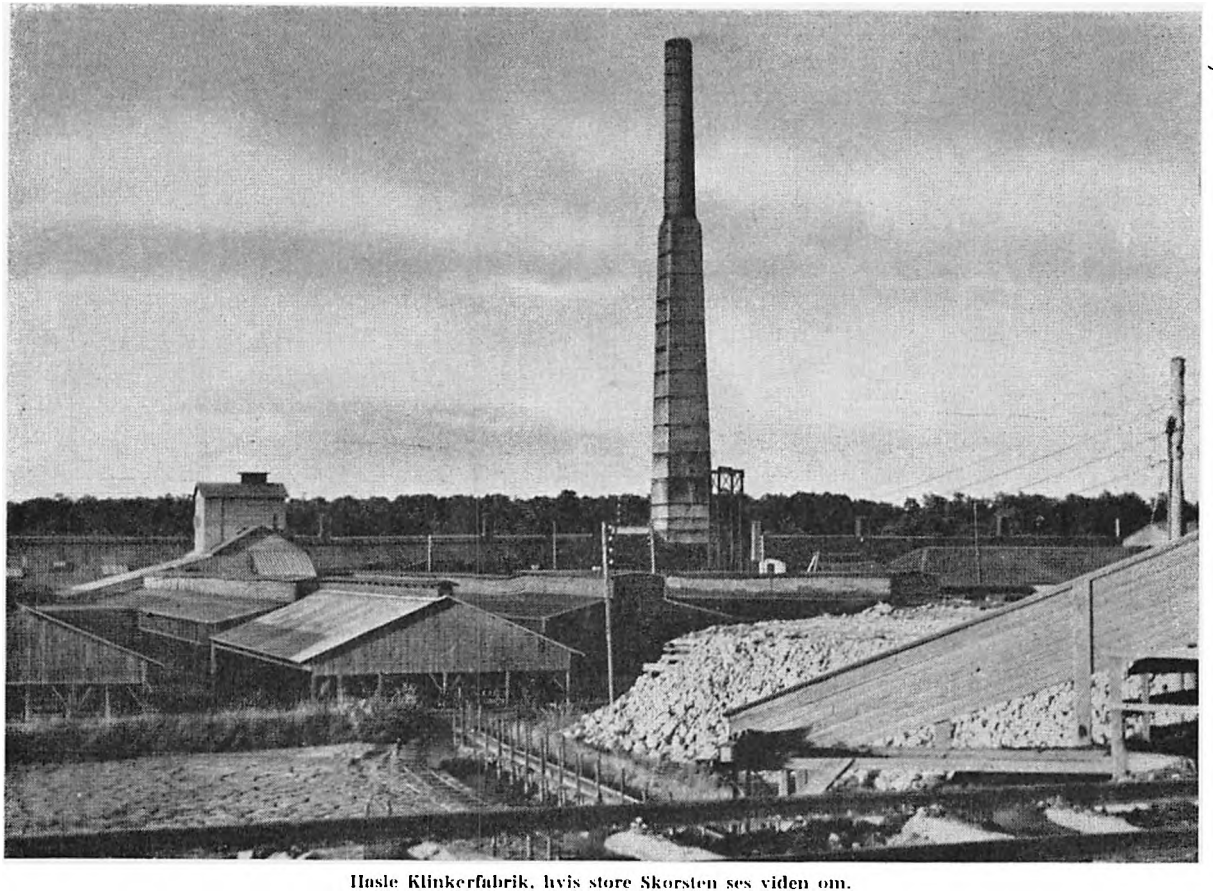

Hasle Klinkerfabrik, hvis store Skorsten ses viden om.

Buskegaards, Rahbækkegaards, Tornegaards og Rosvangs Arealer, og her blev efterhaanden en betydelig Virksomhed med Slemning (Rensning) af Raakaolinen. Der dannedes i 1873 et bornholmsk Selskab: Kaolin-Industri-Aktieselskabet og i 1890 et andet: Dansk Chamottevarefabrik Ltd. til Udnyttelse af Lejerne paa Rahbækkegaards Grund og endelig Bornholms Kaolin-Slemmeri, som ejede de øvrige Lejer. Den slemmede Kaolin udførtes hovedsagelig til Brug i Papirfabrikationen, medens den mindre værdifulde Raakaolin for en stor Del blev anvendt til ildfaste Sten og andre Chamottevarer. Det i 1889 dannede A/S Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik blev i 1912 sammensluttet med de to førstnævnte Selskaber og i 1924 med det sidste. Det stod da med hele Kaolinproduktionen i sin Haand foruden en Del andre værdifulde ildfaste Lersorter til Brug for andre Formaal.

»Hasle Klinker« var opstaaet som et livskraftigt Selskab paa Ruinerne af de mange mislykkede Kulgravningsforsøg, der siden 1843 var bleven foretaget i de kulførende Omraader mellem Rønne og Hasle. Foruden Kulbrydning havde der her ogsaa været Teglværksvirksomheder, som udnyttede de Lerlag, man fandt ved Kulgravningen, men disse havde ikke kunnet drives med Fordel. Det nye Selskabs Planer gik i første Række ud paa at benytte det gode Ler til Fremstilling af de efterspurgte haardtbrændte Klinker, og her havde Sjælen i Foretagendet, Grosserer Ludvig Edelstein, set rigtigt. Under hans og hans Efterfølger som Direktør, Selmar Goldschmidts Hænder blomstrede Virksomheden op og kulminerede i Perioden 1912—1919, da Datterselskabet Bornholms Kulværker havde ofret ca. 1 Million Kr. paa et Kulbrydningsprojekt, der mislykkedes.

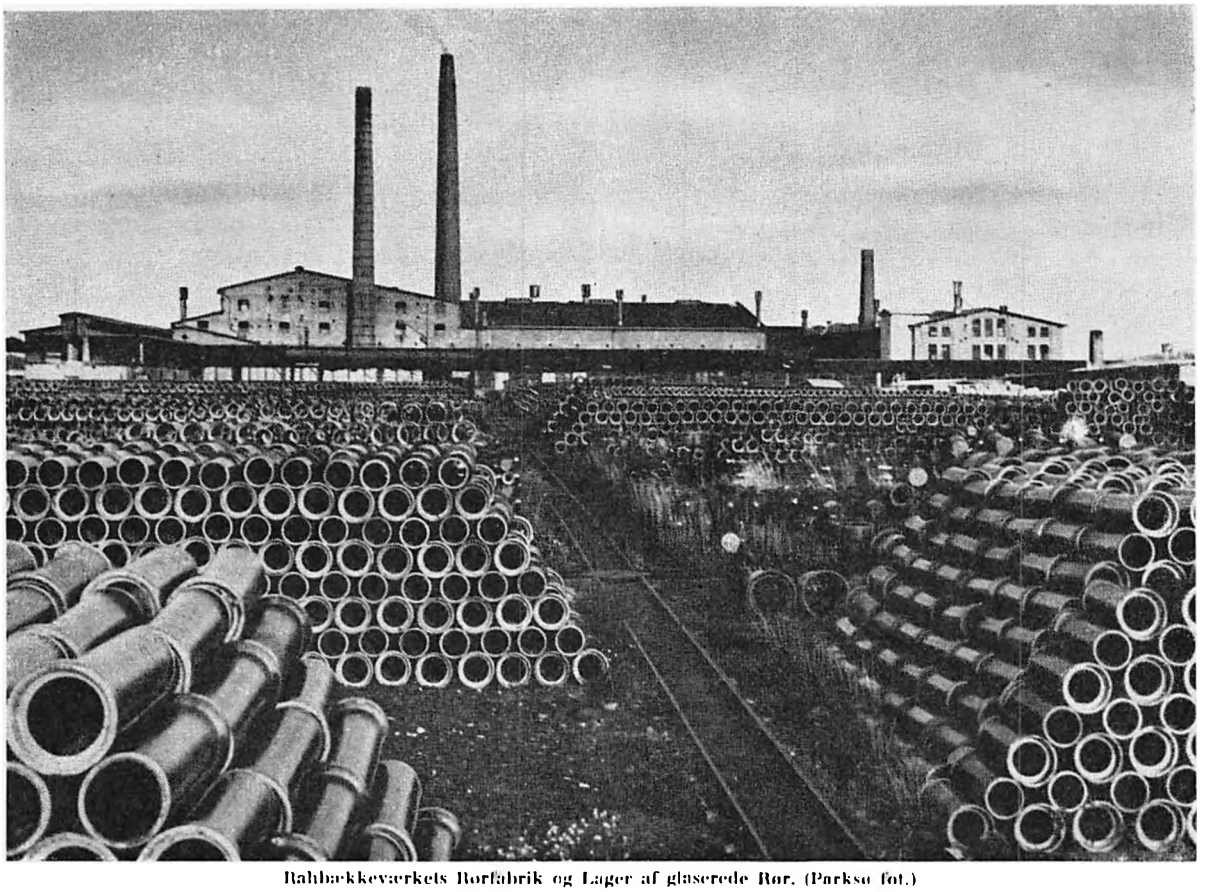

Rahbækkeværkets Rørfabrik og Lager af glaserede Rør. (Parkso fot.)

Efter en betydelig Nedskrivning af Kapitalen i 1920'erne indtraadte den nuværende Direktør Iwan Clausen som Leder af Selskabet, og med ham kom nyt Initiativ, ny Opgang. En helt ny Produktion af glaserede Rør opstod paa Rahbækkeværket, der efter Brande i 1928 og 1933 var blevet stærkt udvidet og moderniseret, og paa Hasleværket optoges Fabrikationen af glaserede Væg- og Facadefliser, som har fundet udstrakt Anvendelse bl. a. i Statsradiofoniens nye Bygnings Facader og Mure.

A/S Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik staar med sin udmærkede Ledelse, med sit moderne Materiel og en Arbejdsstab paa 600—700 Mand som Bornholms største Industriforetagende, vel udrustet til kommende Tiders Konkurrence om Markedet for de Produkter, det fremstiller.

Om Teglværksindustrien kan meddeles, at den idérige Major A. A. Schor i 1742 byggede den første Teglværksovn syd for Galløkken; den kunde rumme 30,000 Sten og holdtes kun i Gang i en Snes Aar; men senere blev Fabrikationen genoptaget, og en ny Ovn blev bygget lidt sydligere. Dette Værk blev først nedlagt for en Menneskealder siden. Den sidste Ejer var P. O. Kofoed. Den føromtalte Englænder James Davenport anlagde 1790 et Teglværk nord for Byaaens Udløb, men dette fik ligesom alt andet han satte i Gang kun en ganske kort Levetid. Derimod var det i 1794 af den driftige Poul Ancher grundlagte Teglværk ved Rønne i mange Aar ene om at brænde Mursten. I 1836 genoplivedes det gamle Teglværk ved Brogaard i Olsker, hvorfra Hammershus' Bygmestre i Middelalderen hentede deres store dybtrøde Munkesten, og efterhaanden kom ogsaa andre i Gang. I 1855 var der saaledes 7 Tegl-

værker i Drift her paa Bornholm, det største ved Sorthat.

Det gamle Rønne Teglværk, som har været drevet af A. P. Colberg, L. C. Koefoed og Svenskeren E. Dittmer, købtes i 1901 af Ingeniør C. J. Kielberg, som har drevet det dengang ret misrøgtede Værk frem til en smuk moderne Virksomhed, hvis fortrinlige Mursten er i høj Kurs.

A/S Bornholms Lervarefabrik, anlagt i 1890 af Fa. Schor & Bentzen, har ikke saa godt Materiale at arbejde med som Rønne Teglværk, skønt det ligger ganske nær derved; Driften har været standset i nogle Aar.

Allinge Teglværk er kendt for sine gode Tagsten.

Som foran nævnt ebbede Pottemagernes Virksomhed ud henimod Midten af forrige Aarhundrede, og nye Fremstillingsmaader for Lervarer fik Indpas. De én Gang brændte Varer afløstes af et to Gange brændt Produkt, der fik Betegnelsen Fajance, selv om det ikke havde nogen Lighed med de særlig i Italien — Byen Faenza — fremstillede smukke Fajancevarer, der havde brogede Dekorationer paa en hvid, tinholdig Glasur. Den bornholmske »gul Fajance« var udpræget Brugsvare, Syltekrukker, Geléforme, Spølkumme, Kander o. l. undertiden smykket med hvide Lerbelægninger, som vistnok først fremstilledes af Dynastiet Spietz efter engelske Forbilleder (Wedgewood). En Mængde Virksomheder optog Fabrikationen af denne Vare, og da de blev mere rationelt og industrielt drevet, blev de fleste gamle Pottemagere sat ud af Spillet. Af de nye skal nævnes H. Wolffsens Fabrik »Søholm«, Brødrene Edvard og Evan Sonnes i Storegade, Th. Sommers i Rosengade, J. O. Kjøllers i Østergade, Andersens, Byledsgade, Andersens, Søndergade, m. fl. Af disse drives nu kun »Søholm« og Kjøllers Fabrik, der overtoges af W. Grønberg omkring 1900 og efter dennes Død i 1921 købtes af Andreas Holmgreen, som nu driver den under Navnet »Bornholms Fajancefabrik«. A. Holmgreen ejede først — siden 1915 — sammen med sin Broder Adolf Holmgreen en lille Fabrik, Østergade 41, som da havde ligget stille i ca. 25 Aar, hvor de under Firmanavnet Brødrene Holmgreen fremstillede Brugsfajance. Begge Fabrikker blev en Tid drevet under ét; men nu er kun Kjøllers gamle Virksomhed i Gang, og her er man fremdeles fuldt optaget med at fabrikere den gamle bornholmske Fajance efter gamle Modeller, for hvilken der stadig er god Interesse og Afsætning. Ogsaa sorte Thepotter, som var Th. Sommers Specialitet i tidligere Tid, har Holmgreens Virksomhed fremstillet, og dekorerede, glaserede Artikler samt Serier af Varer med Dekorationer af paasprøjtet Celluloselak.

Fabrikken »Søholm« blev anlagt 1835 af Herman Sonne Wolffsen, som havde staaet i Lære hos »Fabrikanter« P. Gandrup, »Søeholm« ved København, og som opkaldte sin Virksomhed efter dette sit Lærested. Først samarbejdede han med Hans Sonne, der senere sammen med sine to Brødre Edv. og Evan oprettede deres egen Fabrik i Storegade 49. Wolffsen var en dygtig og driftig Mand, som efterhaanden fik en betydelig Virksomhed stillet paa Benene, og denne blev snart den førende Fabrik for glaserede Lervarer af ovennævnte Art. Ved hans Død i 1887 overgik den til Sønnen Christian W., der sammen med sine 2 Sønner Caspar og Hans Anker W. udvidede den og indførte nye Varer og tekniske Forbedringer. Fra »gul Fajance« gik de over til at lave »Majolika«, en mørktonet, flerfarvet, blankglaseret Vare, der ikke havde nogen Lighed med Varerne fra den spanske Ø Majorca, hvis Navn den bar, men som en Overgang var en stor Artikel.

De to Brødre overtog ved Faderens Død Fabrikken, men som saa ofte før kunde den 3. Generation ikke føre Virksomheden fremad; den blev omdannet til et Aktieselskab og kom paa nye Hænder, men stod fremdeles i Stampe, indtil den blev overtaget af et københavnsk Firma Holst & Knudsen. Nu kom der igen Gang i Foretagendet. I Forbindelse

med Keramisk Forbund og med Støtte fra anden Side blev den gamle Fabrik betydeligt udvidet og Fabrikationen omlagt; nyt, ungt Mandskab kom til, og i Øjeblikket er den Bornholms største keramiske Virksomhed. I udstrakt Grad har den taget moderne tekniske Hjælpemidler i Brug og er derved i Stand til at fremstille store Mængder af rene Industrivarer til Markedets Behov. Hvad Brugsgenstande angaar indtager Søholm den førende Stilling og kan glæde sig ved en rivende Afsætning af sine Produkter.

Foruden Brugsgenstande har Søholm altid fremstillet en Del Varer, der ikke havde noget praktisk Formaal, men var tænkt som Prydgenstande. I den Tid, da Hans Ancher Wolffsen var kunstnerisk Leder, naaede Fabrikken sin højeste kunstneriske Standard.

I 1859 kom Lauritz Hjorth hjem fra sin fleraarige Svenderejse gennem Tyskland, Bøhmen, Schweitz og Frankrig efter først at have lært Faget hos Pottemager Frederiksen i Rønne. Her gik han straks i Gang med at skabe en Virksomhed, der ikke skulde lave Brugsgenstande, men Varer som kun havde det Formaal at glæde Øjet. Han oparbejdede paa bar Bund en Fabrik for Terracottavarer, hvis Ry naaede langt ud over Landets Grænser. Smaa Efterligninger af græske Vaser og Skaale med sorte Figurdekorationer vandt Udbredelse i England, Rusland, Østrig og ganske særligt i Italien, og de blev prisbelønnet med Medaljer ved adskillige Udstillinger baade i Udlandet og herhjemme. Foruden de klassisk betonede Terracottavaser i græsk Stil fremstilledes ogsaa smaa Statuetter og Relieffer efter Thorvaldsens og antikke Forbilleder.

I 1914 ophørte pludselig al Terracottatilvirkning som Følge af Krigen, idet al Udførsel sydpaa standsede, og Afsætningen herhjemme ikke var af nogen Betydning.

Nogle Virksomheder af lignende Art fulgte Hjorths Kølvandslinje, saaledes Ed. Fr. Sonnes i Storegade og Th. Stibolts paa Lille Torv. Sonnes Fabrik blev overtaget af Sønnen Herman Sonne efter Grundlæggerens Død, men den kunde ikke overleve Slaget i 1914 og blev da nedlagt.

Stentøjsovnen fyldes.

Omkring 1880 omdannede Th. Stibolt et i 1740 anlagt Pottemageri paa Lille Torv til Terracottafabrik, men den formaaede ikke rigtigt at hævde sig. Allerede inden 10 Aar var gaaet, gik Virksomheden i Staa, hvorefter Fabrikken i nogen Tid laa ubenyttet hen.

I et halvt Hundredaar florerede Terracottatilvirkningen, og dermed var det forbi.

Imidlertid suppleredes den paa Hjorths Fabrik allerede længe før 1914 med andre Frembringelser af mere moderne Tilsnit, saaledes en helt ny Vare af sortbrændte Genstande efter originale Modeller. Denne Produktion, der kunde glæde sig ved stor Popularitet, skyldtes væsentligt L. Hjorths 2 Sønner, Peter og Hans H., hvoraf førstnævnte fra Ophold paa en keramisk Fagskole i Schlesien og andetsteds, havde hjembragt nye tekniske Impulser, medens den anden, der havde lært

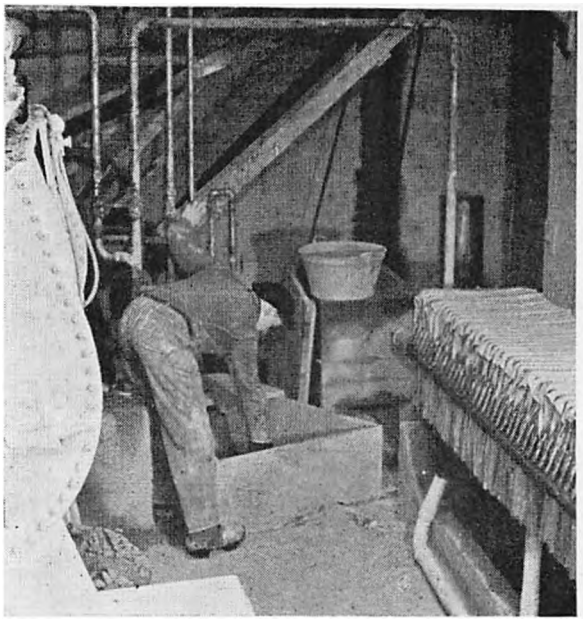

Leret slemmes og presses.

Dekoration af Keramik.

Modellering i København, frembragte de nye Modeller. Denne Vare efterlignedes ogsaa af andre Fabrikker.

Samtidig experimenterede den yngste Søn med noget helt nyt, det haardtbrændte, kunstnerisk udformede Stentøj, som ikke før var fremstillet i Norden, men som senere skulde blive Fabrikkens Hovedproduktion.

Da denne Vare fordrede Brændingstemperaturen sat op fra ca. 900 ° C. til ca. 1250 °, krævedes helt nye Lerblandinger og Glasurer og et helt nyt Ovnsystem, som først gennem utallige Forsøg fandt deres endelige Udformning. Ved Hjælp af gode bornholmske Raaprodukter og støttet af Opmuntringer af Kunstindustrimuseets Ledere Pietro Krohn og Emil Hannover, lykkedes det trods store Vanskeligheder og med store økonomiske Ofre at naa frem til saa gunstige Resultater, at de kunde hjembringe en Række Guldmedaljer og andre Prisbelønninger fra Udlandets Storstæder.

Da Krigen havde standset al Export af Terracotta til de gamle Markeder, blev Stentøjet først Fabrikkens Redningsplanke, senere den store Succes, der bar dens Navn videnom, indtil den nye Verdenskrig atter lagde sin tunge Haand paa Virksomheden.

Fremstillingen af Stentøj er vanskelig og kostbar, og den er endnu ikke optaget af andre bornholmske Fabrikker. Den drives ved Haandkraft, kun ved Tilberedning af Leret anvendes mekaniske Hjælpemidler; derfor bærer det ikke det maskinelle Præg, der kendetegner saa mange andre Varer.

I de senere Aar har Fabrikken opdyrket nye Felter, der viser, at der stadig er Grøde i den gamle Virksomhed.

Fabrikken, der stadig bærer Grundlæggerens Navn, har altid været i Slægtens Eje. Efter L. Hjorths Død i 1912, han oplevede sit 50 Aars Mesterjubilæum i 1909, overtog de 2 Sønner Fabrikken. I 1929 udtraadte den yngste af Firmaet, og Peter Hjorth har siden været Ejer af den gamle Fabrik.

Michael Andersen, som har givet den 3. af de større keramiske Virksomheder sit Navn, stod i Lære hos L. Hjorth og arbejdede der i en Aarrække som Svend, indtil han i 1890 købte den førnævnte Th. Stibolts Fabrik paa Lille Torv. Han fortsatte i nogle Aar i det af Stibolt angivne Spor, men gik derefter sine egne Veje med Fabrikation af Majolika og

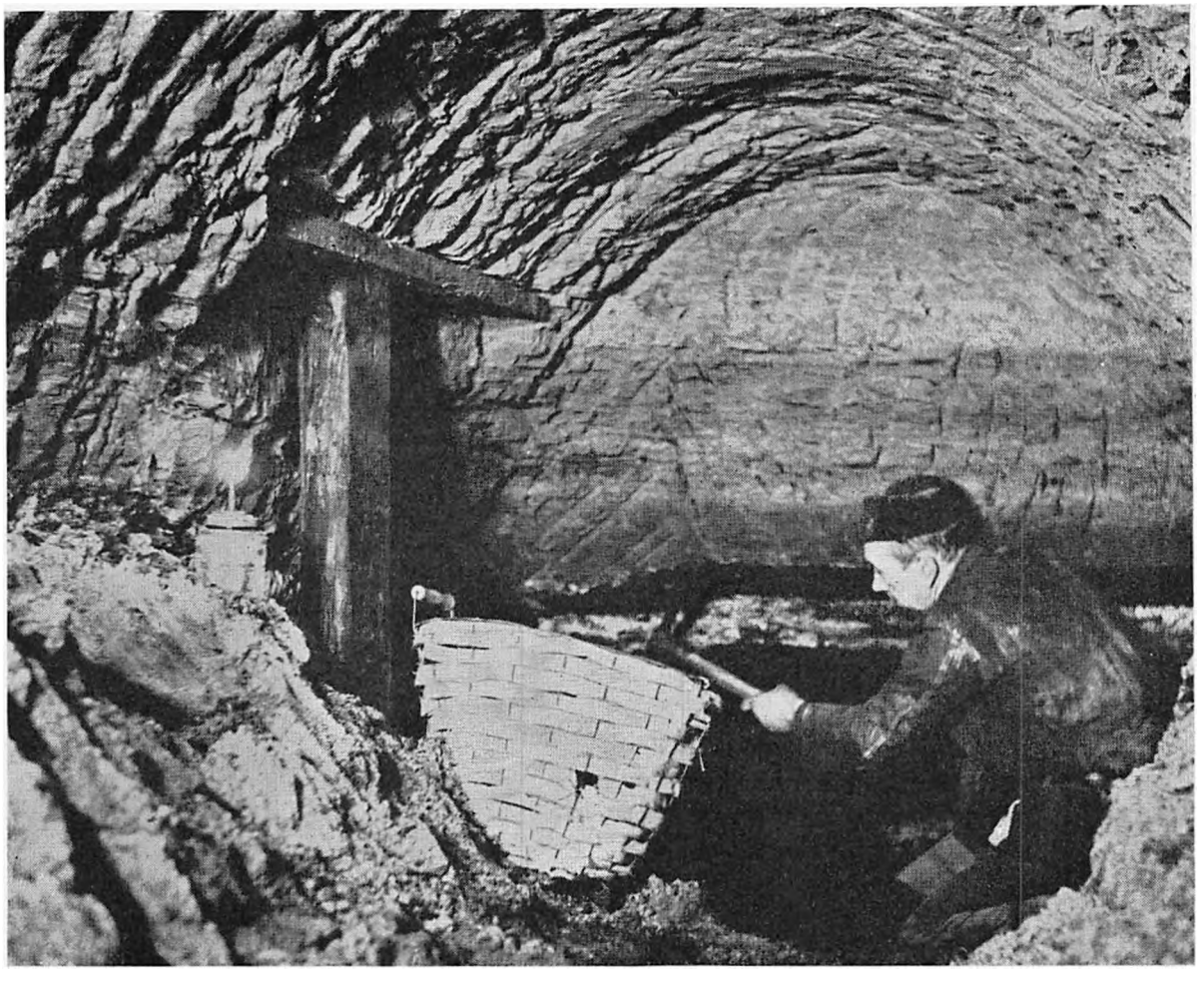

Der graves en Skakt ned til Kullaget, og herfra hugges Minegange ind under Jorden. (Willy Hansen fot.)

andre glaserede Varer. Som en af hans Specialiteter skal nævnes hans Intarsia-Teknik, d. v. s. Indlægning under klar Glasur af lystfarvede Ornamenter i mørktfarvet Ler, en Genre, der i sin Tid havde et stort Publikum og blev rosende omtalt i den københavnske Presse. Senere og indtil Dato har Fabrikken arbejdet med matte Glasurer, hvoraf særlig en med reducerende Flamme brændt Keramik, inspireret af de gamle Persere, har vundet Anerkendelse (Guldmedalje i Bryssel).

I 1919 blev Michael Andersens Fabrik, som dengang havde Ejerens Søn Folkmann A. som kommerciel Leder, omdannet til et Aktieselskab under Navnet Michael Andersen & Søn, Bornholms keramiske Fabrikker, og under dette Navn er Virksomheden ført frem til sin nuværende smukke Position.

Michael Andersens ældste Søn Daniel A. begyndte sin Løbebane som Keramiker, men skabte sig senere et godt Navn i Udlandet som Sanger, Pædagog og Komponist. Han kom i 1930 hjem fra sin mangeaarige Udlændighed og gik ind i Firmaet som kunstnerisk Leder. Med sin Broder Michael A. som kommerciel Direktør har Prof. Daniel Andersen formaaet at arbejde Virksomheden op saavel i teknisk som kunstnerisk Henseende til et særdeles smukt bornholmsk Industriforetagende.

Michael Andersen naaede, inden han den 10. Maj 1931 lukkede sine Øjne, at se Fabrik-

kens begyndende Opblomstring, Indledningen til en ny Æra.

I Tider, hvor der har været knapt om Brændsel, er Kullejer og Tørvemoser paa Bornholm bleven udnyttet. Foruden Brænde, Lyng og Tjørn har Tørv og Kul udgjort en væsentlig Del af, hvad Folk og Virksomheder havde at fyre med for at holde Kulden ude og Dampen oppe.

Om virkelig industriel Udnyttelse af disse Jordens Rigdomme kan der dog kun være Tale i den seneste Tid under de 2 Verdenskrige.

Christian IV og Frederik III var vistnok de første, der interesserede sig for egentlig Grubedrift i Kullejerne; men Interessen ebbede hurtigt ud, da Staten i Stedet for forventede Indtægter havde betydelige Tab paa disse Foretagender. Siden da har utallige Selskaber og Kommissioner haft Undersøgelser i Gang for at faa Kuloptagningen saaledes organiseret, at den kunde betale sig. Med stor Optimisme og stor økonomisk Indsats er Forsøgene startet igen og igen af fagligt uddannede Bjergmænd og Geologer, men alle de stort anlagte Virksomheder har maattet opgive Arbejdet med betydelige Tab og skuffede Forhaabninger. Der er hentet mange Tusinde Tons Kul op af den bornholmske Undergrund, dels i Skakter, dels i aabne Gruber, dels ude i Havet, hvor Kullagene strækker sig ud i Havbunden og ofte ligger helt blottede der.

Et af de største Foretagender af sidstnævnte Art var det, Hasleboerne etablerede i 1830'erne, da de under Havnearbejde stødte paa 3 store Kullag, som blev bearbejdede under Havfladen, dels fra Tømmerflaader, dels ved Skakter. I den tømte Kulgrube fik Hasle Havn sin Plads.

Efter Midten af forrige Aarhundrede optoges gennem indtil 50 m dybe Skakter ca. 50,000 Td. Kul om Aaret. Kullene blev forbrugt paa Bornholm, da de ikke kunde konkurrere med engelske og skotske Kul, som da indførtes, efterhaanden til saa billige Priser, at de 3 i Gang værende Gruber ved Sorthat, Levka og Baggaaen maatte indstille Driften i 1868, 1876 og 1880. Derefter laa Gruberne ubenyttede hen, indtil Krigen i 1914 igen gjorde Spørgsmaalet om Hjemmebrændslet aktuelt. I 1918 aabnedes nye Gruber, som i en kort Tid bragte anselige Kulmængder frem, men som, da Kultilførslerne fra Udlandet igen øgedes, atter maatte opgives.

I de seneste Aar har Krigsforholdene igen pustet Liv i Kulbrydningen. Med mægtig Indsats af Arbejdskraft og Materiel er nogle Millioner af Statens Penge sat ind paa at fremskaffe Kul til Øens eget Forbrug. Desværre synes Resultatet denne Gang heller ikke at svare til de stillede Forhaabninger, men herom er det maaske endnu for tidligt at udtale nogen Dom.

De ved privat Foranstaltning foretagne Kulbrydninger har vistnok været de mest indbringende; saaledes indlagde Fa. Brødrene Anker i Hasle sig Fortjeneste ved under forrige Krig at have fremdraget et betydeligt Kvantum Kul gennem Skakter i Levka Løkke, vistnok et af de faa større Foretagender, der baade har givet Kul og Fortjeneste. (Se Jens Anker: De bornholmske Kul. Maanedsskriftet »Auto« 1943, Nr. 3.)

Ligesom Kul er Tørv produceret her i umindelige Tider, i større Stil dog først i 1870'erne, da udenlandske Kul paa den Tid kun importeredes i meget smaa Mængder, og Skovene ikke kunde afgive ret meget Brændsel. Bornholms største Tørvemose, Hundsemyr (ca. 100 Td. Ld.), blev i 1873 af Staten solgt til et Interessentskab, der vilde udnytte den der forhaandenværende Tørvemasse. I 1875 anskaffedes nye Maskiner til Fremstilling af Pressetørv, og nogle af disse var saa gode, at de endnu den Dag idag er i Anvendelse. Omkring 1880, da Kulimporten igen øgedes stærkt, maatte Tørvproduktionen dog indstilles. Først i 1914 blev den genoptaget, og i Løbet af de følgende 6 Aar blev der fra Hundsemyr solgt ca. 7—8000 t Tørv.

I 1940, da Spørgsmaalet om forøget Tørv-

Kullagene afdækkes ved rationel Drift Syd for Hasle.

produktion blev brændende, paatog Fa. H. V. Munch i Nexø sig — med de bornholmske Kommuners Garanti det første Aar — at købe nye Maskiner og forcere Fremskaffelsen af Tørv til Øens Forbrug. En Arbejderstab paa henved 200 Mand har i Aarene 1940—45 fremstillet ca. 50,000 t Tørv, der i Kvalitet kan sidestilles med jævnt gode jydske, og som har været et udmærket Supplement til de i disse Aar knapt tilmaalte Brændselsrationer. Den stærke Udnyttelse af Mosen har dog taget saa haardt paa Tørvemassen, at den menes at være helt udtømt i indeværende Aar.

I Spellingemosen, Knarregaardsmosen og adskillige andre Steder har der ogsaa været systematisk Tørveproduktion, men intet af disse Foretagender har kunnet levere tilnærmelsesvis saa gode eller saa store Mængder som det ovennævnte.

Alle de førnævnte Industrier har direkte Tilknytning til Mineraler og Stoffer, som den bornholmske Jordbund gemmer. En Række industrielle Foretagender, som paa indirekte Maade har Tilknytning til den dyrkede Jord, er forud omtalt i Artiklen om Andelsforetagender og skal derfor lades uomtalt her; kun skal det tilføjes, at Skovenes Produkter har dannet Grundlaget for en Mængde større og mindre Savværker og en enkelt Træskofabrik.

I Tilknytning til Fiskeriet er der foruden Silderøgerierne i de senere Aar opstaaet adskillige Industrivirksomheder, hvis Opgave det er at udnytte Fangsterne helt ud, saa intet gaar til Spilde. Rundt om paa Havnene er indrettet Salterier, der tager sig af den Del af Fangsten, som ikke kan afsættes straks i fersk Tilstand; i Østerlars er opført en Fiskemelsfabrik, i Rønne en stor Filetfabrik, i Nexø Bornholms Levertranfabrik og Bornholms Konservesfabrik. Denne sidste er

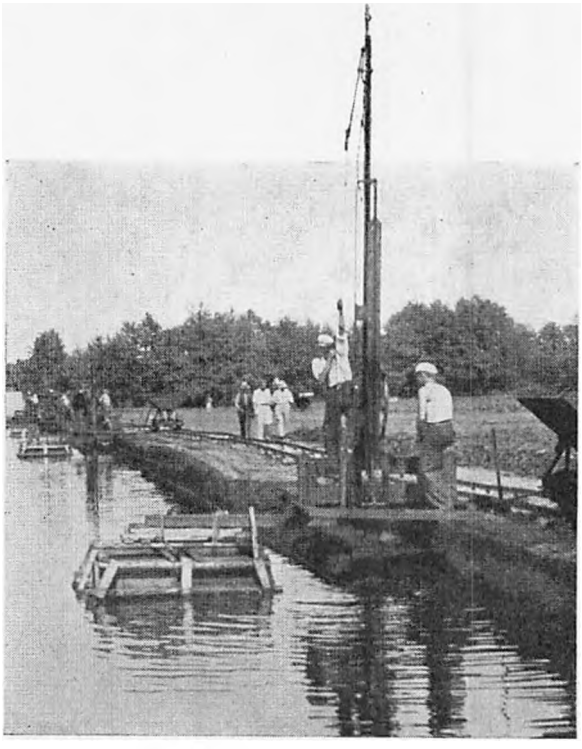

Torvskæremaskine fra 1875.

den ældste og skal derfor omtales lidt nærmere.

Nordmanden Julius Eckhof startede den i 1915 paa Havnepladsen og gjorde i de første Aar ret gode Forretninger med sine udmærkede Produkter. Den lille Virksomhed var godt indrettet, men maatte i den efterfølgende Tid skifte Ejere, for hvem det gik knap saa godt. I 1933 blev den købt af Fa. C. Lange & Co., København, som 10 Aar senere lod opføre et helt nyt, moderne Fabrikskompleks med stor Kapacitet, hvis Specialiteter er Fiskeboller, Rognpostei, Fedsild og Saltsild, henkogt og røget Lax m. m.

I flere Kystbyer er desuden opført Isværker, som producerer den Is, Fiskerne bruger til Konservering af Fangsterne, saa disse kan komme Aftagerne i Hænde i fuldkommen frisk og uforringet Tilstand.

Sluttelig skal omtales nogle Virksomheder, som ikke har nogen Forbindelse med bornholmske Naturforhold, men som er opstaaet i Kraft af en Trang til visse Varer, som lige saa godt kan laves her som andre Steder, naar blot Initiativet og Dygtigheden er til Stede, og de udenlandske Raavarer kan fremskaffes.

Her skal nævnes Fremstillingen af Støbegods og Margarine.

Det første Jernstøberi paa Bornholm blev 1845 grundlagt af Købmand Peder Hansen Rønne, Søn af den førnævnte Stenværksejer Jens H. R. Som Leder af Virksomheden antog han den senere bekendte Jernstøber H. Wichmann, som efterhaanden blev den egentlige Ejer og Bærer af Foretagendet. Støberiet laa nord for Rønne.

Efter en halv Snes Aars Forløb anskaffede Wichmann den første Dampmaskine; han udvidede da Virksomheden betydeligt, saaledes at der i 1856 var 40 Mand i Arbejde. For at skaffe Husly til alle disse Mennesker, hvoraf sikkert adskillige har været tilrejsende, lod han opføre en Del Arbejderboliger i Nærheden af Støberiet. Nogle af disse kan endnu ses paa St. Torvegades østre Side skraat overfor Nordre Jernstøberi. Omsætningen var da oppe paa 13,000 Rdl.; med andre Ord en betydelig Virksomhed. Syd for Støberiet opførtes i 1878 den rummelige Bygning, som endnu er Direktørbolig.

Der fremstilledes alle Slags Støbegods særlig Vinduer, Gravgelændre, Bilæggerovne og firkantede Etagekakkelovne, af hvilke adskillige endnu er i Brug paa Landet. I 1880 udførte Wichmanns Støberi Arbejdet med Opførelsen af det nuværende Fyrtaarn paa Havnebakken; men Forholdene var ved den Tid iøvrigt ikke gode. Tiderne var vanskelige, Konkurrencen begyndte at gøre sig gældende. I 1888 købte det nystartede Selskab Bornholms Maskinfabrik ved Auktion hele Wichmanns Virksomhed; den kom nu til at hedde Nordre Jernstøberi og er siden drevet i Fællesskab med Støberiet i Østergade under de dygtige Bestyrere Peder Bidstrup, Karl Bidstrup og — siden 1927 — Ingeniør, cand. polyt. Karl Blem Bidstrup.

Østre Støberi begyndte sin Virksomhed i 1876 som et Konkurrenceforetagende til H. Wichmann & Co. under Navnet Bornholms Jernstøberi og Maskinfabrik. Det naaede at faa Støberiet bygget, men formaaede ikke at drive det paa rentabel Vis.

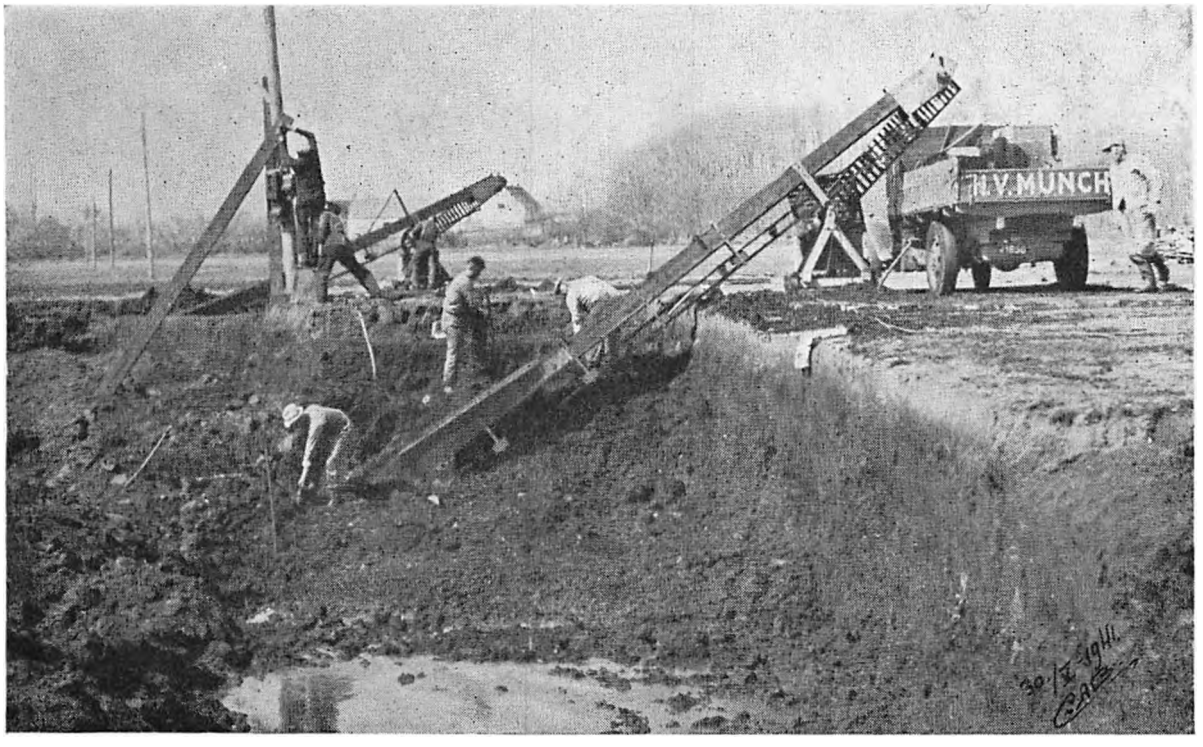

Torveproduktion i Hundsemyr.

Det i 1880 stiftede Aktieselskab Bornholms Maskinfabrik overtog Støberiet og fik Herman Blem til at bestyre Virksomheden.

H. Blem var en overordentlig dygtig og driftig Mand, som snart fik Gang i Foretagendet. Sammen med »Nordre« voksede Østre Støberi til en stor Industrivirksomhed, som stadig har en fremskudt Plads i Byens Næringsliv og med Glans har løst de Opgaver, den har stillet sig.

Til at begynde med fremstilledes mest Kakkelovne, Bygningsstøbegods og Landbrugsmaskiner; senere byggedes Mejerianlæg, og i 1896 paabegyndtes Bygningen af Jernskibe paa 100 à 500 t. 12 saadanne Skibe løb efterhaanden af Stabelen; men da var man naaet saa vidt, at Værftet enten maatte slaas meget stort op eller ogsaa maatte Driften indstilles. Den kloge Ledelse valgte det sidste, og Skibsbygningen ophørte de første Aar i dette Aarh., da Konjunkturerne for de smaa Sejlskibe var stærkt faldende. Man tog da fat paa at bygge Materiel til de bornholmske Jernbaner, som har faaet de allerfleste af sine Vogne leveret fra Maskinfabrikken. Et af de største Arbejder, den har udført, var Kulkranen, der byggedes paa Rønne Havn i 1921—22 og kostede 140,000 Kr.

For Tiden fremstilles især Støbegods til Centralvarmeanlæg, Kaminer, Kakkelovne og Komfurer, der bygges Dampkedler og fabrikeres Landbrugsmaskiner foruden en Mængde andre udmærkede Varer.

Kakkelovnene — som i en Aarrække var særlig yndede med Emailleovertræk — har altid været af ypperlig Konstruktion og gedigent Arbejde.

Siden Herman Blems Død 1919 har denne smukke Virksomhed haft en indsigtsfuld og dygtig Leder i Direktør Jørgen Blem Bidstrup, Broder til Direktøren ved Nordre Jernstøberi; begge er Sønner af den ansete Jernstøber Karl Bidstrup.

Ogsaa Nexø har haft sit Jernstøberi, hvis Førstemand var C. M. Strand. Han etablerede

sig i 1860 og begyndte sin Fabriksvirksomhed 8 Aar senere. Strands Jernstøberi havde godt Ry og beskæftigede sig særlig med Ovne og Komfurer.

Og endelig Bornholms Margarinefabrik. Aktieselskabet blev stiftet 1916, men Driften begyndte først 3 Aar senere, da Raastofferne fra Udlandet kunde fremskaffes. I henved 20 Aar gik Produktionen smukt frem under Direktør Jens Nørregaards Ledelse, og Bornholmerne kunde glæde sig ved altid at have friskkærnet Margarine ved Haanden. En stor moderne Fabrik blev bygget for faa Aar siden, men under de nuværende Krigsforhold maatte Produktionen naturligvis indstilles og Virksomheden lægges om. Det Haab skal dog udtales, at Fabrikationen snart maa komme i Gang igen, for den Dag, vi atter kan smøre Margarine paa vort daglige Brød, da er Vejen ud til Omverdenen aaben, og da snurrer igen mange af Industriens Hjul med den Tone, vi alle har kær, Grundtonen i Arbejdets livsalige Melodi.

BORNHOLMS AMT

AF AMTMAND P. CHR. v. STEMANN

Medens man i 1919 afskaffede de gamle kongevalgte Borgmestre, der foruden at være Statens Embedsmænd tillige var Formænd i de folkevalgte Byraad, har man ved Ledelsen af Amternes Anliggender bevaret den tilsvarende Ordning, hvorefter Amtmanden som Embedsmand tillige er Formand i Amtsraadet.

Amtmanden befinder sig saaledes paa et Skæringspunkt i Administrationen, hvor Statsstyret og det kommunale Selvstyre mødes og skilles, og dette giver disse Embeder en særlig Stilling baade i Forhold til Staten og i Forhold til Befolkningen.

Amtmanden har for det første som den lokale Repræsentant for Statsstyrelsen, som Overøvrighed, den øverste Ledelse af Statens Anliggender i Amtet, omend den stigende Centralisation i Tidens Løb har bevirket, at meget nu styres direkte fra Statsledelsen i København. Til Gengæld har der paa andre Omraader sket Udvidelse af Amternes Virksomhed, af hvilke de vigtigste i de senere Aar er den omfattende Tilsynsvirksomhed med den sociale Lovgivning, som blev paalagt Amtmændene ved Socialreformen i 1933, og Overtagelsen af Ledelsen af Skoledirektionens Forretninger, som samme Aar blev indført ved Loven om Folkeskolens Styrelse og Tilsyn.

Allerede ved den sidstnævnte Funktion ser man imidlertid, at Amtmandens Stilling adskiller sig fra de øvrige Embedsmænds derved, at han vel som Statsembedsmand er Formand for Skoledirektionen, men da dennes Medlemmer bortset fra Amtsprovsten iøvrigt er folkevalgte Repræsentanter for Befolkningen, vil det ses, at hans Stilling i Skoledirektionen snarere vil tendere imod at formidle Statens og det lokale Selvstyres Repræsentanters Synspunkter end imod en simpel Udførelse af de af de øverste Statsmyndigheder givne Retningslinier.

Dette bliver endnu mere fremtrædende, naar man iagttager Amtmandens Funktion som »kongevalgt« Formand i Amtsraadet, der iøvrigt udelukkende bestaar af folkevalgte Medlemmer. Her vil det ofte hænde, at Amtmanden maa give Udtryk for Amtsraadets Opfattelse paa Omraader, hvor Statsstyrelsen ikke har Lejlighed til at give Direktiver, ja, selvom Synspunkterne ikke altid skulde være i Overensstemmelse med Statsmyndighedernes Ønsker, vil Amtmanden ofte være Amtsraadets Talerør. Af samme Grund bliver han i højere Grad end andre Statsembedsmænd den lokale Befolknings Tillidsmand, af hvem det navnlig forventes, at han selv tager Initiativet til Fremme af Amtets Interesser ikke alene indadtil i Amtets eget Omraade, men ogsaa udadtil, hvor dets Interesser støder sammen med andre Amter, eller hvor der skal rejses Ønsker overfor Statsledelsen.

Saadan er Stillingen i alle Amter, men for Bornholm har Øens isolerede Beliggenhed som et afsluttet Hele uden Naboer eller Genboer antagelig altid bevirket, at Amtmanden i langt højere Grad end i andre Amter har staaet som Repræsentant og Talerør for hele

Øen baade indadtil og udadtil, at der tidligt har været en vis Trang til en nærmere Samvirken mellem de forskellige Befolkningsdele end i andre Landsdele, og dette havde bl. a. givet sig Udslag i, at der siden 1741 var en for Købstæderne og Landdistrikterne fælles Amtsrepartitionsfond, gennem hvilken man udredede visse Udgifter til Justits- og Politivæsen, de beskedne Bidrag til Medicinalvæsenet, som Datiden kunde klare sig med, og Udgifterne til Vejvæsenet, der ogsaa var meget smaa maalt med Nutidens Alen, alene af den Grund, at alle de egentlige Vejarbejder blev udført som Naturalarbejde og derfor ikke kom til at belaste det offentliges Konto stærkt.

Denne Ordning havde altsaa bestaaet i 100 Aar, da Amtsraadene blev oprettede ved den Lovgivning, der gav kommunalt Selvstyre til Landdistrikterne. Bornholm fik da først som den øvrige Del af Landet et Amtsraad, som repræsenterede Landdistrikterne alene, men det varede ikke længe, inden de Tendenser, som tidligere havde været Aarsag til en særlig Samvirken mellem Byer og Landdistrikter paa Bornholm, fremkaldte Trang til at have et Organ for det lokale Selvstyre, som udadtil og indadtil kunde optræde paa hele Øens Vegne. Som Udtryk herfor blev de bornholmske Købstæder i 1850 repræsenterede i Amtsraadet.

Fællesskabet i Amtsraadet mellem Købstæder og Landdistrikter siges ganske vist i Almindelighed at skyldes en ren Tilfældighed, nemlig den, at der i Aarene 1850—1861 tilfaldt Bornholm en — navnlig efter Datidens Forhold betydelig Sum, 208,982 Rigsdaler 54 Skilling, nu 460,847 Kr. 87 Øre, som Erstatning for Ophævelsen af Øens Ret til Brændevinsbrænding, og at dette bevirkede, at Købstæderne, der desuden var misfornøjede med Fordelingen af Afgifterne til Amtsrepartitionsfonden, som stadig bestod, for at faa Medbestemmelsesret over disse Penge ønskede at faa Adgang til at indvælge Repræsentanter i Amtsraadet.

Selvom imidlertid Anledningen til Fællesskabets Stiftelse saaledes skulde være en ren Tilfældighed, vilde dette Fællesskab selvfølgelig næppe være kommet til Eksistens eller have fortsat i nu snart 100 Aar, hvis der ikke ogsaa af andre Grunde havde været Basis for det. Der havde for saa vidt jo allerede i over 100 Aar været et økonomisk Fællesskab, og man vilde nok have kunnet finde en anden Maade at dele de rare Penge paa; faktisk havde man i Amtsraadet enstemmigt vedtaget, »at den Godtgørelse, som maatte blive tilstaaet, skulde indflyde i en Fond, som bestyres af Udvalgte for Communerne, og hvis Renter fordeles mellem disse efter Folkemængden«.

I hvert Fald viste den kommende Tid, at der var god Basis for et Samarbejde mellem Købstæderne og Landdistrikterne i Bornholms Amtsrad om mange andre Opgaver end Administrationen af Brændevinsfonden eller som den officielt hedder Amtskommunefonden. Det viste sig navnlig, at man paa Bornholm valgte at lade Amtsraadet som Fællesnævner for Købstæder og Landdistrikter ordne Opgaver, som andre Steder blev administreret i et for hvert enkelt Tilfælde fastsat Fællesskab mellem Amtsraadet og en eller flere af Amtets Købstæder, med hvilke man traf Særordning.

Desuden har det ofte i den forløbne Tid vist sig, at Amtsraadet paa forskellige Punkter har taget almindelige Spørgsmaal op som Repræsentant for Kommunens Interesser som Helhed, og selvom disse vel nok ogsaa kunde være løst ved en fælles Optræden mellem Købstædernes og Amtsraadets Repræsentanter, har det nu, da Amtsraadet som saadan repræsenterede hele Øen, været naturligt, at man her lod Amtsraadet træde frem.

Paa den anden Side har der maaske ogsaa undertiden været en Tendens til at overvurdere Betydningen af Fællesskabet mellem Købstæderne og Landdistrikterne i Amtsraadet, idet man har glemt, at det egentlige Fællesskab i Praksis kun vedrører og har vedrørt nærmere bestemte Omraader af Administrationen, medens Udviklingen paa

andre Punkter er gaaet i modsat Retning.

Det kan naturligvis undertiden være af en vis Interesse for den bornholmske Befolkning at have et Organ, som udadtil kan repræsentere Øen. Blader man i de gamle Amtsraadsforhandlinger, finder man ikke saa sjældent Eksempler paa, at Amtsraadet paa denne Maade har taget Spørgsmaal op, som ligger helt uden for det normale kommunale Selvstyre. Man ser saaledes Amtsraadet i 1867 tiltræde en Adresse til Rigsdagen, hvori der andrages om, at den af Regeringen paatænkte Ordning af Bornholms Væbningsvæsen ikke maatte blive til Lov, men at Øens Beboere hellere maatte blive med Hensyn til Værnepligten behandlet paa lige Maade som Rigets øvrige Befolkning. Man ser Amtsraadet tage Initiativ til Oprettelse af en Pavillon paa Christianshøj i Almindingen, og da Hans Majestæt Kongen i 1876 skulde besøge Bornholm, holder Amtsraadet et ekstraordinært Møde, i hvilket der bevilges indtil 4000 Kr. til Iværksættelse af »festlige Foranstaltninger« i den Anledning.

Fra de sidste Aar kan man navnlig nævne de mange Maader, paa hvilke Amtsraadet under sidste og denne Krig har søgt at lette Vanskelighederne for Øen, men det har dog under denne Krig vist sig at være nødvendigt at nedsætte et særligt Forsyningsudvalg, som mere alsidigt end Amtsraadet repræsenterer Øens Erhvervsliv og den forretningsmæssige Sagkundskab ved Siden af den kommunalpolitiske Indflydelse.

Men afgørende for den for Bornholm etablerede særlige Ordning har det dog selvfølgelig været, at Amtsraadet har løst egentlige Fællesopgaver i den daglige Administration, ligesom Opretholdelsen af Fællesskabet er afhængig af, om der stadig er saadanne Fællesopgaver, som menes at kunne løses mere hensigtsmæssigt gennem et fælles Amtsraad end, som det sker i den øvrige Del af Landet, ved Oprettelse af særlige Overenskomster mellem Landdistrikterne og en eller flere Købstæder om hver enkelt Opgave, som trænger til sin Løsning.

I denne Henseende har Forholdene i Tidens Løb undergaaet store Forandringer.

Det som man i det allerældste økonomiske Samarbejde i 1741 henregnede til Justits- og Politivæsen var saaledes kun visse Tilskud til Politibetjent- og Arrestforvarerlønninger, Udgifterne til beneficerede Sager, Delinkventudgifter og til Forligsvæsenet, men omfattede efter Datidens Opfattelse tillige Udgifterne til hjemløse trængendes Forsørgelse og til »afsindiges« Underhold og Bevogtning.

Blandt Udgifterne til Medicinalvæsen omfattede selve Sygdomsbekæmpelsen kun de epidemiske Sygdomme og Vaccination — andre Sygdomme maatte Folk selv tage sig af —, men under denne Fælleskonto lønnedes ogsaa Jordemødre og Dyrlæger.

Endelig var som nævnt Vejvæsenet et Led i det første Fællesskab.

Her blev Købstæderne imidlertid hurtigt ked af at betale med, saa snart Vejene skulde betales kontant i Stedet for gennem Naturalarbejde, og Fordelingsgrundlaget for disse Udgifter blev herefter Hartkornet, saaledes som det er i alle andre Amter, hvad der bevirkede, at Købstædernes Andel gik ned til $\frac{1}{18}$ af disse Udgifter, men til Trods for, at Betalingsforholdet mellem Købstæder og Landdistrikter saaledes er ganske det samme som i den øvrige Del af Landet, hvor Købstæderne ikke vælger Medlemmer af Amtsraadet, har man hele Tiden bevaret Vejsagerne som Fællessager.

Udviklingen af Sagerne inden for Justitsvæsen har været kendetegnet af en stærk Stigning af disse Sagers Betydning som Fællesanliggender, efterfulgt af en saa stærk Nedgang, at de nu praktisk talt ingen Betydning har for Fællesskabet mere.

Efter Kommunalloven af 1867 overtog Amtsraadet helt Administrationen af Politiet og af Ting- og Arresthusene, og indtil denne Ordning blev ophævet ved Enhedspolitiets Indførelse, virkede dette som en overordentlig hensigtsmæssig, ja den eneste naturlige Løsning paa dette administrative Omraade.

Paa samme Maade bevirkede den stigende

sociale Forsorg en Forøgelse af Fællesopgaverne paa dette Omraade, indtil Socialreformen i 1933 omlagde Administrationen helt, saaledes at Amtsraadet helt blev fritaget for alle Opgaver paa dette Felt, samtidig med at Amtmandsembedet som ovenfor omtalt fik sine Funktioner her stærkt forøget.

Af de oprindelige Omraader for Fællesskabet bliver da tilbage Medicinalvæsenet, hvilket imidlertid har skiftet helt Karakter under den stedfundne Udvikling, idet disse Udgifter nu er svulmet op til at blive langt de vigtigste af alle Fællesudgifterne, og de næsten udelukkende udgøres af Udgifter til Drift af Sygehuse.

Det er imidlertid karakteristisk, at Fællesskabet her har udviklet sig langsommere, og at det er de enkelte Købstæder i Forbindelse med de omliggende Kommuner, som har taget Initiativet til de mindre Sygehuses Oprettelse. Disse Sygehuse har derfor endnu den Dag i Dag til Trods for, at Amtsfonden betaler alle deres Udgifter, en relativ Selvstændighed i Administrationen, der ikke helt harmonerer med Udgiftsfordelingen, ligesom Spørgsmaalet om Udgifterne til Sygehusene i hvert Fald indtil den store Sygehusplans Gennemførelse i 1939 har været underkastet en Del Diskussion. Det kan derfor endnu i Dag omdiskuteres, om den bornholmske Ordning, hvorefter samtlige Sygehuse finansieres paa fælles Basis med en Udgiftsfordeling efter Folketal, er at foretrække for den Ordning, der gælder i den øvrige Del af Landet, hvor man normalt træffer Aftale om Benyttelse af de enkelte Sygehuse mellem Landdistrikterne og en eller flere Købstæder og fordeler Udgifterne i Forhold til hver Kommunes Benyttelse af disse.

Endelig skal jeg omtale en stor Opgave, som i de sidste Generationer paa Bornholm er løst under Medvirken af Amtsraadet, nemlig Anlæget af Jernbaner her, hvor Amtsraadet tegnede en Fjerdedel af Aktiekapitalen. At Amtsraadet er med til at bygge Jernbaner, er dog ikke noget særligt for Bornholm; men da Købstæderne i Modsætning til andre Amter er repræsenteret i Amtsraadet, gav dette Anledning til Vanskeligheder, idet de Købstæder, som ikke fik Jernbaner, følte sig brøstholdne over, at Amtsraadet som Helhed betalte denne Andel af Anlægsudgifterne; de opnaaede derfor, at de uden for Fællesskabet fik godtgjort den Del af Udgifterne hertil, som faldt paa dem, en Særstilling som ikke blev Sognekommuner i en tilsvarende Stilling til Del.

Paa samme Maade tegnede Amtsraadet Aktier i A/S Den bornholmske Flyveplads og tog iøvrigt aktiv Del i den Udvikling, som førte til, at der blev Muligheder for Flyvning paa Bornholm; men det vil dog her føre for vidt at komme nærmere ind paa denne og lignende Opgaver, af hvilke der selvfølgelig i Aarenes Løb har været mange og forskelligartede, der ofte kun af rent tilfældige Grunde og fordi man nu engang havde det fælles Amtsraad blev løst af dette. Jeg har tidligere nævnt et Par karakteristiske Eksempler herpaa fra ældre Tid.

Selvom Fællesskabet mellem Landdistrikterne og Købstæderne derfor i Tidens Løb har vist sig gavnligt til Løsning af flere store Opgaver og maaske ogsaa til smaa, saa maa dette Fællesskabs Betydning dog ikke overdrives.

Forholdene paa Bornholm har i mange Henseender forandret sig meget stærkt i de opimod 100 Aar, i hvilket Fællesskabet har bestaaet, og mange af de Forandringer, der er sket, har været af en saadan Art, at de snarere har tenderet imod at svække Fællesskabet mellem Land og By end imod at styrke det.

Forbedringen i Kommunikationsforhold har saaledes bevirket, at Øen, naar der ikke lige raader Krigsforhold, er langt mindre isoleret end før og i mange Henseender vel ikke saa isoleret fra Centraladministrationens Sæde som de fjerneste jyske Amter; dernæst Købstædernes, navnlig Rønnes, Vækst i Indbyggerantal i den Tid, der er forløbet siden Fællesskabets Stiftelse, og den voldsomme Styrkelse af det kommunale Selv-

styre, der er sket i Købstæderne efter Indførelsen af det fuldstændige Folkestyre i disse. Dette sidste har givet Købstæderne en Selvstændighed, som maaske kunde gøre det mindre naturligt, at de repræsenteres i Amtsraadet ved vigtigere Sagers Afgørelse i Stedet for at optræde selvstændigt som samlet Fraktion, og de vil i mange Sager føle sig stærkere knyttet til tilsvarende Købstæder i den øvrige Del af Landet end til Landdistrikterne paa Bornholm. I en Række Sager har Købstæderne forøvrigt allerede optraadt i Fællesskab, og de holder aarlige Møder indbyrdes til Drøftelse af fælles Anliggender.

Paa den anden Side har med Stigningen af de amtskommunale Skatter Spørgsmaalet om Ejendomsskatterne paa Landet antaget stadig større Omfang, og det har saaledes i de senere Aar i flere Tilfælde vist sig ugørligt at løse forskellige Spørgsmaal gennem Amtsraadet, fordi man ikke kunde gaa med til, at de bidrog til en Forhøjelse af Amtsskatterne paa Landet, men maatte foretrække, at de blev løst ved en Sammenslutning af de enkelte Sognekommuner, saaledes at ogsaa Udgifterne i et vist Omfang kunde blive baaret af de personlige Skatter.

Disse Forhold har bevirket, at der i stigende Grad er rejst Tvivl om Ønskeligheden af at fortsætte Samarbejdet mellem Købstæderne og Landdistrikterne i Amtsraadet, og efter at Spørgsmaalet om Opsigelse af Overenskomsten herom havde været drøftet i Amtsraadets Februar- og Majmøder i 1944, blev det i et den 1. Juni 1944 afholdt ekstraordinært Amtsraadsmøde for de landbovalgte Repræsentanter vedtaget at opsige Overenskomsten, og der blev i det følgende ordinære Amtsraadsmøde nedsat et Udvalg paa 9 Medlemmer til at behandle de i Anledning af Opsigelsen opstaaede Spørgsmaal.

Af Forhandlingerne i dette Udvalg vil det saa afhænge, om Fællesskabet skal ophæves, eller om det fortsat skal bestaa, eventuelt med visse Ændringer.

Naar jeg har beskæftiget mig hovedsageligt med Fællesskabet mellem Købstæderne og Landdistrikterne i Bornholms Amtsraad, er det fordi dette i den Tid, det har eksisteret, har været et for den kommunale Administration paa Bornholm særligt Forhold, og jeg har derfor ment det af Interesse at omtale dette mere indgaaende, men der kan maaske tillige være Grund til at give lidt faktiske Oplysninger om Bornholms Amt paa andre Omraader, saaledes at man har Grundlag for en Sammenligning med Forholdene i andre Amter.

Naar man taler om Amtet, mener man den embedsmæssige Inddeling; denne falder paa Bornholm sammen med Bornholms Politikreds, idet der kun er een Politimester i Amtet. Derimod er der to Retskredse, Rønne og Neksø Retskredse med hver sin Dommer. Rønne Retskreds har foruden Hovedtingstedet i Rønne Bitingsteder i Hasle og Allinge, Neksø Retskreds har Bitingsted i Svaneke.

Det officielle Navn for Rønne Retskreds er: Rønne Købstad med Vestre Herred samt Hasle Købstad med Nordre Herred og Hammershus Birk, og for Neksø: Neksø Købstad og Søndre Herred; Aakirkeby Købstad med Svaneke Købstad og Østre Herred samt Christiansø.

Inddelingen i Herreder og for Hammershus' Vedkommende Birk er nu kun Navne; men disse Inddelinger har ikke længere nogen som helst praktisk administrativ Betydning.

Hvis man vil have et Sammenligningsgrundlag for Amtsraadets nuværende Opgaver, kan man vist bedst tage dets sidste Regnskab 1943—44. Det balancerede med 3,965,869 Kr., heraf var dog 586,162 Kr. ekstraordinære Udgifter til Udvidelse af Sygehusene, saaledes at de almindelige Udgifter har balanceret med 3,379,707 Kr. Af de vigtigste Udgifter kan nævnes 120,000 Kr. til Dækning af Skolefondens Udgifter, 608,229 Kr. til de almindelige Medicinaludgifter og 1,456,348 Kr. til Vejvæsenet.

Amtskommunens samlede Nettogæld var ved Udgangen af 1943—44 2,688,280 Kr., men samtidig havde man foruden en Kasse-

beholdning paa 356,964 Kr. Jernbaneaktier for en paalydende Værdi af 1,191,278 Kr., Aktier i Den bornholmske Flyveplads paa 38,000 Kr., faste Ejendomme til en samlet Værdi af 3,297,000 Kr., det er navnlig Sygehusene, som tæller i denne Forbindelse, og endelig de forskellige Kapitaler, som tilsammen udgjorde 1,380,000 Kr.; det drejer sig dels om den ovenfor omtalte Amtskommunefond, dels om en Fond til Afløsning af de gamle Jordebogsafgifter; denne er paa omkring 380,000 Kr., hvortil kommer en Pensionsfond paa ca. 475,000 Kr., som Amtsraadet i de senere Aar har sparet op til Dækning af sine Pensionsforpligtelser overfor Personale, der er ansat ved Amtsraadets Administration og dets forskellige Grene.

Som det ses af disse Tal, er Amtskommunens Gæld i Forhold til dens Aktiver ikke særlig stor og med den betydelige Anlægsvirksomhed, som Amtsraadet har udøvet i de senere Aar, hvor man har nyanlagt ca. 60 km Landevej og foretaget en fuldstændig Reorganisation af Sygehusvæsenet, maa Bornholms Amtskommune — ogsaa udover hvad der fremgaar af disse Tal — siges at være særdeles velkonsolideret. Efter Krigen vil der dog sikkert være mange Spørgsmaal at tage op, men hvis der blot kan skaffes de fornødne Midler, er der store Muligheder for at iværksætte Beskæftigelsesforanstaltninger paa Bornholm; alene Fortsættelsen af Vejenes Udbygning vil kunne skaffe Arbejde til mange Mennesker.

Amtsraadet selv har gjort og vil sikkert i den kommende Tid gøre alt, hvad der er muligt for at være i Stand til at løse alle Opgaver i saa Henseende, saaledes at man straks kan gaa i Gang med alle Arbejder, saa snart der fra Statens Side ydes den Bistand hertil, som man med Rimelighed kan forvente, naar saa store samfundsmæssige Opgaver skal tages op efter Krigen.

SKOLEFORHOLD PAA BORNHOLM

Skolen har paa Bornholm som overalt en mangesidig Gerning. Den meddeler Færdigheder og Kundskaber, som er nødvendige for enhver, der skal gøre sig gældende i et mere omfattende Samfund end Familiesamfundet; gennem sin Undervisning udvikler den Børnenes og de unges Tænkeevne; den paavirker deres Følelses- og Viljesliv baade ved Undervisningens Indhold, ved sine Arbejdskrav og ved den Indordning i et Fællesskab som Skolelivet er. Den drager saaledes sine Elever ind i en større og mangfoldigere Verden, end Hjemmebarnet kender. Den er ikke den eneste Vej, der bærer ud mod den videre Synskreds, men den er en Vej, der er farbar for alle, og som alle kaldes til at færdes ad.

Særlig Betydning som Vej ud af snæver Afsondring faar Skolen, hvor de geografiske Forhold virker isolerende, saaledes paa Bornholm. Vist har denne Øs Historie medført Strømninger udefra, og vist har den søfarende Del af det bornholmske Folk fra gammel Tid uafhængigt af nogen Skole givet Hjemøen Føling med den øvrige Verden; men for store Dele af den hjemmesiddende Befolkning var Udsynet stænget. Skolen har evnet at bryde Isolationen, der efterhaanden ogsaa modvirkes af andre Faktorer, saaledes af de veludviklede Samfærdselsmidler. Den har draget Bornholmerne ind i en Vekselvirkning med det øvrige danske Folk, saa de formes af og selv er med til at forme Nationens Fællesskab, hvad enten de bliver bofaste i deres Hjemstavn eller af deres Udrift føres til at slaa Rod i andre Egne. Den har i Sammenhæng dermed modvirket det Skel, Dialektspaltningen havde draget, et Skel, der ved Øens geografiske Isolation kunde blive dybt; uden at indpodes Ringeagt for det hjemlige Landsmaal lærer bornholmsk Ungdom i Skolen et fællesdansk Sprog, der i Skrift og Tale forstaas overalt i Danmark, og til hvis videre Udvikling ogsaa Bornholmsk kan yde sit. De stærke Baand, der binder Bornholm til det øvrige Danmark, er for en Del Skolens Værk; den har knyttet dem baade rent praktisk: ved at opøve Bornholmeren til at gøre sig gældende blandt andre Danske — og ideelt: ved at udvide hans Hjemstavnskærlighed til en Samfølelse med hele det danske Folk.

E. N.

RØNNE STATSSKOLE

Af Lektor Frk. Ellen Noack, Rønne

For den, der paa Bornholm vil modtage den videst gaaende Skoleundervisning, der bydes den danske Ungdom, staar een Skole aaben, Statsskolen i Rønne, en Nutidens Gymnasieskole, der er udviklet af de gamle Dages Latinskole.

Vel hører den ikke til Landets ældste Skoler — saaledes overgaas den langt i Ælde af den 800-aarige Katedralskole i Ribe —; men af ærværdig Alder er den dog, da den har levet i ca. 400 Aar, om end Livstraaden til Tider syntes at skulle briste.

Det ældste Tidfæste for Rønne Skole er givet i et Brev fra Ærkebiskop Byrge i Lund, der 23. August 1512 »under og tilsteder, at udi Vor Købstad Rødtne maa og skal opbygges et Hus til en Skole«. I samme Dokument

tilkendegives, at der tidligere paa Bornholm har været en Skole, om hvis Levetid fastere Oplysninger savnes: »Og klagede menige Almue til Landsting ..... at der ingen Skole er paa Landet (ɔ: paa Øen Bornholm), som fordum Tid plejede at være, og være dem tungt at sende deres smaa Børn af Landet«. Skolen af 1512 fik som Indtægt »een Skilling Penninge aarlig af hver Frimand, Bonde, Købstadmand og Vorned«. Den havde som Formaal at hjælpe Bornholm til at faa Præster, men skulde rigtignok kun oplære sine Elever til 15 Aars Alderen, hvorefter de maatte sendes andetstedshen til videre Uddannelse.

I Reformationstidens Røre gik Skolen under, men genoprettedes 1550, da Bornholmerne paa Landstinget 23. Maj mødtes med Biskop Frans Vormordsen, med deres første lutherske Provst, Arvid Pederssøn, og med Bornholms lybske Høvedsmand og lovede at yde Skolen i Rødtne den Afgift, som de i Biskop Byrges Tid havde forpligtet sig til. Løftet blev ikke fuldt ud holdt, hvad der fremgaar af Frederik II's aabne Brev til Bornholmerne om, at de redeligt skulde udrede den vedtagne Enesteskilling aarligt. (30. Maj 1578).

I økonomisk Henseende har Skolen saaledes maattet gennemleve trange Tider, og sparsomme blev dens Indtægter ved at være, saa længe den skulde opretholdes udelukkende af Landsdelens egne Midler. Da Enesteskillingen 1680 gik ind i »Knægtepengene«, en Afgift, som Bønderne 1628 havde paataget sig at yde til særlige bornholmske Formaal, blev Rektorens Del deraf 8 Rigsdaler aarlig. Den øvrige Rektorløn var en Fireskilling aarlig af hvert Hus i Rønne, Bolig i Skolehuset og smaa og uvisse Fjerdingaarsgaver fra Eleverne. Dertil kom de noget større Indtægter, der tilflød ham i hans Egenskab af Degn og til Tider Hjælpepræst. Skolen modtog til Dækning af sine Driftsudgifter »Tavlepengene«, der blev indsamlet som milde Gaver ved Gudstjenesten i alle Bornholms Kirker (Neksø holdt dog paa sine Tavlepenge til sin egen Skole). Af fast Ejendom ejede Skolen foruden sine Bygninger med Grund nogle smaa Lodder i Byvangen (dokumenteret 1759); den havde Ret til at faa udvist Brænde og Tørv fra Kongens Alminding, og en enkelt Gave havde den modtaget 1673 af Rønne Borgmester Peder Lavridsen Møller.

Som den af Biskop Byrge planlagte Skole synes ogsaa den genoprettede Rønne Latinskole i sin første Levetid at have været en Barneskole. Lundebispen har fra sin Visitats i Rønne 1616 optegnet, at der i Skolen var 29 Drenge og 9 Piger, og at Pogene under hans Overhøring viste sig yderst tarvelige, alle endnu i Staveklassen. Hvor mange af Drengene der skulde naa videre, kan der ikke gisnes om; ialfald har Pigebørnene kun siddet paa Skolebænk for at faa deres Børnelærdom: lidt Religion, dansk Læsning, Skrivning og Regning. Ogsaa fra senere Tid findes der Vidnesbyrd om, at Latinskolen tillige har tjent som dansk Elementærskole: i Tavlepengene maatte kun Latinerne faa Del til deres Udstyr med Bøger og Papir. Dens lærde Undervisning førte som Regel ikke helt frem til Universitetet, men forberedte Disciplene til Optagelse i sjællandske Latinskoler. Dog blev der i Aarene 1679 til 1712 indskrevet ved Universitetet i alt 12 Studenter fra Rønne Skole, hvoraf de 8 dimitteredes af Christian Schreil, som var Skolens Rektor 1686—1704, og de 3 af hans Elev Hans Rasmussen Marcher, Rektor 1710—14. Da Staten ved kongelig Resolution af 13. Juli 1742 greb ind i Rønne Skoles Forhold, blev Rammerne fastlagt, som det vel nærmest stemmede med denne Skoles tidligere Praksis: den skulde forberede sine studerende Disciple til Optagelse i de sjællandske Latinskolers højere Klasser, til hvis Stipendier Bornholmerne ligesom Færingerne skulde have forlods Adgang.

Under Rektor Andresen (1787—1806) skiftede Skolen Karakter. Han omformede den til en lærd Skole, der optog sine Elever i 14 Aars Alderen og i Løbet af 3—4 Aar førte

dem frem til Universitetet. I Aarene 1792—1802 dimitterede han 28 Studenter, og et lignende Antal gik med Skolens Vidnesbyrd ud i det praktiske Liv. Men denne lærde Blomstring blev af kort Varighed. Da Rektor Andresen forlod Skolen, blev der ikke udnævnt nogen ny Rektor, og ved en kongelig Forordning af 12. December 1806 ændredes Rønne Latinskole til en Middelskole, der under Ledelse af en Overlærer skulde give Undervisning i de almindelige Skolefag, Latin og elementært Græsk, eventuelt Tysk og Fransk. Den direkte Forbindelse med Universitetet var brudt, og Opgaven at være en almindelig Barneskole gled over til Borgerskolen paa Store Torv, som aabnedes i 1808. Elevtallet dalede helt ned til 7; Skolebygningen blev taget i Brug til Tingstue og Auktionssal, dens Ladelænge til Stald for Militærets Heste.

Fornedringens Aar blev dog ikke mange. Ved kongelig Resolution af 8. Maj 1818 blev Rønne Middelskole atter en lærd Skole, der forberedte til Universitetet, og bar nu Navnet Rønne lærde Skole. Den havde de første Aar kun 2 Klasser, udvidedes i 1820 til 3 Klasser, i 1835 til 4 og i 1847 til 5 Klasser. Klasserne var delvis fleraarige; den 4klassede Skole optog Drenge fra 9—10 Aars Alderen og førte dem normalt i Løbet af 8 Aar frem til Examen artium (Studentereksamen); den tilføjede 5te Klasse ændrede ikke Aldersforhold, men gjorde det muligt at dele Eleverne bedre efter deres Udviklingstrin. En Del af de unge gik fra Skolen ud i det praktiske Liv, og for denne Ungdom blev der skabt en mere formaalstjenlig Undervisning, da der ved kgl. Resol. af 3. November 1843 blev givet Adgang til at oprette Realklasser i Forbindelse med den lærde Skole; Realeleverne fik delvis fælles Undervisning med de studerende og kunde efter endt Kursus indstille sig til Almindelig Forberedelseseksamen, der ligesom Examen artium dengang udelukkende blev afholdt ved Universitetet; fra 1854 fik Skolen dog Ret til selv at holde sine Realisters Afgangseksamen.

Den var nu blevet den eneste fuldstændige Afgangseksamen, Skolen dimitterede til. Ifølge kongelig Resolution af 6. Maj 1850 var Rønne lærde Skole i Løbet af to Aar blevet omdannet til Rønne højere Realskole; sit sidste Hold Studenter havde den dimitteret 1852. De studerende Elever maatte nu deres to sidste Skoleaar søge til Latinskoler udenfor Bornholm, efter at Rønne Skole havde ført dem frem til 1ste Del af den dengang todelte Adgangseksamen til Universitetet; 1ste Del blev afholdt ved Skolen og omfattede Fagene Fransk, Tysk, Naturhistorie og Geografi. Fra 1864 ophørte denne Eksamensdeling, og den saakaldte Fjerde Klasses Hovedeksamen blev kun en Opflytningsprøve.

1885 udgik der atter et Hold Studenter fra Rønne — fra et privat Artiumskursus, som blev oprettet af Skolens Lærere 1883 og havde Tilskud fra Stat, Amt og Kommune. Det varetog — ligesom Eksamensskolerne nu — selv Eksaminationen af sine Dimittender. Da det i Aarene 1885—91 havde dimitteret 28 Studenter, var der ført Bevis for, at Bornholm havde Trang til en fuldstændig højere Skole, og ved Lov af 12. April 1892 blev Rønne lærde Skole genoprettet. Den var nu en 8klasset Skole, da den bevarede sin Ret til at holde de 2 Underklasser (10—12 Aarsalderen), der var frataget de gamle Latinskoler. I Aarene 1885—95 dimitterede Rønne udelukkende Studenter af den sproglig-historiske Retning, men 1894 fik Skolen Ret til at aabne en matematisk-naturvidenskabelig Linie, som 1896 udsendte sine første Studenter.

Ved Lov om højere Almenskoler af 24. April 1903 omformedes Rønne lærde Skole som Landets andre Latinskoler til en 4aarig Mellemskole med et 3aarigt Gymnasium og en 1aarig Realklasse; Realeksamen afløste Alm. Forberedelseseksamen (første Gang 1908); Gymnasiet fik her som ved det store Flertal af Landets gamle Latinskoler den nysproglige og den matematisk-naturvidenskabelige Linie (første Studenterhold efter

den nye Ordning udgik 1910). Siden da har Skolen gjort sin Gerning uden at skifte Form.

Livet, der fylder Skolen, Ungdommen, der glider ud og ind gennem dens Port, er blevet til en stadig bredere Strøm. Efter Nedgangsperioden 1806—1818 naaede Elevtallet hurtigt (allerede 1820) op over de 30, steg to Aar efter til 40 og holdt sig en Aarrække mellem 40 og 50, dalede atter og naaede i 1842—44 Lavpunktet med 23—24 Elever, steg ved Indførelsen af Realundervisning, dalede atter ved Artiumsklassens Bortfald, men holdt sig dog over de 40 og har siden 1855 gennemgaaende været i Stigning (med enkelte Aars lavere Frekvens); fra 1878 har Elevtallet ligget over 60, 1883 steg det til 90, 1886 til over 100, 1905 til over 160, 1908 til 200, 1912 til over 250, 1940 til over 300; i Maj 1944 var Elevtallet 302 (171 Drenge og 131 Piger), deraf de 89 i Gymnasieklasserne (55 Drenge og 34 Piger). I Tiden 1818 til 1852 dimitteredes i alt 71 Studenter, 1885—1909 i alt 142 (hvoraf 12 Piger), 1910—1944 i alt 581 (hvoraf 180 Piger). Alm. Forberedelseseksamen (1851—1907) er taget af 226 Elever (deraf 18 Piger), Realeksamen (1908—1944) af 727 (deraf 374 Piger). Som en Springflod kom Tilstrømningen, da Loven af 1903 slog Porten op paa vid Gab for Pigerne, der hidtil kun ved en speciel ministeriel Tilladelse havde fundet en Dør paa Klem.

At baade Drengene og senere ogsaa Pigerne er strømmet stærkere og stærkere til, har vel som dybeste Aarsag den stigende Trang til Kundskab, der hænger sammen med den øvrige kulturelle Udvikling. Dertil kommer, at moderne Samfærdselsmidler har lettet Adgangen til den højere Skole; med Jernbane, Rutebil og paa Cykle færdes Eleverne nu daglig lange Veje mellem Hjem og Skole. Og Skolepengene staar vel ikke længer som en skræmmende Hindring, siden de 1919 blev en Afgift, som kun paalignes Forsørgere fra en vis Indtægtsgrænse. Indtil denne Nyordning havde Rønne kunnet uddele Fripladser til Elever, der havde gaaet mindst eet Aar i Skolen, og Fripladsernes Antal var ⅓ af Skolens Elevtal (mod ⅙ ved de fleste af Statsskolerne). En Klasseskole med Tilgang udelukkende fra de velstillede Samfundslag har Rønne Statsskole saaledes heller ikke tidligere været; men alligevel er den ved den demokratiske Ordning af Skoleafgiften i højere Grad blevet en Folkets Skole.

Af Hjælp til Udgifter ved Skolegangen eller ved fortsatte Studier har Rønne Statsskole forholdsvis lidet. I 1825 grundedes dens Stipendiefond, hvis Indtægt var Fjerdedelen af de Skolepenge, der indbetaltes til Skolen. Ved Skoleordningen 1852 gik den opsparede Kapital ind i Skolens Formue, udskiltes atter 1892 som Stipendiefond og kan nu aarlig yde Stipendier til et Beløb af 160 Kr., der uddeles samtidig med, at en Bevilling paa Aarets Finanslov (for Tiden 980 Kr.) tildeles som Stipendier (delvis som Oplægspenge) og i Smaabeløb som Flidspræmier. For Skoleelever, som er Børn af Embedsmænd, er der 1 aarlig Portion paa 80 Kr. af Grev Moltkes Legat (fra 1822). For Studenter er der i det Aar, de forlader Skolen, 1 Portion (for Tiden 300 Kr.) af Geheimeraadinde Stampes Legat (stiftet 1794) og 1 Portion (200 Kr.) af Landinspektør Lunds Legat (udbetalt første Gang 1913), hvis Stifter var Student fra Rønne og 1857—1874 var knyttet til Skolen som Timelærer og Adjunkt. Til Skolebogslaan for Elever, navnlig i Gymnasiet, har Skolen et Legat, hvis Kapital først 1944 er stor nok til, at Renterne maa bruges; det er stiftet af Lektor P. H. Bertelsen, der virkede ved Rønne Statsskole 1906—1938. Mere usikker Karakter har Studiefonden, der gennem Aarene 1931—1944 har støttet Studenter i de første Aar af deres videre Uddannelse; dens Midler, som stammer fra en anonym Giver, kapitaliseres ikke, men uddeles efter Tarv.

Skolen har under sin Vækst maattet udvide sin Grund og sine Bygninger, men har kun oplevet een kendt Flytning. Ifølge Resens »Danske Atlas« (1680) stod Skolehuset

Rønne Statsskoles Bygning, Storegade i Rønne. (H. P. Holm fot.)

ved Kirkepladsen, Øst for Hjørnet af Storegade. Rektor Andresen (1787—1806) udlejede sin Ejendom paa Hjørnet af Storegade og Søborgstræde til Skole og Rektorbolig og solgte den ved sin Fraflytning til Universitetsdirektionen. Efter at Bygningerne i Skolens Nedgangsperiode væsentlig havde været brugt til andre Formaal, blev der fra 1818 Rektorbolig i Nordfløjen (ud mod Søborgstræde) og Skolelokaler i en ret kort Østfløj. I 1835 blev Naboejendommen mod Syd (ud imod Storegade) købt til, og her indrettedes bl. a. Skolens første Gymnastiksal (en Del af nuværende Vestfløj). 1862—1863 blev ved en Ombygning og Udvidelse Nordfløjen til Skolefløj og Østfløjen til Rektorbolig og Bibliotek, og 1886—1887 indrettedes der 2 ny Klasseværelser i Nordfløjens Tagetage. Efter at en Nabogrund mod Syd var købt til, byggedes i 1890—1891 Sydfløjen med een Etage, og Gymnastiksalen forlængedes, saa den forbandt Nord- og Sydfløjen. I 1905 fik Sydfløjen en Etage paabygget og desuden et Sløjdlokale i Tagetagen; 1917—18 fik Nordfløjen sin 2den Etage og tillige et Undervisningslokale i Tagetagen. Ved en sidste Udvidelse (1939—1940) flyttedes Rektorboligen til en tilkøbt Ejendom Vest for Storegade, Østfløjen blev ombygget til Skolelokaler og Pedelbolig, og i den tidligere Rektorhave blev der bygget en Gymnastiksal for Drengene; den bageste Del af Haven blev Boldbane til Brug ved Pigegymnastikken, den forreste Del en Grønnegaard for ældste Gymnasieklasse, som kan opholde sig der i Frikvartererne. Skolen har nu 15 Klasseværelser, desuden Faglokaler til Fysik og Kemi (3) til Geografi, Naturhistorie og Gymnasiets Naturfag (3 med Siderum), til Tegning (1), Sløjd (1), kvindeligt Haandarbejde (1), Sang (1), 2 Gymnastiksale med hver sit Bad og Omklædningsrum, Spisestue for Eleverne, Læ-

rerværelse, Kontorlokaler, et Biblioteksværelse til Undervisning i sproglig-historiske Fag og en Bibliotekssal, der rummer Hovedstammen af Biblioteket og desuden er Arbejdsværelse for Lærerne og Mødesal for Skoleraadet.

Ved sin Lærerstand levede Skolen sine første Aarhundreder i en Art Personalunion med Kirken. Skolens Rektor havde sine største Indtægter som Degn og Hjælpepræst; Rektor- og Præstestillingen blev først 1786 skilt ifølge en kongelig Resolution, der tillige fastsatte, at Rektoren for Fremtiden udnævntes af Kongen, ikke som hidtil af Biskoppen; en Snes Aar senere gik Degnetjenesten fra den lærde Skole over til den danske Skoles Lærere. For det 17de og 18de Aarhundredes Rektorer var Rektorstillingen som Regel kun et Gennemgangsled til et Sognepræstekald, undertiden kun et Par Aar paa Vejen til den egentlige Livsgerning; endnu 1806 blev en Rønne-Rektor kaldet til Sognepræst. Ogsaa nogle af Skolens Adjunkter er i det 19de Aarhundrede gaaet over i Præstekald, senest i 1877; men Regelen har i de sidste ca. 100 Aar været, at Lærergerningen blev Livsværket. Dog har der stadig været Præster blandt de Lærere, der uden fast Ansættelse i en kortere eller længere Aarrække har gjort et godt Arbejde ved Skolen.

Oprindelig var Rektor Rønne Skoles eneste Lærer. Efter at Staten 1742 havde grebet regulerende ind i dens Forhold, blev det almindeligt, at der til Hjælp ved Undervisningen var en Hører, først antaget og lønnet af Rektoren, men fra 1799 i fast Embede, lønnet af Skolens Kasse. Siden 1818 har sammen med Rektoren arbejdet Adjunkter, senere ogsaa Overlærere (nu Lektorer). Fra 1818 til 1844 steg Antallet af faste Lærere (Rektoren medregnet) fra 3 til 7, holdt sig her indtil 1882, da en 8de kom til, og er senere gradvis steget til 15 i 1912 og til 19 i 1942.

Indtil 1904 undervistes der udelukkende af mandlige Lærere, men Skolens Overgang til Fællesskole medførte, at der ogsaa blev ansat kvindelige Lærere; de først ansatte Kvinder tog Undervisningen i de kvindelige Særfag (Haandarbejde og Kvindegymnastik) og underviste desuden i eet eller flere Fællesfag; senere har Skolen ogsaa haft enkelte kvindelige Lærere, der udelukkende underviste i Fællesfagene. Af Skolens nuværende 19 Lærere er de 3 Kvinder.

I Lærerstaben mødes bornholmsk og anden Danskhed i frugtbart Samvirke. Thi Rønne Statsskole er et Led i Vekselvirkningen mellem Bornholm og det øvrige Danmark. Mange Rønne-Studenter finder deres Manddomsgerning hinsides Østersøen, en Del vender efter endt Studietid tilbage til deres Hjemstavn som Præster, Lærere, Læger, Jurister og Ingeniører, og Danske fra det øvrige Land søger hid og er med til at opdrage den bornholmske Ungdom. Af Statsskolens »førte« Lærere har ikke faa knyttet sig saa stærkt til Bornholm, at det blev for Livstid, eller ialfald for den hele Livsgerning, og de, som søgte bort efter en Række Arbejdsaar, havde dog naaet at faa den bornholmske Skole kær.

Af det 17de Aarhundredes 14 kendte Rektorer er kun een dokumenteret Bornholmer. Af det 18de Aarhundredes 12 Rektorer (hvoraf den første og den sidste var Rektor paa begge Sider af et Aarhundredskifte) var de 7 Bornholmere. Desuden kendes der 6 Bornholmere og 4 andre, som inden 1818 har været knyttet til Skolen som Hørere. Hvor stærkt Bornholm har været repræsenteret i Skolens Ledelse siden 1818, fremgaar af Noterne ved følgende Rektorliste:

P. G. Bohr 1818—1844.
H. K. Whitte 1844—1857, hvis Bedstefædre var Præster i Aaker og Hasle.
J. C. S. Espersen 1857—1859, født i Rønne og dimitteret fra Rønne.
G. S. Jørgensen 1859—1884, født i Rønne, dimitteret 1833 fra Borgerdydskolen i København.
C. G. Koefoed 1884—1903, født i Rønne og dimitteret fra Rønne.
M. C. Koefoed 1903—1929, Søn af foregaaende, født i Rønne, gennemgik Rønne højere Realskole.
H. J. Pihl 1929—1942.
E. Dinesen fra 1942.

Sammen med Rektorerne har der 1818—1944 arbejdet 67 fast ansatte Lærere, hvoraf de 16 Bornholmere; af Skolens nuværende 19 Lærere er 3 Bornholmere og udgaaet som Studenter fra Rønne Statsskole.

Eleverne er, som det efter Landsdelens isolerede Beliggenhed maa ventes, saa at sige udelukkende Bornholmere, eller ialfald Børn af Forældre, der har fundet deres Hjem paa Bornholm; kun i Ny og Næ kommer en enkelt Elev som en Trækfugl fra andre Egne. Til Gengæld kunde Skolen med fuld Ret kaldes Bornholms Statsskole, da den faar sine Elever fra hele Øen. For det sydøstlige Bornholm er Statsskolen dog kun Gymnasiet, da Børnene fra de Kanter har lettere Skolevej til Realskolerne i Aakirkeby, Neksø og Svaneke. Fra disse Skoler og ligeledes fra Rønne kommunale Mellem- og Realskole har Gymnasiet modtaget mange Elever dels med Mellemskoleeksamen, dels med Realeksamen og med Alm. Forberedelseseksamen. Sine Mellemskoleelever faar Rønne Statsskole fra Folkeskoler i By- og Landkommunerne, saaledes ogsaa nogle fra Rønne Kommuneskole, og tillige fra Rønne private Forberedelsesskole. Med alle disse Skoler har Statsskolen godt Samvirke, med Eksamensskolerne ogsaa saaledes, at der udveksles Lærere som Censorer ved Mellemskole- og Realeksamen.

Med Forældrekredsen mødes Skolen ved det aarlige Forældremøde og ved Translokationen. Mest Føling med Skolens Arbejde har Forældrene dog nok i deres Børns Beretninger om Skolelivet.

Om Skolegangen i Rønne Statsskole er lykkelige Udviklingsaar for Eleverne, vil de selv engang som modne Mænd og Kvinder dømme om. Venlige Følelser for Skolen synes at ligge i en køn Skik, som opstod for et Par og tyve Aar siden: den sidste Skoledag møder Studenterholdet og Realholdet længe før Skoletid for at pryde deres Klasseværelse med Majløv og Blomster. Med denne smilende Afskedshilsen gaar de unge ind til Eksamen og ud i Livet, hvor de — og derved ogsaa Skolens Værk — skal staa sin Prøve.

FOLKESKOLEN

Af Amtsskolekonsulent O. A. Nielsen, Østermarie,
og Lærer Hans Larsen, Nexø

Den ældste offentlige Undervisning af Almuens Børn er Reformationstidens Degneundervisning. Den blev indført af Kirkeordinansen af 1537, som paalagde Degnene at undervise Børnene i Sognet. Af Peder Palladius's Visitatsbog kan man se, hvorledes denne Undervisning har formet sig. Naar Degnen havde ringet til Gudstjeneste første Gang, klemtede han en Snes Gange ekstra med Kirkeklokken; det var Signalet til Sognets Børn om at ile til Kirken og sætte sig i de øverste Stole paa Kirkegulvet, hvor Degnen saa vilde læse og forklare dem et Stykke af Luthers Katekismus.

Denne Degneundervisning har ogsaa fundet Sted paa Bornholm. I den første lutherske Provst *Arvid Pedersen* fik Øen en streng Visitator, der nok skal have sørget for, at Kirkeordinansens Bestemmelse med Hensyn til Degnenes Undervisningspligt blev iværksat, og senere overvaagede Biskopperne under deres Visitatsrejser til Bornholm, at Degnene udførte deres pædagogiske Hverv paa betryggende Maade. Af Visitatsbøgerne kan man se, at Biskoppen ikke altid var tilfreds med Degnen som Skolemester og ofte maatte lægge ham paa Sinde at tage Gerningen alvorligere. Under en Visitatsrejse i 1621 fandt Biskop *Mathias Jensen* Degneundervisningen saa forsømt, at han maatte kalde alle Øens Degne sammen og true dem med Afsked, hvis de ikke tog sig sammen og underviste Børnene bedre.

Ogsaa uden for Kirken blev det paalagt Degnene at give Undervisning. For de fjerntboende Børn var det ikke altid lige nemt at naa frem til Kirken, naar Vind og Vejr var imod, derfor maatte de bornholmske Degne i Tiden mellem Mikkelsdag og Paaske begive sig ud i Sognet fra Gaard til Gaard og samle de nærmestboende Børn om sig til Undervisning i Stavning, Læsning og Katekismus. Undervisningen varede dog højst 3 Timer om

Dagen, og det gennemsnitlige Antal Undervisningsdage har næppe været mere end 3—4 om Aaret pr. Barn.

Denne i Forvejen sparsomme Omgangsundervisning blev i adskillige Tilfælde forringet ved Degnens Mangel paa Pligtfølelse overfor Opgaven. »Degnedagene« — som de kaldtes — blev efterhaanden alt for meget til Festligheder saavel for Børnene som for Degnen. For Børnene blev Degnens Besøg en Oplevelse — fordi han kom saa sjældent — og for Degnen blev det en materiel Vederkvægelse, idet Forældrene gav Børnene Steg, Øl og Brændevin med til ham. Om Aftenen blev der holdt »Degnegilde« paa den Gaard, hvor Degnen havde indlogeret sig, og for mange Degne blev Aftenens Kommers vigtigere end Dagens Skoletimer. Enkelte Degne har der maaske nok været, som gik til Opgaven med Iver og Energi og derved ydede mere, end hvad der var Sædvane — fra Vestermarie kendes i hvert Fald eet Eksempel, nemlig Degnen Alexander Ikomann, som skal have været »den Tids dygtigste Skolemand paa Bornholm« — men Helhedsindtrykket af Degnen som Pædagog er daarligt.

I Erkendelse af, at Degneundervisningen langt fra har været tilstrækkelig til, at Almuens Børn kunde lære at skrive og læse Dansk, var der i Regeringskredse allerede fra Begyndelsen af det attende Aarhundrede Kræfter i Gang, som arbejdede paa Oprettelsen af Skoler i Stedet for den mangelfulde Degnelæsning, men det var, som om der knyttedes et stiltiende: Gælder ikke for Bornholm! ved de Love og Bestemmelser, som udgik fra det enevældige Styre. Øens Isolation bevirkede, at bornholmsk Skoleliv i hvert Fald paa Landet blev staaende i Stampe med Reformationens Degneundervisning næsten helt frem til det nittende Aarhundrede. Ogsaa andre, specielt bornholmske, Forhold var Skyld i denne Stilstand. Paa Bornholm var der ikke som i det øvrige Land oplysningsivrige Godsejere, som oprettede Skoler inden for deres Domæner, og de bornholmske Gaardes spredte Beliggenhed indbød ikke til Oprettelsen af Skoler saadan som Landsbyerne i den øvrige Del af Landet.

Under Christian VI's Regime foretog Enevældsstyrelsen et Fremstød i Skolesagen. Konfirmationens Indførelse 1736 sikrede alle danske Børn en grundig Undervisning i Religion. I Forordning om Skolevæsenet af 23. Januar 1739 gjorde Christian VI Oprettelse af Skoler obligatorisk, men denne Forløber for Skoleloven af 1814 blev af økonomiske Grunde ynkeligt beskaaret i Placat af 29. April 1740.

Ogsaa Bornholm berørtes af dette Reformforsøg, men ligesom i det øvrige Land endte det ogsaa her med Skibbrud.

En i 1739 i Anledning af Udmarkssagen hidsendt Kommission, bestaaende af Generalløjtnant Lerch, Konferentsraad Berregaard og Kancelliraad Bräen, havde tillige bemærket, at Landet med Hensyn til Skoler »skal være trængende, og at det kunde være høyst fornøden, at een eller anden Kongl. allernaadigst Anordning blef giort, hvorved Landets Indbyggere kunde anføres til at lære noget, saa meget mere som Eders Kongl. Maiestæt forlængst har sigtet til Skolers Oprettelse over alt udi sine Riger og Lande«. Kommissionen konstaterede, at der kun fandtes de to Latinskoler i Rønne og Nexø, men at der i Landets 15 Sogne »*ikke findes een enist vel indrettet Skole*«! For at raade Bod paa Mangelen af Skoler foreslog Rentekammeret Kongen at finansiere et bornholmsk Skolevæsen gennem Inddragelse af Øens Gildesboer*).

Chr. VI modtog Forslaget med Velvilje og henviste det til nærmere Behandling i Kirkekollegiet, men da det kom til Stykket, turde man alligevel ikke skride til Handling. Det paatænkte bornholmske Skoleprojekt druknede sammen med Chr. VI's øvrige Skolelovgivning, antagelig fordi de bornholmske Bønder var kommet Kommissionen i Forkøbet ved allerede 12. Maj 1739 at bede sig

*) Et Gildesbo var et Stykke Jord, som ejedes af Sognet i Fællesskab. Hvert Aar plejede Sognets Bønder at samles paa en bestemt Dag for at holde et større Gilde paa de af Præsteren ydede Naturalier.

fri for Skoleholdere under Paaskud af Tidens slette økonomiske Forhold.

Kommissionens Reformlyst paa Skolevæsenets Omraade maa dog alligevel i mindre Grad have fænget, thi i de følgende Aar dukkede Tanken om en Forbedring af Skoleforholdene paa Landet flere Gange lokalt frem. I 1744 udsendte saaledes Øens Provst *Jens Jensen Buchhave* en Rundskrivelse til de bornholmske Præster, hvori han opfordrede dem til at komme med Forslag om, hvorledes der kunde skaffes Midler til at oprette Skoler for. Men Opfordringen mødte ingen kollegial Velvilje, man var konservative nok til at erklære sig tilfreds med Degneundervisningen — ifølge Ibskerpræsten Jacob Prahl »var denne Undervisning det meste, vi behøve«! Længere fremme i Tiden truedes Gildesboernes Eksistens endnu nogle Gange af skoleinteresserede Embedsmænd, men Gildesbrødrene forstod snildt at værne om, hvad der var deres. Den herrnhutiske Præst *Jørgen Kofoed* i Klemensker tumlede med Planer om Oprettelse af en Skole i sit Sogn og pønsede paa at skaffe fornødne Penge tilveje gennem Nedlæggelse af Sognets to Gildesbogaarde. Det lykkedes ham ogsaa i 1781 at faa Regeringen til at fordre Gildeshusene stillet til Auktion, men efter hemmelig Aftale købte en Gildesbroder for en lav Pris Boet tilbage til Lauget, hvorefter man fortsatte paa traditionel Vis! I 1809 foreslog Amtmand Fr. Thaarup Kancelliet at omdanne alle bornholmske Gildesboer til Skoler, men disse havde ved samme Tid fundet en glimrende Forsvarer i Rutskerpræsten Johan Chr. Melbye, og Forslaget blev ikke accepteret af Regeringen; slig en Krænkelse af Ejendomsretten vovede man ikke, selv om man sympatiserede med Formaalet.

Ved Indgangen til det nittende Aarhundrede fandtes her endnu ingen kommunale Skoler paa Landet. Derimod dannedes der allerede fra Midten af 1700-Tallet offentlige Skoler i flere af de bornholmske Købstæder.

Den første Byskole blev oprettet i *Nexø*. Her havde Borgmester og Raad allerede i 1616 klaget til Biskop Poul Østrup over, at de endnu ikke havde faaet Tilladelse til at holde en Degn til Undervisning af Byens Børn, skønt de havde tilbudt at honorere Embedet med »tyve Joakimsdaler for Bolig og Underhold om Aaret«. Klagen førte til Oprettelsen af Nexø Latinskole, hvorved Øen i en Aarrække havde to Latinskoler (den anden i Rønne), men da den i det lange Løb viste sig ganske overflødig, blev den ved en kongl. Resolution af 17. April 1739 nedlagt og i Stedet for omdannet til — hvad Byen mere trængte til — Danskskole (1742).

Ogsaa i flere af de andre bornholmske Købstæder oprettedes der paa den Tid kommunale Skoler. De nyoprettede Skoler kom dog til at lide under daarlige Lærerkræfter som Følge af tarvelige Lønninger.

I *Svaneke* anordnede et Rescript af 15. Maj 1750 Oprettelsen af en Skole, som fik Plads i Raadhusets Tingsal, der benyttedes til 1816. Som Lærer havde man i 1803 en gammel Underofficer, der kaldtes »Kaptajnen«, og efter dennes Død antog man en Glarmester fra København til Skolemester og Degn.

Aakirkeby illustrerer bedst, hvor ringe Datidens Lærerløn maa have været. Her fik man oprettet en Skole allerede i 1757, men Lønnen var saa ussel, »at Skolemesteren ikke fandt sin Regning derved, men nedlagde sit Embede og tog Murskeen igen, som den, der indbragte mere«. (!) Klog af Skade maatte man derfor i 1803 forhøje Skoleholderens Løn.

I *Hasle* blev der oprettet Skole 1790. Den laa i Kirkegade i den Ejendom, som senere blev Herolds Fødested (»Herolds Gaard«). Den første Skoleholder var Præstens Søn, Sander Kofoed, som imidlertid efter Faderens Død førte et saa daarligt Liv, at han maatte afskediges. Den næste Skoleholder — en Glarmester! — karakteriseres dog som »en duelig, flittig og ordentlig Mand«, men blev snart kaldet til Degn i Svaneke. Saa overtalte man Degnen Fredrich Hjorth til at varetage Skolemestergerningen, men da han

flyttede til Klemensker, og hans Efterfølger, Student Jens Lund, ret snart frasagde sig det daarligt lønnede Skoleholderembede, stod Skolen i 8 Aar uden Lærer.

I *Allinge* fandtes endnu ved Begyndelsen af det attende Aarhundrede ingen offentlig Skole. Byen har vistnok haft mange private Skoleholdere, f. Eks. vides det, at Løfring Sivers og dennes Søn, Sifver Løfringsen, i 1730 holdt en meget benyttet Skole, ligesom Statsfanger paa Hammershus ogsaa gav sig af med at give Undervisning, men hvor lidet offervillige Allinge-Borgerne var med Hensyn til at faa oprettet kommunal Skole, viste de, da en filantropisk sindet Skibskaptajn Peder Holm i 1779 skænkede Byen 10,000 Rigsdaler med det Ønske, at Renterne af denne Kapital skulde anvendes til at bygge Skole for og lønne en Lærer. Da Allinge Borgerne ikke mente, at Pengene vilde dække alle Udgifter, og man ikke vilde lægge Resten til af egen Lomme, returnerede de Beløbet med den Besked, at medmindre Giveren forhøjede Summen til 16,000 Rigsdaler, kunde de ikke benytte Pengene til det ønskede Formaal!

I *Rønne* fandtes heller ikke nogen dansk Skole, men dette var Latinskolens Skyld. Tankegangen var typisk for den Tid: Man havde Latinskolen, mere kunde man da ikke forlange! Man lukkede Øjnene for, at Latinskolen kun var for det Faatal af Børn, som skulde gaa Embedsvejen. Forældre, som ønskede deres Børn underviste i Læsning og Skrivning, var henviste til at sende Børnene til en af Byens mere eller mindre tvivlsomme Skoleholdere eller Læsemødre. Mange af Byens Borgere fik dog Øjnene op for de uheldige Skoleforhold, og i 1805 traf man omsider Forberedelser til at faa dannet en Borgerskole. Æren for at have stiftet denne tilkommer i første Række Købmand *Jochum Anker Bohn*, som skaffede den fornødne Sum Penge tilveje. Et af Amtmand Fr. Thaarup udnævnt Skoleudvalg, bestaaende af Jochum Bohn, Hans Rømer og Chresten Hansen, lod i 1806 Skolen bygge paa Torvet (nuværende Amtsbibliotek). Skolebygningen blev imidlertid i første Omgang anvendt til et unægtelig helt andet Brug, nemlig som Fængsel for Krigsfanger fra kaprede engelske Skibe. I 1808 kunde dog Skolen aabnes for en længe savnet Undervisning af jævne Folks Børn. Førstelærer blev *Ancher Anthoni Müller*, og fra 1810 blev der endvidere ansat en Anden-lærer. Skolen understøttedes økonomisk ved Pengegaver fra Bohns Slægtninge, saaledes fra Svogeren, Grosserer Hans Peter Kofoed paa Christianshavn, og senere skænkede Grossererens Enke, Etatsraadinde Marie Kofoed, 6000 Rigsdaler til Skolen.

Det nittende Aarhundrede bragte Tanken om Undervisningen som et offentligt Anliggende til Sejr gennem Skoleloven af 1814. Baggrunden var Oplysningstidens Reformiver, og Drivkræfterne var Landets Godsejer- og Præstestand. Blandt Godsejerne var det især Reventlow'erne og af Præsterne først og fremmest Nicolaj Edinger Balle og P. O. Boisen, som havde virket for Skolesagens Fremme.

Paa Bornholm blev det de to Rø-Præster *Elieser Gad* og *Niels Grønbech*, som bragte en Glød fra Oplysningens Fakkel til Øen.

Bornholmerne tog imidlertid alt andet end venligt imod Oplysningstidens Skoletanker. Næppe noget andet Sted i Landet rejste der sig saadan en Modstand mod Skolesagen som netop her.

Denne Modvilje fik især Elieser Gad at mærke, idet hans Forfægtelse af dens Tids Skoletanker simpelt hen kom til at koste ham Embedet.

Elieser Gad er født i Vejby 1771. Før han i 1798 modtog Kaldet i Rø, havde han været Sognepræst i Pedersker. Da han under Præstegaardens Brand (1800) havde mødt megen Hjælpsomhed hos sine Sognebørn, mente han deraf at kunne udlede, at Bornholmerne var mere offervillige end andre Mennesker. I Haab om at kunne udnytte denne Egenskab i Skolesagens Tjeneste lod han offentliggøre sine Skoletanker i »*Den nuværende Tilstand af Undervisningsanstalterne paa Bornholm*

med Forslag til deres mulige Forbedring« (1803).

I Skriftet hedder det: »Fra den første Tid af, da jeg som Præst kom til Bornholm, følte jeg, at en af dette Lands betydelige Mangler bestod i, at det savnede Landsbyskoler«. Gad konstaterer, at den eneste Form for offentlig Undervisningsvæsen er Degneundervisningen, som han finder ganske utilstrækkelig. Om de private Lærere, som velhavende Bønder undertiden lejede til at undervise deres Børn, fortæller Pastor Gad, at disse var »næsten altid forulykkede Personer«, som »have i nogen Tid tumlet sig i den større Verden, tilsat deres liden Formue, stundom Moraliteten med«! Disse hjemvendte Søfarere havde »sat Blending om sig ved at kunne opskrive adskillige Stæder og Personers Navne« og ved at gennemgaa »et vidtløftigt Stykke af Søren Mathisens Regnebog«, og paa den Maade opnaaet at blive »det halve Lands vidt og bredt omtalte og eftersøgte Skolemester«.

Efter paa denne Maade at have rettet en sønderlemmende Kritik baade mod de private Skoleholdere og Degneundervisningen samt ogsaa mod Byernes Borgerskoler offentliggør han i »Undervisnings-Anstalternes Beskaffenhed« en indtil mindste Detalje nøje udarbejdet Skoleplan. Bornholm skulde under Hensyn til Befolkningstætheden *inddeles i 20 Skoledistrikter* med een Skole og to Lærere i hvert Distrikt. Af de to Lærere skulde den dygtigste ansættes til at undervise de større Børn i Skolen, medens den anden i Lighed med Degnene skulde drage ud i Distriktet som Omgangslærer og undervise de mindre Børn.

Skønt Røpræsten lovede Bornholmerne, at Øen skulde blive »en af de mest oplyste, en af de lykkeligste Provinser i Europa«, dersom de fulgte hans Raad, blev hans Plan mødt med en saa stærk Modstand, at Elieser Gad maatte drage bort fra Øen. Anføreren for den Storm af Uvilje, som rejste sig mod ham, var hans Kollega i Aaker, *Peder Thomesen Balle*. Kort efter Udgivelsen af Gads Skrift lod Aakerpræsten offentliggøre et Modskrift »Berigtigelser«, hvor han gik imod Elieser Gad. I dette Skrift hed det om Pastor Gad, at han »den ene nidkære stod paa Zions Mure og raabte«! Balle drejede Gads Skrift om til at være et Angreb paa den bornholmske Folkekarakter, hvad der naturligvis straks skaffede Balle Folkets Gunst paa sin Side. Elieser Gad svarede paa Balles grove Angreb med »Endnu lidet om Undervisningsanstalterne paa Bornholm, fornemlig som Svar paa Hr. Pastor Balles saakaldte Berigtigelser«, men blev atter gendrevet af Hr. Pastor Balles »Endnu lidet om ... etc.«. Disse to Skrifter er gaaet tabt for Bibliotekerne, men det vides, at Bølgerne gik højt i Diskussionen mellem den fremskridtsivrige rationalistiske Præst og den stokkonservative Aakerpræst. Pastor Gad fik i den Grad Folk imod sig, at han endog blev generet af sine egne Sognebørn, og dybt skuffet over Modgangen besluttede han at søge bort fra Øen. I 1806 lykkedes det ham at blive forflyttet til Hirschholm paa Sjælland. Senere blev han Præst ved Roskilde Domkirke, hvor han virkede i en Aarrække indtil sin Død 1837.

Pastor Gads Skoleplan blev i første Omgang trampet ned af en Befolkning, der endnu ikke havde faaet Forstaaelsen af, at Skolesagen var en Samfundsopgave, der ventede paa sin Løsning. Men — som det hed i P. N. Skougaards samtidige Bornholmsbeskrivelse (1804) — der var »adskilligt ganske rigtigt og godt i Hr. Gads Plan«.

Til alt Held viste det sig, at Pastor Gads Efterfølger i Rø-Embedet, *Niels Grønbech*, var en lige saa ivrig Skolemand, som Elieser Gad havde været.

Niels Grønbech er maaske mere end nogen anden Typen paa en bornholmsk rationalistisk Præst. Han er født 1776 i Allinge, hvor hans Fader var Avlsbruger og kongelig Toldbetjent. Af en stor Børneflok var han den eneste, som kom paa Latinskolen i Rønne, hvor han blev undervist af Rektor Andresen. Efter at have taget teologisk Embedseksamen ved Universitetet fik han sin første præstelige Gerning som Kateket ved Holmens Kirke

i København, hvorefter han i 1806 blev kaldet til Sognepræst i Rø. Opfyldt af Rationalismens Virketrang gav han sig i Kast med en Række samfundspraktiske Opgaver og blev en Foregangsmand ikke blot i skolemæssig Henseende, men ogsaa paa Landbrugets Omraade, hvor han bl. a. udgav en Bog om det bornholmske Landbrug.

Niels Grønbech gik fuldstændig ind i sin Forgængers Tankegang. Han helligede sig især den Opgave at skaffe Øen gode Lærerkræfter. Ovre var flere af hans Kolleger med Præsten P. O. Boisen i Vesterborg paa Lolland i Spidsen forlængst gaaet i Gang med at oprette de saakaldte »Præstegaardsseminarier«, og Niels Grønbech overførte disse Bestræbelser til Bornholm.

I Aaret 1815 skrev Niels Grønbech til Biskop Münster, at han længe havde tænkt paa at oprette et Seminarium paa Bornholm, »hvilket vilde være saare gavnligt for dette Land«!

Seminariet blev ogsaa oprettet, men det blev i første Omgang ikke Niels Grønbech, men derimod Nylarspræsten *Lorenz Hjorth*, som fik overladt Opgaven, hvilket skyldtes Amtsprovst Jensen i Rønne, som var uvillig stemt overfor Niels Grønbech og i Stedet foreslog Biskoppen at bede Lorenz Hjorth paatage sig Hvervet.

Et kongeligt Rescript af 18. December 1816 gav Forskriften til det paatænkte Seminarium. I Rescriptet fastslaas udtrykkeligt, at Formaalet skulde være »at uddanne indfødte Bornholmere til Landsskolelærere, til hvilket Bornholmere bedst vilde være skikkede, formedelst deres Kundskab til Beboerne og disses Kaar«.

Lorenz Hjorth lod et Værelse i Præstegaarden indrette til Undervisningslokale, og det lykkedes ham at faa oprettet en Friskole i Tilknytning til Seminariet, saaledes at Eleverne kunde faa Lejlighed til at øve sig i at undervise.

10. Februar 1817 aabnede Seminariet med et beskedent Elevantal paa tre! Disse var en Løjtnant, en Fisker og en Skrædder! Skønt Rescriptet havde fordret, at kun Elever i Alderen 18—23 Aar kunde optages, var disse tre henholdsvis 29, 40 og 37 Aar. Andre havde ikke meldt sig, saa man var nødsaget til at nøjes med disse. Lorenz Hjorth tabte dog ikke Modet af den Grund, men skrev i et Brev, at »paa deres Dannelse skal jeg anvende min Kraft og Flid. De har alle Lærelyst og har lovet mig utrættelig Flid«. Det viste sig da ogsaa, at dette Løfte blev holdt, thi allerede i Løbet af et Aar havde de taget deres Uddannelse og blev dimitteret med pæne Resultater.

I Seminariets 8-aarige Praksis uddannedes ialt 20 Almueskolelærere, hvoraf de 10 under Lorenz Hjorths Forstanderskab. Masseproduktion var det just ikke, alligevel ansaa man dette Antal for rigeligt til Øens Behov.

Dimitteret 1818:
Jacob Müller, Løjtnant, 29 Aar. — Karakter Duelig.
Hans Jensen, Fisker, 40 Aar. — Karakter Duelig.
Christian Valeur Lilliendahl, Skrædder, 37 Aar. — Karakter Ikke Uduelig.
Jens Pedersen, Degnesøn. — Karakter Duelig.

Dimitteret 1819:
Peder Kjøller. — Karakter Duelig.

Dimitteret 1821:
H. N. Holm. — Karakter Meget Duelig.

Dimitteret 1822:
Jacob Kløcker. — Karakter Duelig.
Peter Clausen, 38 Aar.
Jens Bech. — Karakter Duelig.
Frans Bredal. — Karakter Meget Duelig.
Hermann Kløcker, Sømand, 41 Aar. — Karakter Meget Duelig.
C. F. Sigersted, Underofficer. — Karakter Duelig.
H. P. Bohne. — Karakter Meget Duelig.
Johannes P. Lund. — Karakter Meget Duelig.

Dimitteret 1824:
J. N. Pihl. — Karakter Meget Duelig.

Paa højere Sted var man godt tilfreds med Pastor Hjorths rolige Ledelse af Nylars-Seminariet. I 1821 modtog Lorenz Hjorth en Skrivelse fra Kongen, hvori denne udtrykte sin Tilfredshed med hans Maade at lede Seminariet paa.

L. A. Hjorth søgte imidlertid bort fra Øen.

Forgæves havde han prøvet paa at opnaa Stillingen som Forstander for Jonstrup Seminarium, før han i 1821 blev kaldet til Præst i Herstederne paa Sjælland.

Da slog endelig Timen for Niels Grønbech, som nu blev Sognepræst for Vestermarie og Nylars og dermed Forstander for Seminariet. Med Iver kastede han sig over den Opgave, som tidligere var blevet ham forment.

Men Niels Grønbech høstede ikke de samme Laurbær som Lorenz Hjorth. I Modsætning til Hjorth søgte han at faa et yngre Elevmateriale, idet han lod optage Elever med meget lav Alder, mange af dem var kun 17 Aar, ja, en enkelt endog 14 Aar ved Optagelsen. Tanken var dog rigtig: Det skulde være Personer, som skulde vie hele deres Liv til Skolegerningen. Men med Hensyn til Dygtighed skuffede de yngre Elever, thi da Direktionen i 1821 inspicerede, fandt den, »at de tilbageblevne Elevers Kundskab og Duelighed befandtes i det hele meget maadelige, dog med den Forskel, at Peter Clausen var den sletteste«. Til denne mindre rosværdige Udtalelse kan dog bemærkes, at der intet var i Vejen med de Eksaminer, disse formentlig middelmaadige tog Aaret efter; de laa fuldt paa Højde med tidligere Tiders — dog med Undtagelse af nævnte Peter Clausen, der fik den ringeste Eksamen, saaledes som det var profeteret!

Nylars Seminarium ophørte allerede med at eksistere i 1824. Der meldte sig det Aar kun een til Optagelse, hvorfor Kancelliet ikke fandt det Umagen værd at lade det fortsætte, og ved en kgl. Resolution af 8. Oktober 1824 blev de fleste Præstegaardsseminarier nedlagte, deriblandt Nylars.

For Niels Grønbech har dette utvivlsomt været en Skuffelse. Kun i knapt tre Aar blev det ham beskaaret at beskæftige sig med denne hans Kongstanke. Alligevel opgav han ikke sin Syslen med Pædagogikken, men valgte i Stedet at benytte Seminariets Friskole til at give Ekstraundervisning i den indbyrdes Undervisningsmetode, som paa den Tid kom saa stærkt paa Mode.

Niels Grønbech, der var gift med Petronelle Erasmi, en Datterdatterdatter af Hans Egede og Gertrud Rask, blev Fader til seks Børn, hvoraf han selv dimitterede to Sønner til Universitetet. Sit Præstekald i Nylars og Vestermarie beholdt han, til han 84 Aar gammel døde.

Gennem Seminariet i Nylars havde Øen faaet tilvejebragt et Antal brugbare Lærerkræfter for Landsbyskolen. Dette var et vigtigt Redskab; tilbage stod saa Oprettelsen af Skoler. Her kunde personligt Initiativ alene intet udrette, saa længe Befolkningen nærede Modvilje overfor Skolesagen; Hjælpen maatte komme fra Regeringen. Dette skete ved Skoleloven af 1814, der danner Grundlaget for den danske Folkeskole af i Dag. Herefter nyttede Modstand ikke længere — hvor der ikke allerede var oprettet Skole, lød der nu et: *Skal ske!*

Og saa rejste Skolemurene sig omsider rundt omkring i de bornholmske Sogne, selv om det tog lang Tid. De første egentlige Skoler blev bygget sidst i 1820'erne, de sidste 1862. Modviljen mod Byggeriet holdt sig saaledes længe — vistnok væsentlig af økonomiske Grunde. Man søgte at omgaa Skolelovens Krav ved at benytte sig af dens Undtagelsesbestemmelser, f. Eks. om Sogne med spredt Bebyggelse, hvorefter man mange Steder nøjedes med at indrette Degnegaarden til Skole væsentlig for de ældre Børn, medens der for de yngre gaves Undervisning af Omgangslærere paa forskellige Gaarde.

Etatsraadinde Marie Kofoed, som ydede Støtte til Skolebyggeriet flere Steder paa Øen, og af hvis Legatmidler Bornholms Skolevæsen har nydt Gavn lige til vore Dage, skænkede dengang 1000 Rdl. til sin Mands Fødesogn *Østermarie* for at faa fremskyndet Opførelsen af en Skole. Ikke desto mindre nægtede Sognets Bønder at yde Kørsel af Byggemateriel, og først efter at Højesteret den 3. Januar 1825 havde straffet de vrangvillige med Bøder, kom der Gang i Sagen, og den første faste Skole blev opført ved Degnegaarden i dette Sogn. Bygningen, som har

Østermarie gl. Kirkeskole, opført 1825, nedlagt 1908. (Frede Kjuller fot.)

kompakte tykke Kampestensmure, staar der endnu og benyttedes som Skole til 1908, da den nuværende Kirkeskole i Præstegaden blev bygget. I ca. 25 Aar var Kirkeskolen Sognets eneste faste Skole, men desuden var der 2 Omgangslærere, indtil Nordre Skole i 1850 blev indrettet i det daværende Nordre Gildesbo, og Østre Skole blev bygget (1857), — Disse 3 Skoler kunde dog efter et Forløb af ca. 30 Aar ikke rumme alle Sognets Skolebørn, hvorfor man først i 1880'erne byggede 2 Pogeskoler, henholdsvis i Dalslunde og i Aaløse, beregnet for Børnene indtil 9 Aars Alderen (Cirkulære af 10. Maj 1878) og besat med Lærerinder — eventuelt uden nogen Eksamen. Det kneb imidlertid med at finde kvindelig Arbejdskraft, hvorfor man ofte maatte ansætte mandlige eksaminerede Lærere, og Børnene blev da gaaende i disse Skoler til Konfirmationsalderen. Denne Indretning af Pogeskoler til Aflastning af Børnetallet i de forhaandenværende Skoler var lovmedholdeligt og benyttedes mange Steder, indtil de »rigtige« Forskoler kom med uddannede Lærerinder. (Staten oprettede Vejle Forskoleseminarium i 1892.) — Østermaries 2 Pogeskoler (Biskoler) blev opretholdt til 1908, hvilket Aar — og Aaret før — der var bygget nye 4-klassede Skoler beregnet for Lærere og Forskolelærerinder i Gadeby, i Præstegaden og indrettet det samme ved Nordre Skole. Denne sidste var iøvrigt som 2-klasset blevet nybygget i 1882. Siden 1908 er der ingen Forandring sket ved Østermarie kommunale Skolevæsen, og østre 2-klassede Skole er som for ca. 90 Aar siden.

I *Ibsker* blev der omtrent samtidig (1826) som i Østermarie — og af lignende solide Struktur og Materiale — bygget Skole i Nærheden af Kirken, efter at der i nogen Tid var undervist i et lejet Lokale Vest i Sognet. Langt senere kom der Pogeskoler for Smaabørnene i Fiskerlejerne, paa Skyttegaard og paa Kildevang, medens de nuværende 2-klassede Skoler i Listed og Søndre Skole er bygget henholdsvis 1881 og 1886. Aarsdales før-

Østermarie nuværende Kirkeskole, opført 1908. (Frede Kjøller fot.)

ste Skole er fra 1874 og den nuværende 4-klassede fra 1902. Nordre Skole (Kirkeskolen) blev nybygget 1906 og fik Forskole tilbygget 1915.

Medens man i de fleste Sogne til at begynde med nøjedes med een fast Skole i eller ved Degnegaarden, synes det, som om man i *Vestermarie* hurtigere end andre Steder har været lydhør overfor Lovens Krav, idet man samtidigt i 1836 byggede 2 Skoler. Maaske kom dette Foregangssind af, at man havde haft Lærerskolen i Nylars paa nært Hold, idet de to Sogne dengang udgjorde eet Pastorat. Ydermere har Vestermarie før 1814 haft en Art offentlig Skole, idet Præsten *Oluf Borreby* i 1786 fik bygget en saadan paa en Lynglod af Statens Udmark. Den kostede 200 Rdl., og Skoleholderen fik 2 Skilling om Ugen for hvert Barn i Sommertiden, medens han om Vinteren, da han drev Omgangsundervisning, maatte nøjes med 1 Skilling. Ogsaa Præsten *Johan Jensen,* den senere Provst, skal under sin Virketid i dette Sogn have opretholdt denne Skole. Senere synes den at være hensygnet, men saa kom altsaa i 1836 de 2 Skoler, den ene ved Kirken, den anden ved det nuværende Kryds af Vej og Jernbane i Smørenge. Begge Bygningerne eksisterer endnu; den sidste er nedlagt som Skole i 1916, medens Kirkeskolen stadig benyttes, dog kun til Lærerboliger. 1902 byggedes her 2 nye Skolelokaler, hvorefter Skolen blev 4-klasset. I 1872 byggedes Tingsteds 2-klassede Skole, der siden 1912 er benyttet som Forskole, idet der det Aar byggedes ny Hovedskole, og Skolen saaledes gjort 4-klasset. Den nuværende 2-klassede Skole i Sose blev bygget 1880, og 1916 byggedes en ny 4-klasset Skole i Smørenge, lidt Nord for den nedlagte gamle fra 1836.

Øens mindste Sogn, *Rø,* har altid haft og har endnu et ensartet centraliseret Skolevæsen, hvilket Kommunens let afrundede Form med een Skole i Midten jo selv tilsagde. Efter at man som andre Steder havde forsøgt at efterkomme Skolelovens Krav ved at holde

Rø Skole, opført 1840. (Frede Kjoller fot.)

Skole i Degnegaarden, blev i 1840 den Skole bygget, som benyttes den Dag i Dag, og som altsaa er Øens ældste ibrugværende Skole. Den var 2-klasset, til der 1896 ved en Tilbygning ogsaa blev oprettet 2 Forskoleklasser, efter at der forøvrigt havde været Friskoler et Par Steder i Sognet. Endelig blev Skolen 6-klasset i 1927, idet der da blev bygget 2 nye Skolelokaler beliggende for sig selv, og oprettet et Andenlærerembede. Nu venter Sognet snart at kunne gøre sit Skolevæsen fuldkomment ved Tilbygning af de endnu manglende Særlokaler til Gymnastik, Sløjd og Skolekøkken.

Tæt Syd for *Ols* Kirke ligger et lavt gammelt Hus. Det er Sognets første faste Skole fra 1841, hvortil alle Sognets Børn maa have vandret i 50 Aar, for først 1891 fik Tejn sin egen Skole, efter at der havde været Pogeskole fra 1886. Kirkeskolen var 4-klasset fra 1880 til 1911, da den blev kasseret, og den nuværende Skole Nord for Kirken blev bygget. I Tejn blev Skolen 4-klasset 1912, dog med lejet Lokale til Forskolen, der først 1929 fik egen Bygning.

Har vi i Aar (1944) Ærinde i *Poulsker* Brugsforening, kan vi passende samtidig erindre, at vi da træder ind i dette Sogns første egentlige Skole, der nu er 100 Aar, bygget nemlig 1844, efter at der i nogle Aar havde været Omgangsskole og til sidst »fast Skole« paa en Gaard. Børnetallet blev dog snart for stort, for 1858 udvidedes Bygningen, og der oprettedes et Andenlærerembede. Denne Ordning holdt til 1881, da Østre Skole blev bygget, og Børnene fra Snogebæk saaledes fik stor Lettelse med Hensyn til Skolevejen. Men derved blev Vestre Skole igen

Knudsker Skole, opført 1840, Tilbygning 1907. (Parkso fot.)

kun 2-klasset indtil 1911, da der længere mod Vest blev taget en ny 4-klasset Skole i Brug med Lærer og Lærerinde. Samtidig blev ogsaa Østre Skole gjort 4-klasset med en Nybygning, og yderligere blev her 1930 opført nye Skolelokaler.

Knudsker Skole er den næstældste endnu benyttede Skole paa Bornholm, idet der endnu i den gamle smukke Bindingsværksbygning fra 1844 er baade Skolelokale og Lærerbolig. Den var 2-klasset til 1897, da der blev sat en (skæmmende) Tværbygning til den østre Ende, beregnet til Forskole med Lejlighed. 1934 blev Skolen gjort 4-klasset ved, at der paa den modsatte Side af Legepladsen byggedes nyt Lokale og Lejlighed til en Andenlærer. Endelig kom der i 1937 Forsamlingshus paa den tredje Side af Pladsen, og Salen her har været benyttet som Skolens Gymnastiksal siden da. Fra 1940 er der ved Skolen ogsaa Idrætsplads og Skolehave, saa Knudsker Sogn mangler nu kun Sløjd- og Skolekøkkenlokale, for at dets Skolevæsen skal være fuldt moderne.

I *Nyker* benyttede man Degnegaarden (forlængst forsvunden) som Skole indtil 1845, hvilket Aar den nye Skole — bygget paa Degnegaardens Jord — blev taget i Brug og siden er benyttet til Dato baade til Skolestue og Lejlighed for Lærerne. For at bøde paa den lange Skolevej blev der i lejet Lokale indrettet Pogeskole i Sorthat 1855, men allerede i 1857 blev denne nedlagt, idet der ved en Tilbygning til Hovedskolen dette Aar oprettedes Andenlærerembede her.

Denne Ordning virkede til 1901, da Andenlærerembedet blev nedlagt og erstattet af 2 Forskoler ude i Sognet, nemlig de nuværende Østre og Aaby Skoler. Endelig blev Andenlærerembedet ved Hovedskolen genoprettet 1930 paa samme Sted som før, saaledes at Sognet nu har et 6-klasset Skolevæsen — dog med Hverandendagsundervisning. Det ved Hovedskolen beliggende Forsamlingshus benyttes som Gymnastiksal, og Nyordning af hele Skolevæsenet er nær forestaaende, idet fornødent Areal er købt, hvor Idrætsplads er ved at blive anlagt.

Pedersker nye Skole, opført 1904. (Frede Kjøller fot.)

Nylars første faste Skole er fra 1847. Den særdeles smukke Bygning er lige anvendelig i Dag, men benyttes kun som Beboelse for Lærer og Lærerinde, idet der 1909 oprettedes Forskoleembede og byggedes 2 nye Skolelokaler, saaledes at Skolen fra den Tid har været 4-klasset. I 1888 blev der udskilt et søndre Skoledistrikt væsentlig vel af Hensyn til Børnene fra Fiskerlejet Arnager, og Søndre Skole blev bygget 2-klasset, som den er i Dag. Kirkeskolen har siden 1939 Helaarsgymnastik paa sin Skoleplan og benytter Gymnastiksalen i det nærliggende nybyggede Forsamlingshus.

I *Klemensker* holdtes der først Skole paa Degnegaarden, idet denne blev udvidet med 4 Fag, og »et dertil dueligt Subjekt« fra Nylars blev ansat som Lærer. Samtidig maa der have været Omgangslærere, for først 1850 blev den i 1927 nedlagte Søndre Skole bygget og 1858 Nordre og Vestre Skole. Disse blev gjort 4-klassede allerede 1881—82 og Vestre 1905. I 1915 blev der udskilt et nyt Skoledistrikt og en 4-klasset Kirkeskole bygget, saaledes at der siden har været 4 Skoler i Sognet med Lærere og Forskolelærerinde hvert Sted. Endelig blev som nævnt Søndre Skole kasseret 1927 og en ny bygget lidt mere i Sydøst ved Landevejen til Aarsballe.

I *Pedersker* omgik man som andre Steder Loven i nogen Tid, idet man lod den gamle Degn beholde sin Gaard mod, at han fire Gange om Ugen holdt Omgangsskole. Efter hans Død 1832 blev der dog indrettet fast Skolelokale, og en Seminarist fra Nylars-Seminariet blev ansat som Lærer. — Den saakaldte gamle Hovedskole, som nu nylig er indrettet til Bolig for to Lærere ved Centralskolen, stammer fra 1850. Denne Skole var oprindelig 2-klasset, senere 4-klasset ved Oprettelsen af et Andenlærerembede, indtil man i 1891 og 1896 byggede henholdsvis Nordre og Søndre Forskoler, hvorefter den igen blev 2-klasset som Hovedskole. Straks efter Gennemførelsen af Skoleloven af 18. Maj 1937 tog Pedersker Sogn imidlertid fat paa at søge denne Lovs Krav opfyldte for sit Vedkommende. Dette skete i 1940. Søndre Forskole

Øverst: Kirkeskolen i Olsker, opført 1911. (Frede Kjøller fot.) — Nederst: Kirkeskolen i Klemensker, opført 1915. (Frede Kjøller fot.)

blev nedlagt, og der byggedes ved den gamle Hovedskole en ny Centralskole med alle Særlokaler. Gymnastiksal var der dog i Forvejen, men den blev udvidet og indgik i det nye Bygningskompleks. Pedersker er saaledes det første og foreløbig eneste bornholmske Sogn, som helt har gennemført Loven af 1937 — og var altsaa hurtigere i Vendingen nu end efter Loven af 1814.

Ogsaa i *Østerlars* blev Degnegaardens Stuelænge den første Skole — uvist hvilket Aar. Ejendommen ligger Nordøst for Kirken, tæt op ad Kirkegaarden, og de originale Bygninger er for Størstedelen bevarede. Man ser tydeligt, at der ved Tilbygning paa Stuehuset mod Øst er indrettet en 4 Fags Skolestue, idet her er højere til Loftet end i Resten af Bygningen, og i Forstuen ligger endnu de lyserøde Ølandsfliser, som Østerlars Børn vel gennem 100 Aar har slidt blanke under deres Skolegang. — Skolen var 2-klasset til 1902, da den blev Hovedskole for den da nybyggede Gamlevælde Forskole og for Nordre Forskole, som havde været 2-klasset Enelærerskole fra 1878. Vestre Skoledistrikt oprettedes 1864, og Skole blev bygget. Den nuværende Hovedskole er fra 1908. »Degneskolen« blev saa nedlagt, og Vestre Skole blev — ligesom Nordre — Forskole til Hovedskolen sammen med Gamlevælde. *Gudhjem* Skole (den nuværende Lærerbolig og Bibliotek) er fra 1858. Den var 2-klasset til 1900, da de »nye« Klasselokaler byggedes i Skolegaarden. Derefter var den 4-klasset til 1911, da Forskolen oven for Byen blev oprettet, og man fik herved som i Østerlars et 5-klassedelt Skolevæsen med 4 Dages ugentlig Skolegang for de tre øverste Klasser.

Den saakaldte »Gamle Skole« i *Rutsker* er den oprindelige Degnegaard, og her blev en 2-klasset Skole taget i Brug 1831. Langt senere oprettedes 2 Pogeskoler, nemlig i Hellig Peder og det nuværende »Hammersly«, henholdsvis 1856 og 1878. Begge bestod til 1894, da en egentlig Forskole anordnedes i lejet Lokale, for saa endelig Aar 1900 at flytte over i den da nybyggede — nuværende 4-klassede Kirkeskole. Det noget isoleret beliggende Fiskerleje Vang havde selvstændig Vinterskole ogsaa for større Børn fra 1836—60. Da oprettedes Sognets Nordre Skoledistrikt, og den 2-klassede Skole (den nuværende Forskole) byggedes og toges i Brug 1862. — Ved Nybygning af Førstelærerlejlighed og Lokale Aar 1902 blev Nordre Skole ligesom Kirkeskolen 4-klasset. Ved den nær forestaaende Reformering af Sognets Skolevæsen bliver dette rimeligvis centraliseret for de større Børns Vedkommende.

I *Bodilsker* benyttede man Degnegaarden som Skole længere end — saa vidt vides — i noget andet Sogn, idet man først 1862 opførte de to Skoler, som benyttes fuldt ud den Dag i Dag. Nordre Distrikt *er* og *var* ogsaa tidligere det børnerigeste, og fra 1880 dreves her en Pogeskole, der 1889 fik Lokale i den lidt Øst for Kirken liggende Forskole. Senere forandres jo Navnet til Forskole, men den eksisterer stadig og paa samme Sted. Søndre Skole blev ogsaa 4-klasset, dog først 1907 ved en særskilt nybygget Forskole ved Siden af den gamle Skole. Iøvrigt skal nævnes at Bodilsker var den første og i mange Aar den eneste af de bornholmske Landkommuner, der indrettede Gymnastiksale ved sine Skoler, idet Udhuset begge Steder blev omdannet til dette Formaal i 1912.

Aaker har som andre Sogne og som det Sogn, der havde Øens Hovedkirke, haft sin Degneskole beliggende ved Kirken. De sidste Rester af den er det nuværende Bødkerværksted. Efter 1814 nødvendiggjorde en Istandsættelse af Skolen Optagelsen af et Laan paa 876 Rdl. fra Kirken, men denne store Sum kneb det i disse trange Aar for Kommunen at faa afdraget, hvorfor man efter Ansøgning 1817 af kongelig Naade fik Halvdelen eftergivet mod at afdrage Resten paa fire Aar. Denne Skole benyttedes — med de af Tiden krævede Reformeringer — lige til 1910, da den nuværende 4-klassede Kirkeskole byggedes. — Forøvrigt har der her i Tidens Løb været et vist Samarbejde mellem By og Land vedrørende Skolevæsenet, idet Aakirkeby en

Overgang havde en Skole, beliggende Syd for Degneskolens Legeplads, og denne var fælles for begge Skolers Børn, ja, Byskolen menes en Tid at have været Forskole for Degneskolen. Aaker søndre og østre Skoledistrikter oprettedes 1847 og de nuværende Skoler byggedes. Østre blev gjort 4-klasset 1900 ved Bygning af to nye Skolelokaler. I 1877 byggedes Nordre Skole, der fik to nye Skolelokaler 1918 og dermed ogsaa blev 4-klasset. Endelig udskiltes et femte Skoledistrikt 1891 og i Grødby byggedes en Skole, der 1919 ved Nybygning blev 4-klasset. Aaker har saaledes fire 4-klassede og een 2-klasset Skole.

Saaledes er Skolevæsenet i Bornholms Landkommuner ordnet i Dag (1944). Flertallet af Skoleplanerne er endnu baseret paa Skoleloven af 1814 med dens Krav om kun 18 Timers ugentlig Undervisning for alle skolepligtige Børn, d. v. s. Hverandendagsundervisning med Gymnastik og Haandarbejde (Pigerne) kun i Sommerhalvaaret og uden for den normale Skoledags 6 Timer.

Den saakaldte nye Skolelov af 1937 kræver imidlertid flere Fag gjort obligatoriske i Folkeskolen, nemlig Naturhistorie, Naturlære, Tegning, Sløjd (for Drengene), Haandgerning og Skolekøkken (Pigerne) og Gymnastik (for alle Børn), alt lagt ind i den normale Undervisningstid, hvilket forudsætter betydelig Udvidelse af Timetal og af Skolens Lokaleantal. Denne store Reform er grundet paa de sidste Aars ugunstige Forhold (Verdenskrigen) kun gennemført helt i een Landkommune her i Amtet (Pedersker), men alle de andre ligger med Skoleplaner, hvis Udførelse kun venter paa roligere og bedre Tider.

Som nævnt har her i Tidens Løb ved Siden af Kommunens Skoler ogsaa trivedes adskillige *frie* Skoler, baade paa Land og i By (se Aakirkeby), som for Flertallets Vedkommende blev oprettet og opretholdt af de forskellige særprægede Aandsretninger blandt Forældrene, idet den religiøse Vækkelse i og efter Pastor Trandbergs Tid snart bar disse Frugter. Et Par Eksempler skal nævnes: I Bodilsker Sogn synes altid at have været stærke aandelige Interesser i forskellige Retninger. Fra 1889 og til Dato har Evangelisk-luthersk Missionsforening holdt en Friskole i Gang her; den har til Huse i Missionshuset nær Pilemølle Station.

En Kreds af grundtvigske Hjem oprettede 1890 i samme Sogn den nordre Friskole, som bestod til 1914 og en Overgang havde to Lærerkræfter. Skolens anselige Bygning blev efter Ophævelsen af Undervisningen overtaget af Kommunen og er siden benyttet til Forskole for Sognets Nordre Skole og til Mødelokale.

Ogsaa i Østermarie findes i Dag en Friskole, opretholdt af Luthersk Missionsforening. Allerede fra 1863 til 1876 holdt en anset og særpræget Mand af denne Retning Skole i sit Hjem, 1887 oprettede Foreningen en Skole, der 1888 fik eget Hus, som staar endnu og stadig er Rammen om Østermarie Friskole.

I *Byerne* var som omtalt Skolebyggeriet de fleste Steder kommet i Gang allerede før 1814. Skoleloven kom derfor ikke til at betyde saa meget her som paa Landet, men bidrog dog til yderligere Fremgang i Form af Skoleudvidelser eller Byggeri.

Derimod synes Udviklingen i den nærmeste Tid efter 1814 at blive skæmmet i nogen Grad, hvad angaar Skolens *indre* Liv, idet der meldte sig en Undervisningsform, den saakaldte »Indbyrdes Undervisning«, som ønskedes indført af alle Autoriteter lige fra Kongen (Frederik VI) og nedefter.

»Den indbyrdes Undervisning« bestod i, at Børnene skulde tilegne sig deres Skrive-, Regne- og Læsekundskaber ved uden Lærerens Hjælp (men dog i hans Paasyn) at læse Tabeller fra en Times Begyndelse til Afslutning. Børnene blev inddelt i Hold, som under større Børns Opsyn skulde afløse hinanden ved Tabeltavlerne. Pibe- og Trommesignaler gav Undervisningen en dressuragtig Karak-

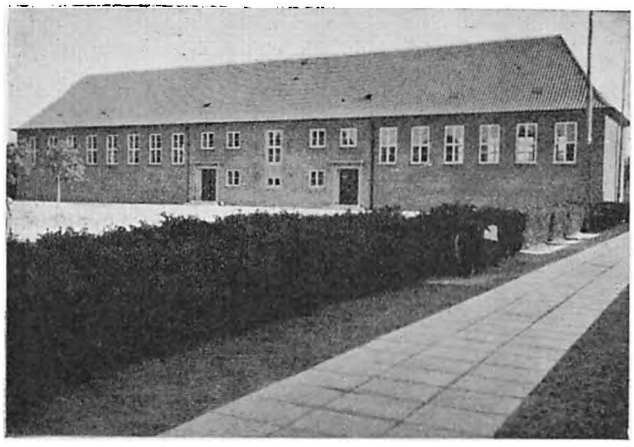

Kommuneskolens nye Gymnastikhus, opført 1939.

ter og fik en Skoletime til at minde om en militær Exercits.

Denne Undervisningsmetode, som stammede fra engelske Skoler, blev i en Aarrække dominerende i dansk Skoleliv. Metodens militæragtige Karakter havde tiltalt Frederik VI, saa han lod den finde Indpas i den nydannede danske Folkeskole med det Resultat, at alt frit naturligt Skoleliv forstummede, saa længe denne Metode praktiseredes.

Ogsaa til de bornholmske Skoler — mest dog i Byerne — bredte denne pædagogiske Pest sig, ja, Metoden synes endog at have været lanceret her paa et meget tidligt Tidspunkt. Prins Christian (VIII) fandt under sit Besøg 1824 den indbyrdes Undervisning i Færd med at blive indført i næsten alle de bornholmske Købstadsskoler. I Hasle vilde Præsten Constantin Mahler øjensynlig smigre Prinsen ved at prise den indbyrdes Undervisning, som nu skulde indføres, men Prinsen (som var en maadeholden Tilhænger af Undervisningsmetoden) bemærkede, at »Præsten var gaaet for vidt i sin Iver for den indbyrdes Undervisning ved at sige, at Kongen havde befalet den indført«. Prinsen tvivlede dog ikke paa, at »Indbyggerne om føje Tid vilde erkende denne Læremethodes Fortrinlighed«. Ogsaa Allinge-Præsten Slotzheim søgte at tækkes den kongelige Vilje ved en højttravende Lovtale for den nye Metode. »Hele Livet var en indbyrdes Undervisning, derfor var det rigtigst at begynde den fra den tidligste Ungdom (!), Metoden var en Vaccination for Aanden«(!), erklærede Præsten — »kort sagt, han skadede den mere end han gavnede den ved sin Ros«, bemærkede Prinsen tørt i sin Rejsejournal. Ogsaa i Rønne var man forlængst i Gang med at undervise indbyrdes, men Prinsen var utilfreds med Læreren, »der ikke havde det rette Greb derpaa«!

Den indbyrdes Undervisning fik ikke nogen varig Eksistens i dansk Skoleliv. Som en daarlig Mode ebbede den snart ud efter at have kulmineret i 1840'erne. Enkelte Steder holdt den sig maaske lidt længere, derfor kunde man for en Snes Aar siden her paa Øen endnu træffe gamle Folk, der var blevet undervist »indbyrdes« i Skoleaarene.*)

I *Rønne* blev Skolen udvidet 1844, idet Nabobygningen, som havde været anvendt til Arbejdshus, blev taget i Brug som Skole. 1881 købtes Bohns Hospital til Skolen, og i 1890 blev Vestre Skole bygget.

Byens hastige Udvikling nødvendiggjorde dog snart større og flere Skolebygninger. Østre Skole stod færdig i 1910 og bestod af den saakaldte Pavillonbygning samt Gymnastikhuset (med Sløjdsal og Baderum) ved Svanekevej. I 1922 opførtes en toetages Skolebygning ud mod Pingels Allé. Foruden Klasseværelser til den i 1924 oprettede Mellemskole og Realklasse samt til Folkeskoleklasser har denne Bygning tillige specielle Lokaler til Naturhistorie-, Fysik-, Tegne- og Haandgerningsundervisningen og i Kælderen Skolekøkken. I 1938—39 byggedes det nye Gymnastikhus ved Andr. Riis's Vej, hvor Skolehaven og Sportspladsen findes. Endelig skal nævnes, at Byens Fremtidsplan gaar ud paa at skabe mere Samling af Skolebygningerne ved at nedlægge Vestre Skole og i Stedet opføre en ny Bygning ved Andr. Riis' Vej.

Rønne Kommunes Skolevæsens store Di-

*) Se f. Eks. Johan Hansen: »En bornholmsk Haandværkers Erindringer«.

Østre Skole, Rønne, opført 1910 og 1922. (Walter Bjerregaard fot.)

mensioner har tillige muliggjort Løsningen af saavel en Del pædagogiske som samfundshygiejniske Opgaver. Paa det pædagogiske Omraade har der været Plads til en vis Eksperimenteren. Rønne Skole var den første paa Bornholm, som fik oprettet en 8. Klasse, hvor Undervisningen blev tilrettelagt efter nyeste moderne Principper (f. Eks. Emneundervisning), og som sidste Nyt skal noteres, at Kommuneskolen i 1943 fik oprettet Hjælpeklasser for svagtbegavede Børn.

Blandt de samfundshygiejniske Opgaver, som Skolen har paataget sig, skal først og fremmest nævnes den Lægebehandling af Børnene, som Dr. Kabell (uden Vederlag) paabegyndte allerede i 1902. Ogsaa Badning og Tandpleje, hvor Børnene i Skoletiden henvises til Behandling hos Byens Tandlæger, samt Børnebespisning i Vintertiden, er Led i Skolens daglige Arbejde.

I *Nexø* byggedes i 1816 en ny Skolebygning, som 1883 suppleredes med den nuværende Skolebygning paa den modsatte Side af Storegade. Den gamle Bygning er dog stadig blevet benyttet til Undervisning, først til Klasseværelser for de mindreaarige Børn og nu — efter Ombygning — til Gymnastiksal og Pedelbolig. I 1940 fulgte saa den store Udvidelse af Skolebygningen fra 1883, hvorved Nexø har faaet en fuldt ud moderne og praktisk indrettet Skole med alle de af Loven krævede Særlokaler (hvoraf især Skolekøkkenet maa fremhæves) — og flere til. Lyst og venligt er hele Interiøret, det Ry værdigt, som Nexø fra gammel Tid af har haft som fremragende Skoleby.

Efter at *Svaneke* Skole — det gamle Raadhus — var fundet for »uduelig til at istandsættes«, købtes et ældre 4 Fags Hus, som blev repareret af Materiale fra det kasserede og derefter benyttet som Skole, indtil man i 1823 købte en Gaard midt i Byen, og Stuelængen her blev saa indrettet til Skole og Lejlighed for den i 1824 ansatte Lærer, Seminarist fra Brahetrolleborg, Jacob Abrahamsen*). Denne Skole (hvori Kommune-

*) Se Bornh. Samlinger Bind XXIX.

Øverst: Det gamle, nu nedbrudte Raadhus i Svaneke. Nederst: Nye Skole i Svaneke, opført 1924. (Johs. Hammer fot.)

kontoret nu findes) gjorde god Tjeneste i Svaneke i 100 Aar, men blev dog efterhaanden for snæver, og i 1924 byggedes saa den nuværende store Skole oven for Bakken, Syd for Byen. Her er ogsaa Gymnastiksal, men Skolen mangler endnu Sløjd- og Skolekøkkenlokale. Iøvrigt har Svaneke Skole foruden sine 7 almindelige Folkeskoleklasser Realklasser, hvorfra kan tages Præliminæreksamen.

1827 blev der omsider bygget Skole i *Allinge*, som blev fælles for Tvillingbyerne, og hvor en Student ved Navn Johannes Nielsen ansattes som Lærer. Løsningen maa have været utilfredsstillende, thi i 1856 byggede Sandvig Borgere deres egen Skole. Allinge-Sandvig Skolevæsen har iøvrigt været udsat for en meget omskiftelig Tilværelse i Løbet af sin godt 100-aarige Eksistenstid. Man har lært, hvad det vil sige at toppe og dale. 1891 fik Allinge ny Skole, men det efter Aarhundredskiftet voldsomt stigende Folke- og dermed Børnetal i begge Byer nødvendiggjorde atter nye Udvidelser af Klassetal og Bygninger. 1903 og 1908 kom saaledes nye Bygninger i Sandvig, og til Eksempel kan nævnes, at begge Skoler i 1908 havde 7 Klasser (med Paralleller). Kulminationen kom i 1910, hvor Allinge Skole havde 330 og Sandvig 228 Børn. Derefter kom Bølgedalen. Med den under Verdenskrigen 1914—18 sygnende Stenværksdrift svandt Børnetallet ind, Klasser maatte efterhaanden nedlægges, og i 1942 var det *samlede* Børnetal i begge Byers Skoler kun 216. Fra 1934 er iøvrigt Byernes Skoler forenede til eet Skolevæsen, saaledes at de 4 Smaabørnsklasser i Sandvig fortsætter i Allinges 5—7 Klasse. Skolen savner endnu Særlokaler til Sløjd og Skolekøkken.

I *Hasle* kom der efter 1814 mere Stabilitet over Skoleforholdene, hvilket maaske for en Del skyldtes Etatsraadinde Marie Kofoeds Legatkapital, der ogsaa her fremmede Skolevæsenet. Et Skolelærerembede blev anordnet efter Skoleloven af 1814, og Nordmanden Nikolaj Hartz blev ansat i det. Da Prins Kristian i 1824 besøgte Øen, indviede han under sit Besøg en ny Skole (i den nuværende Pedelbolig). En Plade paa Bygningen minder derom. I 1853 fik Byen en helt ny Skole paa 8 Fag, Syd for den gamle, stadig dog kun 2-klasset, men 1886 gjordes den 4-klasset ved en Tilbygning for saa endelig 1894 at faa sit nuværende Udseende ved Udvidelse med en 2. Etage og Gymnastiksal. Nu ligger man med Planer til en fuldstændig Modernisering af hele Skolevæsenet.

Aakirkeby, som i de Tider, hvor der skulde indrettes et offentligt Skolevæsen, var den mindste af Øens Købstæder, havde gennem 100 Aar kun een Lærer med 2 Klasser som en Landsbyskole, men der var særlig i sidste Halvdel af 1800 Tallet mange Friskoler af forskellig Art (Aand!): Grundtvigske, Luthersk-Missionske og »neutrale«. Den sidste og mest betydningsfulde af disse Privat-

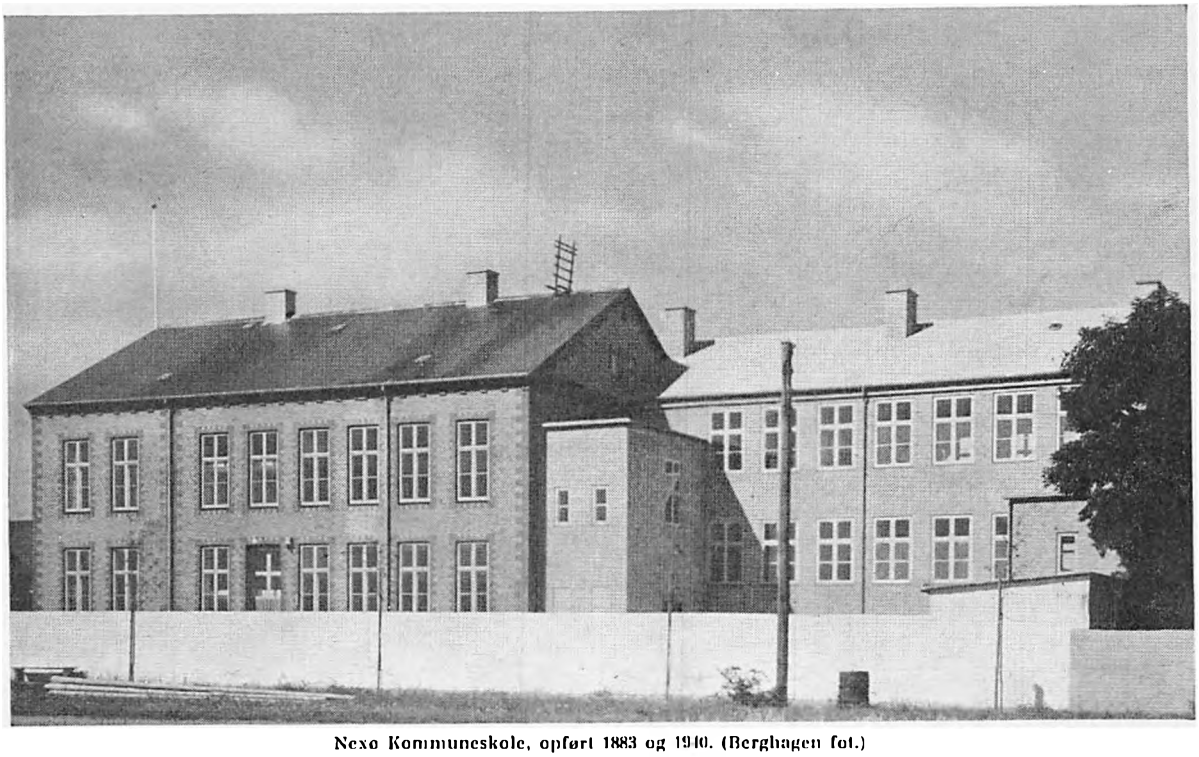

Nexø Kommuneskole, opført 1883 og 1910. (Berghagen fot.)

skoler var Frk. Johanne Ipsens, der i 1898 blev overtaget af Kommunen, og først fra da af kan man sige, at Byen har haft et købstadordnet Skolevæsen. I 1900 kom Jernbanen; By og Børnetal voksede og dermed ogsaa Skolevæsenet. Det synes, som om de mange og trivelige Friskoler i Fortiden skabte Forudsætninger for en senere videregaaende Undervisning, thi allerede i 1870'erne oprettede Philip Rasch Dam en Realskole, og senere startede den fra Nexø og Højskolen saa kendte Pædagog N. P. Jensen en privat Eksamensskole, som han ledede til 1925, da ogsaa denne blev overtaget af Byen, der saaledes nu har et samlet Skolevæsen bestaaende af 7 Borgerskoleklasser, 4 Mellemskoleklasser og Realklasse. Desværre har Pladsforhold hidtil stillet sig hindrende i Vejen for Bygningsudvidelser til alle Særlokaler og moderne Gymnastiksal, men kommer Tid, kommer nok snart ogsaa dette sidste Topskud paa den driftige Bys Skolevæsen.

Før denne Artikel sluttes, skal endnu omtales en Institution, som fik Betydning for bornholmsk Skoleliv, nemlig *Nexø Seminarium.*

Baggrunden for Nexø Seminariums Oprettelse var Ønsket om, at Øen i Lighed med andre Landsdele burde have sit eget Seminarium, saa unge Bornholmere, der følte sig kaldet til Lærergerningen, ikke behøvede at flytte bort fra Øen for at gennemgaa Læreruddannelsen.

Initiativet til dette andet bornholmske Seminarium skyldtes Nexø Haandværker- og Industriforening. Denne virksomme Forening havde, forinden den gik i Gang med den store Opgave, i 1886 skabt den nuværende *Nexø Realskole,* og efter at Foreningens daværende Formand, Smedemester L. M. Skougaard, havde afsluttet Forhandlingerne med Ministeriet, lod man i 1897 Seminariebygningen rejse ved Siden af Realskolen.

Forstander for Seminariet blev Realskolens Bestyrer J. P. Lundsgaard, som udførte et meget stort Arbejde for Seminariet. I 1911 afløstes han af den lige saa ihærdige Skole-

inspektør ved Borgerskolen K. L. Kristensen, som virkede til 1915, da Inspektør ved Marselisborg Skole, Louis Møller, blev Forstander.

Nexø Seminarium fik dog kun Lov at eksistere i godt 20 Aar. I 1918 blev Statens Tilskud til en Række Privatseminarier, deriblandt Nexø, trukket tilbage, hvilket for Nexø Seminarium var ensbetydende med Nedlæggelse.

Nexø-Seminariets Betydning for Øen kan spores i Dag, idet en meget stor Del af den bornholmske Lærerstand er dimitteret herfra. Bornholmske Lærere har gode Minder fra deres Seminarietid i Nexø.

I en bekendt Sang af Helge Rode stod oprindelig, at »de danske Øers Baade« laa »ankret op ved Jyllands Bro«. Maaske af Hensyn til Bornholm blev disse Linier senere ændret. Men Chr. Richardt kaldte jo vor Ø for »Jollen agterude«. Og geografisk er Billedet rigtigt, men kulturelt? Vi vil nødigt tro, at det passer i alt; vi vil helst »ankres« ved Siden af de andre danske Øer. Men dog maa man under Henvisning til foranstaaende Udredning indrømme, at vi *skolemæssigt* er noget bagude — som Helhed betragtet: Kun 2 af vore 6 Købstadkommuner har fuldt ud realiseret Loven fra 1937, og 14 af vore 15 Landkommuner nøjes endnu omtrent med de 18 Timers ugentlig Skolegang, som blev forordnet i 1814.

Men *Livet* gaar foran *Loven*. Se paa de fyldte Skoletog, der Morgen og Middag trækker flere Klasser af Elever til og fra de Byer, der har udvidet Undervisning. Noget af Foreteelsen skyldes maaske nok Eksamenssnobberi eller »honnet Ambition«; men utvivlsomt viser dog Eksamensskolernes Vækst i de senere Aar en Trang hos Befolkningen baade paa Land og i By til mere Undervisning for deres Børn, end der for Tiden ydes i Hjemkommunen. Denne Trang til større Viden for Barne- og Ungdomsaarene vil sikkert ogsaa nok blive tilfredsstillet af de hjemlige Myndigheder, naar Tiderne — forhaabentlig snart — tillader, at Undervisningen ogsaa i Folkeskolen over hele Øen kan udvides til et Stade, der er Tiden og Befolkningen værdigt.

LITTERATUR:

Zahrtmann, M. K.: Ronne Latinskole 1512—1912.

Statsskolens Aarsskrifter 1838—1944, omfattende Tiden fra 1818.

Gad, E.: Den nuværende Tilstand af Underviisnings-Anstalterne paa Bornholm med Forslag til deres mulige Forbedring. 1803.

Bälle, P. Thomsen: Berigtigelse til de af Hr. Gad udgivne Blade under Titel: Den nuværende Tilstand o. s. v. 1803.

Møller, V.: Bornholms Seminarium. 1817—25. (Vor Ungdom 1926).

Nexø Seminarium. (Lærerne og Samfundet Bd. 4).

BIBLIOTEKSFORHOLD PAA BORNHOLM

AF OVERBIBLIOTEKAR E. GØTZSCHE, RØNNE

I de trykte bøgers 500-årige historie er det på Bornholm kun de sidste ca. 150 år, som tæller med, når talen er om bøger som kulturformidlere i offentlig tilgængelige biblioteker. Ialtfald er der ikke overleveret os noget om, at der før det 19. århundredes begyndelse har været offentlig tilgængelige bogsamlinger af nogen art; i den henseende har forholdene på Bornholm ikke adskilt sig fra forholdene de fleste steder i provinsen. Man har før den tid her som der været henvist til de i almindelighed ikke mange bøger, som fandtes i privateje, væsentlig i embedsmandshjemmene. Dog hører man om embedsmænd, som kunde være indehavere af en efter forholdene anselig bogsamling; det gælder f. ex. Bornholms sidste landsdommer D. L. Rogert (†1813) og byfogden i Rønne, kancelliråd Pingel (†1835).

For den boginteresserede har det dengang ikke været let at pleje sine interesser på Bornholm. Der fandtes, indtil prokurator Erichsen i 1841 åbnede øens første boglade, ingen egentlige boghandlere. Det kunde ske, at enkelte bøger blev udbudt til salg på tilfældige steder; således solgtes Panums bog om Bornholm, som udkom i 1830, fra apoteket (den kostede 10 mark og 8 skilling); men ellers måtte bøgerne hentes i København. Heller ikke var der tale om nogen bornholmsk bogproduktion. Først i 1828, da den første bornholmske avis så dagens lys, fik øen et bogtrykkeri, som i 1831 trykte den første egentlige bog på Bornholm (der var tidligere trykt enkelte pjecer); det var rektor Bohrs »Skole-Taler og Leiligheds-Digte«.

I de tider var det hovedsagelig inden for den akademisk dannede overklasse, at der blev læst; den brede befolkning havde ikke noget forhold til bøgernes verden. Før skolevæsenets udvikling efter 1814 var det hos store dele af befolkningen skralt med læseevnen, og desuden fandtes der kun meget få bøger, som menigmand vilde være i stand til at tilegne sig indholdet af.

I 1809 bedømmer Bornholms initiativrige amtmand Fr. Thaarup i sin bog »Kort Oversigt over Bornholms Amt« (1810) den biblioteksmæssige stilling således: »Af private Bogsamlinger træffes nogle *smaae* hos de fleste gejstlige og civile Embedsmænd; men ingen hos Bornholmere af Borger- eller Bondestanden; hos hvilke man neppe finder meget mere end Bibel og Bedendes Kjede, Psalmebog og Almanak«. Et noget lysere billede af menigmands forhold til det trykte ord tegner P. N. Skovgaard i sin »Beskrivelse over Bornholm«, som udkom i 1804. »Den bornholmske Almue staaer vel ikke tilbage for noget andet Steds Almue i at kunne læse og skrive, men tør maaskee heri endogsaa være et godt Stykke forud for de fleste øvrige Danske; thi det er yderst sjeldent at finde her nogen, der ey kan læse temmelig godt i enhver dansk Bog og de fleste Bønder hertillands kunne skrive, i det mindste sit Navn og lidt mere. I Almindelighed ere Bornholmerne meget læselystne, og dette uagtet kan dog ikke faaes Bøger til kjøbs her, saasom Kjøbenhavns Boghandlere her aldeles ingen Kommissionerer have. — — — Bibler haves

overalt næsten hos hver Bonde og formuende Husmand. — — — Næsten ligesaa almindelig er Kristian femtes Danske Lov hertillands. — — — Da Bornholmerne ere, som før sagt, temmelig nysgjerrige saa have de ogsaa megen Lyst til at politisere lidt og læse Aviser, af hvilke især hidtildags de Berlingske haves næsten overalt paa Landet saavel i Byerne som og paa Bøygden. — Der ere Bønder paa Landet, der have smaa, men velvalgte Bogsamlinger til adskillige Snese Dalers Værdi. Dette alt tilsammentaget viser, at Oplysningen her paa Landet er blandt menige Mand ikke slet — — —«.

Noget savn ved ikke i større udstrækning at have adgang til bøger har den store del af befolkningen imidlertid næppe følt, man savner jo ikke det, man ikke kender.

Det første bornholmske bibliotek, som var tilgængeligt for en større kreds, var en frugt af oplysningstidens forestillinger om nytten af at udbrede oplysning og kundskaber blandt den brede befolkning. I året 1805 stiftedes på amtmand Thaarups initiativ »Det bornholmske Selskab for Efterslægten«. Dets formål var »Udbredelse af Oplysning og Sædelighed, Industri og økonomisk Kultur paa Landet Bornholm«, og et af de midler, hvormed dette mål søgtes nået, var oprettelsen af et »Provindsial-Bibliotek«. »Her skulde Embedsmanden, og den tænkende kultiverede Mand af hver Stand og Klasse, kunne finde gavnlige, men for enkelt Mand af ringe Indtægt og Formue almindeligen uanskaffelige videnskabelige Verker, og Samlinger, men derimod maatte Morskabsbøger, der ere Gjenstand for Lejebibliotek, være udelukkede«. Meningen var god nok, og amtmand Thaarup var ivrig for at skaffe midler til sin bogsamling; i 1808 fik han udvirket et kgl. reskript, hvorved det blev påbudt de bornholmske kirker hver at yde et årligt bidrag dertil; dog fandt kancelliet, at bogsamlingens formål var lidt vel exklusivt formuleret, thi det befaledes, »at Bogsamlingen skal bestaa af almennyttige, for det meste danske Skrifter, af religiøs, moralsk, historisk, økonomisk, naturhistorisk, physisk og diætetisk Indhold« — en formulering, som i realiteten ikke adskiller sig fra de fordringer, som det 20. århundrede stiller til de offentlige bibliotekers faglige bogbestand. Denne »Bornholms Lands offentlige Bogsamling«, som den kaldtes, fik dog kun ringe betydning. Tanken var som sagt god nok, men udførelsen kom ikke til at svare dertil, hvilket måske for en del skyldtes, at primus motor, amtmand Thaarup, allerede i 1810 forlod øen, og derefter førte selskabet — og dermed dets bibliotek — trods gentagne saltvandsindsprøjtninger en skrantende tilværelse, indtil det i 1868 opløstes. Bogsamlingen fik aldrig noget større omfang. I 1810 talte den omkring 300 bind, men endnu i 1836, da der tryktes en katalog, var man ikke kommet højere op end til ca. 500 bind, og stort højere kom man vist aldrig. Hvor stor bogbestanden blev, og hvor meget den blev benyttet, kan dog nu ikke siges med sikkerhed, da selskabets arkivsager, som med ministeriel billigelse blev overgivet til amtets arkiv, ikke har kunnet fremdrages. At benyttelsen ikke kan have været overvældende, tør man slutte af, at det var så som så med den offentlige adgang til bogsamlingen. Den plan, som blev udarbejdet for bogsamlingens drift var ganske vist — selv set med nutidens øjne —, helt ud formålstjenlig, men den blev tildels gjort illusorisk ved en bestemmelse i selskabets love om, at udlån kun måtte ske til medlemmer, og da disse vist aldrig i antal kom op over 100 og forøvrigt væsentlig tilhørte embedsstanden — i 1835 var af 56 medlemmer kun 6 »ukarakteriserede« personer og kun 4 landmænd — var bogsamlingens nytte som offentligt bibliotek temmelig problematisk, selv om man ganske vist ikke altid tog det så højtideligt med medlemsskabet, når der rettedes henvendelse om lån af bøger. Bogsamlingen bestyredes af og havde i en lang årrække (1818—41) til huse hos konsul Winsløv, der ejede den nuv. kommandantgård i Storegade i Rønne. Da selskabet opløstes i 1860'erne efter i adskillige år at have ligget helt stille, blev en del af bøgerne

vistnok solgt, medens en del foræredes til den lærde skoles bibliotek, hvorfra igen enkelte bøger er kommet til amtsbiblioteket og nu er indlemmet i dettes bogbestand.

Om dette første offentlige bornholmske bibliotek — offentligt var det, for så vidt som enhver kunde blive medlem af selskabet — tør man sige, at hensigten var helt igennem den bedste; men det blev i det væsentlige derved.

En langt større betydning fik Statsskolens — eller som den da hed Rønne lærde Skole's bibliotek.

I 1818 fik skolen i rektor P. G. Bohr en handlekraftig og målbevidst arbejdende leder. Der fandtes, da han tiltraadte sit embede, overhovedet ikke noget bibliotek paa skolen, men allerede samme år tilskrev han skoledirektionen derom, og det følgende år tilsendte denne skolen en samling bøger, som kom til at danne grundstammen i biblioteket. I de følgende år sendte skoledirektionen yderligere boggaver og satte ved extraordinære bevillinger skolen i stand til at foretage større indkøb på auktioner over professor Sandals og kancelliråd Pingels bogsamlinger. I 1834 skænkede landsdommer Rogerts søn en samling juridisk og historisk litteratur af sin faders bibliotek. Ved disse gaver og indkøb var bogsamlingen kommet op på ca. 2000 bind, og den øgedes nu jævnligt; fra 1834 var dens annuum til bogkøb 40 rbd. Disse 2000 bind var af ret exklusivt indhold, beregnet for skolens lærere, men rektor Bohr sørgede også for disciplene; han fik i 1835 oprettet et bibliotek for disciplene »for at give disse Anledning til en mere alsidig Dannelse end de daglige Undervisningsgjenstande medføre, for at danne deres Smag, give de Læselystne en passende Underholdning i deres Fritimer, afvænne dem med Læsning af flaue og smudsige Romaner og gjøre dem bekjendt med Noget især af den danske Litteratur, hvori her hersker temmelig stor Uvidenhed«. Listen over de indkøbte bøger optoges i en lang årrække i skolens indbydelsesskrift, og de vidner om et ret alsidigt bogkøb. Boglisterne afspejler i mange tilfælde tiden; således måtte man f. ex. for at gøre eleverne bekendt med en tilstrækkelig stor del af Walter Scott's produktion købe dennes romaner i tysk oversættelse — engelsk var da et terra incognita på den lærde skole.

Større gaver fik statsskolens bibliotek i 1866 ved ophævelsen af Det bornholmske Efterslægtsselskabs bogsamling og også ved overførelse af en del dubletter fra Frederiksborg og Nykøbing lærde skoler. I 1886 fik det en ret betydelig udvidelse ved en testamentarisk gave fra sognepræst H. Knudsen — formentlig den tidligere præst ved Diakonissestiftelsen og leder af »Hjemmet for vanføre« — på ca. 4000 bind, hvoraf en stor del var teologisk litteratur.

Bogbestandens vækst kan iøvrigt følges i skolens indbydelsesskrift, hvor der fra 1840 årlig aftryktes en liste over tilgangen. Det er ingenlunde kedeligt at læse disse årlige tilvækstfortegnelser igennem; de afspejler ikke alene bibliotekets vækst, men også til en vis grad tidens indstilling over for bøgerne. I de ældste fortegnelser er det den klassiske litteratur på originalsprogene og skrifter derom, som dominerer; men i årenes løb kan følges en tydelig udvikling i retning af det almene, således at bogbestanden får interesse for større kredse.

Den lærde skoles bibliotek tog fra sin oprettelse først og fremmest sigte på at være et arbejdsredskab for skolens udelukkende klassisk dannede lærerstab, men alt som årene gik, og bogbestanden fik en mere alsidig sammensætning, blev biblioteket benyttet også af folk uden for lærernes kreds, ikke alene af folk fra Rønne, men fra hele øen. I 1886 blev der udarbejdet et reglement for bibliotekets benyttelse, hvilket tildels skyldtes den ovenfor nævnte boggave fra pastor Knudsen, som havde ønsket, at bøgerne skulde tilgå et offentligt bibliotek på Bornholm, — og i 1892 approberede ministeriet på rektors indstilling et reglement, som

gjorde biblioteket til et fuldstændig offentligt bibliotek med faste udlånstider to gange ugentlig. Der blev i årene indtil centralbiblioteket i 1921 begyndte sin virksomhed af de skiftende skolebibliotekarer gjort et ikke ubetydeligt arbejde for offentlighedens benyttelse af biblioteket. Dets bogbestand forøgedes stadig og var omkring 1921 nået op på ca. 15000 bind. Der anvendtes da ca. 1200 kr. årlig til indkøb og indbinding, og udlånet androg ca. 1500 bd. årlig.

I begyndelsen af 1920'erne undergik biblioteket imidlertid en stor forandring. Som følge af centralbibliotekernes oprettelse i disse år bestemte ministeriet i 1922, at den del af statsskolebibliotekernes bogbestand, som måtte siges at have interesse for større kredse, skulde overføres til centralbibliotekerne. Dette skete i Rønne i årene 1922—23, hvor der afgaves ca. 3000 bind til centralbiblioteket. Selv om skolens bibliotek endnu en årrække opretholdtes som offentligt bibliotek, var dets udlånsvirksomhed uden for skolens kreds kun ringe og gik for det meste igennem centralbiblioteket. I 1935 kom der en ny forordning om gymnasieskolernes undervisning, som nødvendiggjorde, at skolebibliotekerne måtte lægges an på i langt højere grad end tidligere at kunne tjene som redskab for selve undervisningen; for at skaffe midler til en rekonstruktion af bogbestanden til dette formål fik skolen ministeriets tilladelse til at afhænde en større del af den ældre bogbestand; biblioteket ophørte samtidig at være offentlig tilgængeligt og tjener nu udelukkende rene skoleformål.

Statsskolens bibliotek har igennem de ca. 100 år det har fungeret som offentligt bibliotek haft en ikke ringe betydning for øens bogligt dannede beboere, men uden for disses kreds nåede dets indflydelse ikke, og det havde naturligvis aldrig stillet sig til opgave eller haft til formål at gøre et bogligt arbejde for den store kreds af befolkningen.

Et bibliotek, som — ialtfald på papiret — også skulde fungere som et offentligt bibliotek, var Bornholms Skolelærerlæseselskab. Det blev stiftet i 1856 af lærerne Hjorth, Thorkildsen og Curdts som »en Læseforening til Lærerstandens Uddannnelse«. Man ansøgte amtsrådet om tilskud og fik bevilget 25 rigsdaler af skolefonden, men der stilledes den betingelse, at »Bøgerne efter endt Cirkulation ogsaa maatte kunne benyttes af andre«. Dette sidste blev læseselskabets bestyrelse noget fortørnet over, thi det ses, at amtsrådet i sit næste møde vedtog »efter dertil given Anledning at meddele Bestyrelsen for Skolelærerlæseforeningen ..., at det anses for en Selvfølge, at andre, som maatte ønske at benytte de anskaffede Bøger, betale Contingent, men uden forøvrigt at have nogen Indflydelse paa Bestyrelsen«. Selskabet holdtes ilive indtil slutningen af 1890'erne. På et lærermøde i Almindingen i 1892 vedtoges nye love, som blev trykt sammen med en fortegnelse over bøgerne. Man var da nået op på ca. 700 bind, ret alsidigt udvalgt. Allerede da har bogsamlingens virksomhed imidlertid været ved at sygne hen. Amtsrådets tilskud på 25 rbd. — senere 50 kr. — blev fornyet årlig indtil 1894, da det nedsattes til 40 kr.; det samme beløb bevilgedes 1896 »uanset det ringe Medlemstal Selskabet tæller«. 1897 sattes tilskuddet ned til 20 kr., og fra 1898 bortfaldt det helt. Selskabets virksomhed må da have været så godt som ophørt, thi idag har selv ældre lærere, som har virket på Bornholm i de år, ingen mindelse om det. En del af dets bogbestand er senere havnet i amtsbiblioteket.

Offentlige biblioteker, folkebiblioteker, som satte sig til opgave at udbrede kundskaber og oplysning i alle kredse af befolkningen, er på Bornholm næsten lige så gamle som de foranomtalte, mere exklusive biblioteker. Allerede oplysningstiden i slutningen af det 18. århundrede havde for øje, at bøger ikke alene burde være for de lærde, men ligesåvel kunde gavne og glæde menigmand, når deres indhold var afpasset efter hans forudsætninger. Det kgl. danske Landhusholdningsselskab be-

gyndte i slutningen af det 18. årh. udgivelsen af en række små bøger af rent praktisk indhold, beregnet til udbredelse særlig blandt landbefolkningen. Noget senere — i 1830'erne og 1840'erne — udgav Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug en hel del bøger, der tog sigte på den brede befolknings læsning; dets bøger var navnlig præget af en national ånd og beskæftigede sig for en stor del med fædrelandets historie. Disse to selskabers udgivervirksomhed var i høj grad medvirkende til, at der var mulighed for oprettelsen af folkebogsamlinger. Begge selskaber skænkede i vid udstrækning deres bøger til bogsamlingerne, som hermed havde et startgrundlag.

I disse almindelige bemærkninger om folkebogsamlingernes opståen bør det ikke lades uomtalt, at en vigtig publikation, som skyldes en bornholmer, netop så dagens lys for 100 år siden, i 1844; det var pastor J. W. Marckmanns »Fortegnelse over Skrifter til Læsning for Menigmand, fornemmelig til Brug for Bestyrere af Sognebiblioteker, med et Anhang om Sognebibliotheker«. Skriftet blev udsendt af »Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug«. Forfatteren vidner heri om et mærkeligt klart syn på, hvad et folkebibliotek skulde være, og en klar opfattelse af, hvilke fordringer man måtte stille til dets bogbestand. Hvilken betydning pastor Marckmanns lille bog fik for bibliotekerne på hans egen fødeø, er det nu ikke muligt at få klarlagt; så vidt vides er der ikke bevaret noget exemplar af hans skrift her på Bornholm.

Hvor på Bornholm det første folkebibliotek blev oprettet, er uvist. Første gang en folkebogsamling nævnes er i Bornholms Avertissements-Tidende 1838 for den 9. Marts; da får Hans Jacobsen på Thingfogedgaard i Ibsker optaget et længere indlæg — dateret 20. December 1837 — om oprettelsen af en »Laanebogsamling for Ibskersogn«. Han indleder sit indlæg med at sige, at »allerede tidligere er der i flere af dette Lands Sogne oprettet Laanebogsamlinger for de respective Sognes jordbrugende Indvaanere«, så Ibsker kan altså ikke have været det første sted, men det er det første sted, hvorfra vi har nærmere efterretninger om oprettelsen af biblioteket. Ved hjælp fra procurator Olivarius i Nexø har Hans Jacobsen fået en del bøger forærende fra Det kgl. Landhusholdningsselskab; han meddeler titlerne paa disse bøger og bekendtgør, at da »jeg saaledes har til min Disposition i den nævnte Henseende 29 Stk. Bøger, saa er fra Dato en Laanebogsamling for Ibskersogn oprettet«. Allerede den 7. August indrykker han en ny meddelelse i bladet om en boggave på 10 bind fra »Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug«. I bestemmelserne for udlån fra bogsamlingen fastsættes det, at »Udlaanene skeer kun til Sognets jordbrugende Beboere, men ingenlunde til andre, og mindst til Nogen udenfor Sognet«. Endvidere fastsættes det, »at der ved Udlaanet af enhver Bog eller Nummer skal af Laantageren erlægges 4, siger fire Skilling i Tegn«. Hans Jacobsen har ikke egenmægtigt ordnet bogsamlingens forhold, men har rådført sig med sognepræsten, pastor Bolbroe, samt sandemand Peter Hansen, lieutenant Ipsen og proprietær Poul Kofoed. Begyndelsen med 29 bøger var beskeden, og større forståelse af de økonomiske krav, som bogsamlingens videre udbygning måtte kræve, havde man åbenbart ikke, thi den eneste indtægt, man regnede med, var låneafgiften på de 4 skilling.

Dette lille tidsbillede fra en folkebogsamlings barndomstid må vi tro har almen gyldighed. På lignende måde er begyndelsen sikkert gjort i andre bornholmske sogne. Olsker-Allinge kommuner havde et fælles bibliotek, som blev oprettet ialtfald før 1839. I Pedersker virkede 1828—34 Chr. L. Børresen som præst; han var ivrigt interesseret i folkeoplysningsarbejdet, bl. a. udgav han 1836—54 bladet »Den danske Bondeven«, som også fik ret stor udbredelse på Bornholm. Det er — selv om der nu intet vides derom med sikkerhed — rimeligt at føre Pedersker sogns første bibliotek tilbage til hans virke eller ialtfald til hans indflydelse; sikkert er det, at

sognets første bogsamling må føres ret langt tilbage i århundredet. Biblioteket i Nylars hidrører sandsynligvis fra samme tid; det lededes senere i en lang årrække af lærer Clausen. I Vestermarie ledede lærer Holm i sidste trediedel af det 19. årh. sognebogsamlingen. Sikkert flere af de bornholmske landsogne har på den tid fået deres første offentlig tilgængelige bogsamling, og i løbet af århundredet kom så godt som alle landsognene med. I 1872 havde »Clemensker Sogneraad begjæret Samtykke til at maatte anvende 36 Rd. af en til Anskaffelse af Nye Testamenter i sin Tid indsamlet Sum til derfor at kjøbe Bøger til smaae Bibliotheker, der agtedes oprettede i Sognets 3 Skoler«, hvilket amtsrådet tillod. Endnu så sent som i 1884 oprettedes læseforeninger i Knudsker og i Østerlars-Gudhjem. Hen i mod århundredets slutning — i 1889 — udarbejdede komitéen til uddeling af statsunderstøttelse til offentlige bogsamlinger en oversigt over de da existerende biblioteker, og den udviser for Bornholms vedkommende 13 kommuner med bibliotek eller læseforening — vistnok alle landkommuner — og 3 skoler med bogsamlinger.

Skal man nu bedømme disse det 19. århundredes bogsamlingers virke, kan det kun ske ved at indstille sig efter de muligheder, der da var tilstede for et bogligt oplysningsarbejde. Man må erindre sig, at resultatet af folkeskoleloven af 1814 først måtte vise sig, inden man kunde få et større publikum i tale, og ligeledes maa det tages i betragtning, at en bogmasse, som var egnet til sådanne bibliotekers brug, først efterhånden blev tilvejebragt, bl. a. ved landhusholdningsselskabets, trykkefrihedsselskabets og »Udvalget for Folkeoplysnings Fremme«s virksomhed. At disse biblioteker blev oprettet, var vel mere et udtryk for enkelte fremsynede mænds forståelse af, hvad bøger kunde komme til at betyde i oplysningsarbejdet, end det egentlig var et krav eller udtryk for et behov i befolkningens brede lag. Det var da også en mere begrænset kreds, disse biblioteker fik i tale; de søgtes væsentlig af gårdejere og de bedrestillede husmænd — det ringe kontingent, der måtte betales, var nok til at holde de dårligere stillede borte — men at de for mange videbegærlige blev åndelige voksesteder, tør ikke betvivles. Enkelte af disse gamle bibliotekers bogbestand er bevaret op til de seneste år — det gælder f. ex. Nylars' — eller der foreligger trykte kataloger fra forskellig tid; heraf kan man se, at lederne af disse biblioteker ofte har haft en udmærket forståelse af, hvad et bibliotek, beregnet for menigmands tarv, skulde kunne yde sine benyttere. Med mange nyere bogsamlingers usikre bogvalg in mente kan eftertiden kun anerkende den forståelse overfor opgaven, som den tids biblioteksledere igennem deres uselviske arbejde viste.

Men en væsentlig ting manglede man forståelse af: man indså ikke, at det koster penge at opretholde en biblioteksvirksomhed. Det 19. århundredes biblioteker havde elendige økonomiske kår at virke under. Bibliotekernes oprettelse var for en stor del baseret på gaver, og deres vedligeholdelse og fornyelse skulde ske ved de penge, der indkom i kontingenter, hvilket som regel ikke blev til store beløb. Der opereredes i lange årrækker med budgetter på meget små beløb; Østerlars-Gudhjem biblioteks indtægt kom således ikke før noget ind i det 20. århundrede op over 57 Kr., i en årrække lå den endda betydeligt lavere. Tilskud fra de offentlige kasser kendte man ikke før i slutningen af århundredet. Staten begyndte i 1882 at give meget beskedne tilskud til offentlige bogsamlinger, oftest drejede det sig kun om 10—15 kr. De første kommunale tilskud på Bornholm kommer på samme tid. I udtoget af amtsrådets forhandlinger forekommer de første begæringer i 1881, da Pedersker ydede 25 kr. til et sognebibliotek, medens Knudsker i 1885 og Bodilsker i 1886 fik tilladelse til at give 25 kr. til sognets læseforening. Først i 1908 giver amtsrådet efter opfordring af Statens Bogsamlingskomité sognerådene en almindelig tilladelse til at yde folkebiblioteker tilskud indtil 100 kr. uden ansøgning; før den

tid måtte sognerådene i hvert enkelt tilfælde søge amtsrådet om tilladelse. Amtstilskud kendes på Bornholm ikke før et stykke ind i det 20. årh. Nylars læseforening søgte i 1872 om et tilskud af amtsskolefonden; men det blev afslået, og det ses ikke, at der har været ydet tilskud fra amtet til biblioteker før 1919, da der optoges en bevilling på 1000 kr. til fordeling mellem bogsamlingerne.

Under så indskrænkede økonomiske forhold kunde bogsamlingerne naturligvis ikke undergå nogen tilfredsstillende udvikling. Til den økonomiske misère kom, at der manglede organisation og plan i det hele; der kendtes ingen rigtig bibliotekstekniк, og der var ingen sagkyndig vejledning at få for bibliotekernes ledere. Henimod århundredskiftet synes de fleste bogsamlinger at friste en ret kummerlig tilværelse. Som helhed får man det indtryk, at interessen måske var nok så stor i den midterste trediedel af århundredet end senere. Medvirkende hertil kan have været den religiøse vækkelse, som her på Bornholm P. C. Trandbergs virke gav stødet til, og som ikke var fremmende for boglige interesser. Også højskolebevægelsens stærke understregning af det levende ords betydning måtte i nogen grad virke som en hemsko for bøgernes udbredelse i mange kredse på landet. Hertil kom, at man ved bogvalget synes at have vist en vis modvilje mod at anskaffe tidens nye litteratur; man holdt sig, lidt ængstelig overfor det nye, til ældre bøger, som ikke bragte noget nyt og ikke kunde sætte sindene synderlig i bevægelse.

Det 19. århundredes bogsamlinger var hovedsagelig landbiblioteker. I de bornholmske købstæder synes man ikke at have kendt offentlige bogsamlinger (med undtagelse af den for Olsker og Allinge fælles bogsamling). I byerne dækkedes det boglige behov gennem boghandlernes læsekredse og lejebiblioteker, som ikke kunde yde andet end en ret tilfældig underholdning. Enkelte foreninger — som regel håndværkerforeningen — havde dog mindre bogsamlinger, beregnede for foreningens medlemmer.

Omkring århundredskiftet begyndte en ny æra for det offentlige biblioteksvæsen i Danmark. Under indflydelse af engelsk og amerikansk biblioteksvæsen omformedes det 19. århundredes læseforeninger og bogsamlinger fra halvt private, økonomisk elendigt stillede foretagender, til vore dages fuldt ud offentlige biblioteker, som i modsætning til de gamle bogsamlinger, der altfor ofte kun henvendte sig til en begrænset del af befolkningen, sætter sig som mål at være oplysnings- og dannelsescentre for alle dele af befolkningen. Denne udvikling blev mulig ved at staten igennem Statens Bogsamlingskomité — det senere Statens Bibliotekstilsyn — bragte system og organisation tilveje. Der arbejdedes først og fremmest på at skaffe bedre økonomiske forhold, på at skabe en bibliotekstekniк og på at skabe samarbejde og sammenhold ved at stifte foreningen Danmarks Folkebogsamlinger — senere Danmarks Biblioteksforening. Denne udvikling førte til biblioteksloven af 1920, den lov under hvis principper vi stadig arbejder, og som har muliggjort en særlig mærkbar vækst af bibliotekernes arbejde i de sidste 25 år.

På Bornholm var det i årene før den første verdenskrig, at denne udvikling begyndte at gøre sig gældende. Der blev i de år agiteret meget stærkt for sagen både i tale og i skrift; særlig henvendte man sig til lærerstanden, som da også blev førende. Det var især de nu afdøde lærere Johan Kofoed i Allinge og Andr. Harild i Bodilsker, der var ivrige tilhængere af de nye idéer, og endnu lever og virker en del lærere, som har været med i biblioteksarbejdet på Bornholm lige fra disse år, og som har indlagt sig fortjeneste ved et uselvisk arbejde for bibliotekernes fremgang.

Allerede 1907 oprettedes bibliotek i Nexø, men særlig i årene 1910—13 grundlagdes nye eller omorganiseredes ældre bogsamlinger, således 1910 Allinge og Bodilsker, i 1912 Aaker-Aakirkeby, Ibsker, Nyker og Pedersker, i 1913 Poulsker og Østermarie. Efter biblioteksloven i 1920 kom dertil Rønne i 1920, Hasle i 1921, Nylars og Christiansø i

1922, Svaneke og Østerlars-Gudhjem i 1923. Efter en pause i en længere årrække oprettedes derefter bibliotek i Vestermarie 1938, i Klemensker og Olsker i 1940 og i Rø 1942, således at nu alle landsogne og købstæder med undtagelse af Rutsker har bibliotek. I Poulsker er biblioteket for nogle år siden ændret til kun at være et børne- og ungdomsbibliotek, men det gamle biblioteks bogbestand findes stadig og er endnu genstand for benyttelse. I Knudsker er biblioteket ligeledes et børne- og ungdomsbibliotek, medens det almindelige udlån til voksne lånere finder sted på biblioteket i Rønne, der for en stor del af sognets beboere ligger nemmere tilgængeligt end et bibliotek i selve sognet vilde gøre.

Man finder da i dag på Bornholm et offentligt biblioteksvæsen, som er organiseret efter bibliotekslovens fordringer. I hver kommune er der et selvstændigt bibliotek, som giver kommunens beboere gratis adgang til lån af både faglige og skønlitterære bøger; der er naturligvis, alt efter kommunernes størrelse og eftersom det er en land- eller bykommune, forskel på bibliotekernes ydeevne, men alle stræber de efter at opbygge en bogbestand, som kan opfylde bibliotekslovens krav: at give lånerne adgang til det bedste af den danske skønlitteratur og indenfor alle fag (religion, samfundskundskab, geografi, naturkundskab, praktiske fag, kunst og historie) til sådanne bøger, som kan give den almindelige orientering. Bibliotekerne sørger for at indeholde bøger, passende for alle aldersklasser. Købstadbibliotekerne — dog med undtagelse af Svaneke — har alle en læsestue med en håndbogsamling, tidsskrifter og aviser. Også bibliotekerne på landet køber de vigtigste håndbøger, og en del af dem abonnerer på de almindeligst kendte tidsskrifter. Bibliotekerne lægger vægt på at have velholdte bøger — for dem, der husker de gamle læseforeningers bøger, er der her et særlig stort fremskridt at notere.

Igennem centralbiblioteket i Rønne knyttes alle bibliotekerne sammen til een organisation. Centralbiblioteket, som gennem større offentlige tilskud er i stand til at skabe en større bogbestand, stiller sine bøger til rådighed for alle Bornholms beboere, og de lånes ud enten direkte til den enkelte låner eller igennem det stedlige bibliotek. Igennem centralbiblioteket går alle ønsker om bøger, som ikke findes i de lokale biblioteker, og centralbiblioteket søger at efterkomme alle ønsker — hvis dets egen bogbestand ikke strækker til, da ved lån fra biblioteker ovre. I centralbiblioteket henter alle øens øvrige biblioteker endvidere råd og vejledning ved bogkøbet og ved bibliotekernes drift i det hele taget.

På modstående side er givet en samlet oversigt over de bornholmske bibliotekers stilling i dag.

Bibliotekernes karakter af offentlige institutioner er understreget gennem ejendomsforholdet. Af de nuværende 18 biblioteker er de 13 selvejende, medens de øvrige 5 ejes af en forening, som har biblioteksdrift som eneste formaal. Derimod har Bornholm ingen biblioteker, som ejes af kommunen (med undtagelse af de selvstændige børnebiblioteker, som ifølge biblioteksloven skal være kommunale). Det offentliges indsigt med bibliotekernes drift sikres endvidere ved bibliotekslovens bestemmelse om, at kommunalbestyrelsen skal være repræsenteret i bibliotekets bestyrelse, hvis kommunenen giver tilskud — og det gør alle kommunerne — og ved, at bibliotekernes regnskaber skal revideres af den kommunale revision eller ialtfald af revisorer udpegede af kommunalbestyrelsen.

Bibliotekernes økonomi er først og fremmest bestemt ved det kommunale tilskud. På oversigten er anført størrelsen af hver enkelt kommunes tilskud. Et bedre udtryk end selve tilskuddets størrelse, er tilskuddet udregnet pr. indbygger. Det vil her ses, at der er temmelig stor forskel på de enkelte kommuners offervilje; her er et område, hvor en større ensartethed er ønskelig.

Kommunens tilskud er atter bestemmende for størrelsen af amtets tilskud. Amtet havde

DE BORNHOLMSKE BIBLIOTEKER 1943—44

	ejendoms-forhold (s = selvejende f = foreningsb.)	indbyggertal i bibliotiks-området	bindtal pr. 31/3 44		lånertal 1943/44		antal udlån		læsesalsbesøg	kommunalt tilskud	pr. indbygger	andre faste stedlige tilskud	lokaleværdi (* + lys, varme og rengøring)	amtstilskud	statstilskud
				børne-bøger	voksne	børn	voksne	børn							
Aaker-Aakirkeby	f	4100	2832	507	610	57	9760	974	2366	1200	0,29	1317		600	1521
Allinge-Sandvig	f	2180	5230	614	710	74	13503	1130	3976	450 + lokale	0,80	286	1300 *	750	1778
Hasle	s	1500	3810		273		6364		1742	400	0,27	240	430 *	360	1019
Nexø	s	3000	4138	419	565	158	9968	3787	5577	1280	0,43	720		640	1427
Rønne	s	46500	29393	2062	3254	525	68056	12029	30047	13800 + lokale	1,65	3050	5200	4000	20090
Svaneke	f	1150	1186	79	237	53	5546	753		340	0,29	109		170	420
Bodilsker	f	1400	1302	300	96	43	1743	1065		300	0,21	200		125	402
Christiansø	s	125	1598	154	71	14	1330	442				302	50 *		234
Ibsker	s	1700	2710		122	79	2821			200	0,12	225		100	259
Klemensker	s	2725	997		260		2997			1205	0,44	500	100 *	502	1386
Nyker	s	1300	957		65		1803			350 + lokale	0,37		130 *	240	551
Nylars	f	1100	761	584	41	89	690	3854		125 + lokale	0,26	24	160 *	125	338
Olsker	s	1670	512		149		820			250	0,15	175	120 *	160	360
Pedersker	s	1200	1420	300	40	68	1143	890		100 + lokale	0,33	60	300 *	100	397
Rø	s	900	571		89		1925			400 + lokale	0,77	525	295 *	237	479
Vestermarie	s	2200	689		198		2995			300 + lokale	0,27	200	300 *	300	702
Østerlars-Gudhjem	s	2700	1858	518	324	145	4428	3448		894 + lokale	0,33	600		411	1130
Østermarie	s	2725	1489	835	145	140	3219	2506		500	0,18	115		225	556
			61453	6372	7249	1445	139111	30878	43708	22094		8648		9045	33049

Selvstændige børnebiblioteker 1942—43

	kommunalt								
Hasle	k		736		69		1799	100				25	78
Aaker	k		1102		167		2959	100				25	97
Knudsker	k		407		92		3673	50					39
Poulsker	k		1314		120		1881	100		25		25	101
Vestermarie	k		490		146		3082	100				25	97
			10421		2039		44272	22544		8673		9145	33461

ikke før 1919 givet tilskud til folkebogsamlinger (derimod var der allerede fra 1879 af skolefonden ydet tilskud til børnebogsamlinger). I dette år er optaget den første bevilling på 1000 kr. til biblioteker uden for Rønne (amtets tilskud til centralbiblioteket optoges fra 1920 særskilt på budgettet; det er i 1944—45 4000 kr.), og det samlede tilskud er i 1943—44 5145 kr. I 1939 har amtsrådet vedtaget bestemte regler for beregningen af tilskuddet til det enkelte bibliotek. Der ydes nu — så vidt bevillingen strækker til — halvdelen af det kommunale tilskud; dog regnes lejeværdien af gratis ydede lokaler i analogi med statens regler højst til et beløb svarende til det kontante kommunale tilskud.

Foruden kommune- og amtstilskud har de fleste biblioteker mindre tilskud fra sparekasser, banker og andre stedlige institutioner, og næsten alle har de et årligt tilskud fra en biblioteksforening.

Statens tilskud beregnes efter den samlede sum af alle disse stedlige, årlig tilbagevendende tilskud og er nu 80 % deraf.

For bibliotekernes fremtræden udadtil, såvel som for deres økonomi og for deres arbejde i almindelighed, spiller lokaleforholdene en væsentlig rolle. Med undtagelse af amtsbiblioteket i Rønne er der intet bornholmsk bibliotek, som disponerer over en selvstændig bygning. Af de 17 biblioteker uden for Rønne har de 14 lokaler, som udelukkende anvendes til bibliotekets brug; af dem er atter de 8 stillet til rådighed af kommunen. I Allinge har biblioteket fortrinligt egnede lokaler i kommuneskolens bygning; ligeledes har bibliotekerne i Gudhjem, Rø og Olsker lokaler i skolerne. 1930'ernes mange nybygninger eller ombygninger af — nu kommunale — forsamlingshuse kom en del biblioteker til gode, det gælder Nyker, Nylars, Pedersker og Vestermarie, hvor der nu er indrettet gennemgående velegnede lokaler for bibliotekerne. På Christiansø er der ganske vist ingen kommune, men staten, som der er i kommunens sted, stiller et velegnet lokale i »gaden« til rådighed for biblioteket. I Hasle har Teknisk Skole overladt biblioteket et ret stort, men alligevel nu for lille lokale. Bibliotekerne i Klemensker og Olsker (med Tejn) har lokaler, der er stillet til rådighed fra privat side. I Aakirkeby, Bodilsker, Nexø og Østerlars er bibliotekerne installeret i lejede lokaler. Endelig må bibliotekerne i Svaneke og Østermarie tage til takke med en væg i Teknisk Skoles klasseværelse, og i Ibsker, Poulsker og Knudsker må man ligeledes klare sig med en væg i en skolestue. Uden at rette nogen uberettiget kritik mod nogen tør man nok sige, at ca. halvdelen af de bornholmske biblioteker hårdt trænger til forbedrede lokaleforhold. For bibliotekernes økonomi har de gratis ydede lokaler den store betydning, at lejeværdien regnes lig et kontant tilskud og får en ikke ringe indflydelse både på amtets og statens tilskud.

Når skolebyggeriet med bedre tider kommer rigtig igang, vil adskillige biblioteker forhåbentlig få en chance for i de nye skolebygninger at få velegnede lokaler.

Medens de mindre biblioteker i den første tid så godt som alle lededes af lærere, er nu kun ca. halvdelen af bibliotekarerne lærere, medens den anden halvdel er folk af vidt forskelligt erhverv. Bibliotekarstillingen er ved alle biblioteker uden for Rønne et bierhverv, men med en enkelt undtagelse ydes der nu alle steder et honorar for biblioteksarbejdet.

Bornholm har et særligt problem biblioteksmæssigt set. Det er dette, at de fleste bornholmske landsogne ikke tilfredsstillende kan betjenes ved eet udlånssted i hvert sogn; bebyggelsesforholdene stiller sig hindrende i vejen derfor. Det vil adskillige steder være nødvendigt at have flere udlånssteder, som dog ifølge bibliotekslovens inden for samme kommune skal udgøre een biblioteksorganisation. Der tænkes her navnlig på de sogne, som består af et udpræget landdistrikt og et — eller flere — fiskerlejer; her vil det ikke være tilstrækkeligt at nøjes med eet bibliotek, eftersom fiskerlejernes befolkning kun i meget ringe udstrækning vil søge et bibliotek

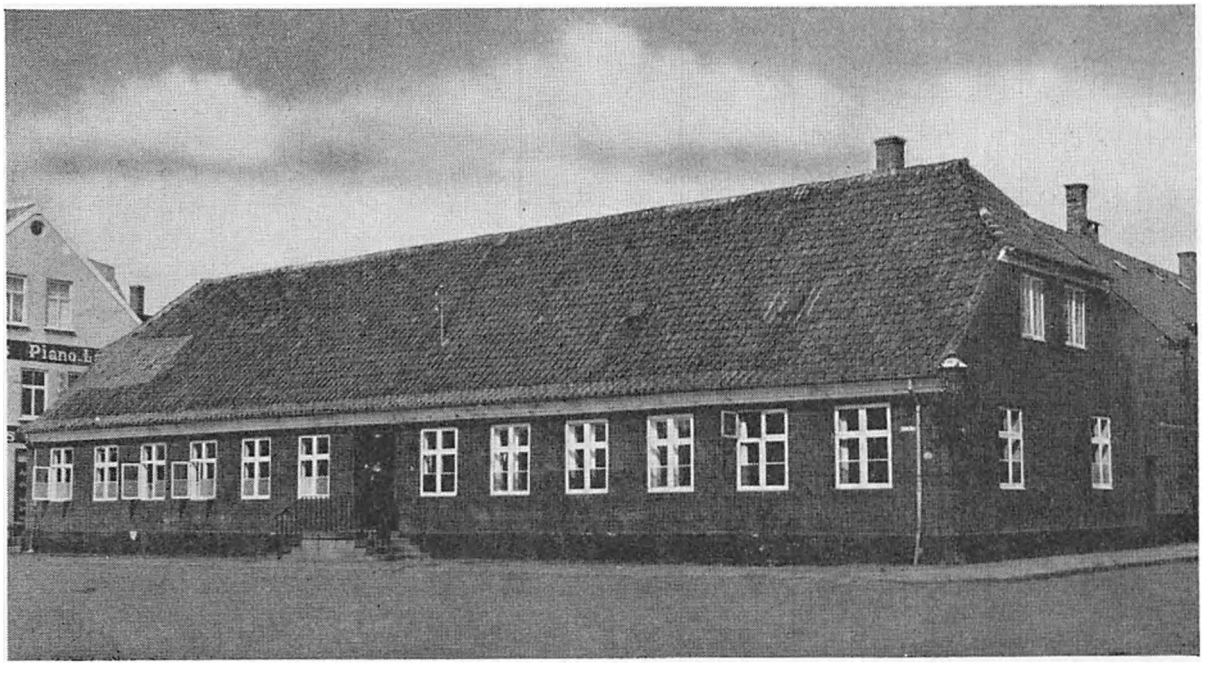

Amtsbibliotekets bygning på Store Torv i Rønne.

beliggende i landsognet og omvendt; der maa sådanne steder være to udlånssteder. Således har man da også ordnet sig i Østerlars-Gudhjem kommune, hvor der er et bibliotek i Gudhjem og et i Østerlars stationsby; ligeledes i Olsker sogn, som har et bibliotek i kirkeskolen og et i Tejn. I Ibsker er biblioteket endog delt i 3 afdelinger, en i kirkeskolen, en i Aarsdale og en i Listed. På lignende måde må man før eller senere ordne biblioteksforholdene i Nylars (Arnager) og i Rutsker (Vang). Andre steder, f. ex. i Lobbæk, synes forholdene at opfordre til et samarbejde mellem to kommuner om et fælles bibliotek. I Lobbæk er der en ret stor stationsby; en del af befolkningen bor i Nylars kommune og er henvist til biblioteket ved Nylars kirke, en del bor i Vestermarie kommune og må benytte biblioteket ved Vestermarie kirke. Begge steder ligger for langt fra Lobbæk, hvor der naturligvis burde ligge et bibliotek. I Aaker-Aakirkeby, som siden 1910 har været fælles om biblioteket, er der exempel på, at to kommuner udmærket kan gå sammen om et bibliotek.

Samtlige biblioteker på Bornholm er siden 1920 samlede i en forening »Bornholms Biblioteker«, som danner en amtskreds af Danmarks Biblioteksforening.

Øens centralbibliotek — Bornholms Amts Bibliotek i Rønne — blev oprettet i 1920. Allerede i 1917 begyndte de forberedende møder, og kun den vanskelige boligsituation var skyld i, at biblioteket først i Februar 1921 kunde begynde sin virksomhed. Det var nu afdøde borgmester Niels Nielsen, som var sjælen i arbejdet for bibliotekets oprettelse, og han var lige til sin død i 1942 biblioteket en god formand. Biblioteket fik sine første lokaler i den nordre ende af den gamle skolebygning på Store Torv. De var dog kun tænkt som midlertidige lokaler, og i 1926 fik biblioteket da også rådighed over hele bygningen. En ombygning af husets indre blev delvis betalt af overskuddet af de af biblioteksforeningen og håndværkerforeningen i fællesskab arrangerede rundskuedage. I årenes løb er nu hele huset, både stueetage og loftsetage, taget fuldt ud i brug. I stueetagen rummes de egentlige publikumslokaler: læsesal, udlånssal og børnebibliotek og desuden et lille arbejdsværelse for personalet; i lofts-

etagen er overbibliotekarens kontor, bogmagasiner og lokale for skolecentralen. Alle bornholmere kender af ydre den smukke, enkle bygning, og mange har i årenes løb glædet sig over den hygge, som præger bibliotekets lokaler. Men det mærkes mere og mere, at pladsen er for trang, og at huset ikke er bygget til biblioteksbrug. Det er i øjeblikket amtsbibliotekets største ønske at få en tidssvarende bygning.

Amtsbiblioteket er organiseret som en selvejende institution. Det ledes af en bestyrelse sammensat af repræsentanter for Rønne byråd, Bornholms amtsråd, de bornholmske biblioteker uden for Rønne og »Bornholms Biblioteksforening«. Bestyrelsens nuværende formand er forretningsfører Einar Fogh i Rønne.

Bibliotekets økonomi hviler på offentlige tilskud. Rønne kommune yder for tiden 19000 kr. årlig, amtsrådet 4000 kr. og staten ca. 22000 kr. Dertil kommer mindre tilskud fra biblioteksforeningen, Bornholms Sparekasse, Knudsker sogneråd og M. K. Zahrtmanns legat. Bibliotekets budget balancerer med ca. 51000 kr.

Amtsbiblioteket begyndte sin virksomhed helt på bar bund. Der havde ikke tidligere været noget bibliotek i Rønne, og da det åbnede i Februar 1921, disponeredes der kun over ca. 1000 bind. Bogbestanden voksede imidlertid ret hurtigt, bl. a. overførtes i 1922—23 ca. 3000 bind fra Statsskolens bibliotek, og amtsbiblioteket fik dermed en meget værdifuld tilvækst, hvad den lidt ældre litteratur angår, bl. a. en del værdifulde tidsskriftrækker. I dag tæller dets bogbestand ca. 32000 bind, fordelt med ca. ⅔ på faglitteraturen og ca. ⅓ på skønlitteraturen. Biblioteket benyttes nu af ca. 3800 lånere, hvoraf ca. 700 er bosat på Bornholm uden for Rønne. Som centralbibliotek står det daglig i forbindelse med sognebibliotekerne, dels ved udlån af bøger, dels ved rådgivende virksomhed angående bogkøb og hvad andet der kan være vedrørende bibliotekernes drift. Af og til samler centralbiblioteket repræsentanter fra alle øens biblioteker til drøftelse af spørgsmål af fælles interesse.

Amtsbiblioteket har i årenes løb ved siden af det almindelige biblioteksarbejde taget forskellige opgaver op. I 1933 begyndte således udlånet til patienterne på amtssygehuset; biblioteket har deponeret en mindre samling bøger der til udlån udelukkende til patienterne. Udlånet varetages af en af amtsbibliotekets bibliotekarer, som en gang om ugen besøger de medicinske og kirurgiske afdelinger. Dette specielle biblioteksarbejde har biblioteket haft megen glæde af; der foreligger mange udsagn om, at det har været til glæde og gavn for patienterne, som i deres påtvungne uvirksomhed forkorter tiden med gode bøger. Sidste år udlåntes til 813 forskellige patienter 4700 bøger.

Mellem skolerne og bibliotekerne er der et grænseområde, hvor der er fælles interesser. Biblioteket har her i 1928 taget skolebiblioteksarbejdet op; det er sket i samarbejde med amtskredsen af Danmarks Biblioteksforening »Bornholms Biblioteker«, som står som ejer af bøgerne. Der købes — i 20 eksemplarer af hver bog — bøger, som er egnede til at læses af skoleeleverne i tilknytning til lærebøgernes stof. Skolebiblioteksarbejdet har til hensigt at lære børnene at læse andre bøger end skolebøgerne. Der disponeres nu over 203 bogsæt, som udlånes til 25 skoler øen over.

I 1939 oprettedes ved et samarbejde mellem amtsskolekonsulenten, øens to lærerkredse og amtsbiblioteket »Bornholms Skolecentral«. Det er en selvejende institution med et eget lokale i bibliotekets bygning. Institutionen har til formål ved en permanent udstilling af skolemateriel — fortrinsvis skolebøger — at orientere lærere og skolemyndigheder om, hvad der til enhver tid findes af undervisningsmateriel, og desuden afholdes skiftende udstillinger af skolemateriel og elevarbejder fra lokale og fremmede skoler. Skolecentralen har i høj grad medvirket til at fremme og vedligeholde forbindelsen mellem centralbiblioteket og lærerne over hele øen.

Af andre mere specielle opgaver, som biblioteket har taget op, kan nævnes arbejdet med en bibliografi over bornholmsk litteratur. I samarbejde med bankdirektør E. Kofoed udgav biblioteket i 1928 »Bøger om Bornholm. Bidrag til Bornholms Bibliografi«. Der forelå her for første gang en samlet oversigt over litteraturen om Bornholm. Siden denne fortegnelses udgivelse er indsamlingen af titler fortsat — særlig 1930'erne var en grødetid for bornholmsk litteratur — og der foreligger manuskript til en fortsættelse af fortegnelsen fra 1928 af lige så stort omfang som denne.

Jævnsides med dette bibliografiske arbejde er gået arbejdet med at skabe en samling af bornholmsk litteratur, så fyldig som muligt. Denne lokalhistoriske samling tæller nu ca. 900 bind og forøges stadig. Som et supplement hertil arvede biblioteket i 1940 efter overlæge M. K. Zahrtmann dennes meget værdifulde bornholmske bogsamling. Den bevares som en særskilt samling i biblioteket.

I de senere år har biblioteket arbejdet på en katalogisering af lokalhistoriske artikler i de bornholmske dagblade. Der er indtil nu udarbejdet emnefortegnelse over de lokalhistoriske bidrag tilbage til 1922, og det er meningen, alt efter som bibliotekets øvrige arbejde levner tid dertil, at føre katalogiseringen helt tilbage i tiden. Fra 1929 har biblioteket ikke alene registreret de lokalhistoriske dagbladsartikler, men har tillige samlet de enkelte artikler som udklip af bladene; udklippene opbevares i konvolutter, systematisk ordnet efter emne. Denne udklipssamling har i de par år, den har været tilgængelig, vist sig at være af stor værdi ved eftersøgning af oplysninger om specielle bornholmske forhold, og den betyder en stor arbejdslettelse, idet det jo er så meget lettere at finde artiklerne deri, end i de tunge og uhandlelige samlede årgange af bladene.

Amtsbiblioteket beskæftiger nu foruden overbibliotekaren to faguddannede bibliotekarer, to bibliotekarelever og en ikke-biblioteksuddannet medhjælper.

En ny bog til patienten.

Som et specielt område indenfor biblioteksarbejdet må endnu omtales børnebogsamlingerne på Bornholm.

Allere i 1870'erne var der børnebogsamlinger ved flere Skoler, f. ex. ved Hasle Borgerskole og ved Aaker sogneskoler. I øjeblikket er der børnebogsamlinger ved de fleste bornholmske skoler. Som regel er børnebogsamlingen en del af sognets almindelige bibliotek, men i Hasle, Aaker, Knudsker, Poulsker og Vestermarie findes selvstændige kommunale børnebiblioteker. Der er dog ingen af de bornholmske børnebiblioteker, som er nået til mere end blot at tilfredsstille den mest elementære underholdningstrang. Skolebiblioteker, som ikke alene kan opfylde børnenes naturlige krav om morskabslæsning, men som også kan virke til støtte for skolens undervisning, findes så godt som ikke på Bornholm. I Nexø kommuneskole har man gjort begyndelsen, og i flere andre skoler har man haft den fordel, at sognets bibliotek har til huse i skolen, så man har kunnet gøre brug af dets bøger, men et systematisk arbejde for oprettelse af egentlige skolebiblioteker står endnu tilbage. Det er sandsynligt, at spørgsmålet løses på den bedste måde ved at sammenslutte alle børnebiblioteker på hele øen til een organisation, et amtsbørnebibliotek, således som man har gjort det i flere andre amter.

Oprettelsen af et børnebibliotek omfat-

tende hele amtet hænger nøje sammen med bornholmsk biblioteksvæsens andet store ønske, nemlig etablering af en bogbilsforbindelse mellem centralbiblioteket og sognebibliotekerne. En sådan nøjere, regelmæssig forbindelse vilde betyde overordentlig meget for den videre udvikling af biblioteksvæsenet på Bornholm. Spørgsmaalet blev taget op i 1939, men krigen stillede sig hindrende i vejen for dets gennemførelse.

Endnu er der langt igen, inden Bornholm har fået et fuldt tilfredsstillende biblioteksvæsen; der mangler ikke opgaver for fremtiden. Denne oversigt over biblioteksvæsenets udvikling på Bornholm og dets nuværende tilstand skal da slutte med at opstille de ønsker, som for bibliotekskredse i øjeblikket står som de, som et biblioteksarbejde under fredelige forhold først må opfylde:

1) Oprettelse af biblioteker på de steder, som endnu ikke er fyldestgørende betjent biblioteksmæssigt.
2) Tilfredsstillende lokaleforhold for alle biblioteker.
3) Økonomisk fremgang, særlig for købstadbibliotekerne, således at der kan ansættes faguddannede bibliotekarer.
4) Etablering af bogbilskørsel.
5) Ordning af børnebiblioteksforholdene.

SPROGET — BORNHOLMSK

AF STUD. MAG. H. A. KOEFOED, KØBENHAV

Bornholmsk er Navnet paa den Dialekt, der tales paa Bornholm. Man vil maaske stødes af Udtrykket »Dialekt«; vi kan ogsaa sige »Sprog«, for saa vidt som enhver Dialekt er et Sprog, dvs. et System af lydlige og grammatiske Ejendommeligheder. Der ligger ingen Vurdering i Betegnelsen »Dialekt«, men kun en Afgrænsning, idet alle Dialekter som Sprog er underordnede et Fællessprog, Rigsmaalet, der fungerer som en Slags Generalnævner for dem. Saaledes hører Bornholmsk sammen med Skaansk til Østdansk og er altsaa underordnet Rigsdansk.

Indtil Aar ca. 1050 talte man i Norden eet Sprog, Fællesnordisk; men efter Vikingetiden, da en Mængde sproglige Ændringer var begyndt, isoleredes store Omraader inden for Norden ved Statsdannelserne, og Nationalsprogene opstod. Inden for disse udvikledes der videre Dialekter, idet f. Eks. i Danmark den administrative Inddeling i tre »Lande«, Skaane med Bornholm, Øerne, Jylland-Fyn, bevirkede en Spaltning af Folkesproget i Østdansk, Ømaal og Jysk. Grænsen mod Sverige gik Nord for Skaane, Halland og Blekinge, hvorfor disse Egne ogsaa sprogligt kom til at høre med til Danmark. Medens Rigsmaalet her efter Afstaaelsen til Sverige 1660 blev Svensk, er Folkemaalene stadig danske.

I Middelalderen fortsattes paa Grund af Isolering af Smaaomraader den videre Spaltning i Dialekter, f. Eks. inden for Østdansk, hvor Bornholmsk udskiltes som særlig Dialekt. Man regner med, at de nuværende Dialektskel allerede laa fast i 12.—13. Aarh., og at Bornholmsk altsaa eksisterede som Dialekt paa den Tid. Særudviklinger inden for de forskellige Dialektomraader er fortsat op til vor Tid og foregaar stadig; men i nyeste Tid gør en anden og modsat Bestræbelse sig gældende, nemlig Nedbrydningen af de gamle Sprogskel og Ensretning af Dialekterne som en Følge af det stigende Samkvem udadtil; dette mærkes ogsaa i Bornholmsk, som ellers i højere Grad end andre danske Folkemaal har holdt Stand mod Rigssprogets Fremtrængen.

De ældste Kilder til Oplysning om Sproget, som det har været talt paa Bornholm, er de bornholmske Runestene. Indskriften paa en af disse, Møllegaardstenen fra ca. 1100, lyder: KUþMUND AUK FRUBIORN RESDU STEIN EIFTR ISBIORN FAþUR SIN KUþ HIALBI SIOLU HANS (Gudmund og Frøbjørn rejste Stenen efter deres Fader Isbjørn. Gud hjælpe hans Sjæl).

Hvis man sammenligner Sprogformen med Runeindskrifter fra Skaane og andre Dele af Danmark, skal man se nøje til, inden man finder noget afvigende, der kunde tyde paa, at vi har en særlig Dialekt for os. Det er da heller ikke Tilfældet. Selv om de bornholmske Runeindskrifter er forholdsvis unge (11.—12. Aarh.), er den ovenfor skitserede Sprogspaltning endnu ikke gennemført, og paa Grund af en Ejendommelighed ved Rune-

skriften, at Tegnene langt fra dækker alle Lydværdier, er det ogsaa svært at sige, om en dialektal Lydudvikling foreligger i en given Indskrift. Hertil kommer endelig, at Runesproget var en Slags Rigssprog; Indskrifterne ristedes af professionelle Runemestre, paa Bornholm ofte Svenskere, og de stræbte efter en nogenlunde ensartet Ortografi, hvorfor dialektale Særudviklinger yderligere havde svært ved at gøre sig gældende.

Alligevel mener man, at der i den citerede Indskrift kan paavises Lydforhold, som peger frem mod det senere Bornholmsk. Der staar RESDU; i andre Indskrifter finder man enten RESþU eller RESTU (Dansk: *rejste*). Efter en ustemt Lyd, f. Eks. *s* bliver nemlig *þ* >[1]) *t* i Gammeldansk; men efter stemt Lyd er Udviklingen *þ* > *ð* > *d*. Naar der i Runeeksemplet her findes *d*, forudsætter det, at *s* har været stemt! Medens *s* nu altid er ustemt paa Rigsdansk, kendes stemt *z* paa Bornholmsk i *huz, reza* m. fl. Det vil med andre Ord sige, at vi paa en bornholmsk Runesten finder et lydligt Forhold antydet, som præger Dialekten over 800 Aar senere!

Søger vi længere frem i Tiden, finder vi meget faa skriftlige Dokumenter, der kan have Interesse for Studiet af det Sprog, der taltes paa Øen i ældre Tid. Skulde man udtrykke sig skriftligt, skete det paa Rigsdansk; Folkemaalene er nemlig Talesprog, og det er et forholdsvis moderne Paafund at skrive Dialekt. For at finde Eksempler paa gammelt Bornholmsk maa vi derfor saa langt frem, at det talte Sprog har fanget »*di fördes*« Interesse, saa disse har nedskrevet Prøver paa Dialekten og anstillet Betragtninger over Sprogformen.

Fra 1750'erne har man saaledes Amtmand Urnes[2]) Sprogoptegnelser, f. Eks. »Observationer, angaaende Udtalen i dend Bornholmske Dialect«, og ud fra dem kan vi faa et godt Indtryk af, hvordan Dialekten har lydt den Gang. Vi opdager, at den ikke har været meget forskellig fra vor egen; saaledes var de fleste af de Lydejendommeligheder, der nu skiller Bornholmsk fra Rigsdansk, allerede opstaaet. F. Eks. skriver Urne om Ordet *brøga (brøgga,* bruge): »*g* staves til *ø* og tales hart (dvs. haardt) ligesom der skulde være dobbelt *g*«; Meningen er, at Bornholmsk har et lukket *g* over for rigsdansk aabent *g*, og Vokalen er kort *ø*.

I andre Tilfælde er Lydudviklingen ikke skredet saa langt frem som nu: »... i mange andre Slags Ord tales ... *ig* som *ej*. Ex: gr:[3]) *Mej* ɔ: mig, *dej* ɔ: dig«, hvilket maa angive en Udtale *æj;* men nu har Bornholmsk ligesom Rigsdansk *aj: mai, dai,* hvad der er en ret sen Udvikling, bl. a. ukendt i Svensk. Tilsvarende skriver Urne *næjing* svarende til vort *naiijn* (nøgen).

Videnskabsmand var Urne ikke, hans Tolkninger er ofte forkerte, og sit Syn paa Dialekten delte han med Samtiden: Bornholmsk var kun forvansket Rigsdansk. Illustrerende i den Retning er en Bemærkning i Forbindelse med Oplysning om forskellige Udtaler af et Ord: »Andre enfoldige(!) her paa Landet sige ...«.

Fra 19. Aarh. har man Optegnelser om Bornholmsk ved Pastor L. Smith (1797—1871; Præst Hasle—Rutsker 1830—36) og den nedenfor omtalte trykte Ordbog af A. P. Adler.

Vi vender os nu til Dialekten, som den tales i vore Dage, idet vi lægger den Sprogform til Grund, der har holdt sig renest og mindst paavirket af de sidste Aartiers Nedbrydning. Det skal dog ikke hindre en Drøftelse af visse »Forvanskningsformer«.

Det vil føre for vidt at give en systematisk Oversigt over alle lydlige, grammatiske og leksikalske Ejendommeligheder i Bornholmsk. Det lønner sig bedre at tage udvalgte Omraader op til udførligere Behandling; herunder vil der stadig blive draget Sammenligninger med andre danske Dialekter og

[1]) > betyder udviklet til; < udviklet af. þ udtales som th i eng. thing, ð som d i da. Gade.

[2]) Se 1. Bind S. 152, 163.

[3]) f. Eks.

navnlig Skaansk, for at vi kan forstaa Bornholmskens Samhørighed med disse Maal, og hvordan dette Slægtskab nærmere skal tolkes.

LYDLÆRE

Bornholmsk mangler Stød, det Stemmebaandslukke, der optræder i Rigsdansk i nogle Enstavelsesord, *Hu's, Mand'*, og har erstattet den gamle musikalske Ordaccent, som endnu findes i Svensk og Norsk. Ordaccenten mangler ogsaa i Bornholmsk, ligesom den er lidet udpræget i (Syd)skaansk. Heller ikke Sydsjælland og Øerne Syd herfor har Ordaccent eller Stød. Naar man siger, at Bornholmerne »synger« paa deres Sprog, skyldes dette Indtryk ikke Ordaccent som i Svensk og Norsk, men den særlige bornholmske Sætningstone, der virker saa meget mere udpræget, som den ikke afbrydes af Stød i de enkelte Ord.

Det blev ovenfor nævnt, at man kender en stemt s-Lyd, *z*, paa Bornholmsk. Selv om denne Lyd nok bidrager til at karakterisere Dialekten, er den dog ikke af Betydning for det lydlige System. Bestemmende for, at man har to lydlige Enheder (ikke blot to »Lyde«), er nemlig, at de er betydningsbærende, dvs. hvis man udskifter dem med hinanden i et Ord, forandrer det Betydning. Hvis man i Ordet *katta* (Katte) indsætter *s*, faar man et nyt Ord *kassa* (Kasse); *t* og *s* er altsaa to forskellige Lydenheder. Hvis man imidlertid ombytter dette *s* med den stemte Lyd *z*, sker der intet; *kazza* betyder stadig »Kasse«. Nogle hævder ganske vist, at den rigtige Udtale er *kazza;* men andre paastaar med lige stor Ret, at det skal hedde *kassa*. Forholdet er muligvis geografisk bestemt, det afgørende er, at Ordet betyder det samme, og at *s* og *z* som Følge deraf er een lydlig Enhed.

Anderledes forholder det sig med andre Lydpar, der hvad Stemthed angaar svarer til *s* og *z*. Det drejer sig om *p* og *b*, *t* og *d*, *k* og *g;* her er der Tale om forskellige lydlige Enheder, da Ombytning i et Ord ændrer Betydningen, *pâr : bâr, ten : den, hakka : hagga* (en Pokkers Karl). Dette overrasker ikke, da ganske det samme Modsætningsforhold findes paa Rigsdansk; interessant bliver det først, naar man konstaterer den afgørende Forskel i Realiseringen af denne Modsætning henholdsvis i Bornholmsk og Rigsdansk.

Paa Bornholmsk er *b, d, g* stemte som *z; p, t, k* udmærker sig ikke paa anden Maade end ved at være ustemte. Paa Dansk er det omvendt *p, t, k*, der er karakteriserede i Udtalen som aspirerede, dvs. ledsagede af et Pust, der er fremmed for de tilsvarende bornholmske Lyde; paa Rigsdansk staar *b, d, g* i Modsætning til *p, t, k* ved at være uaspirerede; men de er ikke stemte!

Dette fører med sig, at de ustemte bornholmske *p, t, k* ved at mangle Pust kan minde om dansk *b, d, g;* bornholmsk *tâw* kan af et fremmed Øre let opfattes som *dâw, dæroppa* som *dærobba (bb* ustemt!).

Et Vidnesbyrd om, at dette Forhold har været til Stede i ældre Tid, har man i en Bemærkning af A. P. Adler (1812—69; Præst Hasle-Rutsker 1841—44) i hans »Pröve paa et bornholmsk Dialekt-Lexikon« 1856: »T udtales som d, f. Eks. Dakke f. Takke ('Det kan jeg dakke dig for')«.

At Modsætningen mellem *p : b, t : d, k : g* paa Bornholmsk realiseres som en Forskel ustemt : stemt er Levn af et oprindeligt fællesnordisk Forhold, der er ændret i Rigsdansk, men bevaret i Østdansk og — Svensk!

Andre Ejendommeligheder ved den behandlede Lydgruppe viser, at Bornholmsk følger de danske Maal i skarp Modsætning til Svensk. Saaledes gik i en Periode af Middelalderen enkelt *p, t, k* efter Vokal over til *b, d, g* med — delvis dialektale — Videreudviklinger til *v, ð, j* m. m. Denne Udvikling gælder kun dansk Sprogomraade og har ikke ramt Svensk. Paa Bornholmsk er *p > (b >) v, griva* (da. *gribe*, sv. *gripa), hâv* (da. *Hob*, sv. *hop); t > d, ð, gâda* (udtalt med lukket *d* eller aabent *ð*. — da. *Gade* (ð), sv. *gata), mâd* (da. *Mad*, sv. *mat); k > g* efter Bagtungevokal *(a, o, u), kâga* (da. *Kage* (aabent

Kortskitse, der viser Udviklingen af fællesdansk p, t, k i Skaansk og Bornholmsk.

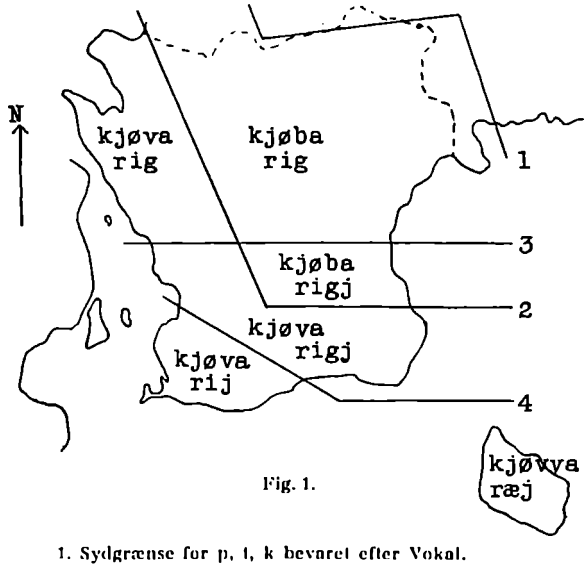

Fig. 1.

1. Sydgrænse for p, t, k bevaret efter Vokal.
   Nordgrænse for t > d, og k > g efter Bagtungevokal.
1—2. Område med p > b.
   2. Nordgrænse for p > v.
1—3. Område med k > g
3—4. Område med k > gj } efter Fortungevokal.
   4. Nordgrænse for k > j

g), sv. *kaka)*, > *j* efter Fortungevokal *(æ, e, i, ø, y)*, *ræjer* (da. *rig*, sv. *rik)*.

Udviklingen er af dansk Oprindelse og er startet paa Øerne; derfra har den bredt sig til Jysk og østpaa til Skaane, hvor den er trængt frem i hele det gamle danske Landomraade (kun delvis Blekinge), saaledes at man først finder *p*, *t*, *k* bevarede i de svenske Dialekter Nord for dette. Ved Betragtning af Forholdene i de skaanske Maal faar vi et interessant Billede af, hvordan Nydannelsen er trængt frem i flere Tempi. Saaledes er oprindeligt *p* i Nordøstskaane kun naaet til Trinnet *b;* det hedder der *kjøba* (købe); men i Resten af Skaane er *p* > *v*, *kjøva* (Fig. 1).

t er blevet *d* i hele Skaane, samme Trin, som Bornholmsk er standset paa. Muligheden for at udtale *ð* paa Bornholmsk viser et yngre Trin pegende mod Dansk og andre danske Dialekters *j*.

k er blevet *g* efter Bagtungevokal i hele Skaane; i Nordskaane ogsaa efter Fortungevokal, *kâga, rig*. I Sydskaane er *k* efter Fortungevokal blevet *gj* (som bornholmsk *gj* i Forlyd, *gjorra), søgja* (søge), *rigj;* men i Sydvestskaane findes *k* > *j*, *søje, rij* svarende til Bornholmsk (Fig. 1).

Hermed er Bornholmskens Plads i den dialektgeografiske Sammenhæng godt belyst. Bornholmsk viser Udviklingstræk fælles med Sydskaane, for visse Punkters Vedkommende med Sydvestskaane, som staar danske Dialekter Vest for Øresund nær.

Vi vender os nu til en anden Gruppe Konsonanter, de saakaldte Palataler, der regnes for særlig karakteristiske for Bornholmsk; det er *kj, gj, jn* og *jl* i *kjøra, gjorra, hajn, ijll.* Hvad Udtalen angaar, er de fælles om en vis j-Klang i Forbindelse med Grundlyden. Medens *k* og *g* er saakaldte Bagtungekonsonanter, *n* og *l* Fortungekonsonanter, fremkommer der en j-agtig Klang, naar man under disse Grundlydes Artikulation (Udtale) samtidig hæver Tungeryggen i Retning af Midtganen, hvor *j* normalt dannes. Saadan udtales de paagældende Palataler i de fleste danske Dialekter, hvor de findes; men paa Bornholmsk er Lydene mere udprægede, idet hele Artikulationen er flyttet til Midtganen; de kaldes da rene Palataler (Fig. 2).

jn og *jl* er undertiden blevet kaldt »Tvelyde«, hvad der ifølge ovenstaaende er forkert. De er Enkeltlyde, men det er svært at gengive dem i Skrift, da man ikke kender dem i Rigsdansk og derfor ikke har noget tilsvarende Bogstav; naar man tvinges til at bruge *j* ved Gengivelsen, forstaar man ogsaa let, hvordan Tanken, at de er to Lyde, har kunnet opstaa. Den fejlagtige Opfattelse har videre ført til heftige Diskussioner om, hvor dette *j* bør anbringes, naar man skriver, før eller efter *n (l)?* En saadan Diskussion er formaalsløs, naar man først har gjort sig klart, at der er Tale om een Lyd, hvorfor det vigtigste er at blive enig om en fast Regel for Anbringelsen; om man kommer til Resultat at skrive *jn* eller *nj, jl* eller *lj* er principielt ligegyldigt.

jn og *jl* byder de interessanteste Problemer

for en Undersøgelse. De forekommer kun i Ind- og Udlyd. Palatalen *jn* er opstaaet af gammeldansk *nn* og (efter *i, y, u*) *nd*, *kujnna* (gld. *kunnæ*), *hæjnne* (gld. *hænnæ*), *bijnna* (gld. *binda*), *syjnn*, *mujnn*.

Efter gammelt *æ, i, y* er ogsaa *ng* udviklet til *jn*, *læjnne* (gld. *længi*), *dræjnn* (gld. *dræng*), *vijnna* (Vinge), *tyjnna* (tynge)[4]). Dette har medført, at en Del Ord med forskellig Betydning er faldet sammen lydligt; »vinde« og »Vinge« hedder saaledes *vijnna* paa Bornholmsk; *fijnner* betyder baade »finder« og »Finger«, *tyjnna* baade »tynde« og »tynge«.

Efter gammelt *u* er *ng* bevaret paa Bornholmsk, og her er der intet lydligt Sammenfald med Ord, der har oprindeligt *nn, nd*, *rujnna* (runde) : *runga* (runge), *ujnner* (Under) : *unger* (ung).

jn er en Lydenhed over for *n*, da der er Betydningsmodsætning; *bajna* (bande) : *bâna* (Bane), *syjnn* (Synd) : *syn* (Syn). Det sproghistoriske Forhold er, at man i Fællesnordisk havde en Modsætning mellem tre Slags n-Lyde (i Ind- og Udlyd), 1) alm. *n*, 2) *nn* eller *nd* og 3) *ng*. 1) og 2) er i Rigsdansk faldet sammen, men Dialekter, i udpræget Grad Bornholmsk, har bevaret Modsætningen som henholdsvis *n* og palatalt *jn*. Paa Rigsdansk er den ubestemte Artikel i Hankøn *inn* saaledes faldet sammen med Hunkøn *in* til Fælleskøn en; paa Bornholmsk er Forskellen bevaret (jf. nedenfor) som *ejn* og *en*.

Paa den anden Side har Dansk bevaret Modsætningen mellem (1—) 2) og 3), der i visse Tilfælde er ophævet i Bornholmsk, som naar *vijnna* baade betyder »vinde« og »Vinge«.

Da *jn* ikke kendes fra Rigsdansk og ligger fjernt fra dettes normale n-Lyd, er den udsat for at blive trængt tilbage hos Bornholmere, der lægger an paa at »*snakka fint*«; den kan saa erstattes af *n*, *rænna* for *ræjnna*, *begjynna* for *begjyjnna*. En anden Udvej

[4]) Man kan ogsaa for Tydelighedens Skyld skrive læjnge, dræjng osv.; derved skelnes vijnna fra vijnga, men Udtalelsen af jnn og jng er dog den samme.

Skematisk Snit gennem Mundhulen, der viser Taleorganernes Stilling ved Artikulationen af de bornholmske Palataler og beslægtede Lyde.

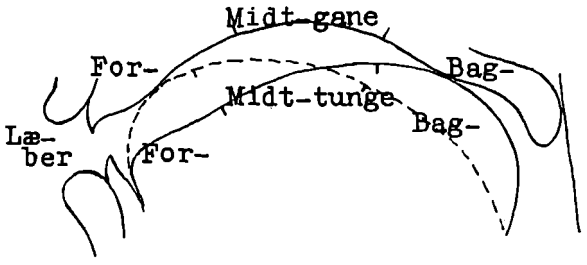

1. Tungens Stilling ved Artikulation af k, g og (punkteret) n, l.

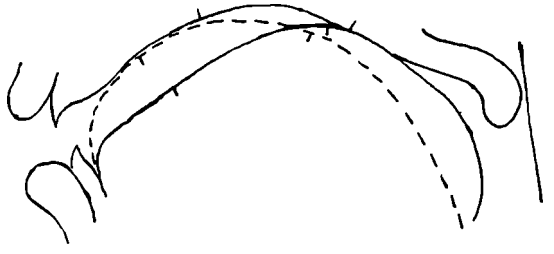

2. Tungens Stilling ved »Palatalisering« af k, g og (punkteret) n, l i Retning af Midtgunen.

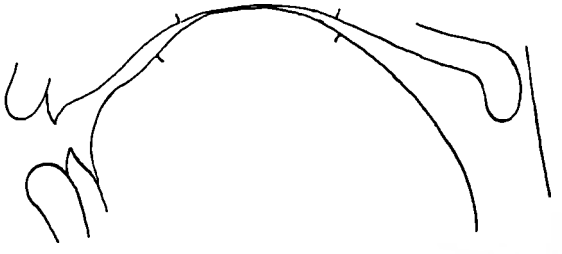

3. Tungens Stilling ved Artikulation af bornholmsk kj, gj, jn, jl.

Fig. 2.

er at bruge *ng*, navnlig efter Bagtungevokal, *mung* for *mujnn*, *mang* for *majn;* dette høres særlig i Købstadssprog, f. Eks. det berygtede »*Rønnafint*«, som man faar et Indtryk af gennem Sætningen: *madam lungs hung hâr en rung, ungeli ungemung!* Man hører ogsaa *ng* efter Fortungevokal, *vingen* for *vijnnen*, *be(g)jynga* for *begjyjnna*.

Denne Form for »Forvanskning« af Dialekten fordømmes stærkt af Bornholmere, der selv taler det gode gamle Sprog; imidlertid er det ikke paa Forhaand givet, at Brugen af *ng* for *jn* skal tolkes som Forfald; et Sprog er altid under Udvikling, og nye Formers Opstaaen er til en vis Grad kun Bevis for, at Dialekten er levende. En »Forvanskning« kan endvidere ofte stilles i helt nyt

Kortskitse, der viser Udviklingen af fællesnordisk nn, nd, ng i Skaansk og Bornholmsk.

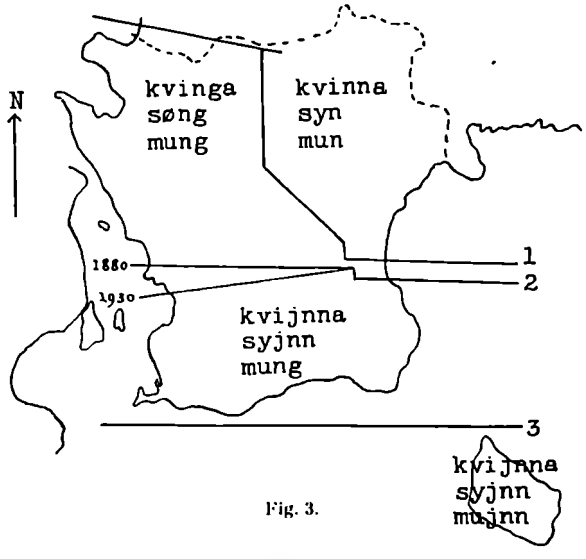

Fig. 3.

1. Sydgrænse for n > nn, nd efter i, y, u.
1—2. Omraade med ng < nn, nd efter i, y.
1—3. Omraade med ng < nn, nd efter u.
2. Nordgrænse for jn < nn, nd, ng efter i, y.
3. Nordgrænse for jn < nn, nd, ng efter u.

Lys, hvis man sammenligner med lignende Forhold i Nabodialekter.

Saaledes er gammelt *nn, nd* efter *i* og *y* i Sydskaane blevet palatalt *jn, kvijnna* (Kvinde), *syjnn* (Synd). I det samme Omraade er ogsaa *ng* efter de samme Vokaler blevet *jn, vijnna* (Vinge). Der er altsaa lydligt Sammenfald som paa Bornholmsk.

Men efter gammelt *u* er *nn, nd* over største Delen af Skaane blevet *ng, mung* (Mund); der er altsaa ogsaa efter *u* Sammenfald med oprindeligt *ng, runga,* 1) runde, 2) runge.

I Nordvestskaane er endvidere *nn, nd* blevet *ng* ogsaa efter *i, y (kvinga, søng* [Synd]), og oprindeligt *ng* er bevaret. Nordøstskaane indtager en Særstilling ved at have rent *n* for opr. *nn, nd (mun, kvinna)* ved Paavirkning fra Rigssvensk. Om disse Forhold se Fig. 3.

Alt dette er oplysende for Tilstandene paa Bornholm. I Skaane har der som paa Bornholm fundet en Udvikling Sted i Retning af *jn* af gammelt *nn, nd* og efter Fortungevokal ogsaa *ng*. Paa et vist Tidspunkt er der opstaaet Tendens til at føre *jn* (ogsaa < *nn, nd)* tilbage til *ng,* hvorved først *nn, nd* efter *u* falder sammen med *ng*. Denne Tendens er gennemført i store Dele af Nordskaane, men har kun naaet Sydskaane i de Forbindelser, hvor *jn* stod efter oprindeligt *u*. Den har ikke naaet Bornholm i ældre Tid. Tendensen til Overgang til *ng* efter *i* og *u* er ogsaa til Stede i Sydskaane, idet Grænsen for *jn* er rykket sydpaa de sidste 60 Aar, som det ses Fig. 3. — Naar man nu hører Bornholmere sige *rung* og *mung,* har man Lov til at se dette som en Fortsættelse af Udviklingen i Skaane med Retning videre sydpaa i nyere Tid. At *vijnn* og *pijnn* kan høres som *veng* og *peng* viser, at ogsaa paa Bornholm gælder Tendensen efter *i* og *y*.

Ovenstaaende Udredning skulde advare mod at stemple Overgangen *jn* > *ng* i Bornholmsk udelukkende som Forvanskning eller »Forsvenskning« (Svensk kender slet ikke disse Lydudviklinger!), da den er fonetisk naturlig og kan forstaas ud fra Øens sproglige Samhørighed med Skaane. Muligt er det, at Udviklingen kan være paaskyndet ved den store Indvandring af skaansk Arbejdskraft paa Landet i Slutningen af forrige Aarhundrede. Om man synes, at den nye Udtale *ng* er grim og misklæder Bornholmsken, er et æstetisk Spørgsmaal, som man bør holde udenfor ved enhver Sprogbetragtning.

Palatalen *jl* er opstaaet af gammeldansk *ll, ld* (jfr. *jn*) og *tl, fujller* (gld. *fullær*), *hojlla* (gld. *halda), vajla* (gld. *vatlæ*, Valle). Der bestaar et Modsætningsforhold mellem *jl* og alm. *l, kåjll(er)* (kold) : *kål* (Kaal), *hajl* (Klippe) : *hall* (halv), *væjlla* (vælde) : *vælla* (vælge), *sjyjll* (Skyld) : *sjyl* (Skjul).

Dette er Rest af et gammelt Forhold, idet der som ved *n* ogsaa i Fællesnordisk var en Modsætning mellem to eller flere l-Lyde, som nu er ophævet. Rigsdansk kender som Svensk kun eet *l,* og i mange danske Dialekter er Forskellen ogsaa forsvundet, saaledes i Skaansk. Her er altsaa et Punkt, hvor Bornholmsk staar isoleret over for Skaane.

At Bornholmsk som en levende Dialekt i

fri Udvikling skulde blive ved at beholde en gammel Modsætning, der er ophævet i Nabodialekterne, er paa Forhaand usandsynligt, og i vor Tid ser man da ogsaa Tegn paa, at Forholdet er ved at gaa i Opløsning. Saaledes kan *jl* erstattes af *l*. Det hævdes, at man paa Nordlandet ved Kysten (bl. a. Gudhjem, Svaneke) siger *sill* og *ill* (kort *i*) for *sijll* og *ijll*. Det kan skyldes tilrejsende svenske Fiskere, men er muligvis ogsaa en normal Fortsættelse af den skaanske Udvikling, der har ført til een l-Lyd.

Paa Resten af Øen hævder *jl* sig ellers stolt endnu; — tilsyneladende! Paa Vestlandet — det er ikke helt klarlagt, hvorledes Fænomenet nærmere er afgrænset geografisk — gør der sig nemlig en ejendommelig Tendens gældende til Opløsning af den palatale Enhedslyd *jl* i Retning af *i+l*. Man siger ikke *kåjller* men *kåi-ler*, ikke *væjlla* men *væi-la*, ikke *fyjlla* men *fy(i)-la*, ikke *sijll* men *si-l* (langt *i*). Forskellen, vil man sige, er ikke let at høre; men den er der!

Fænomenet er lettest at konstatere efter *a*, idet der er sket Sammenfald i Udtalen af en Række Ord, der betyder vidt forskellige Ting. Saaledes kan man paa Vestlandet ikke høre Forskel paa *fajl* (Fald) og *fail* (Fejl), begge udtalt *fai-l*. *Hajl* kommer til at rime paa *nail, spail, sail* (Negl, Spejl, Sejl). I et gammelt Lejlighedsdigt i Anledning af nogle Fodboldspilleres Ankomst »*åwerfrå*« rimes (cit. efter Hukommelsen):

Ded va då ræiti fæzelit plazerlit for vos ajle,
ad I tâw Jær et pâr dâ fri å velle te vos saila

(*ajle* altsaa opfattet som *ai-le*).

I Forbindelserne *-ijl, -yjl*, hvor Indtrykket er blevet lang Vokal + *l*, er der Sammenfald i Udtale mellem *mijll(er)* (mild) og *mil* (Mil), *hyjll* (Hyld) og *hyl* (Hyl).

Alt dette er ikke Udslag af nogen Forvanskning, men skyldes Dialektens naturlige Udvikling.

Blandt Vokalerne i Bornholmsk vælger vi en enkelt Gruppe, nemlig a-Lydene. I Trykstavelser findes kort og langt *a*, men med forskellig Kvalitet. Kort *a* lyder som tilsvarende Lyd i Rigsdansk, *kat, lann, harred, paia*. Det hertil svarende lange *a* er lysere i Klang og ligner dansk *a* i *Gade: kar, starker, lais;* men Bornholmsk kender ogsaa en anden Kvalitet af langt *a*, nemlig *â*, der fonetisk ligner det mørke *a* i svensk *gata* og er forskelligt fra selv det mørkeste danske *a*, f. Eks. i *har: blâ, snârt, sân*. Kort *â* forekommer kun ved *w, hâwa, kjâwl*.

Der er ikke blot Betydningsmodsætning mellem kort og langt *a* — som venteligt — *mai* (mig) : *mai* (langt *a*, Maj), *grâwa* (grove) : *grawa* (grave); men ogsaa mellem de to Former for langt *a*, som altsaa er to lydlige Enheder, *kar* (Mand) : *kâr* (Kar), *gal(ijn)* (gal) : *gâl* (Skrig), *tajn* (Tand) : *tâjn* (tagen).

Bortset fra. at *â* ikke findes i Rigsdansk, er Fordelingen af kort og langt a ikke den samme i Rigsdansk og Bornholmsk; en Sammenligning med Svensk, der kender *â*, men ikke langt *a*, vilde vise det samme. Dette skyldes historiske Forhold med Særudviklinger i Skaansk-Bornholmsk.

En Undersøgelse heraf drager Lyden *å* med, idet det fællesnordiske lange *a* baade i Svensk og Dansk er blevet *å;* bornholmske Eksempler er *frå, gåz, kåva* (Kaabe). Fællesnordisk kort *a* er i Tidens Løb blevet forlænget foran Konsonantforbindelser, men i flere Tempi, saaledes at Resultatet er blevet forskelligt i de forskellige nordiske Sprog (og Dialekter). Foran gammelt *-ng* er *a* blevet *å* i Bornholmsk, *lång, bånge, ångest;* dvs. Forlængelsen kort *a* > langt *a* har været saa tidlig, at det nyudviklede lange *a* har naaet at følge oprindelig langt *a* til *å!* Dette gælder ogsaa Svensk og Skaansk.

Foran gammelt *-mb* har Bornholmsk *å* i *kåm* (Kam) og følger her Skaane. I andre Konsonantforbindelser har Forlængelsen været yngre, og Resultatet er blevet det lange *â, hâmp, kânt, hânk, skrâlt, fâst, Hâns*. I disse Ord findes der i Nutiden kort Vokal baade i Rigsdansk og Svensk; men i Nordskaane

har man *å*, hvad der tyder paa gammel Forlængelse og viser, at Forlængelsestendensen overhovedet har haft sit Udgangspunkt i Nordskaane (Midtsverige?). I Sydskaane findes *â* som paa Bornholm. Grænsen følger omtrent Linie 3 Fig. 1.

Det lange lyse *a* paa Bornholmsk vidner om endnu senere Forlængelse i Ordene *varp, bark, arm, garn, ajl, tajn.* Her findes kort Vokal baade i Dansk og Svensk, men Skaane har langt *a* svarende til de bornholmske Former.

Endelig behøver bornholmsk *a* ikke stamme fra gammelt *a*, men kan ogsaa være udviklet af *æ* foran *r*, *art* (Ært), *farsker* (fersk); det samme er Tilfældet i Skaane, *varden* (Verden).

Tilbage er *a* i tryksvag Stilling, særlig Udlyd, *konna, vennarna, kajla, gjærna.* Det er vel dette Udlyds-*a*, der rent umiddelbart falder »*di förde*« mest i Ørerne og har faaet dem til at ærte Bornholmerne med, at de taler Svensk, og med Urette skabe Begrebet »Reservesvensker«! Unægtelig er der her et Punkt, hvor Bornholmsk ligger nær op ad Svensk.

Imidlertid er *a* ikke eneraadende som tryksvag Vokal: *horrijn, ikkje, bånge, læjnne.* Det historiske Forhold er, at man i Fællesnordisk havde tre Vokaler i tryksvag Stilling, *a, i, u*, der i Rigsdansk og mange danske Dialekter er blevet *e*, ja, i Jysk endda helt faldet bort i Udlyd, bornh. *løvva*, da. *løbe*, jy. *løvv.* Denne Svækkelse er begyndt mod Vest og trængt østpaa; men i Østdansk er kun *i* og *u* naaet at blive *e* (i Svensk er de endda i nogle Tilfælde bevarede), *a* er bevaret som i Svensk, bortset fra et lille sydvestl. Hjørne af Skaane med Overgang til *æ; a* er i Bornholmsk særlig typisk i Udsagnsordenes Navnemaade.

Da det tryksvage *a* er fremmed for Rigsdansk, mærkes der navnlig i Byerne en Bestræbelse efter at erstatte det med *e;* her møder vi igen *Rønnafint* med Former som *bâger, hanler* (for *bâgara, hanlar*). Der er ingen Tvivl om, at dette skal ses som et Led af den Nedbrydningsvirksomhed, Rigsdansk har begyndt i Dialekten, navnlig fordi man paa Østlandet i korrekt talt Sprog har en meget lys æ-agtig Klang af det udlydende *a*, *harræ, paiæ* (men bestemt: *harran, paian*), der viser en naturlig Tendens til Svækkelse af *a* > *e* i sproggeografisk Sammenhæng med Forholdene i andre danske Dialekter med Sydvestskaansk som Bindeled.

Mange Forhold i Lydlæren vidner om, at Bornholmsk er en Dialekt med gammelt Præg. Denne Opfattelse styrkes, naar vi gaar over til

FORMLÆREN

Pladsen tillader kun, at der drages enkelte karakteristiske Momenter frem.

Navneordene falder som i Oldsproget i tre Køn. Ikke blot siger man *hajn* og *hon* om Ting, *månajn hajn titada ner idi væjllen ..., skudan hon vaggar på bruzenes sjö ...*; — men Ordene er i sig selv under deres Bøjning bestemte som henholdsvis Han-, Hun- og Intetkøn. Det ubestemte Kendeord har tre Former, Hank. *ejn* el. *ijn (horra)*, Hunk. *en (ko)*, Intetk. *et (huz);* saaledes ogsaa det efterhængte bestemte Kendeord, *-(i)jn, -(e)jn, -(e)d, horrijn, koen, huzed.*

I Rigsdansk er som bekendt Han- og Hunkøn faldet sammen i Fælleskøn; man bruger kun *han* og *hun* om Personer, ellers den, og Kendeordene har kun Formerne *(-)en* og *(-)et.* Det sidste gælder ogsaa Svensk. I største Delen af Skaane er ogsaa den grammatiske Forskel mellem Han- og Hunkøn opgivet, selv om det endnu er almindeligt at bruge *han* og *hun* om Dyr og Ting. De danske Ømaal har i en eller anden Form bevaret Forskellen.

For at blive ved Bornholmsk kunde man spørge: hvorfra ved man, at et givet Ord er Han-, henholdsvis Hunkøn? I nogle Tilfælde siger det sig selv, som *majn, konna, ko;* men hvorfor er *bælli* og *pibel* Hankøn *(piblijn,* dog *en pibel, piblijn e vâwsen),* og hvorfor er *soggen* (Sogn) og *fyr* Hunkøn, *trojll* og *rain* Intetkøn, afvigende fra Rigsdansk? Her-

til kan kun svares, at saadan er det, og de, der er fortrolige med Dialekten, tager ikke fejl, da Fordelingen af Ordene paa de tre Køn hører med til Maalets grammatiske System. Naar der nu, navnlig blandt unge Bornholmere i Byerne, raader Usikkerhed i Fornemmelsen af, om et Ord er Han- eller Hunkøn, beror det paa Nedbrydningen af Sprogsystemet ved Rigsdanskens Indflydelse; under Bøjning er Hankønsformen *-(i)jn* ved at fortrænges af *-(e)n, lyngen* for *lyngijn, bakkan* for *bakkajn.* Det er næppe den skaanske Tendens til Opgivelse af Forskellen, der her ytrer sig, da Ømaalene som nævnt endnu har den bevaret.

For enkelte Ords Vedkommende er der selv i gammelt Bornholmsk Vaklen i Kønsfornemmelsen, *kvæjll* og *nail* er baade Hankøn og Hunkøn. Geografiske Forskelle kan ogsaa gøre sig gældende, *borkj* (Birk) er Hunkøn paa Vestlandet, Hankøn paa Østlandet.

Et særligt Problem er Fremmedordene, der er indgaaet i Sproget i nyeste Tid sammen med moderne Opfindelser. Der har ofte været ført Diskussioner om, hvad Køn de skal være; man kan f. Eks. sige baade *ejn* og *en râdio.* Ordet *bil* er almindeligvis Hank. paa Nordlandet (Flert. *bila),* Hunk. paa Østlandet (Flert. *biler).*

Spørgsmaalet, hvad Køn et Navneord er, møder os igen ved Tillægsordene; disse har nemlig Kønsbøjning og skal rette sig efter det Navneord, de hører til. De fleste Tillægsord har i Ental en Hankønsform paa *-er,* Hunkønsform uden Endelse og Intetkønsform paa *-t, ejn dommer majn, hon e næt, et røt huz.* Nogle har Endelserne *-ijn, -en, -ed, ejn bollijn fijnner, en dâwen paia, dâwed öl;* saaledes bøjes ogsaa de stærke Udsagnsords Tillægsform, *hajn hadde fåd grödijn sloggijn, hon e ben me te gjijlled, kâred e sprokked.*

Ordet »gammel« har i Oldsproget *-ll* i Hankøn, hvortil paa Bornholmsk svarer Formen *gammajl,* men efter den almindelige Bøjning har man dannet *gammajler,* som ogsaa bruges. Hunkøn hedder *gammel,* men ogsaa yngre *gammal.* Intetkøn *gammalt.*

I bestemt Form, dvs. i Forbindelse med Kendeordet *dæjn,* findes *-a* i alle tre Køn Ental, *dæjn gamla majn, dæjn hâgalna hønnan* (den begærlige Høne, — Titel paa en *sansâga);* det samme gælder ubestemt Form Flertal, *fattia folk,* medens bestemt Form Flertal har *-e, di klåge mæjnnesken.*

Nogle Tillægsord er helt ubøjelige, *vijlla* (dygtig), *sløgse* (forslugen).

I Nutiden er Tillægsordenes Kønsbøjning i Opløsning, hvad der delvis hænger sammen med den svækkede Kønsfornemmelse ved Navneordene, saaledes at man hører Hunkønsformen brugt ved Hankønsord og omvendt; Tendensen gaar i Retning af at sløjfe Hankønsformen, *hajn e sjög* (eller *sy!!)* for *sjöger,* hvorved man nærmer sig Rigsdansk.

Kønsbøjningen inden for Adjektiverne er ellers et af de Træk, der bedst viser Bornholmskens gamle Præg. I Ømaal og Jysk er den opgivet som levende Form, og selv i gammelt Skaansk er den i Opløsning; i langt den største Del af Skaane er Hankøn og Hunkøn faldet sammen i ubestemt Form, saaledes at man nogle Steder bruger Grundformen (Hunkøn) alene, *en bling man, kvinga,* og andre Steder har overført Hankønsformen til ogsaa at gælde Hunkøn, *en graner tøs, hans mor va døer.*

Inden vi forlader Formlæren, skal Opmærksomheden henledes paa et ejendommeligt Ordstillingsfænomen, der nu er noget paa Retur; det er Anbringelsen af Tillægsmaaden i sammensatte Udsagnsled sidst i Sætningen, *nu va hon ræiti dronnijn blen* (nu var hun blevet en rigtig D.), *hajn hâr ente maied forsømt* (han har ikke forsømt meget), *folken e ad böjn resta* (... rejst til Byen), *sønnarna e rujnnen om i varden hawnada* (... havnet rundt om i Verden). En anden Type: *ded e hær, ded skal for sai gå* (... gaa for sig). Ordstillingen kan minde om Tysk, men har intet dermed at gøre, da den ogsaa har Sidestykker i andre danske Dialekter og og Gammeldansk.

ORDFORRAAD

Ved sproglige Undersøgelser af Dialekter har man altid Opmærksomheden henvendt paa den grammatiske og navnlig den lydlige og lydhistoriske Side, idet det er Forholdene her, der bestemmer Dialekten. De viser dels Sammenhængen med andre Maal og dels Særudviklingerne, dvs. de Punkter, hvorved den paagældende Dialekt adskiller sig fra de øvrige, og hvorved dens Grænser bestemmes. Saaledes er ogsaa Fremstillingen i det foregaaende lagt an.

Men der er endnu en Side ved et hvilket som helst Sprog, som ikke maa lades ude af Betragtning; det er Ordforraadet og Betydningslæren. I de hidtil foretagne Undersøgelser af danske Dialekter har disse Forhold i høj Grad været forsømt, hvad der kun delvis er berettiget ud fra den Tanke, at Ordbestanden og Betydningsændringerne i meget ringe Grad viser noget om Dialekternes Slægtskab, da Ord og Betydninger ofte er fælles for store sproglige Omraader og paa den anden Side i Modsætning til Lydbestand og Lydudviklinger kan laanes ved tilfældig Indflydelse fra ellers ubeslægtede Sprog.

Grundbestanden af det bornholmske Ordforraad er fælles med Ordstoffet i Dansk, Svensk og Norsk; hvis man ikke umiddelbart ser Ligheden, skyldes det i Regelen de forskellige Lydudviklinger, som ikke rammer enkelte Ord, men gaar igen i hele Ordstoffet under samme lydlige Betingelser. Saaledes er bornh. *niggel* samme Ord som da. *Nøgle*, hvad der ikke er umiddelbart gennemskueligt; et Mellemled er sv. *nyckel*.

Imidlertid er det en Kendsgerning, at Ordforraadet i Dansk, Svensk og Norsk med Dialekter ikke i sin Helhed er fælles; det skyldes, at de tre Sprog i Tidens Løb har optaget en Mængde Fremmedord og i forskellig Udstrækning ladet disse erstatte fællesnordiske Ord. Det gamle Ord *Vindu* er f. Eks. i Svensk afløst af det tyske Laaneord *fönster*. Hvor der har eksisteret flere hjemlige Udtryk for eet og samme Begreb, kan Sprogene ogsaa være gaaet forskellige Veje i at lade eet af disse Udtryk erstatte de andre eller omvendt lade en Betydning af et Ord brede sig paa Bekostning af andre Bibetydninger. Paa Bornholmsk er *bælli* egentlig et Kæleord (jf. nedenf.), der har taget Luven fra det fællesnordiske *Barn*, og Ordet *korn*, oprindelig »Korn i Almindelighed«, er kommet til at betyde specielt »Byg«, medens *sæ* har overtaget den almene Betydning; ligeledes betyder *fisk* specielt »Torsk« og har næsten fortrængt Ordet *torsk*. Udsagnsordet *syzla* har den særlige Betydning »røgte Kreaturerne«, paa Dansk blot »beskæftige sig«.

Dansk er et Sprog, der har optaget meget fremmed Ordstof. Hvad Bornholmsk angaar, kan det ikke undre os, at det staar paa et noget ældre Trin end Rigsmaalet ved at have meget hjemligt, nordisk Ordstof bevaret og i Betydningsudviklingerne viser en Del Paralleller til Svensk. Dr. Sven Clausen, det nordiske Maalstrævs Hovedmand, kunde sikkert finde udmærket Materiale til Supplering af sit nordiske Ordforraad gennem et Studium af Bornholmsk!

I det følgende skal der gives Eksempler paa en Række almindelige bornholmske Ord, der er ukendte i nuværende Rigsdansk, men kan paavises i Svensk, ældre Dansk eller Fællesnordisk. Der er Navneord som *âwsel* (Skulder), sv. *aksel; talrik* (Tallerken) sv. *tallrik; syp* (Snaps), sv. *sup. Et grân*, »en Smule«, svarer til sv. *gran;* det er ikke det eneste Ord, man har i Bornholmsk til at udtrykke dette Begreb. Man kan sige *et grøzzen, et grøzzena grân*, og endnu mindre: *et vassens grøzzena grân*. Udtrykket *en niva salt* betyder egentlig saa meget Salt, som man kan have mellem tre Fingerender klemt sammen; Ordet er beslægtet med *niva* (sv. *nypa),* »klemme med Fingrene«, og *nipa* (nippe, plukke).

Blandt Tillægsordene kan nævnes *harmse på* (vred paa), beslægtet med da. *Harme. Nagger* (vred), sv. *nagg; râger* (rank) sv. *rak*. Et Ord som *lemydier* (behændig) er egentlig *led-myg*, dvs. »smidig i Lemmerne«,

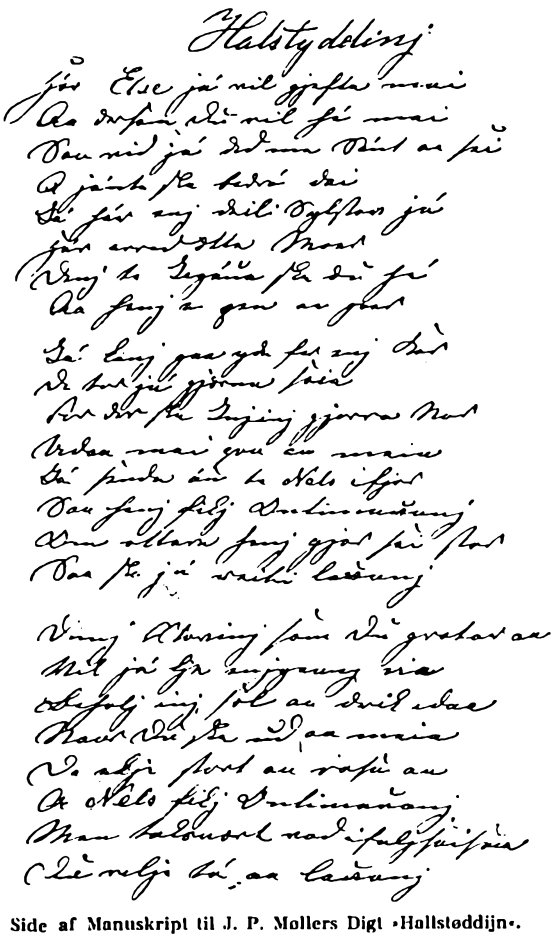

Side af Manuskript til J. P. Mollers Digt »Hallstøddijn«. ½ Str. — J. P. Møller (1818—93; Urmager, senere Bager i Allinge) var en af de første, der digtede og skrev paa Bornholmsk.

HALSTYDDINJ

Hør Else já vil gjefta mai
Aa dersom du vil há mai
Saa vid já ded me Sánt aa sai
A jánte ska bedrá dai
Já hár enj daili Sylstov já
Hár arrad ætte Moer
Denj te Jagáua ska du há
Aa hanj e pen og goer.

Já kanj gaa yda for enj kar
De tor já gjærna saia
For der ska Injinj gjorra Nar
Udaa mai paa aa maia
Já sende áu te Nels ifjor
Saa hanj fikj Ontimawanj
Om ottara hanj gjor sai stor
Saa ska já reiti lawanj.

Denj Stovinj som du grotar aa
Vil já kje enjgaang aia
Beholj inj sæl aa drik idaa
Naar du ska ud aa maia
De ekje stort aa rosa aa
A Nels fikj Ontimawanj
Men taksvært vad ifaljsaisaa
Du vilje tá aa lawanj.

HALVSTØDINGEN

Hør, Else, jeg vil gifte mig,
og dersom du vil have mig,
saa ved jeg det med sandt at sige,
at jeg ikke skal bedrage dig.
Jeg har en dejlig Sølvstob, jeg
har arvet efter Moder;
den skal du have til Fæstensgave,
og den er pæn og god.

Jeg kan gøre Nytte for en Mand,
det tør jeg gerne sige,
for der er ingen, der skal gøre Nar
af mig, naar jeg mejer;
jeg læssede ogsaa hos Niels i Fjor,
saa han fik ondt i Maven;
hvis oftere han gør sig stor,
saa skal jeg rigtig lave ham til.

— Den Stob, som du praler af,
vil jeg ikke engang eje;
behold den selv og drik deraf,
naar du skal ud og meje.
Det er ikke stort at rose sig af,
at Niels fik ondt i Maven;
men Tak værdt var det, i Fald
du vilde tage og kurere (»lave«) ham.

sv. *mjuk*. Et gammelt Ord er *haldan(t)* som Udtryk for, at noget er maadeligt, sjusket udført. Det er beslægtet med et forlængst tabt Udsagnsord *da*, »gøre« (jf. *Daad)*, og betyder altsaa egentlig »halvgjort«.

Udsagnsord som *høddra* (ryste, skælve) og *sjødda* (arbejde, bestille) kendes fra Svensk: *huttra, sköta.*

Et udmærket gammelt Udtryk er *ijåns* (sv. d. s.), der betyder »fornylig«, »for et Øjeblik siden«. Det kendes fra Gammeldansk og Fællesnordisk i Formen *(i)åðan(s)*, »før«.

I Aarhundredernes Løb er det oprindelige Ordforraad imidlertid ogsaa i Bornholmsk blevet suppleret med Fremmedord, laant navnlig fra (gennem) Svensk, Tysk og Rigsdansk.

Hvad svenske Ord i Bornholmsk angaar, kan det være svært at afgøre, om de er Laan fra nyere Tid, eller om deres Tilstedeværelse skyldes det givne Slægtskabsforhold mellem Sprogene. De ovenfor nævnte Gloser med Parallel i Svensk er saaledes afgjort ikke Laan, men hører til det gamle fælles Ordstof; men hvis man tager et Ord som *poik(e)* (Dreng, sv. *pojke)*, stiller Sagen sig noget anderledes. Paa Bornholm har man et Utal af Udtryk og Betegnelser for »Dreng«, men Ordet *poik(e)* kender jeg kun fra Kystbyerne og Fiskerlejer; der kan næppe være Tvivl om, at Ordet er kommet til Øen i nyere Tid med svenske Fiskere. Ordet er ikke oprindelig nordisk, men selv i Svensk et gammelt Laan fra Finsk!

Sverige er ikke det eneste Land, Bornholm fra gammel Tid har staaet i Forbindelse med; man maa ogsaa regne med Paavirkning fra Tyskland. Der findes i det danske Sprog overhovedet en Mængde nedertyske (plattyske) Laaneord fra Middelalderen, den Tid, da Hansestæderne blomstrede og gjorde deres Indflydelse gældende i Norden, politisk saavel som kulturelt. Disse Laaneord føles ikke mere som fremmede, det er f. Eks. *arbai, handel, kri, daili(er), aita, strais;* Forstavelserne *be-, for-*, Endelserne *-hed, -ska* m. fl. er alle af nedertysk Oprindelse. Disse Ord og Ordtyper findes over hele Danmark, de er blevet fællesdanske; men Bornholmsk har vist en Del flere nedertyske Laaneord, end der ellers kendes i Dansk, dels almindelige, dels specielle Gloser.

Almindelige Ord er f. Eks. *æven (*ty. *eben), bözer* (ty. *böse), krânker* (ty. *krank)*. Nogle Ord, der sikkert af de fleste Bornholmere føles som ægte, stammer afgjort fra Nedertysk, *amma* (ligne — ty. *ahmen*): *ded ammada dâ'nte nâd; bajle* (snart; forældet? — ty. *bald): ded lakkar bajle ad awtan; gaddelier* (passelig — nederty. *gadelik)*.

Et Ord som *æmmer, ømmer* (altid — ty. *immer;* ogsaa laant i Rigsdansk, men opgivet igen) er i den Grad gaaet ind i det bornholmske Ordstof, at det betydningsmæssigt er nøje afgrænset fra Synonymet *alti(d),* saaledes at *alti* i »*di gamles*« Sprog bruges om det, der konstant er Tilfældet, gælder til en-Tid, *jâ e alti swøltijn; dær e alti frøzzen jor for dâwena swin; ømmer* bruges derimod om, hvad der gentager sig, *når jâ lâwtar arter, bler jâ ømmer swøltijn.*

Et Eksempel paa en mere speciel Glose, laant fra Nedertysk, er *majnsa* (Sildegarn), altsaa et fiskeriteknisk Udtryk. Det har i Middelnedertysk Formen *manse.* At Ordet ogsaa findes i Nordsjællandsk (ved Øresund) kan give et Bidrag til Forstaaelsen af dets Opkomst. Den korte Tid, Bornholm stod direkte under Hansestædernes Overhøjhed, Lybækkertiden 1525—76 (Bind I, S. 133 ff), har rimeligvis kun betydet lidt sprogligt set; vigtigere i den Henseende har det Handelssamkvem været, som bestod hele Middelalderen igennem i Forbindelse med Sildefiskeriet i Østersøen omkring Bornholm og i Øresund, idet Hansestæderne havde Opkøbere paa Bornholm og Kysterne ved Øresund; tyske Fiskere søgte muligvis ogsaa herop. Det er sandsynligt, at mange flere tekniske Ord og Udtryk i Forbindelse med Fiskeriet er af nedertysk Oprindelse.

Men der er kommet Ord ind i Bornholmsk fra endnu fjernere Lande. Fra Haandværkersprog kender jeg Udtrykket *dæjn e dåbra*

(fin) som Laan fra Slavisk (russisk *dobruj* = god). Det let jargonagtige Ord, som ogsaa kendes fra andre Dialekter, kan være indført af Haandværkssvende, der har været paa Valsen i Udlandet, — eller af Søfolk?

En endnu længere Rejse har Ordet *âdak* foretaget; det betyder egentlig Sælhund, men har faaet den vage Betydning »Kalorius«: *dær fikj jâ âdakijn,* kan en Fisker sige, der haler en Fisk om Bord, som han har haft Mas med at fange. Ordet er det grønlandske Navn for »Sæl« og maa være kommet til Bornholm med Søfolk, der har fulgt med Sælfangerskibene til Ishavet.

I vor Tid strømmer det ind med Fremmedord i Bornholmsk gennem Rigsdansk; de bliver ofte forvanskede, *bakketæl* (Bagatel), *passener* (Passager), navnlig hvad Anbringelsen af Tryk angaar, *tombóla, motór, torpedóbaad.* Saadanne Ord tjener ogsaa til at udslette Dialektens Særpræg, men kan vanskeligt undværes i en Tid, da Bornholm ikke mere er en afsidesliggende Ø, men har Forbindelse udadtil med det øvrige Danmark. Ordene er ogsaa fremmede i Rigsdansk, hvorfor samme Betragtning kan gælde dette Sprog!

Det kan være praktisk at tage et enkelt Begrebsomraade op til Behandling og se, hvilke Ord Bornholmsken besidder inden for dette, hvordan det er opdelt, hvilke Betydningsudviklinger der foreligger, og hvilke Midler man har til at danne nye Ord af det forhaandenværende Materiale. Vi vælger Omraadet »Personbetegnelser«, der viser mange interessante Træk.

Det gamle nordiske Ord *Barn* er ikke almindeligt paa Bornholm uden for Sammensætninger som *barnafâr, barnafødder;* det er afløst af *bælli, bæll,* som oprindelig har været et af de Kælenavne, Sprog er saa rige paa, hvor Talen er om Smaafolk. Ordet er det samme som *bæll* (Bælg) i Betydningen 1) Skind, 2) Frugthylster *(artebæll),* 3) Mave, Bug. Kæleordet er vel afledt af den sidste Betydning, refererende sig til den for Smaabørn karakteristiske Topmave.

Man har ofte Brug for at skelne mellem Kønnene og benytter da Betegnelserne *horra* og *pibel.* Det gamle Ord *dræjnn* er trængt tilbage til den specielle Betydning »Tjenestekarl« *(halldræjnn, hâvdræjnn)* ganske svarende til Udviklingen i Skaansk og Svensk. Oprindelsen til Ordet *horra* er dunkel; det kendes i Skaansk i samme Betydning med Formen *here* og er rimeligvis det samme Ord som da. *Hyrde. Horra* er ikke begrænset til at bruges om Barnet; ældre omtaler og tiltaler unge Mænd helt op i 20 Aars Alderen med det, *ejn nætter horra* (et pænt ungt Menneske).

Ordet *paia* (da. *Pige,* sv. *pika;* oprindelig som *poik(e)* laant fra Finsk) har svarende til *dræjnn* oftest den specielle Betydning »Tjenestepige«, selv om det ogsaa kan bruges i Almindelighed om den konfirmerede Pige. Det gængse Ord *pibel* er sammensat af *paia* og *bæll,* svarer altsaa i Dannelsesmaaden til da. *Pigebarn;* men at denne Oprindelse er glemt, viser en Sammensætning som *piblabælli,* der faktisk er dobbel Konfekt. *Pibel* bruges ikke blot om Barnet, men ogsaa om den voksne unge Pige, *dær e monga nætta pibla te.*

For voksne har man Ordene *kar, majn, majnfolk* og *kvijnnfolk, konna.* Disse dækker hver for sig sit afgrænsede Betydningsfelt. *Kar* (der ikke betyder »Karl« som paa Rigsdansk uden i Sammensætningen *gårskar)* er den neutrale Betegnelse for en Mandsperson, *dær står to kara på væjn å snakka.* Denne Grundbetydning kan være varieret; *kar* bruges saaledes, naar man tænker paa 1) Mandens Ydre, *ejn stor å för kar; ejn stråger kar,* 2) de særlig mandige Egenskaber, *ded ska jâ varra kar for;* ironisk: *ded e ejn fârlier kar* (en Pokkers Karl), 3) Manden som Arbejder, *ded e ejn dyktier kar,* 4) Manden som Kønsvæsen, *hajn e ejn hal unger kar inu* (— kan altsaa naa at blive gift endnu), *løvva me kara* (om Kvinde: rende med Mandfolk).

Majn er en Glose, der ligger i et højere Plan end *kar, dæjn anra dâjn va dær enbâr*

majna (»Herrer«), og bruges bl. a., naar man ser paa Manden som Samfundsmedlem, *ejn stor majn* siges om en, der indtager en fremtrædende Stilling, *ejn sjikkelier majn* om den lovlydige Borger. Endvidere bruges *majn* om den gifte, *hon hâr fåd ejn galanter majn* (en stræbsom Familiefader; — ved *galanter kar* tænkes paa den flittige Arbejder), *majn e inte jemma* (— Herren i Huset). Baade *kar* og *majn* maa oversættes »Mand«.

Betydningen af Ordet *majnfolk* er sværere at afgrænse; det bruges f. Eks. ved Modstilling som i Sætningen: *Majnfolken sodd for sai å kvijnnfolken for sai i kjærkan. Hvor hâr du dina majnfolk hænna i dâ, Stina?* om Husets mandlige Medlemmer; her gik det ikke an at sige *kara. Majnfolk* kan ikke oversættes »Mandfolk«, hvilket Begreb ligger i *kar* 2).

Kvijnnfolk svarer i Betydning omtrent til *kar* og *majnfolk, konna* til *majn,* delvis ogsaa *kar;* de dækker henholdsvis da. »Kvinde« og »Kone«. *Kvijnnfolk* har ikke den nedsættende Klang, som *Kvindfolk* har paa Rigsdansk, medens *kvijnna,* der oprindelig kun er en Bøjningsform af *konna,* næsten ikke bruges i Bornholmsk. Noget nedsættende, men dog ret almindeligt i daglig Tale er *kjælijn* i Stedet for *kvijnnfolk* og *konna: en styggj kjælijn; kjælijnen sâ* (— Konen sagde). *Damma,* »Dame«, er nyere Laan, bruges vist kun let ironisk eller spøgende, *en fin damma* (— Frue).

Som Fællesbetegnelse for Personer af Han- og Hunkøn har man *mæjnneske,* der ogsaa specielt bruges om Kvinde (modsat Forholdet i Rigsdansk), *et nætt mæjnneske* (en køn Kone eller Pige).

Paa Grundlag af det Materiale af »Grundord«, hvis Betydningsfelter er søgt afgrænset i det foregaaende, kan man danne et Utal af Sammensætninger for at faa yderligere Nuancer frem. Saaledes bruges Sammensætninger af ovenstaaende Ord for at betegne den paagældendes Beskæftigelse, *vâwtehorra* (Vogterdreng), *læzepibel* (Pige, der gaar til Præst), *arbaiskar* (Arbejdsmand), *tokonna* (Vaskerkone; forældet?); — eller Art, *horrabælli, piblabælli* (Drenge-, Pigebarn); *en gårapibel, ejn gårakar* bruges henholdsvis om en Kvinde og en Mand, der er Arving til en Gaard.

Sammensætningens første Led kan sige noget om vedkommende Persons Udseende, Optræden og Egenskaber, ikke altid ubetinget rosende, *ejn gnæjllebælli* er et Barn, der piber og altid er utilfreds, *ejn kjâwlamajn* kaldes spottende voksne og Drenge, hvis man synes, en Kjole passede bedre til dem end Mandfolketøj. *Ejnståskar* er anerkendende, en smuk velvoksen Fyr; med stigende ironisk Klang bruges *ejn karakar* (en Pokkers Karl), *karagårskar* og *karakar frå karagårijn* (en allerhelvedes Karl).

Imidlertid er Sprogets Muligheder langt fra udtømt med ovennævnte Ord. Der findes en Mængde Synonymer til »Grundordene«, tilhørende forskellige Stillag og med en eller anden Særbetydning; som Regel ligger der en eller anden billedlig Forestilling bag. Der er Ord som *poik, gut* om en Dreng; *ejn syrk* er en Dreng paa 9—10 Aar (sv. *sork* betyder Muldvarp), *støddijn* en Dreng paa ca. 18 (til et gammelt Ord *støt, stunt* = kort?); for tilsvarende Alderstrin bruges om Piger henholdsvis *skjælta* og *stabba* (egl. et Træ, der staar paa Roden med afhuggede Grene); *grebba* er synonymt med *pibel* (samme Ord er almindeligt i Skaane), — *grøbba* er specielt Tjenestepige, *snerta* (sv. *snärta* betyder »skynde sig af Sted«) en slank, opløben Pige. Hertil kommer Sammensætningerne: *horrasyrk, piblaskjælta; horra-, hallstøddijn, pibla-, hallstabba* (Dreng, Pige paa 14—15 Aar), *piblasnerta* m. fl.

De mange Sammensætninger og billedlige Udtryk er Resultatet af en hos Bornholmere dybt indgroet Trang til at give Ting og navnlig Mennesker hver sin særlige Betegnelse, der træffende kan karakterisere vedkommendes Ydre og Egenskaber. Her er en lille Buket: *ejn hyjnslepiva, klyjnkjepiva, grynklepiva* er Betegnelse for en Person, lille Barn, der klynker; *ejn hvinepiva* er en Skrighals.

Til Navneordene *bøgg, blæra, knul* (Knude), *kjyla* (Bolle) er dannet: *blærbøgg* (tyk, forædt Dreng; — *blæra,* fylde i sig), *bøggsula* om en Pige; *horrablæra, horraknul* (lille, tyk Dreng), *bællakjyla* (lille, tykt Barn), *piblakjyla, piblatrisa. Ejn knort, (horra)knadrijn* er en undersætsig Fyr; hermed er vi saa smaat ovre i de mildere Skældsord; til disse hører videre *skryna,* egl. Træstub, men brugt billedligt om en tyk Kvinde. *Stommene* er et Skelet, Stillads; bruges i Skældsord alene eller i Sammensætning som *karastommene, piblastommene; ejn karabløddert* er en stor, klodset Mand, *et karaskråw* et sølle Mandfolk.

Ved Dannelsen af Betegnelser for Mands- og navnlig Kvindepersoner er det særlig Udsagnsordene, der maa holde for; et Udsagnsord betegner altid en Handling og er derfor velegnet til at karakterisere et Menneskes Optræden. Folkeviddet har her boltret sig hæmningsløst; Dannelsesformen er den simplest mulige: en Navnemaade kan uden videre fungere som Navneord i Hunkøn; Stammen alene eller med Afledningsendelsen *-es* betegner et Hankønsvæsen.

Til *dalka* (gaa slingrende) er dannet *en dalka, ejn dalkes* (henholdsvis Kvinde og Mand, der gaar paa den angivne Maade; *-es* er muligvis en Svækkelsesform af Ordet *hâz* (Hase), der ogsaa bruges til at danne Personbetegnelser, jfr. *dalkehâz = dalkes). En rujlta* er en Kvinde, der vralter; *rujltes* bruges om en Mand. *En dujnsa, gompa* er en, der træder tungt; *hampan* humper, *slæwsan* slæber, *sjæskan* sjokker. En Kvinde, der fjaser og er forfløjen, kan kaldes en *raspa, foita, floita* eller *vispa* og med Sammensætninger: *piblaraspa, galnef(l)oita.*

Et dross er en Mand, der *drossar,* er senfærdig og dorsk; Kvinden bliver en *drossla.* Manden kan ogsaa være *et snæwl, ejn dræws, drabb, drabbes* eller *drabbhâz,* ogsaa *ejn sagges;* Kvinden er en *dræwsa, drabba, sagga. Ejn (et) haws, en hawsa,* eller *sjaws, sjawsa* er en Person, der vaaser; *ejn ântes, ânta* er en Nar *(ânta,* skabe sig).

En snakkesalig Kvinde hedder en *knæwra, knadra, tadra, balra, skalra, snadra;* hvis hun ogsaa løber med Sladder er hun *en sladra, smæjlla.* Da Snakkelysten er en Egenskab, der fra gammel Tid (med Urette?) tillægges Kvinden, har man ikke tilsvarende Udtryk for Mandspersoner. Eller skyldes det, at det særlig er Mændene, der har været aktive ved Dannelsen af disse Ord og beskedent forbigaaet sig selv? Det kunde tyde paa det, naar vi ser følgende Betegnelser for vrede Kvinder, som skælder ud; jeg kender ikke nogen tilsvarende Hankønsform, selv om Mænd ogsaa kan blive vrede, men de lader maaske i saa Fald snarere Kendsgerningerne end Ordene tale: *en bjæla* (egl. om en bjæffende Hund), *snabba, ægla.* En arrig Kælling kan ogsaa kaldes *en gnidda* (egl. om en Hest, der lægger sig i Selen) og *en skrusa.*

Ejn saggara (jf. *sagges* ovenfor), *brâgara* (en Kæmpekarl, — til *brâga*), *futara* (*futes, fut* — Vissenpind; Udsagnsord?); *lødrijn* (Person, der *lødrar,* ingen Vegne kommer), *balrijn, horrabalrijn* (til *balra,* larme) er Eksempler paa Hankønsformer af en anden Afledningstype end *-es.*

Hvis man tror, Forraadet hermed er udtømt, tager man fejl; der findes et Utal af tilsvarende Benævnelser, og hvad mere er: Sproget er paa Orddannelsens Omraade levende og stadig i Funktion; der er næsten ikke Grænser for, hvilke Sammensætninger der kan dannes, og Afledningsendelserne *-es, -ijn, -ara* staar altid til Raadighed, hvis man vil danne et Navneord af et Udsagnsord; jeg kender ikke Ordet *pives,* men det er udmærket muligt som Afledning til *piva.*

De ovenfor givne Eksempler paa Personbetegnelser falder alle inden for Apellativernes Kreds, dvs. de er Fællesnavne; man kalder et Menneske saaledes i en given Situation, men i det Øjeblik et af Udtrykkene knyttes fast til en Person med den paagældende Egenskab, gaar det over til at blive et Øgenavn, altsaa et Proprium, Egennavn, *Karna Balra, Bojll Futa, Lina Foita, Jörn Sjæsk.* Dette er ganske vist kun een af de Veje, ad

hvilke et (Øge)navn opstaar; *Sworta Lawris, Sjæggja Lotta* kaldtes saaledes med Henblik paa en Ejendommelighed ved deres Udseende; *Kortenlångigjn* havde sit Navn, fordi han haltede, det ene Ben var kortere end det andet! Der kan ogsaa hentydes til en eller anden glemt Historie, *öltappijn, Pær Ost,* Mange nu agtede Familienavne er oprindelig Øgenavne.

Det vil føre for vidt at komme ind paa bornholmsk Navneskik i Enkeltheder; men der skal gøres opmærksom paa det mærkelige Forhold, at Navne paa Bornholmsk kan bøjes i Bestemthed, baade Øgenavne (se Eksemplerne ovenfor) og officielle Navne, *dær bode ejn Holm i Kannikagjåred* (en Mand ved Navn H.), *dætta e Koffedens garn* (— Fisker Kofods Garn), *dæjnna Jensenijn va ejn dyktier kar.*

Der har i det foregaaende ofte været Tale om den Forvanskning af Bornholmskens Sprogsystem, der i lang Tid har kunnet spores; men paa den anden Side er det blevet paavist, at ikke alle Forandringer kan kaldes Nedbrydning; personlig tror jeg ikke, Dialektens Undergang er saa nær forestaaende. Videnskaben arbejder paa Bevarelsen af Sproget ved at samle Ord til den nye bornholmske Ordbog, der er under — langsom — Udarbejdelse, og ved at undersøge og tolke lydlige og grammatiske Fænomener; nogle af de Resultater, man er naaet til ad den Vej, er udnyttet i nærværende Fremstilling.

Men Bornholmsk skal jo ikke være nogen Museumsgenstand, og derfor er det Arbejde, der af Bornholmerne selv gøres for at bevare Dialekten levende, nok saa værdifuldt. Jo mere Sproget trænges, desto stærkere bliver Modstanden; i en Tid, hvis Løsen er Ensretning, føler man Trang til at hævde sit Særpræg, og hvor Bornholmere mødes uden for deres Ø, slaar de over og taler Bornholmsk; det er Modersmaalet, der knytter dem sammen som Udtryk for hele den bornholmske Hjemstavnskultur. Hjemme paa Øen gøres der et stort Arbejde af Maalstrævsbevægelsen, og Dagbladene giver altid beredvilligt Plads for sproglige Diskussioner. Man maa blot passe paa ikke i for høj Grad at lægge Sproget i Lænker og skrue Udviklingen tilbage, men huske paa, at det hører med til Dialekternes Væsen stadig at være i Udvikling; Forældre bør se mildt paa, at Børnene ikke taler ganske som de selv, og huske paa, at selv taler de ikke, som deres Forældre og Bedsteforældre gjorde. Saalænge der overhovedet er Mennesker, der føler sig som Bornholmere, vil Dialekten bestaa, og det sidste, der forsvinder, er det karakteristiske, bløde bornholmske Tonefald.

LITTERATUR:

Johs. Brøndum-Nielsen: Dialekter og Dialektforskning + Tillæg. 1927, 1932.

J. C. S. Espersen: Bornholmsk Ordbog med Indledning, Lydlære af Vilh. Thomsen, Bøjningslære af Ludv. Wimmer. 1908.

I. Ingers: Studier över det sydvästskånska dialektområdet. 1939.

H. A. Koefoed: Palatalerne i Bornholmsk. Utrykt.

P. Møller: Det bornholmske Sprog. 1918.

Ellen Noack: Bornholmskens Stilling blandt de nordiske Sprog. Bornholmske Samlinger. XXI. 1932.

J. D. Prince: The danish dialect of Bornholm. Proceedings of The American Philosophical Society. 1924.

An. Rohmann: Det bornholmske Sprog. Bornholmske Samlinger. XIX. 1928.

Endvidere mange Artikler i Tidsskriftet Danske Folkemaal. 1927 ff.

Som en Samling Tekster (med Oversættelse), der paa fremragende Maade rammer den bornholmske Sprogtone, kan fremhæves J. P. Kuhre: Borrinjholmska Sansäger i Serien Danmarks Folkeminder. 1938.

DE BORNHOLMSKE HAVNE

AF CIVILINGENIØR C. MILNER, RØNNE

Det var kun yderst smaa og faa Havne, der ved forrige Aarhundredes Begyndelse fandtes her som iøvrigt overalt i vort Land. Havne i vor Tids Forstand fandtes i Virkeligheden ikke her paa Øen; der var rammet en skrøbelig Pælebro ud fra Strandkanten hist og stablet nogle Sten op langs Klippesiderne som en Slags Brygge her, men som Havneanlæg betragtet var alt saa primitivt og mangelfuldt, at man ikke i egentlig Forstand kunde tale om Havne. Kun i Rønne var der anlagt en lille beskeden Havn med 6—7 Fods Vanddybde i Læ af de beskyttende Rev udenfor, og der var ogsaa ved Nexø Tilløb til en Havn, som i 1791 var blevet anlagt af Befolkningen ved Sammenskud og under Bistand af Bønderne ved Ydelse af fri Kørsel, men det hele var saa smaat, at det kun kunde tjene til Læ for de smaa Fiskerbaade, der forhen blev trukket paa Land her. Og saaledes var det overalt. Ingen af de øvrige Østkysthavne havde endnu set Dagens Lys, og den første spæde Begyndelse til en virkelig Havn ved Hasle paa Øens Vestkyst blev ogsaa gjort omkring Aar 1800.

De bornholmske Havne, som vi kender dem i Dag, er saaledes alle opstaaet i det nittende Aarhundrede og videre udbygget og udvidet i det tyvende, men dette betyder naturligvis ikke, at Bornholm før denne Tid var afskaaret fra Omverdenen. Tværtimod var der efter Forholdene endog livlig Søfart paa Bornholm, men Fartøjerne var blot henvist til at søge de naturlige Landingspladser, der forefandtes langs Kysterne, i Indskæringer og Bugter og i Læ af Klipper og undersøiske Rev. Allerede Bornholms tidligste Befolkning har utvivlsomt forstaaet at drage Nytte af ganske særligt Østkystens utallige Naturhavne, der var velegnede til deres smaa Baade, men selv om disse Naturhavne i Tidernes Løb var blevet mere eller mindre forbedrede af Menneskehaand, var der altsaa endnu for indtil 150 Aar siden bortset fra den daværende lille Rønne Havn ingen egentlige Havne Øen rundt.

Men med det 19. Aarhundrede tog til Gengæld ogsaa Arbejdet hermed Fart, og i Dag tæller de bornholmske Havneanlæg ialt 7 efter Forholdene gode Trafikhavne samt 13 Fiskerhavne, ialt 20 egentlige Havneanlæg. Det er mange paa den kun ca. 150 km lange Kyststrækning, som Øen frembyder. Nogle mener for mange, men den, der er kendt med bornholmske Forhold og ganske særligt med Vilkaarene for Udøvelsen af det bornholmske Fiskeri, ved, at ingen af dem i Virkeligheden kan undværes. Det er jo særlig Fiskerhavnene, der tæller, og jeg skal senere komme ind paa den overordentlige samfundsmæssige Betydning, disse i de forløbne Aar har haft og stadig har.

Bornholm, hvis Indbyggerantal som bekendt er ca. 47,000, er 587 km² stor.

Vestkysten fra lidt Nord for Hasle til Rønne og videre omtrent til Nexø ligner meget det øvrige Danmarks Kyster med Ler og Sandklitter, og Vilkaarene for at bygge gode og rummelige Havne her er ret gode. Der er kun ca. 150 km til Sjælland og Møen i

Figur 1. Arnager Havn.

Vest og en ret flad Kyst, som Bølgerne kan »løbe af paa«. Blandt andet derfor bliver Bølgerne ikke saa kraftige, at de frembyder nogen særlig Vanskelighed for Havnebyggeriet. Fra Rønne og Nord paa er der ingen Materialvandring af Betydning langs Kysten, hvorfor Forholdene her er særlig gunstige for Havneanlæg, medens Materialvandring langs Kysten fra Rønne mod Nexø foregaar i betydelig Grad i Hovedsagen i sydøstlig Retning. Ved Anlæg af Havne paa denne Kyst har det derfor været nødvendigt at iagttage særlige Forholdsregler til Imødegaaelse heraf, hvilket førte den i forrige Aarhundrede her paa Øen virkende Havneingeniør H. Zahrtmann ind paa Anvendelsen af det saakaldte Øhavns Princip. Zahrtmann var den første, der her i Landet som andet Steds byggede Øhavne (Arnager og Snogebæk Havne, begge anlagt i 80'erne), og det Held, der fulgte disse mindre Havneanlæg, medførte en aarelang Diskussion mellem Vandbygningsteknikere om Hensigtsmæssigheden af at anvende Princippet ved større Anlæg, saasom Hirtshals, Anholt, Skagen o. fl. Disse større Anlæg blev dog ikke udført som Øhavne, medens det lykkedes Zahrtmann at faa gennemført et Havneanlæg ved Hundested efter dette Princip.

Bornholmske Havneproblemer naaede saaledes allerede paa det daværende Tidspunkt at skabe Interesse viden om.

Paa Nordvestkysten er der fast Klippebund, men Bølgerne er stadig forholdsvis smaa, bl. a. paa Grund af den ret korte Afstand til Sverige (kun ca. 40 km paa det smalleste). Men anderledes stiller det sig for Østkysten, der ogsaa bestaar af Klippe, og hvor Bølgerne ganske særligt paa den Del af Kysten, der vender mod Nordøst, kan blive overordentlig voldsomme. Her har Bølgerne 600—700 km at løbe sig store paa, og der er

tilmed dybt Vand, som strækker sig tæt ind under Kysten fra Hammeren i Nord til Nexø i Syd. Mindre end en halv Kilometer fra Kysten finder man saaledes ved Svanekepynten Vanddybder paa 40 m og derover, og 20 m Vanddybde kan undertiden træffes i mindre end 100 m Afstand fra Kysten. Det er naturligvis kun muligt for en Klippekyst at bestaa paa Steder som her, hvor Havets Paavirkning kan være endda særdeles betydelig. Og ligeledes stiller saadanne Naturforhold de største Krav til Havnene, der kun kan udføres af solidt sammenmurede Granitblokke, intimt forbundet med Underbundens Klippegrund.

Større Havne kan kun med største Bekostning anlægges her, og da der til Stadighed kun har været begrænsede Pengemidler til Raadighed for Havnebyggeriet, er det kun mindre Havne, fortrinsvis Fiskerhavne, vi finder paa Østkysten. Ganske vist ligger ogsaa her de fire Trafikhavne Allinge, Gudhjem, Svaneke og Nexø, men de tre første af disse, der ligger paa den mest udsatte Del af Kysten, er kun beskedne i Størrelse. Derimod er Nexø Havn, der næst efter Rønne Havn er Øens største, efter Forholdene ret rummelig, og da tillige denne ligger i Læ af Kysten indtil Svaneke for de værste Storme fra Nordøst, frembyder denne Havn langt oftere Mulighed for Besejling end de øvrige østbornholmske Havne.

Paa Grund af de høje Bølger, der saaledes kan forekomme helt ind til den østbornholmske Klippekyst, har man her overalt anlagt Havnene i Bugter og Indskæringer, altsaa paa de fra Naturens Side mest hensigtsmæssige Steder, for derved bedst muligt at hindre Bølgebevægelsen i at forplante sig ind i Bassinerne, der er anlagt forskudt for hinanden, saaledes at »Roen« i alt Fald i de inderste Bassiner skulde kunne blive nogenlunde taalelig.

Paa Fig. 2 ses Allinge Havn, Byen og Kysten. Man ser tydeligt, hvorledes Havnen er anlagt i Læ af de fremspringende Pynter og faar i det hele et ret godt Indtryk af de Vanskeligheder, alt Havnebyggeri paa denne utilgængelige og forrevne Klippekyst kan føre med sig. Billedet er taget en Sommerdag med høj Luft og stille Vand, og alt er venligt og mildt, men helt anderledes dystert kan Vinterdagene forme sig, naar Stormen sætter ind fra Nordøst og gør Kysten og Havnene til een sydende Heksekedel. Paa saadanne Dage skal Havneværkerne vise, hvad de duer til, men Havets Kræfter er saa vældige, at selv solidt forankrede og paa bedste Maade udførte Anlæg trods alle Beregninger kan bryde sammen.

Figur 2. Allinge Havn (fot. 1935).

Uanset de ovenfor nævnte Bestræbelser for at dække Havnene bedst muligt, har det ved de fire forannævnte Trafikhavne været nødvendigt at beskytte de indre Havnebassiner, hvortil Skibene i Overfaldsvejr alle maa forhales, med særlige Anlæg, Stemmeporte eller Skydeporte, der lukkes, naar Storm og Sø

Figur 3. Svaneke Havn (Fot. 1935)

gør dette nødvendigt. Gudhjem Havn blev for sit Vedkommende sidst forsynet hermed, og før dette skete, var det ikke ualmindeligt, at Skibene selv i de inderste Bassiner kunde forlise eller endog blive kastet paa Land.

Ved Svaneke Havn staar Bølgerne under Efteraarsstorme ofte saa kraftigt mod de yderste Havnemoler, at de som en samlet blaa Sø vælter sig indtil 10 m over Havfladen, medens Skum og Sprøjt gaar langt højere og spredes over betydelige Dele af Byen. Vandstanden kan under saadanne Storme stige indtil 1¾ m over daglig Vande (Stormflod), og Havneværkerne maa da ofte give op for Søens vældige Pres. Vi kender fra vor Tid bedst Stormflodsskaderne fra 1872, 1904 og 1912 af Omtale. Mangen Sømand satte Livet til paa Havet, og Havneværker og Havdiger led Skade over det ganske Land. Saaledes ogsaa paa Bornholm, hvor saa godt som samtlige Havne led større eller mindre Skade i hvert af disse Aar. Men Staten traadte da hjælpende til og ydede beredvilligt Haandsrækning til den af Naturmagterne saa haardt ramte Fiskerbefolkning, bl. a. ved rundhaandet at bidrage til Havnenes Istandsættelse eller Genopbygning. Ogsaa i 1921 var der Stormflod i danske Farvande, men for Bornholms Vedkommende formede denne sig saaledes, at Havneværkerne ikke led nævneværdig Skade.

Vandstandsvariationer som Følge af Tidevandet, der som bekendt beror paa Maanens Tiltrækningskraft, og hvis Styrke veksler periodisk med Maanens Faser, er derimod ikke mærkbare i Farvandet omkring Bornholm som iøvrigt praktisk taget i hele Østersøbækkenet. Videnskabsmændene siger, at Aarsagen hertil er, at der paa Grund af Østersøens særlige Form dannes en Slags Resonans, som ophæver de Tidevandsfænomener, vi kender bl. a. fra de øvrige danske Farvande og ganske særligt fra Jyllands Vestkyst. De daglige Vandstandsvariationer ved Bornholm er som Følge heraf ret begrænsede og indskrænker sig som Regel til nogle faa Centimeter. Særlige meteorologiske Forhold (langvarige Perioder med vestlige Vinde) kan dog medføre indtil ½—¾ m lavere Vandstand end normalt, og østlige Vinde indtil ca. ¾ m, undtagelsesvis indtil 1¾ m Højvande (Stormflod). Kajers og Molers Højde er som Følge af de saaledes beskrevne Vandstandsforhold sædvanlig fra ca. 1½ til ca. 2¼ m over daglig Vande ved samtlige bornholmske Havneanlæg.

Øens største Havn er som nævnt Rønne Havn. Den er bygget i Læ af de af Naturen anlagte nordre og søndre Rev, og de første autentiske Kort over Rønne Havn stammer fra ca. 1660'erne, eller fra Kong Frederik den 3. og Printzenskjolds Dage. Det var naturligvis kun en yderst beskeden Begyndelse til et Havneanlæg, der blev gjort da, og det var Anlæg, som ikke kan sammenlignes med, hvad vi nutildags forbinder med Forestillingen om en Havn. Men i de siden forløbne Aarhundreder er Havnen stadig udvidet og udbygget, saaledes at vi i vor Tid kan glæde os over de særdeles smukke og værdifulde Anlæg, som Rønne Havn nu frembyder.

Omkring Aar 1750 bestod Havnen kun af

Borgmester Niels Nielsen.

Professor J. Munch-Petersen.

et enkelt lille Bassin med den flade Strand inderst inde, dækket af en brøstfældig Stenmole (Fig. 4).

Halvtreds Aar senere, altsaa ved 1800-Aarsskiftet, var den allerede blevet en Del større, som Fig. 5 viser, og Udviklingen gaar nu Slag i Slag, indtil vi i 1920 finder den velbyggede og efter Forholdene rummelige Havn, som Fig. 6 viser. Paa dette Billede er tillige indlagt Havnen, som den saa ud i Aar 1818, og hvoraf det ses, at det daværende hele Havneanlæg kun udgjorde en mindre Del af 1920-Havnens østre Bassin.

Men uanset de betydelige Udvidelser, der stadig havde fundet Sted, var Albuerummet alligevel for snævert, og Havneudvalget anmodede derfor Vandbygningsingeniøren, den senere Professor i Vandbygningsfagene ved Den polytekniske Læreanstalt, Jon Munch-Petersen, om at udarbejde Forslag til Havnens yderligere Udvidelse, og det blev i de nu følgende Aar ganske særligt to Mænd, Borgmester Niels Nielsen som Formand for Havneudvalget og Professor Munch-Petersen som projekterende Ingeniør, der prægede Havnens videre Udvikling.

Professor Munch-Petersen udarbejdede og Byraadet vedtog Planen for Rønne Havns Udbygning mod Syd. Sydhavnens Konturer blev lagt fast, Bølgebryderne paa Nordre Rev og Trindelen blev bygget (den paa Søndre Rev blev allerede opført i 1890'erne). Indsejlingen til Havnen blev uddybet til 9 m udenfor Molerne og til 8½ m i Forhavnen.

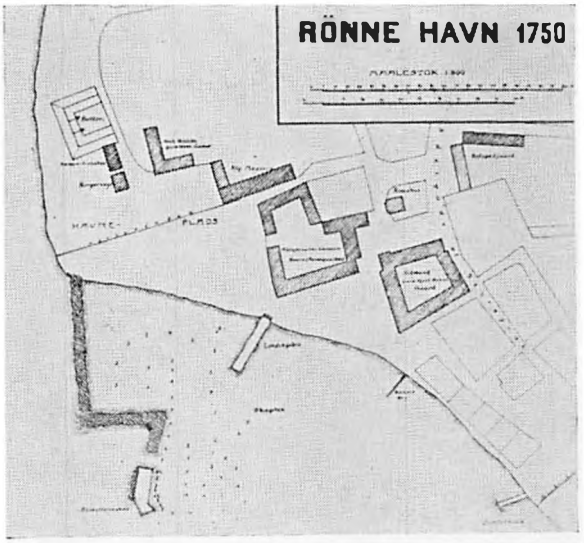

Figur 4.

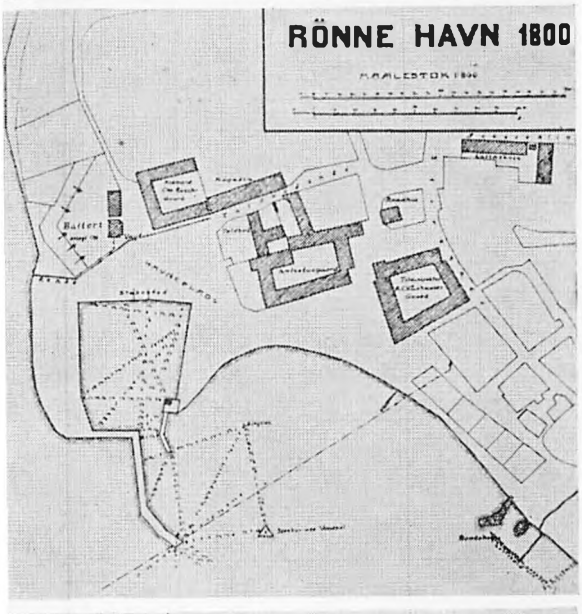

Figur 5.

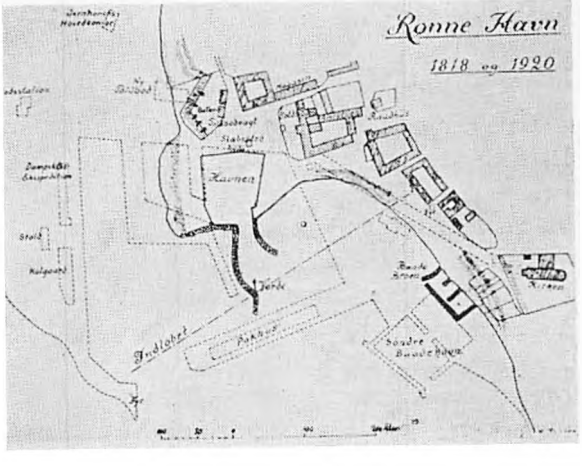

Figur 6.

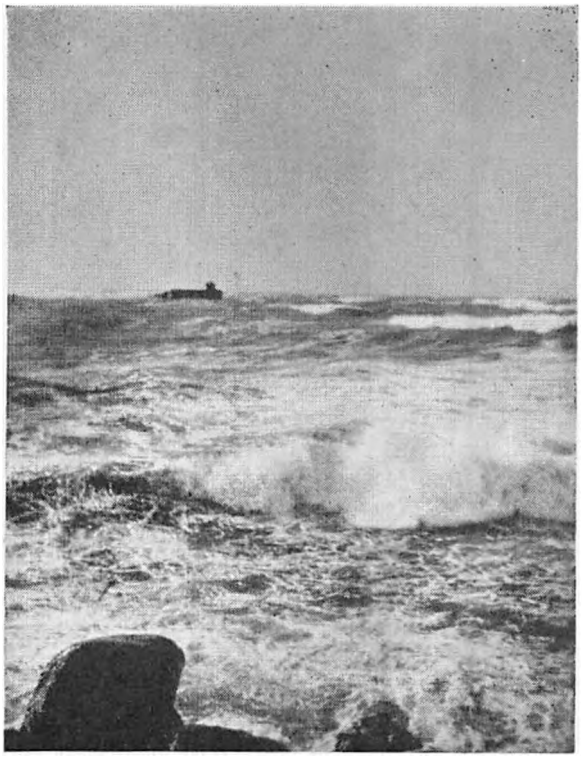

Figur 7.

Den store elektriske Kulkran paa vestre Kaj blev bygget og et Radiopejlefyr og et Taagesignalanlæg (Sirene) paa den yderste Bølgebryder erstattede den gamle Kanon, der tidligere havde varskoet Skibene i taaget og regntykt Vejr.

Tidligere havde man følt sig frem og lappet lidt hist og forbedret her, men nu skulde den store Havn, som man var paa det rene med, at Rønne og Bornholm havde Brug for, lægges fast i Princippet, saa Eftertiden kunde bygge videre og fuldende den.

Det var en svær Søgang (Fig. 7), der før Bølgebryderanlæggets Fuldførelse kunde staa helt ind til Havnemundingen, men herefter vil Havnebugten være saa vel dækket, at vore værdifulde Rutebaade nu trygt kan begive sig til og fra Havnen, omtrent hvordan Vejret end er, ligesom der i den rummelige Havn er god Plads ikke alene til de store oversøiske Dampere eller Dieselmotorskibe, men ogsaa til den betydelige Fiskerflaade (Fig. 10), der driver Fiskeri med Rønne Havn som Basis.

Kaj- og Molekonstruktionerne er for Vestkysthavnenes Vedkommende væsentlig forskellige fra dem, der maa anvendes ved Østkystens Klippehavne, men fælles for begge er, at Tømmer kan anvendes ubeskyttet paa Grund af, at de Skadedyr (Pæleorm og Pælekrebs), der optræder i alle øvrige danske Farvande, som Følge af Østersøens mindre Saltholdighed ikke findes i Farvandet omkring Bornholm. Dette er til betydelig Gunst for alt Havnebyggeri her paa Øen, hvor Tømmerkister og Pæleværk af Træ kan erstatte de dyrere Jernbetonsænkekasser og Jernbetonpæle m. v., der i stor Udstrækning maa anvendes andet Steds.

Rønne Havns Kajindfatninger er derfor ogsaa i stor Udstrækning udført af Tømmerkister fyldt med Sten, og Tømmeret er, naar det altid befinder sig under Vand, uforgængeligt.

En typisk Kajindfatningskonstruktion for Rønne Havn ses paa Fig. 8, vist ved Siden af et treetages Hus.

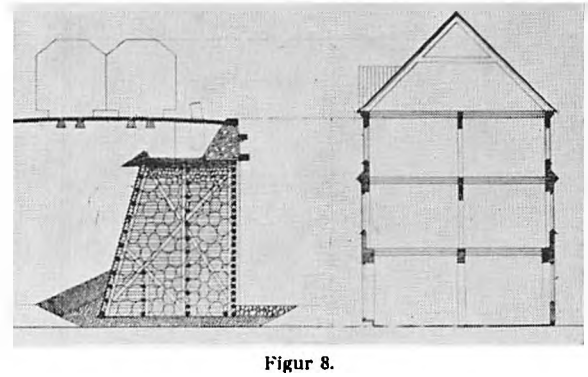

Figur 8.

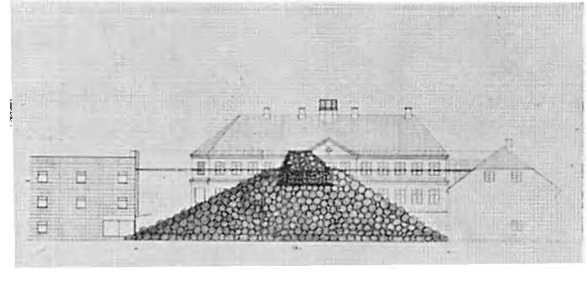

Figur 9.

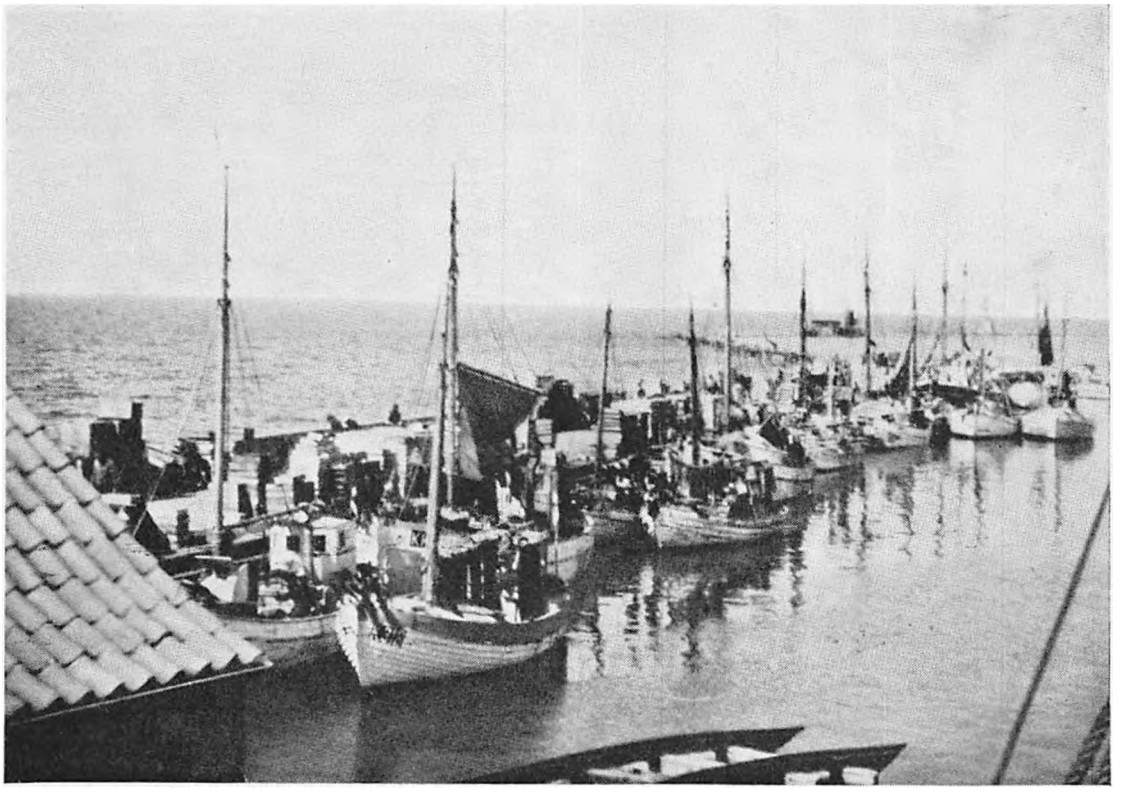

Figur 10.

Ligeledes i Modsætning til Østkysthavnene, hvor Molerne maa opføres i urokkelig Forbindelse med Klippebunden, kan Molerne her udføres ved udlagte Dæmninger af store Sten, der i Vandlinien forstærkes med Tømmerkister og en sammenstøbt Moleoverdel. Fig. 9 viser et Tværprofil af den nordre Mole, indtegnet i Forhold til Store Torv i Rønne for at vise de betydelige Dimensioner et saadant Moleprofil har.

Der arbejdes ogsaa i disse Aar videre efter Professor Munch-Petersens Plan fra 1920, idet det store Pieranlæg i Sydhavnen er paabegyndt. Efter Borgmester Nielsens Død i 1942 er Borgmester Aagesen Formand for Havneudvalget, og Forfatteren af nærværende Artikel projekterende og ledende Ingeniør ved Arbejdet efter Prof. M.-P., der døde i 1939. Naar denne store Udvidelse er færdig, vil Havnen antagelig i en Aarrække være vel forsynet med Pladser og Kajer til at tage imod den Trafik, der er Behov for, men den Dag vil komme før eller senere, hvor ogsaa de øvrige Anlæg, der indgaar i Prof. M.-P.s Plan (endnu en stor Pier i Havnebugten og en Udvidelse af Kaolinkajen til større Bredde, (Fig. 11), vil blive nødvendige, og først derefter vil vore Efterkommere behøve at se sig om efter nye Muligheder til Udvidelse og Forbedring af Rønne Havn.

Havnen, der som Øens og Byens Pulsaare er Udtryk for det levende Liv, bliver aldrig færdig. Siden den første beskedne Begyndelse til en Havn i Printzenskjolds Dage fandtes paa samme Sted, hvor Havnen nu er bygget, er Slægt fulgt efter Slægt og har bygget Sten paa Sten, saaledes at vi i Dag kan skue ud over vor smukke og tidssvarende Havn, der er et af Øens vægtigste Aktiver.

Indtil Midten af forrige Aarhundrede foregik Post- og Passagerforbindelsen med København, naar Skibslejlighed var til Stede, og senere med Postjagten »Ørnen«, svarende til Havneforholdene paa det daværende Tids-

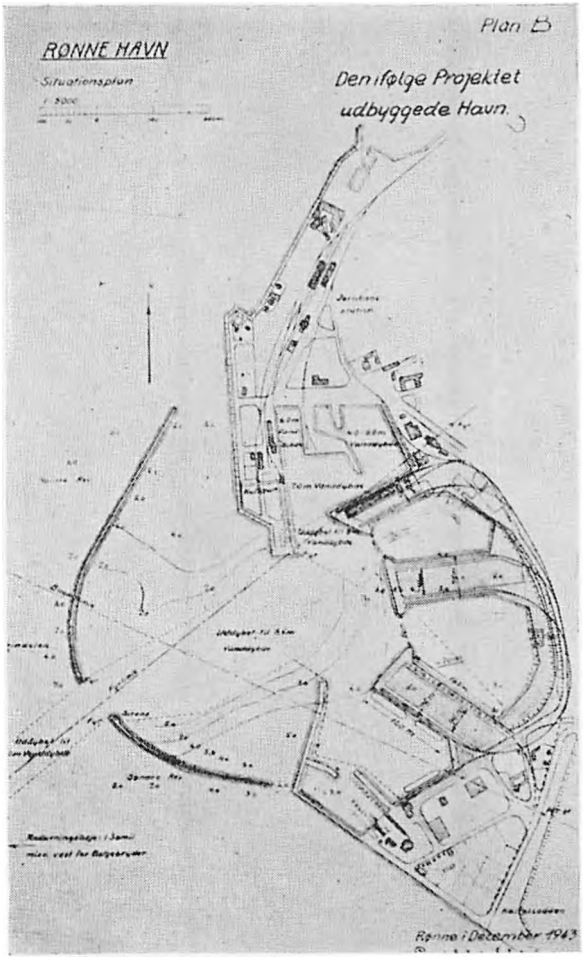

Figur 11.

punkt, medens Havnens Udbygning nu har gjort det muligt at sætte de store og elegante Rutebaade i Fart, som 66-Selskabet betjener os med i Forbindelsen med Hovedstaden.

Og ligesom Øens Veje i forrige Aarhundrede lod meget tilbage at ønske, er der nu overalt veludbyggede og tidssvarende Vejanlæg og hurtige, komfortable dieselelektriske Tog til Betjening af Øens Befolkning og dens Gæster, som udhvilede og veloplagte kan naa Rejsens Maal langt hurtigere, end man for blot 50 Aar siden havde turdet drømme om.

Som Rønne Havn har udviklet sig, saaledes ogsaa i mindre Maalestok Øens andre Havne.

Det vil imidlertid føre for vidt her at komme ind paa en Omtale af hver enkelt Havn, hvorfor jeg for Trafikhavnenes Vedkommende skal indskrænke mig til kort at omtale den næststørste af disse, Nexø Havn, der i Modsætning til Rønne Havn, som er bygget paa Sand- og Lerbund, er sprængt ud i Klippegrunden.

Siden den første famlende Begyndelse til en virkelig Havn ved Nexø som tidligere nævnt blev gjort i 1791, har ogsaa denne undergaaet en vældig Udvikling.

Fig. 12 viser Nexø Havn, som den saa ud ved 1800-Aarskiftet, og Fig. 13, som den vil komme til at tage sig ud, naar Havnearbejderne, som for Tiden udføres der, bliver fuldført. De punkterede Linier paa Figuren viser en derefter mulig videre Udvikling af Havnen.

Ved Nexø er der hvert Efteraar stor Tangdrift, som Havnen i forrige Aarhundrede led saa meget under, at Havneindsejlingen til Tider næsten kunde blive tilstoppet af Tangen. Det var den søndre Ledemole, der laa forkert og som bevirkede, at Tangen stoppede og kunde fylde hele Indløbet. Molens Beliggenhed blev derefter ændret, som det fremgaar af Fig. 13 sammenlignet med Fig. 12. Tangen og Kyststrømmen fik herved frit Løb, og siden har Havnen været forskaanet for denne Ulempe.

Vilkaarene for at bygge en god og rummelig Havn ved Nexø har været væsentlig vanskeligere end for Rønne Havn, idet Indsejlingsrenden og Havnebassinerne i Nexø har maattet udsprænges i den faste Klippegrund (her Sandsten), hvilket ifølge Sagens Natur har forøget Omkostningerne saa afgørende, at det har været nødvendigt at iagttage større Maadeholdenhed med Hensyn til Vanddybder og Havneareal, end det er paa Steder, hvor det drejer sig om at fjerne Sand og Ler. Den største Vanddybde i Nexø Havn er derfor ogsaa 5 m i Modsætning til Rønne Havns 8 m, og det maa for Tiden anses for økonomisk uigennemførligt at tilvejebringe større Vanddybder til og i Nexø Havn. Denne begrænsede Vanddybde indskrænker naturligvis Mulighederne for Havnens Benyttelse noget,

men Vanddybden og Bassinarealet svarer dog for saa vidt ret godt til hinanden samt til Forholdene ved de øvrige østbornholmske Trafikhavne, saaledes at Havnen alt i alt i sin nuværende Udbygning og Størrelse paa udmærket Maade er i Stand til at afvikle den Trafik, der for denne Del af Øen er Behov for.

Nexø Havn er som iøvrigt alle bornholmske Havne en særdeles smuk og velholdt Havn, der, naar den Udvidelse, som for Tiden finder Sted, er fuldført, i en betydelig Aarrække maa anses at være vel rustet til at imødegaa de Ønsker om Havnearealer og Kajplads, som kan ventes at ville blive fremsat.

Fra Nexø Havn drives som fra de øvrige bornholmske Havne et betydeligt Fiskeri, og en Del af Havnen er da ogsaa udelukkende forbeholdt den talstærke Fiskerflaade, der er hjemmehørende der. Iøvrigt danner de specielle bornholmske Fiskerhavne et Kapitel for sig.

Som tidligere nævnt bestaar Fiskerhavnene af 15 forskellige selvstændige Havneanlæg, fordelt Øen rundt. To af dem, Søndre Baadehavn og Nørrekaas Baadehavn, ligger i Rønne, og paa Øens Vestkyst desuden Helligpeder, Teglkaas og Vang. Vang Havn er tillige en betydelig Udskibningshavn for Granit, idet det umiddelbart ved Havnen beliggende store Granitbrud afskiber sine Produkter over Havnen. Paa Østkysten kommer herefter 7 Fiskerhavne (Sandvig, Tejn, Nørresand, Melsted, Bølshavn, Listed og Aarsdale), derefter

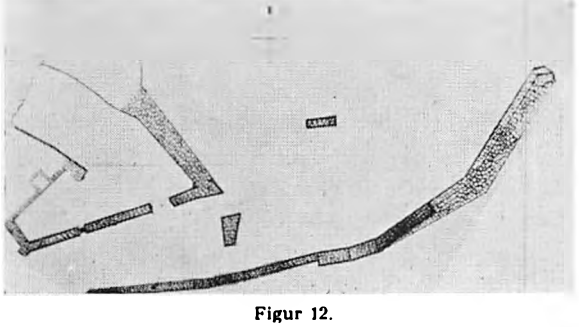

Figur 12.

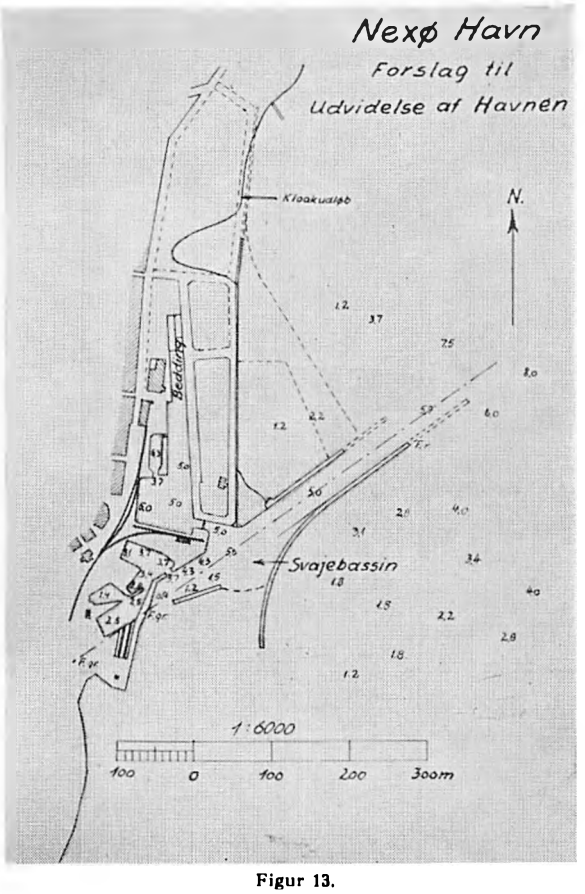

Figur 13.

Snogebæk Havn paa Øens Sydspids og endelig 2 Fiskerhavne, Bakkerne (Pedersker) og Arnager Havn paa Sydvestkysten.

Alle Fiskerhavnene er typisk bornholmske i deres Udbygning, og den samme hyggelige Stemning raader overalt paa disse Havne.

Indtil omtrent Slutningen af forrige Aarhundrede foregik det bornholmske Fiskeri fra smaa aabne Baade; det var møjsommeligt og ofte farefuldt, ligesom Fiskerne med de smaa Baade særlig om Vinteren var henvist til fortrinsvis at udøve Fiskeriet i Kystens umiddelbare Nærhed i Stedet for at søge til de bedre Fiskepladser længere til Havs.

Fiskeren førte den Gang som nu et strengt Liv for at bjerge Føden for sig og den ofte store Familie. Sommerens Sildefiskeri var det mageligste; da kunde han ligge ude Natten lang med sine Drivgarn og naa Land om

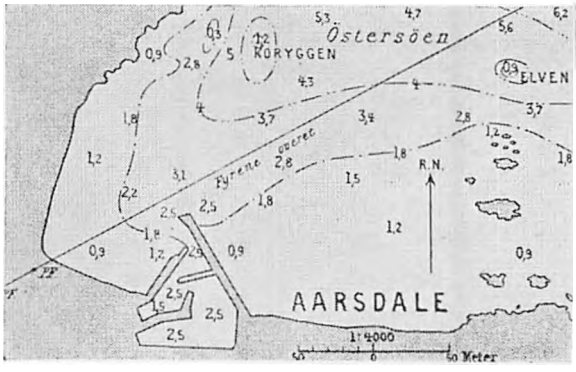

Figur 14.

Morgenen med Fangsten, men under Efteraarets og Vinterens Lakse- og Torskefiskeri var de smaa aabne Baade uhensigtsmæssige og ofte slet ikke anvendelige.

Eftersom imidlertid Havnene i Løbet af Aarhundredet blev udvidet og forbedrede, kunde de større nu almindelige Dæksbaade vinde Indpas, og Fiskeriets Opsving tog Fart. Den første bornholmske Dæksbaad blev bygget i 1866 i Nexø, og under dens Bygning hørtes mange ildevarslende Spaadomme om det fuldstændig umulige i at benytte en saa stor og uhaandterlig Baad bl. a. til Laksefangst, men disse Spaadomme blev hurtigt gjort til Skamme. Der blev fisket udmærket fra den nye Baad, og Dæksbaadenes Antal er siden blevet forøget Aar for Aar, idet de bornholmske Fiskere efterhaanden praktisk talt helt er gaaet over hertil nu. Dæksbaadene var oprindelig ca. 32 Fod eller ca. 10 m lange, 13—14 Fod eller henimod 4½ m brede og med 5—7 Fod eller ca. 2,0 m dybgaaende. Baadene, der er 7—8 Tons drægtige, er klinkbyggede og udstyret med en ca. 10—11 m høj Mast med dertil hørende Sejlføring, og denne oprindelige Størrelse og Byggemaade er stort set bibeholdt uændret til vore Dage bortset fra, at Baadene foruden Sejl nu ogsaa udstyres med moderne Baadmotorer.

Det er til Fartøjer af denne Art, de bornholmske Fiskerhavne er bygget. Bassinernes Størrelse svarer hertil, og Vanddybden i Havnene er netop stor nok — sædvanlig 2,5 à 2,8 m — til, at Baadene kan løbe ind. Og da som tidligere nævnt alle Østkystens Havne er sprængt ud i Klippegrunden, er det forbundet med saa store Omkostninger at gøre Havnene større og dybere, at man hidtil har maattet se bort herfra. Havnene begrænser saaledes i sig selv en videre Udvikling af Fiskerbaadenes Størrelse, men da de bornholmske Fiskere i Modsætning til f. Eks. de, der udøver Fiskeri fra de øst- og vestjyske Havne, hvor Baadene er meget større og beregnet paa at være paa Havet i Uger eller længere Tid bl. a. paa Grund af Fiskepladsernes meget større Afstand fra Kysterne der, som Regel kun behøver at være fra Hjemstedshavnene en Nat eller to, er der for Udøvelsen af Fiskeriet her fra Øen for saavidt ikke Behov for større Baade end de, der anvendes.

Fig. 14 og 15 viser en typisk østbornholmsk Fiskerhavn (Aarsdale Havn). Man ser tydeligt de for hinanden forskudte Havnebassiner og bemærker Havnens Lidenhed. Der er sædvanlig en Yderhavn, der tjener til at afdæmpe Bølgebevægelsen, og hvori Baadene ved Indgaaende kan løbe Farten af sig, samt et eller flere indre Bassiner med Plads til 20—50 Dæksbaade efter Fiskerlejets Størrelse.

Om Vinteren benyttes som Regel kun det inderste Bassin paa Grund af for stærk Uro i de yderste, og Baadene fortøjes omhyggeligt og forsvarligt ved svære Ankerkæder og Fortøjningspullerter. Men ved pludselig indtrædende Storme kan det hænde, at Fiskerne maa søge ind det første det bedste Sted, og Havnene kan da blive saa stærkt fyldte, at Baadene kommer til at ligge tæt sammen Side ved Side, og der kan da være Fare for, at en eller flere af Baadene havarerer i selve Havnen. Men dette er Fiskerens Lod paa disse om Vinteren saa ugæstfri Kyster, og han kender fra Barnsben Risikoen ved at bo og leve her. Til Gengæld byder Sommeren ofte paa godt Vejr med gode og rige Fangstdage. Solen er da atter højt paa Himlen, og den blaa Røg fra Silderøgernes Skorstene ligger dovent over hele Lejet. Paa saadanne

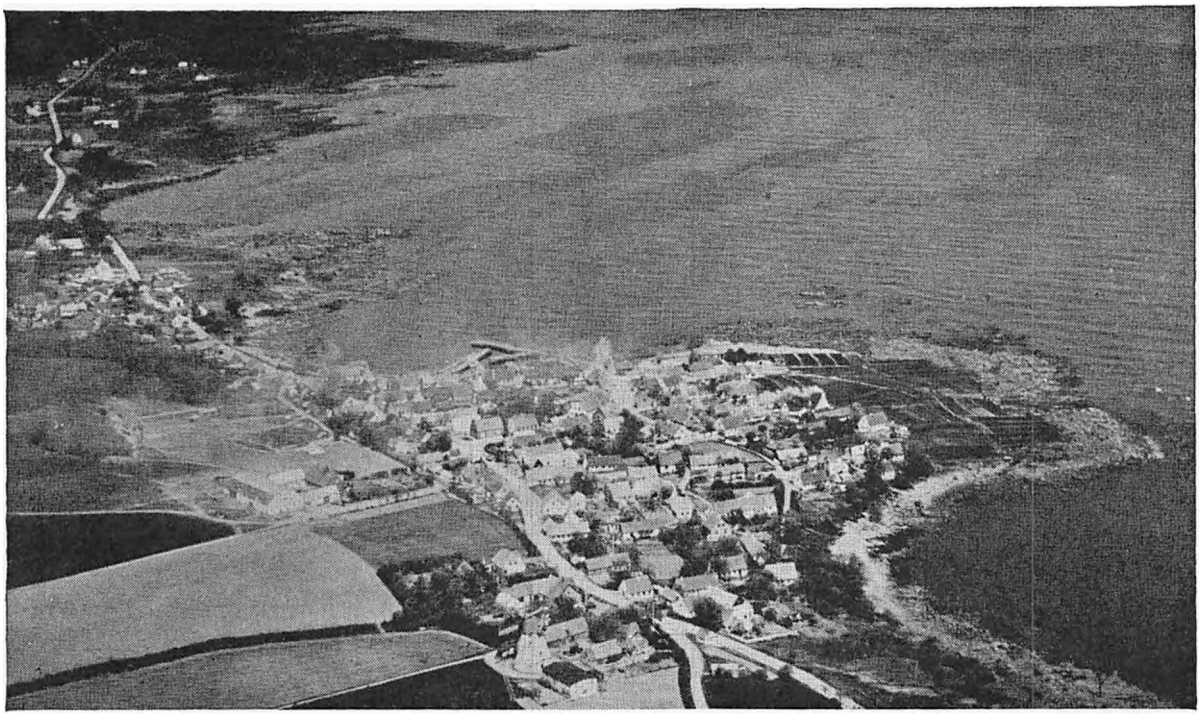

Figur 15. Aarsdale Fiskerleje (fot. 1935).

Dage glemmes Vinterens Ængstelse og Bekymring, og Arbejdet gaar overalt med Liv og Lyst.

Det var ganske særligt den i nærværende Artikel tidligere omtalte Havneingeniør H. Zahrtmann, der i sidste Halvdel af forrige Aarhundrede gennemførte Anlæggene af de bornholmske Fiskerhavne, som vi kender dem i Dag.

Zahrtmann, der var født i 1849 i Rønne som Søn af Fysikus, Etatsraad C. V. Zahrtmann og Broder til den senere saa bekendte Maler Chr. Zahrtmann, samt til Bornholmerhistorikeren, Lægen Marius Zahrtmann, virkede som Ingeniør i over en Menneskealder energisk for Udvidelse og Udbygning af saa at sige samtlige bornholmske Havneanlæg, og adskillige af de nuværende Fiskerhavne skyldes Zahrtmanns aldrig svigtende Initiativ og Dygtighed som Havnebygger.

De bornholmske Fiskerhavne ligger fordelt Øen rundt med kun faa Kilometers Afstand, og i vor Centraliseringens Tid har nogle ment det forkert stadig at opretholde disse forholdsvis mange smaa Havne i Stedet for at udbygge f. Eks. to virkelig store Havne, een paa Øens Vestkyst (Rønne Havn), og een paa Østkysten (Nexø Havn), hvorfra alt Fiskeri skulde foregaa. Intet vilde imidlertid være mere forkert og fuldstændig i Strid med Forudsætningerne for Udøvelsen af ganske særligt det bornholmske Sildefiskeri, som Traditionen herfor gennem Generationer har udviklet sig. Og bortset fra, at der i de nævnte to større Havne ikke er Plads til flere Baade, medmindre betydelige og kostbare Nyanlæg bringes til Udførelse, vilde Udøvelsen af i alt Fald Sildefiskeriet ikke kunne ske fra saadanne større Centralhavne paa samme Maade som nu fra Smaahavnene, hvor Behandlingen og Tilberedningen af Fisken er afhængig af, at hele Fiskerfamilien deltager i Arbejdet. Børn og unge Mennesker piller Sildene af Garnene og Konerne og de unge Piger renser Silden, tørrer den og passer Røgningen. Men alt dette kan kun ske, naar Manden kommer til sit Hjem, hvor denne Hjælp er til hans Raadighed, medens Arbejdet paa

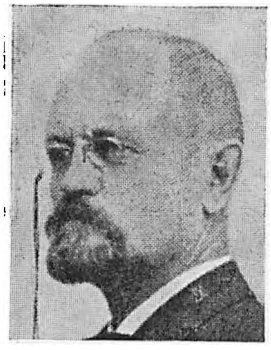

Havneingeniør H. Zuhrtmann.

en større Havn maatte udføres af forholdsvis meget bekosteligere, organiseret Arbejdskraft. Det økonomiske Grundlag for Fiskeriets Udøvelse vilde herved i afgørende Grad forrykkes til Skade baade for Fiskerne og Forbrugerne. Hertil kommer, at ogsaa Fiskepladserne ligger jævnt fordelt Øen rundt; det er derfor bekvemt for Fiskeren at løbe til den nærmeste af disse fra Havnen, hvor han er hjemmehørende, og samtlige Fiskere har herved Mulighed for indenfor et Døgn at vende tilbage til Hjemmet efter udført Gerning. Endelig har Fiskerne jo nu engang deres Huse og Hjem i de smaa Lejer, og alle disse Hjem vilde blive praktisk talt værdiløse, hvis Fiskerne skulde tvangsforflyttes og for dyre Penge erhverve nye Hjem ved en større Havn.

Med to større Centralhavne vilde Afstandene til Fiskepladserne blive væsentligt forøgede, Udgifterne større og Vilkaarene i det hele for Udøvelsen af Fiskeriet vanskeligere, og da endvidere de smaa Havne nu eksisterer og koster ganske væsentlig mindre at vedligeholde end alene Renterne til Anlæg af større Centralhavne vilde andrage, vil man antagelig ikke i overskuelig Fremtid kunne vente Vilkaarene for Udøvelsen af det bornholmske Fiskeri ændret i denne Henseende.

Tilhængere af Centralhavne henviser til, at man i det øvrige Land f. Eks. for Vesterhavsfiskeriet udbygger saadanne Centralhavne (Skagen, Hirtshals og Esbjerg) og ikke mange smaa Havne i indbyrdes kort Afstand. Men bortset fra, at det paa Grund af den jydske Vestkysts særlige Naturforhold er yderst vanskeligt og forbundet med uhyre Bekostninger overhovedet at anlægge Havne der — hvilket jo i sig selv danner en naturlig Begrænsning for Havnebyggeriet — kan det bornholmske Fiskeri som nævnt ikke sammenlignes med det, der foregaar i Vesterhavet. Fiskepladserne ligger der flere Hundrede Kilometer til Søs, og den lange Afstand til Land gør Havnenes indbyrdes Beliggenhed mindre væsentlig, ligesom det der ilandbragte Fiskeri i Modsætning til det bornholmske eksporteres uden særlig Forædling (Røgning eller anden Tilberedning). Som foran omtalt udøver den bornholmske Fisker sin Næring i kun faa Kilometers Afstand fra Kysten og forædler sin Fangst, og hvorfor det for ham er af største Betydning, at Havnen ligger saa bekvemt for og nær ved Fangststedet som muligt, samt at han i Hjemstedshavnen kan raade over den billigst mulige Arbejdskraft.

Havnebyggeriet i Firserne og Halvfemserne gjorde det som nævnt muligt for Fiskerne at anskaffe større Baade, og Fiskernes Antal forøgedes herefter Aar for Aar. I 1875 var der saaledes ialt kun 360 Erhvervsfiskere paa hele Øen og 32 Dæksbaade foruden lige saa mange Lejlighedsfiskere med mindre Sejlbaade og Joller. Værdien af Fangsten, der dette Aar blev bragt i Land, var godt og vel 600,000 Kroner. Men Antallet af Fiskere og Baade steg, saaledes at der umiddelbart før Besættelsen var ialt ca. 275 Dæksbaade hjemmehørende i bornholmske Havne og ialt 800 Erhvervsfiskere foruden et stort Antal mindre Baade og Lejlighedsfiskere. Baadenes Værdi var i 1941 mere end 1½ Mill. Kroner, Redskabernes Værdi lige saa meget og Fangsten, der blev indbragt i Aaret, ca. 7¾ Mill. Kroner værd. Siden er Værdien af Redskaber og Baade naturligvis steget meget, og Værdien af Fangsten, der med Førkrigstidens Priser laa paa ca. 2 Mill. Kroner, androg i Aaret 1943 ca. 10 Mill. Kroner. De bornholmske Fiskere bidrager saaledes ved deres Erhverv i meget væsentlig Grad til Opretholdelsen af Øens Omsætning og Ernæring i den ikke mindst med Hensyn hertil vanskelige Situation, som Krigen skabte.

Og som Havnene, Baadene og selve Fiske-

redskaberne er blevet forbedret og forøget saaledes ogsaa Betingelserne for Opbevaringen og Præserveringen af Fangsten. Ved hver eneste Fiskerhavn findes nu vel indrettede Salterier, hvortil samtlige ved Havnen knyttede Fiskere leverer deres Del af Fangsten til Behandling og Emballering. Røgerier findes ogsaa i hvert eneste Leje til Røgning af Sommerens Sildefangst, og den ernæringsmæssigt overordentlig værdifulde og lækre bornholmske røgede Sild tilberedes her Sommeren lang af de i denne Henseende kyndigste Koner over Ellebrændets smukke, blaa Røg. Og nu i de senere Aar er det blevet moderne med Isværker, der ved særlig dertil indrettede Maskiner fremstiller findelt Is. Flere af de største Fiskerhavne har allerede faaet hver sit, og i Sommerens varme Tid vil herefter store Værdier blive sparet ved Fiskens Nedfrysning for Transporten til Forbrugsstedet ofte langvejs fra Havnen.

En Fabrik, der skærer Torsk og Rødspætter i Fileter i Forbindelse med et Kølehus, der fryser de færdige Varer til mange Kuldegrader, er opført i Rønne Sydhavn, hvorved den friske Fisk kan transporteres om det skal være til Sydeuropa, og der nydes saa frisk og god som paa selve Fangststedet. Og en Fiskekonservesfabrik i Nexø, der tilbereder Silden nedlagt i Daaser med Tomatsauce, Olie eller med Krydderier, har særlig i de sidste Aar aftaget betydelige Mængder af de Fangster, som i tidligere Aar ikke kunde finde Afsætning, naar Baadene bragte for store Fangster i Land. Ligeledes bliver alt Affald, der før som Regel gik til Spilde, nu udnyttet. En Levertransfabrik besørger sin Part heraf og en Fiskemelsfabrik Resten.

Alt i alt er det saaledes en betydelig Virksomhed, der udøves med de bornholmske Fiskerhavne som Basis, og Havnenes Værdi for de bornholmske Erhverv og for hele Øens økonomiske Liv er af den allerstørste Betydning.

Ude i Øst, ca. 18 km fra »Landet«, ligger som en yderste Forpost Ertholmene, de tre smaa Klippeøer, Christiansø, Frederiksø og Græsholmen med nogle omgivende Klippeskær. Det ca. 450 m lange og indtil 100 m brede i Nord-Syd gaaende Sund mellem Christiansø og Frederiksø har fra Tidernes Morgen været en fortrinlig Naturhavn, der næsten altid er tilgængelig enten fra Syd eller Nord.

Noget kan tyde paa, at Øerne har været beboet i Oldtiden, men i hele Middelalderen og langt op i den nyere Tid var de ubeboede og kun besøgt af Fiskere.

Dronning Margrethe havde Planer om at gøre Øerne til en Fæstning, men det blev ikke til noget, før Christian V fattede Beslutning herom og han fra 1684 lod anlægge Befæstninger paa Christiansø og Frederiksø, samtidig med at Sundet imellem blev udbygget og gjort til en virkelig Havn.

Havnen, som Øerne i det hele taget, staar direkte under Marineministeriets (Statens) Administration. Ved en Bro (Svingbro) deles Havnen i en nordre og søndre Havn, der kan anløbes af Skibe med indtil 5 m Dybgaaende, og som er ret rummelig. Havnen gør derfor bl. a. god Nytte som Nødhavn for denne Del af Østersøen, idet Skibe i Modvind eller under stormende Kuling kan søge Tilflugt her.

Fra Havnen foregaar et betydeligt Fiskeri, der naturligvis er Øernes Hovederhverv, og ogsaa mange bornholmske Fiskere søger Havnen i Vintermaanederne, hvor Fiskepladserne ligger bekvemt i Forhold hertil.

Der er en særegen, fremmedartet Stemning over disse Øer, og det er i sig selv en Oplevelse at aflægge et Besøg her.

De bornholmske Havne er, bortset fra Hammerhavnen og — som nævnt — Havnen paa Christiansø, der begge ejes af Staten, selvejende Institutioner, der, som det ogsaa er Tilfældet for alle andre tilsvarende Havne her i Landet, administrativt ledes af en blandt den stedlige Befolkning valgt Bestyrelse.

For Købstadshavnene, Rønne, Hasle, Allinge, Svaneke og Nexø, vælges Havnebestyrelsen (Udvalget) af Byraadet, og det er

Regel, at Byraadets Formand (Borgmesteren) er Formand for Havneudvalget. Ved Fiskerhavnene vælges Bestyrelsen af og blandt Lejets Fiskere, som Regel suppleret med et eller flere Medlemmer af det lokale Sogneraad.

Som overalt i Landet ved tilsvarende Havneanlæg har Havnene her sin egen Kasse (Havnekassen), uafhængig af Byens eller Sognets Kasse. Skibs- og Vareafgifterne tilfalder Havnekassen, hvis Indtægter alene hidrører herfra, og alle Udgifter til Vedligeholdelse af Havneværkerne og til Forbedring af Havnen afholdes af Havnekassen efter et af Ministeriet forud godkendt Budget. Havnebestyrelsen (Udvalget) er direkte underlagt Ministeriet for offentlige Arbejder, der kontrollerer, at Bestyrelsen holder sig Havnens af Ministeriet approberede Vedtægter og Budgetter efterrettelig, og Udgifter ved Havnene udover de i de aarlige Budgetter fastlagte maa først afholdes efter forud af Ministeriet godkendte Overslag og Tegninger m. v. Det Ministeriet saaledes paahvilende Tilsyn med Havnene formidles gennem Direktoratet for Statens Vandbygningsvæsen ved Vandbygningsdirektøren og en paa hans Vegne dertil særlig beskikket Distriktsingeniør.

Ved Fiskerhavnenes Anlæg i forrige Aarhundrede bidrog Staten ofte med betydelige Beløb, sædvanlig med ca. Halvdelen af Anlægssummen, medens den anden Halvdel blev tilvejebragt ved lokale Bidrag.

Derimod har Staten været mere tilbageholdende med Tilskud til Trafikhavnene, der i det hele og store selv har maattet klare for sig. Ved deres Anlæg i sin Tid modtog Trafikhavnene dog ogsaa nogen Støtte fra Staten, men siden har Princippet fra Statens Side i denne Henseende været, at Trafikhavnene, hvor Indtægterne flød rigeligere i Kassen end ved Fiskerhavnene, selv har maattet klare deres Økonomi.

For Fiskerhavnenes Vedkommende derimod har Staten stort set ret beredvilligt ydet Tilskud paa indtil Halvdelen af Udgifterne ikke alene i sin Tid til de oprindelige Anlæg, men ogsaa senere til større Vedligeholdelsesarbejder og til dokumenterede nødvendige Udvidelser, medens den anden Halvdel af Beløbene er blevet skaffet til Veje lokalt, dels ved Bidrag fra den stedlige Fiskerbefolkning bl. a. ved Ydelse af fri Arbejdskraft, dels ved Tilskud fra Sognet og i enkelte Tilfælde af interesserede, formuende Privatpersoner og endelig ved Støtte af det for bornholmske almennyttige Formaal af Etatsraadinde Marie Kofoed i 1812 oprettede Legat. Marie Kofoed var Enke efter den rige, bornholmskfødte Skibsfører og Brygger Hans Peder Kofoed, og mangen bornholmsk Fiskerhavn har i Dag hende at takke for Bidrag til Gennemførelsen af Arbejder, som uden Støtte fra hendes Legat, der administreres af en Bestyrelse under Landbrugsministeriet, ikke havde været mulige. Bornholms Amtsraad har bortset fra enkelte, specielle Tilfælde i Modsætning til de fleste af Landets øvrige Amtsraad af Hensyn til Konsekvenserne ikke hidtil ydet kontante Bidrag til Havnebyggeriet. Naturligvis har dette ikke kunnet undgaa i nogen Grad at virke som en Hæmsko paa Udviklingen, og Amtsraadet har derfor siden 1936 paataget sig at yde gratis teknisk Assistance ved Amtsvejinspektøren og Vejvæsenets Ingeniører til Fiskerhavnene, naar forestaaende større Arbejder gør saadan nødvendig.

I de sidste Aar har Forholdene med Hensyn til Tilskud til Havnebyggeriet ændret sig noget, idet den store Arbejdsløshed nogle Aar før Krigens Udbrud i 1939 førte til Oprettelsen af Arbejdsministeriets Beskæftigelsescentral, der efter særlige Regler yder Tilskud til Gennemførelsen af offentlige og almennyttige Arbejder i Forhold til den til Anlæggene medgaaede Arbejdsløn. Loven, hvorpaa disse Tilskud bygger, har gjort det muligt ogsaa for Trafikhavnene at komme i Betragtning, og betydelige Nyanlæg ved Rønne og Nexø Havne nyder i disse Aar godt af denne Lov, hvorefter der til Rønne Havn ydes et Tilskud paa ca. 1¾ Mill. Kroner og

til Nexø Havn ca. ½ Mill. Kroner. Men ogsaa Fiskerhavnene har draget Fordel heraf, saaledes bl. a. Tejn Havn, der til en Udvidelse af den daværende gamle Havn i 1940 modtog ialt ca. 85,000 Kr. i Tilskud fra Staten, og nu ogsaa Arnager og Nørresand Havne, der begge har vigtige Reparationsarbejder behov, og hvortil der tilsammen vil blive ydet ca. 50,000 Kr. fra Staten.

Alt i alt har Staten saaledes gennem Tiderne ydet vægtige Bidrag til de bornholmske Havneanlæg, og Bornholms Befolkning har kun Grund til at være taknemmelige for den Støtte, den har modtaget. I de sidste Aar synes det dog, som om Statens ansvarlige Myndigheder i nogen Grad har ændret Kurs med Hensyn til Havnene her. Det har været stedse vanskeligere at overbevise Statsmyndighederne om Nytten og Værdien af ønskede Forbedringer, og denne tilsyneladende stridere Vind mod vore Havnespørgsmaal fra Statens Side har da heller ikke kunnet undgaa at virke nedstemmende paa Fiskerbefolkningen og de Mænd, der her varetager Havnenes Interesser. Man mener vist fra Statens Side, at der efterhaanden er ofret saa meget, ganske særligt paa vore Fiskerhavne, at en videre Udbygning af dem ikke bør finde Sted, og at man efterhaanden bør tilstræbe den i nærværende Artikel tidligere omtalte Centralisering af Fiskeriet ved enkelte større Havne. For saa vidt angaar Centraliseringen er der foran gjort Rede for, at en saadan tværtimod ikke kan antages at ville tjene Sagens Interesse, og med Hensyn til Statens Bidrag til Havnene her er dette utvivlsomt ikke paa Højde med de Beløb, der fra Statens Side gennem Tiderne er ofret, og som fremdeles ofres paa Ophjælpning af Fiskeriet i det øvrige Land. Man tænker i denne Henseende blot paa de utallige Millioner, der af Statskassen er blevet betalt og stadig betales til de store Fiskerihavne for Eks. paa Jyllands Vestkyst, til Skagen og Frederikshavn Havn og flere andre Steder. Sammenlignet hermed reduceres Statens gennem Aarene ydede Tilskud til de bornholmske Fiskerhavne utvivlsomt til efter Forholdene beskedne Summer, og man haaber derfor fra Bornholms Side meget, at Havnekommissionen, der af Staten for Tiden er nedsat til at undersøge og overveje bl. a. den Slags Problemer, vil naa til, at de bornholmske Havne igen faar den Plads i Solen, som de retfærdigvis tilkommer.

Det er naturligvis meget betydelige Summer, der i Dag er bundet i de bornholmske Havneanlæg, og enhver kan forstaa, at det maa være mange Penge, men mon man alligevel gør sig klart, at de bornholmske Trafik- og Fiskerhavne tilsammen i Dag maa vurderes til henimod 75 à 100 Mill. Kroner.

Det var vore Forfædre i 4. eller 5. Led, der tog denne Sag op til Løsning, og megen Dygtighed, Snilde, Sved og Taalmodighed har været lagt for Dagen for at naa det Maal, vi i Dag ser som en Kendsgerning. Meget vilde have set anderledes ud, om vi havde været disse værdifulde Anlæg foruden, d. v. s. de kunde simpelthen ikke undværes, idet vort hele moderne Samfunds Organisme er betinget af disse Tilflugtssteder for Havets stolte Sejlere.

*

I de sidste Aar er en ny Havn kommet til, Lufthavnen. Den er bygget paa det flade Land nogle Kilometer Syd for Rønne, og den har i Aarene under Krigen været et værdifuldt Supplement til vore andre Havne.

Som det plejer at være Tilfældet, naar noget nyt skal begyndes paa Bornholm, var det ikke just Velkomsthymner, der lød den i Møde under Fødslen, tværtimod blev der af selvbestaltede Kritikere langet drøje Spark ud fra Øst og Vest ogsaa mod de Mænd, der lagde Ryggen til. Man troede den ikke levedygtig, og af forskellige Grunde uanvendelig til sit Formaal. Den kom derfor til Verden halvt i Dølgsmaal, idet man maatte liste og lirke sig frem for at faa de sidste nødvendige Penge bevilget, men heldigvis blev den trods al Modgang alligevel færdig netop tidlig nok til, at den i Krigens onde Dage

paa udmærket og i enhver Henseende upaaklagelig Maade har kunnet afvikle en meget betydelig Del af Passagertrafikken til og fra Hovedstaden. Enhver er nu paa det rene med, at Bornholm ogsaa har faaet en velbeliggende Lufthavn til en overkommelig Pris (ca. 300,000 Kr., hvoraf ca. 85,000 Kr. er modtaget i Tilskud fra Staten). Jordbundsforholdene er saa ideelle, at Pladsen dræner sig selv, og det velplejede Græsdække viser sig Aaret rundt at være stærkt nok til at kunne modstaa Luftfartøjernes Slid under Landing og Start. Man glæder sig saa meget desmere over disse gunstige Vilkaar for vor Lufthavn, naar man betænker, at Lufthavne i det øvrige Land, hvor Landings- og Startbaner af Beton har været paakrævede, har kostet 5 eller 10 Mill. Kroner i Anlæg. Havde dette været nødvendigt for vort Vedkommende, vilde Bornholm ikke i en overskuelig Aarrække have kunnet være med her.

Hvis Flyvningen hertil udvikler sig i større Maalestok i Fremtiden, er Landingsarealet, der udgør ca. 35 ha, ikke vedblivende stort nok. Havnen maa da udvides, og hertil er allerede udarbejdet detaillerede Planer; men Gennemførelsen af disse andrager saa forholdsvis store Beløb (ca. 2½ Mill. Kroner), at man hidtil ikke har set sig i Stand til at skaffe de hertil nødvendige Midler.

I Betragtning af den vældige Udvikling — ogsaa i sikkerhedsmæssig Henseende — som den sidste Krig har ført med sig ganske særligt for Lufttrafikken, vil dette utvivlsomt meget snart blive nødvendigt, idet en Udvidelse af Pladsen simpelthen skal til, for at Bornholm kan gøre sig Haab om at komme med blot i den fremtidige indenlandske Lufttrafik.

De moderne og hurtigere Luftfartøjer kræver større Landings- og Startareal end de gamle langsommere Maskiner, og de nye Maskiner, der nu maa forventes indsat i Lufttrafikken, vil ikke kunne lande paa eller starte fra vor nuværende mindre Havn. Hvis vi derfor skal kunne gøre os Haab om Lufttrafik paa Bornholm fremtidig, hvor de nu benyttede gamle Maskiner maa forventes sat ud af Drift, er det altsaa nødvendigt at udvide Havnen yderligere.

Ingen tvivler imidlertid om, at alle og enhver, der nu har indset og fornemmet Lufthavnens store Betydning for Samfundets normale Trivsel i alt Fald i Ufredstider, under langvarige Isperioder o. l., vil give deres fulde og aabenhjertige Tilslutning til, at dette sker Fyldest.

Men hvordan end Lufttrafikken udvikler sig, kan man nok ikke tænke sig, at den nogensinde vil kunne blive nogen særlig alvorlig Konkurrent til, endsige kunne fortrænge Trafikken paa Havet, og vi kan derfor antagelig med fuld Fortrøstning og Tillidsfuldhed arbejde videre paa den fortsatte Udbygning og Forbedring af de Havne for Vandvejene, der i de sidste 150 Aar har bidraget saa afgørende til Øens hele nuværende økonomiske og kulturelle Position.

TRAFIK OG TURISME

AF HOTELEJER JOHS. LYNGBY, RØNNE

Det vil sikkert være ukorrekt at regne den bornholmske Trafiks og Turismes Historie fra den Tid, vendiske og kuriske Strandhuggere »turistede« paa Bornholm, selvom deres Efterfølgere, Strand-, Skov- og saa videre-Svinene, endnu lejlighedsvis aflægger Besøg paa Øen. Lige saa urigtigt kan Regidse Grubbe, Otto Mauritius eller Dr. Dampe faa tilskrevet sig Æren som de første Turister paa Øen, saa meget mere som disse Statspensionærers Ophold herovre var i høj Grad ufrivilligt. Maaske kunde man udnævne Peter den Store som Æresturist for Bornholm, saaledes at der kunde føjes endnu en Indskrift til paa de talrige Monumenter, der rejstes til hans Minde, men mon det ikke vil være mere korrekt ikke at tænke paa at fejre Aarsdagen for den første Turists Ankomst til Øen og nøjes med løst at henlægge denne Begivenhed til Tiden, hvor Skibstrafik og Turisme i uløselig Vekselvirkning presser sig frem efter det dynamiske Princip: Flere og bedre Skibe, flere Turister — Flere Turister, flere og bedre Skibe?

Og efter denne Formel, der synes at have bevist sin Rigtighed, kan det kun være tænkeligt at behandle Begreberne Trafik og Turisme i et fælles Afsnit og sideløbende med hinanden.

M. K. Zahrtmann beretter, at den første *faste* Skibsforbindelse mellem Moderlandet og Bornholm stammer fra 1850, hvor »om end med aarelange Afbrydelser, det kongelige lille Postdampskib een Gang ugentlig i Sommermaanederne kom til Rønne«. 1857 sattes Hjuldamperen »Merkur« ind paa Ruten med to ugentlige Ture, men heller ikke den var egnet til Vintersejlads. Naar disse, den nye Tids moderne tekniske Vidundere, gav op, satte den stoute, pligttro Skipper Andreas Marchmann, Kludene paa sin Postjagt »Ørnen«, der var sat ind i Farten 1844, og stak til Søs for i al Slags Vejr at bringe Passagerer, Post og Gods over Østersøens sortladne Hav. Muligt at en og anden gammel Ulk paa sin Havnetur har ladet en mindre smigrende Bemærkning falde om Dampere med Hjul eller Skrue og den sorte Kulrøg vældende op af Skorstenen, naar han saa »Ørnen« staa ud af Havnen for fulde Sejl og Isflagerne drivende for Boven.

Det har sikkert kun været et Faatal af Personer, der da, selv om Sommeren, som egentlige Turister tog til Bornholm. En af dem var Maria Bojesen, som efter et Besøg herovre i 1856 udsendte sine Rejsebeskrivelser i Bogen »Reise igjennem Danmark«, hvori hun begynder Skildringen af Bornholm saaledes: »Bornholm, der, som bekjendt ligger i Østersøen, 16 Mil fra Sjælland, er unægtelig en saare mærkelig Del af de danske Øelande«, hvorefter hun fortsætter med at fortælle, at der paa Øen findes megen Underskov »og i den findes Harer i Mængde, samt Fjeldstavne, en Art Nattergale, der er forskellige fra andre Fugle af dette Navn derved, at der er et Par Triller de ikke ere istand til at slaae« (?).

Om andre Mærkværdigheder siges, at Kvæget ikke sjældent fra Klipperne styrter ned

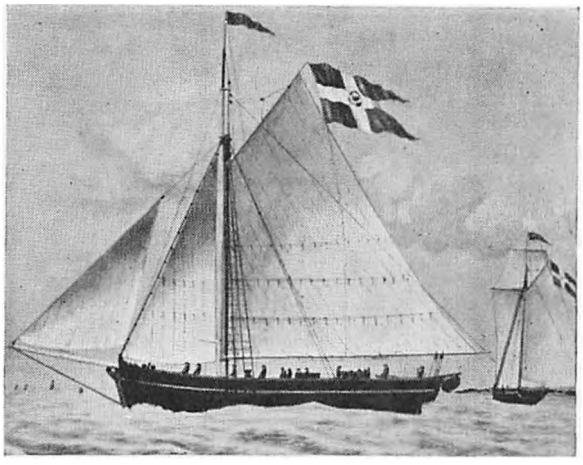

Postjagten »Ørnen«.

mellem Stenene ved Strandgrunden. Udmarken er overalt øde, men Skovplantning trives godt, »og Sagnet fortæller, at der fordums har været en Bøgeskov saa tæt, at naar nogen steg op i et Træ, kunde han, uden at stige ned, gaae fra det ene Træ til det andet, idet mindste en Tønde Land i Omkreds«. To Træsorter beskrives som særlige for Bornholm: Axelbærtræet, hvis Frugter undertiden bruges af Bønder i Pølser og derfor kaldes Bornholmsrosiner, og Mølnebærtræet, der vokser i de koldeste Klipper, og hvis Bær bruges som Lægemiddel.

»Bornholmerne ere i det hele taget flinke og af vakkert Udseende, fornemmeligen Kvinderne —«, siger Fru B. til Slut.

Har meget end forandret sig siden da, og har Fruens Øje og Øre maaske paa andre Felter misopfattet — paa dette Punkt kan hun ikke siges imod.

Desværre beskriver Fru Bojesen ikke selve Færden frem og tilbage til Bornholm, men antagelig maa den være foregaaet med »det kongelige lille Postdampskib«, der kasseredes til Fordel for »Merkur«, som efter Beskrivelserne ikke kunde gøre Fordring paa at symboliseres af den bevingede Hat, der bæres af dets Navnefader, og der var saaledes Grund til for bornholmske Købmænd — som Begrebet Turisme den Gang sikkert laa taaget og fjernt i Forbindelse med økonomiske Interesser — at beskæftige sig med Tanken om et bedre Led i Forbindelsen Rønne—København.

Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866 stiftedes, og dets første Skib »Skandia« fik, med sine ca. 35 Køjepladser, Æren af at danne Grundlaget for den senere saa stolte Udvikling af Bornholms Trafik og Turisme. »Varpelårs« med sit Træskrog og sine Hjulskovle var slaaet ud af moderne Interesser og moderne Teknik, trods Bagstræbets og Smaasamfundets Betænkeligheder.

Skibet gjorde i sit første Sejlaar 74½ Rejse Rønne—København, tildels anløbende Ystad og Trelleborg. I *Passagerfragt* indtjentes 16,408 Rdl. 0 M. 4 Sk. Selskabets Overskud var ca. 21 %, hvoraf 10 % betaltes Aktionærerne i Udbytte, et sikkert uventet Resultat, der i Aarene 1868—1869—1870 højlig blev overtruffet, idet der udbetaltes henholdsvis 12½, 15 og 17 %.

Efterspørgslen efter Fragtrum var stadig stigende, og Postvæsenet ønskede stadig Udvidelse af Ruten. 1873 indsattes derfor endnu en Damper »Heimdal«, rummende ca. 50 Køjepladser, og Forbindelsen udvidedes til tre ugentlige Ture i April—September. Allerede 1876 sejledes i de samme Maaneder fire Gange om Ugen. 1881 sattes Selskabets tredie Skib »Hjalmar« ind i Farten, der Aaret efter udvidedes saaledes, at der i Tiden 1. November—ultimo Februar gjordes fire og Resten af Aaret seks direkte Ture Rønne—København, idet Skibene ikke mere anløb svenske Havne. Fra 1877 havde det »Østbornholmske Dampskibsselskab« med sin Damper »Erna« paabegyndt en Rute Neksø—Svaneke—Gudhjem—Allinge—Hasle—København, og fra 1881 fandtes nu hele fire Dampskibe til at opretholde Forbindelsen mellem Bornholm og Hovedstaden. En Kolossaludvikling paa ca. 14 Aar.

Med »Thor«, der sattes ind 1887, oprettedes daglig Fart i Sommermaanederne og seks ugentlige Vinterture. Forbindelsen paa Ystad og tildels Trelleborg genoptoges, og der sejledes Lystture Rønne—Kolberg.

Lystture! Her staar vi altsaa ved den bornholmske Turismes Vugge eller maaske tidligste Barndom. Samtidig indførtes Afgangstid fra Rønne Kl. 12 Midnat — Natsejlads var indført, og »Bornholmernes og de Handelsrejsendes stadige Ønsker om Natforbindelse, hvorved megen Tid vindes og megen Søsyge undgaas, var tildels opfyldt«, som det hedder i »66«s Jubilæumsskrift, hvorfra disse Oplysninger gengives. »Allerede i Slutningen af Firserne vaktes Turisternes Interesse for Bornholm«, siger Festskriftet videre, og i 1897 tog man Spørgsmaalet op om, i en Nybygning til Selskabet at skaffe »større og mere komfortable Passagerskibe« for »at lokke dem (Turisterne) herover«. Det er ikke nogen Undtagelse i Turismens Historie, at Trafiken var for længe om at beslutte sig til at gøre noget for at udvikle Rejselysten hos Folk for derved at bringe sig selv en Indtægt og Befolkningen en sund, billig og lærerig Adspredelse. Begrebet som Indtægtskilde og Faktor i Folkelivet er først i de senere Aar blevet taget i Betragtning. Som Eksempel herpaa kan det nævnes, at M. K. Zahrtmann, der i sin Bornholms Historie, som udkom saa sent som 1935 og ellers beskriver alt, hvad der er bornholmsk, lige fra Sten- og Kulbrydning til Urmageri, ikke med en blot og bar Tanke strejfer vor Ø's Hotel- og Turistinteresser, der dog allerede betød en væsentlig Indtægt for Befolkningen og Trafiken.

Imidlertid var der nu bragt Liv i Tingene, ogsaa »Østbornholmske« havde sat yderligere et Skib i Fart, og den første Turistvejleder var udkommet paa Tryk allerede 1894. Det var den kendte Bornholmelsker, Museumsinspektør P. Hauberg, kendt fra Restaureringen af Hammershus Ruiner, der paa denne Maade søgte at skabe Oplysning og Interesse for Bornholm, som med sin storslaaede Natur, sine særprægede Bybebyggelser, Rundkirkerne, og, ikke mindst, Befolkningens djærve Sprog og danske Levesæt, der paa saa mange Maader havde givet sig Udslag i Danmarks Historie, maatte have de allerstørste Betingelser for at blive trestjernet Turistseværdighed.

Der fortælles en lille (sand!) Historie om en Dame, som paa Turen herover i en Uendelighed havde overdænget en af Skibets Styrmænd, Hans Nielsen, med Spørgsmaal om, hvad hun kunde risikere at træffe af Besværligheder og Farer paa Øen, og til Slut ogsaa ønskede at vide, hvorledes Befolkningen var. Roligt og alvorligt svarede han: »Jo-o, saa længe man opholder sig ved Kysten, kan man være ganske tryg, men kommer man en halv Snes Mil ind i Landet, træffer man Menneskeædere endnu«.

Maaske har Hauberg med sin Bog villet afkræfte Nielsens Paastand!

Foruden enkelte endnu eksisterende Hoteller i Byerne nævnes Blanchs Hotel og »Jomfrubjerget«; i Sandvig kun J. Grønbechs Gæstgiveri og paa Hammeren »et Par tidligere smaa og uansete Husmandshuse, som nu er indrettede til at tage imod Rejsende«, herunder »Gæstgivergaard Hammershus«, »som de sidste Aar er blevet betydeligt udvidet og giver et efter Forholdene godt og billigt Opholdssted«.

Denne, den første bornholmske Turistfører, var rigt illustreret med Tuschtegninger, smaa Perler, som, hvis Originalerne findes, vilde finde deres rette Plads i en lille Samling paa Bornholms Museum.

Set med Nutidens Øjne var vore Landeveje ikke gode; indtil Rønne—Neksø Jernbanen i 1900 kom i Drift, var det Rønne-Vognmændene, der tog Indtægterne af Befordringen. Endnu erindrer man Landaueren forspændt med to kraftige, sindige Heste, Kusken med den sølvstribede Kasket paa Hovedet, Hakkelse og Havre sækkevis bundne paa Bagfjedrene, og Herskaberne, Damerne med Kapothat, Skinkeærmer og side Kjoler, som løftedes op, saa et koket Smalben, stukket i de lange Snørestøvler, blottedes, naar Foden sattes paa Vogntrinnet, Herrerne i stribede Spidsbenklæder, »Rumpeforkøler« og høj Hat, dertil kort Weichselrørpibe eller snoet Ravrør. Anstand!

Med de stadigt forøgede og forbedrede Turistskibe øgedes Trangen til Hoteller og Trafikmidler. »Helligdommen« opførtes, »Klo's Hotel« og »Strandslot« byggedes, »Finnedalen« og »Carlsens Hotel« kom til, alle indrettede efter det Behov af Komfort, Tiden forlangte. Et efter et rejstes Huse til at modtage den stadigt stigende Strøm af Rejsende, der nu vilde besøge Klippeøen i Sommerferien. Ikke mindst steg Behovet, da der i Aarene omkring Aarhundredskiftet indsattes direkte Forbindelser paa Sassnitz, Stettin og Swinemünde, som førte Rügens Badegæster hertil, et helt nyt Publikum med andre Vaner, andre Krav og andre Skikke end de Københavnere, der hidtil tog herover for at lære den fjerne Landsdel at kende.

1901 sattes der med Almindingsbanen en Blindtarm paa Linien Rønne—Neksø, men først 1913 kom Banen til Sandvig, og 1916, endelig, forlængedes Banen fra Almindingen til Gudhjem.

Aarene fra 1900 til den første Verdenskrigs Udbrud førte en voldsom Udvikling af Turistlivet med sig, saa eksplosiv var den, at den i Højsaisonerne sprængte alle Rammer for Hotellivet, tiltrods for at talrige Pensionater var oprettede overalt paa Nordlandet fra Jons Kapel til Gudhjem. Snart sagt enhver Bondegaard og ethvert Hus indrettede sig paa at tjene Turismens og den personlige Økonomis Sag.

Og Sandvig blev det naturlige Centrum for alt, hvad der var Sagens ondt og godt. For at pleje og formidle de forskellige Interesser stiftedes A/S »Østersøbadet Bornholm«, og den første Hvervebrochure paa Tysk blev til. Foruden Skønsangen i Prosa om »Østersøens Perle«, beskrev Bogen i Annoncerne Hotellers og Pensionaters Stand og Ydelser, hvor Fuhrwerk var zu vermieten, Nødvendighedsting zu kaufen o. s. v. alt til niedrige Preise. Alle Muligheder udnyttedes med Fantasi og Energi.

Naturligvis manglede der ikke Anvisninger paa Rejsemulighederne, der efterhaanden blev flere og flere. De mindre Skibe anløb Havnene og de store lagde sig til Ankers udenfor, hvor tililende Fiskerbaade og alle de Fartøjer, der beskæftigede sig med at sejle smaa Lystture langs Kysten, flokkedes for at bringe Passagererne iland. Paa Kajen stod saa alle Hotellernes Værter med det straalende Opbud af guld- og sølvsnorede Hotelkarle med Hænderne fulde af Hotelbrochurer, der deltes ud i Flæng, samtidig med at mundtlig Propaganda udfoldedes paa det livligste, ofte paa et noget ufuldendt Sprog og med beskrivende Fagter til Hjælp.

Konkurrencen udartede sig, særlig i For- og Eftersaisonen, til Haandgemæng om de Rejsendes Bagage, og det hændte ikke sjældent, at en Families Rejsetøj fandtes fordelt med Kufferter, Hatteæsker og Paraplyer paa helt forskellige Hoteller, hvorfra de saa møjsommeligt maatte samles sammen. Ogsaa Værterne var med i Begivenhederne, men paa fredeligere Vis. Nogle i Baggrunden, spejdende efter raadvilde Mennesker, der trængte til Anvisning og Overtalelse. Den fik de beredvilligt.

I Højsaisonen var Tysk Hovedsproget paa Nordbornholm. Plakater for Aftenens Dans var paa Tysk, Opslag om Værelseudlejning og Pension var paa Tysk, Tiltalen paa Hotellerne var paa Tysk, Gæsterne var tyske, enkelte Hotelværter ligeledes, og deres Personale var som Regel direkte importeret fra Berlin. I Restauranterne, hvad enten det var med Ørkenmotiver paa Væggene og allefarvede Papir-Guirlander under Lofterne eller det var dem i den intimere Stil, med ikke for god Luft og med den indirekte Belysning fra smaa Glaslampions, sang man rheinische Lieder og sagde bayerische Sprichwörter, mens Gretchen svang sig mellem Bordene med Hankekrusene fulde af skummende Carlsbergbier til Berlinertanzkapellets Touche. Paa Badestranden samledes hele Byens og Egnens højst forskelligartede Publikum med sit farverige Udstyr af Strandtasker og Parasoller og iklædt de sidste Nyheder af Badedragter. Set paa Afstand saa det hele ud som en farveglad Malers Palet. Rundt om

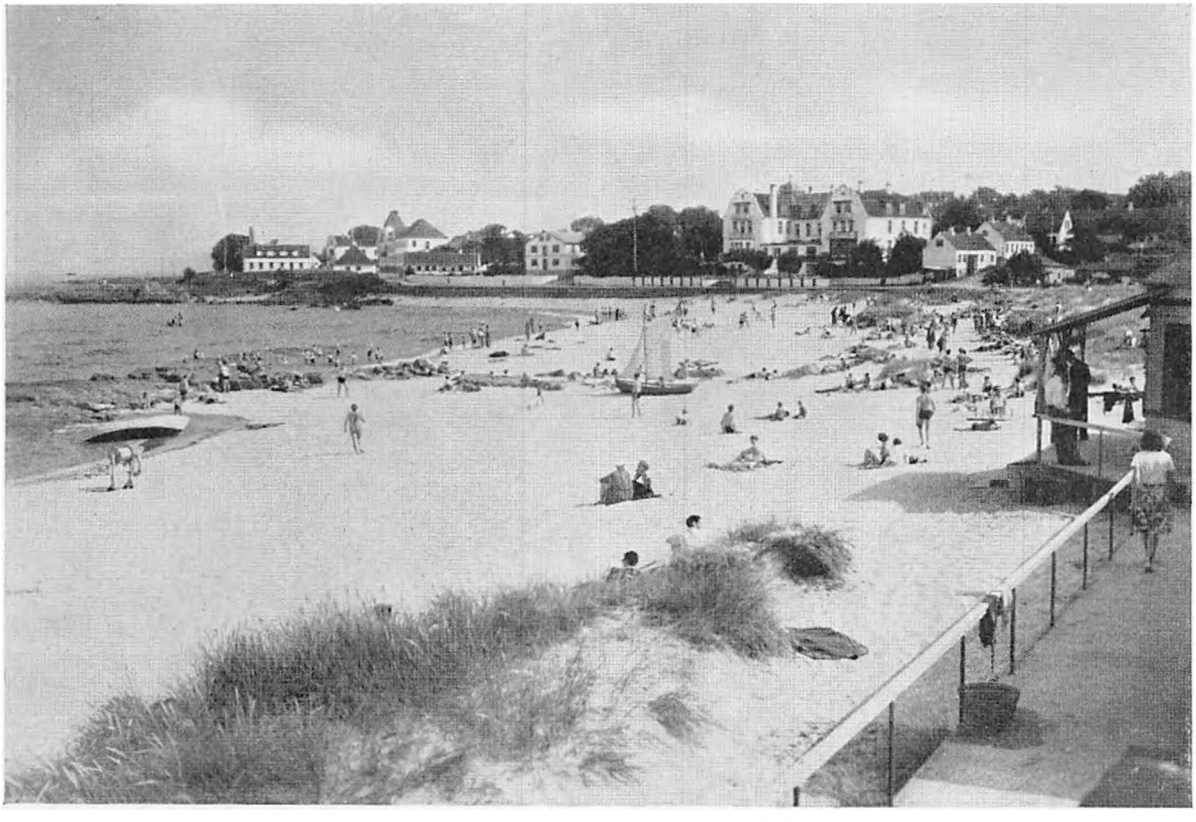

Badestranden ved Sandvig.

byggedes Borge i Sandet, som krigslysten Ungdom søgte at storme og indtage fra hverandre. Paa ingen af dem manglede det tyske Flag.

Det var ikke til at undres over, at Nordlandet for danske Turister hovedsagelig blev til et Udflugtssted, man besøgte fra andre Byer, f. Eks. Rønne og Gudhjem. Sammen med det stormende Turistliv voksede ogsaa de Skikkelser (Henry Kolster, Rolf Müller o. fl. a.) op, som især prægede Tilførslen af Turisterne og særlig beskæftigede sig med Varetagelsen af Rejseselskaberne, som dels var samlede i tyske Rejsebureauer, dels bestod af Foreningsudflugter, ofte i Antal paa flere Hundrede Deltagere. Med eget Musikkorps og vajende Faner marcherede man frem i sluttet Trop, med Jakkerne over Armene, Hattene højt hævede paa Spadserestokkene, Lommetørklæderne bundet i Knude om de runde maskinklippede Hoveder, der drypped en Regn af salte Sveddraaber ned over de støvede Veje. Humøret og Disciplinen stod lige højt trods den ofte ubekvemme Indkvartering paa en Madras med et Uldtæppe i en fælles Sovesal. Man var paa Rejse — im Ausland — — noch ein Glas Bier, bitte — noch ein Schnaps, Herr Ober!

Den haarde indbyrdes Konkurrence gjorde Bornholm til et billigt Masseudflugtssted, og den forholdsvis korte Saison gjorde, i Forbindelse med de relativt lave Priser paa helt ned til Kr. 3,50 og 4,00 for fuld Forplejning pr. Døgn, at Nettoudbyttet vist var meget ringe baade for Kommunen og dens Beboere. Det er aldrig godt, naar *alle* Byens Skomagere vil være den billigste. I Saisonen droges en hel Masse Personale til Byen, som de forlod igen uden at betale Skat. Hotel- og Pensionatsværterne mistede Skatteevnen, fordi de som Regel var uden forretningsmæssig Uddannelse og kun lod sig blænde af den øje-

blikkelige Pengerigelighed, der ikke indeholdt nogen rimelig Fortjeneste til dem selv. Udvidelserne af Husene og Forbedringer paa Inventaret skete oftest paa Bekostning af de hjemlige Haandværkere og Leverandører, der saaledes heller ikke blev store Skatteydere. Tilliden er ofte en bekostelig Livsledsager, og dette viste sig ved Skatteprocentens Højde, der igen foraarsagede, at de enkelte, der drev deres Forretninger saadan, at de gav Udbytte, fik deres Fortjeneste beskaaret og hæmmedes i at fremme deres egen Udvikling. Ebberød Bank! Ikke underligt, om Byens styrende Kræfter til Tider saa med Skepsis paa hele Udviklingen.

Selv de største Indtægter forslaar intet, hvis Administrationen af dem svigter, og Turisme kan, som andre Forretninger, give Gevinst, men ogsaa Tab, hvis Forretningen ikke drives med rette Forstaaelse.

Aarene 1912—13—14 var Turistfeberen paa sit højeste. De forudgaaende Aars store Tilstrømning havde presset Allingebanen frem, og efter dens Aabning anløb en Del af de store Turistskibe Havnen i Rønne. Ad alle Indgangsporte strømmede Turisterne til. København—Rønne besejledes af stadig flere og større Skibe, Ystad—Rønne flere Gange ugentlig, Sassnitz—Rønne betjentes af større, Swinemünde—Rønne af mindre tyske Turistskibe, Ruten Stockholm—Lübeck anløb Bornholm, Søndagsdampere spyede mægtige Turistflokke ud i Sænehavnen, »Østbornholmske« sejlede med fulde Skibe København—Øen rundt og Simrishamn—Allinge. Endelig kom ogsaa Rolf Müllers »Kong Kristian« i Fart. Rejseselskaberne dirigeredes ved Hjælp af Trompetsignaler, Enkeltrejsende kapredes stadig ved Hjælp af hævdvundne Metoder. Vognene belæssedes højt med Kufferter og Mennesker med Kurs mod Nord, mens Vandrere med Rygsæk og Mandolin og Potter, Pander og Krus, tyngede og foroverbøjede drog afsted samme Vej.

— — —

Men en Dag faldt et Skud i Serajevo, der gav Genlyd ud over Verden.

Kejser Wilhelm tog ud paa sin berømmelige Sommertur til de norske Fjorde; alligevel blev Avisernes Overskrifter om Forholdene i Europa større og større. Rygterne tog Fart, men ingen troede dem som andet end Rygter, Sommerferie var en alt for betagende Ting til, at man skulde have den forstyrret af sligt, Humøret stod stadig højt, ingen vilde tro, der var Fare for Krig.

Hotellerne var stoppende fulde af Gæster, og blandt dem Officerer baade i Linien og af Reserven. Telegrammer begyndte at kalde dem hjem enkeltvis. De fleste lod deres Familie tilbage, stadig i Troen paa, at det nok ikke blev til noget.

Den 1. August om Morgenen deltes de første Løbesedler ud med Meddelelsen om, at Tyskland havde erklæret Rusland Krig. — Virkningen blev kolossal.

»Hvordan kommer vi hjem?« var Spørgsmaalet hos alle. Ingen vidste det. Op ad Formiddagen blev det efter Forhandlinger besluttet at »Kong Kristian«, der skulde returnere fra Sverige i Dagens Løb, skulde afgaa til Sassnitz saa snart som muligt efter Ankomsten. Hysteriet begyndte prompte efter denne Meddelelse. Alle skulde have sin Kuffert med først, fordi *han* var den nødvendigste eller betydeligste Person. Trusler eller Løfter om store Drikkepenge til Betjeningen afløste hinanden uden Virkning, der var kun ét at gøre: at tage det hele fra en Ende af. Scener fra det dramatiske til det groteske udspilledes. Under den største Forvirring var alle Kufferter i læssevis bragt til Hammerhavnen, hvor de toppedes op i høje Stabler, ventende paa Skibslejlighed, sammen med de mange Passagerer, der efterhaanden havde samlet sig for at være de første ombord.

Hen paa Eftermiddagen laa Damperen fortøjet ved Kajen, og Slagsmaalet om Kufferterne og blot den mindste Plads paa Skibet begyndte.

Politiet forsøgte forgæves at stoppe Adgangen. Kunde man ikke komme ad Landgangsbroen, hoppede man over Rælingen. Fuldt pakket af Mennesker og Bagage lagde

(Henry Pedersen fot.)

Klippeterræn ved Hammeren

(H. Nielsen fot.)

Idylliske Klipper ved Helligdommen

Badestranden ved Balka. (Vilh. E. Jensen fot.)

»Kong Kristian« ud fra Kajen, efterladende et stort Antal Personer og betydeligt flere Kufferter, som maatte vente til næste Dag, hvor der var Udsigt til, at Skibet skulde komme tilbage for ogsaa at føre dem bort.

Der gik fire Aar, og fire efter dem, før tyske Turister atter fik Lejlighed til i større Tal at gøre Udflugter til Bornholm. En Epoke for Bornholms Trafik og Turisme havde faaet en pludselig og dramatisk Afslutning.

En ny begyndte med Starten af »Bornholms Turistforening« og en Sammenslutning af Øens Hotelværter, begge med det Formaal at bringe *danske* Turister til Øen.

Amtmand Valløe var den første Formand for Turistforeningen, der var anlagt paa saa bredt et Grundlag, at endogsaa en Hotelvært fik Sæde i dens første Bestyrelse. Nu var Turistforeninger ikke noget, der paa dette Tidspunkt næredes alt for stor Tillid til, naar Talen var om at fremskaffe virkelige Resultater, og forresten fandtes de endnu kun spredt i Landet. En af de største Aarsager hertil var sikkert, at de ganske manglede den nødvendige moralske og økonomiske Støtte fra Stat og Kommuner, hvis Mænd paa ingen Maade endnu var opmærksomme paa, at man her havde Organer af virkelig Værdi til Fremme af Rejselivet og dermed Trafik og Omsætning. Midlerne til Reklame o. s. v. maatte de direkte Interesser fremskaffe, og det blev da ogsaa her saaledes, at Hotelværterne skrabede Bunden af deres Kasser og med Støtte fra Dampskibsselskaberne og Leverandører bragte et Beløb til Veje, hvorved de første turistmæssige Fællesreklamer i dansk Presse blev til. Paa Grundlag heraf gaves der redaktionel Omtale af Øen i de forskellige Hovedstadsblade. Det kan ikke siges, at Udviklingen af det danske Turistliv paa Øen tog Fart i samme Maalestok som det hidtidige. Tiltrods for, at Dampskibsselskaberne i Aarene forud havde anskaffet endnu større og bedre Skibe, var der alligevel stor Ængstelse for at sejle over Østersøen, og det blev kun faa Hoteller, der kunde holdes aabne.

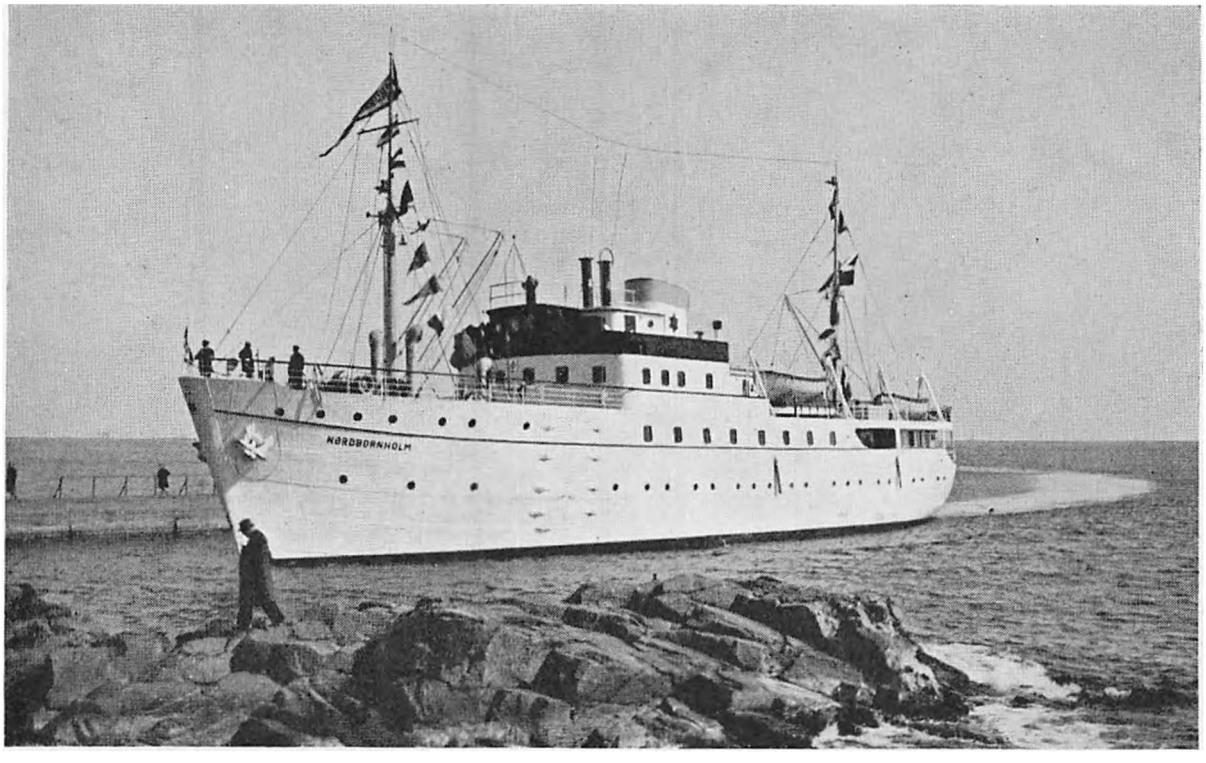

M/S »Nordbornholm«. Det østbornholmske Dampskibsselskab. (Vilh. E. Jensen fot.)

Bygninger og Inventar forfaldt, adskillige Hoteller skiftede Ejere, og dem, det lykkedes at beholde deres Huse, havde forfaldne Prioriteter hængende som en tung Belastning, der hindrede ethvert Laan til Reparation og Fornyelse. Imidlertid begyndte Inflationen at gøre sine Virkninger gældende. En Mand, der var kommet let til Penge, gav sig til at spekulere i bornholmske Hoteller; han blev den vistnok eneste, der her paa Øen har tjent nævneværdige Beløb paa slige Manipulationer. Til at sikre dansk Ejendom paa danske Hænder var, med Amtmand Valløe i Spidsen, stiftet et Selskab, der købte Blanchs Hotel og Helligdommen og belagde dem med Servitutter, der sikrede dem paa danske Hænder, en Gerning, der ikke kan skattes højt nok, men som desværre helt op til Dato har fordret sin høje Pris og paa sin Maade skabt Uvilje hos vore Pengeinstitutter mod yderligere Engagementer i Hoteller.

Det, at Danske i de første Aar efter Krigen var afskaaret fra Rejser til Udlandet, gjorde i Forbindelse med den stadigt øgede Reklame, at et stedse stigende Antal Turister kom til Øen. Medvirkende hertil blev Genaabningen af Ystad-Ruten, efter at Pasvanskelighederne var overvundne sammen med Dir. Th. Lunds store økonomiske Betænkeligheder, der først fjernedes, efter at bornholmske Hotelværter in solidum havde tegnet en Garantikapital, som, hvis det var gaaet galt, vilde have bragt flere af dem i en endnu vanskeligere Situation.

Det havde været lange og trange Aar!

Nu gik det fremad igen, smaat og net, trods Betænkeligheder og Modstand paa Grund af tidligere vundne, dyrekøbte Erfaringer, blandede med politiske Betragtninger om, hvor meget Prisen paa Kyllinger steg, naar Turistbesøget øgedes. Tanken om, at den højere Pris paa Kyllingerne gav forøget Købeevne i Byerne, havde endnu ikke slaaet Rod hos flere af de Byraad, der glat afslog at yde selv Smaabidrag til Turistarbejdet.

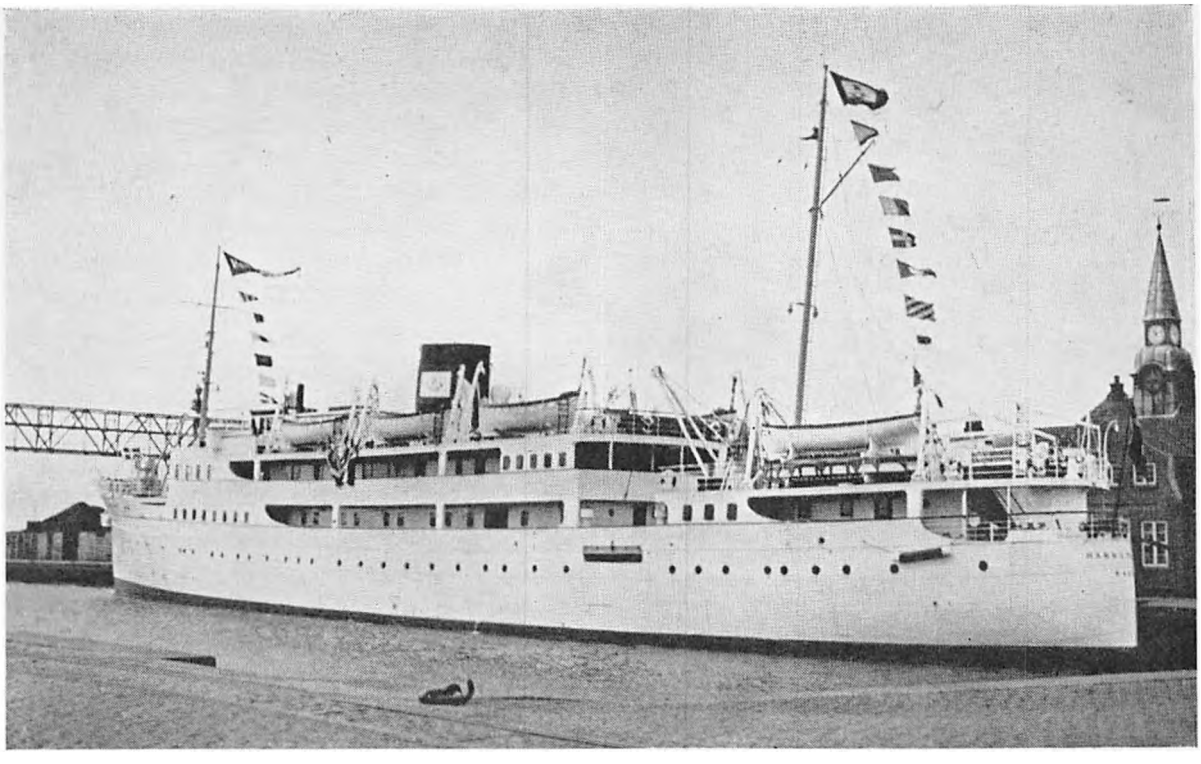

M/S »Hammershus«. Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866.

Pengene til Reklamen fremskaffedes gennem Samarbejdet mellem Bornholms Turistforening, Hotellerne og Trafikselskaberne, hvor særlig Dir. Th. Lund viste sin store Forstaaelse i den fælles Sag. Besøget steg Aar efter Aar, Rejseruterne forøgedes, Skibene byggedes stadig større og større og mere og mere komfortable. Olien afløste Kullene i Driften, de haarde og stive Madrasser i Køjerne erstattedes af bløde og fjedrende Lejer, de plettede Uldtæpper af lette Dundyner med snehvide Overtræk, Dækspladserne blev til udmærkede Fælleskamre og de smaa beklumrede Opholds- og Spiserum til elegante Saloner og lyse, venlige Restauranter. Begge vore Dampskibsselskaber viste her virkelig Forstaaelse og Fremsyn.

Dampskibselskabet »Østersøen« startedes med Hotelejer H. Colberg, den ivrigste af alle Turistfolk, som Reder, og foruden de allerede eksisterende Turistforeninger, Gudhjems og Bornholms, stiftedes lignende Organisationer i alle Øens Byer. Samfærdselsmidlerne forbedredes, Vejene udbyggedes, der opstod et Utal af Pensionater rundt om paa hele Øen, og mange Hoteller fik moderne Indretninger med rindende Vand, Bad etc. installeret. Nyoprettede Ruter for Autobusserne knyttede, sammen med Jernbanenettet, alle Egne paa Øen sammen til et Hele, og Sydøstlandet, der tidligere ikke havde været meget besøgt, fik nu sin store Chance. Samtidig aabnedes der trafikalt for den enestaaende Seværdighed i bornholmsk Natur, som hedder Paradisbakkerne.

I 1939 blev Turistomsætningen, meget forsigtigt beregnet, ca. 7 Mill. Kroner.

Øens indre Trafikmidler havde aldrig været imponerende, bortset fra de smukke og velholdte Vogne med de velplejede og velnærede Hestespand for. Omkring 1910—11 kom de første Motorkøretøjer til Øen. En dristig Mand forsøgte med et Par aabne Biler at konkurrere Hestekøretøjerne ud. Det gik ikke! Jo, ned ad Bakke — op ad maatte Passagererne af og skyde paa. Bønderne var

Den nye Strandvej. (Johs. Hammer fot.)

mildest talt gale i Hovederne paa de tøffende Uhyrer, der ofte jagede Køretøjerne en Tur over Grøften, og de gik til den Yderlighed at søge al Motorkørsel forbudt paa Bornholm.

Den største af Vognene fik en kort, uglorværdig Sluttilværelse som den første motordrevne Postforbindelse mellem Rønne—Hasle. Sic transit ...! Det var ikke den daværende Ledelse af »De bornholmske Jernbaner«, der opfandt Begrebet »Service«, selv ikke da den begyndende Konkurrence satte ind med de første, ganske vist ikke fuldt driftssikre Autobusser, som et Privatselskab satte igang, tænkte man paa, der var noget, som hed saadan. Forretningsteorien var, at jo flere Biler, der kom, des bedre; jo hurtigere aad de hverandre op, og Jernbanerne blev alene tilbage for ubekymret at kunne fortsætte den sindige Drift. Forsinkelserne var altid betydelige, men betydeligere var de Rejsendes Taalmodighed, saa det gjorde ikke noget.

Ved Civilingeniør C. Milners Overtagelse af Ledelsen skete store Ændringer, bl. a. den, at de hidtil privat drevne Omnibusser og dermed deres Ruter gik over til Jernbanerne. Materiellet fornyedes, tildels for de betydelige Midler, Baneledelsen havde lagt tilside til dette Formaal, Køreplanerne ændredes, Rejselysten steg, og det endte med, at Driften gav Overskud. Vejene ud over Landet snoede sig ind gennem Dalene og op over Bakkerne, som de tilfældigt var tilkørte, før Vejbygningskunsten var til. Belægningen var tynd, Hullerne store og mange. Med fyrre Kilometers Fart i en Fordvogn omkring 1920 var man øm i alle Legemsdele, naar der var kørt en Strækning paa 15 Kilometer. Baade Vogn og Passagerer legede Himmelspjæt, men hvad risikerede man ikke den Gang for at opleve en Tur med den eventyrlige Hastighed?

Unge Øjne og ny Teknik blev taget i Brug for at udbedre Vejene. Mens Amtmand v. Stemann sørgede for, at Øen fik sin berettigede Andel af Bilmillionerne, tegnede Ing. Milner nye Linier ind paa et Kort, mens hans Hjælpere maalte og nivellerede. Resultatet blev Udbygningen til de brede Chausseer, hvorpaa en Fart af firs Kilometer ikke faar en moderne Vogn til at give det mindste Skut fra sig.

Turistforeningernes Arbejde tør siges at have været mangfoldigt, og det vil være ørkesløst at forsøge en Skildring deraf. Energisk og med største Interesse har Øens Amtmænd staaet i Spidsen for dette, Valløe, Koefoed, Øllgaard og Stemann, alle har de bragt store Tidsofre for at bringe Turistsagen frem og dermed skaffe Resultater, der bragte Gevinst for hele Øens Befolkning, kort sagt: *alle.*

Turistforeningen for Danmarks Aarbog 1926 af Amtmand Koefoed, et Værk paa over to Hundrede Sider omhandlende Bornholm, vakte Opsigt i alle Turistkredse og skaffede Foreningerne mange Medlemmer, foruden at det bibragte et stort Antal Mennesker Lysten til at se Klippeøen. Samhørigheden med »Østdanske Turistforening«, og der igennem med »Turistforeningen for Danmark«, har skaffet Øen den bedste sagkyndige Hjælp i Arbejdet for Turistsagen.

I støt Tempo øgedes Strømmen af danske Turister Aar for Aar. Foruden det man kan kalde individuelle Rejsende, kom Bilister, Teltfolk og Vandrere i Flok, og dermed stilledes nye Fordringer til Garager, Teltpladser og Vandrehjem. Ogsaa Spørgsmaalet om Transport af Biler hertil og Skibsrum for de sidste Kategorier af Passagerer, der ønskede billig

Befordring, kom til at spille en væsentlig Rolle. Dampskibsselskaberne satte Skibe i Fart paa Dagture; det hjalp noget. Men for hvert nyt Skib, der løb af Stablen, øgedes Behovet til Befordring.

Teltfolk og Vandrere var i Begyndelsen, indtil disse Bevægelser organiseredes, brydsomme Gæster, der ikke tog Hensyn til hvem, hvad, hvor og hvorledes, selv om der naturligvis gaves Undtagelser. Hvor Færden var gaaet, efterlodes synlige Spor i Terrainet. Hvor man havde rykket sine Teltpæle op eller havde haft tændt sit Lejrbaal, fandtes alle de Efterladenskaber, hvis Synlighed efterhaanden skabte en stærk Bevægelse til Bekæmpelse af Uvæsenet. I Strandkanten og paa Skrænterne efterlodes Hobe af Glasskaar, Madpapir og Blikdaaser, i Buskadserne stinkende Uhumskheder, paa Teltpladserne Sengehalm og Madrester, uskønne Pletter paa den bornholmske Natur og paa en Befolkningsklasse, hvis Forstaaelse af Omgangen med den viste sig for ringe.

Teltpladser og Vandrehjem indrettedes. Pletterne blev færre, men findes bestandig.

Med Indførelsen af obligatorisk Ferie for alle fremstod »Dansk Folkeferie«, der hurtigt blev en Faktor i Turistlivet. Rejseselskaberne forøgedes i Mængde og Antal. De danske Statsbaners Udflugtsture hertil tog et hastigt og glædeligt Opsving. Mange Foreningskongresser henlagdes til Øen og blev en betydende Del af Turistomsætningen, særlig gavnlig fordi den, sammen med Rejseselskaberne, hovedsagelig henlagdes til For- og Eftersaisonerne.

Hotelnøden havde atter begyndt at gøre sig følelig.

Engelske og polske Cruises foretoges i Østersøen, og Bornholm blev Anløbsplads for Skibene, der ofte medførte adskillige Hundrede Passagerer.

Engelske Ladies med temple-spectacles og Gentlemen med spleen gav forskellige Udtryk ved Synet af det store fjollede danske kolde Bord. Polakkerne troede, det hele var til dem, og forlangte Papir til Indpakningen,

Ved Ronne H. Station.

mens Tyskerne nøjedes med resigneret at tænke paa, at deres Valuta til Udlandet kun blev saa knapt tilmaalt.

Til et engelsk Teselskab havde en Hotelvært været saa letsindig at sætte en rigelig Del Askebægre med Hotellets Navn paa Bordet. Da man skulde forlade Stedet, kom en af Herrerne hen til ham og sagde: »Excuse me, men der blev desværre intet Askebæger til mig«.

Han fik høfligst et overrakt.

Med Skibene fra København indfandt sig nu en international Strøm af Turister. Sverige var rigt repræsenteret, ogsaa med Rejseselskaber, og i særlig Grad havde Hollænderne faaet Øje for Bornholm, som de, til Afveksling fra deres eget flade Land, beundrede i højstemte Toner.

Gennem alle disse Besøgende blev det bevist, at Bornholm har de største Muligheder for at blive en virkelig international Turistattraktion. Det kommer blot an paa Fremtidens Udvikling og den fornødne Fremsynethed. To skotske Lærerinder, som havde købt en Rundtur Danmark—Sverige og includeret Bornholm deri, sagde, da de stod ude paa en af Stampens blomstrende Lyngskrænter med Udsigt over Bugten med de hvidtoppede Bølger ind mod Rønne: »Man har ikke set Europa, naar man ikke har set Bornholm«. Der var ingen Steder og ingen Ting, de ikke beundrede. Morbær- og Figentræer troede de simpelthen var Reklamefif, indtil de saa dem,

Ved Hammersø — Danmarks eneste Fjeldsø.

og for at overbevise Frænder i Hjemlandet plukkede de Morbærkviste og Figenblade og tog med i deres Kufferter.

Den ene af dem fik Samvittighedsnag og spurgte bagefter, om det var tilladt. Jo, hvorfor ikke — men hvad vilde de bruge dem til?

»Skotter har stor Sans for Økonomi, you know, og — Garderoben — — each day a new gown«. Det sagde hun med et virkeligt Evasmil!

En hollandsk Præst skrev et helt lille Hefte fuldt af Digte til Bornholms Pris, og en *Nordmand* — det vil dog sige noget — sagde, at hvis vi havde haft Fjælde, var her lige saa smukt som i Norge.

Paa Kolberg var Forbindelsen med vore egne Ruteskibe atter optaget, og fra Sassnitz og Swinemünde sattes igen Skibe i Fart. Tilstrømningen blev ikke stor, hovedsagelig bestod den af Rejseselskaber, der paa Grund af Valutarestriktionerne fra tysk Side kun gav en meget ringe Omsætning, og sjældent blev Opholdet længere end fra Morgen til Aften.

Sommeren 1939 var Klimax naaet. 1914 gentog sig, men paa en anden Maade. Dagen efter at den tysk-russiske Fredspagt var afsluttet, kom et tysk Selskab til Øen. Rygtet var naaet det, men ingen turde tro eller spørge, alle var desorienterede. Enkelte forsøgte at kaste stjaalne Blikke til de fede Overskrifter i de danske Aviser. Morgenkaffen blev, mod Sædvane, nydt under fuldkommen Tavshed.

I Midten af August begyndte Angsten for Krig at brede sig, ingen tog med Skibene herover, og den 1. August stod alle Hoteller tomme. Lyden af det larmende Turistliv var forstummet; med Krigens Udbrud sattes det atter istaa for et uvist Aaremaal.

Trods dette begyndte en ny Epoke i Trafikens og Turismens Historie: Flyvningen.

Paa et tidligt Tidspunkt efter sit Embedes Overtagelse tog Amtmand v. Stemann Initiativ til Oprettelse af en Flyveplads paa Bornholm. Hidtil havde kun enkelte smaa Militærmaskiner og ligeledes et Faatal Sportsflyvere vist sig over Øen for at lande paa meget usikkert Terrain. Nødvendigheden af at skaffe bedre Landingsmuligheder var aabenbar, hvis man paa Bornholm ønskede at faa Del i de Indtægter, Flyvningen kunde bringe.

Efter at forskellig Modstand og adskillige Vanskeligheder, bl. a. ved at finde det bedst egnede Sted for Flyvepladsen, var overvundet, startedes A/S Bornholms Flyveplads. Rønne Kommune og Bornholms Amt dannede den økonomiske Grundvold, men adskillige Institutioner og Forretningsfolk baade her og ovre gav Andele til, og ved utrættelig Virken, ogsaa fra Selskabets Formand, Borgmester Niels Nielsens Side, lykkedes det at naa saa vidt, at Arbejdet kunde paabegyndes.

De første Passagerflyvninger foretoges af D. D. L. i Efteraaret 1939, men først under Isvintrene 1940, 41 og 42 fik Trafiken afgørende Betydning, og det indsaas, ogsaa fra Befolkningens Side, at Flyvningen var et højst behageligt og yderst nødvendigt Led i de bornholmske Forbindelser med Moderlandet. Uden Flyvning vilde Øen i længere Perioder de nævnte Aar været afskaaret fra at faa baade Post og Passagerer befordret. Efterhaanden som Oliemanglen blev mere og

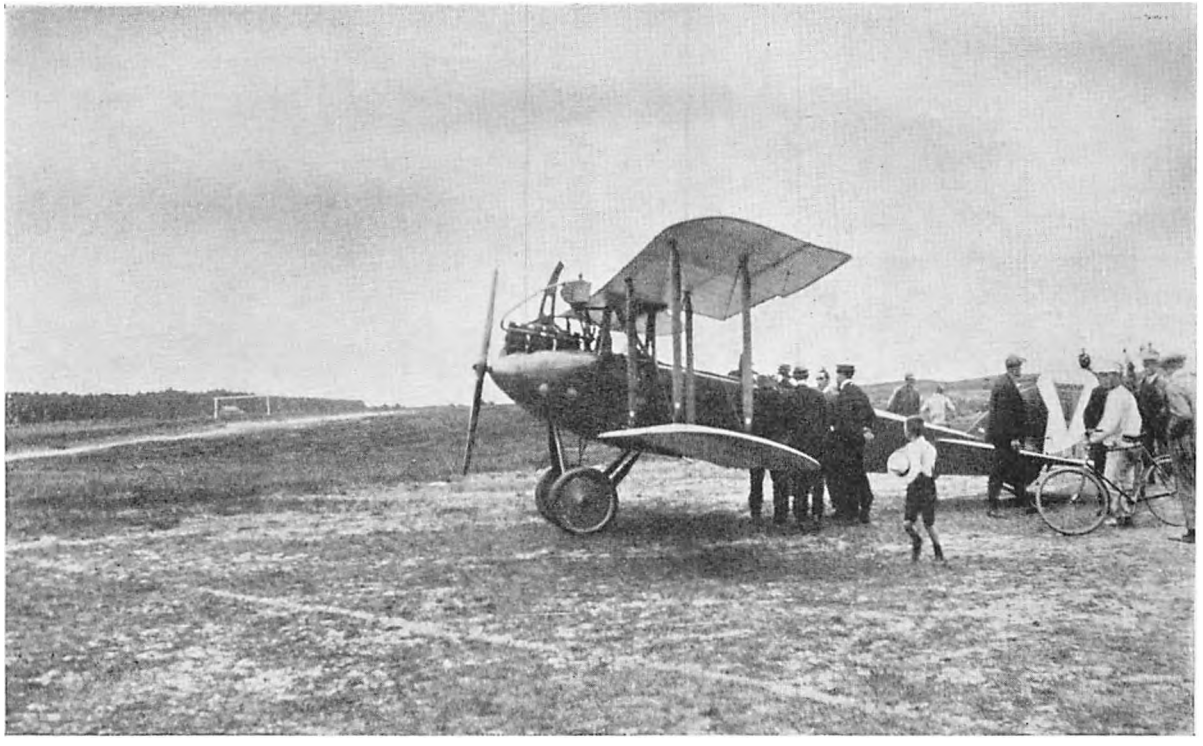

Den første Flyvning til Bornholm. Direktør Tholstrups L. V. G. Aeroplan, ført af den 23-aarige tyske Pilot Hubrich, lander paa Galløkken ved Rønne den 27. Juni 1919. Den vakte enorm Opsigt. (H. P. Holm fot.)

mere følelig, og vore Motorskibe af den Grund nødsagedes til at indstille Farten, øgedes Efterspørgslen efter Pladser i Maskinerne, og det kan siges, at Luftfarten de følgende Somre blev af virkelig Betydning for Turistlivet og dermed ogsaa for enkelte af Hotellerne.

Den første lille Passagermaskine, der bragte flyvende Gæster til Bornholm, var for Lufttrafiken det samme som »det kongelige lille Postdampskib« var for Dampskibstrafiken: i begge Tilfælde et Vidunder af Teknik, hvis Udvikling og Betydning for Fremtiden ikke umiddelbart opfattedes af de Mennesker, der, i hver sin Periode, undrende betragtede de to Trafikmidler. — Og det vil gaa med Flyvemaskinen, som det gik med »det lille kongelige«. Den vil blive et lige saa naturligt Led i Trafiken, som vore store moderne Skibe er det nu, og den vil bringe Bornholm ind i Verdenstrafiken, aldrig som Midtpunkt for denne, men som et af de naturlige Landingssteder, hvor man vil gøre Holdt en Dag eller to for at se det dejlige Sted, der hedder Bornholm.

Rutefarten er under samme Tid udført af »Carl«, »Østersøen« og den af »66« chartrede »Sverige«, men desværre har det Antal Passagerer, der har kunnet befordres, ingenlunde været stort nok til, blot tilnærmelsesvis, at give Øen Turistsaisoner med fyldte Hoteller og Pensionater. Tværtimod har adskillige af disse maattet holdes lukkede, og ingen af deres Indehavere har indtjent mere end til Livets Opretholdelse, intet til Vedligeholdelse, Renter eller Afdrag, og Forholdet er idag, at alle Husene bærer tydelige Spor af Forfald.

For til sin Tid at kunne bøde herpaa forsøger Bornholms Turistforening at faa startet et lokalt Hypotekinstitut til Kreditgivning samtidig med at man haaber paa Vedtagelsen af en ny Reparationslov, saaledes at disse Foranstaltninger i Forening skal kunne danne Basis for ny Istandsættelse af Ejendomme og Inventar. Om Forsøget lykkes, er dog for nærværende tvivlsomt. I modsat

Fald, hvad saa? Hvorledes vil Fremtiden tegne sig for det bornholmske Rejseliv? Uhyre meget vil afhænge af, om Verdens Ansigt vil tegne sig med dybe Rynker, Sorg og Bekymring paa Panden eller med et glad og lykkeligt Smil om Munden.

Med ægte dansk Optimisme vil vi gaa ud fra, at det sidste bliver Tilfældet, og at de lange mørkelagte Aar, vi gennemlever, vil skabe Trang hos Folk til at komme ud og boltre sig i Solskinnet i Skov og ved Strand. Den ene sorte og de to hvide Svaner, der saalænge har ligget stækkede i Havnen, er Svingfjerene igen vokset ud paa, de er atter forvandlede til at være »Frem«, »Hammershus« og »Rotna«, der med gungrende Motorer og hvirvlende Skruer, fuldtpakkede med glade Turister i de fjedrende Vi-Spring-Køjer, glider frem og tilbage over Østersøen mellem Rønne og København. Dannebrog vajer igen paa Havnen og fra de rejste Stænger gennem Byens Gader. Der er Fest, det er Frihedsdagen vi fejrer, Mindet om den Dag, da »alle Lænker brast«, og vi igen kunde tale og tænke frit, igen leve som før.

Men skal vi se det fra den anden Side, og det skal vi ogsaa, for blaa Øjne kan være skønne, og de passer saa smukt til den nordiske Type med det lyse Sind, den skære Hud og det hørblonde Haar; men de kan ogsaa være saa uskyldige, at man ikke skal tro dem.

Vi maa altsaa rynke Panden og se mørke og grublende ud, tænke os Billedet af et Danmark, som Lænkerne har trykket saa haardt, at det for lang Tid vil bære Saar deraf, baade om Haandled og Fod.

Det vil smerte at se de forfaldne Hoteller, som ingen vil bebo, fordi de ikke er beboelige, og det Saar, der slaas, hvis vore Skibe skal blive ført bort, vil svie lige saa stærkt i bornholmske Hjerter, som det sved i 1801 i hele den danske Befolkning.

Men Saarene læges, Kræfterne vender tilbage, Livet skal leves, Rejselysten vil vækkes igen, og Bornholm med Klipper og Strand og Skove og Marker og Stengærder og den forfriskende Søluft vil altid øve sin Tiltrækning paa dem, der elsker Naturen og søger Forandring fra Dagliglivets Tilværelse. Men til den Tid er det nødvendigt at have gjort sig de store Linier klare. Hvilke Hoteller skal bygges for hvilket Publikum? Skal Skibene indrettes for Dag- eller Natfart eller er Skibenes største Rolle maaske udspillet? Er Flyvningens Tidsalder for Personbefordring kommen, og har det ændret Billedet saa stærkt, at man tænker tilbage paa dem som hørende til det svundne, paa samme Maade som vi nu tænker tilbage paa de statelige Landauere med det statelige Forspand, som et fortidigt Befordringsmiddel?

Lad os ikke haabe det, men tværtimod se hen til en fuldkommen Samvirken i alle Turist- og Trafikspørgsmaal, saa meget mere som det sikkert vil blive Trafikselskaberne, der, om de helt vil tjene ikke alene egne, men hele Befolkningens Interesser, maa skaffe Midler baade til Modernisering af de nu forfaldne Hoteller, der egner sig for fremtidig Hoteldrift, og til Bygning af nye Huse med alle de nye Indretninger, som Fremtidens Turister vil kræve for at befinde sig vel.

Man vil finde saadanne i alle konkurrerende Landsdele i Danmark, som ogsaa i Udlandet. Vil Bornholm have sin Andel i Fremtidens Turistliv, maa Skibe, Flyveplads og Hoteller indrettes med denne Konkurrence for Øje og saaledes, at en kort Sommersaison ikke regnes for tilstrækkelig til at kunne give fuld Forrentning.

Gode Trafikmuligheder vil skabe gode Betingelser for gode Opholdssteder og omvendt, men selv den bedste Befordring vil aldrig lokke Publikum til Hoteller, hvor en vaklende Økonomi eller daarlig Ledelse vil give Grund til Sammenligninger mellem de to i Rejselivet saa vigtige Faktorer.

Bornholm ejer alle naturlige Muligheder for at blive, hvad Øen var: Danmarks mest besøgte Turistegn. Man maa haabe, at den ogsaa ejer de Mænd, der ud fra rent forretningsmæssigt økonomiske Synspunkter har Vilje til at genopbygge, hvad Krig og Trafikvanskeligheder nu har brudt ned.

IDRÆTTEN PAA BORNHOLM

I HISTORISK OG KVALITATIV BELYSNING

AF OVERLÆRER, LØJTNANT NIELS M. HEDEGAARD, AAKIRKEBY

Bornholms noget isolerede Beliggenhed har ganske naturligt bevirket, at de fleste af de Idrætsgrene, Ungdommen nu samles om, har været forholdsvis længe om at slaa igennem her. Afstanden til det øvrige Land, hvorfra de nye Impulser jo i Almindelighed maa hentes, har vanskeliggjort et virkeligt Samkvem med Idrætsfolk derfra og har derved hæmmet Udviklingen. Idrætten her har desuden maattet kæmpe sig frem under meget beskedne Vilkaar, idet Myndighederne først i de senere Aar, efter at Idrætten er blevet anerkendt som en betydningsfuld opdragende Faktor for Ungdommen, har besluttet sig til at støtte Sagen ved Tilvejebringelse af tidssvarende Idrætsanlæg, hvoraf dog virkelig egnede Anlæg til indendørs Idræt endnu savnes for de fleste Grenes Vedkommende.

Paa Trods af de forholdsvis trange Kaar kommer man dog ikke uden om, at Idrætten har udviklet sig endog særdeles godt her, takket være en Række interesserede og dygtige Ledere, der gennem Aarene har viet deres Fritid til Ophjælpning og Organisation af Idrætslivet i sin Helhed. Ungdommen fra By og Land møder nu trofast Aaret rundt til Idræt af den ene eller den anden Art.

Medlemstallet inden for de forskellige Idrætsgrene nærmer sig i Dag 20 % af Øens Befolkning. Mere end Halvdelen af disse er ikke mere aktive; men at de i en fremskreden Alder stadig er Medlemmer, beviser, at Idrætten for dem virkelig har haft Betydning ud over Dagen og Vejen. Nogle Idrætsgrene har et stærkere Tag i Ungdommen end andre, hvorved Udviklingen bliver yderst forskellig. I det følgende taler derfor hver Gren for sig selv, idet dog kun Hovedlinierne trækkes op.

ATLETIK

Den 5. Februar 1913 afholdt Rønne Boldklub en Højdespringskonkurrence i nordre Gymnastiksal i Rønne. Denne Begivenhed blev Begyndelsen til Atletikens Udvikling paa Bornholm, idet Klubben umiddelbart efter udsendte Indbydelse til en Række Sportsklubber paa Øen og opfordrede dem til at være med til Dannelsen af et »Bornholms Atletikforbund«. Det lykkedes at faa den da landskendte Redaktør, Løjtnant *Højme*, København til at komme herover til et Møde og klarlægge Spørgsmaalet for de interesserede Parter.

Resultatet blev gunstigt. Bornholms Atletikforbund blev stiftet, og der tilsluttede sig straks 5 Foreninger: Rønne Boldklub, Idrætsklubben Viking, B. 1910, Gudhjem og Aakirkeby Boldklubber. Keramiker *Herman Sonne*, R. B., valgtes til Formand, og det besluttedes med det samme at indmelde sig i »Dansk Atletikforbund«. Man tog straks fat med Øvelser og Konkurrencer i Løb, Spring, Kuglestød, Diskoskast og Spydkast; men desværre svandt Interessen alt for hurtig, inden Udgangen af 1913 afgik Forbundet ved Døden, og kun enkelte Medlemmer af R. B. og Viking fortsatte paa egen Haand,

H. P. Reker.

særlig bør nævnes *H. Dick,* R. B., og *H. P. Reker,* Viking, der begge med Hæder deltog i Atletikstævner i København, hvor Reker bl. a. blev Nr. 2 i Diskoskast.

Under Verdenskrigen 1914—18 gik Atletiken herovre helt i Staa, og først i 1931 kan man tale om, at der er ved at komme Liv i den igen. Det er Journalist *Charles Mortensen* og Typograf *Carl Haagensen,* begge R. B., der gaar ind for Sagen nærmest med Henblik paa Erhvervelse af Idrætsmærket. De 3 store Rønneklubber kommer med, og Overofficiant Hansen, Rønne, engageres som Træner. I August 1931 afholdtes et vellykket Propagandastævne i Rønne, hvor der opnaaedes gode Resultater i saavel Spring som Løb og Kast. Publikum viste stor Interesse ved at møde op i et Antal af ca. 400. Aakirkeby Idrætsforening kom nu igen med i Arbejdet, og for at faa Fart og Facon over Tingene formaaede Klubberne den kendte Idrætsmand *Ejner Midtgaard,* København, til at komme herover i en kortere Periode og give Instruktion for vore hjemlige Idrætsmænd.

I Rønne foregik al Træning paa Galløkken, indtil R. B.s Bane ved Saga blev færdig. Baneforholdene var saaledes ikke de bedste, hvilket i høj Grad bidrog til at hæmme Udviklingen; desværre var det i Virkeligheden ogsaa kun en lille Kreds af aktive Idrætsmænd, der sluttede op om Atletiken; men Ilden holdtes dog brændende.

I 1934 tager *Anton Pedersen,* B. 1910, fat som Fællestræner; han havde i Forvejen været paa Trænerkursus i København og var selv en dygtig Idrætsmand; hans Arbejde gav gode Resultater, og Interessen voksede. Konkurrencerne viste tydeligt, at Atletiken var i fin Fremgang. De bornholmske Idrætsmænd har siden ofte deltaget i Stævner baade paa Sjælland og i København og har hjemført baade Præmier og rosende Omtale. Som vore bedste Atletikfolk gennem Aarene bør nævnes: Ove Løvgren, Johs. Nielsen og Carl Haagensen, R. B., Nyeland Nielsen, Charles Børner og Edmund Larsen, B. 10, samt Holm Sørensen, Viking. Flere helt unge tegner meget lovende. En lang Række saavel yngre som ældre Idrætsmænd, navnlig i Rønne, har i de senere Aar erhvervet sig Idrætsmærket; blandt disse har adskillige endog erhvervet sig det i Guld.

Et særligt Omraade inden for Atletiken: *Terrainløb,* har affødt meget stor Interesse baade hos aktive Løbere og hos Publikum. Som et Resultat heraf indstiftedes i 1935 *Fredensborgløbet* og *Aakirkebyløbet;* sidstnævnte er dog gaaet ind nu, mens førstnævnte stadig afholdes hvert Aar under betydelig Tilslutning.

Som Helhed betragtet har der siden 1913 været god Fremgang at spore i Bornholms Atletik; men det helt store Opsving er aldrig kommet. Aarsagerne kan være forskellige; men den væsentligste er uden Tvivl, at Klublederne ikke har ofret den tilstrækkelig Opmærksomhed, hvorved den faktisk har maattet leve i Skyggen af anden Idræt. Heldigvis er der Tegn paa, at dette Forhold er ved at ændre sig; de nye Idrætsanlæg omkring paa Øen afgiver gode Beviser herpaa, idet der overalt her er sørget for gode Forhold for Atletiken at trives under. Kommer dertil System og mere faste Rammer end hidtil, er Forudsætningerne for det virkelige Gennembrud for Atletiken til Stede.

BADMINTON

Badminton er en af de yngste Sportsgrene paa Bornholm; men til Trods herfor har den dog vundet en betydelig Udbredelse og erhvervet sig en ret anselig Position i det bornholmske Idrætsliv.

Det menes, at der for Aar tilbage er blevet spillet Badminton her paa Bornholm. Rigtig Indpas vandt Spillet dog først i 1936—37, og

selv da blev det fra mange Sider mødt med en vis Skepsis, der dog hurtig fortog sig, og Udviklingen tog Fart. Pionererne i Arbejdet var Kioskejer *A. Mauritsen*, Allinge, og Købmand *E. Sandersen*, Svaneke. Allerede i 1938 stiftedes i Tilslutning til »Dansk Badmintonforbund« Bornholms Badmintonkreds med A. Mauritsen som Formand; de tilsluttede Klubber var Allinge-Sandvig, Hasle, Nexø, Rønne og Svaneke. I 1940 var Medlemstallet 150 aktive Spillere, og i Marts afholdtes den første Mesterskabsturnering i Rønne. Det blev hurtigt klart, at der her som i anden Idræt maatte Instruktion til, og i Efteraaret 1940 sendte Kredsen Formanden, A. Mauritsen, og Næstformanden, E. Sandersen, paa Instruktionskursus i København. Efter Hjemkomsten tog de fat rundt i Klubberne samtidig med, at »Dansk Badmintonforbund«s Instruktionsfilm blev vist. Begge Dele virkede som fortrinlig Propaganda for Sagen. Medlemstallet øgedes stærkt, og en ny Klub, Aakirkeby Idrætsforening, kom til samtidig med, at der dannedes en selvstændig Badmintonklub i Rønne; den tidligere hørte under Tennisklubben.

I Paasken 1941 sendte Kredsen nogle af de bedste Spillere til København til Danmarksmesterskaberne. Bornholmerne blev dog omgaaende slaaet ud, og Forsøget viste med al ønskelig Tydelighed, at vi spillemæssigt endnu laa langt tilbage for det øvrige Land. En Instruktør fra København blev engageret for en kortere Periode, og det lykkedes ham at bøde paa de værste Mangler og i ikke ringe Grad at tilføre Spillet her nye Impulser.

Der udskrives nu hvert Aar ordinære Turneringer, og saavel Klub- som Kredsmesterskaber for saavel Senior- som Juniorspillere arrangeres; der kan konstateres udmærket Fremgang baade i kvantitativ og kvalitativ Retning, men endnu er man dog langtfra paa Højde med det øvrige Land. Vi savner f. Eks. her egnede Lokaler, idet de fleste Gymnastiksale og andre Sale, der benyttes, er for smaa til, at det rigtige Spil kan komme frem; men kommer Tid, kommer Raad. For Øjeblikket tæller Kredsen 9 Klubber, nemlig Allinge-Sandvig, Aakirkeby, Hasle, Klemensker, Nexø, Rønne, Svaneke, Østerlars og Østermarie. Spillet dyrkes med Lyst og Interesse, og særlig den yngre Stab af Spillere tegner godt. Medlemstallet er 589, deraf 113 passive.

BOKSNING

Boksning har hidtil aldrig slaaet rigtig an paa Bornholm. I Aarene 1911—12—13 dyrkede man Boksning i Idrætsklubben Viking under Ledelse af en tidligere Danmarksmester, Blikkenslagersvend *Ole Hansen*. Øjensynligt har der ikke været særlig Gang i Foretagendet; der er i alt Fald ganske stille om Sagen indtil 1921, da Rønne Boldklub uden synderligt Held søger at puste Liv i Boksningen igen. Rønne Idrætsforening gør næste Forsøg i Aarene 1924—28 og med samme Resultat. Der afholdtes enkelte Stævner med Deltagelse af Boksere fra det øvrige Land; men Interessen for Boksning var stadig ringe.

Siden 1928 er det udelukkende B. 1910, Rønne, der fra Tid til anden er gaaet ind for Sagen. Heller ikke denne Klubs Arbejde har givet nævneværdige Resultater hidtil. Boksningen maa saaledes stadig friste en Døgnflues Tilværelse her, og de bornholmske Boksere er derfor heller ikke naaet ret langt i denne — udøvet rigtig — udmærkede Idræt. Selv om der nok holdes Liv i den, er der endnu ingen Ting, der tyder paa, at det store Opsving er i Sigte.

BRYDNING

Omkring 1909 naaede Brydesporten til Bornholm, godt 100 Aar efter, at den var kommet til Danmark. Verdensmestrene *H. H. Egeberg* og *Harald Christensen* mødte op paa Bornholm for at give Opvisninger og demonstrere den ædle Brydekunst; ogsaa *Bech Olsen* besøgte Bornholm, maaske mere i Egenskab af Cirkusdirektør end som Bryder.

Flere Demonstrationer fulgte efter med Aars Mellemrum; men det var først i 1932, at der egentlig kom Gang i Sagerne. Sjælen

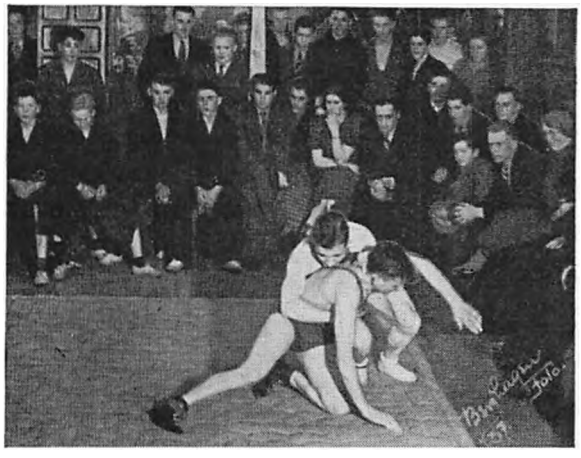

Fra et Brydestævne i Nexø. (Berghagen fot.)

i Arbejdet var Lærer *Arne Madsen,* Knudsker, der dengang var Vikar i Gudhjem. Han fik en Del unge Mennesker dér interesseret i Brydning og fik efter en kortere Øvelsestid arrangeret en Opvisning, der vel, hvad Brydning angik, var noget primitiv; men den skabte Interesse for Sagen, og kort Tid efter stod Brydning paa Programmet i Aakirkeby Idrætsforening, B. 1910, Rønne, Nexø og Pedersker.

Der blev taget meget energisk fat overalt, og de dygtigste af de unge Brydere blev i de følgende Aar sendt paa Instruktionskursus i København for derefter at tage fat herhjemme som Instruktører. En Række Stævner afholdtes, flere med Deltagelse af københavnske Brydere f. Eks. fra Dan, Sparta, Hakoah og C. I. K. Propagandaopvisninger fulgte over hele Øen, ja endog Christiansø naaede man til, men først i 1942; der var Fart og Fremgang i Arbejdet.

I 1935 stiftedes *Bornholms Atlet Union* med *Arne Madsen* som Formand, og Samarbejde blev indledet foruden med tidligere nævnte Foreninger tillige med Politiets Idrætsforening, Husum, Hillerød og Vordingborg, ja ogsaa svenske og tyske Brydere gæstede Bornholm. Af Tidens store Navne har Bornholm saaledes haft Besøg af: Abraham og Michael Kurland, Robert Voigt, Eigil Johansen, Cyril Mundeling, Svenskerne Nilsson og Kjeld Billberg, Tyskerne Willy Fischer, Fafara og Wochenfuss samt Islændingen Gunner Salomonsen (Glima), Vægtløfteren Svend Olsen m. fl.

De bornholmske Brydere har saaledes gaaet i en god Skole, og Resultatet er ikke udeblevet. Adskillige af dem er virkelig dygtige og har med Hæder deltaget i Brydestævner i København, Aarhus og Kolberg; ogsaa deres Deltagelse i Danmarksmesterskaberne har været ærefulde, selv om en 3. Plads er den eneste Placering hidtil.

De vigtigste lokale Stævner er de aarlige Mesterskabsstævner. Flere Brydere har i deres specielle Vægtklasser erobret Mesterskabet for Bornholm gentagne Gange; dette gælder saaledes Aage Holm, Johan Johannesen og Ejler Holm, B. 1910, Johs. Enevoldsen og Brødrene Melnyck, Pedersker, Axel Johnsen, Poul Kofoed og Ove Bendtsen, Aakirkeby. En af Bornholmsmestrene, *Marcus Jensen,* Nexø, optog Tanken om Vægtløftning, og denne Idrætsgren dyrkes nu i Aakirkeby, Nexø og B. 1910, Rønne. Endelig har Bornholms Atlet Union, hvis Leder er *E. Hauberg,* Nexø, ført Idéen om Styrkemærket ud i Livet, og adskillige unge Mænd har allerede erhvervet dette Mærke.

Brydesporten paa Bornholm er i god Gænge takket være en Række dygtige og utrættelige Ledere, hvoraf foruden tidligere nævnte ogsaa Smedemester *Poul Svendsen,* Aakirkeby, fortjener at nævnes. Der kan ikke være Tvivl om, at der paa Bornholm er lagt en solid Grund for Brydesporten at bygge videre paa.

CRICKET

I det meste af Tiaaret før 1900 blev der spillet Cricket paa Galløkken. Det var Adjunkt *A. V. Øllgaard,* Rønne, senere Redaktør af »Bornholms Avis«, der var den ledende Aand i Foretagendet; en Cricketklub blev stiftet med Øllgaard som Leder. Nogen ideel Spilleplads har Galløkken næppe været; men i de Tider var Idrætsmændene jo ikke saa kræsne som nu, og man forstod at udnytte

selv primitive Vilkaar. Interessen var Hovedsagen, og den manglede ikke. Der var udmærket Tilslutning til Spillet, og Træningen fulgtes ihærdigt, hvorimod egentlige Kampe mod fremmede Modstandere ikke kunde afholdes, da der ikke fandtes andre Cricketklubber her end en kort Overgang en lille Klub i Allinge. Et væsentligt ansporende Moment manglede saaledes, og saa vidt vides har der heller aldrig været afholdt Styrkeprøver mellem bornholmske Cricketspillere og Spillere fra det øvrige Land; en Sammenligning er derfor vanskelig at foretage; men Forholdene taget i Betragtning naaede Spillet her en ikke ringe Udvikling, og adskillige af Udøverne opnaaede at blive særdeles dygtige baade som Kastere og Gærdespillere.

I 1897 stiftedes Rønne Boldklub med det Formaal at spille Cricket; men allerede omkring 1900 forlod Klubben Cricketspillet og gik over til at spille Fodbold. Da Rønne Cricketklub tidligere var gaaet ind, døde Cricketspillet nu hen efter at have blomstret her i en ca. tiaarig Periode. Der er ikke senere gjort Forsøg paa at genoplive det; men forhaabentlig holder dette smukke og udviklende Spil igen engang sit Indtog paa Bornholm.

CYKLESPORT

I Aarene op imod 1900 dyrkede man i Rønne ivrigt Cyklesporten baade paa Bane og Landevej. Der forefandtes en Rønne Cykleklub startet og ledet af den meget cykleinteresserede Dr. *Dircks*, der sammen med Agent *Mogens Christiansen* tillige fik anlagt en rigtig Cyklebane ved Stampen. En Mængde unge Mennesker blev ivrige og dygtige Cykleryttere, og en lang Række Cykleløb afholdtes saavel paa Bane som paa Landevej; et særligt Løb »Bornholm rundt« var meget yndet. Der blev af de fleste kørt paa rigtige Racermaskiner; men der var selvfølgelig kun Tale om Amatørløb, hvori ofte Berømtheder fra København deltog, bl. a. *Charles Hansen*. Blandt vore hjemlige Cykleryttere var mange fremragende; men de rigtig store Kanoner

Bornholmeren Jens Olsen, Allinge, som Danmarksmester paa Landevej i 1897.

var Smed *Jens Olsen*, Allinge (nu Kbhvn), Mejerist *Magnus Grønbeck*, Aakirkeby (nu afdød), og Gartner *Jacob Bohn*, Klemensker (nu Amerika); særlig førstnævnte var dominerende. Han deltog i Løb baade i Ind- og Udland og vandt mange; endvidere deltog han i Esbjergløbet og vandt den 29. August 1897 Danmarksmesterskabet paa Landevej. Løbet var paa 200 km med tilladt Pace, og Jens Olsen gennemførte det i 6 Tim. 25 Min.; kun 3 fuldførte i det hele taget. Man regnede ham i en Aarrække for Danmarks bedste Cyklerytter. Ogsaa Forstander *A. Jensen*, Nexø, fremhæves som en ivrig og habil Cyklerytter; men der var naturligvis mange andre, der hver for sig bidrog til at sætte Fart og Kulør paa Cyklesporten her.

Kort efter Aarhundredskiftet sygner Interessen for Cyklesporten imidlertid hen, uvist af hvilken Grund. Cykleklubben i Rønne op-

Start til Cykleløbet »Bornholm rundt« fra Aakirkeby Torv. (Knaare Rasmussen fot.)

løses, og Banen ved Stampen faar Lov at ligge ubenyttet hen, indtil den omsider helt blev sløjfet. Der opstod nu en lang død Periode for Cyklesporten her, og først i 1931 kom der atter Liv i Kludene.

Aakirkeby Idrætsforening faar den Idé i Forbindelse med sin Sommerfest at arrangere et Cykleløb »Bornholm rundt«, ca. 110 Kilometer. Alle kunde deltage, og der blev trænet ivrigt af baade unge og ældre. Løbet blev en virkelig Succés; 20 Ryttere startede, og de fleste gennemførte i fine Tider. Den ældste Rytter, *L. V. Kuhre,* Ypnasted, var 53 Aar, men han gennemførte flot Løbet paa godt 4 Timer. Foreningen har siden, indtil Gummimangelen under Krigen satte ind, haft Løbet som fast Nummer paa sit Sommerfestprogram. I Begyndelsen kørte man paa Turistcykle, senere blev Racermodel med alt Tilbehør tilladt, og det kan nok være, Tiderne blev forbedrede. Flere Aar i Træk fra 1934 deltog dygtige københavnske Ryttere f. Eks. *Knud Jacobsen* (nu professionel), *Semper Pedersen* m. fl. Bornholmsløbet vandtes i 1932, 33, 34 og 35 af *Helmer Mejdahl,* Aakirkeby; han maa sikkert betegnes som Bornholms bedste Cyklist paa Turistmaskine paa den Tid; hans bedste Tid for Løbet er 3 Tim. 19 Min. 50 Sek., som han opnaaede i 1935. En Københavner, Semper Pedersen, vandt i 1936 og 37; hans bedste Tid var 3 Tim. 10 Minutter.

I 1937 stiftedes »Bornholms Bicykleklub«, og herefter er der afholdt regelmæssige Cykleløb paa Landevej Sommeren igennem ligesom i det øvrige Land og udelukkende paa Racermaskine, og der var i nogle Aar adskillige meget dygtige Ryttere. Løbet »Bornholm rundt« kørtes sidste Gang i 1938; det var aabent for en A. Klasse paa Racermaskine og en B. Klasse paa Turistmaskine. A. Klassen vandtes af *Knud Bendtsen,* Svaneke, i 2 Tim. 57 Min. 30 Sek. B. Klassen vandtes af *Marcus Blem,* Nylars, i 3 Tim. 20 Min.

Paa Grund af Krigen og Forholdene ligger Cyklesporten paa Landevej stille for Øjeblikket; men forhaabentlig kommer der atter Gang i Pedalerne, naar normale Tider igen oprinder.

FODBOLD

Hvem der egentlig har Æren af for første Gang at have præsenteret Bornholmerne for en Fodbold, kan ikke oplyses. Kun saa meget kan siges, at Begivenheden indtraf omkring Aar 1900. Som en Løbeild gik det pludselig en Søndag gennem Rønne, at der uden Tvivl var en gal Mand ude paa Galløkken. Man stormede af Sted derud for at se, om Rygtet talte sandt? Jo, der kunde ingen Tvivl være. En Mand fo'r rundt mellem Græstuer og Gyvelbuske og sparkede og stangede efter en rund Tingest, som ingen vidste Navn til. Genstanden viste sig imidlertid at være en Fodbold, og Ungdommen fik straks Lyst til at lege med. Fodboldspillet, der senere skulde vise sig at blive hele Danmarks Nationalsport, havde naaet Bornholm. Udviklingen tog hurtig Fart. Den allerede eksisterende Forening: Rønne Boldklub (stiftet i 1897), der hidtil kun havde spillet Cricket, gik over til at dyrke Fodbold i Stedet for; en ny Forening: Boldklubben Stjernen, Rønne, blev dannet i 1903, og i Aarene herefter bredte Fodboldspillet sig over Øen; der berettes saaledes om Fodboldkampe i Aakirkeby, Allinge, Hasle, Nexø og Nylars (Arnager). Banerne var tilfældige aabne Pladser, hvor der ingen Ødelæggelser kunde risikeres. Grusgrave og Sandstrækninger langs Havet var de almindeligst anvendte.

Allerede i Juni 1906 drøftedes Dannelsen af en Union i Tilslutning til Dansk Boldspil Union. Initiativet udgaar fra Rønne Boldklub, og Tanken virkeliggøres Aaret efter.

Hvad *Bornholms Boldspil Unions* Stiftelsesdag angaar, synes der at være divergerende Opfattelser; men de overrensstemmende Punkter i det sparsomt nedskrevne Materiale fra den Tid taler afgjort for, at den 28. Marts 1907 er Stiftelsesdagen, idet denne Dato bl. a. findes anført paa Unionens første Regnskab. Da dette Regnskab ogsaa i andre Henseender er et særdeles interessant Aktstykke, der giver et fortrinligt Billede af den beskedne Begyndelse, aftrykkes det her i sin Helhed:

Regnskab for Bornholms Boldspil Union
(stiftet 28/3 1907).

Indtægt:		Udgift:	
Kontingent for 12 i Unionen indmeldte Klubber .	36 00	Leje af Lokaler .	1 50
		Anlæg af Sportsplads	6 00
		Rejsegodtgørelse .	2 00
		Porto:	
		Formanden.....	2 45
		Kassereren	1 02
		Kassebeholdning .	23 03
Kr.	36 00	Kr.	36 00

Aakirkeby, den 17. December 1907.

H. K. Larsen, Kasserer.

Til Sammenligning og Belysning af Udviklingen fra 1907—1944 anføres, at Unionens sidst aflagte Regnskab i Juni 1943 balancerede med Kr. 13385,61.

Unionens første Formand var Politibetjent *H. P. Reker*, Rønne; men allerede i Juni 1907 afløstes Reker af Keramiker *Herman Sonne*, Rønne, der herefter var Unionens Formand til 1920.

Der var straks god Gang i Klubbernes og Unionens Arbejde, og den 14. Juli 1907 har Bornholm for første Gang Besøg af et københavnsk Fodboldhold. Det var et meget stærkt Hold fra B. 93 og talte blandt Deltagerne en Række af Datidens største Fodboldspillere, bl. a. Johs. Gandil, V. Klein, A. Lindgren og Holger Schouboe.

Bornholmerne stillede med et sammensat Hold fra R. B. og Stjernen, et efter Forholdene stærkt Hold, der dog ikke formaaede at gøre sig gældende overfor de dygtige Københavnere, som virkelig i Følge Referaterne evnede at vise Fodboldspillet i Renkultur. Københavnerne vandt da ogsaa med 19 Maal mod 0.

Kampen foregik paa Galløkken i Overværelse af et meget stort Antal Tilskuere, der i Begejstring fulgte Spillets Gang. Af Byens Honoratiores saas bl. a. Byfoged *Olivarius*, Bornholms Kommandant, Oberst *Laub*, Oberstljt. *Chabert* og Amtmand *Bille Brahe* med Damer. Resultatet af Kampen var i sig selv ikke flatterende for Bornholm; men det viste tilfulde, hvor langt man endnu

Keramiker Herman Sonne.

stod tilbage, og var i højeste Grad impulsgivende for Arbejdet fremefter. Interessen øgedes baade blandt Spillere og Publikum, og Resultaterne udeblev heller ikke.

Bornholms Boldspil Unions Udvikling i Aarene fra 1907 til 1944 former sig, hvad Medlemstallet angaar, efter en stærkt stigende Kurve. Saa vidt vides, deltog kun 5 Klubber: Rønne Boldklub, K. F. U. M., Hasle Boldklub, Go-on, Nexø, og Aakirkeby Boldklub i Unionens første Turnering i 1907, hver med et Hold og et samlet Medlemstal paa ca. 200. I 1944 tæller Unionen 19 Klubber, der alle deltager i den ordinære Turnering; det samlede Medlemstal er 5700, og Holdantallet er 28 Seniorhold, 21 Juniorhold og 9 Drengehold.

Siden 1907 har der regelmæssig været gennemført Turneringer hvert Aar; fra 1907—14 var Rønne Boldklub afgjort den førende og hjemførte Mesterskabet i hele Perioden undtagen i 1911, da Go-on, Nexø, blev Nr. 1. Fra 1915 at regne tager Viking Føringen i en lang Periode og vinder Mesterskabet i alle Aarene fra 1915—25. Siden den Tid er Mesterskabet gaaet paa Omgang mellem Svaneke, R. B., B. 10 og Viking, navnlig de to sidstnævnte har ligget i Spidsen.

Glædeligvis kan det siges, at Fodboldstandarden paa Bornholm er gaaet jævnt og støt frem, uagtet Baneforholdene omkring paa Øen til Dato nærmest maa betegnes som daarlige, bortset fra Banerne i Rønne. Mesterrækkeklubberne har forstaaet, at Fornyelserne og Impulserne maatte erhverves og udvikles i Samarbejde med gode Klubber fra det øvrige Land, ogsaa svenske Klubber har man plejet Samkvem med i udstrakt Grad. I de senere Aar navnlig har man for yderligere at højne Standarden i betydelig Udstrækning engageret sig med dygtige Trænere ovre fra, som i Forbindelse med vore hjemlige Amatørtrænere i væsentlig Grad har bidraget til at dygtiggøre vore Spillere. Unionen har i de senere Aar ydet betydelig økonomisk Støtte til Afholdelse af Klubbernes Træningsudgifter.

En god Maalestok for Fremgangen er de aarlige Styrkeprøver mellem B. B. U.s udvalgte Hold og de udvalgte Hold fra de øvrige Unioner. Disse Styrkeprøver har det været Unionens Opgave at arrangere, og der kan ikke være Tvivl om, at de har bidraget væsentligt til at fremme Interessen og højne Spillestandarden. Unionen har endvidere anset det for sin Opgave at arrangere Stævner med førende Klubhold fra det øvrige Land, navnlig fra København; ogsaa af disse Kampe har vore Spillere lært meget, idet man her fik Lejlighed til at se Danmarks bedste Fodboldspillere behandle en Bold.

I de senere Aar har Unionen afholdt Kampe mellem udvalgte Hold fra Rønne og udvalgte Hold fra Klubber uden for Rønne; dette gælder baade Senior og Junior. Disse Kampe har ogsaa øget Interessen og har vist, at Rønne endnu gennemgaaende er stærkest i Seniorfodbold, hvorimod det modsatte er Tilfældet i Juniorfodbold.

Fra 1914—20 var Bornholm paa Grund af Krigen uden Fodboldforbindelse med det øvrige Land; men i 1921 knyttedes den igen, idet B. B. U. deltog i de nordiske Idrætslege i København og derefter i Sylowturneringen fra 1921—27, arrangeret af D. B. U. Bornholms aarlige Mesterhold deltog endvidere fra 1921—27 i Landsdelsturneringen, fra 1928—31 i Provinsmesterskabsturneringen og endelig fra 1928—39, da Krigen og Transportforholdene igen forhindrede videre Deltagelse, tillige i Danmarksturneringen.

I disse Turneringer har Bornholm stadig gjort en god Figur uden dog paa noget Tidspunkt at ligge i Spidsen.

Unionernes indbyrdes Styrkeprøver har siden 1927 været private Arrangementer. Disse Kampe har haft og har en særlig Kolorit over sig og imødeses altid med en særlig

Et københavnsk Hold mod Bornholm i Rønne den 14. Juli 1907 (Københavnerne er i hvide Trøjer, Bornholmerne i stribede). Stående: O. Hylstrup, J. Hansen, A. Lindgren, Tscherning, Johs. Gandil, Victor Klein, Berg, V. Vilager, Ove Hansen, H. P. Reker, Ukendt, H. Dick, Herman Sonne (Formand). Siddende: K. Kristensen, A. Thufason, Niels Jensen, K. Kruse, Frode Christensen, Anthon Olsen, K. Kofoed, Th. Kreutzberg. Foran: Ove Sonne, J. Turmenberg, Holger Schouboe, Viggo Hansen.

Spænding; her møder hver Landsdel jo med sit bedste Spillemateriale, og Lokalpatriotismen faar rigtig Lejlighed til at udfolde sig. B. B. U. har som langt den mindste Union som oftest maattet se sig besejret; men Resultaterne har dog været hæderlige, og navnlig i de senere Aar er adskillige endog fine.

Mod Sjælland har Bornholm spillet 20 Kampe, deraf vundet 4 og tabt 11, uafgjort 5; mod Lolland-Falster er der spillet 13 Kampe, deraf vundet 1 og tabt 9, uafgjort 3; mod Jylland er der spillet 2 Kampe, deraf 1 vundet og 1 tabt; mod København og Fyn har B. B. U. hidtil aldrig spillet. Oversigten gælder kun Seniorfodbold. Hvad Juniorfodbold angaar er Stillingen, i alt Fald naar det drejer sig om udvalgte Hold, afgjort god. Bornholm har i de senere Aar haft en ypperlig Stab af unge Spillere, der ved D. B. U.s Landsstævner for Juniores har vist, at de ikke staar tilbage for de andre Unioners bedste Juniores. Der er afholdt 3 Stævner, henholdsvis i Odense i 1942 og i København i 1943 og 44; særlig Holdet, der spillede i København i 1943 paa Idrætsparkens historiske Grønsvær, aftvang Respekt og høstede megen Ros af Sagkundskaben baade i og uden for Pressen. Holdet var afgjort Stævnets populæreste og overraskede alle.

Af særlige Begivenheder i Unionens Historie maa nævnes 25 Aars Jubilæet i 1932; det fejredes ved en Festlighed i »Industrien«, Rønne, og Unionen udsendte et Jubilæumsskrift, udarbejdet af Formanden, Overlærer *Niels M. Hedegaard,* Aakirkeby. Ved Festligheden var Dansk Boldspil Union repræsenteret ved Formanden, Generalkonsul *Østrup,* København, og Sekretæren, Afdelingschef, cand. jur. *Svend Krarup,* Sjællands Boldspil Union ved Formanden, Overassistent *L. Hartofft,* og Lolland-Falsters Boldspil Union ved Formanden, Læge *Rosengreen.*

Af Sportsbegivenheder er der Grund til at nævne Besøget i 1937 af det professionelle

Rønne Boldklub 1905. Staaende fra venstre: Viggo Larsen, Jørgensen (nu Soro), Kommis Jørgensen, Ole Koefoed, J. C. Tranberg, Aksel Sonne, Jørgensen, Soro (Broder til Nr. 2 og 3). Siddende fra venstre: Ove Sonne, Ludv. Kofoed, Aksel Lindberg. Staaende til højre, civil: Formanden, Herman Sonne.

Fodboldhold »Libertas« fra Wien. Holdet var paa Tourné i Danmark og Sverrig, hvilket gav Anledning til, at B. B. U. fik et Arrangement i Stand. Prisen for en Kamp var 1000 Kr. For at stive sit Hold af havde B. B. U. laant 3 meget dygtige Spillere: Alex Friedmann, Arne Sørensen og Børge Mathiesen fra B. 1903, København, men »Libertas« vandt sikkert med 6—2 og viste uden Tvivl det bedste Fodboldspil, der er set paa Bornholm. Det var første Gang, Bornholmerne blev præsenteret for professionel Fodbold; senere har Rønneklubberne haft et Arrangement med et professionelt ungarsk Hold, der ogsaa spillede godt.

Endelig indtraf i Juni 1939 i Forbindelse med Dansk Boldspil Unions 50 Aars Jubilæum endnu en Begivenhed ud over det almindelige. D. B. U. havde inviteret et udvalgt Hold Fodboldspillere fra *Island* til København for at overvære Jubilæumskampene der mellem de 4 andre nordiske Lande, hvorefter Holdet skulde paa Tourné rundt i Landet og spille med samtlige Provinsunioner. B. B. U. fik med økonomisk Støtte af D. B. U. overdraget den Opgave at arrangere den egentlige Modtagelse af Islændingene; det gjaldt derfor om at stable et Arrangement paa Benene, der bød paa lidt ud over det rent dagligdags. Det lykkedes at interessere Undervisningsministeriet, Rønne By, de bornholmske Dagblade for Sagen, og fra nævnte Sider modtoges betydelig økonomisk Støtte til Gennemførelse af Opgaven, ogsaa Amtmand *von Stemann* ydede ved hele Tilrettelæggelsen B. B. U. betydelig Hjælp.

B. B. U.s Hold mod S. B. U. i Rønne den 25. Juni 1944. B. B. U. vandt 3—2. Staaende fra venstre: Knud Sonne, Viking, Gunnar Kjellberg, B. 10, Verner Lindblad, Svaneke, Henning Larsen, B. 10, Erling Mortensen, Viking. Knælende fra venstre: Knud Hansen, Viking, Ib Jensen, Nexø, Knud V. Johansen, Viking. Siddende fra venstre: Sv. Ipsen, B. 10, Flemming Jørgensen, Gudhjem, Leo Hjorth, Svaneke.

Island var repræsenteret ved sin Minister i Danmark, *Sveinbjørnsson* (nu Præsident) og D. B. U. ved sin Formand, Landsretssagfører *Leo Frederiksen;* begge boede i Amtsgaarden under Opholdet her. Holdet ankom til Rønne den 22. Juni, og Rønne By var Vært ved en officiel Frokost paa Dams Hotel. Fodboldkampen spilledes om Aftenen paa Østergadebanen og vandtes af Island med 4—2. Rønne Hornorkester spillede paa Banen, og Indledningen til Kampen m. m. blev transmitteret af Statsradiofonien; det var iøvrigt *den første udendørs Optagelse* her paa Bornholm. Korte Taler blev holdt af Minister *Sveinbjørnsson,* Amtmand *von Stemann* og B. B. U.s Formand, Overlærer *Niels M. Hedegaard,* hvorefter Speakeren, *Gunnar Hansen,* gav en Skildring af hele Arrangementet og Kampens første Kvarter. Efter Kampen var der officiel Middag paa Dams Hotel for begge Hold og en indbudt Kreds. Under Opholdet her boede Islændingene paa Strandhotellet i Sandvig og afrejste herfra den 26. Juni.

Fodbold er saa afgjort den Sportsgren, der har slaaet bedst an paa Bornholm baade *kvantitativt* og *kvalitativt.* Spillestandarden er relativ høj; Publikumstilslutningen er god og i stadig Vækst. Arbejdet i Foreningerne er inde under gode, faste Rammer, og Lederne synes at forstaa, hvad det drejer sig om baade sportslig og økonomisk. Banespørgsmaalet er undergaaet en glædelig Forbedring; i 1944 er saaledes nye, udmærkede Anlæg taget i Brug i Aakirkeby, Allinge-

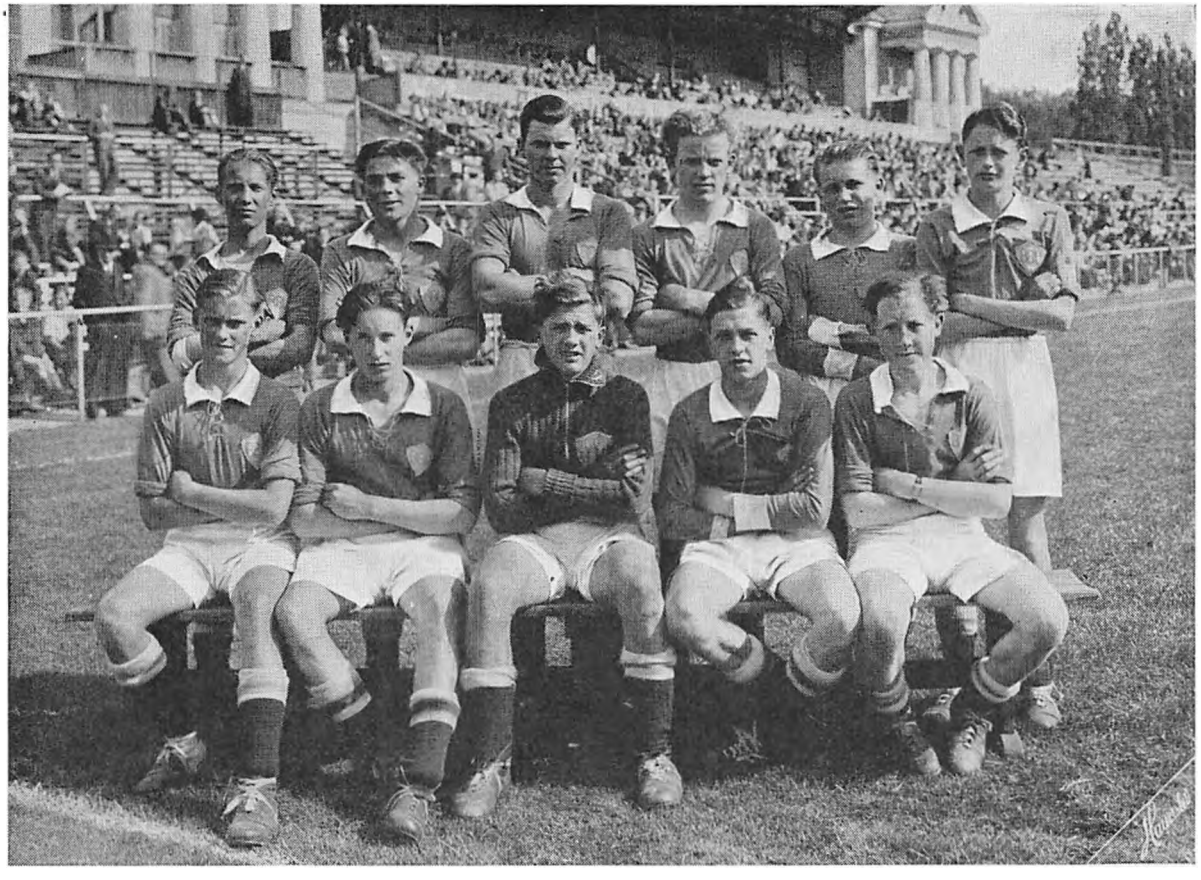

B. B. U.s Hold i Idrætsparken i 1943. Stående fra venstre: Frede Funck, Viking, Frank Mortensen, Viking, Ole Harild, Nexø, Knud Pedersen, Aakirkeby, Mogens Ipsen, Nexø, Poul Hedegaard, Aakirkeby. Siddende fra venstre: Orla Sonne Hansen, Aakirkeby, Jørgen Skotte Jensen, Aakirkeby, John Gummesen, B. 10, Erhard Sandersen, Svaneke, Verner Holm, Viking.

Sandvig, Hasle, Knudsker, Svaneke og Østerlars; i Gudhjem, Klemensker, Nexø og Rø ventes nye Anlæg færdige i den nærmeste Tid, og endelig er et stort, nyt Stadionanlæg under Arbejde i Rønne. Snart er Bornholm dækket med nye Baner, og der kan ikke være Tvivl om, at der paa Grundlag heraf vil komme ekstra Fart i Fodboldspillets Udvikling her. Sluttelig skal lige nævnes, at B.B.U. som *den første af samtlige Sportssammenslutninger* i Landet har oprettet en selvstændig Forsikringsforening til Hjælp for Medlemmer, der kommer til Skade under Udøvelse af deres Idræt.

GYMNASTIK

Arnestedet for Gymnastikkens Opstaaen og Udvikling paa Bornholm er saa afgjort Skytte- og Gymnastikforeningerne. Formaalet var til at begynde med at give en vis Fortræning til Soldatertjenesten, medens det nu klart tager Sigte paa Ungdommens Opdragelse i Almindelighed.

Den første Gymnastikforening paa Bornholm stiftedes i Rønne den 31. Juli 1867, men den gik snart op i den kort Tid efter oprettede Skytteforening, hvorefter rene Gymnastikforeninger ikke kendes paa Bornholm før omkring 1910—12. Gymnastikkens Udvikling skred ret langsomt frem, og den havde til at begynde med et absolut militært Præg, ligesom Lederne oftest var Militærpersoner. En af Pionererne for Gymnastikken her var Politibetjent *Haslund,* Rønne. Han ledede i en Aarrække den frivillige Gymnastik baade i Rønne, Hasle og Aakirkeby.

Det danske Gymnastiksystem holdt sig herovre til omkring 1890. Nogle Aar forinden fremsatte Højskolelærer *Skourup* i Østermarie Forslag om at oprette et Kursus i svensk (Lings) Gymnastik paa Højskolen. Kursus'et kom i Stand i 1888, og det nye System fortrængte lidt efter lidt den gamle, danske Militærgymnastik. Det skulde blive en ung Sjællænder *N. P. Jensen,* Lærer ved Højskolen i Østermarie omkring 1890, der for Alvor fik sat Fart i den svenske Gymnastik her. Senere blev N. P. Jensen Regnskabsfører i Rønne, og Bornholm havde dermed sikret sig en virkelig Dygtighed paa Gymnastikkens Omraade. I 40 Aar virkede han som Gymnastiklærer, og hans Betydning for Gymnastikkens Udvikling her kan næppe vurderes for højt.

Trods primitive Arbejdsforhold i smaa, daarligt oplyste Lokaler, der, naar det kom højt, var Forsamlingshuse uden nævneværdigt Gymnastikudstyr, gik Gymnastikken sin Sejrsgang blandt Ungdommen. De mest interesserede unge rejste paa Delingsførerkursus og kom hjem igen mere begejstrede end nogensinde og klare til at tage fat som *Delingsførere.* Ogsaa adskillige Lærere med nuværende Viceskoleinspektør *O. E. Koefoed,* Rønne, i Spidsen gik ind for Sagen og stillede sig til Raadighed som Ledere af den frivillige Gymnastik rundt paa Øen.

Lings Gymnastik, der ellers ansaas for temmelig fuldkommen, maatte efterhaanden vige Pladsen for den »primitive« Gymnastik, saaledes som den i alt væsentligt er udformet af Forstander *Niels Bukh,* Ollerup.

I 1920 var Snedkermester *Hans Christian Munch,* Vestermarie, paa Delingsførerkursus i Ollerup, og det blev ham, der hjemførte Bukhs Gymnastik til Klippeøen. I 1923 rejste et Hold Gymnaster fra Vestermarie rundt paa Øen og viste primitiv Gymnastik; den vakte nogen Modstand straks, men blev trods alt en væsentlig Fornyelse, der bragte ny Tilgang og mere Interesse for Gymnastikken over hele Øen. Den primitive Gymnastikform er nu dominerende inden for Herregymnastikken, medens man vistnok maa sige, at Damegymnastikken nærmest har udviklet sig under Indflydelse fra Snoghøj.

Rundt omkring i de bornholmske Fodboldklubber o. lign. Foreninger drives Gymnastikken i Dag energisk som Vinteridræt. Ogsaa inden for Boldklubberne har der været mange dygtige og idealistiske Gymnastikledere, bl. a. bør nævnes Overbetjent *H. P. Reker,* Rønne, der i mange Aar gjorde et fortjenstfuldt Arbejde baade i og uden for sin egen Klub, Viking, Rønne.

En stærkt medvirkende Aarsag til Gymnastikkens Fremgang var naturligvis Indførelsen af Gymnastik i Skolerne; det betød forøget Interesse blandt Ungdommen, og det betød i Byerne tillige nyopførte Gymnastiksale, hvori efterhaanden ogsaa den frivillige Gymnastik fandt Husrum og bedre Arbejdsforhold. Paa Landet maa man endnu de fleste Steder nøjes med Forsamlingshuse o. lign.; men ogsaa her begynder Gymnastiksale saa smaat at skyde frem.

Som Tiden er gaaet, er en Mængde Stævner afholdt, saaledes altid i Forbindelse med de aarlige Skyttefester i Almindingen, og B. A. S. G. og I.s Gymnaster har været repræsenteret ved *samtlige Øststævner og Landsstævner* i de forløbne Aar, fyldigst ved Landsstævnet paa Dybbøl i 1928, hvor ca. 100 bornholmske Gymnaster, Damer og Herrer, deltog, og ved Ollerupstævnet i 1935. De bornholmske Gymnaster staar i Dygtighed fuldt paa Højde med det øvrige Lands, og der er ved Østævnerne ofte opnaaet fine Placeringer i Konkurrencer med de øvrige Amtsforeningers Hold.

HAANDBOLD

Haandbold er en ret ny Sportsgren, som først i den sidste Snes Aar har faaet Fodfæste herhjemme; til Gengæld har Spillet bredt sig med en rivende Fart. Over det ganske Land, Bornholm indbefattet, dyrkes Spillet nu af et meget stort Antal unge Mænd og Kvinder.

Her paa Bornholm var det til at begynde med særlig Skytte- og Gymnastikforeningerne paa Landet, der gik ind for Sagen; men efterhaanden kom ogsaa Byerne med, idet de derværende Idrætsforeninger eller Fodboldklubber tog Spillet op; selvstændige Haandboldklubber findes endnu ikke herovre.

Tilslutningen til Spillet her er stor; der afholdes aarlige Turneringer og en Mængde Stævner, hvori dog foreløbig kun bornholmske Hold har deltaget. Spillestandarden set i Forhold til det øvrige Lands er det derfor vanskeligt at danne sig en Mening om; men man gør dog vist klogt i at regne med, at Spilledygtigheden her endnu er noget lavere, end den er paa den anden Side Østersøen. Indendørs Haandbold dyrkes foreløbig ikke, da egnede Lokaler savnes, alene det er et betydeligt Handicap for Spillets Udvikling; men i Betragtning af Haandboldspillets korte Væksttid her og Forholdene iøvrigt er Stillingen alligevel yderst lovende.

HOCKEY

Omkring 1908—10 har Medlemmer af Rønne Boldklub spillet Hockey paa Galløkken, og i Hasle har man spillet paa Fælleden. Ingen af Stederne har paa Grund af Ujævnhederne været særlig egnede Pladser; men man havde dem jo ikke bedre, og saa nøjedes man. Der blev spillet adskillige Kampe R. B. og Hasle imellem, og Styrkeforholdet var ret ens. R. B. har endog en enkelt Gang haft Besøg af Orient, København, og tabt med kun 1—2, hvilket tyder paa, at vore hjemlige Spillere var ret dygtige. Spillet holdt sig dog kun faa Aar, hvorefter det døde hen og har bortset fra, at det en kort Overgang vandt Indpas i Aakirkeby Borgerskole, og at det lejlighedsvis har været dyrket af K F U K, Rønne, ikke siden vist Tegn paa nyt Liv her paa Øen.

RIDESPORT

I Aarene 1904—05 og 09 afholdtes der første Gang Trav- og Væddeløb paa Bornholm, uden at det dog affødte nogen særlig Interesse for Ridesport; først da Løbene gentoges i 1932—33 og 34, fængede de. Navnlig Løbet i 1933 vakte Interesse, idet Hærens Rideskole under Ledelse af Kaptajnløjtnant, senere Ritmester *Peter Jensen*, red Kvadrille, Masterløb og gennemførte en smuk Ridebanespringning.

Der startedes en Række Køre- og Rideforeninger rundt paa Øen, den første i Østermarie paa Initiativ af Gdr. *M. Pedersen*, Brogaard, og Slagtermester *Ipsen*, og den 20. Juni 1933 stiftedes Sammenslutningen »Bornholms Køre- og Rideforening«, der siden 1935 er ledet meget dygtigt af fhv. Bestyrer *Ejner Olsen*, Savskærergaard. Formaalet var at faa de unge Landmænd interesseret i Mønstring og Fremføring af Heste. Baade Lokalforeningerne og Sammenslutningen har arbejdet meget energisk; en Række Kursus i Mønstring, Kørsel og Ridning er blevet afholdt, og Arbejdet har givet gode Resultater og affødt megen Interesse. Sammenslutningen tæller nu 10 Foreninger med et samlet Medlemstal paa 1634, hvoraf 332 deltog i Kursus i Sommeren 1943.

Den 23. April 1934 stiftedes Rønne Rideklub paa Initiativ af Oberst *P. Stürup*, der blev Klubbens første Formand, og nuværende Overdyrlæge *Knud Ahlstrand*, Rønne, som i 1937 afløste førstnævnte og siden har været Klubben en dygtig Leder. Der er arbejdet energisk i Klubben for at fremme Ridesporten. Et Areal er lejet paa A/S Stampens Grund, og der er indrettet 2 Ridebaner og 1 Springbane. I 1937 arrangerede Klubben sig med Berider *Hvid*, København, som med 8 medbragte Heste afholdt et stærkt besøgt Kursus her i August og September. Kursuset blev gentaget i 1938—39 og 41; i 1941 deltog 41 Elever med ialt 493 Kursustimer.

Klubben har afholdt en Række Opvisninger med Deltagelse af bl. a. Mesterrytterske Fru *Grethe Peder Møller*, Jagter og Udflugter som oftest med stor Deltagelse. Medlemstallet er 51, hvoraf 46 er ivrige Ridesportsfolk.

ROSPORT

Rosporten er en af de ældste Sportsgrene paa Bornholm. Allerede i 1896 startedes en Roklub i Nexø paa Initiativ af stud. polyt. *Kristian Jørgensen.* Klubbens Standermærke var en rød Stjerne paa hvid Bund; den havde flere Baade, ogsaa Langturs, og en Rotur »Bornholm rundt« blev gennemført. Kaproninger blev ligeledes afholdt, een Gang endda med Deltagelse af Københavnerroere, nemlig »Polyteknisk Roklub«. Efter faa Aars Forløb gik Klubben imidlertid ind; de ivrigste Roere rejste bort, Interessen tabte sig, og næste Grosted for organiseret Rosport blev *Rønne.*

Paa Foranledning af Kunstmaler *Tryde* (nu Christiansø) og nuværende Overofficiant *A. Sørensen,* Rønne, blev der i 1927 oprettet en speciel Roafdeling inden for Rønne Idrætsforening, og der blev anskaffet to 4-Aarers Inriggere. Men snart stillede Roerne Krav om at blive selvstændige, og i 1931 kom der en Overenskomst i Stand, hvorefter Roerne traadte ud af R. I. og fik Baademateriellet overladt for en Pris af 500 Kr.

Rønne Roklub stiftedes derefter den 24. April 1931 med Bankkasserer *E. Hauschildt* som Formand og indmeldtes straks i »Dansk Forening for Rosport«. Alle Sejl sattes nu til, og allerede i 1932 stod et Baadehus færdigbygget paa en egnet Plads ved Sydhavnen.

Udviklingen syntes nu sikret, og Medlemstallet steg stærkt; der blev anskaffet to nye Baade, en 2-Aarers og en 4-Aarers Inrigger, og Træningen foregik med Liv og Lyst. I 1933 deltog Klubben i Kaproning i København, men uden at opnaa Placering.

I 1935 optoges Roning for Damer, hvilket nødvendiggjorde Anskaffelse af flere Baade og en Tilbygning til Baadehuset for bl. a. at skaffe Omklædningsrum. En 2-Aarers og to 4-Aarers Inriggere, alle specielt byggede som Langtursbaade, blev købt i 1936, og til Brug for Langtursroerne blev der opført et Weekend-Hus paa Kuregaards Jord ved Boderne.

Udviklingen var saa overvældende, at den

Efter Nexø Roklubs Rotur Bornholm rundt 1896.
Bagved: Forfatteren Jakob Hansen, Typograf Otto Gornitzka og stud. polyt. Kr. Jørgensen. Foran: Student Julius Hein Jensen og Toldassistent Michael Dam.

var lige ved at tage Vejret fra Ledelsen. Medlemstallet var steget i Løbet af de faa Aar fra 18 til 70, og de unge Roeres Dygtighed øgedes fra Dag til Dag. Interessen for Rosport naaede nu igen *Nexø,* hvor en Roklub paany stiftedes i 1937; men særlig Livskraft synes der ikke at have været i den endnu. Det var herefter almindeligt at se de bornholmske Roere paa Weekend-Ture langs Øens Kyster. I 1938 deltog Rønne Roklub i Kaproning paa Bagsværd Sø i 4-Aarers Inrigger for *Yngste Junior* og for *Begyndere.* Holdet tabte om Lørdagen, men vandt om Søndagen i et flot roet Løb; det var Rønneroernes første Sejr, og den gav Medalje til Roerne og Sølvplade til Baaden.

Aarene 1939—40 prægedes stadig af Fremgang; men i 1941 begyndte Vanskelighederne

Rønne Roklubs 4 Aarers Inrigger »Alf« ud for Baadehuset 1934.

og Modgangen paa Grund af Krigen at melde sig. I 1942 blev saaledes al Roning uden for en Afstand af 1 Sømil fra Hjemmehavnen forbudt, og dermed var der lukket for Langtursroningen. Alligevel startede man ved Kredsmesterskaberne i København i 1943 og blev Mester i 2-Aarers Inrigger, *et flot Resultat.*

Rønne Roklub raader i 1944 over ialt 7 Baade. Fem 4-Aarers og to 2-Aarers Inriggere samt en klinkbygget Single-Sculler. Indtil 1941 var der roet ialt 144885 km, d. v. s. Jorden rundt 3½ Gang; en fin Præstation, som er al Anerkendelse værd.

En særlig Gren inden for Roningen er *Kajaksporten.* Den er ikke og har ikke været organiseret noget Sted her; men omkring 1920 og senere har Enkeltpersoner eller mindre Grupper f. Eks. i Allinge, Rønne og Gudhjem dyrket den med Iver, og flere har ogsaa præsteret noget ud over det almindelige. Blandt de ivrigste var Bogtrykker *Otto Gornitzka,* Allinge, og hans Sønner *Carl Aage* og *Aksel* samt Kunstmaler *Tryde,* nu Christiansø. Sidstnævnte har saaledes rundet Østersøen i Kajak, fra Bornholm langs den svenske Kyst til Finland og videre til Estland, Letland til den tyske Kyst, langs denne og tilbage til Bornholm, og *Carl Aage Gornitzka* (nu København) har taget Turen i Kajak fra Oderens Munding op ad Floden, gennem de tyske Kanaler og Elben til Sydtyskland og fra Regensburg ad Donau til Sortehavet, en Tur paa 4000 km.

SKYDNING

De skæbnetunge Begivenheder i 1864 førte meget hurtigt til, at der rundt omkring i Danmark dannedes Skytteforeninger med det Formaal at dyrke Skydning og Gymnastik, og i 1868 naaede Bevægelsen Bornholm. Øvelserne havde til at begynde med et tydeligt militært Præg og var en Overgang endog forbundet med regulær Eksercits.

I de bornholmske Dagblade for 16. Juli 1868 rettede Kaptajn *Philip R. Dam,* Aakirkeby, Løjtnant, Hattemager *J. P. Jensen,* Rønne, og Kaptajn *Fr. Sørensen,* Nexø, en indtrængende Opfordring til alle, men navnlig til Øens Skolelærere og Befalingsmænd af Væbningen, om at være med til Dannelsen af et Skyttelag paa Bornholm, og den 18. September samme Aar vedtoges det paa et Møde i Almindingen at stifte »Bornholms Amtsskytteforening«. Amtmand *Vedel* blev Formand, Oberst *Jensen Tusch* Sekretær og Byfoged *Tvede,* Hasle, Kasserer; desuden blev Ritmester *Rømer* og Kaptajn *Sørensen* Medlemmer af det første Forretningsudvalg. Kaptajn *Ipsen,* Landsdommergaard, blev Kredsforstander i Nørreherred med Hasle og Allinge-Sandvig, Kaptajn *Engel* i Vesterherred med Rønne, Løjtnant *Munch,* Loftsgaard, i Sønderherred med Aakirkeby og Løjtnant *Lau,* Strandbygaard, i Østerherred med Svaneke; den egentlige Virksomhed kunde dog først begynde i 1869 paa Grund af visse Startvanskeligheder. En afskediget Sergent, Gymnastiklærer *Leig,* København, blev tilkaldt for at lede Øvelserne og instruere i Brugen af Rifler.

Til at begynde med havde man kun Taprifler og en Del Eksercergeværer, udlaant af Krigsministeriet, senere fik man enkelte Minierifler, hvilket var et stort Fremskridt. De moderne Magasingeværer er dog nu for længst indført. I Rønne fik man Skydebane paa Galløkken sammen med Militæret, i andre Kommuner stillede interesserede Mænd Grund til Raadighed, og Skytterne lavede selv Skydehus og Skiveanlæg. I Begyndelsen

var Banerne paa 100, 200 og 300 Alen, senere paa 50, 100, 200 og 250 Meter. For ca. en halv Snes Aar siden indførtes indendørs Skydning paa 15 Meter Baner med Salonrifler.

Allerede Aaret efter Foreningens Start afholdtes den første Skyttefest, og det blev herefter en fast Tradition, at Sommerens Træning hvert Aar afsluttedes med en Skyttefest i Almindingen. Disse Fester har altid været store Begivenheder, og talrige Præmier fra Skydningen smykker nu gamle Skytters Hjem og minder dem om en glad Ungdomstid.

Ogsaa Stævner med Deltagelse af Skytter fra det øvrige Land har været regelmæssig tilbagevendende Begivenheder gennem Aarene. Saaledes har »De Danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger«s aarlige Kapskydning for Øerne, »Østævnet«, flere Gange været henlagt til Bornholm, bl. a. ved 70 Aars Jubilæet i 1939, hvor Bornholm blev Nr. 1 paa begge Skudafstande.

En særlig Begivenhed var 25 Aars Festen, hvori deltog 307 fremmede Skytter fra ialt 13 Amter + København; desuden deltog 62 Delingsførere under Ledelse af senere Gymnastikinspektør *K. A. Knudsen.* Af Overbestyrelsens Medlemmer mødte Oberstløjtn. *Ramsing,* Direktør *Terkelsen,* Sognepræst *Konradsen,* Folketingsmand *Klaus Berntsen* og Gdr. *Jens Jensen.* Stævner og Festligheder er naturligvis ogsaa afholdt i Anledning af 50 og 75 Aars Jubilæet, men ikke med saa fint Besøg.

Naturligvis har de bornholmske Skytter ogsaa deltaget i en Mængde Stævner i det øvrige Land; desuden har de haft et værdifuldt Samarbejde med »Sydöstra Skånes Skyttegille«.

De bornholmske Skytter har med Mesterskytten *P. Kofoed Larsen,* Svaneke, i Spidsen klaret sig fint i Konkurrencer baade i Ind- og Udland; Bornholm blev saaledes Nr. 4 af samtlige Amter ved Dybbølstævnet i 1928, og den bornholmske Amtsforening har høstet megen Anerkendelse for Medlemmernes Dygtighed. Den kan ogsaa, hvad Medlemstallet angaar, se tilbage paa en smuk Udvikling i de 75 Aar, der er gaaet siden Starten. Foreningen startedes med 8 Kredse og ca. 500 Medlemmer; nu omfatter den 23 Kredse med ca. 2000 Medlemmer: Skytter, Gymnaster og Haandboldspillere. Der er udgivet smukke og fyldige Skrifter baade i Anledning af 25 Aars, 50 Aars og 75 Aars Jubilæet.

Foruden de tidligere omtalte Foregangsmænd har Skyttesagen her paa Bornholm mange andre at takke for sin Trivsel, bl. a. kan nævnes Folketingsm. *Blem,* Lærer *Møller,* Aaker, Stenværksejer *Brodersen,* Rønne, Fabrikant *Jens V. Anker,* Hasle, Amtsraadsmedlem *Anton Kjøller,* Østermarie, Gdr. *Adolf Hansen,* Palmegaard, Smedemester *Dich,* Klemensker, m. fl.

Udviklingen har sat sine Spor. Eksercitsen er »en Saga blott«. Øvelserne har faaet et helt igennem civilt Præg; men den nationale Betoning er bevaret og kommer bl. a. til Udtryk i selve Formaalsparagraffen, hvor Opdragelse til Forsvarsvilje og Fædrelandsfølelse fremhæves. Ogsaa Ledelsen er nu gledet fra Militæret og over paa civile Hænder; hele Sagen er formentlig derved kommet til at staa den brede Befolkning noget nærmere.

For Øjeblikket er Skydning med Riffel indstillet paa Grund af Krigen; i Stedet har man taget fat paa den gamle nordiske Idræt: *Bueskydning,* som derved opnaar en Renæssance og maaske igen opstaar som selvstændig Sportsgren.

SVØMMESPORT

Bornholm er fra Naturens Side set et ideelt Sted for Svømmesport; den afvekslende Kyst med Klipper og flade Sandstrande stiller passende Opgaver for baade den dygtige og den mindre gode Svømmer. Selvfølgelig har derfor ogsaa Svømning gennem Tiderne været en yndet Sport her for saavel unge som ældre, hvorimod der mærkelig nok ikke har været Tale om organiseret Svømmesport, før Spørgsmaalet i 1926 rejstes inden for *Rønne*

Idrætsforening, oprindelig en Forening for fri Idræt og Boksning.

En Kreds af svømmeinteresserede Medlemmer inden for Foreningen, med Bankassistent *Axel Olsen*, Stadsdyrlæge *Veilbæk* og Overofficiant *A. Sørensen* i Spidsen søgte Rønne Byraad og Havneudvalg om Tilladelse til at opføre en Badeanstalt paa det opfyldte og inddæmmede Areal i Sydhavnen. Andragendet blev velvilligt modtaget, og der blev givet Tilsagn om, at Byen vilde bekoste Pælenedramningen til Fundamentering af Badeanstalten. Et Laan paa 6000 Kr. blev optaget i Handelsbanken, og snart stod Badeanstalten færdig; allerede ved Indvielsen var der tilmeldt over 200 Svømmere.

Udviklingen skred hurtig frem. I Løbet af 4 Aar kunde Laanet ikke blot afbetales, men der blev Raad til Udvidelser og Forbedringer. De største Udvidelser foretoges i 1936, hvorved Badeanstalten fik de obligatoriske Maal, og en 25 × 10 Meter Bane blev anlagt, endvidere byggedes Udspringsvipper paa 1, 3 og 5 Meter; i selve Bygningen blev der indrettet 14 Kabiner og 2 W.C.er. Alt dette maa tages som et Udtryk for, at der ikke alene *var* og *er* en meget stor Interesse for Svømning i Rønne, men ogsaa en dygtig Ledelse af Foreningen.

Medlemstallet har til Tider været oppe paa 400 aktive; men Gennemsnittet ligger omkring 200, deraf ca. ⅔ Juniores. Foreningen har gennem Aarene haft en Række udmærkede Instruktører, heraf flere hentet fra de store Svømmeklubber i København. Medlemmerne har herigennem høstet en god Belæring, og det har givet Foreningens Arbejde baade Fremgang og Tilgang.

Der er hvert Aar blevet afholdt Klubmesterskaber i de forskellige Svømmearter samt i Udspring. Præstationerne har ofte været fine, og adskillige Svømmere har modtaget »Dansk Svømmeforbund«s Broncenaal for gode Tider baade i almindelig Svømning og i Crawl. Gennem Aarene har der desuden været afholdt Stævner med Deltagelse af de bedste danske Svømmere; blandt Gæsterne kan nævnes Verdensmestrene *Else Jacobsen*, *Lilli Andersen*, *Ragnhild Hveger* og *Inge Sørensen*. For disse Stævner har ogsaa Publikum vist meget stor Interesse, idet der ofte har været flere Tusinde Tilskuere, hvorved Stævnerne ogsaa i økonomisk Henseende har været store Succéser.

Fra Rønne er Interessen for Svømmesporten naaet ud til andre Byer. I 1937 stiftedes saaledes en Svømmeklub i Hasle med Købm. *Andr. Thomsen* som Formand. Thomsen er stadig den ledende Mand i Hasle og er nu tillige Svømmeunionens Formand. I 1944 har Klubben af Hasle By faaet overdraget en rigtig Træningsbane, og der er stor Interesse og god Gang i Foretagendet.

I 1943 dannedes en Svømmeklub paa Christiansø med Kunstmaler *Johan F. Tryde* som Formand, og i 1944 er der inden for Allinge-Sandvig Gymnastikforening oprettet en Svømmeafdeling. Svømmesporten synes saaledes lidt efter lidt at faa Indpas overalt i de bornholmske Byer.

I 1938 stiftedes »Bornholms Svømmeunion« med Stadsdyrlæge *M. Veilbæk* som Formand. Unionen er tilmeldt »Dansk Svømmeforbund«, hvilket i væsentlig Grad har medvirket til, at man er kommet i bedre Kontakt med det øvrige Land.

Unionen har hvert Aar ladet afholde Kursus i Livredning og Bjærgning, dels ledet af Instruktører fra København dels af Overofficiant *H. P. Hansen*, der til Stadighed sammen med Fru *Ada Follin* fungerer som Instruktører ved den daglige Træning. Adskillige Svømmere har aflagt baade den lille og den store Prøve i Livredning og Bjærgning. I det store og hele kan det siges, at Interessen for Svømmesporten her er i stadig Stigen.

TENNIS

Tennis er en meget smuk og alsidig Sport, som i lige høj Grad stiller Krav til Spillerens Intelligens og Fysik; den er svær at lære, og det er de færreste givet at blive virkelig dygtige Spillere. Selvom Tennisspillet saavel her

som i det øvrige Land har en relativ lang Udviklingsperiode bag sig, kan man ikke sige, at det har vundet nogen særlig stor Udbredelse, set paa den Maade, at det kan tælle særlig mange Udøvere. Aarsagen hertil er formentlig, at det er en ret dyr Sport at dyrke.

Den 24. Juli 1903 stiftedes *Rønne Tennisklub* som den første af sin Art her paa Øen. Klubben blev startet som et Aktieselskab, der skulde jo Penge til, og der blev anlagt 2 Baner i »Bækken«, der hvor Gaden af samme Navn nu løber. Klubbens første Formand og Kasserer var Konsul *Jespersen;* i Bestyrelsen var desuden Amtstuefuldmægtig *Lett* og Købmand *Anders Nielsen.* I 1922 overdrog Aktieselskabet sine Rettigheder til Rønne Tennisklub, og denne fik anlagt 4 nye Baner med Klubhus ved Aakirkebyvej.

Forholdene var i Begyndelsen meget primitive, og det gik derfor ogsaa meget smaat fremad med Udviklingen. Man skal helt frem til 1919—20, før der egentlig kommer Gang i Foretagendet. Interessen for Tennis var paa dette Tidspunkt vaagnet i flere andre bornholmske Byer, b. a. Aakirkeby, Hasle, Nexø og Svaneke, hvor interesserede Kredse var i Gang med ved Hjælp af private Midler og Overskud hidrørende fra Opførelsen af Dilettantkomedier at anlægge Baner. Kort efter blev der ogsaa anlagt Baner i Allinge-Sandvig. Tennisklubber stiftedes nu i samtlige Byer, og den 7. Juli 1921 var man saa vidt, at man kunde stifte »Bornholms Tennisunion«; dens første Bestyrelse var: Bogbinder *Emil Jeppesen,* Rønne (Formand), Købmand *Andr. Thomsen,* Svaneke, Stationsforstander *Petersen,* Nexø, og Lærer *Aage Hansen,* Aakirkeby.

Der kom nu rigtig Gang i Ketcherne; aarlige Turneringer blev udskrevne og Mesterskaber blev afgjort saavel inden for Klubber som Union. I 1922 indmeldtes »Bornholms Tennisunion« i »Dansk Lawn Tennis Union«, hvorved man fik mere Føling med det øvrige Land, bl. a. ved Deltagelse i *Vagn Jacobsen* Pokalkampene og ved Deltagelse i Unionskampe mod de øvrige Landsdele; disse Kampe kom til at betyde meget for Spillets Udvikling her. Siden 1926 har Unionen plejet Forbindelse med Ystad Tennissektion, ogsaa derved ansporedes Interessen, og i 1934 arrangerede Unionen et Stævne her med Opvisning af saa fine Spillere som *Svend Sperling* og *Hilde Sperling;* sidstnævnte var paa dette Tidspunkt Europas stærkeste Damespiller. Opvisningen var selvsagt en stor Oplevelse. Af de virkelig dygtige hjemlige Spillere bør nævnes: Malermester G. K. Hansen, Brødrene Frantz og Viggo Lindberg, Bogbinder Emil Jeppesen, Fru Gudrun Holm, Fru Berg-Nielsen, Frk. Ellen Glistrup og Frøknerne Eva og Grete Jespersen, alle Rønne; til den yngre Aargang hører Assistent Chr. Møller, Assistent Erling Kofoed, Rønne, Bankbogholder Rich. Kofoed, Svaneke, Bankbogholder Qvist og Frk. Else Sørensen, Nexø; men Bogbinder *Jeppesen* er dog nok den Mand, der har betydet mest for Udviklingen inden for Bornholms Tennis.

Unionen tæller nu 4 Klubber: Rønne, Nexø, Allinge og Svaneke med førstnævnte som langt den største og stærkeste, og det samlede Medlemstal er ca. 100.

TERRAINSPORT

Som den yngste af samtlige Sportsgrene paa Bornholm kommer Terrainsport, i Efteraaret 1944 netop 3 Aar gammel. Denne Sportsgren er saaledes helt og holdent paa Begyndelsesstadiet endnu og mangler derfor Baggrund for en historisk Omtale. Man kan vist sige, at der har været en Del Begyndelsesvanskeligheder, og Terrainsporten har endnu ikke i større Grad fænget blandt Ungdommen.

Initiativet til dens Indførelse her blev taget af Pastor *Løvgreen,* Nylars. Terrainsports Motto er: »*Tjen og værn*«, og den er dansk Ungdoms frivillige Værnetjeneste, hedder det. Den omfatter Terrainlære, Kortlære, Orienteringsøvelser, Afstandsbedømmelse og Skitsetegning m. m; hertil kan knyttes Lejr-

Rønne Skiløberforenings Tur til Hammeren 10. Januar 1943. (Parkse fot.)

sport, Vaabenlære og Skydning. Uddannelsen foregaar i Grupper med 1 Fører og 4—6 Mand.

Der er afholdt Instruktionskursus for Ledere, og der er oprettet Afdelinger i Aarsballe, Aakirkeby og Rønne med et samlet Medlemstal paa omkring 65. Der arbejdes energisk i de forskellige Afdelinger; men det er endnu for tidligt at udtale sig om Resultaterne.

VINTERSPORT

Rigtig Vintersport: Skøjteløb, Skiløb og Kælkning er af gode Grunde ikke meget fremherskende paa Bornholm. Organiseret Vintersport findes — fraset en Skiklub i Rønne — slet ikke, hvorimod en Mængde unge Mennesker og vel ogsaa en Del ældre hvert Aar med Forventning imødeser Vinterens Komme. Men man ved, at den er upaalidelig; den kan komme pludselig og voldsom, men er som oftest af kortvarig Karakter, hvorfor det gælder om at være klar med det samme.

Skøjteløberne er nok dem, der oftest bliver skuffede, idet der med længere Vinterperioder gerne følger Sne, som ødelægger Skøjteføret. Vel har man hist og her forsøgt for en kortere Tid at holde en Bane aaben; men effektivt har det sjældent været, og kunstige Baner i egentlig Forstand kendes ikke her. For Kælkesportsfolk og Skiløbere er Betingelserne for den helt store Vintersportsoplevelse bedre. Bornholms bakkede Landskab afgiver rige Muligheder i saa Henseende. Almindingen klædt i Vinterdragt er jo med sine Skraaninger og Slugter i sig selv en Oplevelse ud over det almindelige; desuden findes der fra Hotel Jomfrubjerget ned mod Christianshøj Station en rigtig Kælke- og Skibakke anlagt i 1931 af en paa dette Tidspunkt stiftet Vintersportsforening. Foreningen levede kun et Par Aar og gik derefter ind grundet paa, at det rigtige Vintervejr udeblev i flere Aar; men Bakken ligger der stadig og indbyder enhver til en rask Ski- eller Kælketur, naar Vinteren rigtig sætter ind med Frost og Sne.

DANSK IDRÆTS FORBUND

Foranomtalte Idrætsgrene er paa et Par Stykker nær gennem deres specielle Lokalforbund og Hovedforbund tilsluttet »Dansk Idræts Forbund«, der er den øverste Myndighed for Idrætten i Danmark. Som en Anerkendelse af Bornholms Idræt baade i kvantitativ og kvalitativ Henseende har D. I. F. i Februar 1944 valgt Formanden for Bornholms Boldspil Union, Overlærer *Niels M. Hedegaard*, til Medlem af sin Bestyrelse, repræsenterende samtlige tilsluttede Idrætsgrene paa Bornholm.

VANDRELIV PAA BORNHOLM

AF LÆRER K. H. FRIBERG, RØNNE

Som røde, hvide, gule og blaa Krokus og Tulipaner myldrer frem i vore Haver i Foraarstiden og fryder Øje og Sind med deres prægtige Farveskær, saadan myldrer store Skarer af Danmarks Ungdom, Drenge og Piger, store og smaa, iført lette, ternede og brogede Vandrebluser og Shorts *til* Bornholm og *paa* Bornholm i Sommertiden. Hele Sommeren fylder de vore Skibe til Trængsel; men de stiller ikke store Krav til Komfort; blot de kommer med, er de tilfredse og tager alt med godt Humør. Med deres bare Ben i tykke Ankelsokker og solide, sømbeslaaede Vandresko og et frejdigt Humør, der ikke tynges af en tilsyneladende overmægtig Oppakning paa Ryggen, sætter de deres festlige Præg paa By og Land i den lyse Tid af Aaret.

Langs Kysterne — paa Stranden — i Byens Gader og Stræder — paa Vej og Sti — i Klipper, Lyng og Skov — overalt vrimler det med Vandrere, der enten paa Cykel eller til Fods, enkeltvis, parvis eller holdvis for en beskeden Sum sammensparede Feriepenge i en Uge eller to tager vor Ø i Besiddelse.

Her henter de baade legemlig og sjælelig Sundhed og modtager uforglemmelige Indtryk af en fremmedartet skøn Natur, der er netop saa rig og afvekslende, at de hver Dag kommer ud for nye Oplevelser. Her er ikke som saa mange andre Steder i Landet nogle »kedelige Strækninger«, der blot skal tilbagelægges, for at man kan vinde frem fra en Seværdighed til en anden.

Dette i Forbindelse med Øens passende Udstrækning og gode Hjælpemidler i Form af Kort og Førere og en mønstergyldig Afmærkning i Terrænet har gjort Bornholm til *Danmarks Vandreland Nr. 1.*

DE FØRSTE BLÆNKERE

Naar man i vore Dage taler om *Vandrere,* er det næsten altid ensbetydende med Medlemmer af Dansk Vandrelaug, forkortet D. V. L. — og med Rette, for af de ca. 32 Ungdomsorganisationer, der har Ret til at udstede Vandrerkort i Danmark, aftager Dansk Vandrelaug omtrent de 90 %.

Men som Forløbere for denne Bevægelse er der i hvert Fald for Bornholms Vedkommende Grund til at nævne de to kendte Skolemænd: Rektor Hartvig Møller og Skoleinspektør Thomas Højlund.

I 1919 oprettede Hartvig Møller sin Ejendom »Fjældstâuan« i Paradisbakkerne som Bornholms og Danmarks første uofficielle Vandrehjem, idet han ud fra et enestaaende idealistisk Synspunkt stillede dette prægtige Feriehus til fri Afbenyttelse for Spejdere, Skoleelever og anden Ungdom paa Vandreture her paa Øen. — Ved Ankomsten til Nexø hentede man Nøglen til Vandrehjemmet hos nu afdøde Rentier Kofoed, Aasen, der til sine sidste Aar med Ære bar Titlen »Fjældstâuans Beskytter«, og hos ham afleveredes den igen med et »Mange Tak« som eneste Betaling for et Husly, der i sig selv ved sin skønne Beliggenhed og storartede Indretning havde været en Oplevelse.

Skoleinspektør Højlund skabte i Aarene 1919—24 Institutionen »Skolerejsehjemmene

Vandrernes Nestor. Rektor Hartvig Møller og Hustru.
(Rønne-Nielsen fot.)

i Danmark«. Der havde vel i Aarene forud været foretaget adskillige Skolerejser herovre og andetsteds, men udelukkende baseret paa privat Gæstfrihed — en Ordning der ikke gav Grundlag for nogen egentlig Udvikling. Men i 1924 skabtes for et Legat, Hr. Højlund erhvervede, den første faste Skolerejserute med Overnatning og delvis Forplejning i Skolestuer, Gymnastiksale og Forsamlingshuse i passende Dagsmarchers Afstand. Den første Tur gik til Nørrejylland; men allerede Aaret efter oprettedes Bornholmsruten, der blev taget i Brug 1926 og samme Aar blev gennemtravet af 5 Rejsehold med tilsammen 100 Elever.

Ruten, der er anvendt uforandret gennem 14 Aar, er en 9 Dages Tur Øen rundt med Overnatning paa Skolerejsehjem i følgende Byer: Rønne — Nexø — Svaneke — Gudhjem — Rø — Rutsker — Sandvig. Denne Bornholmsrute er gennemsnitlig blevet benyttet af 25 Rejsehold pr. Aar, ialt af ca. 6000 unge i Alderen 13—18 Aar. — I Krigsaarene har hele denne Virksomhed dog været indstillet.

En af de Drenge, der i Somrene 1916 og 17 — altsaa før Skolerejsehjemmenes Tid — travede Bornholm rundt under Hr. Højlunds Ledelse, var den senere Stifter af »Dansk Vandrelaug«, Kommunelærer J. Stig Hansen; saa utænkeligt er det jo ikke, at D. V. L. har sit Udspring i et Par af Ths. Højlunds første primitive Skolerejser paa Bornholm.

VORE VANDREHJEM

Bornholm er afgjort den Landsdel i Danmark, der er bedst dækket med Vandrehjem eller Ungdomsherberger (forkortet U. H.), som er den officielle Betegnelse; idet der gennemgaaende ikke er mere end en halv Snes Kilometer mellem dem og intetsteds over 15 km til nærmeste Vandrehjem.

Ogsaa de enkelte U. H.s Fordeling maa siges at være ideel, idet der ligger 8 U. H. jævnt fordelt hele Kysten rundt og 2 »inde i Landet«, nemlig i Aarsballe og Paradisbakkerne. — Ligeledes finder vi her nogle af Landets største U. H. baade hvad Sengesteder og Overnatningstal angaar. Halvdelen af de bornholmske U. H. har saaledes mellem 100 og 200 Sengesteder, og et enkelt af dem, »Sct. Jørgens Gaard« i Gudhjem, var i Aarene lige før Krigen Provinsens største U. H. med godt 10,000 Overnatninger pr. Sæson.

Som alle Danmarks U. H. sorterer ogsaa de bornholmske under »Herbergs-Ringen«, en Organisation der blev stiftet i 1930 med det Formaal at søge tilvejebragt et passende Antal U. H. af en betryggende Standard og med ensartede Adgangs- og Brugsregler.

I de forløbne 14 Aar er der naturligvis sket en Del Ændringer i det bornholmske Herbergsnet, nye U. H. er blevet oprettet, andre nedlagt, og Standarden i de bestaaende er jævnt og støt blevet højnet.

Da Herbergs-Ringen som nævnt først blev oprettet 1930, kan U. H.s Historie ikke føres længere tilbage end til dette Aarstal, selv om der faktisk 2—3 Steder i Landet eksisterede Herberger med Vandrehjems Karakter, som f. Eks. »Fjældstâuan«, der vel blev benyttet som Vandrehjem siden 1919, men først blev optaget i Herbergsfortegnelsen 1930 — forøvrigt som eneste U. H. paa Bornholm.

»Fjældstuen« i Paradisbakkerne. (Erling Juul Nielsen fot.)

Men bornholmske Hus- og Gaardejere var ikke længe om at forudse de Muligheder, den gryende Vandrebevægelse indebar. Som den første maa nævnes Vognmand P. Møller, der allerede i Sommeren 1930 etablerede Mælkeri og Vandrehjem i sin Ejendom i Gudhjem, og Aaret efter fulgte Gdr. H. Jensen, Buddegaard ved Nexø, og Købmand J. R. Hammer i Gudhjem.

Foruden at de naturligvis var meget primitive, er det betegnende for de første bornholmske U. H., at de nok saa meget var baseret paa Vandrernes Køb af Produkter (Mælk, Æg og Grøntsager) som paa Betaling for Overnatning.

Vognmand Møllers U. H. blev dog snart udkonkurreret af Købmand Hammer, der i 1931 havde faaet Godkendelse til at drive Købmand Jørgensens nedlagte Forretning som U. H. under Navnet »Sct. Jørgens Gaard«. Dette U. H. tog i Løbet af ganske faa Aar et saa kolossalt Opsving, at Herbergs-Ringen undtagelsesvis fandt det formaalstjenligt i 1936 at godkende endnu et U. H. i Gudhjem; det blev hos Købmand Johs. Jensen i en Fløj af den gamle Købmandsgaard, der fik Navnet »Feriegaarden«.

I 1934 kom der hele 5 U. H. til, hvoraf dog kun de 2, nemlig »Onsbæk Blokhus« ved Rønne og »Kirkebakken« i Svaneke eksisterer som U. H. endnu. De 3 andre, der fungerede i nogle Aar, var »Villa Klinteby« ved Paradisbakkerne, »Slotsgaarden« ved Hammershus og »Fædres Minde« i Rutsker. Disse sidste, der altsaa var Nordlandets første U. H., blev nedlagt til Fordel for henholdsvis »Sjøljen« ved Hammersø, oprettet 1937 som et af Øens største og mest ideelt beliggende

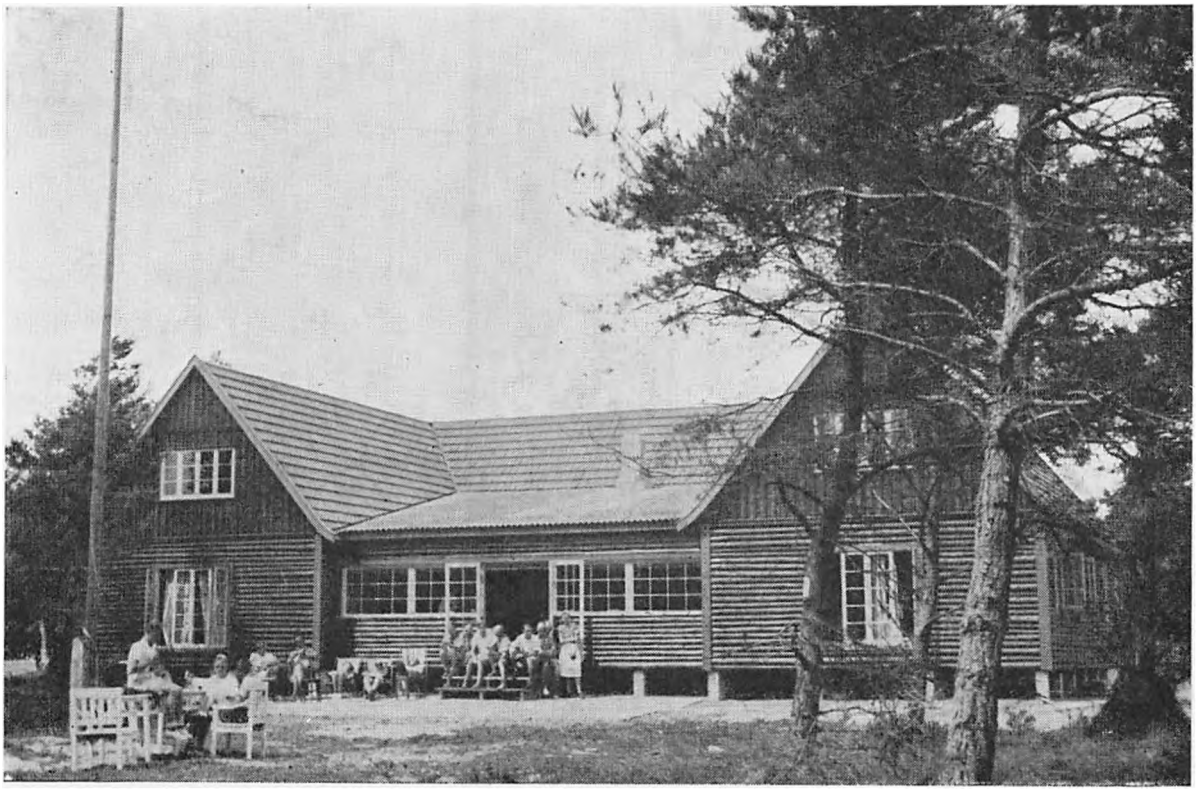

»Dueodde Vandrehjem«.

U. H., og »Søhøj« i Hasle, indrettet 1939 i Byens fhv. Byfogedbolig.

Vandrehjemmet »Onsbæk Blokhus« danner en Undtagelse fra de øvrige bornholmske U. H., der alle er privat Ejendom og drives uden Tilskud fra det offentlige af nogen Art. Det smukke, norskbyggede Blokhus i Rønne Sydskov er derimod opført hovedsagelig som kommunalt Nødhjælpsarbejde, ligesom senere foretagne betydelige Udvidelser er bekostet af Rønne Kommune. De mange smukke, taknemlige Udryk, Vandrerne har nedskrevet i U.H.s Fremmedbog, er derfor ganske berettigede, som f. Eks.:

> Tak til de Mænd i Byens Raad,
> der har givet os dette dejlige Hjem,
> fordi I forstaar i fremsynet Daad
> at vise Ungdommen Vejen frem!

Kommunalt U. H. er det dog kun med det Forbehold, at Driften siden 1937 er overladt et Herbergsraad, bestaaende af Repræsentanter fra forskellige Ungdomsforeninger i Rønne, der har baade det moralske og økonomiske Ansvar.

I Boderne har man et Eksempel paa, at en gammel Redningsstation ogsaa kan ende som Vandrehjem. Redningsstationen var nedlagt og Bygningen overtaget af Gdr. Thor Munch, St. Loftsgaard, der i 1935 lod den istandsætte og nødtørftigt montere som U. H. Takket være sin gode Beliggenhed og senere foretagne Forbedringer har den vist sig at gøre udmærket Fyldest.

I Aarsballe Afholdsrestauration findes siden 1933 et lille primitivt U. H., der især har Betydning for Vandrere, der til Fods krydser Øen paa Strækningen Rønne—Gudhjem, og som Udgangspunkt for Ture i Almindingen. Men et tidssvarende U. H. beliggende i selve Storskoven, eventuelt bygget af Skovens egne Træer, har i mange Aar været en Mærkesag, der endnu venter paa sin Løsning.

Adskillige Bestræbelser for at faa et U. H.

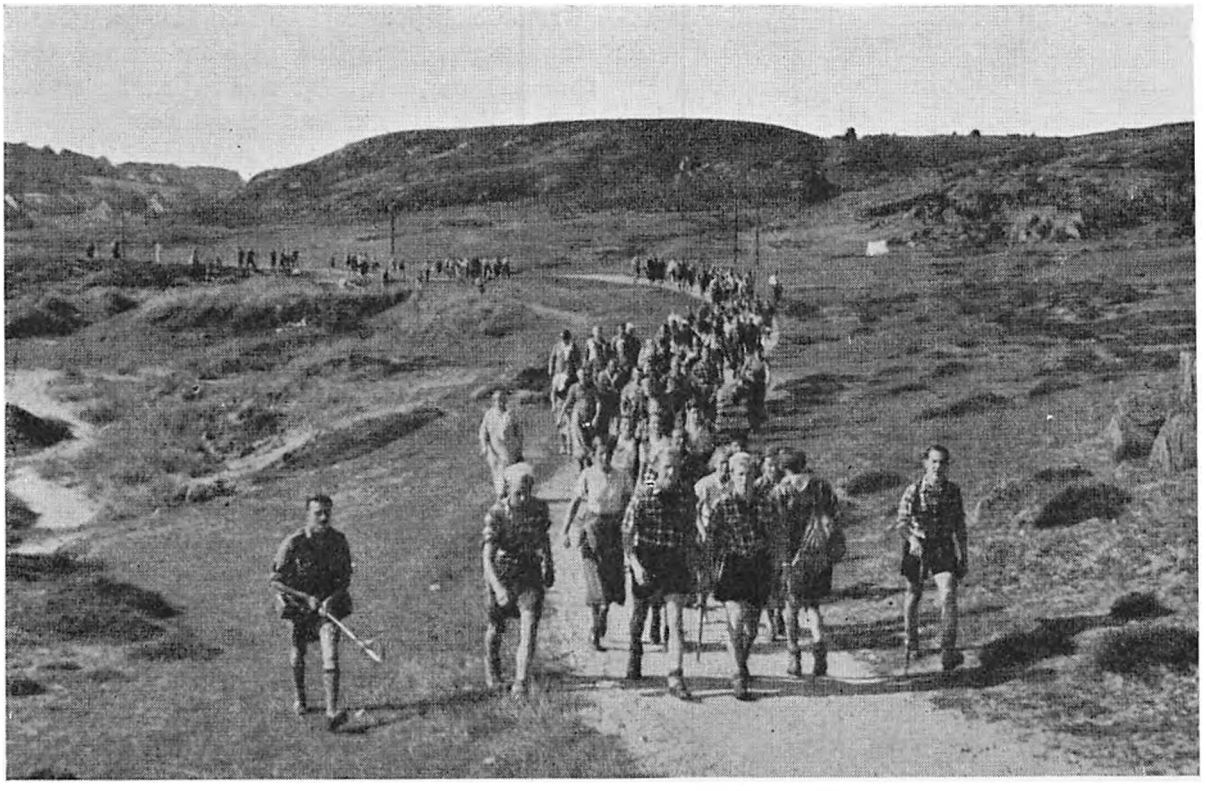

Paa Vej mod Hammerodde Fyr. (Ronne-Nielsen fot.)

ved Dueodde, der til sidst var det eneste Hul i det bornholmske Herbergsnet, viste sig ligeledes i Aarevis at være forgæves. Først i 1939 gik det længe nærede Ønske i Opfyldelse, idet Bygmester Andr. Møller, Bodilsker, for egen Regning opførte en storartet Nybygning knap ½ Kilometer fra Sydfyret.

Imidlertid kom Krigen, og dermed var det foreløbig slut med Udvidelser og Forbedringer af U. H. En Tilbagegang har, som venteligt var, ikke helt kunnet undgaas; foreløbig har den dog indskrænket sig til Nedlæggelse af 3 U. H., nemlig »Buddegaard«, »Villa Klinteby« og »Ølevang«; sidstnævnte var dog af meget beskeden Kapacitet, og i hvert Fald var »Klinteby«s Nedlæggelse uden Forbindelse med Krigsforholdene; det var Alder og Svagelighed, der tvang Indehaveren, fhv. Gdr. M. Mikkelsen — »Gamle Mik«, som han populært kaldtes — til at lægge op efter 8 Aars Virke som Vandrevært.

Det maa dog forudses, at der atter ad Aare vil blive stærkt Brug for U. H. paa Bornholm, derfor vil det forhaabentlig — trods Tidernes Ugunst — vise sig muligt at bevare og vedligeholde det *meste* og *bedste* af, hvad her *er* skabt til Gavn og Glæde for Vandresagen og dermed først og fremmest den danske Ungdom.

DET STORE TRÆK

Vi kommer fra de tusind Hjem,
fra Folk i hver en Lejr —
og bringer Bud til alle dem,
der Ungdomsglæden ejer.

Først i 1930'erne fik Vandresagen rigtig Vind i Sejlene; det skyldtes i overvejende Grad det energiske Propaganda-Arbejde, der blev udfoldet af Dansk Vandrelaugs Stifter og Leder, Kommunelærer J. Stig Hansen, og hans hastigt voksende Medarbejderskare. Fra en beskeden Begyndelse med 100 Medlemmer i 1930 mere end fordobledes Medlemstallet fra Aar til Aar, indtil det kulminerede i 1941

med over 52,000 Medlemmer. — Ved Vandrebevægelsens Dobbeltjubilæum i 1940 blev de sammenlagte 10 Aars Overnatningstal for alle Landets U. H. opgjort til over 1 Million.

Heraf falder ca. ⅙ paa de bornholmske U. H., hvilket bl. a. fremgaar af hosstaaende Statistik. Det bemærkes, at 1930 og 1931 er udeladt, idet Talmaterialet for disse to første Aar er meget mangelfuldt. At Overnatningstallet for 1940 kun udgør 15 % af det foregaaende Aars, er naturligvis en Følge af Krigen; men at Længslen efter Bornholm er usvækket, læses tydeligt nok af de sidste Aars stigende Tendens.

En Sammenlægning af Tallene giver et Overnatningstal paa over 200,000. Hvad dette Tal dækker over af Oplevelser, Indtryk og Glæder, maa man tage Fantasien til Hjælp for at udfinde.

Overnatningsstatistikken er tillige det bedste Materiale man har til en skønsmæssig Ansættelse af det Antal Vandrere, der aarlig gæster Bornholm. Hvis man gennemsnitlig regner med et Ophold paa 8—10 Dage, skulde her saaledes i 1939 have været mellem 4—5000 Vandrere paa Øen.

Gennemgaaende er det jo ret beskedne Beløb, den enkelte Vandrer omsætter — 7—8 Kr. pr. Døgn er den Takst, man regner med i Dansk Vandrelaug. Men selv med dette Grundbeløb kommer man dog til det ganske imponerende Resultat, at Vandrerne i 1939 har betalt over ¼ Million Kroner, der er blevet fordelt mellem Dampskibsselskaber, Forretninger, Vandrehjem og andre Foretagender paa Øen.

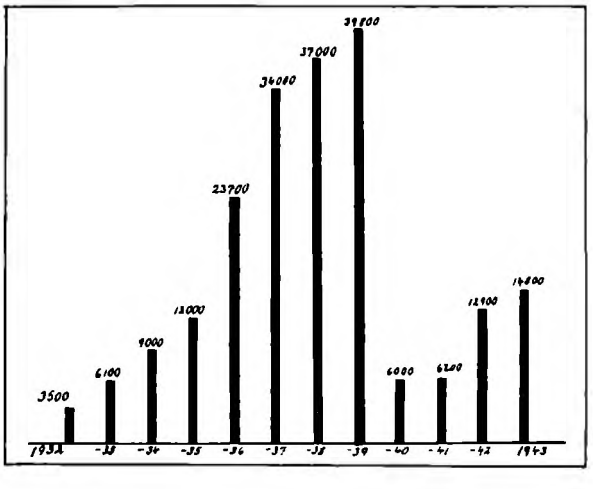

Samlet Antal Overnatninger paa Bornholms Vandrehjem.

Forstaaelse af Vandresagens samfundsnyttige Karakter i Forbindelse med økonomiske Interesser har da ogsaa bevirket, at de bornholmske Dampskibsselskaber i en Del af Sommeren siden 1937 yder Vandrerne Moderation ved Køb af Billetter paa Herbergs-Ringens Billetkontor, ligesom der ved enkelte Seværdigheder paa Øen ydes dem Entrénedsættelse, f. Eks. ved Bornholms Museum og Østerlars Kirke.

En Del Vandrer-Service ydes ogsaa paa U. H., bl. a. ved Ophængning og Fremlægning af Kort, Prospekter og Egnsbeskrivelser, ligesom der i Aarenes Løb er udgivet forskellige Skrifter om Vandring paa Bornholm.

Normalt strækker Vandresæsonen herovre sig fra Paaske til Lyngblomstringen i August —September.

I Paaskeferien arrangerer D. V. L.s Rejseafdeling gerne Aarets første Holdrejse hertil med 20—30 Deltagere under en Rejseførers Ledelse.

Pinseferien er for kortvarig til et saadant Arrangement; til Gengæld plejer her at komme saa mange flere Enkeltvandrere. Men ellers falder det store Træk naturligvis i Sommerferien, hvoraf især de første Dage i Juli afstedkommer en saadan Topbelægning paa U. H., at enkelte Vandrere, der ikke har forudbestilt Plads, maa tage til Takke med et saakaldt Nødleje, d. v. s. en Madras paa Loftet eller Gulvet i Opholdsstue, Køkken eller lignende Sted. Men alt forløber som Regel gnidningsløst trods det meget brogede Klientel; for her er Folk fra alle Samfundslag og Erhverv og i alle Aldersgrupper, selv om de 60 % udgøres af Ungdom under 20 Aar.

Det er klart, at der stilles betydelige Krav til Herbergsværten, ikke mindst med Hensyn til Ro og Orden i U. H. Derfor kræves og-

saa overholdt ganske bestemte og ensartede Ordensregler for U. H.s Benyttelse, saasom Forevisning af Vandrerkort, fast Sengetid, Forbud mod Tobaksrygning m.v.

Det meste af Dagen tilbringer Vandrerne dog i Friluft, enten paa Opdagelse i Naturen, paa Besøg ved kulturhistoriske Mindesmærker eller paa Farten fra et Vandrehjem til det næste. — Uden Mad og Drikke duer Helten som bekendt ikke; derfor holdes af og til Rast paa Klipperne, en Grøftekant eller ved Stranden, hvor de tørre »Klemmer« fortæres med en glubende Appetit. Og saa gaar Farten videre til Fods — paa Cykel, alene — eller i Flok.

Ogsaa adskillige Holdrejser arrangeres i Sommertiden; i 1943 gennemførte Dansk Vandrelaugs Rejseafdeling saaledes ikke færre end 5 Vandre- og Cykleture hertil med tilsammen 118 Deltagere eller ⅓ af samtlige Deltagere i D. V. L.s Fællesrejser i 1943.

Foruden af enkelte Almen- og Privatskoler gæstes flere af Øens Vandrehjem ogsaa af et eller flere Hold studerende Ungdom, især Seminarister, Polyteknikere og Geologer, der herfra billigt, bekvemt og fornøjeligt har rig Lejlighed til at gøre Studier »i Marken«.

Som en festlig Afslutning paa Vandresæsonen formede de storstilede Lyngblomstringsture sig, som D. V. L.s Københavnsafdeling i Aarene 1935—38 arrangerede 1 à 2 Søndage sidst i August eller først i September. Overfarten blev foretaget dels med ordinær, dels med lejet Baad fra »Østbornholmske Dampskibsselskab« — i 1936 saaledes baade med »Nordbornholm« og »Borgholm« samme Søndag. Besøget formede sig som en storslaaet københavnsk Week-end, men blev samtidig den stærkeste Tilkendegivelse af det vældige Opbud og Sammenhold, Dansk Vandrelaug formaaede at præstere før Krigen.

BORNHOLMS VANDRELAUG

Efterhaanden som Dansk Vandrelaug blev kendt uden for Storkøbenhavn, dukkede der Afdelinger op rundt om i Provinsen. Ogsaa paa Bornholm er der i Aarene siden 1935 ydet en Indsats for Vandresagen blandt den lokale Ungdom. — Det begyndte med, at D. V. L.s Formand, Kommunelærer J. Stig Hansen, og Lærer K. H. Friberg i Statsskolens Gymnastiksal i Rønne den 28. April 1935 arrangerede et Stiftelses- og Propagandamøde med ca. 200 Deltagere.

I den følgende Tid udfoldedes et energisk Vandrer- og Propaganda-Arbejde med Søndags- og Week-end-Ture og mere eller mindre improviserede Møder i forskellige Ungdomskredse og offentlige Lokaler rundt om paa Øen. — At dette Arbejde ikke var frugtesløst, viste sig bl. a. i et Aar for Aar stigende Medlemstal, ligesom der efterhaanden udnævntes Repræsentanter og oprettedes mindre Afdelinger i næsten alle Byerne herovre.

Et meget broget og fornøjeligt Kammeratskabsliv udfoldedes i de 7—8 Aar, Virksomheden blomstrede og trivedes. Fra gryende Vaar til sent i Høst samledes man i Smaaflokke paa 10—30 Stykker, gerne hveranden Søndag, til raske, ekskursionsagtige Udflugter, der ofte blev ledet af en stedkendt sagkyndig.

Undertiden arrangeredes ogsaa Fællesture med andre Afdelinger eller oversøiske Vandrerhold; derimod kneb det med Tilslutning til samlede Udrejser fra Øen; længere end til Christiansø og Skaane gik de aldrig.

I den sludfulde Efteraars- og barske Vintertid vedligeholdtes Kammeratskabet hovedsagelig ved indendørs Sammenkomster, de saakaldte Laugsaftener, hvor Sang- og Musikunderholdning vekslede med Lysbilled- og Filmsforedrag, mest om Rejseliv i Ind- og Udland. Foruden rent underholdende Adspredelser arbejdedes der ogsaa et Par Vintre i Rønne Afdeling med Sang- og Studiekredse.

Men i Aarene 1941—42 indtraf den Bølgedal, der er karakteristisk for næsten alt Ungdomsarbejde. Bevægelsen havde mistet Nyhedens Interesse, Tilgangen af nye Medlemmer svigtede, og de oprindelige Ledere trak sig tilbage uden at efterlade sig kvalificerede

Arvtagere. Den ene Afdeling likviderede efter den anden, og fra Januar 1944 er D. V. L.s lokale Virksomhed foreløbig indstillet paa Bornholm.

»VANDRERNES PARADIS«

At Rejselivet har trange Kaar for Tiden, vil vel ingen benægte. Saa meget mere bemærkelsesværdigt er det da, at Danmarks Vandrerungdom ved Slutningen af 1943 stadig udgjorde 45000 Medlemmer mod 53000 i 1939, som var det sidste normale Aar — et Tegn paa, at Bevægelsen som Helhed har Bærekraft nok til at modstaa en Krigstids Vanskeligheder.

Og Bornholm ligger stadig som det naturligste Opland for København, Byen med Halvdelen af Danmarks Vandrerungdom og med et tilliggende Sjælland og Skaane.

»Bornholm — Vandrernes Paradis«, et Citat fra en begejstret Artikel i Dansk Vandrelaugs Medlemsblad, er blot et enkelt Eksempel paa den Rang, Bornholm indtager som Vandrernes Yndlingsegn. Det skyldes naturligvis først og fremmest Øens særpræget charmerende Naturforhold, men ogsaa i nogen Grad den Vandrer-Service, der er ydet af enkelte offentlige og private Institutioner samt Privatfolk. Men paa dette Omraade skal det dog ikke forties, at alt endnu ikke er som det *kunde* være og *burde* være. Her skal blot til Slut nævnes tre Opgaver, som det vil være i Bornholmernes egen Interesse at søge løst, saa snart Forholdene tillader det:

1. Udgivelse af Turistbrochurer specielt for Vandrere og Cyklister — en rimelig og naturlig Opgave for Øens Turistforeninger.
2. Opførelsen af et rummeligt, hensigtsmæssigt indrettet Vandre- og Weekend-Hjem i Almindingen — eventuelt gennemført med Støtte fra Statsskoven, enkelte Foreninger og Øens Dampskibsselskaber.
3. Offentlig Adgang til afmærkede og vedligeholdte Fodstier langs naturskønne Partier af de Sprækkedale og Aaløb, der nu er forbeholdt pigtraadshegnede Kreaturer.

LITTERATUR:

Friberg, K. H.: Vandre- og Cykleplaner over Bornholm. 2 Hefter a 12 Sider. 1936.

Friberg, K. H.: Vandrebogerne I. Bornholm. Illustrationer og Kort. 64 Sider. 1938.

Hansen, J. Stig: Vandresport — en Familie Journal Haandbog. Illustrationer. 100 Sider. 1939.

Hansen, J. Stig: Vandrebevægelsen — I Serien »Faglig Læsning« Nr. 125. Illustrationer. 32 Sider. 1940.

Herbergs-Ringen: Fortegnelse over danske Ungdomsherberger m. Kort. Aarbog ca. 150 Sider.

Herbergs-Ringen: Ungdomsherbergets Funktion og Indretning. — En Vejledning ved Oprettelse af Ungdomsherberger. 64 Sider. 1939.

Højlund, Ths. og V. Bendix Hansen: Man maa rejse til Fods. — Skolerejser og Skolerejsehjem. Illustrationer og Kort. 36 Sider. 1931.

Jacobsen, Poul H.: Dansk Vandrelaug. — Oplysning om den danske Vandrebevægelse og dens Virke. Illustrationer. 168 Sider. 1938.

Jacobsen, Poul H.: Aarets Gang i Dansk Vandrelaug. Illustrationer. 64 Sider. 1943.

Laursen, Thv.: Vandring og Herberg. — Haandbog for U. H.s Værter. 70 Sider. 1940.

Petersen, Sophie: Paa Cykle gennem Danmark. 94 Sider. 1931.

Petersen, Sophie og R. Fabricius: Vandrebogen. Illustrationer og Kort. 208 Sider. 1936.

(Parkso fot.)

Postbaaden sejler fra Christiansø

(N. P. Sørensen fot.)

Christiansø, set fra Frederiksø

CHRISTIANSØ

AF PASTOR SIGURD MEJNDOR, CHRISTIANSØ

Øst for Bornholms Nordspids ligger en lille Øgruppe, der er Danmarks østligste Landomraade. Oftest kaldes hele Øgruppen »Christiansø« efter den største af Øerne, men ogsaa Fællesbetegnelsen »Ertholmene« eller blot »Øen« (modsat »Landet« Bornholm) er almindelig. Rimeligvis kommer Navnet Ertholmene af det oldnordiske »arda«, der betyder Knort, Ujævnhed — »de knortede Holme« er jo en passende Betegnelse for de ujævne Klippeøer. I ældre Tid kaldtes Øgruppen ogsaa »Nordholmene«. Den udgør kun 39 ha og ligger i Østersøen paa omkring 55 ° 19' n. Br. og 15 ° 11' ø. L. I Forhold til Bornholm ligger Christiansø c. 20 km N. for Svaneke og 18 km NØ. for Gudhjem. En Motorbaad sejler flere Gange om Ugen til Øen med Post og Fragt. Baaden tager ogsaa Passagerer med fra Svaneke. Sejladsen varer ca. 2 Timer. Kun to af Øerne er beboet, Christiansø og Frederiksø.

Christiansø eller Christiansholm er opkaldt efter Chr. V, der befæstede Øerne 1684. Før Fæstningstiden kaldtes den største Ø undertiden »Korsholmen« eller »Kierkeholm« (maaske har Øen faaet denne Betegnelse efter en Kirke, der blev bygget paa Stedet før Fæstningstiden, men som man nu ikke kender noget til). Øens højeste Punkt er 22 m over Havet. Christiansø er 22,3 ha og 710 m lang og 430 m bred.

Frederiksø eller Frederiksholm kaldtes før Fæstningstiden »Boeholm« eller »Bukholm« (maaske opkaldt efter Fiskernes »Boder« eller Hytter, muligvis »den beboede Holm« — eller er Navnet sammensat med det oldn. »buga«: hjælpe, give en Forfriskning — især til en trængende eller vejfarende?). Frederiksø er ca. 4 ha og er 440 m lang og 160 m bred.

Græsholmen, der er den næststørste Ø, er delvis bevokset med Græs, deraf Navnet. Denne Holm er nu Fuglereservat og helt ubeboet. Dens højeste Punkt er 10 m over Havet. Græsholmen udgør ca. 11 ha.

Foruden de nævnte Øer findes der nogle større og mindre Holme eller Skær, hvoraf Tât, Vesterskær og Østerskær er blandt de største. Østre Skær eller Østerskær er Danmarks østligste Punkt.

Vandet er overalt temmelig dybt omkring Ertholmene, navnlig ved Østerskær er Havdybden stor, men Vest for Tât og Nord for Græsholmen findes dog betydelige Grunde. »Taarnrenden«, Løbet mellem Græsholmen og Frederiksø har en Dybde af ca. 27 m. Havnen er anlagt i Strædet mellem Christiansø og Frederiksø. En Jernhængebro forbinder (siden 1912) de to beboede Øer. Den kan aabnes, saa Skibe indtil 5 m Dybtgaaende kan passere. Tidligere var Øerne forbundet ved en Flydebro af Træ, og i Sejlskibenes Tid var Havnen meget benyttet som Nødhavn, saa den undertiden var overfyldt med større og mindre Skibe.

Øgruppens Klima er ret enestaaende. Aarets Middeltemperatur er 7,7 ° C., hvilket er en relativt høj Temperatur. Der er meget ringe Nedbør (419 mm), og kun Sprogø kan opvise et mindre Tal (415 mm). Middeltallet

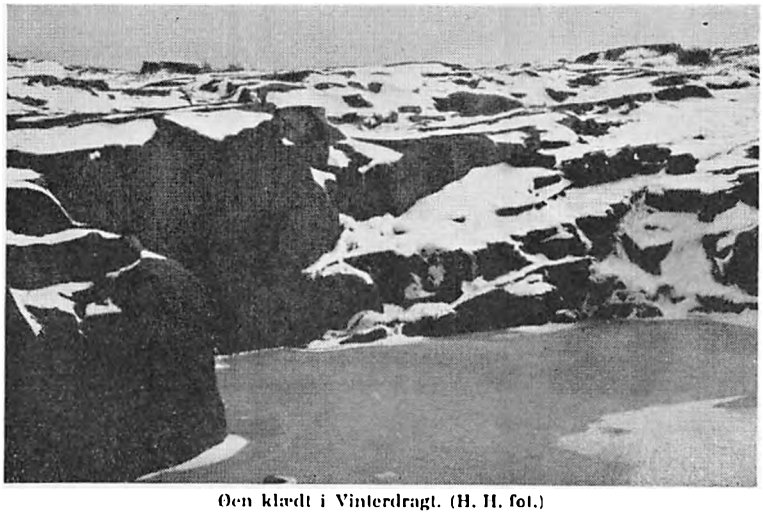

Øen klædt i Vinterdragt. (H. H. fot.)

for den frostfrie Periode udgør c. 230 Dage om Aaret. Det kan være meget tørt paa Øen i Sommermaanederne, og i saadanne Perioder har Drikkevandet undertiden været saa knapt, at det ikke dækkede Øens Behov. I Somrene 1932 og 1938 maatte man have Vandforsyning pr. Damper fra København.

Øboerne ser Solen før andre Landsmænd paa Grund af Stedets østlige Beliggenhed, og der er flere Solskinsdage paa Christiansø end i det øvrige Land. Klipperne og Havet omkring Øerne holder længe paa Sommervarmen, saa der undertiden er en mærkelig høj Temperatur sent paa Efteraaret.

Christiansø kan virke helt sydlandsk om Sommeren, men under en Isvinter, naar Øer og Skær er omgivet af hushøje Isskruninger, føler man sig nærmest hensat til Grønland. Isen har undertiden isoleret Beboerne fra Omverdenen i flere Maaneder, og i de første Krigsvintre maatte man have Hjælp af Flyvemaskine og Isbryder for at faa tilstrækkelig Proviant.

Foraaret lader længe vente paa sig. Det kommer lidt senere end paa Bornholm og næsten en Maaned senere end paa Sjælland.

Hele Øgruppen bestaar af Klippeøer, der ligesom Bornholm hører til det allerældste Danmark. Grundfjældet staar overalt langs Kysterne og rejser sig særlig stejlt ved den sydlige Kyst af Christiansø. Ogsaa oppe paa Øerne træder den faste Klippe frem overalt. Paa Græsholmen, hvor der er et meget sparsomt Muldlag, forekommer der en Del Kratvækst, nogle faa forblæste Tjørne og Hyldebuske, men ingen Træer. Christiansø og Frederiksø har vel haft et lignende Udseende, før Bebyggelsen og Haveanlæggene ændrede deres Præg. De ser i hvert Fald ret nøgne ud paa de ældste Billeder.

Trods den sparsomme Jord har der fra gammel Tid været adskillige veldyrkede Haver paa de to beboede Øer, særlig paa Christiansø. Det er næppe rigtigt, naar man har hævdet, at Størstedelen af Mulden er ført over til Øen. Ganske vist skal en Major Schor have fragtet Jord og Græstørv til Øen 1734—41 og fik udbetalt 2200 Rigsdaler paa Rønne Amtstue for dette Arbejde, og ogsaa ved anden Lejlighed er der maaske kommet nogle Skibsladninger Jord til Øen; men det har nok hovedsagelig været til Embedsmændenes Haver. Vejrsmuldring, Affald og lignende er sikkert Aarsagen til Størstedelen af det Muldlag, der findes paa Øerne.

I de første Fæstningsaar var der saa lidt Muld, at man maatte føre Lig til Gudhjem Kirkegaard for at faa dem i Jorden, og endnu i vore Dage kan det knibe med at faa Kisterne dybt nok ned, saa der undertiden maa hugges i selve Klippegrunden paa Kirkegaarden, naar der skal laves en ny Grav.

I flere af de gamle Haver er der nu rigelig med Muld. Der findes endogsaa en lille Lund, »Kongens Have«, med høje Træer. Her samles Øboerne efter gammel Skik Sct. Hans Aften og spiser Smørrebrød i det grønne, hvorefter Børn og voksne leger forskellige Friluftslege. Den anlagdes af Frederik V omkring 1760, og 1771 anlagde Kommandant C. H. Stibolt Lunden mellem »Kongens Have« og »Kommandanthaven«.

Tidligere var der adskillige løsgaaende

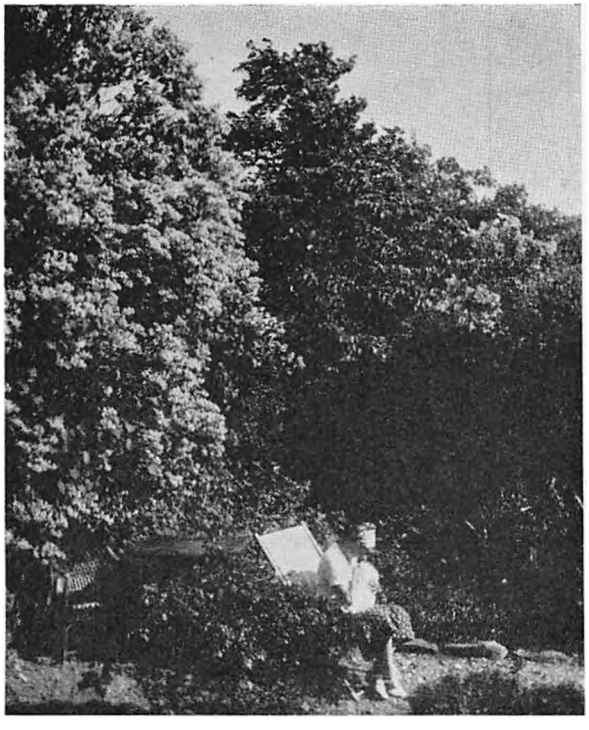

Syrenerne blomstrer i Kongens Have. (H. H. fot.)

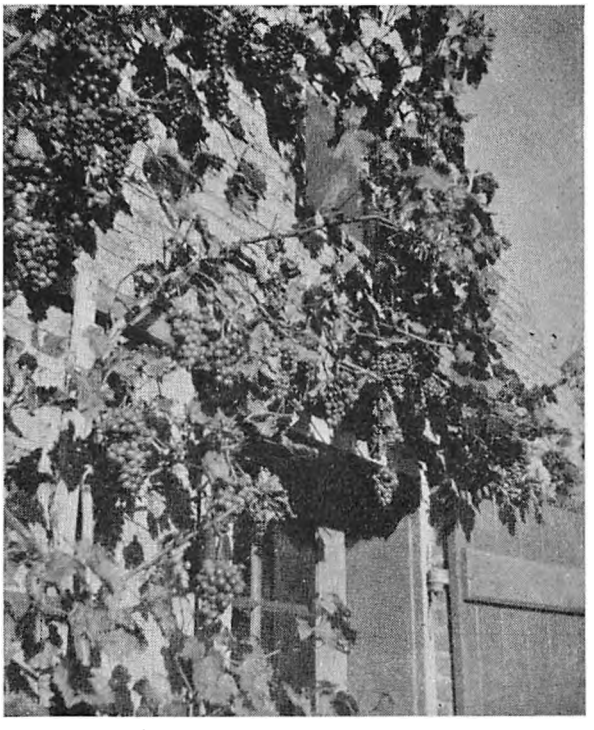

Modne Druer paa en Husgavl. (H. H. fot.)

Faar paa Christiansø, og det gik stærkt ud over Trævæksten, da de afgnavede Træernes Bark og ødelagde de spæde Skud. Man holdt dog op med at lade Faarene gaa løse paa de beboede Øer, da man 1899 fik plantet omkring 2000 Træer af forskellige Slags paa Christiansø. Nu skulde Trævæksten skaanes. Ved den Lejlighed blev der bl. a. plantet en Del Grantræer, som hidtil ikke havde vokset paa Øen.

Den gamle Kommandanthave ved Siden af Kirkegaarden er den ejendommeligste af alle Haverne. Der er en egen Poesi over den, en Stemning fra svundne Tider, og det er et helt Under, at der kan fremelskes en saadan Rigdom af sjældne Haveplanter paa en lille Klippeø langt ude i Østersøen.

Der modnes Druer, Figener og Morbær paa Øen, selv om de ikke ligefrem bugner over Murene. Christiansø og Bornholm er sikkert de eneste Steder i Danmark, hvor Figener paa fritstaaende Træer kan bringes til Modning i Sommersolen.

Man har dog ofte gjort sig overdrevne Forestillinger om Frugtbarheden i Køkkenhaven. Af Køkkenurter er der i Virkeligheden forholdsvis faa, der trives godt paa Øen. Jorden er ret udpint, da det er vanskeligt og kostbart at faa tilført tilstrækkelig Gødning, især Staldgødning, fra Bornholm. Før Krigen havde man dog Fiskerester, raadne Sild, ilanddrevne Marsvin o. lign. til at gøde med. For Kartofler og Løgplanter er det gode Vækstbetingelser, men Frugttræer giver kun et meget beskedent Udbytte, da Jorden mangler Ler og Kalk; muligvis er der heller ikke tilstrækkelig med Bier til Bestøvning af Frugttræernes Blomster.

Fra Afstand virker Øerne ensfarvede med gulgraa eller mørke, matte Toner, men kommer man nærmere en Sommerdag, bliver man overrasket ved at se, hvorledes de ensartede, døde Toner opløser sig i en Mængde straalende Farver. Den vilde eller halvvilde Vegetation er næsten overdaadig. Ligesom Englænderne valfarter til Isle of Wight for at se den mærkelige sydlandske Vegetation,

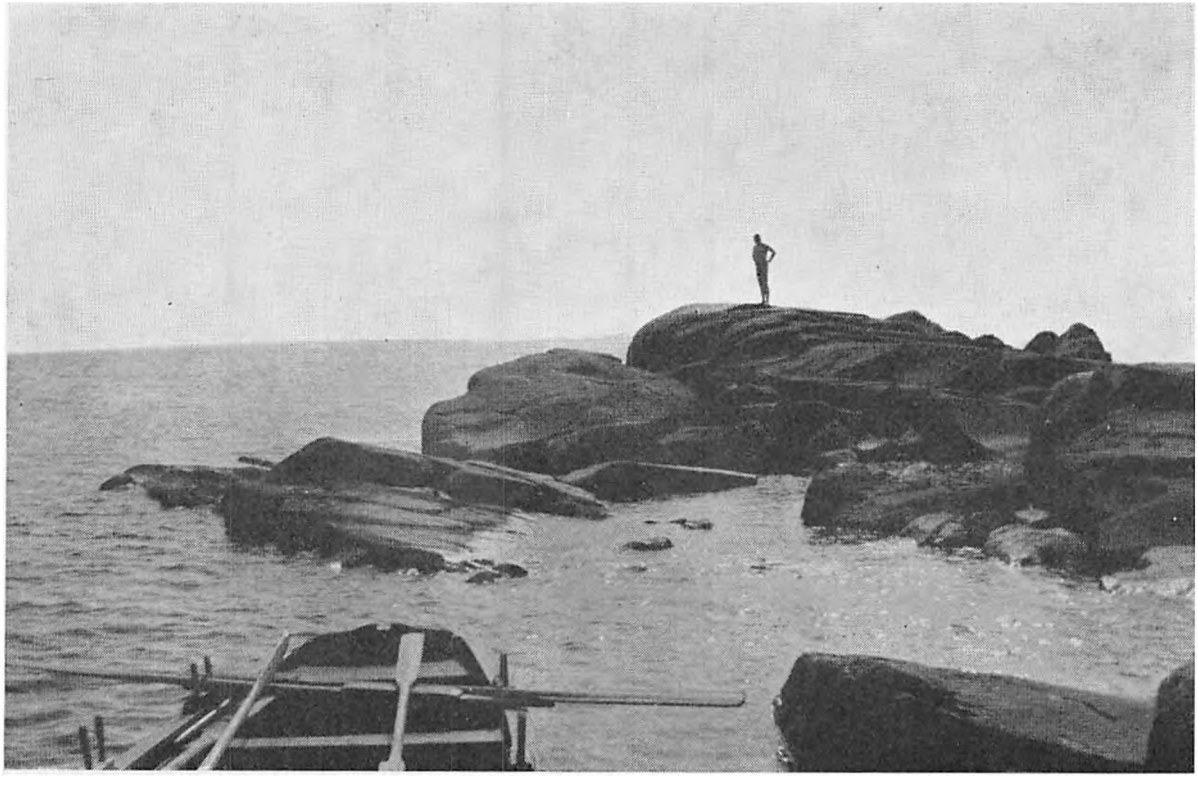

Østerskær. Danmarks allerøstligste Punkt. (N. C. Stangegård fot.)

burde Danskerne ty til Christiansø for at lære en Plantevækst at kende, som man nærmest skulde tro hørte hjemme under Sydens Sol. Hele Øen virker meget fremmedartet med sine ejendommelige Stenmure og terrassemæssigt anlagte Haver.

I Storm og Slud er Klippeøerne barske at skue, men i stille Sommervejr ligner de nærmest idylliske Middelhavsøer eller maaske snarere græske Klippeøer med kyklopiske Tyrkermure op om Skrænterne. De gamle Haver indrammes af mosgroede Stengærder med ældgamle Vedbendranker; Syrener, Hyld og vilde Roser blomstrer imellem Klippesprækker, ja overalt titter Blomsterne frem i overvældende Mængde, og det virker saa stærkt, fordi den raa Klippebaggrund overalt skinner igennem. Foraaret kommer sent, men det er, som om det har sparet sammen til den Yppighed, der Sommeren igennem pranger overalt, saa man faar Indtrykket af en Eventyrverden, der ikke let glemmes. Duften fra de blomstrende Buske driver ud over Havet, og den lille Stenurt lægger sit Tæppe af gule Stjerner over de grønne Bastioner. Det er en Blanding af Natur, Folkeliv og Historie, der virker saa underlig betagende, om man da har Evne til at fornemme det.

Man kan gaa rundt om de to beboede Øer, Christiansø og Frederiksø, paa knap en halv Time, og mange mener, at de kan lære Øen at kende ved saadan en lille Rundtur, men der skal naturligvis længere Tid til, dersom man vil stifte nøjere Bekendtskab med Christiansø's Mærkværdigheder, det særprægede Ø-Liv og hele Klippenaturens Charme, der daarligt kan beskrives, men maa opleves. Man skulde ikke tro, at der var saa meget at se og opleve paa et Omraade, der kun er paa Størrelse med en almindelig Bondegaards Jord. Rundturen om Øerne er ikke lang — omtrent som en Spadseretur rundt om Sortedamssøen i København — men hver lille

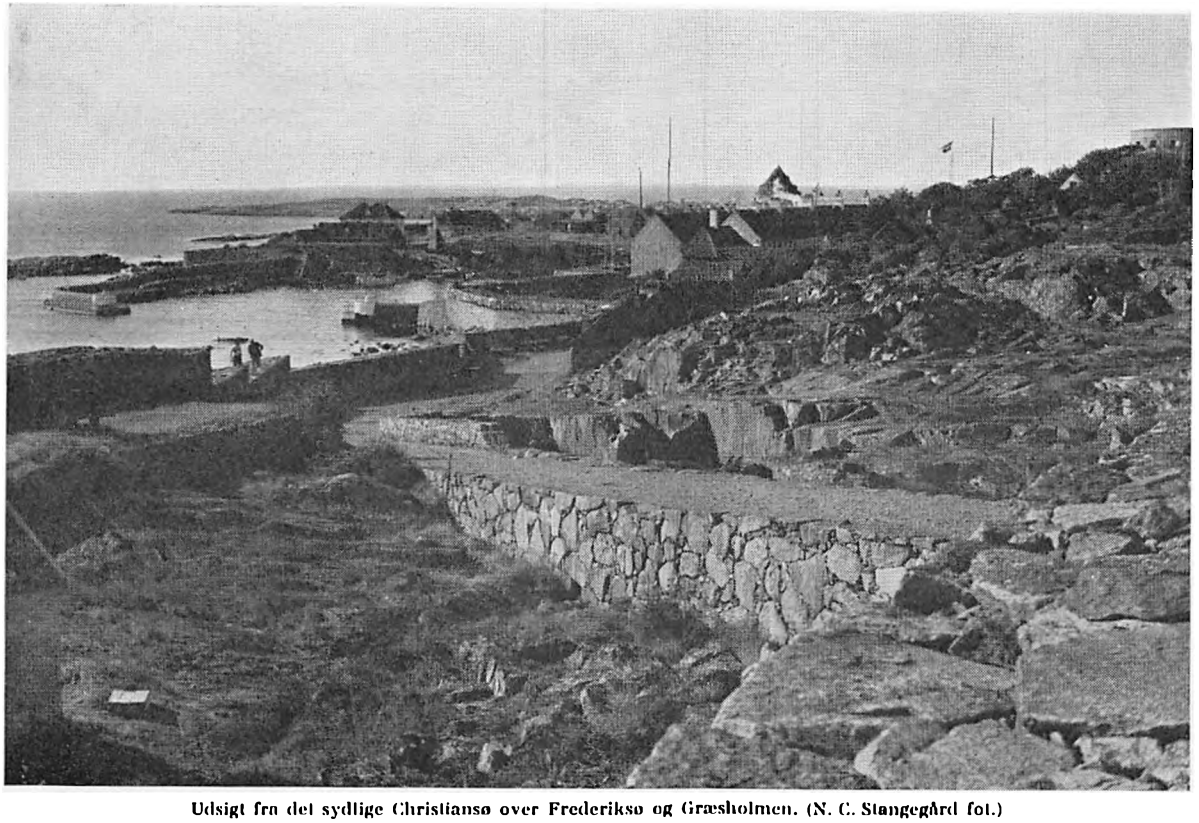

Udsigt fra det sydlige Christiansø over Frederiksø og Græsholmen. (N. C. Stangegård fot.)

Klippesti afslører mangfoldige Ting, der vækker Interesse og giver nye Indtryk af den ejendommelige Natur.

Lige op af det dybe kølige Hav rejser Klipperne sig — snart med sorte eller blaakolde Farvetoner— snart med graagrønne eller rødligforvitrede Flader og med de særeste og skønneste Formationer, med smaa lune Vige, der indbyder Sommergæsterne til en forfriskende Dukkert, eller med brede, magelige Klippeafsatser, hvor man kan drømme og dase i Solen. Øerne er Klippeøer, Skær, som man træffer dem i Tusindvis ved Norges og Sveriges Kyster, men de eneste af den Art, vort Land besidder, saa det er ikke underligt, at Christiansø virker fremmedartet paa Turister, der ikke er fortrolig med Klippenaturen. Næsten hele Vejen rundt kantes Christiansø af mosgroede Kampestensmure med stærke Bastioner og Batterier fra Fæstningstiden. Hele dette Fæstningsanlæg maa have kostet en Masse Penge og Arbejde, ja er i Virkeligheden imponerende, naar man betænker Datidens tekniske Hjælpemidler. Det er iøvrigt mærkeligt, hvor dette Menneskeværk falder harmonisk sammen med den uberørte Natur. De bastante Mures skarptskaarne Linier, der bestandig skærer Klippernes Flader og Fald, har en meget ejendommelig Virkning, men ogsaa Øens øvrige Bygningsværker passer smukt til Omgivelserne.

Man forstaar, at denne Ø er mange Maleres Paradis, og betydelige Kunstnere som Isakson, Weie, Hullgren, Rude, Salto, Karl Larsen, Ernst Køie og flere andre har hentet Motiver paa den fjerne Ø, hvis kraftige Farver har en Renhed og Fylde, som man ellers ikke ser det her til Lands — (dog bortset fra Bornholm). Smukt er der næsten overalt og til alle Tider, ikke mindst, naar Havet rejser sig i sin Vælde og hænger sit »Vasketøj« paa de søgrønne Bølgekamme, saa der gaar Skumsprøjt som en Regn over hele Øen.

Fra Havnen hæver Hovedøen, Christiansø, sig terrasseformet i Vejret. Gaar man i østlig Retning op ad 101-Trin-Trappen forbi Forvalterboligen og det gamle Bryghus »Bella Vista« (hvor tidligere den kendte Havebrugsmand fra »Vilvorde«, Stephan Nyeland, havde sin Bolig), staar man snart ved Foden af »Store Taarn«, der kan ses langt ud over Havet som et Vartegn for Christiansø. Dette Fæstningstaarn eller Kastel er nu nærmest en Ruin, en Skal uden Indmad, og den massive Ring af Murværk afsluttes ikke længere af noget Tag. Dette er nedrevet ligesom de to Stokværk, hvor der tidligere var opstillet Kanoner som paa et Dæk. Den cylindriske Bygning er 25 m i Gennemsnit og over 21 m indvendig. Højden er 28 m, og der er en indre Gaard. Inden i denne Ringbygning findes Fyret, idet der i den ene Side er opført et Fyrtaarn (1804), der rager lidt op over Fæstningstaarnets Rand. I den første Fæstningstid var der Kirke i Underdelen af »Store Taarn«, hvor der endvidere var Bolig for Kommandanten i de første Aar, samt et Ammunitionslager i Bygningens nederste Del.

Lidt Nord for dette pompøse Bygningsværk, der kan minde om Engelsborg i Rom, ligger en lille hvid Bygning, der oprindelig var Smedje, men i 1821 blev indrettet til Kirke og ombygget 1852 og 192?. Kirken er enkel i Stilen. Den ligner nærmest et almindeligt Missionshus, ogsaa hvad Størrelsen angaar, og har et lille Spir, men intet Taarn. Dog er der et mindre, fritstaaende Klokketaarn nær ved Bygningen. Den rummer ca. 70 Siddepladser; dens smukke Orgel er skænket af Frederik VII. og Grevinde Danner 1852, Lysekronen har oprindelig hængt i Dronningens Kahyt paa Kongeskibet »Dannebrog«. Altertavlen er malet af Sig. Olrik, og Alterklædets smukke Guldbroderi er udført og skænket (1903) af E. Garde, en Datter af Øens sidste Kommandant.

Ved Kirkens Side ligger Christiansø's gamle Fødevare-Magasinhus og i Flugt hermed Sirenehuset med Maskinanlæg til Taagesignal. Dette Sireneanlæg er oprettet 1890. Der er to Taagehorn. Det ene, der er anbragt over Sirenebygningen, peger næsten lige mod Kirken, og det kan ske under Gudstjenesten, at Salmesang og Prædiken nu og da overdøves af Taagehornets høje Hyl, men man vænner sig dog til denne Ulempe — det giver en egen Christiansøstemning under Tjenesten og hører nu engang med til Øens Ejendommeligheder. Det andet Taagehorn findes paa »Møllebakken«, der er det højeste Punkt og ligger omtrent midt paa Holmens sydlige Del, og denne Sirene er forbundet med Sireneanlægget ved Kirken ved en Rørledning, der ligger tværs over Øen.

Møllebakken har iøvrigt sit Navn efter en Mølle, der nu er nedrevet. Den første Mølle paa denne Bakke var en »Dævladanjs« med horisontale Vinger, den sidste en hollandsk Vindmølle, der blev nedrevet 1857.

Paa Østsiden af Øen findes der kun faa Huse. Her er der et Par større Embedsboliger, én for Præsten og én for Lægen. Der er Skolestue i Præstegaarden, som er bygget 1832.

Ved Siden af Præsteboligen ligger en Dam, der kaldes »Salomons Brønd« eller »Præstedammen«, hvor der er meget Liv om Vinteren, naar det er Skøjteføre. Lidt Nord for Præstegaarden findes Øens fladeste Terræn. Her er Skolens Lege- og Sportsplads, der ogsaa benyttes af Ungdommen til Fodboldbane i Aftentimerne om Sommeren. Oprindelig var den Eksercerplads for Fæstningens Soldater. Ved Siden af ligger den saakaldte »Rugmark«, hvor der nu ikke længere dyrkes Korn, men bl. a. en Del Kartofler. Mange Øboere har her deres Køkkenhave. Udenfor Sportspladsens Stenmure ligger Klippepartiet »Verdens Ende« og en lille overdækket Cisterne, der kaldes »St. Hans Kilden«, som er beskrevet af Holger Drachmann i Bogen »I Storm og Stille«. Syd for Præstegaarden ligger den overdækkede »Kildendals Brønd« ved »Kildendals Vig«. Brønden har det bedste Drikkevand paa Øen. Nær denne ligger »Mindet«, der tidligere var Præstebolig, men

Gaden paa Christiansø.

nu er Bolig for Lægen. Længere mod Syd, for Enden af »Møllebakken«s østlige Skraaning, ligger en lille Granplantage og et større Klippebassin, »Store Brønd«, der er Øens Vandværksdam. Vandværket blev anlagt efter Ingeniør H. Zahrtmanns Projekt i 1889. Vandet fra »Store Brønd« bliver filtreret og gennem en Rørledning i Klipperne ført ned til »Gaden« paa Christiansø, hvor de fleste af Øens Beboere har deres Hjem. Paa Frederiksø har man ikke Nytte af dette Vandværk. Der maa Beboerne hente Vand fra en Drikkevandscisterne. Egentlige Kilder med Grundvand findes ikke paa Klippeøerne. Det er Overfladevand, der samles i Dammene eller Cisternerne, og Øboerne maa nøjes med at drikke Regnvand fra Cisternebrøndene. Der findes ikke mindre end en Snes Smaadamme, hvoraf Frederiksø kun har to, og flere af disse Damme udtørres let om Sommeren, men der skal dog meget til, før Vandet slipper op i »Store Brønd«, der derfor fra gammel Tid har faaet Navnet »Guds Forsyn«. Man har vel ogsaa ment, at det skyldtes et højere Forsyn, at der fra Naturens Haand var dannet et saadant rummeligt Klippebassin til Opsamling af det kostbare Regnvand. Der holdes en Del Guldfisk i denne Dam, for at de kan rense Vandet ved at gøre det af med de mikroskopiske Smaadyr, der forurener Drikkevandet.

Øens sydligste Del afsluttes af et Par store Bastioner, og Klippesiderne staar her stejlt mod Havet i det kuperede Terrain.

Gaar man fra »Mindet« tværs over Øen til dens Vestside, kommer man forbi den førnævnte Kommandanthave, der nu tilhører Forvalteren, og den smukke, lille Kirkegaard med store Sandstens-Gravmæler over Fæstningens gamle Kommandanter. Den idylliske »Italienske Sti« fører ned til »Gamle Kro«, hvor nu Fyrassistenten har sin Bolig, og til Christiansøgaden med sine to lange to-etages

Husrækker, der er bygget i Nyboderstil 1789—91. Navnlig Bagsiden af den inderste gule Huslænge er malerisk og hyggelig med sine Blomsterbede og Verandaer. Bygningerne er oprindelig opførte som Kaserne for Officerer og Mandskab, og Gaden er endnu en ren H. C. Andersen-Idyl med sine toppede Brosten, sine Vandposte og aabne Rendesten og sin røde Postkasse ved Øens Brevsamlingssted. For Enden af Gaden har Lægen sit Konsultationsværelse ved Siden af Biblioteket, hvis Bogbestand er paa ca. 1800 Bøger. Biblioteket er en selvejende Institution, der er grundlagt 1922 af Pastor Mandel og Kaptajn Nielsen. Det faar aarligt Tilskud bl. a. fra Marineministeriet og staar under Statens Bibliotekstilsyn. Der er gratis Udlaan, og der læses meget paa den isolerede Ø, ikke mindst i de lange Vinteraftener. Det er god Litteratur, der læses, og selv de jævneste Beboere finder Glæde derved.

Ved den nordre Ende af Gaden findes endvidere Kommandantens store Pakhus, og lige overfor ligger Sprøjtehuset med sit ejendommelige, buede Tag. Her er Øens Brand- og Redningsstation. Alle de mandlige Beboere er pligtige til at yde Hjælp i Ildebrandstilfælde. I Aarenes Løb har adskillige Skibe været i Havsnød ved Christiansø, da Skærene kan være farlige især i taaget Vejr. Redningsstationen har Raketapparat, men ikke Redningsbaad. Der er knyttet seks Mand til Redningsvæsenet, og der holdes aarligt Øvelser med Raket og Redningsstol.

I den tidligere nævnte Forvalterbolig findes Kontoret for Øens administrative Sager. Nord for denne store Bolig, der har Udsigt til Havnen, ligger Infanterivagten, i hvilken der nu er traadløs Telegrafstation og Radiotelefon for hele Øen. Ved Siden af det gamle Vagthus findes den smukke Kommandantbolig, hvor der nu er Købmandshandel og Pensionat.

Paa Frederiksø er der lavt Terrain. Ogsaa her er der en lille Gade med Kasernebygninger, der dog kun har ét Stokværk. For Enden af denne Gade ligger Forsamlingshuset »Maanen«, der anvendes til Møder og som Danselokale. I Øens nordlige Ende findes endnu et Fæstningstaarn, der dog er noget mindre end det førnævnte og derfor kaldes »Lille Taarn«. Dette Taarn har stadig sit oprindelige Udseende, og det klumpet-elegante Bygningsværk synes at have de bornholmske Rundkirker som Forbillede. Det har et kegleformet, spaantækt Tag og massive Mure af Kampesten. Den nederste Del af det runde Taarn har skumle Fængselskamre. I mellemste Etage er der en stor rund Sal, der har været brugt som Batteri, senere bl. a. som Forsamlingssal og (1853) som Koleralazaret. Siden 1940 er der her Museumssal for Christiansø Museum. I den modsatte Ende af Øen ligger Statsfængselet, hvor bl. a. den kendte Dr. Dampe var indespærret, og nær denne Bygning ligger Kolerakirkegaarden, der er overgroet med Græs og Ukrudt. Nær Havnen ligger der nogle lange Kanonbaadskure. Paa Frederiksø findes der enkelte mindre Bastioner og nogle Murrester af den ældste Præstegaard. Her er ogsaa et Badehus.

Fuglefaunaen er rig hele Aaret igennem, og navnlig Græsholmen er kendt for sit interessante Fugleliv. (Se Bind I, S. 69.)

Her yngler Lomvie, Alk og Sildemaage og de mindre sjældne Ederfugle, Skalleslugere, Sølvmaager og Stormmaager og mange andre Fuglearter. I Rugetiden minder Græsholmen nærmest om et Fuglefjæld i det høje Nord, og det er det eneste Sted i Landet, hvor Lomvien og Alken ruger. I 1926 blev Græsholmen fredet efter Indstilling af Naturfredningsraadet, saa ingen maa komme over til dette Fuglereservat uden Tilladelse. Det var for at beskytte sidstnævnte Fugle samt Sildemaagen, at Øen blev fredet. I 1936 blev der vedtaget en Reservatlov, saa der kunde antages en videnskabelig Assistent til at tage sig af det ornitologiske Arbejde paa Øen, hvor der bl. a. ringmærkes en Mængde Fugle, for at man kan studere deres Trækveje, Opholdssteder og lign. Den totale Fredning har bevirket, at Fuglelivet bedre kan udfolde sig.

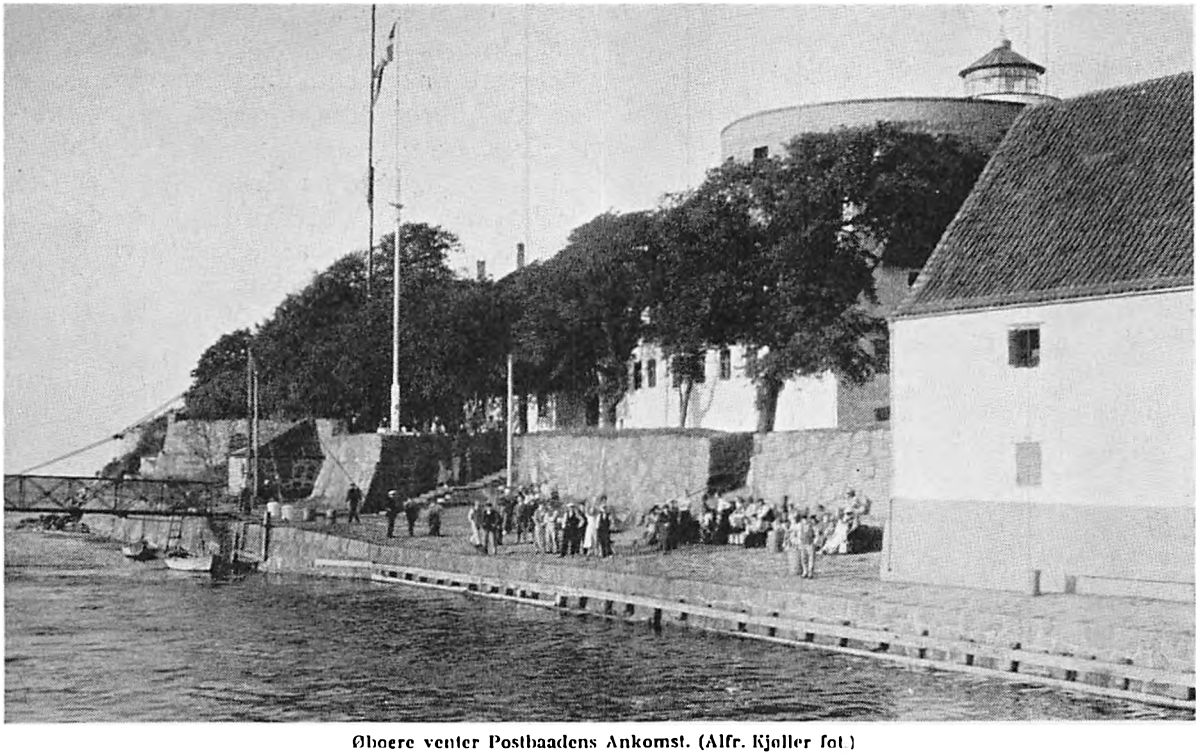

Øboere venter Postbaadens Ankomst. (Alfr. Kjøller fot.)

I den ældre ornitologiske Litteratur om Ertholmene har Ederfuglen, der paa Øen kaldes »Aaboen«, faaet en meget udførlig Omtale, og det skyldes vel Fuglens Hyppighed samt Dunenes økonomiske Betydning; Dunsamlingen var en »Herlighed«, Kommandanten paa Fæstningen Christiansø fra gammel Tid havde Eneret paa.

Muligvis stammer Hovedmængden af de Ederfugleællinger, der om Sommeren ses ved Bornholms Nordkyst, fra Ertholmene, da man undertiden kan se Ederfugle med smaa Unger paa Fart fra Øen til Gudhjem.

Foruden de nævnte Fugle søger mange Slags Ænder til Holmene, og de fleste nordiske Fuglearter passerer Stedet i Træktiden, saa Christiansø maa være et Eldorado for fuglekyndige.

Ogsaa talrige Insekter holder til paa Klippeøerne, og undertiden optræder der en utrolig Mængde Guldsmede og Sommerfugle, og i de varme Høstnætter fyldes Luften med Græshoppernes Musik.

Muldvarpe, Maarer, Ildere, Ræve og Harer er ukendte paa den isolerede Øgruppe, men der findes en Mængde »Jylkatta« (Pindsvin), »Pugger« (Frøer), Firben, Tudser og Salamandre. Mus træffes meget sjældent, og heldigvis findes der ingen Hugorme. Rotterne, der længe har været en stor Plage, er nu næsten helt udryddede.

Sælerne var tidligere meget talrige og tog undertiden mere end Trediedelen af Laksefangsten. Endnu er disse graadige Dyr paa Spil ved Laksetøjet, hvor de snupper de kostbare Laks, naar de hænger paa Krogene, saa Fiskerne ofte lider større Tab. Ogsaa Marsvinet viser sig i Øens Farvande, men de sidste Isvintre har dog gjort det af med en Mængde af disse Smaahvaler.

Foruden Laks fiskes der Sild, Torsk og Rødspætter samt lidt Aal, Makreller, Gedder og andre Fisk.

Husdyrene er meget faatallige. Der findes for Tiden kun et Par Geder og enkelte Hunde og Katte. Iøvrigt er der nu kommet Forbud mod at anskaffe Hund eller Kat, for at Drikkevandsdammene ikke skal blive for-

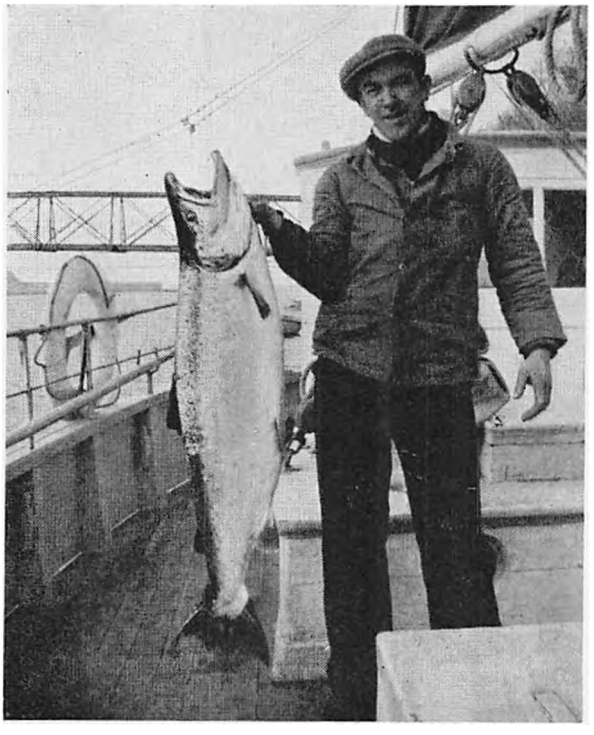

En god Fangst. Laksen vejer 12 kg. (H. H. fot.)

urenet af saadanne Dyr. Af Fjerkræ findes der en Del, og tidligere holdtes der adskillige Køer, Faar og enkelte Heste, men det er nu adskillige Aar siden, saa de fleste af Øens Smaabørn kender kun disse Dyr fra Billedbøger.

Da der hverken findes Kreaturer eller Landbrug paa Øen, maa næsten al Proviant skaffes fra Land med Postbaaden, der dog undertiden hindres i Sejlads af stormfuldt Vejr, eller naar Isen isolerer Øen. Postbaadens Ankomst ventes altid med Spænding i denne Lilleverden, hvor der kun sker lidt, der sætter Sindene i større Slingringer.

Christiansø er først og fremmest en Fiskerø. I dens umiddelbare Nærhed findes nogle af Østersøens rigeste Fiskegrunde, I Fredstid ligger der Vinteren igennem et halvt Hundrede tyske og svenske Fiskerbaade ved Øen for at nyde godt af Havets Rigdom. Laksefangsten giver Travlhed om Vinteren, og naar Sildestimerne nærmer sig om Foraaret og Efteraaret, faar Fiskerne ikke Tid til at sove mere end nogle faa Timer om Natten. De maa ud til deres Garn i de tidligste Morgentimer og hente Fangsten hjem, og ogsaa Kvinder og Børn er paa Benene ved første Gry. De skal alle være med i Sildearbejdet, naar Baadene har bragt Fangsten ind, og Havnepladsen ved Frederiksø er da fuld af flittige Grupper af Mænd, Kvinder og Børn, der er travlt beskæftiget med at pille Sildene fra Garnenes Masker, saa Postbaaden kan faa Fangsten med til Bornholm nogle Timer efter.

Det er ingen Sag at slide i det, naar der bare er rigelig Fangst, og Priserne er gode, men Fiskerens Erhverv har Spillets Lunefuldhed. Baade Sild og Laks kan udeblive, og i en Haandevending kan Havet ødelægge Redskaber for Tusinde Kroner.

»At fiske er det samme som hver Nat at stikke sin Arm ned i Mørket efter Brød — at tage sin Tilværelse af Uvishedens Haand«, skriver Andersen Nexø. En eller anden Nat kan Lykken gaa i Garnet og lade sig trække ind over Baadkanten, saa Fiskeren vender hjem med en Last, der giver flere Hundrede Kroner, men hvor ofte maa han ikke prøve at vende hjem uden Fangst; og svigter det Gang paa Gang, saa han maaske maa gaa ledig i maanedvis, da lægger der sig Mismod over Øboernes Færden.

Midt mellem de store, talende Minder om en svunden Tids fejlagtige Mening om Stedets krigeriske Betydning passer Øboerne fredeligt deres Dont. Her, hvor maaske en Blod-Egil og andre Søhaner i fordums Dage trak deres Bytte i Land, her tæller Fiskeren nu stilfærdigt sine fyldte Sildekasser eller de store blanke Laks, der i Krigsaarene har bragt saa gode Kaar til Hjemmene paa de smaa Klippeøer. Tidligere var der ofte Smalhans, ja ligefrem Fattigdom hos Befolkningen, naar Fiskeriet havde slaaet fejl i længere Tid, men der har alligevel aldrig været nogen, der behøvede at gaa sulten i Seng paa Christiansø, for Hjælpsomheden har altid været stor hos Øboerne. Det er forunderligt, som disse Fiskere kan spænde Livremmen ind,

naar det kniber. Hvilken Nøjsomhed og hvilken Taalmodighed udviser de ikke, naar de Gang paa Gang i ugevis har været ude paa Havet uden at faa det ringeste Udbytte af deres Arbejde. Disse jævne, stille Mennesker er vant til at kæmpe med utrolig Sejghed mod Naturens Kræfter, og en vis bornholmsk Stivsindethed gør sig ogsaa gældende hos mange af Fiskerne paa Christiansø. De har Jagtinstinktet i sig, og Livet paa Havet kan undertiden være fuldt af Overraskelser og Spænding. Øboerne kommer ikke sovende til Føden, og ofte maa der arbejdes haardt baade paa Havet og naar Skuden er kommet i Havn. Iøvrigt er Beboerne et venligt og gæstfrit Folkefærd, der har sin Maade at leve Livet paa og sine skrevne og uskrevne Love og Skikke at følge. De kan maaske gøre Indtryk af at være lidt indesluttede og særprægede, men kommer man inden for »Skallen«, opdager man, at der er adskillige prægtige Mennesker paa Christiansø, og en stor Kærlighed til Øen er fælles for de fleste af Beboerne. Denne Ø har sin egen Mystik og en forunderlig Magt over Sindet. Der findes maaske en bestemt Mennesketype, der er særlig disponeret for at blive angrebet af »Christiansøbacillen«, i hvert Fald er der adskillige Sommergæster, der bliver grebet af hele Stemningen, saa de aldrig kan glemme den lille, sære Ø med den smukke Natur, naar de først engang faar sat Foden paa »Gaden«s toppede Brosten, og mange Gæster vender tilbage til Christiansø Sommer efter Sommer. Rigtig Øbo bliver man dog vel næppe, efter Øboernes Mening, dersom man ikke er født paa Øen. Ligesom paa Bornholm skelner man ret skarpt mellem »Indfødte« og »Førte«. De fleste Øboeres Sprog er præget af det østbornholmske. Det kan maaske se ud, som om alle hører til én Familie, naar man ikke kender nærmere til de usynlige Mure og Skillelinier. Maaske Beboerne havde et mere samlet Præg før i Tiden. Ikke enhver kan trives paa et saa isoleret Sted. Livet paa en lille Ø har sine særlige Byrder, der er ukendte for Folk, der lever under større Forhold.

Fiskerne holder Søndag. (H. H. fot.)

Øboerne har ikke synderlig Interesse for det »religiøse«. Materialismen præger manges Sind, og Kirkegangen har altid været meget ujævn.

Øens Fyrmester forener i sin Person en utrolig Mængde Embeder. Han maa bestride følgende ansvarsfulde Hverv: han er Fyrmester, Toldforvalter, Rodemester, Giftefoged, Telegrafmester, Chef for Redningsvæsenet, Brandmajor, Politiofficiant, Socialborgmester, Mønstringsbestyrer, Radiochef, Formand for Skolenævnet, Kirkeværge og meget, meget andet. Kort sagt — en Slags Enevælde en miniature med Ministeriet i København som højeste Instans! Der er næppe fra Øboernes Side noget Ønske om Selvstyre. Er der noget, man vil, gaar man hen og snakker lidt med Fyrmesteren, saa finder han nok paa Raad. Marineministeriet har en Slags Haands- og Halsret over alle Beboerne, da de ikke har nogen Privatejendomsret til Jorden og til Husene. Alting tilhører den danske Stat, som udlejer Boligerne. Dersom man vil bosætte sig paa Øen, maa man have Opholdstilladelse fra Ministeriet.

Fyrpersonalet bestaar foruden Fyrmesteren af en Fyrassistent, en Fyrpasser og en Medhjælper. Der er skiftevis Vagttjeneste, og Fyrpersonalet maa ogsaa passe Telegrafstationen.

Danmarks første moderne Fyr med roterende Spejlapparat blev opført i det store Taarn paa Christiansø. Der anvendtes Reflekslys, hvilket dengang var en hel ny Fremgangsmaade, og Christiansøfyret blev af Datiden betragtet som en stor Seværdighed. Det var konstrueret af Admiral Løwenørn og tændtes den 1. Oktober 1805. I 1879 blev Fyret forandret til et Linsefyr med Blink hvert halve Minut og en Lysvidde af ca. 15 Kvadratmil (Lysevnen 25 Sm., Flammens Højde 28 m).

Ved Fæstningens Nedlæggelse havde man til Hensigt at afskaffe baade Præste- og Skolelærerembedet, men disse Embeder blev dog bevaret, ved at de blev forenet hos en og samme Mand, hvorved Christiansø blev opretholdt som Kirkesogn med egen Præst, der tillige var Skolelærer. Der var Garnisonspræster til 1856, derefter »Ordinerede Skolelærere« og fra 1926 Sognepræster, der tillige varetager Skolegerningen. 1944 oprettedes desuden et Lærerindeembede, og Præsten blev Skolens Førstelærer. Der er for Tiden 17 skolesøgende Børn. Lønning til Præsten paa Christiansø afholdes af Statskassen, og Embedet hører under Kirkeministeriet.

Øens Læge er ansat af Marineministeriet. Beboerne har gratis Lægehjælp og Medicin. Den nuværende Læge, der tillige er Ornitolog, har Tilsyn med Fuglereservatet paa Græsholmen.

I Nationalmuseet findes der fra Ertholmene en Stenøkse og en Guldfingerring fra Jernalderen, og Øboerne finder stadig af og til enkelte Redskaber fra Stenalderen, Pilespidser, Skraberedskaber og lignende.

Saadanne Fund vidner om, at Øerne allerede meget langt tilbage i Tiden fik Besøg af Mennesker, primitive Jægere og Fiskere fra Skaane eller Bornholm. Det drejer sig næppe om nogen egentlig Bebyggelse, men enkelte Fartøjer kan have strejfet det ugæstmilde Sted paa Grund af Storm eller Strøm.

Det blev Fiskere, som først befolkede dem for en kort Tid af Aaret, især Folk fra Gudhjem, der om Sommeren holdt til her med deres Baade og Garn. 1671 havde Gudhjemfiskerne fast Sommerkvarter paa Boeholmen (Frederiksø), og de byggede de første Huse paa Øen og førte Faar og Køer med sig. De saltede og tørrede Fiskene for senere at afhænde Fangsten i København og andre Steder. Der gaar Sagn om, at Ertholmene en Tid lang har været Opholdssted for Sørøvere.

Da den skaanske Krig var endt i 1679, ønskede den danske Konge at finde et sikkert Sted for en Observationseskadre i Østersøen. Christian V fandt det ønskeligt, at der ved Bornholm indrettedes en Havn for Orlogsskibe, som skulde have til Opgave at genere Sveriges Forbindelse med dets tyske Provinser og tillige tjene som en Tilflugts- og Reparationshavn for en større Eskadre. Et Forsøg, man gjorde ved Arnager paa Bornholms Kyst, mislykkedes helt, da den første Fregat, man stationerede her paa Prøve i Vinteren 1683—84, straks forliste.

Man fik nu Interesse for Ertholmene, og en Kommission sendtes derover i 1684 for at undersøge Stedet. Arbejdet med at omdanne Øerne til Fæstning paabegyndtes samme Aar under Ledelse af Oberst Anton Coucheron.

Øen fik iøvrigt aldrig synderlig militær Værdi, skønt man troede, at den befæstede Klippeø vilde faa Betydning i Østersøen som Malta i Middelhavet.

Christian V paabød, at Hammershus' Magasinbygning mod Øst, Gamle Lade mod Syd og andre Bygninger skulde nedbrydes og Stenene anvendes paa Ertholmene — endvidere, at 50 Mand af Bornholms Milits skulde overføres til Christiansø for at deltage i Fæstningsbyggeriet. Desuden afsendtes 288 norske Arbejdstropper fra København med en Flaade, der ankom 4. Juni 1684.

I den første Tid blev der arbejdet med stor Energi, og det var næppe tilfældigt, at Kongen havde valgt at sende Nordmænd til Øen, da disse var velkendte med Klippenaturen og maaske fra Hjemlandet var vant til det haarde Stenhuggerarbejde, som forestod for Pionererne. Først blev der anlagt et Hoved-

KORT OVER FÆSTNINGEN CHRISTIANSØ

TEGNET CA. 1865

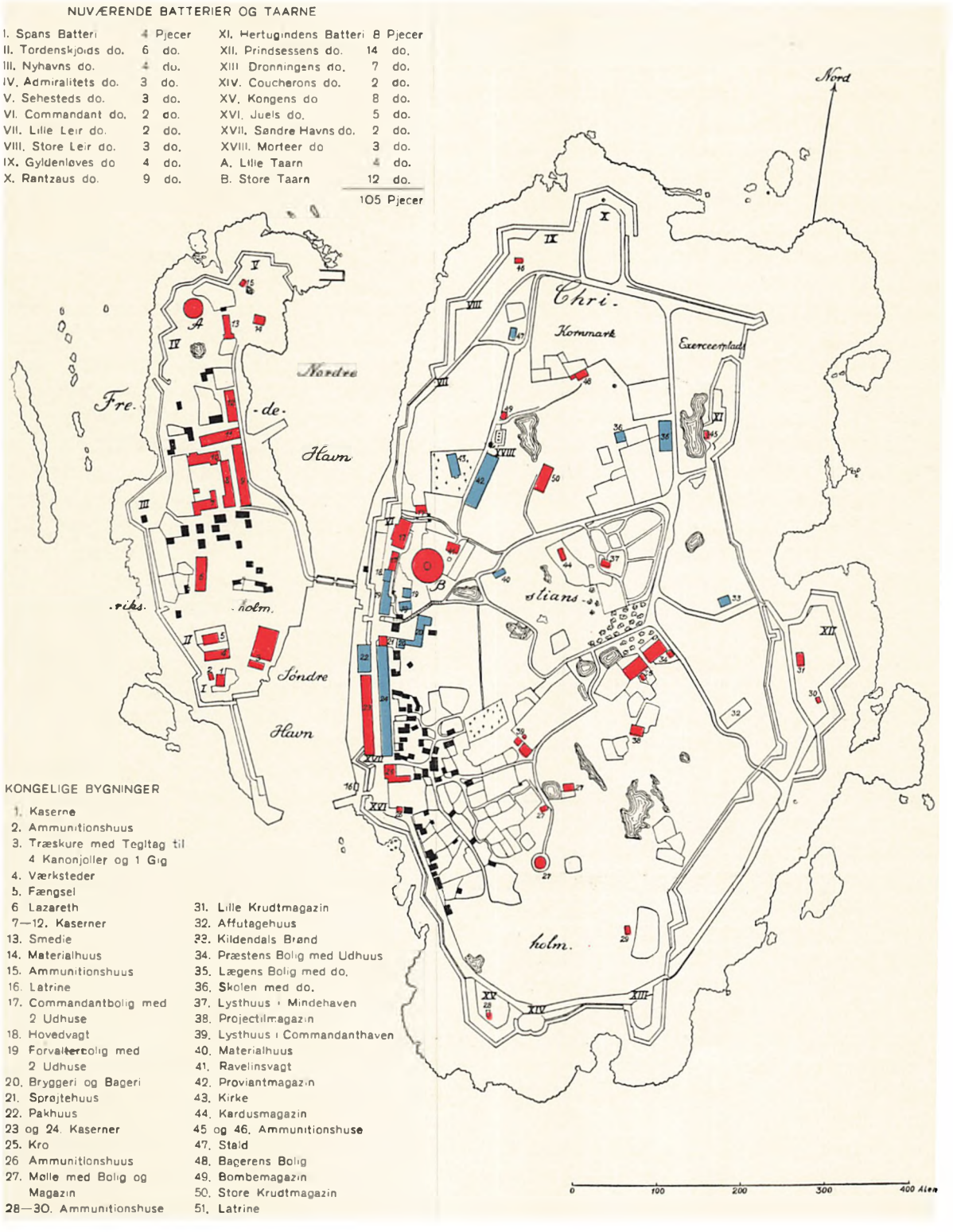

batteri ved Havnens Indgang, og der muredes en Cisterne for det ferske Vand, som vældede frem ved Rydningen mellem Klipperne. Inden Aaret var omme, var »Store Taarn« under Tag, og Oberst Coucheron udnævntes til Fæstningens første Kommandant. Næste Aar, 1685, lagdes Grunden til »Lille Taarn« paa Frederiksø. Desuden byggede man Batterier. Magasiner og Kaserner opførtes i de følgende Aar.

Besætningen paa Christiansø bestod oprindelig af ca. 3—400 Mand, foruden nogle Lodsfamilier, Pensionister og (i Kapertiden) Kaperfartøjernes Besætninger. Der var 200 Bornholmere blandt Besætningen. Disse blev udskrevet fra Land og afløstes hver Maaned af andre. Denne Ordning blev indført, efter at der i 1809 blev gjort Oprør af 200 Marinere, der flygtede fra Fæstningen til Sverrig og lod sig hverve til Dronningens Regiment i Stockholm. Herfra deserterede de dog senere til Örebro, hvor de røvede og plyndrede. De blev dog snart adsplittet og mange af dem skudt ved Krigsretten. Syv af dem blev senere fanget i København, hvor de blev hængt.

Christiansø blev i mange Aar brugt som Forvisningssted. Thura skriver: Siden Aar 1725 bliver til denne, saavel som til andre Fæstninger, Misdædere hendømte, for der at arbejde i Jern.

1725 ankom 10 grove Forbrydere fra Bremerholm. De skulde arbejde paa Fæstningen i Lænker. Der kom stadig nye Fanger til, saa Kommandant Neuspitzer i 1747 maatte anmode om, at der blev stoppet for yderligere Tilgang. Fangerne maa vel iøvrigt have været ret skikkelige ved den Tid, da Kommandanten overtog sit Embede; i hvert Fald skriver han: Jeg er, Gud være lovet, kommen fra megen Uro til al for megen Rolighed! Det er virkelig, som laa jeg til Ankers midt i Østersøen med et Orlogsskib og ikke kom videre ...!

Neuspitzer fik dog nok af Bryderier, da Pietismen holdt sit Indtog paa Øen. Præsten forlangte 4 edssvorne Medhjælpere til at tæmme Ugudeligheden paa Christiansø, og Admiralitetet paalagde hver enkelt Embedsmand at indberette om Embedsbrødres »Skrøbeligheder«.

Midt i det 18. Aarhundrede levede der flere mærkelige Personer paa Fæstningen. Her skal blot nævnes Feltskærer Langhorn, en ugudelig Krop, der paa Grund af Duel dømtes til intet mindre end at »halshugges og begraves i Galgebakken«. Det blev dog aldrig til noget med Halshugningen, og Feltskæreren overlevede sin Dødsdom i 18 Aar (døde 1762).

Ogsaa Johan Diederich Petersen maa omtales. Han var født i Rostock 1717, Søn af Borgmester Johann Chr. P. Var først juridisk Student, men kom senere i Militærtjeneste og blev Sergent i Kongens Grenaderkorps. Paa Grund af hans slette Levned fik Faderen i 1744 Kongens Tilladelse til at oversende ham til Arrest og Arbejde paa Fæstningen Christiansø mod, at Faderen selv afholdt hans Underhold. Det med Arresten skal næppe tages alt for bogstaveligt, men det var vel nærmest en Slags Forvisning, der strakte sig over 42 Aar. Diederich Petersen svang sig op til at blive Garnisonens Auditør — unægtelig en Forfremmelse for en Mand, der blev sendt til Øen som Arrestant! Han giftede sig med Kommandant Hirschnachs Datter, der først havde været gift med en stærkt pietistisk Løjtnant, en Broder til omtalte Feltskærer Langhorn. Diederich Petersen trakterede hende med »skæmmelige Skældsord, blaa og blodige Slag« og blev skilt 1757. Han var en betydelig Ornitolog og skrev et Par fortræffelige Værker om Øens Fugleliv.

Mest bekendt af alle Fangerne paa Christiansø blev Dr. J. J. Dampe, som sad i Statsfængselet paa Øen fra 1826—41, efter først at have tilbragt 5 Aar i Kastellet, fængslet for Højforræderi og dømt til Døden, men senere »benaadet« med livsvarigt Fængsel. Han var født 1790 og blev theologisk Kandidat, da han var 19 Aar og Dr. phil. da han var 22 Aar gammel! Han var paavirket af

franske Frihedsidéer og havde i København taget Del i en »politisk Sammensværgelse mod Kongemagten«, som det hed. Dampe fik først sin Frihed ved Frederik VII's Tronbestigelse, og mange var oprørt over den haarde Straf, han havde lidt. Han døde i København, 67 Aar gammel.

Der var lange Perioder, hvor der intet blev foretaget paa Fæstningen, og hvor Soldaterne hovedsagelig var optaget af Fiskeri, hvilket gav dem en god Ekstraindtægt. Et Fiskerselskab opkøbte en stor Del af Fangsten. Det var grundlagt i 1760 og havde Kvaser i Fart mellem Christiansø og København.

Foruden den første Tid, hvor Kongen ved et Besøg paa Christiansø (1687) »tilkendegav sit høje Bifald med Indretningen«, var der ogsaa Energiperioder i 1730'erne og omkring 1759, da man begyndte store Udvidelser. (Der findes iøvrigt kun sparsomme Oplysninger om Arbejdet paa Fæstningen indtil 1730.) Efter Krigen med Englænderne fik man ogsaa travlt med at bygge og befæste, og endnu i 1841 fandt der Sprængninger Sted til Brug ved Fæstningsbyggeriet. Fæstningens Kommandant var i Begyndelsen en Officer af Landmilitæretaten, men fra 1741 hørt den under Søetaten.

Den eneste alvorlige Prøve, Fæstningen blev udsat for, var under Englænderkrigen 1807—14, da en fjendtlig Eskadre paa 2 Linieskibe og 6 mindre Fartøjer i 1808 angreb den. De dræbte Ofre skal have været 6 svenske Krigsfanger, som sad og spillede Kort, og som i den Grad blev pulveriserede, at man kunde nøjes med to Kister at begrave dem i. Der siges, at en Skibsdreng, som var Krigsfange sammen med dem, slap uskadt fra Bombardementet, da han var kravlet om bag Fængselets Kakkelovn.

Bombardementet varede et Par Timer, og Fæstningen blev tappert forsvaret af Kommandanten, Kaptajn Kohl. Pludselig sejlede Englænderne bort, og Dannebrog vajede fortsat fra Store Taarn.

Christiansøs Havn var et yndet Tilholdssted for danske Kaperførere under Englænderkrigen, og der blev taget mange Priser i Farvandene ved Øen, saa det er forstaaeligt, at Englænderne gerne vilde tilintetgøre Fæstningen, men maaske de overvurderede dens Styrke, siden de ikke senere prøvede et nyt Angreb. I Virkeligheden var Øen meget svagt befæstet.

Øen har flere Gange modtaget Besøg af fyrstelige Personer. Peter den Store skal have været paa Christiansø 1716. 1833 og 41 var Frederik VII der som Prins og 1851 som Konge. Frederik VIII besøgte Øen som Kronprins. Christian X har været paa Øen adskillige Gange (1912, 1913, 1935). Talrige Orlogsmænd har besøgt Christiansø, og mange højtstaaende Personer har slidt Dansegulvet i Forsamlingshuset »Maanen« paa Frederiksø.

Siden 1814 har Christiansø haft det temmelig fredeligt og stille. Tiden er sikkert falden lang for mange af Øens Krigere, og der har vel næppe været større Sorg hos Besætningen, da det ved kgl. Resolution af 2. Maj 1855 bestemtes, at Fæstningen skulde nedlægges. Under de forandrede politiske Forhold havde den ikke længere Betydning som før. (Det havde vist sig, at det vilde koste ca. 340,000 Rd. at faa en forsvarlig Befæstning paa Øen, og man maatte have en Garnison paa 1400 Mand, dersom Christiansø skulde have nogen militær Værdi.)

Havnen skulde dog fremdeles vedligeholdes af Staten som Nødhavn, og man bibeholdt Lodseriet og Fyretablissementet. Til Overholdelse af Orden blev Øen forsynet med en mindre, militær Besætning, men det skulde være ugifte Folk, og alle af Øens Beboere, som ikke i Fremtiden fik noget at gøre paa Christiansø, skulde flytte bort, da Ministeriet ikke vilde udsættes for at skulle yde betydelige Fattigunderstøttelser.

Det var ikke vanskeligt for Ministeriet at faa reguleret Befolkningsantallet, da der dengang — lige som i vore Dage — hverken var privat Grundejendom eller privat ejede Huse paa Øen.

Den mindre Militærbesætning blev fore-

staaet af en »Højstkommanderende«, og Kommandantembedet blev nedlagt. 1863 indrog man dog ogsaa Resten af den militære Besætning, da den snart viste sig overflødig, og Aaret efter var der atter Adgang til at bosætte sig paa Øen.

Det er særegent for Christiansø, at den ingensinde, altsaa heller ikke efter Nedlæggelsen af Fæstningen, er blevet til nogen Kommune i almindelig Forstand. Kommuneskat kendes ikke paa Christiansø. Ved Understøttelser maa Statskassen træde i den forsørgelsespligtige Kommunes Sted. Nu og da har der været Planer om at give Christiansø kommunale Rettigheder, men Beboerne er lykkelige over at slippe for Kommuneskatten, og de fleste vil sikkert have sig frabedt, at Christiansø bliver gjort til Kommune.

Endnu fremdeles er Forholdet saaledes, at Christiansø hører direkte under Marineministeriet, der har ansat en Forvalter som Øens højeste Myndighed. Forvalterstillingen minder i flere Henseender om en Guvernørstilling ved de tidligere Kolonier — der er i det hele taget meget ved Christiansø, der minder om danske Koloniforhold.

Endnu bør nævnes, at et Par Aar før Fæstningens Nedlæggelse bragte et Skib Kolera til Øen, og 14 Personer døde og blev begravet paa føromtalte Kolerakirkegaard paa Frederiksø.

Der er for Tiden 145—150 Beboere paa Christiansø. Befolkningen bestaar dels af Fiskere og dels af Fyrpersonale samt Læge og Præst (der tillige er Skolelærer). Endvidere er der enkelte Tilflyttere, der nyder deres Otium paa den skønne Ø, og endelig er der om Sommeren Turister og en hel Kunstnerkoloni, saa Befolkningsantallet er adskilligt større i Ferietiden.

I gamle Dage boede der langt flere paa Christiansø, og man maa nok spørge, hvorledes der var Plads til alle de Mennesker paa et Omraade, der kun er som en Prik paa Landkortet. Det er Danmarks mindste Sogn. Endnu minder de mange Rester af nedrevne Hytter om svundne Tider, da Christiansø var overbefolket. (1801: 494 Indbyggere, 1850: 363, 1901: 212, 1921: 117.)

For at bevare Minderne om Øens Historie lagde Fyrmester J. P. Jakobsen, Dr. F. Salomonsen og jeg de første Rammer til et Christiansømuseum. Det skete for fire Aar siden, og vi har haft Glæde af Arbejdet. I det ejendommelige Fæstningstaarn paa Frederiksø findes der nu en righoldig Samling, som Staten har overtaget.

Man faar langt mere Udbytte af et Besøg paa Christiansø, naar man har faaet lidt Indblik i Øens Historie, der her kun er skildret i spredte Træk. Det er, som om de mosgroede Bastioner og aldrende Fæstningstaarne hvisker til os om svundne Tider, da Klippeøen var spækket med Kanoner, og de forbisejlende Skibe hilste Citadellets store Flag med Respekt. De skulde bare kunne fortælle de gamle Fæstningsmure — — !

Hvor er vort Fædreland dog rigt — at det ejer saa skønne Øer som Bornholm og Christiansø.

LITTERATUR:

Anonym: Bidrag til Fæstningen Christiansøes Historie. Nyt Archiv for Søvæsenet 1842.

Bang, S.: Christiansø Bogen. Kbh. 1929.

Bech, M. C.: En Kjøbenhavnsk Grosserers Ungdoms-Erindringer. Publ. i »Memoirer og Breve«. Gyld. Forl. 1910.

Bernström, J.: Ertholmenes Molluskfauna. Medd. fra Dansk naturh. Foren. Bd. 100. 1936.

Brandt, G. N.: Christiansø. »Architekten«. Kbh. 1924.

Bruce, P. H.: Memoirs. London 1782.

Bulmer, J.: Christiansø. Bornh. Saml. X. Rønne 1916.

Fick, J. C.: Meine neueste Reise. Erlangen 1807.

Hosselman, K. A.: Besök på Ertholmarne i Novemb. 1842. Stockholm 1842.

Hedemann, C.: »Ertholmene«, i Folkekal. for Danm. 1856.

Lind, T.: Ertholmene. Maaneds-Magasinet 1911.

Lynge, C.: Fangen paa Christianso. Odense 1904.

Løwenørn, P.: Udførlig Beskr. af det i 1804 paa Christianso anlagte Blinkfyr. Kbh. 1807.

Marquard, E.: Et gammelt Brev om Kristiansø fra H. B. Wolfsen. »Fra Arkiv og Museum«, vol. III. Kbh. 1905—08.

Mejndor, S.: Fra Stiftets yderste Forpost mod Øst: Christiansø. Københavns Stifts Aarbog 1942—43. udg. af P. Nedergaard. Kbh. 1944.

Pontoppidan, E.: Den danske Atlas. Vol. III. Kbh. 1767.

Søeborg, E.: Fr. VII's Besøg paa Christianso. Bornh. Saml. V. 1911.

Thura, L. de: Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse etc. Kbh. 1756.

Trap, J. P.: Kongeriget Danmark Bornholms Amt. Kbh. 1921.

Zahrtmann, M. K.: Borringholmerens Historiebog. Vol. III—IV. Rønne 1935.

EFTERSKRIFT

Da mit Arbejde som Redaktør af »Bornholmernes Land« nu er afsluttet, ønsker jeg at rette en varm Tak til Forlaget, som betroede mig denne Opgave, og til de mange udmærkede Medarbejdere, som muliggjorde dens Løsning.

Første Bind af Værket fik en saa gunstig Modtagelse, at man tør tro, at det Maal, der var sat, til en vis Grad er naaet.

En lille Passus i første Bind, paa Side 314 i anden Spaltes 4. Linje, har dog givet Anledning til lidt Meningsudveksling i Pressen, og jeg føler derfor Trang til at tage Stilling til den her: Forfatteren af det paagældende Sted har naturligvis Ret i, at vi er saa stærkt prægede af vor bornholmske Oprindelse, at vore Hjerter uvilkaarligt banker stærkest og friest i Takt med andre Bornholmeres. Men hvis nogen skulde mene, at der ligger andet eller mere i Ordene, at der bag disse skulde gemme sig separatistiske Ønsker af en eller anden Art, saa maa det være, fordi de ikke ved, at ingen Landsdel føler sig stærkere knyttet til det danske Moderland end »Øen i Øst«, og at der næppe vil kunne findes én eneste Bornholmer, som ikke til enhver Tid med Overbevisningens Varme er rede til denne Bekendelse:

Vi er danske, og vi vil vedblive at være danske.

Befolkningen her er paa dette Punkt saa ubetinget endrægtig, at Mistydning kun er mulig hos Mennesker, der ikke har det allermindste Kendskab til bornholmsk Tankesæt og Følemaade nu som gennem Aarhundreder. —

Den frygtelige Krig nærmer sig nu sin Afslutning, og Haabet om Fred er levende som aldrig før. Gid vort brændende Ønske om gode, lyse Dage for Danmark og det danske Folk, hvoraf vi er en integrerende Del, snart maa gaa i Opfyldelse.

Endnu er det sidste Blad ej vendt; —
endnu i den ellevte Time
er Hadets osende Fakler tændt. —
Dog kommer den Dag, da Striden er endt,
og glade Klokker vil kime.

Men indtil det Ur er faldet i Slag,
som skænker os Frihedens Gave,
da stoler vi trygt paa vor gode Sag
og længes saa hjerteligt efter den Dag,
da Danmark igen er i Lave.

Rønne, i April 1945. *H. Hjorth.*

INDHOLDSOVERSIGT

BIND I:

Forord, af Fabrikant Hans Hjorth 5
Geografisk Oversigt, af Adjunkt Poul Nørgaard 11
Jordbundsforhold, af Lektor Arne Larsen 27
Vegetation, af mag. scient. Mogens Køie 51
Dyreliv, af Lektor Arne Larsen 67
Landskab og Naturstemning,
af Maleren Hans P. Haagensen 91
Oldtidsminder, af Rentier Peter Thorsen 101
Historie, af Lektor Th. Lind 121
Kirkebygninger, af Sognepræst Arne Rohde... 165
Museum, af Apoteker K. Th. Jørgensen 189
Fredlysning og Naturfredning, af samme 199
Bebyggelse, af Fabrikant H. Hjorth 205
Byggeskik, af Arkitekt Hans H. Engquist 213
Folkesind, af Pastor Andr. Hansen 225
Viser og Sange, Dans og Skikke,
af Realskolebestyrer A. Jensen 229
Sagn, Sansager og Overtro,
af Skovfoged A. F. V. Seier 249
Kirkehistorie, af Sognepræst P. Hjorth Lange . 261
Højskolebevægelsen, af Pastor Andr. Hansen .. 277
Politiske Forhold, af Finansminister K. H. Kofoed 293
Nationalforeningen Bornholm,
af Prof., Dr. med. Carl Sonne 311
Bornholmernes Land, Digt af P. Hjorth Lange 318

BIND II:

Udtalelse af en gammel Bornholmer,
af Prof., Dr. phil. Vilh. Grønbech 5
Digtning, af Bibliotekar Chr. Stub-Jørgensen.. 9
Teaterforhold, af Adjunkt P. Holst-Jensen.... 23
Musik, af Fabrikant H. Hjorth 41
Kunsthistorie, af mag. art. L. Rostrup Bøyesen. 51
Landboforhold, af Konsulent K. A. Jensen.... 75
Andelsbevægelsen, af Grd. H. Brandt-Nielsen .. 125
Skovbrug og Jagt, af Skovfoged A. F. V. Seier 145
Havebrug, af Konsulent Hans Nielsen 163
Skibsfart, Handel og Fiskeri,
af Redaktør H. P. Sonne..... 169
Haandværk og Industri, af Fabrikant H. Hjorth 197
Bornholms Amt, af Amtmand P. Chr. v. Stemann 221
Skoleforhold:
Rønne Statsskole, af Lektor Frk. Ellen Noack 227
Folkeskolen, af Amtsskolekonsulent O. A. Nielsen og Lærer Hans Larsen..... 233
Biblioteksforhold, af Overbibliotekar E. Gøtzsche 253
Sproget, af stud. mag. H. A. Koefoed 267
Havne, af Civilingeniør C. Milner 283
Trafik og Turisme, af Hotelejer Johs. Lyngby 299
Idræt, af Overlærer Niels M. Hedegaard 313
Vandreliv, af Lærer K. H. Friberg..... 333
Christiansø, af Pastor Sigurd Mejndor 341

ALFABETISK SAG- OG NAVNEREGISTER

* efter et Sidetal betegner en Illustration.
** efter et Sidetal under et Kunstnernavn betegner en Gengivelse af et Værk af vedkommende Kunstner.
– mellem to Sidetal betegner en Hovedomtale.

A

Aa Kirke (Sct. Hans), I 124, 129, 130, 137, 165*, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 176*, 177, 179, 187*, 207, 265; II 46.
»Aabobba«, I 231, 254.
Aaby, I 112, 122, 208; II 243.
Aaer, I 15, 20, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 44, 62, 63, 64, 76, 84, 88, 106, 123, 208, 209, 220; II 209.
Aagaard, Frode, I 290.
Aagesen, H., II 289.
Aaker, I 35, 84, 104, 106, 110, 112, 115, 116, 119, 125, 126, 135, 136, 145, 150, 177, 185, 203, 239, 256, 270, 271, 272, 285, 286, 293, 294, 298, 307, 309; II 64, 77, 88, 89, 91, 102, 107, 126, 138, 143, 158, 164, 178, 209, 237, 246, 259, 263, 265, 326, 329.
Aaker-Aakirkeby Brugsfor., II 129*.
Aaker Højlyng, II 167.
Aaker Plantage, I 19.
Aaker Skolevæsen, II 246—247.
Aakerlund, Carl J. E., II 19, 40.
Aakirkeby, I 32, 75, 83, 131, 132, 133, 139, 140, 141, 145, 151, 160, 161, 162, 163, 193, 207, 209, 211, 242, 264, 273, 274, 281, 282, 284, 285, 286, 289, 293, 294, 296, 297, 298, 300, 302, 303, 307, 308, 309, 311, 312; II 46, 50, 89, 103, 104, 107, 124, 126, 132, 135, 139, 144, 187, 208, 225, 233, 235, 246, 247, 250—251, 259, 262, 263, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 328, 331, 332.
Aakirkeby Realskole, I 287; II 233, 251.
Aakirkeby Skolevæsen, II 235, 250—251, 326.
Aakirkeby Sygehus, I 163.
Aakirkeby Torv, I 297*; II 318*.
»Aakirke Havn«, I 211.
Aal, I 84, 89; II 189, 349.
Aaløse Skole (Østermarie), II 240.
Aarsballe, I 45, 209, 252; II 244, 332, 334, 336.
Aarsdale, I 103, 254, 309; II 59, 240, 263, 291, 292*, 293*.

Aarsdalegrus, I 29.
Aarsdale Havn, II 291, 292* (Kort), 293*.
Aarøe, Chr., I 296.
Aasen, I 45.
Aasted, I. Th., II 33.
Abild, II 163, 165.
Abrahamsen, Jacob, II 249.
Absalon, Ærkebisp, I 169, 264.
Adam af Bremen, I 121, 122, 263.
Adel, I 129, 130, 133.
Adelsvildt (Kronvildt), II 145, 146.
Adler, A. P., I 236, 238, 239, 248; II 10, 268, 269.
Adler Grund, I 12.
Adventismen, I 274.
Afgrøder, I 18, 114, 116; II 78, 116, 117, 118, 119.
Afholdssagen, II 17.
Afholdsforeningernes Sangkor, II 45.
Afkomsfremstill. (e. Cæsar), II 105*.
Afstande til andre Kyster, I 11.
»Aftensol i Gaden«, II 69*.
»Åga te Bys me Bråga«, I 236.
Agerbech, Andreas, I 271.
Agerbrug, I 18, 114, 116, 138, 206, 209.
Agerhøns, II 159, 160, 161.
Agnetevisen, I 231.
»Agrarbevægelsen«, I 299.
Ahlegaard (Vestermarie), I 252, 260.
Ahlstrand, V., II 49.
Ahnfeldts Sangbog, I 273.
»Akeleje« (Ko), II 103*.
Al, I 18, 59.
Albertsen, Jens (Skræddergaard), I 252, 253.
Albertsen, Svend, II 208.
Albrechtsen, J., II 104.
»Alf«, Rønne Roklubs, II 328*.
Algreen, P. K., I 282, 285.
Alkover (Sænjaholl), 215, 216, 219*.
Allin, Arthur, II 44.
Allinge, I 18, 45, 68, 112, 130, 147, 150, 153, 162, 163, 271, 272, 274, 302, 312; II 9, 12, 14, 20, 49, 58, 69*, 170, 175, 183, 187, 204, 208, 225, 236, 237, 248, 250, 257, 259, 262, 295, 300, 304, 315, 317, 319, 323, 328, 330, 331.
Allinge Apotek, I 162.
Allinge Havn, II 179*, 285*, 295.
Allinge Kirke, I 134, 185.
Allinge Skolevæsen, II 236, 250.
Allinge Sygehus, I 163.
Allinge Teglværk, II 212.
Almindingen, I 19, 21, 22, 23, 44, 45, 48, 61, 62, 77, 93, 95, 113, 119, 126, 155, 157, 158, 191, 199, 206, 240, 243, 245, 259, 266, 272, 298; II 11, 45, 46, 50, 54, 122, 145—149, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 185, 223, 228, 302, 325, 329, 332, 336, 340.
Almindingen, aarlige Nedbørskurve, I 22*, 23.
Altertavler, I 184, 185, 191*, 192*.
Alunskifer, I 34*, 36; II 209.
Alvard, I 122.
Ambra (»Ruentræ«), II 164.
Ammoniter, I 40, 41*, 42*, 43.
Amtmandsembedet, I 151—152; II 221.
Amtsforvalter, I 152.
Amtskommunefonden, II 86, 222, 226.
Amtspensionsfonden, II 226.
Amtsprovsten (Landprovsten), I 143, 152, 248; II 221, 228, 233, 235, 238.
Amtsraadet, I 202; II 221, 222, 223, 224, 225, 226, 256, 258, 259, 260, 262, 264, 296, 310.
Amtsregnskab 1943—44, II 225—226.
Amtsrepartitionsfond, II 222.
Amtsskolefonden, II 225, 256, 259, 262.
Amtssygehus, se: Rønne, Amtssygehus.
Amtstuen, II 99, 149, 342.
Amtsvejinspektør, II 296.
Ancher, Slægten, I 160.
Ancher, Anna (f. Brøndum), II 62.
Ancher, Michael, I 195**; II 62, 63**, 64.
Ancher, Peder Kofoed, I 157.
Ancher, Poul, I 147, 148, 149, 150.
Ancher, Povl, II 211.
Andelsbanken, A.m.b.A., II 141—143*.
Andelsbevægelsen, I 41, 211; II 125—144, 188, 194, 217.
Andelsgødningsfabrik, I 41.
Andelskonto (Brugsforening) II 127.
Andelssvineslagteri, Bornholms, I 156; II 106, 107, 133, 135*—137, 142.
Andersen, Anders Chr., I 289.
Andersen, C. C., II 34.
Andersen, Clara, II 32.
Andersen, Daniel, II 38, 48, 215.
Andersen, Edvin, II 207.
Andersen, Folkmann, II 215.
Andersen, J. (Nygaard), II 142.
Andersen, J. (Tornegaard), II 142.
Andersen, J. C., II 136.
Andersen, Jens, II 212.
Andersen, Ludvig (Ellensminde), II 123.
Andersen, Martin, II 207.
Andersen, Michael (den ældre), II 214, 215.
Andersen, Michael (den yngre), II 215.
Andersen Nexø, Martin, I 248; II 14, 15, 16, 35, 350.
Andersen, P., II 45, 49.
Andersen, Theodor, II 212.
Anders Sunesøn, I 266.
Andrarumkalk, I 34, 36.
Andreas Erlandsen, I 126, 127, 266.
Andresen, C. S., II 228, 229, 231, 237.
Andresen, Claus, II 10.
Anefeld, Hans, II 156.
Anholt, II 284.
Anhøj, H. O., I 305*, 307.
Anker, Hans, (Strangegaard), I 189, 286.
Anker, Brdr. (Hasle), II 216.
Anker, Jens V., II 216, 329.
Anker, Johan, I 155, 193*, 196.
Anker, Povl, I 271.
Ankerbye, Inge, II 49.
Ankermyr, I 80.
»Anra Manja«, I 234.
Antrakonitboller, I 34*.
Aplit, I 31.
Apoteker, I 162; II 253.
Arboe, Jørgen Peter, II 198.
Arboe, Niels Peter, II 89.
Arboe, Otto, II 198.
Arboe, Otto, II 24, 209.
Arboe, Peter, II 198.
Areal, I 11; II 123 (Tab.), 283.
»Åria«, I 255.
Arkitektkontor, F. D. B.'s, II 126.
Arkiv, Bornholms Museum, I 197.
Arkona Bækken, I 12.
Arkæologi, Forhistorisk, I 101—120.
Arkæologisk Tidstavle, I 101, 102*.
Armand, Wilh., II 199.
Arnage, I 40, 41, 43, 46, 85, 153, 209, 212, 213; II 132, 172, 209, 244, 263, 284, 319, 352.
Arnagebakkerne, I 65.
Arnage Fosforitbrud, I 41.
Arnage Havn, I 17; II 284*, 291, 297.
Arnage Klint, I 41 (Profil), 43.
»Arnage Rev« I 16.
Arnage Skole, I 46.
Arnagegrønsandet, I 41, 42.
Arnagekalk, I 42.
Artikulation (skematisk), II 271*.
Arveret til Gaardene, I 130, 156.
Asketræer, I 20, 62, 64, 76, 101, 116, 236; II 148, 153.
Asp, I 101.
Aspesgaard (Pedersker), I 302; II 140, 141.
Asser (Ærkebisp), I 264.
Atletik II 313—314.
Augustenborg, Hertug af, Christian August, II 89.
Auktion, den store, 1744, I 155, 156.
Auktion, Almindingen 1774, I 158; II 146.
Avlsdyr, Heste: II 88—99, Høns: II 109, Kvæg: II 100—102, Svin: II 106, 107.
Avnbøg, II 153, 154*.

B

Baadtyper, II 190—192.
Badminton, II 314—315.
Bagaa (Lergrave), I 39.
Bagerhus, I 216.
Bagerovn, I 215, 216, 218*, 219, 241; II 82.
Bagaa, I 31, 39, 41, 208, 209; II 216.
Bakkegaard (Nylars), I 75; II 116.
Bakkegaard (Rutsker), I 286.
Bakkehuset, II 123.
Bakkerne (Pedersker), II 291.
Balka, I 15, 74, 219.
Balka Strand, II 305*.
Balle, N. E., II 236.
Balle, Peder Thomesen, II 237.
Balsløw, C. E., II 158.
Balsmyr (Klemensker), I 117.
Bancke, Mogens, II 9.
Bang, Herman, II 35.
Baptismen, I 274.
Baptisternes Sangkor, II 45.
Barclay, Peter Henrik, II 199.
Barnefødsel, Skikke ved, I 256—257.
Barnekow, Chr., I 246.
»Bassinj e minj, å jâ spellar minsjæl på'nj som jâ vil«, II 45.
Bastemose, I 19, 74, 75, 76, 79.
Baumann, Jerichau, II 58.
Bautasten, I 19, 94, 112—113*, 118, 123, 199, 200*, 203*, 204*.
Bavner, I 136, 138, 139*, 140.
Bavnodde, I 46.
Bavnoddegrønsand, I 42, 43.
Bebyggelse, I 122, 205—212, 213; II 75, 87.
Bech, M. C., I 238.
Bech, S. A., II 138, 139.
Bech, Søren Mathias, II 177, 178.
Bech, S. P., II 176, 177.
Bech, Th., II 177, 196.
Beck, Johs., I 273.
Beckett, Francis, I 180.
Befolkningstal, I 24—25, 132, 145, 160, 210; II 123 (Tab.), 187, 188, 283.
Begravelser, I 110*; II 84.

»Bé-Gudinj«, Ibsker, I 113.
Bekkasiner, II 160.
Belgiske Hopper, II 98*.
Beliggenhed (geografisk), I 10*, 11, 121; II 221, 227, 341—342.
»Bella Vista« (Christiansø), II 346.
Belysningsmidler, II 83.
Bendtsen, Knud, II 318.
Bengtsson, Gustav, I 309.
Berentzen, L., II 136.
Berg, P., II 169, 174, 176, 178.
»Bergiansk Venstre«, I 298, 299, 301.
Bergstedt, N. H., I 51; II 164.
Bergstrøm, Hjalmar, II 20.
Bergstrøm, Herdis, II 20, 32.
Bernstorff, A. P., I 158.
Berregaard, II 234.
Bertelsen, P. H., II 230.
Bertelsens Boglegat, II 230.
Beskæftigelsesforanstaltninger, II 226.
Bessel, H. P., II 196.
(Den) bestandige Kommission, I 152.
Besættelser af Bornholm, I 133—137 (Lybæk), 140—144 (Sverige), 145—150 (Sverige).
Bethania (Aakirkeby), I 273, 283.
Beyer, Johan Nicolai, II 11.
Biavl, I 213, II 85, 343.
Biblioteksvæsen, I 197; II 246, 253—266, 348.
Biblioteksforeningen, II 259, 263, 264.
Bidstrup, H. C., II 31.
Bidstrup, Hans (St. Bjerregaard), II 146, 147.
Bidstrup, H. P., II 142.
Bidstrup, Jørgen Blem, II 219.
Bidstrup, Karl, II 218, 219.
Bidstrup, Karl Blem, II 218, 219.
Bidstrup, M., I 186, 187, 188, 189, 286, 311; II 135.
Bidstrup, Magnus, Kaptajn, II 177.
Bidstrup, Magnus, Konsul, I 305.
Bidstrup, Peder, II 218.
Bille, Carl, II 64.
Bille, C. L., II 58.
Bille Brahe, A., II 319.
Bindingsværk, I 213*, 214*, 215*, 216*, 218*, 220—221*, 222*, 223*; II 77*.
Birch, Andreas, I 190.
Birch, Johs., I 196.
Birch, Niels, II 192, 208.
Birkedal, Vilhelm, I 273, 282.
Birketræer, I 19, 20, 47, 62, 64, 243, 259; II 148, 150*, 153, 154.
Biskopskilde, Nyker, I 243.
Bitingsteder, II 225.
Biæder, I 190.
Bjergænder, I 74, 75*; II 160.
Bjergebakkens Stenbrud, I 28, 209; II 208.
Bjerregaard (Aaker), I 115.
»Bjerregravs Vals«, II 48*.
Bjergværksdrift, I 25, 28, 29, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 139, 204, 209, 210, 245, 291; II 86, 87, 192, 201*, 203, 204, 205*, 206*, 207, 208, 210, 212, 215*, 216, 217*.
Bjørne, I 48.
Bjørnebakkerne, I 45.
Bjørnegaard (Klemensker), I 251; II 114, 131.
Blaabær, I 59, 64, 99, 100.
Blache, Chr., II 64.
»Blanchs Hotel«, II 301, 306.
Blandingsavl, Heste: II 88, 89, 90, Kvæg: II 100, 101, 103, 104, Svin: II 106.
Blang, Levy, I 303, 304, 307.
Blechingberg, W. A., II 159.
Blegekridt, I 40.
Blegesand, I 18, 19.
Blekinge, I 154; II 191, 267, 270.
Blem, Harald (Soldatergaard), II 141.
Blem, Herman, I 286; II 219.
Blem, Marcus, Cyklerytter, II 318.
Blem, M. P. (Engegaard), I 162, 286, 296, 298, 299, 300, 301, 312; II 126, 135, 136, 204, 329.
Blem, P. (Værmelandsgaard), II 138.
Blemmegaard (Nylarsker), I 210.
Blemmelyng, I 44, 86, 111, 120.
Blickfeldt, T. H., I 187.
Blomme, Kæmpe- (bornholmsk), II 166.
Blykobbeaa, I 41, 42, 208, 209; II 151.
Blykobbegaard (Nyker), I 146, 152; II 135.
Blykulle, I 106.
Blæksprutter, I 37, 40, 43.
Bobbeaa, I 63.
Bobbabrøddanj, I 31.
Bod (Hustype), I 218*, 219.
Boderne, I 15; II 327, 336.
Bodils Kirke (Sct. Botulf), I 123, 124, 168, 169, 170, 171, 173, 188*.
Bodilsker, I 46, 51, 104, 112, 116, 191, 242, 286, 294; II 12, 89, 99, 100, 103, 108, 110, 118, 123, 125, 128, 131, 133, 134, 146, 156, 164, 168, 246, 247, 258, 259, 262, 337.
Bodilsker, Andelsmejeri, II 131, 134.
Bodilsker Mose, II 134.
Bodilsker Plantage, I 19.
Bodilsker Skolevæsen, II 246.
Boesen, C. U., I 309; II 47.
Boghandel, II 253.
Bohn, Slægten, I 160.
Bohn, Herman, I 148.
Bohn, Jacob, II 317.
Bohn, Jochum, II 147.
Bohn, Jochum Anker, II 236.
Bohr, P. G., I 244; II 10, 11, 253, 255.
Boisen, P. O., II 236, 238.
Boitin, Herman, I 134; II 228.
Bojesen, Marie, II 299, 300.
Boksning, II 315.
Bokul, I 62*, 207.
Bolbroe, M. H., II 257.
Bolsterbjerg, II 168.
Bön, Fridtjof, I 282, 283; II 14, 20.
Bön, Peter Julius, I 281, 282*, 283; II 14.
»Bona Ask«, II 153.
Bonavedde (Tornegaard, Pedersker), I 250.
»Bonavedde«, Brig, II 175.
Bondegaard (Rutsker), I 248.
Bondegaard (Vestermarie), II 117*.
Bondegaarde, I 122, 130, 139, 156, 208, 210, 213.
»Bondepartiet«, I 309.
Bonfils, Louise, II 64.
»Boninj å Greta«, I 234.
Bopladser, I 101, 103, 105*, 106, 110, 111, 207.
Borddans, I 235, 237.
Borgerhus I 222*, 223*, 224*.
»Borgholm« S/S, II 339.
Borgundaland, I 93.
»Bromlan« (Dans), I 237.
Bornholm (Navnet), I 121.
»Bornholm« (Arbejdermandskor), II 45.
»Bornholm«, Brig, II 182.
»Bornholm« (»Moderforeningen«), se: »Nationalforeningen Bornholm«.
»Bornholm« M/S, II 131.
»Bornholm« S/S, II 174.
Bornholmersind, I 207, 212, 225—228, 273, 311, 314, 316; II 5—7, 9, 20, 25, 37, 40, 47, 55, 232, 233, 238, 282, 300.
»Bornholmerkoret«, I 163, 247; II 45.
Bornholmermalerne, II 65—74.
Bornholmerure, I 193; II 186, 198—199.
»Bornholmiana« (bornholmsk Litteratur), II 265.
Bornholms Amt, I 203; II 221—226, 254, 310.
»Bornholms Amtsskytteforening«, II 328.
»Bornholms Atletikforbund«, II 313.
»Bornholms Avertissements-Tidende«, II 11, 257.
»Bornholms Avis«, I 161, 293, 295, 297, 300, 307, 308; II 12.
»Bornholms Bibliografi« II 265.
»Bornholms Boldspil Union«, II 319, 320, 332.
»Bornholms Brandforsikringsselskab«, II 122.
»Bornholms Dagblad«, I 161, 298, 299, 300.
»Bornholms drape« II 13.
»Bornholms Efterslægtsselskab«, II 110, 121, 122, 166, 254, 255.
»Bornholms Elite Kvægavlsforening«, II 102, 104, 105.
»Bornholms Fajancefabrik«, II 212.
»Bornholms Fiskeriforening«, II 194.
»Bornholms Flyveplads« A/S, se: Rønne Flyveplads.
»Bornholms Granitværk«, II 206.
»Bornholms Haveselskab«, II 167, 168.
Bornholms Hesteavlscenter, II 94.
»Bornholms Højskoleforening«, I 285.
»Bornholms Jagtforening«, II 157, 161.
»Bornholms Konservesfabrik«, II 217, 295.
»Bornholms Kaolin-Slemmeri«, II 210.
»Bornholms Kulværker«, II 210.
»Bornholms Køre- og Rideforening«, II 326.
»Bornholms Laane- og Sparekasse«, II 185, 264.
»Bornholms Landbrugs Fællesraad«, II 133.
»Bornholms Lands offentlige Bogsamling«, II 254.
»Bornholms Lervarefabrik A/S«, I 39, 40, 41; II 212.
»Bornholms Levertransfabrik«, II 195, 217, 295.
Bornholms Løskøbelse 1661, I 151.
Bornholms Manifest 1658, I 149.
»Bornholms Margarinefabrik A/S«, II 220.
»Bornholms Maskinfabrik« A/S, II 110, 178, 218, 219.
»Bornholms Mejeriforening«, II 102, 105, 131—132, 133, 134, 136, 142.
»Bornholms Museum«, I 39, 48, 112, 115, 162, 184, 189—197*, 242, 305; II 31, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 73, 74, 81, 111, 113, 114, 197, 199, 209, 301, 338.
»Bornholms Museumsforening«, I 189. 197.
»Bornholms Musikforening«, II 47.

»Bornholms Navigationsskole«, I 282; II 171.
»Bornholms Skolecentral«, II 264.
»Bornholms Social-Demokrat«, I 161, 300, 301, 305.
Bornholms Politikreds, II 225.
»Bornholmsrosiner«, II 300.
»Bornholms Skolelæseselskab«, II 256.
»Bornholms Svømmeunion«, II 330.
»Bornholms Tennisunion«, II 331.
»Bornholms Tidende«, I 161, 247, 285, 296, 298, 299, 300, 302, 307.
»Bornholms Turistforening«, II 305, 307, 308, 311.
»Bornholms Vandrelaug«, II 339—340.
»Bornholms Venstreblad«, I 161, 302, 308.
Bornholms Væbning 1867—1923, I 155, 295; II 223.
Bornholms Værn, I 155.
»Bornholms Ægsalgskredses Fællesforening«, II 138.
Bornholmsk Cement, I 34—35, 137; II 209.
Bornholmsk Diamant, I 36.
Bornholmsk Navneskik, II 282.
Bornholmsk Sprog (Dialekt), I 163; II 267—282, Formlære: 274—275, Lydlære: 269—274, Ordlære: 276—282.
Bornholmske Biblioteker 1943—44, II 261* (Tab.).
»Bornholmske Bækken«, I 12.
(Det) Bornholmske Fadervor, I 232.
Bornholmske Frugtsorter, II 164—166.
(Den) bornholmske Gaard, I 213—219*, 224.
(Det) bornholmske Hus, I 219, 222*.
»(Det) bornholmske Pariotskab«, II 121.
(Den) bornholmske Smørordning, II 132.
Bornholmsk Vævning, II 197.
Borreby, Oluf, II 241.
Borregaard (Rutsker), II 159.
Borresø, I 117, 126*.
»Borrijnholmaralaweđ«, I 163.
Boss, Harmen, I 237; II 48.
Brakning, II 118, 119.
Bramsen, K., II 161*.
Brandpletter, I 115, 189.
Brandsgaard (Bodilsker), II 123, 131.
Brandstang, I 213*, 221*, 222.
Brandsø, Jørgen (Jørgensen, J. N.), II 18.
Brandt, Aage (Bakkegaard), II 116.
Brandt, Fred. (Degnegaard), II 132, 133, 134, 137.
Brandt, Helga, I 312.
Brandt, J., II 174, 176, 191.
Brandt, J. H., II 64.
Breddegrad, I 11; II 341.
Bredsdorff, J. U., II 64.
Bregner, I 30, 40*.
Brockdorff, Birger, II 44.
Brodal, Andelsmejeri, II 134.
Brodersen, P. A., II 204, 329.
Brodersen, Chr., I 283.
Brogaard (Klemensker), II 133.
Brogaard (Olsker), I 112; II 108, 211.
Brogaard (Pedersker), I 106.
Brogaard (Østermarie), II 326.
Brogaardsstenen, I 123*.
»Brojnkjættan«, I 254.
»Bromlan«, I 237.
Broncealder, I 68, 106, 108—114, 191, 206.
Broncestøbning, I 117.
Broting, Hammershus, I 130.
»Brua« (Hør), II 79.
Brudesengen, I 28.
Brudlinier (geologisk), I 27, 43.
Brugsforeninger, I 211, 297; II 125, 126—130, 140, 188, 242.
Brugskeramik, II 212, 213.
Brun, Fr., I 231, 235, 246, 247; II 16.
Brunius, C. G., I 176.
Brunius, N. G., I 241.
Brunkul, I 43.
Brunsgaard (Nylars), II 133, 143.
Bruun, Johs., II 34.
Bryderstævne (Nexø), II 316*.
Brydning, II 315—316.
Brüel, Ludvig B., I 300.
Bryggers, I 215, 219.
Bräen, II 234.
Brændesgaarde (Ibsker), II 101, 103, 116.
Brændesgaard (Østermarie), I 112.
Brændevin, I 196, 239, 240, 243; II 82, 85, 86, 105, 146, 147, 174, 184, 187, 234.
»Brændevinspenge«, II 85, 86, 222, 226.
»Brændevinstøj«, I 196, II 85*, 146.
Brændselsforsyning, I 34, 39, 47; II 86—87, 216—217.
»Brøddedag«, II 79.
Brødremenighed, herrnhutiske, I 272.
Brømsebrofreden 1645, I 140, 143.
Brøndsted, Clara Margrethe, II 47.
Brøndvipper, I 214.
Buchhave, Jens Jensen, II 235.
Bue den Digre, I 122.
Bueskydning, II 329.
Bulmer, J., I 248.
Burdon, John, I 143.
Burgunderne, I 121.
Busch, I 307.
Buskegaard (Knudsker), II 210.
Buskegilder, I 239.
Byggeskikke, I 106, 114, 116, 117, 206, 213—224*; II 77*, 197.
Bygningsfredning, I 199, 201, 203.
Byllenbær, se: Blaabær.
Bülow, Karl Ulrik v., II 157.
Byplan, I 211.
Bækkegaard (Ibsker), II 92.
Bækkegaard (Klemensker), I 119.
Bækkegaard (Vestermarie), II 94.
Bækkegaard (Østerlars), I 118.
Bælgsæd, II 77, 78, 116, 117, 118, 119, 124, 184.
»Bællaviza«, I 236.
Bævere, I 48.
Bævreasp, I 47, 54, 59, 64.
Bødker, Jens P., II 172.
Bøgebjerg (Risen), I 118.
Bøgen, I 48, 62, 63, 64, 78; II 147*, 148, 152, 153, 154, 300.
Bøgeskov, Johan Høeg, I 283*, 284, 286, 289, 298.
Bogeskov, Ludvig, I 283, 284.
»Bøgeskoven« (Rø), I 63.
Bojlenaale, se: Fibula.
Bølshavn, I 199, 200, 202, 218; II 164, 291.
Børge (Birger), Ærkebisp, II 145, 155, 227, 228.
Børnebibliotek, II 255, 260, 261, 262, 263, 265—266.
Børnebøger, II 18, 20, 265.
Børneviser, I 235, 236.
Børresen, Chr. L., II 110, 257.
Bøse, I 122.
Bøsthøj, I 109, 111.
Bøsthøj, Andelsmejeri, II 130.
Bøsthøj Kontrolforening, II 103.
Bøsthøj Tyreholdsforening, II 102.
Bøyesen, Lars Rostrup, II 51.

C

»Canto« (Aakirkeby), I 163; II 45, 46.
»Carl« S/S, II 311.
Carl X Gustaf, I 145, 146.
Carl Stenmester, I 170, 171.
Carlsbergfonden, I 196.
»Carlsens Hotel«, II 302.
Cementfabrikker, I 34, 35; II 140, 209.
Cementsten, I 34, 35, 177.
Cenomantid, I 42.
Centralskole, II 246.
Chabert, C. C. de, II 319.
Chamæcyparis Lawsoniana, II 152.
Chamottesten, II 210, 211.
Chaussésten, I 28; II 204, 207, 208.
Christensen, C. (Ryttergaard), II 134.
Christensen, Charles, I 169, 175, 179, 181.
Christensen, F. V., I 273, 285, 286.
Christensen, Harald, II 315.
Christensen, Knud, I 143.
Christensen, Severin, I 309.
Christensen, Th., I 308.
Christian, se: Kristian.
Christiansen, Chr. P., II 178, 202.
Christiansen, Mogens, II 169, 174, 177, 178, 181—182, 317.
Christianshøj, I 238, 298; II 148, 160, 223, 332.
Christianshøj-Pavillonen, I 238; II 223.
Christiansø (Ertholmene), I 11, 12, 22, 23, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 87, 91, 96, 132, 153, 154, 155, 160, 203, 244; II 10, 14, 29, 54, 55*, 59*, 66, 68*, 69, 148, 160, 172, 190, 191, 225, 259, 262, 295, 316, 327, 328, 330, 339, 341—356*.
Christiansøs Fiskeriforening, II 194.
Christiansø, Fyrtaarn, II 346, 352.
Christiansø, Gaden, II 347*.
Christiansø Havn, II 295, 341, 346, 349*, 352, 354, 355.
Christiansø Kirke, II 346.
Christiansø, Kort over, II 353*.
Christiansø, »Maanen«, II 348, 355.
Christiansø Museum, II 348, 356.
Clausen, C., II 196.
Clausen, Iwan, II 211.
Clausen, J. E. J., II 258.
Clausen, Peter, II 238.
Clemmensen, A., I 181, 186.
Clemmensen, Mogens, I 180.
Colberg, A. P., II 31, 212.
Colberg, Chr. T. (Tornegaard), II 94.
Colberg, H., Boghandler, II 49.
Colberg, H., Hotelejer, II 307.
»Comet« (Hingst), II 90*.
»Cornelia« (Motorskonnert), II 170.
Coucheron, Anton, II 352, 354.
Cricket, II 316—317.
Curdts, A. M. S., II 256.
Cykleløb »Bornholm rundt«, II 318*.
Cyklesport, II 317—318.

D

Dalby (Skaane), I 166, 167, 168, 263.
Dalegaard (Olsker), II 123.
Dalegaard (Rutsker), I 248.
Dalslunde Skole (Østermarie), II 240.
Dam, Adolf, II 23.
Dam, Axel, I 309.

Dam, H. L. (Risenholm), II 130.
Dam, J. (Store Spagergaard), II 104.
Dam, Johs., I 309.
Dam, P., I 300; II 17, 20.
Dam, Philip Rasch, I 161, 162, 241, 242, 248, 281, 294, 296, 297, 298; II 13, 251, 328.
»Dammann Asfalt« A/S, II 208.
Dampe, J. J., I 160; II 29, 229, 348, 354—355.
Dampmaskine, første, II 218.
Dampskibe, I 160; II 170, 173, 174, 176, 186*, 202, 299, 300.
»Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866« A/S, I 160; II 131, 170, 189, 290, 300, 301, 307, 311, 338.
»Dampskibsselskabet Østersøen«, II 307.
Danner, Grevinde, I 194; II 346.
Danneskjold-Samsøe, S., II 69.
Dans, I 236—240; II 43, 48*, 50.
Danseviser, I 235; II 43.
»Dansk Idræts Forbund«, II 332.
»Dansk Jagtforening«, II 162.
»Dansk Samling«, I 309.
»Dansk Vandrelaug« (D.V.L.), II 333, 334, 337—339.
»(De) danske Granitbrud« A/S, Vang, II 207.
Danzig, I 132, 267.
Dauw, F. J. W., I 232.
Davenport, James, II 200, 211.
Deckner, August, I 232.
Dendritter, I 35*.
»Degnedage«, II 233, 234.
Degnegaard (Pedersker), II 132, 137.
Degnegaarde, II 10, 75, 239, 241, 242, 243, 244, 246.
Degnegilde, II 234.
Degnelæsning, I 160; II 233—234, 235, 237.
Devontid, I 37.
Diabasgange, I 31, 32, 37.
Dialekt, se: Bornholmsk Sprog.
Dialektdigtning, se: Hjemstavnsdigtning.
Dialektkort (Dialektgeografi), II 270*, 272*.
Dich, C., II 329.
Dich, H., II 38.
Dick, Carl Peter, II 11.
Dick, H., II 314.
Dilettanter, II 24, 27, 28, 29*, 30, 36*, 37*, 38, 39*.
Dilettantskuespil, II 23, 24, 26—34, 35—40.
Dilettanter, Reglement for (1825), II 27, 28.
Diligencer og Fragtvogne, II 187.
Dimittender, II 228, 229, 238.
Dippel, Johan Conrad, I 160.
Dircks, J. F., I 162.
Dircks, P., II 317.
Dittmer, E., II 212.
Djunke-Model, I 195*.
Doktorbakken (Aakirkeby), II 107.
Domstole, I 128, 130, 134, 135, 202, 295; II 228.
Donnemyr (Rø), I 83.
Dorph, A., II 64.
Drachmann, Holger, II 14, 58, 59*, 60, 346.
»Dramatiske Øvelser«, II 23, 24.
»Drikka«, II 83, 84.
Dræning, I 51; II 115—116, 122.
Due, E. (Myregaard), I 286.
Due, Hans, I 239.
Duebjerg, I 120.
Duegaard (Aaker), I 84.
Duegaard (Østermarie), II 107.
Dueodde, I 11, 15, 17*, 46, 48, 49*, 52, 54*, 86, 203; II 337.
Dværgbirk, I 47, 205.
Dværggaas, I 190.
Dværgtrappe, I 190.
»Dybdal Andelsmejeri«, II 130, 131.
Dybedal, I 58*.
Dyndegaard (Rutsker), II 165.
Dyndegaardsæblet, II 165.
Dyreliv, se: Fauna.
Dyrenes Indvandring, I 48, 67—68.
Dyresølerne, II 157.
(von) Düring, II 147.
Dyrskuer, I 245; II 89, 90, 92, 93, 100, 101, 104, 106, 108, 109, 113, 114, 122, 123.
Dysser, I 104.
Dæksbaade, II 191.
»Dævladanjs« (Christiansø), II 346.
Døndal, II 88.
Døndalevandfaldet, I 20*.

E

Eckhof, Julius, II 218.
Eckstein, Mikael, I 149, 150, 151.
Edelstein, Ludvig, II 210.
Ederfugle, I 70, 71, 72*, 73*, 74; II 160, 348, 349.
Ege (Fiskerbaad), I 190.
Egebjerg (Slotslyngen), II 151.
Egebjerg, H. H., II 315.
Egeby (Aaker), I 115, 141, 238.
Egekister (arkæologisk), I 108, 113.
Egeskovstid, I 48, 79, 86, 101.
Egetræer, I 20, 47, 48, 62, 64, 68, 76, 101; II 82, 148*, 151, 152, 153, 154, 163.
Egern, I 68, 69; II 172, 175, 190, 191.
Egil Ragnarsøn, I 123, 265; II 350.
Egin, Biskop, I 124, 166, 207, 263; II 42.
Eglaenge, I 133, 134.
Ekkodalen, I 19, 31, 48, 63*, 80*, 162, 285, 286.
Elberg, Ove, II 117, 124.
Ellebye, A. P., II 174.
Elleby, Chr. (Søgaard), II 131.
Elleby, J., II 113.
Ellebygaard (Østermarie), II 136.
Ellekilde, Hans, I 248.
Ellekrage, I 190.
Ellensminde (Vestermarie), II 123.
Ellesgaard (Østermarie), I 286.
Ellestingeren (Underjordskongen), I 253.
Elletræer, I 20, 54*, 76, 80; II 154, 194, 295.
»Ellevebid« (»Ellevebrændevin«), II 84.
Elsdyr, I 48, 67, 68, 101, 190.
Elverhøj-Visen, I 232; II 42*.
Elverskud-Visen, I 232; II 43.
Ene, I 19, 64, 69, 81, 157, 210; II 145, 146.
Enekrogen, I 101.
Enesgaard (Nylars), I 119.
Enge, I 61, 68, 76, 80*, 81, 82.
Engegaard (Nylars), I 286; II 106.
Engel, Smed, II 110.
Engel, H. A. (Lehnsgaard), II 90*.
Engel, N. P. A., II 328.
Engelske Flaadeangreb, I 155, 253; II 156.
Engelsk Sekstur, I 239.
England, I 64, 122, 169, 239; II 125, 137, 138, 172, 173, 180, 200, 211, 212, 213, 216, 248, 259, 309.
Englandskrigen 1807-1814, I 152, 155, 238; II 172, 184, 354, 355.
Engqvist, Hans H., I 213.
Enkeltgravsfolket, I 107, 120.
Epideroceras Rothniensis, I 40, 41*.
Epitafier, II 52.
»Erhvervspartiet«, I 308.
Erichsen, Chr., I 246, 247.
Erichsen, Elna, I 247.
Erichsen, H. M., I 289, 309.
Erichsen, Michella (ældr.), I 231, 246, 247; II 58.
Erichsen, Michella (yng.), I 247.
Erichsen, Thomas, I 246; II 58, 253.
Erichsen, Vilhelmine, II 14, 58, 59, 60*, 61.
»Erik«, Bark, II 182.
Erik Klipping, I 127, 266.
Erik Mændved, I 127, 128.
Eriksen, Edv., II 142.
»Erna«, S/S, II 300.
Erthmann, Anton Juul, II 74.
Ertholmene, se: Christiansø.
Esbern Snare, I 183.
Esbersen, Niels, II 199.
Esger Juul, I 128, 266.
Eskeviske (Almindingen), II 149.
Eskil, Ærkebiskop, I 125, 182, 264.
Eskildsgaard (Pedersker), II 159.
Espensen, H. Chr. Leth, II 142.
Espersen, J. C. S., I 94, 241, 246; II 11.
Espersen, Jens (St. Strandbygaard), I 309.
Espersen, Sigrid, II 38*, 39*.
Etnografisk Samling, I 190, 196.
Exportslagteri, B. A.s, II 137.

F

Faareavl, I 104, 116; II 107—108, 146, 343, 350, 352.
Faarebygaard (Aaker), II 142.
Faareflok, II 109*.
Faaregaard (Olsker), II 77*.
Fabricius, I 312.
Fagforeninger, I 161, 300, 306.
Fajance, I 193; II 200, 212.
Faksekalk, I 40.
Fallesen, M. Edv., I 294, 297; II 30, 176.
Familiebibel, I 192.
Familiefester, II 154.
Farmaci, I 257, 258; II 84, 163, 164.
Fartøjsforsikring, gensidig, II 194.
Fasan, I 68, 76; II 159, 161.
Fastelavnsskikke, I 242; II 23, 32.
Fastlandstiden, I 47, 67, 68, 69, 101.
Fauerholdt, Viggo, II 58.
Fauna, I 67—89*.
Feldspat, I 27, 28, 31, 32.
»Fenris« (»Fænris«), I 254.
Fenrisstenen, I 112, 254.
Fetaljebrødrene, I 131.
Fibula, bornholmsk, I 108, 117, 118.
Figen, II 164, 309, 310, 343.
Figurkunst, II 57*, 60*, 61, 62, 71.
Finland, I 87, 107; II 177, 178, 180, 279, 328.
Finnedalen, I 24*, 31, 203.
»Finnedalen«, Hotel, II 302.
»Fire Stjerner Cognac«, II 169.
Firskaft (Bolster), II 80.
Fisk, I 67, 84, 87—89; II 349.
Fiskemelsfabrikken, Melsted, II 195, 217, 295.

Fiskeredskaber, I 211; II 189, 190, 195, 291, 294, 350.
Fiskerflaaden, I 17, 211; II 170, 175, 176, 184, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 202, 283, 288, 289*, 291, 292, 294, 302.
Fiskergade (Frennemark), I 184, 207.
Fiskerhavne, I 17, 227; II 191, 192, 246, 283, 284, 291—295, 296, 297, 350.
Fiskeri, I 25, 130, 159, 163, 184, 206; II 170, 176, 188—198, 217—218, 279, 291, 292, 293, 294, 350—351.
Fiskerlejer, I 14, 98*, 205, 207, 208, 211; II 18, 86, 106, 153, 187, 189, 192, 194, 195*, 196, 240, 242, 243, 246, 262, 291—295.
»Fiskerne holder Søndag«, II 351*.
Fiskepladser, II 291, 292, 294, 350.
Fiskerkone, II 180*.
Fiskesalgsforeninger, I 211; II 194.
»Fiskjed«, I 131, 267.
Fjerkræavl, I 116; II 108—109, 138, 350.
Fjeldsted, T. J., II 147.
»Fjældstâuan«, II 333, 334, 335*.
»Fjælstaun«, se: Nattergal.
»Fjærapinja«, I 257.
Flaadehavn, I 152—153; II 295, 352.
Flade Halde, I 113.
Fladfisk, I 88, 89; II 189, 192, 295, 349.
Flint, I 42, 101, 104*, 106, 107*, 108, 111, 114, 115, 191.
Flintøkser, I 104*, 107*.
Flora, I 51—66*.
Flyveruten, I 160; II 310.
Flyveplads, se: Rønne Flyveplads.
Fløjlsænder, II 160.
Fodagrebakke (Ringeby), I 252.
Fodbold, II 319—324.
Fodboldhold, II 321*, 322*, 323*, 324*.
Fog, Chr., I 293.
Fogh, Einar, II 264.
Folkebiblioteker, II 256—260.
Folkeblanding, I 107—108, 114, 120.
Folkedanse, I 163, 237; II 38.
Folkedragt, I 113, 115, 163.
»Folkeferie, Dansk«, II 309.
Folkefest, I 154, 238, 240, 242, 243, 245, 246; II 11, 23, 122, 123, 223, 342, 348.
Folkeminder, I 240—246, 249—260.
Folkemængde, I 24—25; II 124 (Tabel), 356.
Folkeskoleloven, se: Skolelove.
Folkevandringstiden, I 115, 120.
Folkeviser, I 230—233; II 16, 43, 49.
Folkmann, A. (Faarebygaard), II 142.
Folkmann, A. (Nybo), II 142.
Follin, Ada, II 330.
Foredragsholdere, I 289.
»(De) forenede Granit- og Sandstensbrud og Stenhuggerier A/S«, II 203—204, 205*, 208.
Forevisningsmark, II 120.
Forhistorisk Arkæologi, I 101.
Forlis, I 154; II 19, 174, 175, 178, 179*, 181, 184, 186*, 190, 348.
Forsamlingshus, I 211, 284, 285; II 244, 262, 348.
Forskoler, II 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247.
Forsteninger, I 33, 34, 35*, 36*, 37*, 38*, 39, 40*, 41*, 42*, 43*.
Fortling, Jacob, II 208.
Forstvæsen, II 152—155.
Forsyningsudvalget (under Krigen), II 223.
Forsøgsmark, II 120.
Forvarsler, I 259, 260; II 181.
Forviste, I 144, se: Statsfanger.
Fosforit, I 41; II 209.
Foss, Otto, II 46.
Fotografisamling, Bornh. Museums, I 197.
Foverskov, Alfred, I 284.
Frandsen, Joh., II 49.
Frankrig, II 57, 64, 65, 66, 163, 180, 213.
Frantz Trompeter (Sandegrd.), II 43.
Fredede Mindesmærker, I 199—201*.
Freden i Hamborg, I 134.
Fredensborg, I 16.
Frederik I, I 129, 133; II 155.
Frederik II, I 136, 137, 138; II 155, 228.
Frederik III, I 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 157, 199, 233; II 156, 216, 286.
Frederik IV, I 158; II 146.
Frederik V, I 153; II 192, 208, 342.
Frederik VI, II 76, 146, 149, 151, 238, 247, 248.
Frederik VII, I 194, 200; II 114, 346, 355.
Frederik VIII, II 355.
Frederik den Store, I 158.
Frederiks Stenbrud, Det kgl., I 33; II 86, 192, 204, 208.
Frederiksø, II 59*, 295, 341, 342, 344, 345*, 347, 348, 350, 352, 354, 356.
Frederiksen, Pottemager, II 213.
Fredning, I 70, 201, 203; II 145, 146, 150.
Frelsens Hær, I 274.
»Frem« M/S, II 311*, 312.
Frennegaard (Ibsker), I 131, 153, 156.
Frennehavn, I 207.
Frennemark, I 69, 103, 184, 200, 207.
»Den fri Borger« (Avis), I 293.
»(Det) fri Folkeparti«, se: »Bondepartiet«.
Friberg, K. H., II 333, 339.
Frigaard (Lyneborg), II 108.
Frigaard (Rutsker), II 62.
Frigaard (Østermarie), I 123.
Frihedsstøtten, I 33; II 209.
Friis, Albret, I 145.
Friis, Andreas, II 69.
Friis, Andreas, I 196.
Friis-Hansen, Julius, I 274.
Frimænd, I 130, 133, 210; II 155, 228,
Frimenighed, I 272, 273.
Friskole, II 238, 239, 242, 247, 250.
Fritzsch, C. D., II 56.
»Frode« (Hingst), II 91*.
Fruentimmer, bornholmske, I 237.
Frugttræer, II 122, 163, 164, 165*, 166, 184. 343.
Fryseanlæg, II 195.
Frøavl, II 118, 120.
Frölén, Hugo, I 180, 181.
Fuchs, Adolph, I 151.
Fugle, I 67, 69—79*, 190, 191*; II 348—349.
Fuglereservat, II 341, 348, 352.
Fuglesangsrenden, I 19.
Fuglevildt, II 159, 160, 161.
Fugleæg, I 70*, 71*, 72*, 73*, 74*, 76*, 78*.
»Feltus Juvel« (Hingst), II 97*.
Funk, Lars, II 199.
Fyrmesterembedet, Christiansø, II 351
Fyrreskovstid, I 47.
Fyrrestubbe paa Havbunden, I 47*.
Fyrretræer, I 18, 19, 47, 49, 60, 75, 101, 243.
»Fædres Minde«, II 335.
Fællesforeningen f. D. B., II 126, 127, 128, 129.
F. D. B.s Bygninger (Rønne), II 127*.
Fællesskab i Landbr., I 156, 207, 226.
Fællesting, I 128.
Fæstere, I 159; II 120, 121.
Fæstningsbyggeri, I 152—153; II 341, 345, 352—354.
»førte«, I 121, 124, 159, 160, 163, 225, 227, 237, 287; II 9, 10, 232, 268, 351.

G

»Gaarddrønten«, I 130, 156.
»Gårdkonna«, I 214.
Gaardnavne, I 208, 210; II 43.
Gaardnumre (Gaardtal), I 139, 210; II 75.
Gaardgruppering, I 122, 170, 208, 209* (Kort); II 75.
»Gaardslagteriet«, II 120.
Gad, Elieser, I 272; II 10, 236—237.
Gaddis (Havlit), I 74; II 160.
Gadeby (Østermarie), II 240.
Gadebygaard (Østermarie), I 284.
Gadegaard (Østerlars), I 308.
Gagge, Henning, II 155.
Gagge, Sivert, I 141, 142, 144.
»Gamle Kro«, Christiansø, II 347.
Gamleborg (Almindingen), I 119, 199, 206, 264; II 154*.
Gamleborg (Ibsker), I 119, 200, 206, 313.
Gamlevælde (Østerlars), I 299; II 130, 135, 246.
Garde, E., II 346.
Garlieb, P. J. G., I 160, 243; II 175.
Garvning, I 116.
Gavlbeklædning, I 213, 221*, 222.
Genrekunst, II 63*, 64.
Geologi, I 27—49, 190; II 12, 216.
Geologisk Tidstavle, I 28*.
Germansk Jernalder, I 117.
Gersdorff, Joakim, I 145.
Gideon, J. B., II 177.
Giersing, Harald, II 69.
Gilder, I 131, 239, 248; II 84, 234, 235, 240.
Gildesbo, II 234.
Gildeshøj (Poulsker), I 104.
Gimper (Tørv), II 87.
Gingkotræet, I 40.
Gips, I 34.
Gjelstrup, Johs., II 89.
Glaukonit, I 34, 41.
Glimmer, I 27, 28, 31.
Glimmersand, I 43.
Goldschmidt, Selmar, II 210.
Gornitzka, Aksel, II 328.
Gornitzka, Carl Aage, II 328.
Gornitzka, Otto, II 327*, 328.
Gornitzka, P. L., I 247, 298; II 16.
Gotland, I 70, 118, 166, 170; II 115, 178.
»Graamyr«, I 207.
Graaænder, I 74, 75*; II 160.
Gram, C. F., I 294.
»Grand« (Hingst), II 96*.
Granegaard (Nyker), II 165.
Granegaardsæbler (Nyker), II 165.
Graneli, I 159; II 167, 168.
Granelifonden, II 167.

Granit, I 14, 15, 17, 18, 20, 27—32, 52, 123, 177, 190, 196, 244; II 203—208, 209.
Granitvarieteternes Udbredelse I 29 (Kort).
Grantræer, I 18, 243; II 343.
Graptoliter, I 36*, 37, 40.
Graptolitskifer, I 35, 36, 37.
Gravhøje, I 94, 108, 109, 110, 111, 112, 199, 200.
Gravpladser, I 111*, 118, 206.
Gravsten, I 28, 134*, 137, 142*, 196; II 204, 208, 209, 347.
Gregerssen, Christen, I 141, 142.
Greifswald, I 131, 133, 207, 267, 269.
Grevens Fejde, I 133, 134.
Grisby (Ibsker), I 29, 206.
Groth, Vilh., II 62.
Grove, G., I 246.
Grove, Ulla, I 246.
Grubbe, Regidse, II 299.
Grundlovgivende Rigsforsamling, I 161, 293, 295*.
Grundforbedring, II 115, 116, 119, 123.
Grundtvig, N. F. S., I 276*, 277, 278, 279, 280, 291, 292; II 44.
Grundtvig, Svend, I 232.
Grydesøen, I 20, 22*.
Gryet (Bodilsker), I 112.
Græsholmen, I 70—72, 73; II 295, 341, 342, 345*, 348, 352.
Grødby, I 104, 112, 114; II 247.
Grødbyaa, I 32, 33, 38.
Grøn, P., II 128.
Grønbech, Chr., I 273.
Grønbech, C. Joh. (Smedegaard), II 108, 143.
Grønbech, J., II 301.
Grønbech, J. J., II 207.
Grønbech, Karna Birch, II 19.
Grønbech, Michael Johan, II 183.
Grønbech, Niels, II 76, 116, 236, 237—239.
Grønbech, Petronella Erasmi, II 239.
Grønbech, Vilh., I 289; II 5, 7, 19, 20, 22.
Grønbeck, Magnus, II 317.
Grønberg, W., II 212.
Grønlandsfarten, I 196; II 173, 174, 176, 177*, 181, 279.
Grønne Skifre, I 34, 41.
Grønsand, I 41, 42.
Grønsandsbugten, I 42, 43, 86.
Grønsten, I 31, 101, 104, 106, 107.
Grønstensøkser, I 104, 106*, 107*.
Grønvang (Rønne), I 308; II 142.
Gudhjem, I 11, 15, 28, 38, 46, 59, 65, 113, 118, 131, 154, 184, 191, 202, 206, 207, 211, 212, 227, 236, 263, 267, 298, 306, 309; II 10, 22, 38, 138, 191, 192, 194, 196, 246, 258, 259, 262, 263, 273, 300, 302, 303, 307, 313, 316, 324, 328, 334, 335, 336, 341, 342, 349, 352.
Gudhjem, »Feriegaarden«, II 335.
Gudhjem Havn, II 285, 286.
Gudhjem Kirke, I 184*.
Gudhjem, »Sct. Jørgens Gaard«, II 334, 335.
»Gudhjem-Tid«, I 11.
»Guds Forsyn«, Christiansø, II 347.
Guldbrakteater, I 119.
Guldfund, I 118*.
Guldgubber, I 119.
Guldsolidi, I 118—119.
Gulehald, I 31.
Gumløes, Niels, I 147, 148, 149, 153.
Gunnersøn, Byrge (Ærkebisp), I 268; II 145.
Guvernørembedet, I 152.
Gyldensaastenen, I 123.
Gyldensgaard (Østermarie), II 139.
Gymnastik, II 324—325.
Gæs, I 116; II 108, 109, 160.
Gæstespil, se: Tournéer.
»Gævninge« (Hingst), II 90, 91.
Gødningsforretning, II 140.
Gøtzsche, E., I 248; II 253.

H

Haagensen, Carl, II 314.
Haagensen, Hans P., I 91; II 21, 40, 74.
Håkansson, Carl, I 309.
Haakon Jarl, I 122.
Haandbold, II 325—326.
Haandværk, I 117; II 197—203, 278, 279.
Haandværker- og Industriforeninger, I 308, II 203, 251, 259, 263.
Hård, Anna, I 148.
Haahr, Carl, II 46.
Haas, Jonas, II 52**, 53.
»Hâ-driv-jemm«, I 96, 236, 246, 247.
Hajtænder, I 43.
Hakkeledgaard (Vestermarie), I 210.
Hakkelsekister (Skærekister), II 112, 113*.
Hallegaard (Nyker), I 114.
Hallstadt-Kultur, I 114.
Halvard, I 122.
Hammer, J. R., II 335.
Hammeren, I 11, 13*, 14, 19, 22, 44, 53*, 73, 79, 85, 97*, 103, 131, 201, 206, 243, 312; II 50, 159, 204, 206, 285.
Hammer-Granit, I 28, II 207, 208.
Hammerhavn, II 206*, 295, 304.
Hammerodde, I 313*; II 337*.
Hammerens Granitværk, I 28; II 204, 206*—207*.
Hammersholm, I 312; II 207.
Hammershus, I 61, 126, 127, 128, 129*, 130, 132, 133, 135, 137, 138, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149*, 150, 151, 152, 153, 160, 185, 193, 199, 201, 207, 236; II 14, 45, 54, 62, 88, 99, 145, 146, 163, 198, 206*, 207*, 211, 236, 301, 335, 352.
»Hammershus« M/S, II 307*, 311*, 312.
Hammershus Birk, I 130, 153; II 225.
»Hammersly«, II 246.
Hammersøen, I 84, 152; II 310*, 335.
Hammervandet, I 11, 12; II 174.
Hammertegn, I 107.
Handberg, Vald. A/S, II 207.
Handel, I 108, 117, 118, 122, 131, 135, 138, 170, 206, 207, 208; II 88, 94, 99, 105, 106, 126, 128, 130, 131, 133, 136, 137, 140, 141, 144, 166, 169, 170, 171, 173, 174, 182—188.
Hans Jacobs Kilde (Nexø), I 207.
Hans Stenhugger, II 208.
Hansen, Aage, II 331.
Hansen, A. (Palmegaard), II 92, 137, 142, 329.
Hansen, Anders, I 143.
Hansen, Andr., I 225, 277, 288.
Hansen, Anine, II 103.
Hansen, C., II 128.
Hansen, Conrad, I 113.
Hansen, Constantin, I 295**.
Hansen, Chr. (Gyldensgaard), II 139.
Hansen, Chr., II 175, 202.
Hansen, Emil (Risegaard), II 136, 142
Hansen, Frank, II 45.
Hansen, Georg, I 306.
Hansen, H. (Duegaard), II 107.
Hansen, H. Chr., II 37.
Hansen, Hans (Gamlevælde), I 299; II 130, 135, 139.
Hansen, Henrik, II 175.
Hansen, Herman (Bækkegaard), II 94
Hansen, H. P., II 330.
Hansen, H. P. (Søndregaard), II 137.
Hansen, Jakob, II 14.
Hansen, Jens H. R., II 203, 218.
Hansen, Jeppe, II 43.
Hansen, Johan, I 248; II 173, 248.
Hansen, Julius (Bolsterbjerg), II 168.
Hansen, Jul., II 196.
Hansen, Jørgen, I 259, 260.
Hansen, Kristian (Risen), II 135.
Hansen, Lars, I 196; II 55, 56**, 57**, 58.
Hansen, Lars, II 43.
Hansen, Louise, I 248.
Hansen, Markus, (St. Duegrd), I 286.
Hansen, Michael, II 196.
Hansen, N. C., (Vasabæk), II 139.
Hansen, N. C., I 274.
Hansen, Ole, II 315.
Hansen, Otto, II 46.
Hansen, Peder, II 218.
Hansen, Peter, II 257.
Hansen, P., II 175.
Hansen, Th., II 130.
Hansen-Svaneke, Bertel, I 196; II 73**, 74.
Harald Blaatand, I 121.
Harboe, R. M., II 136.
Hare, I 69; II 157, 158, 159, 161, 349.
Hare, Jørgen Hansen, II 149.
Hareløkkerne, II 149.
Harevisen, I 235.
»Harmen Bosses«, I 237, 239.
Harild, Andr., II 168, 259.
Harild, H. B., II 131.
Harild, Paul (Gadegaard), I 308.
Hartkingk, Kort, I 137.
Hartkorn, bornholmsk, I 156, 158; II 76.
Hartvig-Møller, Hans, II 333, 334*.
Hartz, Nic., II 250.
Hasle, I 12, 16, 27, 38, 39, 40, 45, 46, 49, 52, 66, 74, 85, 122, 123, 131, 139, 146, 147, 149, 158, 162, 207, 211, 239, 240, 248, 263, 271, 302; II 10, 11, 14, 35, 38, 45, 47, 120, 151, 168, 170, 175, 192, 204, 208, 210, 211, 216, 217, 225, 235, 248, 250, 259, 262, 265, 268, 269, 283, 295, 300, 308, 315, 319, 320, 324, 326, 328, 329, 330, 331, 336.
Hasle, C., I 274.
Hasle Badehotel, I 40.
Hasle Havn, II 216, 283, 295, 296.
Hasle, Herolds Gaard, II 235.
Hasle Kirke, I 185.
Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik A/S, I 38; II 210*, 211.
Haslekul, I 39, 190; II 86, 87, 210, 216, 217.
Hasle-Ler, I 38.
Hasle Skolevæsen, II 235, 236, 250.
Hasle Torv, I 150.
Haslund, Chr., II 324.
Haslund, Otto, II 64.
Hassel, I 48, 62, 76, 101; II 145, 148, 163.

Hassel, Peder, I 147, 148, 149.
Hauberg, E., II 316.
Hauberg, P., I 312; II 301.
Hauge, C. Nielsen, I 162, 299*, 300, 301*, 302, 303, 306.
Hauschildt, E., II 327.
Havdybder, I 10*, 12; II 341.
Havebrug, I 211; II 123, 124, 166, 167, 168, 342—343, 346.
Havebrugshistorie, II 163—168.
Haveselskab, Østifternes, II 167.
Havfauna, I 87—89.
Havgrunde, I 16.
Havgus, I 24.
Havjagt, II 160.
Havkul (Pillekul), I 39; II 216.
Havlit, se: Gaddis.
Havnekasse, II 296.
Havneudvalget, II 287, 289, 295, 296.
Havnevæsen, I 14, 16—17, 89, 160, 163, 206, 207—208, 211; II 132, 170, 171, 172, 175, 176, 283—298.
»Havnepengestriden«, II 132—133.
Hedegaard, Niels M., II 313, 321, 323, 332.
Hedeselskabet, II 151.
Heggelund, H. F., I 293.
Heering, Peter F., II 175, 183.
Heiberg, A. M., II 100, 107, 108.
Heiberg, Christen, I 152.
Heiberg, U. F., II 166.
»Heimdal« S/S, II 300.
Helletsbakker (Ibsker), I 20, 245, 254.
Helletsgaard (Ibsker), I 217* (Plan); II 204.
Helleristninger, I 110, 111, 112*, 196.
Hellevig (Svaneke), I 245.
»Helligdommen«, Hotel, I 311, 312; II 302, 306.
Helligdomskilden (Rø), I 131, 185, 243.
Helligdomsklipperne, I 14, 202, 313; II 19, 54.
Helligkilder, I 243—245.
»Helligkvinde«, I 199, 200*.
Hellig Peder, II 246, 291.
Hellig Trefoldigheds Kapel (Rø), I 131, 185, 267.
Helligtrekongersskikke, I 242.
Helsingborg, I 146, 182.
Helvedeskulerne (Torpebakkerne), I 48.
Henrik, Biskop, I 166.
Henrichsen, Carsten, II 58.
Henriques, Marie, II 74.
»Herbergs-Ringen«, II 334, 335, 338.
Herholdt, J. D., I 186, 187.
»Hermod« (Hingst), II 95*.
»Hermod«, Træ-Hjuldamper, II 176.
Herold, Chr. Gottlieb, II 44.
Herold, Vilhelm, I 229; II 44, 47, 235.
Herredage, I 135, 136, 144.
Herredsinddeling, I 121—122; II 225.
Herredsting, I 129, 134, 135, 137.
Herrnhutisme, II 235.
Hesteavl, I 104, 107, 116, 117, 158; II 87—99, 123, 350.
Hesteavlsforeninger, II 94—98.
Hesteracer, II 89—99.
Hesterace, bornh. Land, II 88, 89*.
Hestesten (Gudhjem), I 113*.
Hestestamtavler, Hingste II 89, 90, 94—98. Hopper II 91.
Hintsebjerg, I 45.
Hintze, C., II 34.
Hintze, Chr., II 174.
»Hintze, Jens« (Sejlskib), II 174.
Hintze, John, II 31, 174, 175, 182.
Hintze, Ludvig, II 175.
Hirschnach, Rasmus, II 354.
Historie, I 121—164.
Historiemaleri, II 62*.
Historiske Viser, I 232.
»Hjalmar« S/S, II 300.
Hjælme, I 49, 52.
Hjemmebrænding, I 196; II 85, 86*, 105.
Hjemmemusiken, II 48, 49.
Hjemstavnsdigtning, I 163; II 6—22, 35—40.
Hjemstavnsfølelse, I 91—100, 311—316; II 5—7.
Hjort, Margr. Lesler, I 194; II 197.
Hjortebakken (Aaker), I 203*.
Hjortebakken (Bodilsker), I 112; II 146, 156, 157.
Hjortegaard (Pedersker), II 157.
Hjortegaard (Østerlars), II 198.
Hjortegaard (Østermarie), II 157.
Hjorteløbsfløjten (Salomons Kapel), I 107, 236; II 41*.
Hjortesølen, II 157.
Hjorth, Aase, II 49.
Hjorth, Axel (Langedeby), I 309.
Hjorth, A. L., I 39, 274, 294; II 256.
Hjorth, Fredrich, II 235.
Hjorth, Hans, I 194.
Hjorth, Hans, I 9, 163, 205, 231, 247; II 21, 37, 38, 41, 74, 213, 214, 316.
Hjorth, Johanne Bruhn, II 74.
Hjorth, L. A., I 244; II 238—239.
Hjorth, Lauritz, I 193; II 213, 214.
Hjorth, Peter, II 213, 214.
Hjulplov, I 156, 194*; II 110.
Hjørungavaag, I 122.
Hockey, II 326.
»Hodda«, I 215, 216, 218.
Hoffmann, Poul Magnus, I 199, 244; II 203.
Hoffmann, Carl Fr., II 44.
Holbeck, H. St., II 33.
Holland, I 64, 122, 210; II 163, 164, 180, 310.
Hollandsk Flaadebesøg, II 156.
Hollændergaard (Olsker), II 99, 135.
Holm, Chr. (Sejersgaard), II 137.
Holm, H. (Simlegaard), I 299.
Holm, H. P., I 190; II 196.
Holm, H. R., II 258.
Holm, Hans, I 165, 180, 185.
Holm, Jacob, II 181.
Holm, Jens, I 307, 308.
Holm, Nikolaj, II 181*.
Holm, Peder, II 236.
Holm, Peder Nicolaj, II 110.
Holm, Viggo, I 248.
Holmgreen, Adolf, II 212.
Holmgreen, Andreas, II 212.
Holst, R. A., II 164, 169, 174.
Holst-Jensen, P., II 23.
»Holst & Knudsen«, Købh., II 212.
Holstein (Sølbygaard), II 53*.
Homannegaard (Ibsker), I 116.
Hoppe, bornh. Landrace, II 89*.
Hoppecentret Bornholm, II 94.
Hornblende, I 28, 29.
Hornblende-Granit, I 28; II 203.
Hornnød, I 48.
Horsemyreodde, I 42.
Horste, I 42, 43.
Hospitaler, se: Sygehuse.
»Hotel Hammershus«, II 301.
Hotelvæsen, I 40, 211, 311, 312; II 184, 185, 301—307, 311, 312, 313, 323.
Huggehus, II 81.
Hugst, Skov-, II 153, 154 (Tabel).
Hullegaard (Ibsker), II 100.
Hullgren, Oscar, II 69, 345.
Humle, II 184.
Humledal, I 45.
Hund, I 104, 117, 236; II 108, 155, 157, 160—161, 181, 349.
»Hundehuset« (Østermarie), I 219.
Hundetaarnet, I 143.
Hundsemyr, I 47, 74, 84, 101; II 87*, 216, 219*.
Husbygning, se: Byggeskik.
Husdyrbrug, I 104, 114, 116, 158; II 87—109, 119, 122, 124, 146, 349.
Husdyrbestand, 1838—1942, II 109.
Husflid, I 191, 194; II 79—81, 197, 198.
Husflidsværktøj, II 79, 80*.
»Husmandsforeninger, De samv. bornholmske«, II 107, 109, 123, 124, 129, 133, 134, 168.
Hvideodde, I 16.
Hvinænder, I 74; II 160.
Hvirvelløse Dyr, I 67, 84—87*.
Hyld, II 340, 344.
Hyolithus, I 34.
Høgstrøm, N. P., I 308.
»Højager, Alf«, Tyr, II 102, 104*.
»Højbratter«, I 16.
Højlyngen, I 18*, 19*, 20, 59, 60, 62, 87, 116, 138, 144, 157, 158, 159, 206, 208, 209, 210, 242; II 19, 86, 88, 121, 146, 167.
Højmoser, I 60.
Høj- og Landbrugsskole (Østerlars), I 162, 282.
Høj- og Navigationsskole (Aakirkeby), I 162, 282.
»Højre«, I 161, 162, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302.
Højskolen (Ekkodalen), I 162, 273, 285*, 286, 288, 290, 291; II 251.
Højskolen (Østermarie), I 162, 282, 283, 284*, 286; II 15, 325.
Højskolebevægelsen, I 277—292; II 12, 259.
Højskoleforeningens Kor, II 45.
Høm, Poul, II 74.
Hønnu å Brænjevin, I 240.
Hønserier, II 109.
Hør og Hamp, II 79, 80, 117—118, 184.
Hørfabrikken, B. A., II 143—144.
Høst, Ole Wiedemann, II 74.
Høst, Oluf, II 70, 71**, 72, 73.
Høstgilde, I 239; II 84, 111.
Høstmaade, bornholmsk, II 120.
Høstvogne, II 113*, 114.
Høyer, Missionær, I 274.

I

Ibs Kirke, I 124, 168, 169, 170, 172, 180, 187*, 254.
Ibsen, Lars, I 51.
Ibsker, I 29, 104, 113, 116, 117, 119, 120, 125, 131, 140, 153, 156, 184, 189, 200, 206, 216, 217, 241, 254, 270, 289; II 9, 54, 92, 100, 101, 107, 110, 116, 134, 204, 240—241, 257, 259, 262, 263.
Ibsker Højlyng, I 120, 202.
Ibsker Skolevæsen, II 240—241.
Idrætten, II 313—332.
Ikomann, Alexander, II 234.
Ildebrande, II 136, 140, 144, 211, 236.
Imperatoria ostruthium, II 164.
Indførte og Indslæbte Dyr, I 68, 85. Se: Agerhøns, Egern, Fasan, Kronhjort, Mus, Raadyr, Regnløje, Rotte.

Indhegning, I 158; II 146, 147, 148, 150.
Indmarker, I 157.
Indre Mission, Kirkelig Forening for, I 273, 274.
Industri, I 163; II 197, 203—220.
Indvandring, svensk, I 121, 124, 159; II 273.
Ingemann, B. S., I 132; II 9.
»Injed te Får«, I 234.
Ingerslev, Nanna, I 287.
Insekter, I 67, 68, 84—86.
Inseminering, II 102, 134.
Inspektionsrejser, I 270, 272; II 88, 99, 228, 233, 239.
Ipsen, Løjtnant, Ibsker, II 257.
Ipsen, A. (Landsdommergrd.), II 328.
Ipsen, E. (Brændesgaard), II 116.
Ipsen, H. M. (Brændesgaard), II 101.
Ipsen, Hjalmar, II 49.
Ipsen, Jens Chr., II 326.
Ipsen, Johanne, II 251.
Ipsen, M. P., I 286.
Ipsen, Paul (Klintvang), II 124, 134.
Ipsen, P. (Doktorbakken), II 107.
Irland, I 172, 176, 183.
Isaksen, K. Joh., I 247; II 48.
Isakson, Karl, II 65, 66, 67**, 68, 69, 345.
Isdæmmede Floder og Søer, I 45*, 46.
Ishavstiden, I 87.
Island, II 173, 185, 322, 323.
Israndslinier, I 45*(Kort)—46, 209.
Istiden, I 44—46, 67, 101, 205.
Isvintre, I 71, 75*, 82, 87, 91, 155, 208; II 156, 157, 158, 164, 180, 310, 311*, 342*, 349, 350.
Isværker, II 218, 295.
Italien, I 169, 247; II 56, 57, 62, 64, 65, 212, 213.
»Italienske Sti«, Christiansø, II 347.
Itarsia-Teknik, II 215.
Iversen, Kræsten, II 70**, 71, 72.

J

Jacobsen, Hans (Thingfogedgaard), II 257.
Jacobsen, H. P., II 303.
Jagthistorie, II 155—162.
Jagtselskab (Borregaard), II 159*.
Jakob Erlandsen, I 126, 266.
Jacobsen, David, II 58.
Jakobsen, J. P., II 356.
Jansen, J., I 189.
»Jarl«-Katastrofen, II 19.
Jaromar af Rygen, I 126, 127, 266.
»Jå tæjnte på å gjefta maj«, I 234.
»Jå va lidinj Horra«, I 235.
Jazz-Musikforening (Rønne), II 50.
»Jens Boesen«, I 234.
Jens Grand, I 127, 266.
Jens Pedersen Borringholm, I 271.
Jensen, A., I 229; II 21, 317.
Jensen, Andr., II 128.
Jensen, Andr., II 45.
Jensen, Anthon (Kratlund), I 299; II 135, 136.
Jensen, C. A., I 276**.
Jensen, Einar Herman, II 74.
Jensen, H. (Buddegaard), II 335.
Jensen, Hans (Landsdommer), I 133.
Jensen, Henning, I 285.
Jensen, H. C., II 45.
Jensen, H. P., I 287, 312.
Jensen, Helga Klindt, II 47.
Jensen, Jens (Ellebygaard), II 136.
Jensen, Johan, II 238, 241.
Jensen, Johannes, I 289; II 93.
Jensen, Johs., II 335.
Jensen, J. P., II 328.
Jensen, K., I 312.
Jensen, K. A., II 75.
Jensen, K. Kirkegaard, I 290.
Jensen, Lars (Ladegaard), II 89.
Jensen, Marcus, II 316.
Jensen, Marius, I 285, 286, 308.
Jensen, Mathias, II 233.
Jensen, M. P. (Limensgaard), I 298, 299; II 135.
Jensen, N. Ingvard, I 162, 297*, 298, 299, 300.
Jensen, Niels Peter, I 285, 286, 287*, 288; II 251, 325.
Jensen, Peder, I 148.
Jensen, Peter, II 326.
Jensen, S. M., I 306.
Jenssen-Tusch, H. C. L., II 328.
Jeppesen, Emil, II 331.
Jern, I 48, 114, 117; II 173, 184, 186, 198, 199, 218.
Jernalder, I 48, 63, 112, 114—120, 191, 206; II 352.
Jernbaner, I 205, 211; II 145, 187, 219, 224, 226, 230, 247, 251, 290, 301, 304, 307, 308.
Jernskibsbygning, II 178, 219.
Jernstøberier, II 218—220.
Jernudvinding, I 117.
»Jespers Borkj« (i Almind.), I 259.
Jespersen, Barbara Kristine (f. Bohn), II 61.
Jespersen, Chr., I 152, 238, 244; II 122.
Jespersen, Chr., II 151.
Jespersen, Elisabeth Cathrine, I 238.
Jespersen, Emma, II 61*.
Jespersen, H. C. (Simlegaard), I 300, 301, 302, 307, 308.
Jespersen, Hans Kofoed (Sejersgrd.), II 122.
Jespersen, J. (Kannikegaard), II 89, 99, 108, 118.
Jespersen, J. P., II 331.
Jespersen, Magnus, II 12.
Jespersen, Otto (Splitsgaard), I 159; II 102, 135, 136.
Jespersen, Peter Andreas, II 202.
Jespersen, Peder Dam, I 16, 49, 158, 244; II 118, 151, 153.
»Jespersens Hule«, I 41.
Johansen, Claus, II 74.
Johansen, H., I 234, 247; II 45, 47.
Johansen, Viggo, II 64, 74.
Johnsen, E. W., II 74.
Johnson, Peter Dam, I 246; II 183, 185.
»Jomfrubjerget«, II 301, 332.
Jomfru Marias Gilde (Rønne), I 131.
Jomfru Marias Kapel (Rønne), I 131, 207, 267, 269.
Jomsvikingesaga, I 122.
Jons Kapel, I 12, 13, 14*, 31, 46, 53*, 72, 73, 202, 263; II 302.
Jonsagnet, I 263.
Jonsen, Niels, I 267.
Jordbundsforhold, I 27—49, 52, 156.
Jordebog, I 139, 156, 238.
Juel, Jens, II 53, 57.
Juel, Niels, I 153.
Juel, O. A., II 181.
Julegalten, I 240—241.
»Jul paa Bornholm«, I 248.
Juleskikke, I 239, 240, 250—251; II 84, 178.
Juratid, I 37, 38, 40, 41, 42, 43.
Justits- og Politivæsen, II 222, 223, 225.
Jydepotteteknikken, II 199.
»Jylalæwa«, I 241.
Jürgensen, Laurits, I 282.
»Jættegryde«, I 34.
Jættestuer, I 104—105, 107, 120, 199.
Jønsson, J., II 142.
»Jørgensen« (Bark), II 170.
Jørgensen, Esber, I 148.
Jørgensen, J. A., I 189, 191, 196, 200, 248; II 101.
Jørgensen, Jørgen N. (Brandsø, Jørgen), II 18.
Jørgensen, K. Th., I 189, 199.
Jørgensen, Kristian, II 327*.
»Jørnsa å Hâns Nels«, I 234.

K

Kaas, Chr. (Kaasegaard), II 136, 142.
Kaas, Kirsten, I 137.
Kaasbygaard (Rutsker), I 119.
Kaasegaard (Poulsker), II 136, 142.
Kabell, Søren, II 31*, 249.
Kadrejerhandel, II 175.
Kage-Hans, II 48.
Kajaksport, II 328.
Kajindfatningskonstruktion, II 288*.
Kalby, I 34.
Kalbygaard (Aaker), II 164.
Kalkmalerier, Nyker I 177, Nylars I 178*, Ruts Kirke I 178, Østerlars I 177, 266.
Kalkovne, I 35; II 219, 220.
Kalksten, I 34—35, 37, 38*, 48, 52, 137, 185; II 203, 209.
Kallalykkjer, I 60, 93.
Kalmarkrigen, I 138.
Kambrium, I 33, 36, 37.
Kames, Claus, I 148, 149.
Kanegaard (Knudsker), II 209.
Kanegaardsskoven (Knudsker), I 116.
Kannikegaard (Aaker), I 130.
Kannikegaard (Bodilsker), I 46, 116, 130; II 89, 99, 100, 108, 118.
Kannikegaard (Klemensker), I 130.
Kaolin, I 31—32*, 37, 42; II 209—210.
»Kaolin-Industri« A/S, II 210.
»Kap« el. »Kapper« (Børneleg), I 155.
Kapeller, I 131*, 165, 184, 185, 207, 267, 268, 273; II 41, 109*.
Kapere, I 136, 155; II 24, 172, 354, 355.
Kaperkrigen 1807—1814, se: Englandskrigen.
»Kapperollika«, I 237.
Kartofler, I 86; II 84, 166, 343, 346.
Kastaler, se: Klokketaarne.
Kastanie, I 213.
Kat, I 236; II 349.
Katholsk-apostolske Kirke (Irvingianere), I 274.
Keldseby (Østerlars), I 213, 307; II 130.
Kelou, Villum (Rabekkegaard), I 147, 149, 150.
Keltisk Jernalder, I 115.
»Keramisk Forbund«, II 213.
Keramisk Industri, I 38, 193; II 199—201, 212—216.
Kertemindemergel, I 43.
Kettelsen, Mathias, II 146, 156.
Ketting, Schweder, I 126, 135—137. 138; II 13, 145.
Kielberg, C. J., II 212.
Kildekalk, I 48, 190.

Kildendals Brønd og Vig, II 346.
Kilder, I 48, 207, 243—246; II 122, 123, 146, 154, 346.
Kildevang (Ibsker), II 240.
Kina, II 174, 180, 183.
Kirkebogaard (Bod.), I 308; II 128.
Kirkebogaardene, I 243.
Kirkebygninger, I 124, 130, 165—188*, 201, 205, 207, 213, 263, 265; II 42, 203, 209.
Kirkehelgener, I 124, 186, 187, 188.
Kirkehistorie, I 162, 261—275.
Kirkelig Kunst, I 177, 178, 192, 266; II 52.
Kirkemusik, II 44, 49, 50.
Kirkeorgel, II 43.
Kirkeportaler, I 170—173*, 183.
Kirkesal, Museets, I 192*.
Kirkesamfund, I 272—275.
Kirketaarne, I 168—170.
Kirketerp, M. E. (Lensgaard), I 297, 299; II 135, 136, 158.
Kirsebærtræer, I 20, 62*, 76, 82; II 154, 163, 166.
Kiselskifer, I 104.
Kiselsvampe, I 42.
Kistegrav, I 104, 105—106.
Kjeldseaa, I 31.
»Kjælaflikkaraturn«, I 237.
»Kjælinjens Skrifta«, I 234.
Kjær, Læderhdl., I 312.
Kjærskov, F. C., II 54.
Kjødt, V., I 308; II 34.
Kjølby, Anton, II 18.
Kjøller, Løjtnant, II 110.
Kjøller, A. (Langedeby), I 286.
Kjøller, Alfr., I 309.
Kjøller, Anton Jensen (Ellesgaard), I 286; II 329.
Kjøller, J. O., II 212.
Kjøllergaard (Pedersker), II 153.
Kjøllergaard (Rø), II 93.
Klampegaard (Knudsker), I 309.
Klausen, J., II 140.
Klemens Kirke, I 125, 170, 186*, 262.
Klemens Præstegaard, I 271.
Klemensker, I 84, 101, 117, 119, 144, 156, 159, 211, 271, 286; II 77, 91, 94, 114, 115, 116, 131, 133, 134, 140, 156, 187, 235, 236, 244, 258, 260, 262, 315, 317, 324, 329.
Klemensker Moser, I 84.
Klemensker Skolevæsen, II 244, 245*.
Kleven, I 31*.
Klima, I 20—24, 51—52, 68, 101, 108, 114, 205, 206; II 341—342.
Klinteby (Ibsker), I 213.
»(Villa) Klinteby« (Ibsker), II 335, 337.
Klinter, I 39, 41, 42, 46, 141.
Klint Stenbrud (Nylars), II 207.
»Klintegrund«, I 16.
Klintekyst, I 15—16, 74, 208.
»Klinten« (Aakirkeby), I 32, 83.
»Klinten« (Vestermarie), I 28, 253.
Klippehaver, II 168.
Klippekyst, I 13—14, 29, 55*, 69—74, 83, 91, 99, 204; II 284, 285, 292, 342.
Klippeløkken (ved Rønne), I 28; II 203.
Klippeløkker, I 60, 81.
Klitter, I 15, 16, 48, 52, 54, 83, 98, 203; II 159, 283.
Klo, K. A. (Bakkegaard), I 286.
Klokketaarne, I 170, 177, 179, 186*, 187*, 188*; II 346.
»Klos Hotel«, II 302.
Kløveravl, I 156; II 99, 116, 117, 118, 119, 120.
Knarregaard (Ibsker), I 104.
Knarremosen (Rutsker), I 117; II 217.
»Knajtakaffe«, I 243.
Knop, Berent, I 133, 134, 135, 268, 270.
Knud Magnussen, I 125.
Knud den Hellige, I 166, 265.
Knuds Kirke, I 27, 44, 124, 168, 169, 172, 173, 175, 176, 182, 183, 186*; II 208.
Knudsen, A. (Myseregaard), II 107.
Knudsen, H., II 255.
Knudsen, J. P., I 246.
Knudsen, L. H., I 186.
Knudsker, I 83, 116, 150, 309; II 43, 122, 143, 242, 258, 262, 264, 265, 316, 324.
Knudsker Skolevæsen, II 243*.
Knudsker Udmark, I 117.
Knytlingasaga, I 123.
»Knægten« (Varpe), I 243.
Kobbeaa, I 20.
Kobbeaadalen, I 31.
Kobbegaard (Østerlars), I 156; II 139.
Kobberøkse, I 106.
Kobindsel, II 81*.
Koch, V., I 180.
Koefoed, Anders Absalon, II 103.
Koefoed, Alfred, II 46.
Koefoed, Axel (Siegaard), I 307.
Koefoed, H. A., II 267.
Koefoed, Hans Chr., II 64.
Koefoed, Hans Conrad (Markeregrd), I 307.
Koefoed, H. M. (Lauegaard), I 293, 294.
Koefoed, Hedvig, II 38, 49.
Koefoed, Hermann, II 53**.
Koefoed, Holger (Langedeby), II 139.
Koefoed, H. P., I 248.
Koefoed, Knud (Klampegaard), I 309.
Koefoed, K. F. (Brunsgaard), II 133.
Koefoed, L. C., II 212.
Koefoed, M. C., I 311.
Koefoed, Margr. (Smedegrd), II 47.
Koefoed, Michael, I 312.
Koefoed, N. A. (Langemyregaard), I 297; II 158.
Koefoed, N. C. (St. Almegrd.), I 301.
Koefoed, Ove, II 308.
Koefoed, O. E., II 325.
Koefoed, O. L. (Eskildsgaard), II 159.
Koefoed, P. Lund (Lille Myregaard), I 301, 302; II 135.
Koefoed, Sv. (Brunsgaard), II 143.
Koefoed, Villum Povlsen, II 52, 53.
Kofod, H. C. (Graneli), I 159; II 167—168*.
Kofod, H. Brandt (Brandsgaard), II 123.
Kofod, Lucianus, I 162, 281, 294, 296, 297; II 12.
Kofoed, Andr., II 208.
Kofoed, E., II 265.
Kofoed, Elna, II 38.
Kofoed, H. C. (Lillehave), II 107.
Kofoed, H. M., Kaptajn, II 177.
Kofoed, H. M., Landinsp., I 299, 301.
Kofoed, H. P., II 183, 236, 296.
Kofoed, Hans Peter, II 64.
Kofoed, Jacob, I 142, 149.
Kofoed, Jens, I 147*, 148, 149, 150, 153, 193*, 233, 271; II 52.
Kofoed, Johan, II 259.
Kofoed, Johs. (St. Munkegaard), II 178.
Kofoed, Jørgen, II 235.
Kofoed, J. O., II 308, 333.
Kofoed, K. H., I 162, 163, 293, 301, 302, 303; II 20, 40.
Kofoed, Karl M. (Kofod), I 150, 273, 274; II 17, 40.
Kofoed, L. (Nybro), II 102, 130, 138, 139, 175.
Kofoed, M., I 282.
Kofoed, Mads, I 141, 142, 144.
Kofoed, Margrethe, I 163; II 36, 37.
Kofoed, Marie, II 183, 236, 239, 250, 296.
Kofoed, N. C., II 36*, 38.
Kofoed, Othenius, II 49.
Kofoed, Otto (Boet), I 308.
Kofoed, P. (Møllegaard), II 94.
Kofoed, P. O., II 211.
Kofoed, Poul, II 257.
Kofoed, Sander, II 235.
Kofoed Larsen, P., II 329.
Kofoedgaard (Klemensker), II 107.
Kofoedgaard (Østermarie), I 130, II 153.
Koglepalmer, I 39, 40.
Kohl, J. H. A. V., von, I 155; II 355.
Kokilde, II 146.
Kokildehus, II 146, 148.
Kolberg, I 131, 133; II 300, 310, 316.
Kolde Kilde (Almindingen), I 243; II 122, 154.
Kolerakirkegaarden, Christiansø, II 348, 356.
Kolonihaver, I 211, II 168.
Kolster, Henry, II 303.
»Kommandanthaven«, Christiansø, II 342, 343, 347.
Kommiansæbler, II 165.
(kgl.) Kommission til Oldsagers Opbevaring, I 199, 200.
Kommunalraad, I 159, 189, 302, 306, 307, 308; II 140, 217, 258, 259, 260, 296, 306.
Kommuneskove, I 204; II 150, 151, 153, 154, 157.
»(Det) kommunistiske Parti«, I 309.
»Konfirmandinde«, II 60*.
»Kong Kristian« S/S, II 304, 305.
Kongejagter, II 161*, 162* (Tab.).
Kongemindet, I 19, 78.
Kongetiende, I 157.
»Konginj å Karna«, I 231.
»Kongens Have«, Christiansø, II 342, 343*.
Kongstubbe (Vestermarie), I 239.
»(Det) konservative Folkeparti«, I 302, 303, 304, 306, 307.
Kontrolforeninger, II 102, 103 (Tab.), 131.
Koosgaard (Ibsker), II 100.
Kornavl, I 104, 114, 116, 138, 156; II 77, 78, 116, 118, 119, 120, 346.
Kornbech, J. P., II 58.
Kornerup, J., I 177, 178.
Kortskaller, I 120.
Krabbe, L. V. H., I 294, II 122.
»Krågan«, I 233.
Krager, I 72, 74, 75, 76, 236.
Kragkaas, I 207, 267.
Krakvejen, II 157.
Kratlund (Pedersker), I 299; II 135, 136.
Kreaturafdeling, B. A. S.'s, II 137.
Kreaturexportforening, II 133, 137.
Kreaturslagteri (B. A. S.), II 136*.
Kridttid, I 37, 40.
Kridttidsdannelser, I 40—43.
Krigsrullen af 1658 ²³⁄₂₄, I 145.
Krikænder, I 74, II 160.

Kriser, økon., I 130, 136, 155, 157, 210; II 75, 76, 77, 78, 133, 136, 172, 174, 183, 184, 186, 187, 192, 195.
»Kristelig Sangforening«, II 45.
Kristendommens Indførelse, I 118, 124, 166, 200, 207, 261, 262, 263; II 163.
Kristensen, K. L., II 252.
Kristensen, K. P. (Korsgaard), I 296.
Kristian II, I 128, 129, 132, 133; II 164.
Kristian III, I 133, 134, 135, 137, 268.
Kristian IV, I 39, 138, 139, 140, 144, 145; II 145, 156, 164, 216.
Kristian V, I 153; II 156, 295, 341, 352, 355.
Kristian VI, I 153, 154, 156, 157; II 156, 234.
Kristian VII, II 208.
Kristian VIII, I 160, 238, 244, 248; II 11, 248, 250.
Kristian IX, II 32, 223.
Kristian X, I 189; II 161*, 162*, 355.
Kristoffer I, I 126, 266.
Kristoffer II, I 128.
Krogegaard (Østerlars), I 214*.
Kronhjorte, I 48, 68, 69, 101, 190; II 155, 156, 157.
Krumm, Chresten, II 24, 28.
Kruse, Hans, II 45.
Krusegaard (Rutsker), II 91.
»Kruzekåger«, I 241.
Krybdyr, I 79—80*.
Krybskytteri, II 155.
Krydderurter, II 85, 164, 166.
Kryolitfarten, II 174, 176.
Kufiske Mønter, I 119, 122.
Kuhre, J. P., I 163; II 20.
Kuhre, L. V., II 318.
Kul, I 37, 38, 39; II 86, 87, 166, 173, 180, 186, 187, 210, 216, 217.
Kulbrandsgade (Ibsker), I 117.
Kulbrydning, I 39, 139; II 87, 210, 215*, 216, 217*.
Kulførende Dannelser, I 38—39.
Kullmann, Beth, II 49.
Kulskakt, II 215*, 216.
Kultid, I 37.
Kuldecentret, I 21.
Kulturplanter, se: Nytteplanter.
Kunsthistorie, Bornholms, II 51—74.
Kunstkeramik, II 213.
Kunstsamling, I 196; II 53, 54.
Kurdts, Købmand, II 207.
Kure, Andr. J., II 203.
Kure, A. (Kofoedgaard), II 107.
Kure, J. A. (Keldsebygaarde), II 130.
Kure, L., (Lille Myregaard), I 309.
Kure, Wiggo (Keldseby), I 307.
Kurediget (Vestermarie), I 120.
Kuregaard (Aaker), II 327.
Kuregaard (Østermarie), II 76.
»Kutterbrig«, I 252, 253.
Kvasefarten, II 192, 355.
Kvægavl, I 104, 114, 116, 138, 158, 206; II 88, 99—105, 123, 145, 146, 150, 350, 352.
Kvægavlsforeninger, II 102, 104, 105, 131.
Kvægpest, I 136, 158; II 99, 131.
Kvægracer, II 99—105*.
Kvægrace, bornholmsk Land-, II 99, 100*, 101*, 103, 109*.
Kvægtælling, Tyre 1861—1898, II 101 (Tab.).
Kyndegaard (Nyker), II 112.
»Kyllingehønen«, I 32.
Kyhn, Vilh., II 54.
Kystbilleder: Aarsdale: II 293. Allinge: II 285. Balka: II 305. Christiansø: II 344, 345. Dueodde: I 17. Galløkken: I 39. Gudhjem: I 227. Hammeren: I 13, 92, 129; II 337. Hasle—Jons Kapel: I 12; II 195. Jons Kapel—Hammeren: I 53, 92, 97. Nexø—Svaneke: I 141. Nordbornholm: I 15; II 303. Rø: I 16, 23, 55. Stammershalde: I 204. Svaneke: I 95; II 286.
Kystformer, I 13*—17*, 52, 54; II 283.
Kystlinier, I 46.
Kystlængde, I 11.
Kæmpegaardsskov (Vesterm.), I 239.
Kærby Dam (Knudsker), I 83*.
Kærgaard (Vestermarie), I 296.
»Kärnan«, I 182.
København, I 82, 135, 136, 138, 139, 145, 149, 150, 154, 155, 158, 160, 162, 189, 195, 196, 204; II 19, 35, 36, 50, 51, 53, 56, 91, 93, 132, 133, 134, 158, 166, 170, 171, 174, 175, 176, 183, 184, 186, 187, 192, 194, 196, 200, 203, 204, 207, 208, 209, 212, 214, 218, 238, 253, 300, 304, 309, 312, 316, 352, 354, 355.
Køhke, Carl Adolph, II 54.
Køhke, Christen S., II 54.
Købmandsgaarde, II 170, 182, 183*, 184, 185*, 186, 187, 188.
Købstadrettigheder, I 129, 131, 207; II 184, 227.
Købstadskoler, II 235—236, 237, 247—254.
Købstæder, I 25, 131, 135, 205, 207, 211, 242; II 86, 105, 123 (Tab.), 134, 140, 172, 173, 188, 198, 222, 223, 224, 225, 227, 235, 259.
Kødfoderfabrikken (Nyker), II 137*.
Køie, Ernst, I 196; II 74, 345.
Køie, Mogens, I 51.
Køkken, I 215, 219.
Køkkenmøddinger, I 101, 103.
Køkkenurter, II 163, 164, 166, 343, 346.

L

Laaneord i Bornholmsk, II 278—279.
Laane- og Sparekasser, II 185, 262, 264.
»Långsamma Gjârted«, I 237.
Ladegaard (Aaker), II 89.
Ladegaard (Klemensker), II 118, 119.
Ladegilde, I 245—246.
Lagman, Pehr, I 148.
Lahde, G. L., II 56.
»Lailaplugga« (Æble), II 165.
Laks, I 84, 87, 236; II 84, 174, 176, 189, 190, 191, 192, 218, 292, 349, 350*.
Landbokost, II 84—85.
Landboreformerne, I 156, 210; II 76, 114, 121.
Landbrugsforhold, I 25, 155—159, 194*, 210—211; II 75—124, 125—144, 238.
Landbrugsjordens Ejerforhold 1834 og 1936, II 121 (Tab.).
Landbrugsministeriet, II 296.
Landbrugsorganisation, II 121—126, 125—144.
Landbrugspræmiering og Diplomer, II 110, 122, 131.
Landbrugsredskaber og -maskiner, I 156, 194*; II 81*, 88, 109, 110—113, 116, 120, 197, 219.
Landbrugsskoler, I 282; II 113.
»Landbrugernes Sammenslutning« (L. S.), II 137.
Landdistrikter, I 25; II 123 (Tab.), 222, 223, 224, 225, 233—247, 256—260, 262—263.
Landemode, I 129.
»Landet« (Bornholm), I 91; II 295, 341.
Landeveje, I 203; II 87, 88, 157, 308*.
Landgilde, I 156, 158.
»Landhusholdningsselskab, Det kgl.«, II 76, 110, 121, 198, 256, 257.
Landsbyer, I 25, 125, 205, 206, 213, 226; II 75.
Landsbyskoler, II 237, 239—247, 258.
Landschoff, M. J. (Kærgaard), I 296.
Landsdommeren, I 130, 133, 134, 152, 232; II 121.
Landsdommergaard, II 328.
»Landskab med blomstrende Hyld«, II 72*.
Landskabskunst, II 52*, 53, 54, 55*, 58, 59*, 62, 64, 66, 67*, 68*, 69, 70*, 71*, 72*, 73*, 74.
Landskabstyper, I 17—20, 51, 91—100*.
Landsprovst, se: Amtsprovst.
Landstinget (jur.), I 130, 134, 135, 264; II 228.
Landt, Jørgen, II 99, 107.
»Landøkonomisk Forening«, I 157; II 90, 91, 93, 101, 102, 106, 107, 109, 115, 116, 120, 122, 124, 129, 133, 134, 135, 140, 141, 167.
Lange, F. C. Krebs, I 288.
Lange, Hans, I 196.
Lange, Magnus, I 196.
Lange, P. Hjorth, I 261, 318.
Langes, Brødrene, Mindestuer, I 196; II 53.
Lange, Søren Læssøe, II 53, 54.
»C. Lange & Co.«, Købh., II 218.
Langedeby (Bodilsker), I 286, 309; II 139.
Langemyregaard (Aaker), I 297, II 158.
Langeskanse, I 118, 206.
Langhorn, J. F., II 354.
Langhorn, Henrik, I 271; II 354.
Langskaller, I 120.
Langvolde, I 120.
Larix decidua, II 152.
Larix leptolepis, II 152.
Larsen, Arne, I 27, 67.
»Larsen, Chr. og Søn«, II 208.
Larsen, Hans, II 233.
»Larsen, Hans og Jørgen, Stenhuggerfirma«, II 207.
Larsen, Helge, II 144.
Larsen, H. K., I 308.
Larsen, Johs. E., I 305, 306.
Larsen, Karl, II 345.
Larsen, M. L., II 176, 202.
Larsen, Per (Hjortegaard), II 198.
La Tène-Tiden, I 115.
Latinskoler, I 160; II 227—233.
Lau, P. (Strandbygaard), II 328.
Laub, Th., I 232; II 43, 49, 50.
Laub, W. F., II 49, 319.
Lauegaard (Aaker), I 293.
Lauridsen, Aksel, I 290.
Lauridsen, Hans (Spidlegaard), I 148, 149, 150.
Laursen, Per (Aaker), I 270.
Lavsvæsen, II 202, 235.
Le (Sais), II 81*, 111.
Ledpæle, II 146*.

Legater, II 183, 230, 236, 239, 250, 296.
Lege, I 242.
Legen paa Julehalm, I 241.
Lehmann, Orla, I 293.
Leig, Gymnastiklærer, II 328.
Lejl, II 83.
Lejlighedsdigtning, II 10, 11.
Lensbierg (Østerlars), I 96.
Lensgaard (Østerlars), I 45, 137, 156, 297, 299; II 89, 90, 135, 136, 158.
Lensklint (Rø), I 63, 65; II 150.
Lenstiden, I 137—140, 144—145.
Leopardsandsten, I 34.
Ler, I 15, 17, 18, 33, 34, 35, 38, 52; II 199, 200, 201, 203, 209, 210, 343.
Lerch, Generalløjtn., II 234.
Lergaard, Niels, II 70, 72**, 73.
Lergravning, II 201*.
Lerjernsten, I 39, 40*, 42.
Lerklining, I 220*, 221.
Lervarer, I 193; II 200, 201, 212.
Lessler, Margrethe Petersdatter, . I 194.
Leth, Harald, II 74.
Lett, G. I., II 331.
Levinsohn, Rau (Martin Melsted), II 22.
Levka, I 39; II 216.
Libert, G. E., II 64.
Liden Elna og Rudolf, I 132; II 11, 12.
Libertsklippen, I 16*.
Lilleborg, I 19, 125*, 126—127, 191—192, 199, 206, 207, 266; II 155, 209.
Lille Grammegaard (Aaker), II 139, 143.
Lillehave (Klemensker), II 107.
Lille Loftsgaard (Aaker), I 106.
Lille Munkegaard (Aaker), I 309.
Lille Myregaard (Knudsker), I 309; II 143.
Lille Myregaard (Pedersker), II 135.
Lille Strandbygaard (Nylars), I 112.
Lillestue (Lijlastâuan), I 215, 216, 219; II 180.
»Lille Taarn«, Frederiksø, II 59*, 348, 354, 356.
Limensgaard (Aaker), I 109, 298; II 135.
Limensgade, I 34, 35, 38, 139, 177; II 88, 209.
Limsten, I 35, 40, 139; II 88.
Lind, Andr. (St. Hallegaard), II 107.
Lind, Anthon (Brogaard), II 133.
Lind, Asta, II 48.
Lind, Chr., II 176, 178, 202.
Lind, E., I 178.
Lind, J., II 164.
Lind, Th., I 121, 189, 248, 313.
Lindemann, Kelvin, II 9.
Lindenov, Hans (I), I 137.
Lindenov, Hans (II), I 137, 138.
Lindeskov (Rø), II 150, 153.
Lindhardt, H., II 33.
Lindholmsgaard (Østermarie), I 112, 254.
Lindtner, Aug., II 45.
Lindtner, Frantz Aug., II 44.
Lindtner, Johan Casper, ?—?—?
Listed, I 31, 106; II 54, 240, 263, 291.
Lithberg, Nils, I 170.
Litorinatid, I 47.
Litteraturhistorie, II 9—22.
Lobbæk, I 211; II 208, 263.
Lobbæk Stenbrud, II 207.
Lodsbaad, gamle (Rønne), II 181*.
Lodtrækningsvalg til Landsting, I 161, 304, 305, 306*.
Loftsgaard (Aaker), II 328.
Loftsgaard (Vestermarie), I 246.
Loftsgaard (Østerlars), I 118.
Loftsmalerier, I 218.
Lohmann, Chr., Branddir., II 26.
Lohmann, Christian, Toldinsp.,, II 24.
Lokalhistorisk Index, II 265.
»Lolly« (Ko), II 104*.
Lorange, J. A. F. C., II 58.
Lorentzen, Mogens, II 69.
Louisenlund, I 112, 200.
Ludvig Albertsøn Eberstein, I 128.
»Luftfartsselskab, Det danske«, II 310
Lund, C. P., II 173, 174, 178.
Lund, F. C., II 58.
Lund, H. C., II 173.
Lund, H. M., II 230.
Lund, Henrik, I 246.
Lund, Jens, II 236.
Lund, J. L., II 56, 57.
Lund, Otto, I 163; II 20.
Lund, Thomas, I 248.
Lund, Th., II 306, 307.
Lunds Legat, II 230.
Lund (Skaane), I 133.
Lunds Domkirke, I 166, 167, 168, 169, 172, 173, 183; II 227.
Lund Ærkestift, I 124, 125, 128, 129, 130, 166; II 227.
Lunde, A. C., II 58.
Lundhøjstenen, I 262.
Lundsgaard, J. P., II 251.
»Lundstikke« (Vogn), II 114.
Lur, I 113; II 42.
Lübeck, I 129, 132, 134, 135, 136, 137, 142; II 88, 100, 137, 138, 155, 184, 304.
Lybækkernes Plyndringer, I 132, 268.
Lybækkertiden, I 129, 133—137, 232, 268; II 155, 278.
Lydpotter, I 179, 182.
Lyneborg (Vestermarie), II 108.
Lyng, I 18, 19, 54, 57, 59, 60, 61*, 78, 79, 157, 159, 221; II 86, 87, 145, 146, 148, 150, 157, 194, 216.
Lyngberg, R., II 188.
Lyngbye, Johs., II 299.
Lyngby, L. R., II 54.
Lyngholt (Klemensker), I 159.
Lynten, I 45.
Lægeurter, II 163—164.
Lægevæsen, I 162—163; II 163,164.
Længdegrad, I 11.
Lærk, I 243; II 148, 152*.
Læsaa, I 32, 33—36, 106; II 209.
Læsaa, Helge (Skovholt), II 143.
Læsaa Oldtidslag, I 33 (Skema).
Løfringsen, Sifver, II 236.
Løg, II 163, 164, 166, 343.
Løsebæk, I 68.
Løvenørn, Poul, II 352.
Løvgreen, A., II 331.

M

Maagestolene (Gudhjem), I 227*.
Månsen, Mikkel, I 91, 96.
Mårtensson, Torsten, I 182.
Maccabæus, Christian, I 140, 141, 142, 143, 144.
Madsebakke (Allinge), I 112.
Madsegrav, I 40, 41, 42.
Madsen, Arne, II 316.
Madsen, A. P., II 64.
Madsen, Emil, II 44, 49.
Madsen, H. E., II 204.
Madsen, Martin (Bakkehuset), II 123.
Madsen, Rasmus (Aspesgaard), I 302; II 140, 141.
Madsen, Sofie, II 36.
Madvig, Familien, I 154.
Madvig, J. N., I 155, 193*, 196, 240, 241, 242, 245, 248, 280, 293, 295*; II 22.
Madvigen, I 140.
Maegaard, H. V. (Maegaard), I 300, 301, 302, 303, 304, 307; II 126, 136.
Mageskiftning, I 156; II 76, 114, 157.
Magi, I 199, 230, 243, 246, 256—260; II 181.
Maglegaard (Østermarie), I 135, 153, 156, 185, 200; II 114.
Magnetjern, I 27, 31.
Mahler, Arboe, II 11.
Mahler, Constantin, II 248.
Majdalen, I 30*.
»Majnsarna« (Sildegarn), II 190.
Majolika, bornholmsk, II 212, 214.
Makkehøj, I 252.
»(En) Maler ser paa Motiv«, II 68*.
Malerhaandværk, I 193; II 201.
Malerier (Museet, Rønne), I 196.
Malerskole, Zahrtmanns, II 65.
Malerstue, keramiske, II 214*.
Malkværnskansen, I 140, 141*.
»Maltkølle«, I 215, 216, 219; II 82.
Mandel, W. S., II 348.
Mandix, Jacob, I 152.
Manteltaarnet, I 127, 134, 135, 151.
Marcher, Esper Pedersen (St. Almegaard), II 75.
Marcher, Hans Rasmussen, II 228.
Marcher, Ingv. (Naskegaard), II 107.
Marcher, Johs. (Tvillingsgaard), II 107.
Marchmann, Andreas, II 299.
Marckmann, J. W., I 293, II 257.
Marehalm, I 49, 52*, 54, 83.
Marevadstenen, I 263.
Margrethe, Dronning, I 131, 132, 267; II 295.
Markeregaard (Poulsker), I 307.
Marie Kofoeds Legat, II 183, 250, 296.
Marineministeriet, II 295, 348, 351, 352, 355, 356.
Marquard, Georg, II 45.
Marryat, Horace, I 239, 240, 248.
Martens, Grosserer, II 204.
Martensen, H., I 272.
Mauritius, Otto, I 160; II 299.
Mauritsen, A., II 315.
Megalaspis, I 36, 37*.
Mejdahl, Helmer, II 318.
Mejerier, I 156, 205, 211; II 103, 130—134.
Mejndor, Sigurd, II 341, 356.
Melbye, Johan Chr., II 157, 235.
Melhus, I 216.
Mellemstue, I 216, 218.
Melsand, I 38*.
Melsted, I 11, 14, 48, 52, 62, 118, 202, 224; 153, 195, 291.
Melsted, Martin (Rau Levinsohn), II 22.
Menneskets Indvandring, I 120.
»Mercur« S/S, I 160; II 299, 300.
Mesozoisk Tid, I 37.
Metodismen, I 274.
Meyn, C. A., I 293, 294.
Middelalderlig (geologisk), I 37—43.
Middelaldermusik, II 42.
Middelhavsfarten, II 173, 174.
Mikkelsdag 29/9, I 237, 246.
Mikkelsen, M. (Klinteby), II 337.

Mikroliter, I 101.
Militsen 1613—1867, I 138—139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 153—154, 155, 156, 157, 162, 252, 253, 295; II 43, 44, 148, 352.
Militærorkestret (Rønne), II 44, 45.
Militærvæsen, se: Militsen 1613—1867, Bornholms Væbning 1867—1923, Bornholms Værn 1933—.
Milner, C., II 283, 289, 308.
»Mindet«, Christiansø, II 346, 347.
Mindesmærker, I 19, 78, 147*, 150, 155*, 195*, 244; II 149, 204, 347.
Missionsforbund, dansk, I 274.
Missionsforening, luthersk, I 273; II 247, 250.
Missionsforening, evangelisk luthersk, I 273; II 247.
Missionshuse, I 162, 275; II 247.
Moderne Musik (negroid), II 49, 50.
Moe, Andreas, II 74.
»Mogens Koch« (Skib), II 175.
Mogensen, Erik, II 146.
Mogensen, Jacob, II 207.
Mogensen, Siegfred, II 208.
Moleprofil, II 288*, 289.
Moler, I 43.
Moltke, A. G., II 208.
Moltkes Legat, II 230.
Molybdænglans, I 27.
Morbær, I 213, 214*; II 164, 309, 310, 343.
Mortensaften 10/11, I 246.
Mortensen, Charles, II 314.
Mortensen, Chr. Fr., II 19.
Mortensen, Magnus, I 300.
Mortinj (Ezber) Knort, I 235.
Moræneaflejringer, I 17, 18, 19, 44—46, 52, 57.
Moseeg, I 48.
Moseløkkens Granitværk, I 28; II 207.
Moser, I 19, 24, 39, 47, 48, 63, 69, 73, 74, 75, 76, 79, 84, 95, 101, 108, 189, 190, 210; II 86, 87*, 134, 157, 160, 216, 217, 218*, 219*.
»Mosevang« (Balka), I 219.
»Mossika« (Skovmærke), I 64, 95.
Mossin, C. F., I 294.
Mulebyaa, I 42, 208, 209.
Mulleruptid, I 101, 103*, 120, 191.
Munch, Konrad (Stensvang), II 131.
Munch, Hans Chr., II 325.
Munch, H. V., II 217.
Munch, J. A. (Loftsgaard), II 328.
Munch, Thor (St. Loftsgaard), II 336.
Munch-Petersen, Gustaf, II 21, 22.
Munch-Petersen, J., II 287*, 289.
Munck, H., II 192, 194.
Mund- og Klovesygeforsikring, II 131, 158.
»Munkealteret« (Pedersker), I 266.
Munkegaard (Ibsker), I 119.
Munkegaard (Poulsker), I 118, 220*.
Munkerupleret, I 35, 38.
»Murgryda«, »Murkjæl«, I 215, 219.
Mus, I 68, 69; II 349.
Musik, bornholmsk, II 21, 36, 37, 38, 41—50.
Musikdirektør (Militsen), II 44, 45.
Musikere og Sangere (indkaldte), II 45—46.
Musikforlag, Hjort-Ipsen (Allinge), II 49.
Musikinstrumenter, I 236; II 41*, 42, 43, 44.
Müller, Slægten, I 160.
Müller, Ancher Anthoni, II 236.
Müller, Paul, II 49.
Müller, Rolf, II 303, 304.
Münter, Fr., II 238.
»Myr«, I 92, 94*.
Myregaard (Pedersker), I 286.
Myremalm, I 48, 114, 117.
Myseregaard (Rutsker), II 107.
»Mælsålinj«, I 216.
»Mælstâuan«, I 216.
Møbelsnedkere, I 192, 193; II 202, 203.
Mødding, I 214.
Møder (polit. og relig.), I 135, 136, 144, 145, 146, 148, 150, 151, 272, 273, 282, 286, 289, 298, 300, 308, 311, 312; II 11, 13, 102, 107, 122, 123, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 141, 154, 167, 342, 348.
Møggreb (Træ), II 81*.
»Møllebakke«, I 16.
Møllebakken, Christiansø, II 346, 347.
Møllegaard (Klemensker), II 94, 134.
Møllegaardsstenen, II 267 (Tekst).
Møllehuset, II 142.
Møller, A. (Pilevang), II 107.
Møller, Andr., II 337.
Møller, Anne Marie, I 239.
Møller, Chr., I 162, 272, 273, 282.
Møller, Fr., I 312.
Møller, Hans, I 65, 289; II 164.
Møller, J. P., I 235; II 12, 277**.
Møller, J. P., II 54, 55**.
Møller, Louis, II 252.
Møller, M. F., II 329.
Møller, P., I 163, 248; II 335.
Møller, Peder Lavridsen, I 147; II 228
»Møller og Handberg A/S«, II 206, 207.
»Møllers Pensionat« (Hammeren), I 313.
Mølleri, I 201*, 224; II 75, 76*, 112.
»Møllerianere«, I 273.
Møllevigen, I 53*, 58*.
Mølnebærtræ, II 300.
Mønsted, Peder, II 64.
Mønsterhaver (Blomster-), II 166, 167, 168.
Møntfund, I 117, 118, 119, 122, 123, 130.
Mørkeberg, A. W., II 102, 106.

N

Naaletræer, I 18, 19, 60, 64, 65, 68; II 148, 149*.
Nansen, J. M., II 175.
Naskegaard (Ibsker), II 107.
»Nationalforeningen Bornholm«, I 201, 202, 311—316; II 36, 306.
Nationalfølelse, se: Hjemstavnsfølelse
Nationaldragt, se: Folkedragt.
Nationalmuseet, I 28, 111, 116, 118, 189, 192, 200, 201, 313; II 207, 352.
»Nationalliberale«, I 293, 294.
»(Det) nationalsocialistiske Arbejderparti«, I 309.
Nattergal, I 31, 73, 76*, 82; II 299.
Naturfredning, I 199, 200, 201—204, 311; II 348.
Naturfredningsnævnet, I 202, 203; II 348.
Nautiler, I 37.
Nedbør, I 22—23, 51; II 341—342.
Negerskulptur, I 195*, 196.
Neiiendam, Robert, II 34.
Neokomtid, I 42.
»Neu Berlin« (Hammeren), I 312, 313
Neumann, Carl, II 58.
Neuspitzer, F., II 354.
Nexø, I 15, 18, 27, 29, 33, 44, 47, 74, 85, 106, 116, 118, 131, 132, 133, 140, 141 142, 143, 145, 151, 152, 160, 161, 162, 163, 190, 206, 207, 209, 238, 244, 245, 253, 268, 271, 273, 285, 286, 287, 293, 294, 298, 299, 300, 308, 309; II 14, 15, 19, 34, 35, 47, 70*, 86, 88, 125, 126, 131, 134, 138, 139, 140, 169, 170, 174, 175, 176, 178, 184, 187, 191, 192, 194, 196, 202, 204, 208, 217, 218, 219, 225, 228, 233, 234, 235, 249, 251, 257, 259, 262, 265, 283, 284, 285, 295, 300, 301, 302, 315, 316, 317, 319, 320, 324, 327, 328, 331, 333, 334.
Nexø, Aasen, II 333.
Nexø Apotek, I 162.
Nexø, Bonagaarden, I 221*.
Nexø, Buddegaard, II 335, 337.
»Nexø Jernstøberi«, II 219, 220.
Nexø Havn, II 283, 285, 290—291* (Kort), 293, 295, 297.
Nexø, Kildestræde, I 207.
Nexø Kirke, I 185; II 46.
Nexø Latinskole, I 160; II 234, 235.
Nexø Musikforening, II 47.
Nexø, Nørremark, I 245; II 204.
Nexø Realskole, I 285, 286; II 17, 21, 233, 251.
Nexø Roklub 1896, II 327*.
Nexø Sandsten, I 33, 34, 35*; II 208—209.
Nexø Seminarium, I 300; II 251—252.
Nexø Skolevæsen, II 249, 251*.
Nexø Sygehus, I 162, 163.
Nexø Tørdok, II 176.
Nexø Udmark, I 207.
Nicolai, Just, I 142, 144.
Nielsen, Anders, II 331.
Nielsen, Bent, II 22.
Nielsen, Chr. A., II 203.
Nielsen, Claus, I 147.
Nielsen, Ebbe Juul, I 309.
Nielsen, Ernst, II 208.
Nielsen, Fritjof, II 142.
Nielsen, H. Grüner, I 247.
Nielsen, Hans, Kaptajn, II 348.
Nielsen, Hans, Konsulent, II 163, 168.
Nielsen, Helge, II 74.
Nielsen, H. Brandt (Kirkebogaard), I 308; II 125, 128.
Nielsen, J. A., II 148, 152, 154, 158, 162*.
Nielsen, Jais, II 70.
Nielsen, Jesper (Tingsted), I 259.
Nielsen, Johs., II 250.
Nielsen, J. P. (Grønvang), I 308; II 142.
Nielsen, Mads (Vestergaard), II 99, 104.
Nielsen, Niels, I 300, 301, 305*, 306; II 263, 287*, 289, 310.
Nielsen, N. C., I 306.
Nielsen, O. A., II 233.
Nielsen, P. Gamborg, I 290.
Nielsen, P. M., II 204.
Nielsen, Th., II 106, 136.
Nielsen, V. Juul (Lille Grammegd.), II 139, 143.
Nileus, I 36*.
»Nilus å Ingelil«, I 232.
Noack, Ellen, II 227.
»Nordbornholm« M/S, II 306*, 339.
Norge, I 116, 122, 236; II 64, 218, 310, 352.
Nybro (Østerlars), II 102, 130, 138, 139, 186.

Nygaard, II 142.
Nyholm, Hans, II 44, 46.
Nyker, I 40, 42, 114, 125, 147, 149, 208, 211, 243, 246; II 13, 91, 112, 128, 137, 140, 165, 168, 243, 259, 262.
Nyker Præstegaard, I 147.
Nyker Skolevæsen, II 243.
Nykerstenen, I 124.
Nykirke (Allehelgens), I 45, 125, 171, 172, 173*, 177, 179, 180, 183, 186*, 208, 209.
Nyeland, Stephan, II 346.
Nylars, I 75, 104, 107, 111, 112, 122, 147, 161, 196, 258, 272, 286, 296, 307, 309; II 103, 106, 123, 207, 238, 239, 241, 244, 258, 259, 262, 263, 318, 331.
Nylars Gildesskraa, I 237.
Nylars Kirke (Sct. Nicolai), I 122, 125, 171, 172, 175, 177*, 179, 180, 181*, 182, 188*; II 19.
Nylars Præstegaard, II 238.
Nylars Seminarium, I 161; II 238—239, 241, 244.
Nylars Skolevæsen, II 244.
Nylars-Stenen, I 122, 124, 263.
»Ny-Sverrig«, I 159.
Nytaarsskikke, I 242; II 84, 169.
Nytteplanter, II 78—80, 99, 116—118, 163—168.
Nørgaard, Poul, I 11.
Nørregaard, Jens, II 220.
Nørregaard, Ole Hansen, II 148.
Nørresand Havn, I 227*; II 291, 297.

O

»Octo« (Dobbeltkvartet), II 49.
Offersten, I 113.
(v.) Ohlendorff, II 206.
Olden, I 63.
Oldtid (geologisk), I 32—37.
Oldtidsagre I 111.
Oldtidshavn, I 206.
Oldtidshuse, I 106, 114, 116, 117, 206.
Oldtidsminder, I 94, 101—120, 189, 190—191.
Oldtidsmusik, II 41, 42.
Oldtidsveje, I 111.
Olenus, I 36*.
Olie, syntetisk, I 34.
Olieplanter, II 117.
Olivarius, J. F., II 257.
Olivarius, V. C. B., II 319.
Olrik, Sig., II 346.
Ols Kirke, I 124, 172, 175, 179, 180, 181, 182*, 187*; II 242.
Olsen, Axel, II 330.
Olsen, Aug. (Hollændergaard), II 99.
Olsen, Ejner (Savskærergaard), II 326
Olsen, H. J., II 174.
Olsen, Jens, II 317*.
Olsen, J. P., I 190.
Olsen, L. (Hollændergaard), II 135.
Olsker, I 112, 158, 272, 274; II 18, 77, 99, 107, 108, 123, 135, 146, 208, 211, 242, 257, 259, 260, 262, 263.
Olsker Skolevæsen, II 242, 245*.
Onsbjerg, I 45.
Onsbæk, I 38, 78; II 201.
»Onsbæk Blokhus«, II 335, 336*.
Opdyrkning, I 157, 158, 159.
Opera, II 35, 38, 48, 50.
Opstanden 1658, I 146; II 10.
Ordovicium, I 33, 36.
Organister, Rønne Kirkes, II 43, 44.
Orthoceratitkalk, I 34, 35, 36, 37*, 38*, 44; II 209.
Orkestre, II 38, 44, 45.
Ostekar, I 116, 191.
Overtro, se: Magi.
Ovne (geologisk), I 14*, 310*.
»Ovnen« (Kirkearkitektur), I 177.
Oxe, Peder, I 135; II 155, 164.

P

Pacht, Vilh., II 64.
Padder, I 80—84.
Pakhusforeninger, II 140.
Palladius, Peder, I 270; II 233.
Palmegaard (Vestermarie), II 92, 137, 142, 329.
Palnatoke, I 122.
Palæozoisk Tid, I 33.
Panum, I. S. N., I 238, 241, 248; II 253.
Papirindustrien, II 209, 210.
Paradisbakkerne, I 19, 20, 22*, 29, 30*, 31, 44*, 58*, 80, 86, 93, 201*, 202*, 313; II 208, 307, 333, 334, 335.
Paradisbakke-Granit, I 29.
Paradisbakkernes Stenbrud, II 208.
Paradisgaard (Ibsker), II 153.
Paradoxides, I 36.
Pattedyr, I 68—69*.
Paulli, Simon, II 164.
Paulsen, J. A., II 24.
Peder Vendelbo, I 128.
Peders Kirke, I 124, 171, 173, 175, 183, 188*, 209.
Pedersen, Anthon, II 314.
Pedersen, Axel (Staalegaard), II 138, 139.
Pedersen, H. (Møllehuset), II 142.
Pedersen, Hans (Staalegaard), II 128, 168.
Pedersen, Jens, I 248.
Pedersen, L., II 123.
Pedersen, M. (Brogaard), II 326.
Pedersker, I 11, 104, 106, 109, 113, 116, 117, 119, 199, 200, 206, 219, 240, 243, 250, 252, 266, 272, 285, 286, 301, 303; II 10, 100, 101, 110, 119, 131, 135, 140, 141, 143, 150, 157, 159, 236, 244, 247, 257, 258, 259, 262, 316.
Pedersker Højlyng, I 243.
Pedersker Plantage, I 19.
Pedersker Skolevæsen, II 244*, 246.
Pederssøn, Arvid, I 270; II 9, 228, 233.
Pegmatitgange, I 27, 31, 32*; II 204.
Pengeinstitutter, II 136, 141—143, 185.
»Per Kolbergs«, I 239.
Permtid, I 37, 38.
Personbetegnelser i Bornholmsk, II 279—282.
Pest, I 132, 138, 145, 155, 210, 254, 267; II 164, 348, 356.
Pesttavle, I 138*.
Peter den Store, II 299, 355.
Petersen, F. Chr., II 49.
Petersen, Findanus, I 294.
Petersen, Henning, I 238; II 86.
Petersen, Ingeborg, II 18.
Petersen, Johan Diedrich, II 354.
Petersen, K. A., I 247, 248, 301; II 16, 17, 18, 20, 204.
Petersen, K. Th., II 331.
Petersen, L., I 200.
Petersen, Vilh., II 54.
Philipsen, Th., II 62.
Pibeænder, II 160.
Pietismen, I 271—273; II 234—235, 354.
Piil, Hans Christensen, II 146.
Pilegaard (Pedersker), I 109, 116.
Pilemølle, II 247.
Piletræer, I 60, 62*, 205; II 134, 164, 165.
Pillekul, se: Havkul.
Pingel, I. C. P., I 244; II 25, 253, 255.
Pinsebevægelserne, I 274.
Pinsefest, I 237.
Plantager, I 15, 16, 18, 19, 49, 51, 64, 65, 77, 84, 93, 109*, 158; II 150*, 151, 157, 342, 343.
Planteavl, II 78, 99, 114—120, 122, 123, 124.
Planteavlsudvalg, II 120, 140, 141.
Planteforsteninger, I 39, 40*.
Planteliv, se: Flora.
Planternes Indvandring, I 47—48.
Plastisk Ler, I 38, 43.
Platan, II 167.
Planteløkken (Svaneke), I 245.
Plove, I 156, 194*; II 88, 110, 111*.
Pluggegaard (Nyker), II 142.
Polarpil, I 47.
Polering af Sten, II 204, 205*.
Politik siden 1848, I 161—162, 293—309.
Politimesterembedet, II 225.
Pollen, I 47, 63.
Porcellæn, II 209.
Porcellænsgaard (Knudsker), II 209.
Portrætkunst, II 52, 53*, 56*, 57, 60*, 61, 74.
Postglacialtid, I 46—48.
Post- og Telegrafvæsen, I 160; II 289, 299, 300, 308, 310, 341, 348, 350, 351.
»Potterekulerne« (Robbedale), II 201.
Pottemageri, I 101, 106, 111*, 115*, 191, 193; II 147, 186, 199—201, 212—216.
Pottemagerskiven, II 200*, 201.
Potteskippere, II 200.
Post- og Passagerfarten, I 160; II 14, 182, 289, 299, 310—311, 341.
Poulsen, Blinde Hans, II 48.
Pouls Kirke, I 124, 168, 170, 171, 173, 183, 187*, 209.
Poulsker, I 104, 118, 120, 215, 220, 271; II 242, 259, 260, 262, 265.
Poulsker Brugsforening, II 242.
Poulsker Plantage, I 19.
Poulsker Skolevæsen, II 242—243.
Prahl, Jacob, II 235.
Predbjørn, H. P. M., II 173.
Pressen, I 161, 239, 248; II 12, 16, 17, 20, 21, 102, 133, 188, 215, 253, 254, 328.
»Prinsedagen« 21/7 1826, I 244.
»Prinseturn«, I 237.
Prins Valdemar, II 161*.
Printzensköld, Anna Hård, I 148.
Printzensköld, Johan, I 145, 146, 147*, 148, 149, 150, 192, 193*, 232, 233, 271; II 10, 52, 156, 286, 289.
Printzensköld-Stenene, I 147*, 150.
Prinsenskjoldvisen, I 150, 231, 232—233, 246, 247; II 10, 21, 43.
Prisedomstole, I 155; II 172.
Privatbibliotek, II 253, 254, 255.
Privatskove, I 204; II 149—150, 153.
Privilegierne 1658, I 149, 150, 157.
Proprietærgaarde, I 130, 210.
»Provstedatteren«, II 56*, 57.

Præstebo (Ibsker), I 29.
»Præstedammen«, II 346.
Præsteembedet, Christiansø, II 352.
Præsteengene (Østermarie), I 112.
Præstefejden 1803—06, II 237.
Præstegaardsseminarier, II 238—239.
Præstegaden (Østermarie), II 240.
»Præstinj å Bonens Konna«, I 234.
»Præstinj å Torkjels Konna«, I 234.
»Prøjsen« (Nexø), I 245.
Pürschel, V., II 33.
Pythus ved Rønne, I 310*.
»Pyzemyze-Måns«, I 236.
Pælekrebs og -orm, I 89; II 288.
Pæregaard (Østerlars), I 282.
Pæretræer, I 78, 213; II 166.
Pær Ost, I 240; II 48.
Pølseurt, II 166.

Q

Quehl, R., I 238, 248.

R

Raablokke, II 205*, 208.
Raadsig, J. Peter, II 64.
Raagelundsgaard (Rø), I 111.
Raadyr, I 48, 68*, 69, 101; II 155, 157.
Rabækkegaard, (Ibsker), I 216*; II 204.
Rabækkegaard (Knudsker), I 150; II 210.
Rabækkeværket, II 211*.
Raben, C. F., I 244.
(Det) Radikale Venstre, I 161, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 308.
Radiotelefon, II 348.
Raftetag, I 222, 223.
Raghammerodde (Aaker), I 203, 263.
Randkleveskaaret, I 14, 56, 57, 202.
Rantzau, Christian, I 151.
Rasch, Slægten, I 160.
Rasch, Ludvig, II 142.
Rasch, Mathias, I 232.
Rasch, H. P., II 108.
Rasch, Ole Peter, II 183, 185.
Rasch, Tønnes, II 166.
Rasmussen, A., I 289.
Rasmussen, Carl, II 58.
Rasmussen, Hans, I 162, 303, 306.
Rasmussen, N., II 128.
Rationalismen, I 272; II 44, 236—239, 254, 256.
Rav, I 106.
Rawert, O. J., I 160, 243; II 175.
Ravnedal, I 44*.
Ravn, Rasmus Pedersen, I 237, 248, 271; II 157.
Rederier, I 160; II 131, 169—171, 174—175, 300—301, 304, 306, 307, 311.
Redningsstation, II 348.
Redskabshus (Almindingen), II 155*.
Reedtz, V., I 158, 271.
Reformationstiden, I 135, 170, 192, 270; II 9, 10, 17, 228, 233.
Regnløje, I 68, 74.
Reker, H. P., II 314*, 319, 325.
Rektorembedet, II 228, 229, 231, 232 (Rektorliste), 255.
Religiøse Forhold, I 162, 261—275; II 351, 354.
Reliktdyr, I 68.
Remonteavl, II 94.
Rensdyr, I 48, 68, 101, 190, 205.
Rensdyrtid, I 101, 120, 190, 191, 205.
Renæssancen, I 178; II 43, 52.
»Retsforbundet«, I 308.
Retspleje, I 129, 133, 135; II 225.
Reventlow, II 88.
Ridder, Jens, I 309.
Ridedigerne (Ibsker), I 120.
Ridesport, II 326.
Riemandsgaard (Østerlars), I 221*.
Riga, I 127, 146; II 166.
Rigsdagsvalg, I 161, 293—294, 296—309.
Riis, Viggo V., Kjøllergaard, II 93.
Ringborge, se: Tilflugtsborge.
Ringborgen (Rispebjerg), I 106, 119, 200, 206.
Ringebakkerne, I 14, 18*, 19, 203; II 207.
Ringeby (Vestermarie), I 122, 208, 252.
Ringeby Bro (Vestermarie), I 217* (Plan), 218*.
Ringedalen, I 203.
Ringvolden (Ibsker), I 120.
Ringrytter, I 242.
Risebæk, I 15, 33, 35*, 38, 44.
Risegaard (Aaker), I 302.
Risegaard (Østermarie), II 136, 142.
Risegaardsklinterne, I 38; II 73*.
Risen (Østermarie), I 118; II 135.
Risenholm (Østerlars), II 130.
Risom, Jens, I 147.
Rispebjerg (Pedersker), I 106, 119, 142, 252.
Rispebjerg Sandsten, I 34.
Robbedale, I 33, 45, 46, 78; II 201.
Robbedalegrus, I 38, 46.
Robbefangst, I 190; II 173, 174, 176.
Robbertsen, Carl, II 173.
Robbertsen, Frøkenerne, II 185.
Rogert, D. L., I 130; II 88, 253, 255.
Rohde, Arne, I 165.
Rohde, Johan, II 74.
Rohmann, Aage, I 120.
Rokkesten, I Rutsker Højlyng 19*, Paradisbakkerne 202*, 313.
Rolfshøj, I 45.
Romersk Jernalder, I 115, 116.
Romersk-katolske Kirke, I 274.
Roose, Aage, II 69.
Roose, Wanda, II 69.
Rosenius, C. O., I 272, 273.
Rosenkrantz, Holger, I 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 193.
Rosenstand, Vilh., II 58.
Roskildefreden 1658, I 145.
Roslyng, W., II 128.
Rosport, II 327—328.
Rostock, I 131; II 184.
Rosvang (Knudsker), II 210.
»Rotna« M/S, II 312.
Rotter, I 68, 69, 71; II 349.
Rottensten, H. (Bjørnegaard), II 114, 131.
Rottensten, Jens Hansen, II 114.
Rude, Olaf, II 69**, 345.
»Ruentræ« (Ambra), II 164.
»Rugmarken« (Christiansø), II 346.
Rullestensgrave, I 118.
Rundhus, I 106, 206.
Rundkirker, I 166, 167, 170, 176—183, 206, 265; II 301, 348.
Rundskuedage, II 263.
»Rundar«, I 253.
Runestene, I 112, 120, 122, 123*, 124*, 147, 196, 199, 262, 263; II 267.
Ruslandsfarten, I 122, 136, 156, 225; II 166, 174, 180, 213.
Russisk Flaadebesøg, II 156.
Rute- og Personbiler, II 187, 230, 307, 308.
Ruts Kirke (Sct. Michael), I 124, 146, 147, 168*, 170, 172, 173, 178, 183, 186*, 208.
Ruts Kirkebakke, I 19.
Ruts Præstegaard, I 147, 148.
Rutsker, I 84, 106, 109, 117, 119, 125, 147, 239, 248, 271, 286, 306; II 10, 20, 62, 74, 89, 91, 107, 120, 121, 159, 165, 235, 246, 260, 263, 268, 269, 334, 335.
Rutsker Højlyng, I 19*, 28, 93, 99, 202, 252.
Rutsker Moser, I 84.
Rutsker Plantage, I 19, 109*.
Rutsker Skolevæsen, II 246.
Rydbeck, Monica, I 171.
Rügen, I 11, 12, 145, 160; II 178, 302.
Rypelyng, I 47.
»Ryskjærketurn«, I 235, 237.
Ryttergaard (Ibsker), II 134.
Rytterknægten, I 19, 46, 95.
»Rytterknægten« (Avis), I 294, 296.
Ræder, J. Tode, I 238.
Ræve, I 69; II 108, 155, 157, 158, 349.
Rø, I 14, 16, 23, 45, 55*, 83, 111, 125, 131, 185, 194, 206, 211, 243, 267, 272, 311, 312, 313; II 10, 45, 54, 64, 89, 108, 143, 150, 179, 187, 236, 237, 238, 241, 260, 262, 324, 334.
Rø Højlyng, I 202; II 88.
Rø Kirke (Sct. Andreas), I 124, 168, 169, 186*; II 88.
Rø Plantage, I 19, 60*, 61, 77, 84, 119.
Rø Skolevæsen, II 241—242*.
Røbjerg Kilde, I 48.
Røbro, II 186.
Rødel, I 48.
Rødgran, II 148, 152, 153*.
Røgede Sild, I 62.
Rømer, Christopher, I 143.
Rømer, C. B. K. (Skovgaard), II 115.
Rømer, C. F. R. (Samsingsgaard), II 116, 122, 328.
Rømer, Hans, I 126, 158, 238; II 146, 147—149, 152, 153, 185.
Rømer, H. A. (Blykobbegaard), II 135
Rømer, Jac. (Møllegaard), II 134.
Rømersdal, I 244; II 146, 148, 149.
Røneby, H. S., I 271.
Rønne, I 11, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 31, 33, 35, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49, 52, 77, 81, 84, 85, 86, 91, 119, 122, 131, 133, 137, 140, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 162, 207, 209, 211, 224, 225, 233, 238, 242, 246, 252, 253, 267, 269, 273, 274, 284, 285, 286, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 308, 309; II 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 30, 34, 35, 45, 49, 52, 55, 58, 60, 62, 90, 110, 114, 120, 122, 128, 132, 134, 135, 139, 140, 142, 143, 147, 150, 151, 160, 166, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 183, 185, 187, 191, 192, 196, 198, 200, 202, 203, 204, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 225, 227, 228, 229, 231, 234, 235, 254, 255, 259, 260, 262, 264, 283, 293, 295, 300, 301, 302, 303, 304, 308, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 324, 325, 327, 328, 329, 331, 332, 334, 336.
Rønne, H. P., II 114, 185.
Rønne, N., II 49.

Rønne, Thor, II 174, 192.
Rønne, Wilh., II 174, 192, 194.
Rønne, Amtsbiblioteket, II 255, 256, 260, 262, 263*—266.
Rønne, Amtsgaarden, I 203; II 323.
Rønne, Amtssygehuset, I 163; II 265*.
Rønne, Andr. Riis's Vej, II 248.
Rønne Apotek, I 162; II 253.
Rønne Bagerplads, II 185.
»Rønnebakke«, I 16.
Rønne Banke, I 12.
Rønne, Bohns Hospital, II 248.
Rønne Borgerskole, II 229, 236, 248.
Rønne, Bornholms Margarinefabrik A/S, II 220.
Rønne, Bornholms Maskinfabrik, A/S, II 218, 219.
Rønne, Byaaen, II 211.
Rønne, Byledsgade, II 212.
Rønne, Byraad, I 189; II 140, 264, 287, 310, 322, 323, 330.
Rønne Byvang (Markjord), II 228.
Rønne, Curdts' Lund, II 173.
Rønne, Dampcentral, II 122.
»Rønne«, Dampskib, II 174.
Rønne, Dams Hotel, II 323.
»Rønne dramatiske Selskab« (»Ej blot til Lyst«), II 11, 24.
Rønne, Erichsens Gaard, I 203; II 58.
Rønne, Exsteens Pakhus, II 128.
Rønne, Filetfabrikken, II 217, 295.
Rønne Flyveplads, I 42, 46, 86, 160; II 224, 226, 297—298, 310.
Rønne, Fyrtaarnet, II 218.
Rønne, Galløkken, I 39*; II 162, 211, 314, 316, 319, 326, 328.
Rønne-Granit, I 28; II 203, 204, 208.
Rønne Granitværk A/S, II 208.
Rønne, Grønnegade, I 47.
Rønne, H. P. Bidstrups Bygningsforretning, I 286.
Rønne, H. P. Rønnes Gaard, II 185*.
Rønne H. Station, II 309*.
Rønne, H. Wichmann & Co., II 218.
Rønne, Handelsskole, II 188.
Rønne Handelstandsforening, II 188.
Rønne Havn, I 75*, 89, 211; II 127, 132, 140, 169, 171*, 219, 283, 286—290, 287* (Kort), 288*, 289*, 290* (Kort), 293, 295, 296, 311*, 312, 327, 330.
Rønne, Haslevej, I 163.
Rønne, Havnebakken, II 185, 218.
Rønne, Hotel Rønne, II 181.
Rønne, Hovedvagten, I 153, 154*.
Rønne højere Realskole, I 295; II 12, 62, 229.
Rønne, »Industrien«, II 132, 321.
Rønne Jagtselskab, II 162.
Rønne, Jespersens Have, II 61*.
Rønne, »Jespersen &Nielsen«, II 202.
Rønne, Johnsons Gaard, II 183.
Rønne, Kanondalen, I 85.
Rønne, Kaolinkajen, II 140, 169, 289.
Rønne, Kastellet, I 153*, 203.
Rønne, Kildesbakken, I 207.
Rønne Kirke, I 131, 138, 185; II 43, 46, 52, 169, 203.
Rønne, Kommandantgaarden, II 254.
Rønne kommunale Mellem- og Realskole, II 233, 248*—249*.
Rønne Kommunes Musikkorps, II 45.
Rønnekoret, II 38, 46.
Rønne, Krystalgade, I 194.
Rønne, Kulkranen, II 219, 288.
Rønne, »L. Hjorths Fabrik«, I 193; II 213—214.
Rønne Latinskole, I 160; II 10, 11, 227—228, 234, 236, 237.
Rønne, Laxegade, II 58, 203.
Rønne Lergrave, I 38, 39, 41; II 212.
Rønne, Lervarefabrikken, I 39, 40, 41; II 212.
Rønne, Lille Madsegade, I 47, 189.
Rønne, Lille Torv, II 213, 214.
Rønne Lufthavn, se: Rønne Flyveplads.
Rønne Lysbadeanstalt, I 162.
Rønne lærde Skole, II 229.
Rønne, »Michael Andersen & Søn«, II 214—216.
Rønne Missionshotel, II 166.
Rønne (aarlige) Nedbørskurve, I 22*, 23.
Rønne, Nordre Jernstøberi, II 218, 219.
Rønne, Nygade, II 62.
Rønne, Nørrekaas Baadehavn, II 291.
Rønne, Pingels Allé, II 248.
Rønne Plantage, II 151.
Rønne Posthus, I 33.
Rønne priv. Forberedelsesskole, II 233
Rønne Præsteskole, I 269.
Rønne Raadhus (gl.), I 147, 149.
Rønne Radiopejlefyr, II 288.
Rønne Rev, I 211.
Rønne, Robbertsens Gaard, II 185.
Rønne, Rosengade, II 212.
Rønne, Sct. Marias Kapel, I 131, 207, 267, 269.
Rønne, Sct. Mortensgade, I 189.
Rønne, Silkegade, II 23.
Rønne, Snorregade, I 223*.
Rønne Statsskole, I 147, 160, 295, 301; II 227—233.
Rønne, Statsskolens Bibliotek, II 255—256, 264.
Rønne Statsskoles Bygning, II 230, 231*.
Rønne, Stettebondeleddet, I 162.
Rønne, Storegade, I 47, 147, 194; II 183, 212, 213, 231*, 254.
Rønne, St. Torv, I 211, 299*; II 142, 143*, 187*, 229, 263*.
Rønne, St. Torvegade, II 188, 218.
Rønne, Svanekevej, II 248.
Rønne Sygehus, I 162, 189.
Rønne, »Søholm«, II 212—213.
Rønne, Sdr. Baadehavn, II 191*, 192, 291.
Rønne, Søndergade, II 192, 212.
Rønne, Sdr. Teglværk, I 38*; II 173, 212.
Rønne, Teatret, I 203; II 11, 23—24, 25*, 26—27*, 28—40, 44, 48.
Rønne Teater, Kostumebillede, II 29*, 36*, 37*.
Rønne Teater, Repertoire 1824—25, II 27.
Rønne Teater, Scenebillede, II 33*, 38*, 39*.
Rønne (aarlige) Temperaturgang, I 21*.
Rønne, Thorsens Gaard, II 140.
Rønne, Torvedag, I 162; II 187*.
Rønne, Vestre Skole, II 248.
Rønne, Vimmelskaftet, II 185, 192.
Rønne, Østergade, II 24, 25*, 212, 218.
Rønne, Østre Skole, II 248*, 249*.
Rønne, Østre Jernstøberi, II 218, 219.
»Rørâner«, II 165*.
Røser, I 105, 110, 112, 115, 200.
»Røsta«, II 82.

S

Sais (Le), II 81*, 111.
Sakse, I 121.
»Salen« (Sâlinj), I 214, 216, 218, 219; II 23, 81.
Salne, I 18, 38, 65*, 118.
Salneler, I 18, 38.
»Salomons Brønd«, II 346.
Salomons Kapel, I 107, 131*, 184, 200, 207, 267; II 41, 109*.
Salomonsen, F., II 356.
Salomonsen, H. V., I 308.
Salomonskilden, I 207, 243.
Salpeterudvinding, I 139.
Salsgavlen, I 213*, 214, 216*.
Salterier, II 217, 295.
Salthammer Odde, I 15.
Saltholdighed i Havet, I 12—13.
Saltholmsgaard (Ibsker), I 119.
Saltholmskalk, I 40.
Salto, Axel, II 69, 345.
Saltuna, I 31, 202.
Samarbejde mell. Købstæder og Landdistrikter i Amtsraadet, II 222—225
Samfærdsel og Transport, se: Jernbaner, Vejvæsen, I 160; II 87, 88, 131, 132, 133, 170—171, 173—174, 187, 224, 227, 230, 299—312.
Samsingsgaard (Klemensker), II 116, 122.
Sandegaard (Aaker), I 117, 119.
Sandegaard (Knudsker), I 16, 49; II 43.
Sandegaard (Østerlars), I 118.
Sandemandsgaard (Knudsker), II 110, 137.
Sandersen, E., II 315.
Sandflugt, I 15, 16, 18, 49, 52, 158; II 150—151.
Sandflugtskove, I 16, 49, 52, 64, 65, 85, 158; II 150*, 151*.
Sandorff, G. N., II 174, 177.
Sandsten, I 31, 33, 34, 38, 41, 42, 52, 105, 108, 110, 123, 174, 214, 215, 220, 221; II 203, 208—209, 290, 347.
Sandstensgange, I 31.
Sandstensgærder, I 33.
Sandstrand, I 14—15, 16, 48.
Sandvig, I 15, 48, 130, 143, 145, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 155, 196, 211, 253, 302, 312; II 14, 35, 204, 250, 291, 301, 302, 303*, 315, 323, 324, 328, 330, 331, 334.
Sandvig Havn, II 291.
Sandvig Skolevæsen, II 250.
Sange, I 229—236; II 20, 21, 49.
Sangkor, I 163; II 30, 38, 45, 46.
Sansåger, I 242, 255—256; II 20.
Savskærergaard (Aaker), II 326.
Savskærervisen, I 236.
Schlichtkrull, Osc., II 34.
»Schor & Bentzen«, II 212.
Schor, A. A., II 211, 342.
Schou, E. H., II 110.
Schou, H. C., II 49.
Schou, Jens, II 89.
Schouboe, Henrik, II 74.
Schouboe, O. B., I 155.
Schreil, Christian, II 228.
Schrøder, Povl, II 74.
Schöne, Elna, I 248; II 20, 21, 49.
St. Anders' Kapel (Ibsker), I 131, 184, 207, 267.
St. Annas Kapel (Gudhjem), I 131, 184*, 191*, 192, 236, 267.
St. Hansaften, I 143, 237, 239, 240, 243—246*; II 11, 122, 342.

Sct. Hanskilde (Christiansø), II 346.
Sct. Hanskilde (Svaneke), I 245*.
Sct. Jørgens Kapel, I 185.
Sct. Margrethes Kapel (Hammershus), I 135, 185.
Sct. Margrethes Kapel (Østermarie), I 185, 200.
Sct. Marias Kapel (Rønne), I 131, 207, 267, 269.
Sct. Mauritius' Kapel (Østermarie), I 185.
Sct. Nicolai Kapel (Rønne), I 185.
Sct. Trefoldigheds Kapel (Rø), I 131, 185, 267.
Segen, II 146.
Seier, A. F. V., I 249; II 145, 161*, 162*.
Sejersgaard (Knudsker), II 122, 153.
Sejersgaard (Poulsker), I 104.
Sejershøj (Ibsker), I 120.
»Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug«, II 257.
Selvejergaard, I 130, 139, 156, 210; II 121.
Seminarier, I 161, 300; II 238—239.
Senglacialtid, I 46—47.
Senontid, I 42.
Senstius, Kaj, I 289; II 45, 46, 50.
Sidealtre, I 173.
Siegaard (Aaker), I 307.
Siersted, H. Chr., I 240.
Sigurd Kaabe, I 122.
Sildefiskeri, I 87, 130, 138, 210, 267; II 189, 190, 191, 192, 194, 218, 278, 291, 293, 295, 349, 350.
»Silden pilles af«, II 193*.
Silderøgerier, I 88*, 98*, 212, 224; II 194, 196, 217, 292, 295.
Silderøgning, I 20, 62, 88*; II 189, 193*, 194, 294.
»Siloam« (Nexø), I 273.
Silurtid, I 33, 36, 37.
Simlegaard (Klemensker), I 144, 156, 299, 300; II 77, 133.
Simlegaardsbakkerne, I 45.
Simrishamn, I 137, 147, 170; II 304.
Sinclar, Andres, I 137.
Sireneanlæg, II 288, 346.
Sivers, Løfring, II 236.
Sjøberg, Erik, II 38*, 48.
»Sjøkarinj«, I 94, 246; II 11, 12.
»Sjøljen«, II 335.
»Sjön Åge å Rozan«, I 232, 247.
Skaalformede Fordybninger, I 107, 112; 113.
Skaane, I 11, 12, 36, 37, 43, 79, 104, 121, 129, 130, 137, 144, 151, 152, 154, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 182, 183, 184, 191, 241, 315, 316; II 267, 270, 272, 273, 274, 275, 279, 339, 352.
Skaanske Krig, I 153, 154; II 352.
Skaanske Lov, I 130.
Skader, I 76, 78; II 161.
»Skandia«, S/S, II 177, 300.
Skanser, I 98, 136, 139, 140, 143, 153, 154, 200.
Skarpeskadegaardene (Klemensker), I 252, 259.
Skarpretterembedet, I 162.
Skatter og Afgifter, I 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 146, 155, 156, 157, 158, 159, 295; II 85, 88, 99, 132, 133, 145, 187, 192, 222, 225, 226, 228.
Skibsankre, I 196.
Skibsbygning, II 145, 173, 174, 175—178, 202, 219.
Skibsbilleder, I 15, 190; II 55, 59, 171, 177, 181, 186, 191, 195, 289, 300, 306, 307, 311.
»Skibsfigur«, I 110, 112*.
Skibssætninger, I 115.
Skifer, I 34—36, 37, 41, 52; II 209.
Skikke, I 240—246, 256—260.
Skipper- og Sømandshjem, I 190; II 178, 180, 181.
Skjelsmyr, I 81*.
»Skoldehul«, I 166, 180.
Skolebiblioteksarbejdet, II 264.
Skoleforhold, bornholmske, I 160; II 227—252, 325.
Skolehaver, II 168, 243.
Skolelove, I 161; II 221, 227, 229, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 247, 250, 252, 258.
Skolelæge, II 249.
Skolepenge, II 230.
Skolerejser, II 334, 339.
Skoletog, II 252.
Skotland, I 139, 143, 155; II 216, 309.
Skovgaard, L. M., II 251.
Skovrup, Kr., II 325.
Skovareal, I 24, 62, 70, 76.
Skovareal 1815 og 1943, II 150 (Tab.).
Skovbrugs-Historie, II 145—155.
Skovbund, I 63—65.
Skove, I 62—65, 70, 76, 92, 116, 157, 204, 206; II 86, 145, 154, 155, 157, 216.
Skovfredning, II 145, 146, 150.
Skovfyr, I 47, 48; II 151*, 152.
Skovgaard (Aaker), I 110.
Skovgaard (Bodilsker), I 112.
Skovgaard (Klemensker), II 115.
Skovgaard, Anthon (Bækkegaard), II 92.
Skovgaard, P. N., I 232, 248, 272, 278; II 237, 253.
Skovgilder, I 239, 244; II 154.
Skovholt (Pedersker). II 143.
Skovl (Træ), II 81*.
Skovmaar, I 48, 69.
Skovmand, Fridlev, II 46, 47.
Skovsholm (Ibsker), I 218, 241.
Skovskader, I 77; II 159.
Skrivekridt, I 40.
Skrubbegaard (Klemensker), I 210.
Skrulle (Østermarie), I 209.
Skræddergaard (Pedersk.), I 252, 253.
Skuespil paa Bornholmsk, I 163; II 35—40.
Skuleskov, I 146, 147.
Skurestriber, I 44*.
Skydning, II 328—329.
Skyttegaard (Ibsker), II 240.
Skyttegaard (Pedersker), I 106.
Skyttegang i Rundkirken, I 178, 179.
Skæmteviser, I 233—235.
Skærekister (Hakkelsekister), II 112, 113*.
Skærgaardskyst, I 14—15*, 70—74; II 284, 285, 345.
Slaaen, I 19, 57, 69, 81; II 157.
Slache, Frederik, II 43.
Slamrebjerg, I 118.
»Sleipner« (Hingst), II 92*.
Slemmeri, II 201, 210, 214*.
»(De) slesvigske Krige«, I 155, 161; II 12, 328.
»Sletten« (Gudhjem), I 46, 202.
»Slotsgaarden«, II 335.
Slotsklippen, I 65.
Slotslyngen, I 14, 19, 44, 61*, 77, 80, 84, 86, 97*; II 108, 146, 151.
Slotzheim, J. E. H., II 248.
Slusehuset (ved Øleaa), I 220*.
Slægtssjælen, II 5—7.
Smaalyngen (Pedersker), I 113.
Smaaskovsforening, II 150.
Smedegaard (Rø). II 108, 143.
Smedehaandværk, I 117*, 190*, 194, 196; II 82, 110, 111, 113, 201, 202.
Smedehaven (Bodilsker), II 164.
Smidt, C. M., I 175, 180, 182, 184.
Smidt, M., II 169, 174, 192, 194.
Smidt, M. M., I 285, 296, 298, 299, 302, 311, 312.
Smidt, Rigmor, II 47.
Smit, Thorvald, I 299.
Smith, Henrik, II 164.
Smith, L., II 268.
Smørenge, I 117, 119; II 241.
Smørexportforening, I 138; II 132, 133.
Smør og Ost, I 116, 138, 156, 191; II 130, 131, 132, 133.
»Smørslaasten«, Pedersker, I 113.
Snogebæk, I 15, 103, 209; II 138, 195, 242.
Snogebæk Havn, I 17; II 284, 291.
Snorrebakke, I 91.
Snorregaard (Knudsker), II 209.
»Socialdemokratiet«, I 161, 162, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307.
Sode, Chr., II 174.
Sode, Jørgen Jensen, II 52.
Sode, P. K., I 245; II 204, 208.
Sognebiblioteker, II 256—263, 264, 266.
Sogneinddeling, I 124, 264.
Sognekommuner, se: Landdistrikter.
Sognenavne, I 124—125.
Soldatergaard (Aaker), I 119; II 64, 140.
Solsort, I 78; II 159.
Sommer, Christian, II 18.
Sommer, Emilie, II 49.
Sommer, L. P., II 13.
Sommer, Th., I 193; II 212.
»Sommerbornholmere« (Malere), II 58, 69, 73, 74.
Sonne, Andris Jensen Grønbech, I 248.
Sonne, Adolf (Risegaard), I 302.
Sonne, Carl, I 311.
Sonne, Cecilie, I 238.
Sonne, E., II 128.
Sonne, Edvard, II 212.
Sonne, Edv. Fr., II 213.
Sonne, Evan, II 212.
Sonne, Hans, II 212.
Sonne, H. C., I 297; II 125, 126*.
Sonne, H. P., II 169, 196.
Sonne, Helene, I 238.
Sonne, Herman, II 213*, 313, 319, 320*.
Sonne, Martha, I 238.
Sonne, Niels, II 199.
Sonne, O. E., I 159, 162, 245, 294, 295, 296, 297; II 174, 204, 208.
Sort Marmor, I 34.
Sorte Død, se: Pest.
»Sorte Gryde«, I 14.
Sortemuld (Ibsker), I 117, 119.
Sorth, A. P., II 178.
Sorthat, I 39; II 212, 216, 243.
Sose, I 85, 86, 120, 154; II 89.
Sosebakkerne, I 46.
Spanien, I 120, 210; II 173, 180.
Spegesild, II 84, 184, 189, 194.
Spidlegaard (Aaker), I 136, 150, 266; II 145.

Spietz, Joh. A. C., I 193; II 200, 201.
Spietz's Værksted, II 200, 212.
Spil, I 242.
Spillemænd, I 237, 239; II 48.
Spinding, I 116, 194; II 80*, 197.
Splitsgaard (Klemensker), I 45, 159; II 102, 135, 136.
Sprækkedale, I 20, 29—30*, 31*, 44, 47; II 340.
Spælingemosen, I 47, 69, 119; II 217.
Staalegaard (Aaker), II 138, 139.
Staalegaard (Nyker), II 128, 168.
Stammershalde, I 204*.
Stampen, I 40, 46; II 80, 201, 309, 317, 318.
Stamperegaard (Østermarie), I 209.
Stampes Legat, II 230.
Stange, Smed, II 110.
Stangegård, N. Chr., I 247.
Stangegaard (Aaker), I 25*.
Stationsbyer, I 205, 211; II 187, 188.
Statsfanger, I 151, 154, 160; II 29, 236, 348, 354—355.
Statsskove, I 200, 204; II 145—149, 153, 154.
Statsradiofoniens Bygning, II 211.
Stavnsbaand, I 156; II 121.
Stavehøl, I 20, 96*.
Stednavne, I 120, 122, 125, 208.
Steen, Adolf, II 158.
Steenbech, J. A., II 185.
Stemann, P. Chr. v., I 304, 306*; II 221, 308, 310, 322, 323.
Stenalder, I 69, 101—108, 191, 206, 236; II 41, 295, 352.
Stenalderboplads, I 105*.
Stenalderkvinde garver, I 105*.
Stenbaltregaard (Pedersker), I 117.
Stenbrud, I 28, 29, 33, 34, 35, 204, 245; II 86, 192, 203, 204, 205*, 206, 207, 208.
Stenby, P. H., II 178.
Stenbæk, Holger, I 307.
Stenbæk, K. R., I 298.
Stenbæk, Regner, I 302.
Stendalen, I 30*.
Stender, Adolf (St. Gadegaard), I 293, 295.
Stender, M. (Ladegaard), II 118.
Stender, Mads, II 23.
Stenexport, I 28, 29; II 184, 203, 204, 207, 208, 209.
Stengravenes Tid, I 104—106, 107, 108, 120.
Stengærder, I 33, 77, 93, 112, 213; II 115, 148, 165, 344.
Stenindustri, I 28, 29, 33; II 203—209.
Stenrøret, I 109*.
Stenseby, I 104, 105, 208.
Stenstrand, I 51*, 52, 53*.
Stenstrøninger, I 45.
Stensvang (Pedersker), II 131.
Stentage, massive, I 174, 175, 176, 180, 181, 182.
Stentøj, I 193; II 200, 213, 214.
Stentøjsovn, II 213*.
Stenuld, I 35.
Stenøkser, I 104* ff., 191; II 352..
Steppehøne, I 190.
Stettin, I 146; II 302.
Stevns, Niels Larsen, II 74.
Stibolt, C. H., II 342.
Stibolt, Nicatius, II 44.
Stibolt, Otto, II 45.
Stibolt, Th., II 213, 214.
Stinksten, se: Antrakonitboller.
Stipendiefond, II 230.
»Stjernesanger-Procession«, I 242.
Stokkekilde (Aakirkeby), I 139, 211; II 42.
Storch, Hans, I 149, 150.
St. Almegaard (Østermarie), II 75, 111, 115.
St. Almegaard (Knudsker), I 301.
St. Bjerregaard (Vesterm.), II 146.
St. Duegaard (Aaker), I 286.
St. Frigaard (Østerm.), I 123; II 77.
St. Gadegaard (Vestermarie), I 293.
St. Hallegaard (Olsker), II 107.
St. Loftsgaard (Aaker), I 238; II 336.
St. Loftsgaard (Pedersker), I 109.
St. Munkegaard (Aaker), II 178.
St. Spagergaard (Østerlars), II 104.
»Store Brønd«, Christiansø, II 347.
(Den) store nordiske Krig, I 154.
Storeborg (Rø), I 206.
»Store Taarn«, Christiansø, II 55*, 346, 354, 355.
Storeborg (Spælingemosen), I 119.
Storeløkkebakken (Allinge), I 112.
Stormfloden 1872, I 207, 245; II 179*, 204, 208, 286.
Storstue, I 215, 216, 219; II 180.
Stralsund, I 132, 154.
Strand, C. M., II 219.
Strandbygaard (Nylars), I 112, 213.
Strandbygaard (Østerlars), II 328.
Strandenge, I 16, 54, 73, 74.
Strandfredning, I 201, 203.
»Strandhotellet«, II 323.
Strandinger, se: Forlis.
Strandmarker, I 52, 54, 106, 157, 203, 267.
»Strandschloss« (Hotel), I 312; II 302.
(nye) Strandvej, II 308*.
Strandvolde, I 46, 47, 101, 191.
Strangegaard (Klemensker), I 189, 286; II 107.
Stribet Granit, I 28.
Stub, J. H., II 194.
Stubbeløkken (ved Rønne), I 28; II 205*, 208.
Stub-Jørgensen, Chr., I 163; II 9, 19.
Stubkjær, A., I 274.
Stubmøller, I 201* (Svaneke), 202.
Styrsgaard (Ibsker), I 101.
Stürup, P., II 326.
Stændermøder, I 148, 150, 151, 161, 293.
Støbning (mod Sygdom), I 257, 258.
Støckel, J. F., II 196.
Størrelse (geografisk), I 11.
Sule (Vogne), II 113*, 114.
Sumpskildpadde, I 48, 79.
Superfosfat, I 41.
Svaneke, I 11, 29, 64, 69, 97, 118, 131, 140, 142, 143, 155, 162, 163, 201, 207, 222*, 224*, 241, 244*, 245*, 267, 270, 293; II 18, 35, 38, 45, 46, 52*, 62, 67*, 75, 140, 147, 164, 165*, 166, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 185, 192, 196, 202, 204, 225, 233, 235, 249, 250, 259, 262, 273, 285, 295, 300, 315, 318, 324, 328, 331, 334, 341.
Svaneke Borger- og Realskole, II 233, 235, 249—250*.
Svaneke-Granit, I 29.
Svaneke Havn, II 285, 286*, 295.
Svaneke, Hellevig, I 245.
Svaneke Kirke, I 142, 185.
Svaneke, »Kirkebakken«, II 335.
Svaneke Raadhus, II 235.
Svaneke gamle Raadhus, II 249, 250*.
Svaneke Sygehus, I 163.
Svaneke, Vigebakke, I 222*.
Svaneøgler, I 40.
Svartingedalen, I 202, 209.
Sven Kaabe, I 122, 263.
Svend Erikssøn, I 125; II 155.
Svend Estridssøn, I 166, 263.
Svendestykke, II 203*.
Svendsen, Aage, I 147.
Svendsen, Poul, II 316.
Svendsen, S. (Lille Munkegrd.), I 309.
Svendsen, Vald., I 308.
Svenskebækken (Almindingen), II 148.
Svenske Flaadeangreb, I 132, 136, 140, 141, 150, 151, 154, 155, 253.
Svenskehullet, I 143.
Svenskekrige, I 132 (1522), 136 (1563), 139 (1644), 140—144 (1645), 145—150 (1658—1659), 154 (1677), 155 (1711), 314 (1659); II 267 (1660), 352 (1679).
Sverige, I 46, 47, 68, 87, 107, 108, 112, 116, 120, 121, 122, 123, 128, 129, 132, 136, 139, 140, 143, 150, 151, 152, 154, 183, 231, 241; II 88, 92, 99, 177, 178, 182, 212, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 276, 278, 279, 284, 309, 350, 352, 354.
»Sverige«, S/S, II 311.
Svineavl, I 104, 116; II 105—107, 123, 153, 171.
»Svin paa Olden«, I 63.
Swinemünde, II 178, 302, 304, 310.
Svingplov, I 156; II 110.
Svovlkis, I 34.
Sværdhæfte, I 114*.
Svømmefugle, I 191*.
Svømmesport, II 329—330.
Sydhavet, I 196.
Sygehuse, I 162—163, 185, 266; II 145, 224, 225, 226.
Sygehusplanen af 1939, II 224.
»(Ved) Sygesengen«, II 63*.
Sylten (Ibsker), I 117, 119.
Syren, II 343*, 344.
Syvaarskrigen, I 136, 137, 138; II 88.
»(De) syv Brødre« (Birk), II 150*.
Sædskifte, I 156; II 118—120.
»Sælænjan« (Laden), I 214.
Sænebugten, I 14, 143; II 206*, 207*.
Sænehavnen, se: Hammerhavn.
»Sænehuset«, I 313.
Søborg, I 127, 182.
Søer, I 45, 47, 47, 60, 63.
Søgaard (Vestermarie), II 131.
»Søhøj«, II 336.
Sølvudvinding, I 139.
Søfart, I 190; II 169—182.
Sømandsskab, I 159, 226, 227; II 170, 171, 172, 173.
Sømandstyper, II 181—182.
Søndergaard (Nyker), II 137.
Sørensen, A., II 327, 330.
Sørensen, C. F., II 55, 56.
Sørensen, Fr., II 328.
Sørensen, Søren, II 74.
Sørensen, Søren, II 119.
»Søsterseng«, I 211.
»Søvva«, II 84.

T

Taage, I 24.
Tagværk, I 222—223.
Tang, I 221; II 70, 192, 194, 290.
»Tang i Klipper«, II 70*.
Tat (Christiansø), I 87; II 341.
»Tardif de Neufske II« (Hingst), II 98*, 99.

Teaterforening, bornholmsk, II 35.
Teaterforhold, II 23—40.
Teglbrænding, I 137, 139; II 210—212.
Teglkaas, II 291.
»Tegneskole« (Gøteborg), II 57*.
Tejn, I 14, 28, 154, 207, 212; II 17, 189, 191, 192, 196, 242, 262, 263, 291.
Tejn Havn, II 291, 297.
Tekniske Skoler, II 203, 262.
Temperaturforhold, I 21, 51.
Tennis, II 330—331.
Terracottaler, I 38.
Terrainsport, II 331—332.
Tertiærtiden, I 42.
Thaarslund, Th., II 47.
Thaarup, Fr., I 152, 248; II 79, 81, 85, 88, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 119, 121, 172, 189, 194, 200, 201, 235, 236, 253, 254.
Therno, Otto, II 156.
»Thetis«, Bark, II 176, 177*.
Thinggaard, Th. (Pluggegaard), II 142.
Tholstrup, H., II 131, 132.
Thomsen, Andr., II 330.
Thomsen, Andr., II 331.
Thomsen, Eva Dam, II 20.
Thomsen, Thomas, I 290.
»Thor« S/S, II 300.
Thorkildsen, II 256.
Thorn, J. Kr. (Hammersholm), II 207.
Thorn, Kamma, II 69.
Thorn, Kr. (Nørregaard), II 130.
Thornberg, Th., I 200, 248.
Thorsen, Chr., II 174.
Thorsen, J. J., II 174.
Thorsen, Th. (Virkelyst), II 137.
Thorsen, K., II 199.
Thorsen, Peter, I 101, 180, 191, 209, 248.
Thuesen, II 174.
Thuja plicata, II 152.
Thura, Laurits, I 248; II 52, 53, 88, 99, 106, 156, 354.
Tideman, Matteus, I 137.
Tiggermunke, I 266.
»Tijlesboninj«, I 236.
Tilflugtsborge, I 106, 119—120, 123, 166, 199, 200, 206, 264, 313; II 154.
»Tingborde«, I 113, 199.
Tingfogedgaard (Ibsker), II 257.
Tingsted (Vestermarie), I 45, 130, 239.
Tingstedaa, I 208.
Tingsted Mølle (Vestermarie), I 259.
Tjørn, I 57, 62, 72, 73, 76, 78, 87, 120, 210; II 145, 148, 150, 157, 216, 342.
Tolstrup, L. (Strangegaard), II 107.
»Torrbagginj å Flåuan«, I 233.
»Torm« (Dampskibsselskab), II 174.
Tornegaard (Klemensker), II 94.
Tornegaard (Knudsker), II 210.
Tornegaard (Nylars), I 104.
Tornegaard (Pedersker), I 100, 101, 104, 250.
Tornegaard (Østerlars), II 142.
Tornhøj, I 45.
Torpebakkerne, I 45, 48.
Torsk, I 88, 89; II 189, 190*, 192, 292, 295, 349.
Torstensson, General, I 139.
Toruppegaards Mose, I 101.
Tournéer, II 30, 32, 34—35.
Trafik, se: Samfærdsel.
Tranberg, Familien, I 154.
Trandberg, P. C., I 162, 272, 273, 281, 282, 283, 285, 287; II 13, 247, 259.
Trankogeri (Rønne), II 173.
Travemünde, I 132.
»Tre Søstre« (Sejlskib), II 174, 176.
Treslov, Jacob, I 147.
Triastid, I 37, 38.
Trilobiter, I 36*, 37*, 40.
Trinucleus, I 36*.
Trinucleusskifer, I 35, 36.
Tritonbilleder (Weies), II 68.
Trolle, Harald, II 58.
Trojel, Thomas Hansen, I 271.
Tryde, Johan F., II 327, 328, 330.
Tryde, E. C., I 189.
Trylleviser, I 230—232.
Trækirker, I 124, 207, 263, 265; II 42.
Tuberkulose, I 163, 212; II 104, 105, 133, 134.
Tuberkulosehospital, I 163.
»Tuberkulosemejeri« (Simblegaard), II 133.
Tuleborg (Rutsker), I 106.
Tundratiden, I 47, 48, 68, 205.
Turistbrochure, II 301, 302, 308, 340.
Turistvæsen, I 176, 204, 206, 211, 247; II 187, 196, 299—312, 333—340, 351, 356.
Turontid, I 42.
Turteldue, I 190.
Tuve Nielsen, Ærkebisp, I 267.
Tvede, Niels, II 328.
Tvillingsgaard (Vestermarie), II 107.
Tympanon, I 170, 171*, 172*, 173*.
Tyreholdsforeninger, II 102.
Tyskabrøddanj, I 31.
Tyskland, I 35, 46, 47, 101, 108, 114, 117, 118, 120, 122, 151, 155, 169, 196, 201, 231, 238; II 65, 88, 130, 131, 132, 163, 165, 174, 184, 190, 192, 194, 200, 203, 213, 278, 302, 309, 328, 350, 352.
Tøjrepæl (Træ), II 81*.
»Tømmehuset« (Sandvig), I 196.
Tøndehvælvinger, I 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183.
Tørv, I 47, 67, 79, 190; II 86, 87, 216—217, 228.
Tørveproduktion, I 47, 51, 157; II 86, 87, 216—217, 218*, 219*.

U

Udlænge, I 122.
Udmarksgade, II 121*.
Udmarken, I 59, 105, 111, 157—159, 206, 208, 210, 295; II 86, 99, 107, 108, 120, 145, 146, 150, 151, 234.
Udskiftning af Landbrugsjord, I 156; II 76, 114, 120.
Udstillinger, II 167*, 200, 213, 214, 215.
Udstykning af Landbrugsjord, II 120, 121.
Udvandring, I 155, 158, 159.
Uf, Mogens, I 134.
Uffe Nielssøn Neb, I 127, 128.
»Ugens Politik«, I 308.
Ugleenge, se: Eglaenge.
Ugler, II 157.
Uldbearbejdning, I 116; II 80, 81, 108, 197.
Ulfeld, Christian, I 151.
Ulfeld, Corfits, I 146, 151.
Ulfeld, Ebbe, I 144, 145.
Ulfeld, Hedevig, I 144.
Ulfeld, Leonora Christine, I 151, II 62.
Ulve, I 48.
»Unbobbajn«, I 254.
Undall, Andreas, I 152.
Underjordsfolk (Højfolk), I 199, 230, 249—253, 256, 257.
Urfugle, II 159, 161.
Urmageri, I 193, 196; II 198—199, 201.
Urne, J. C., I 152*, 232, 237, 246; II 268.
Urner, I 111*, 115*, 191.
Urokse, I 48, 101, 205.
Urtid (geologisk), I 27—32.

V-W

Vårdsberg Rundkirke, I 183.
Vaddam, Andelsmejeri, II 134.
»Vaggaviza«, I 236.
Vagn Aagesøn, I 122.
Valdemar d. Store, I 125.
Valdemar III, I 128.
Valdemar Atterdag, I 128, 132, 267.
»Valdemar« S/S, I 160; II 299.
Valdemars Jordebog, I 121.
Valgmenighed, I 273, 284, 285.
Vallehus (Poulsker), I 215.
Vallensgaard (Aaker), I 106, 110, 126, 135, 136, 137, 286; II 156.
Vallensgaardsmosen, I 31, 74, 101, 106.
Vallingebjerg II 157.
Valløe, Knud, I 303; II 206, 305, 306, 308.
Valnøddetræer, I 78, 213; II 164, 165*.
Wandel, Bagge, I 5.
Vandmøller, I 224; II 75, 76*, 198.
Vandrebevægelsen, II 308—309, 333—340.
Vandreblokke, I 32, 60, 254.
Vandrehjem (U. H.), II 308, 333, 334—337.
Vang, I 14, 28, 59; II 165, 207, 246, 263, 291.
Vang-Granit, I 28—29, 31; II 207, 208.
Vang Stenbrud, I 29, 291.
Varberg Len, I 129.
»Varpelårs«, II 300.
Varper, I 243.
Vasabæk, II 139.
Vaseaa, I 64.
Vasegaard (Aaker), I 35, 104, 110, 112; II 76.
Vasegaard (Ibsker), II 153.
Vasegaard, Sigurd, II 74.
Vedel, E., I 110, 116, 159, 189, 191, 196, 200, 206, 282; II 176, 328.
Wedgewood, Josiah, II 212.
Weie, Edvard, II 66, 67, 68**, 69, 345.
Veilbæk, M., II 133, 330.
Vejrmøllegaard, I 34.
Vejsten, I 28, 33; II 204, 207, 208.
Vejvæsen, I 111, 203, 208, 209, 211; II 87, 88, 222, 223, 225, 226, 290, 296, 301, 307, 308.
Vellensaa, I 42, 84.
Vellensbyler, I 38, 39.
Venderne, I 123, 264; II 163.
»Vennemøder«, I 273, 289.
»Venstre«, I 161, 162, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307.
»Verdens Ende«, II 346.
Verdenskrigene, 1914—1920: I 35, 39, 302, 303; II 108, 114, 124, 128, 131, 141, 175, 213, 214, 216, 223, 250, 259, 302, 304, 314, 320.
1939—1945: I 39; II 107, 108, 114,

116, 118, 130, 143, 160, 175, 178, 182, 187, 188, 194, 214, 216, 220, 223, 226, 247, 266, 294, 296, 297, 298, 310, 328, 329, 334, 337, 342, 350.
Vesete, I 122, 263, 264.
Wessel, Laurits, I 163; II 35, 36.
West, Niels, I 232; II 146.
Vestergaard (Østerlars), II 98, 99, 104.
Vestermarie, I 28, 65, 120, 130, 139, 209, 217, 218, 239, 246, 256, 259, 289, 293, 296; II 92, 107, 117, 123, 131, 146, 164, 234, 239, 241, 258, 259, 262, 265, 325.
Vestermarie Klint, I 141.
Vestermarie Kirke (Sct. Maria), I 187*, 208.
Vestermarie Skolevæsen, II 241.
Vestermariestenen, I 124*.
Vestermarie Udmark, I 119; II 241.
»Vesterpilt« (Paradisbakkerne), I 201*.
Vesterskær, II 341.
Vester Sømarkshuse (Pedersker), I 219*.
Westh, Hans Pedersen, I 246.
Vibe, Jørgen, I 163; II 18.
Viborg, Erik, II 88, 89, 99, 105, 107, 108.
Viborg, J., II 166.
Wickeden, Blasius v., I 134.
Wichmann, Slægten, I 160.
Wichmann, H., II 218.
Wiinberg, R. A., II 206.
Vikinger, I 122, 206.
Vikingetiden, I 117, 191; II 267.
Vildsvin, I 48, 101.
Vildt, I 206; II 155—162.
Vilhelm, Abbed (Eskildsø), II 163.
»Villa Nova«, I 85.
Vin, II 173, 180, 187, 343*.
Vindforhold, I 22.
Vindmøller, I 201*, 224; II 112.
Winsløv, Jørgen Gad, II 254.
Winsløv, Lars, II 23.
Winsløv, Marius, II 28.
»Vintersolnedgang«, II 71*.
Vintersport, II 332.
Winther, Fr., II 64.
Virkelyst, II 137.
Visemelodier, II 42*, 43*.
Viser, I 229—236; II 9, 10, 11, 12, 17, 21, 37, 42, 43, 45, 46, 49.
Visitats, se: Inspektionsrejser.
With, C. H., I 293.
With, Georg Chr., II 90.
»Vizzeliroa«, I 236.
Vogne, II 113*—114, 301, 307.
Wolff, Emil, II 54.
Wolff, Michael A. A., I 294; II 13.
Wolffsen, Caspar, II 212.
Wolffsen, Casper Henrik, I 155; II 24, 172.
Wolffsen, Christian, II 212.
Wolffsen, Chr. Leegaard, II 172.
Wolffsen, Else Cathrine (f. Boss), II 23.
Wolffsen, Hans Anker, II 212, 213.
Wolffsen, Herman Sonne, I 193; II 212.
Wolfsen, Slægten, I 160.
Wolfsen, Albret, I 140, 142.
Vormorsen, Frants, I 270; II 228.
Vornedgaarde, I 139, 156, 210.
Vornedskab, I 156, 210.
Worsaae, J. J. A., I 200.
Votivfund, I 107, 117, 191.
Wrangel, Carl Gustaf, I 140, 141, 142, 143.
Wright, Robert, I 139.
Vuggeviser, I 236.
Wulff, H. S., I 244.
Wulfstan, I 121.
Værmelandsgaard (Aaker), II 138.
Vættelys, I 43*.
Vævning, I 116, 194, 196; II 80, 197.

Y

Ypnasted, II 318.
Ystad, I 139, 145, 160, 169, 173, 176, 177, 225, 266; II 300, 304, 306, 331.

Z

Zacho, Chr., II 64.
Zahrtmann, C. V., II 31, 293.
Zahrtmann, Elisabeth, II 60*, 61*.
Zahrtmann, H., I 17; II 284, 293, 294*, 347.
Zahrtmann, Kr., I 194, 195**, 231**, 246; II 14, 59, 60**, 61**, 65, 293.
Zahrtmann, Laura Pouline (f. Jespersen), II 60, 61, 62.
Zahrtmann, M. K., I 160, 232, 248, 265; II 155, 205, 264, 265, 293, 299, 301.
»Zahrtmann, Kristian«, Fuglebakken, I 195*; II 204.
Zangenberg, H., I 217.
Zangenberg, Martin, II 44.
Zeuthen, Ernst, II 74.

Æ

Æblesorter, Lokal-, II 165, 168.
Ædelgraner, II 148, 149*, 152.
Ægexport, Dansk Andels, II 137—139, 184.
Ægpakkeri, II 138, 139*.
Ægsalgskredse, II 133, 138.
Ælm, I 101.
Ænder, II 108, 109, 160.
Ærkebispetiden, I 124—133, 232, 264; II 13, 88, 100, 145, 155, 227, 228.
Ærtebølletiden, I 101, 103*—104, 106, 108.

Ø

»Øen« (Christiansø), I 91; II 341, 351.
Øernes Andelsselskab f. Indk. af Foderstoffer, II 139—140.
»Øernes Pakhus«, II 140.
Øhavne, I 17; II 284*.
Øland, I 37; II 246.
Øleaa, I 31, 33, 36, 84, 220.
Ølene, I 19, 44, 62*, 74, 75, 76, 79, 83; II 160.
»Ølevang«, II 337.
Øllgaard, A. V., I 297, 300; II 316.
Ølgaard, B. K., II 308.
Ørnekulsbakken, II 152*.
»Ørnen« (Postjagt), I 160; II 14, 289, 299, 300*.
(Det) Østbornholmske Dampskibsselskab, I 160; II 170, 189, 300, 301, 304, 306, 338.
Østerbye, Carl, II 74.
Østerlars, I 45, 69, 118, 137, 156, 162, 211, 221, 282, 289, 308; II 10, 90, 98, 99, 102, 104, 130, 135, 142, 156, 158, 198, 217, 246, 258, 260, 262, 263, 315, 324.
Østerlars Kirke (Sct. Laurentius), I 96, 125, 167*, 171, 172*, 173*, 176*, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 188*, 266, 271; II 52, 338.
Østerlars Skolevæsen, II 246.
Østermarie, I 64, 112, 123, 125, 130, 135, 153, 156, 162, 185, 199, 209, 211, 219, 255, 272, 283, 284, 285, 286, 300; II 75, 76, 77, 106, 107, 111, 113, 114, 115, 128, 135, 142, 157, 160, 183, 233, 239, 240, 241, 247, 259, 262, 315, 325, 326, 329.
Østermarie Kirke, I 168, 169, 170, 171, 172, 174*, 175*, 176, 177, 182, 183, 186*; II 52.
Østermarie Skolevæsen, I 200, II 239, 240*—241*.
Østermarie Udmark, I 159.
Østerskær, II 341, 344*.
»Østersøbadet Bornholm«, II 302.
Østersøen, I 11—13; II 352.
»Østersøen« S/S, II 311.

Sag- og Navneregistret er udarbejdet af Adjunkt Aage I. Davidsen, Rønne

RETTELSER:

Bind I:

Side 155 Linje 13 f. n.: 1644, læs: 1744.
» 191 » 12 f. o.: Jernalderens, læs: Stenalderens.
» 195 » 2 f. o.: Chr. Zahrtmann, læs: Kr. Zahrtmann.
» 196 » 3 f. o.: Achton Friis, læs: Andreas Friis.
» 233 » 15 f. n.: Koefoed, læs: Kofoed.
» 244 » 11 f. n.: Wolf, læs: Wulff.
» 288 » 5 f. o.: Jørgensen, læs: Jürgensen.

Bind II:

» 237 » 17 f. n.: Skougaard, læs: Skovgaard.
» 293 » 12 f. n.: Chr. Zahrtmann, læs: Kr. Zahrtmann.